

नेपालको द्वन्द्व प्रतिवेदन

२०६९

वि.सं. २०५२ फागुन देखि २०६३ मङ्सिर ५ गतेसम्म भएका द्वन्द्वसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका उल्लङ्घनहरूको विश्लेषण

UNITED NATIONS
HUMAN RIGHTS
OFFICE OF THE HIGH COMMISSIONER

© रामप्रसाद हुमागाईंद्वारा खिचिएको आवरण तस्विर । माइतीघर मण्डलामा बालिएका मैनाबत्तीहरूले सन् २००६ मे सम्म मारिएका नेपालीहरूको आधिकारिक सङ्ख्या १३,२४६ कोरेका छन् । यो स्मृति कार्यक्रम “हिंसा विरोध” नामक नागरिक शान्ति समूहद्वारा मण्डलामा आयोजित मासिक मैनाबत्ती जाग्राम कार्यक्रमको क्रममा गरिएको थियो ।

British Embassy
Kathmandu

नेपाल द्वन्द्व प्रतिवेदन २०१२ को यो नेपाली संस्करण नेपाल स्थित बेलायती राजदुतावासको आर्थिक सहयोग तथा जवाफदेहिता निगरानी समितिको समन्वयमा मुद्रण गरिएको हो ।

© यो प्रतिवेदन जेनेभास्थित संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयद्वारा तयार पारिएको हो, कात्तिक २०६९

भूमिका

नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी)ले २०६३ सालमा विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर गर्दा उनीहरूले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका केही प्रमुख सिद्धान्तहरूको पालना तथा सम्मान गर्ने कुरामा प्रतिबद्धता जनाएका थिए। जसमा द्वन्द्वका समयमा भएका घटनाका सम्बन्धमा सत्यतथ्य थाहा पाउने र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून तथा मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनका पीडितहरूले न्याय र परिपूरण दुवै पाउने कुराको सुनिश्चित गर्ने लगायतका कुराहरू थिए।

छ वर्षपछि पनि यी महत्वपूर्ण आकाङ्क्षाहरूलाई सफलीभूत पार्न धेरै काम गर्न बाँकी छ। यो प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्दाको समयमा नेपालमा सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्रको रूपमा स्थापना गर्ने भनिएका सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता छानबिन आयोग स्थापनासम्बन्धी कानूनलाई अझै अन्तिम रूप दिन सकिएको छैन। अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून तथा मानवीय कानूनका गम्भीर उल्लङ्घनका पीडकहरूलाई न्याय प्रणालीमार्फत जवाफदेही बनाइएको छैन र पीडित तथा तिनका परिवारहरू निरन्तर पीडामा छन्, जसलाई राज्यले आत्मसात समेत गरेको पाइँदैन।

प्रस्तुत नेपालको द्वन्द्व प्रतिवेदनका साथै सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री (अभिलेख भण्डार)ले द्वन्द्वका क्रममा गरिएका गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घनका लागि न्याय सुनिश्चित गर्ने जल्दोबल्दो कार्यमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ। द्वन्द्वसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका २०५२ फागुन १ देखि २०६३ मङ्सिरसम्म भएका उल्लङ्घनका मुख्य प्रवर्गहरूको अभिलेखन तथा विश्लेषण गरेर यस प्रतिवेदनले सङ्क्रमणकालीन न्याय आयोग र अदालतहरूलाई आफ्ना कामलाई थप अगाडि बढाउन अनुसन्धानको आधार उपलब्ध गराउँदछ। यो प्रतिवेदन अनुसन्धान नभई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घन भएको आशङ्काका लागि मनासिब आधारसहितका विश्वसनीय आरोपहरूको पहिचान गर्ने एउटा प्रारम्भिक अभ्यास हो। कुनै न्यायिक प्रक्रियाबाट अनुसन्धान तथा अभियोजनलगायतका माध्यममार्फत सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई अगाडि बढाउन यी आरोपहरूलाई सम्बद्ध राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका सन्दर्भमा प्रस्तुत गरिएका छन्। प्रस्तुत अभिलेख भण्डारले पनि भावी सन्ततिका निम्ति सत्य उद्घाटन र जवाफदेहिताका लागि सम्बद्ध अभिलेखनको संरक्षण गर्न मद्दत गर्नेछ।

विश्वभर मानवअधिकारको उपभोग तथा न्यायका लागि काम गरेका धेरै वर्षमा दण्डहीनताविरुद्ध लड्नमा भएको विफलता तथा न्यायको अस्वीकारले थप गम्भीर उल्लङ्घन गर्नमा दुरुत्साहन मात्र गरेको पाएको छ। त्यसैले, म यो प्रतिवेदन र अभिलेख भण्डारलाई हिंसात्मक तथा दुःखद् द्वन्द्वबाट नेपालले मुक्ति पाओस् तथा शान्तिका लागि दिगो जगको निर्माण गर्ने अत्यावश्यक प्रयासमा सहयोग पुगोस् भनी नेपाल सरकारलाई प्रदान गर्दछु।

नभी पिल्ले

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्त

सारांश विषयसूची

कार्यकारी सारसङ्क्षेप	१४
अध्याय १ – परिचय	३०
१.१ प्रतिवेदनको समीक्षा	३०
१.२ पृष्ठभूमि	३१
१.३ आयोजनाको परिणाम र साधन	३२
अध्याय २ – द्वन्द्वको इतिहास	३८
२.१ समीक्षा	३८
अध्याय ३ – द्वन्द्वरत पक्षहरू	५७
३.१ समीक्षा	५७
३.२ शाही नेपाली सेना	५७
३.३ नेपाल प्रहरी	५९
३.४ सशस्त्र प्रहरी बल	५९
३.५ नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)	६०
अध्याय ४ – लागु हुने अन्तर्राष्ट्रिय कानून	६२
४.१ समीक्षा	६२
४.२ अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून	६२
४.३ अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून	६४
४.४ अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गतका फौजदारी जिम्मेवारी	६६
४.५ अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको प्रयोगसम्बन्धी सिद्धान्तहरू	७०
अध्याय ५ – गैरकानुनी हत्या	७३
५.१ समीक्षा	७३
५.२ सम्बद्ध कानुनी खाका	७४
५.३ गैरकानुनी हत्याका आरोपहरूको प्रवृत्ति	८०
५.४ अन्तर्राष्ट्रिय अपराध	९९
५.५ मृतकलाई हेर्ने सम्बन्धमा	१०१
५.६ आधिकारिक अभिलेख र प्रत्युत्तर	१०२
अध्याय ६ – बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य	१०३
६.१ समीक्षा	१०३
६.२ सम्बद्ध कानुनी खाका	१०४
६.३ द्वन्द्वका बेला बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यका प्रवृत्ति	११७
६.४ घटनाका उदाहरणहरू	१२०
अध्याय ७ – यातना	१२६
७.१ समीक्षा	१२६
७.२ सम्बद्ध कानुनी खाका	१२७
७.३ यातनाका आरोपहरू	१३४
७.४ अङ्गभङ्गका आरोपहरू	१४१
७.५ अन्य अभद्र व्यवहारका आरोपहरू	१४२
७.६ राज्यका दायित्वहरू	१४४
७.७ आधिकारिक जवाफ	१४५
अध्याय ८ – स्वेच्छाचारी पक्राउ	१५४
८.१ समीक्षा	१५४
८.२ सम्बद्ध कानुनी खाका	१५४
८.३ स्वेच्छाचारी पक्राउका आरोपहरू	१५८

अध्याय ९ – यौन हिंसा	१६१
९.१ समीक्षा	१६१
९.२ सम्बद्ध कानुनी खाका.....	१६२
९.३ पृष्ठभूमि.....	१६६
९.४ विश्लेषण: प्रवृत्तिका सङ्केतहरू	१७१
अध्याय १० – जवाफदेहिता र प्रभावकारी न्यायिक उपचारको अधिकार.....	१८०
१०.१ समीक्षा	१८०
१०.२ सम्बद्ध कानुनी खाका	१८३
१०.३ जवाफदेहिताका संयन्त्रहरू.....	१८५
१०.४ व्यक्तिहरूलाई जवाफदेही बनाउनमा विफलता	१९७
अध्याय ११ – सिफारिसहरू	२०६
११.१ सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगहरू (स्थापना भएपछि)लाई.....	२०६
११.२ प्रधानमन्त्रीको कार्यालय र गृह मन्त्रालयलाई.....	२०९
११.३ सरकार र शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयलाई	२०९
११.४ रक्षा मन्त्रालयलाई.....	२१०
११.५ संविधानसभाका सदस्यहरूलाई.....	२१०
११.६ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई	२१०
११.७ न्यायपालिकालाई	२११
११.८ नेपाल प्रहरी कमान्डलाई.....	२११
११.९ नेपाली सेना तथा सशस्त्र प्रहरी बल कमान्डलाई	२११
११.१० माओवादी नेतृत्वलाई	२१२
११.११ राजनीतिक दलका नेतृत्वलाई	२१२
११.१२ राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगलाई.....	२१२
११.१३ नागरिक समाजलाई.....	२१२
११.१४ सञ्चारमाध्यमलाई.....	२१२
११.१५ अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई.....	२१३
११.१६ पीडितहरूलाई	२१३
परिशिष्ट १ – नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वको समयरेखा	२१४
परिशिष्ट २ – अध्ययनविधि.....	२३७
१.१ समीक्षा	२३७
१.२ समावेशका लागि मापदण्ड	२३७
१.३ पीडकहरूको पहिचान.....	२३९
१.४ आयोजना कार्यान्वयन तथा परामर्श	२४०
नेपालको द्वन्द्व प्रतिवेदन प्रश्नोत्तर अक्टोबर २०१२	२४१

विस्तृत विषयसूची

कार्यकारी सारसङ्क्षेप	१४
अध्याय १ – परिचय	१४
अध्याय २ – द्वन्द्वको इतिहास	१५
अध्याय ३ – द्वन्द्वरत पक्षहरू	१५
शाही नेपाली सेना:	१६
नेपाल प्रहरी:	१६
सशस्त्र प्रहरी बल:	१६
नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी):	१६
अध्याय ४ – लागु अन्तर्राष्ट्रिय कानून	१६
अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून	१७
अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून	१७
अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत फौजदारी उत्तरदायित्व	१८
अध्याय ५ – गैरकानुनी हत्या	१८
अध्याय ६ – जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्य	१९
अध्याय ७ – यातना	२१
अध्याय ८ – स्वेच्छाचारी पक्राउ	२२
अध्याय ९ – यौन हिंसा	२३
अध्याय १० – जवाफदेहीता र प्रभावकारी न्यायिक उपचारको अधिकार	२५
जवाफदेहीताका चुनौतीहरू: मैना सुनुवारका लागि न्यायको खोजी	२६
अध्याय ११ – सिफारिसहरू	२७
अध्याय १ – परिचय	३०
१.१ प्रतिवेदनको समीक्षा	३०
१.२ पृष्ठभूमि	३१
१.३ आयोजनाको परिणाम र साधन	३२
१.३.१ सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री (अभिलेख भण्डार)	३२
१.३.२ प्रतिवेदन	३३
अध्याय २ – द्वन्द्वको इतिहास	३८
२.१ समीक्षा	३८
२.१.१ पृष्ठभूमि	३८
२.१.२ द्वन्द्व	४१
अध्याय ३ – द्वन्द्वरत पक्षहरू	५७
३.१ समीक्षा	५७
३.२ शाही नेपाली सेना	५७
३.३ नेपाल प्रहरी	५९
३.४ सशस्त्र प्रहरी बल	५९
३.५ नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)	६०
अध्याय ४ – लागु हुने अन्तर्राष्ट्रिय कानून	६२
४.१ समीक्षा	६२
४.२ अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून	६२

४.२.१ सामान्य सिद्धान्तहरू.....	६२
४.२.२ निलम्बन र सडकटकाल	६४
४.३ अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून	६४
४.३.१ सशस्त्र द्वन्द्व	६४
४.३.२ साभ्का धारा ३.....	६५
४.४ अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गतका फौजदारी जिम्मेवारी.....	६६
४.४.१ अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने दायित्व	६६
४.४.२ अन्तर्राष्ट्रिय अपराधहरू	६८
४.४.३ मानवताविरुद्धको अपराध.....	६८
४.४.४ युद्ध अपराध	६९
४.५ अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको प्रयोगसम्बन्धी सिद्धान्तहरू	७०
४.५.१ अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गतका दायित्वहरूको जिम्मेवारी	७०
४.५.२ अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको एकसाथ प्रयोग – विशेष कानून	७१
४.५.३ सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिका	७२
अध्याय ५ – गैरकानुनी हत्या.....	७३
५.१ समीक्षा	७३
५.२ सम्बद्ध कानुनी खाका.....	७४
५.२.१ अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनअन्तर्गत गैरकानुनी हत्या: युद्ध अपराध	७५
क) हत्या.....	७५
ख) गैरसैनिक व्यक्तिविरुद्ध आक्रमण	७६
ग) जथाभावी आक्रमण.....	७६
घ) असमानुपातिक आक्रमण.....	७७
ङ) आवश्यक पूर्वसावधानी नलिई गरिएको आक्रमण	७७
च) उचित प्रक्रिया नपुऱ्याई गरिने सजाय वा हत्याको युद्धअपराध.....	७७
छ) भुक्त्याएर मार्ने वा घाइते तुल्याउने	७८
ज) अड्गभङ्गबाट भएको मृत्यु.....	७८
झ) मृतकसम्बन्धी विषयलाई हेर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून.....	७८
५.२.२ अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनअन्तर्गत गैरकानुनी हत्या.....	७९
५.३ गैरकानुनी हत्याका आरोपहरूको प्रवृत्ति.....	८०
५.३.१ सुरक्षाफौजद्वारा गरिएका लक्षित हत्या.....	८०
क) खानतलास कारवाही वा गस्तीका क्रममा	८१
प्रतीकात्मक घटना ५.१	८१
प्रतीकात्मक घटना ५.२	८२
ख) सामूहिक प्रतिशोधमा	८२
प्रतीकात्मक घटना ५.३	८३
ग) हिरासतमा मृत्यु.....	८३
i) सैनिक ब्यारेक तथा प्रहरीको थुनामा भएका मृत्यु.....	८३
प्रतीकात्मक घटना ५.४	८३
ii) थुनाअधि तर पक्राउ परिसकेपछि भएका हत्याहरू	८४
प्रतीकात्मक घटना ५.५	८४
प्रतीकात्मक घटना ५.६.....	८५
घ) आत्मसमर्पण गरेका माओवादीहरूको हत्या.....	८५
प्रतीकात्मक घटना ५.७	८६

ड)	सुरक्षाफौजद्वारा प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको उल्लङ्घन गर्दै भएका गैरकानुनी हत्या...	८६
i)	निसानाहरूमा भेद छुट्याउन नसक्नु.....	८६
	प्रतीकात्मक घटना ५.८	८७
ii)	बमबारी	८७
	प्रतीकात्मक घटना ५.९	८७
५.३.२	नेकपा (माओवादी)द्वारा	८८
क)	लक्षित हत्या	८८
	प्रतीकात्मक घटना ५.१०	८९
	प्रतीकात्मक घटना ५.११	८९
ख)	पक्राउपछि हत्या	९०
	प्रतीकात्मक घटना ५.१२	९०
	प्रतीकात्मक घटना ५.१३	९०
ग)	अर्धन्यायिक कार्यविधिका परिणामस्वरूप गैरकानुनी हत्या – जस्तै, जनअदालतद्वारा दिइएको मृत्युदण्ड.....	९१
	प्रतीकात्मक घटना ५.१४	९२
घ)	लडाइँका क्रममा भएका गैरकानुनी मृत्यु	९२
	प्रतीकात्मक घटना ५.१५: माडी बस बम विस्फोटनको घटना	९३
ड)	विस्फोटक पदार्थको जथाभावी प्रयोग	९३
	प्रतीकात्मक घटना ५.१६.....	९४
च)	अनावश्यक पीडा दिने	९४
	प्रतीकात्मक घटना ५.१७.....	९४
५.३.३	भिजिलान्ते समूहद्वारा भएका गैरकानुनी हत्या	९५
५.३.४	महिलामाथिको प्रभाव	९६
	प्रतीकात्मक घटना ५.१८	९७
५.३.५	बालबालिकामाथिको प्रभाव	९७
क)	भिन्नता छुट्याइएन	९७
	प्रतीकात्मक घटना ५.१९.....	९७
	प्रतीकात्मक घटना ५.२०	९८
ख)	असमानुपातिक रूपमा बालबालिकाको हत्या	९८
	प्रतीकात्मक घटना ५.२१	९९
५.४	अन्तर्राष्ट्रिय अपराध.....	९९
	प्रतीकात्मक घटना ५.२२	९९
५.५	मृतकलाई हेर्ने सम्बन्धमा	१०१
५.६	आधिकारिक अभिलेख र प्रत्युत्तर.....	१०२
	५.६.१ सरकार.....	१०२
	५.६.२ नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)	१०२
	५.६.३ हिरासतमा “आत्महत्या”	१०२
अध्याय ६ –	बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य.....	१०३
६.१	समीक्षा	१०३
	६.१.१ अध्ययनविधि	१०४
६.२	सम्बद्ध कानुनी खाका.....	१०४
	६.२.१ परिभाषा	१०४
	६.२.२ अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून	१०५

६.२.३ अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून	१०६
६.२.४ राज्य तथा नेकपा (माओवादी)द्वारा व्यक्त गरिएको प्रतिबद्धता	१०७
६.३ द्वन्द्वका बेला बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यका प्रवृत्ति	११७
६.४ घटनाका उदाहरणहरू	१२०
प्रतीकात्मक घटना ६.१	१२१
प्रतीकात्मक घटना ६.२	१२२
प्रतीकात्मक घटना ६.३	१२४
प्रतीकात्मक घटना ६.४	१२४
प्रतीकात्मक घटना ६.५	१२५
अध्याय ७ – यातना	१२६
७.१ समीक्षा	१२६
७.२ सम्बद्ध कानुनी खाका	१२७
७.२.१ यातना	१२७
७.२.२ अङ्गभङ्ग	१३१
७.२.३ अन्य प्रकारका अभद्र व्यवहार	१३२
७.३ यातनाका आरोपहरू	१३४
७.३.१ विधि र साधनहरू	१३४
७.३.२ अनुसन्धान गर्ने वा माओवादीको पिछा गर्ने क्रममा सुरक्षाफौजद्वारा गरिएको भनिएका यातना	१३५
प्रतीकात्मक घटना ७.१	१३६
प्रतीकात्मक घटना ७.२: मैना सुनारको यातना र मृत्यु	१३७
७.३.३ सजाय वा करकापको साधनको रूपमा माओवादीद्वारा दिइएको भनिएको यातना	१३८
क) शान्ति सुरक्षा कायम राख्ने तथा 'जनन्याय'को साधनको रूपमा यातना	१३९
प्रतीकात्मक घटना ७.३	१३९
ख) करकापको साधनको रूपमा यातना	१४०
प्रतीकात्मक घटना ७.४	१४०
७.४ अङ्गभङ्गका आरोपहरू	१४१
७.४.१ सुरक्षाफौजद्वारा भएका अङ्गभङ्ग	१४१
७.४.२ सजाय र करकापका रूपमा माओवादीबाट भएका अङ्गभङ्ग	१४१
प्रतीकात्मक घटना ७.५	१४२
७.५ अन्य अभद्र व्यवहारका आरोपहरू	१४२
७.५.१ माओवादीद्वारा गरिएको क्रूर वा बेइज्जतीपूर्ण सजाय	१४३
प्रतीकात्मक घटना ७.६	१४३
७.५.२ सोधपुछको क्रममा सुरक्षाफौजद्वारा गरिएको क्रूर वा बेइज्जतीपूर्ण व्यवहार	१४४
प्रतीकात्मक घटना ७.७	१४४
७.६ राज्यका दायित्वहरू	१४४
७.७ आधिकारिक जवाफ	१४५
अध्याय ८ – स्वेच्छाचारी पक्राउ	१५४
८.१ समीक्षा	१५४
८.२ सम्बद्ध कानुनी खाका	१५४
८.२.१ अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून	१५५
८.२.२ अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून	१५५
८.२.३ राष्ट्रिय कानून	१५५

क)	संविधान	१५६
ख)	सार्वजनिक सुरक्षा ऐनअन्तर्गतका निवारक नजरबन्दका आदेशहरू	१५६
ग)	आतङ्ककारी तथा विध्वंशात्मक गतिविधि (नियन्त्रण र सजाय) अध्यादेश (टाडो)अन्तर्गतका निवारक नजरबन्दका आदेशहरू	१५७
घ)	पुनःपक्राउ	१५७
८.३	स्वेच्छाचारी पक्राउका आरोपहरू	१५८
८.३.१	सुरक्षाफौजद्वारा गरिएका स्वेच्छाचारी पक्राउ	१५८
	प्रतीकात्मक घटना ८.१	१५९
	प्रतीकात्मक घटना ८.२	१५९
८.३.२	माओवादीद्वारा गरिएका स्वेच्छाचारी पक्राउसरहका अपहरणहरू	१६०
अध्याय ९ – यौन हिंसा		१६१
९.१	समीक्षा	१६१
९.२	सम्बद्ध कानुनी खाका	१६२
९.२.१	बलात्कार	१६२
	क) अतिक्रमण	१६४
	ख) बल, बल प्रयोगको धम्की वा जोरजुलुम	१६४
९.२.२	अन्य यौन हिंसा	१६५
९.२.३	व्यक्तिगत फौजदारी जिम्मेवारी	१६६
९.३	पृष्ठभूमि	१६६
९.३.१	समीक्षा	१६६
९.३.२	नेपालमा यौन हिंसाको सामाजिक तथा साँस्कृतिक सन्दर्भ	१६७
९.३.३	यौन हिंसाको पीडित, परिवार तथा समुदायमाथि परेका परिणामहरू	१६७
९.३.४	नेपालमा शान्ति प्राप्त गर्नमा रहेका बाधाहरू	१६७
९.३.५	यौन हिंसाबारे न्युन उजुरी	१७०
९.४	विश्लेषण: प्रवृत्तिका सङ्केतहरू	१७१
९.४.१	गैसस तथा संयुक्त राष्ट्रसङ्घद्वारा गरिएका विद्यमान अनुसन्धान	१७१
	क) एडभोकेसी फोरम, नेपाल र अन्तर्राष्ट्रिय सङ्क्रमणकालीन न्याय केन्द्रद्वारा गरिएका अनुसन्धान	१७१
	ख) महिला पुनर्स्थापना केन्द्र	१७२
	ग) मानवअधिकार सञ्चार प्रतिष्ठान, नेपाल (इरिकन)द्वारा गरिएको अनुसन्धान	१७३
	घ) युनिफेम र साथीद्वारा भ्रूण र मोरङ जिल्लामा गरिएको अनुसन्धान	१७४
	ङ) उच्चायुक्तको कार्यालय, यूएनएफपीए, एडभोकेसी फोरम र सेन्टर फर मेन्टल हेल्थ काउन्सिलिङद्वारा अछाम जिल्लामा गरिएको मूल्याङ्कन भ्रमण	१७४
९.४.२	अभिलेखालय अभ्यासको क्रममा पहिचान गरिएका घटनाहरूको विश्लेषण	१७५
	क) समीक्षा	१७५
	ख) सुरक्षाफौजद्वारा भएको भनिएको यौन हिंसा	१७५
	i) माओवादीको खोजतलास तथा उनीहरूलाई सोधपुछ गर्ने क्रममा सुरक्षाफौजद्वारा भएको भनिएको यौन हिंसा	१७६
	प्रतीकात्मक घटना ९.१	१७६
	प्रतीकात्मक घटना ९.२	१७६
	प्रतीकात्मक घटना ९.३	१७७
	प्रतीकात्मक घटना ९.४	१७७
	ii) सुरक्षाफौजद्वारा मौका छोपेर गरिएको भनिएका यौन हिंसा	१७८

ग)	माओवादी भएको भनिएका यौन हिंसा	१७८
अध्याय १० – जवाफदेहिता र प्रभावकारी न्यायिक उपचारको अधिकार.....१८०		
१०.१	समीक्षा	१८०
१०.१.१	सत्य र जवाफदेहिताप्रतिको सार्वजनिक प्रतिबद्धता	१८१
	क) अन्तरिम संविधान	१८१
	ख) विस्तृत शान्ति सम्झौता	१८१
	ग) सरकार	१८१
	घ) ठूला राजनीतिक दलहरू	१८१
	ङ) सुरक्षाफौज	१८२
१०.२	सम्बद्ध कानुनी खाका	१८३
१०.२.१	अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून	१८३
	क) प्रभावकारी न्यायिक उपचारको अधिकार	१८३
	ख) अभियोजन गर्ने कर्तव्य	१८४
१०.२.२	अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून	१८५
१०.३	जवाफदेहिताका संयन्त्रहरू	१८५
१०.३.१	नेपालको फौजदारी न्याय प्रणाली	१८५
	क) अनुसन्धानको सुरुआत	१८५
	ख) प्रहरी अनुसन्धान	१८६
	ग) जिल्ला सरकारी वकिल	१८७
	घ) पुर्पक्ष सुनुवाइ	१८७
	ङ) फैसला, पुनरावेदन र सजाय	१८८
	च) उच्च अदालतका थप उपचारहरू	१८८
	i) बन्दीप्रत्यक्षीकरणको निवेदन	१८८
	ii) परमादेशको रिट	१८८
१०.३.२	प्रमुख जिल्ला अधिकारी	१८९
१०.३.३	कार्यकारी तथा संसदीय उपचारहरू	१८९
	क) जाँचबुझ आयोग	१८९
	ख) सुरक्षाफौजको निगरानी	१९०
१०.३.४	राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग	१९०
१०.३.५	माओवादी “न्याय प्रणाली”	१९१
१०.३.६	आन्तरिक जवाफदेहिताका संयन्त्रहरू	१९२
	क) शाही नेपाली सेना	१९३
	i) कोर्ट अफ इन्क्वायरी	१९३
	ii) कोर्ट मार्शल	१९३
	iii) अनुशासनात्मक कारबाही	१९४
	iv) नेपाली सेना मानवअधिकार निर्देशनालय	१९४
	ख) नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी बल	१९४
	i) अनुशासनात्मक कारबाही (विभागीय कारबाही)	१९५
	ii) विशेष अदालत कारबाही	१९५
	iii) मानवअधिकार एकाइ/सेल, कानुनी एकाइ तथा अन्य अवयवहरू	१९५
१०.३.७	नेकपा (माओवादी)	१९६
१०.४	व्यक्तिहरूलाई जवाफदेही बनाउनमा विफलता	१९७
१०.४.१	कानून	१९७

१०.४.२	बलको प्रयोग	१९७
१०.४.३	जानकारीको सार्वजनिकीकरण	१९८
१०.४.४	उपयुक्त कानूनको अभाव	१९८
१०.४.५	उन्मुक्ति	१९८
१०.४.६	प्रहरी अनुसन्धान	१९९
	क) प्रथम जाहेरी दर्खास्त	१९९
	ख) अनुसन्धान	२००
१०.४.७	न्यायपालिका	२०१
१०.४.८	प्रमुख जिल्ला अधिकारी	२०२
१०.४.९	सरकार र मन्त्रालय	२०२
१०.४.१०	द्वन्द्वका क्रममा माओवादी “न्याय प्रणाली”	२०३
१०.४.११	आन्तरिक कारवाहीका समस्याहरू	२०४
	क) सुरक्षाफौज	२०४
	ख) नेकपा (माओवादी)	२०५
अध्याय ११ – सिफारिसहरू		२०६
११.१	सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगहरू (स्थापना भएपछि)लाई	२०६
	११.१.१ सामान्य	२०६
	११.१.२ विषयगत	२०७
	क) गैरकानुनी हत्या	२०७
	ख) बेपत्ता पार्ने कार्य	२०७
	ग) यातना	२०८
	घ) स्वेच्छाचारी थुना	२०८
	ङ) यौन हिंसा	२०८
	च) कानुनी	२०९
११.२	प्रधानमन्त्रीको कार्यालय र गृह मन्त्रालयलाई	२०९
११.३	सरकार र शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयलाई	२०९
११.४	रक्षा मन्त्रालयलाई	२१०
११.५	संविधानसभाका सदस्यहरूलाई	२१०
११.६	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई	२१०
११.७	न्यायपालिकालाई	२११
११.८	नेपाल प्रहरी कमान्डलाई	२११
११.९	नेपाली सेना तथा सशस्त्र प्रहरी बल कमान्डलाई	२११
११.१०	माओवादी नेतृत्वलाई	२१२
११.११	राजनीतिक दलका नेतृत्वलाई	२१२
११.१२	राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगलाई	२१२
११.१३	नागरिक समाजलाई	२१२
११.१४	सञ्चारमाध्यमलाई	२१२
११.१५	अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई	२१३
११.१६	पीडितहरूलाई	२१३
परिशिष्ट १ – नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वको समयरेखा		२१४
परिशिष्ट २ – अध्ययनविधि		२३७
१.१	समीक्षा	२३७

१.२	समावेशका लागि मापदण्ड	२३७
१.२.१	गम्भीरताको न्यूनतम मापदण्ड	२३७
१.२.२	जानकारीको पर्याप्तता तथा विश्वसनीयता	२३८
१.२.३	स्रोतहरूको विश्वसनीयता	२३९
१.२.४	प्रमाणको मापदण्ड	२३९
१.३	पीडकहरूको पहिचान	२३९
१.४	आयोजना कार्यान्वयन तथा परामर्श	२४०
नेपालको द्वन्द्व प्रतिवेदन प्रश्नोत्तर अक्टोबर २०१२		२४१

कार्यकारी सारसङ्क्षेप

अध्याय १ – परिचय

वि.सं. २०५२ सालदेखि २०६३ सम्म नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)बीच भएको आन्तरिक द्वन्द्वका क्रममा १३ हजारभन्दा बढी मानिसको ज्यान जानुका साथै १हजार ३ सयभन्दा बढी बेपत्ता भए। वि.सं. २०६३ मङ्सिर ५ गते विस्तृत शान्ति सम्झौता (सम्झौता)मा हस्ताक्षर गरेर नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी)ले कसरी युद्ध सञ्चालन भएको थियो भन्ने बारे सत्यतथ्य स्थापना गर्ने र द्वन्द्वपीडितहरूका लागि न्याय तथा परिपूरण दुवै सुनिश्चित गर्ने कुरामा प्रतिबद्धता जनाए। त्यसका लागि सो सम्झौतामा दुई सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्रहरू सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग (टीआरसी) र बेपत्ता छानबिन आयोग (बेपत्ता आयोग) गठन गर्ने प्रतिबद्धता जनाइएको छ।

प्रस्तुत प्रतिवेदन २०५२ फागुनदेखि २०६३ मङ्सिर ५ गतेसम्म नेपालमा भएको भनिएका अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानुन तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको उल्लङ्घनका प्रमुख प्रवर्गहरूको अभिलेखन तथा विश्लेषण गरिएको छ। प्रतिवेदनमा प्रस्तुत गरिएका घटना तथा तथ्याङ्कहरू सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भ सामग्री अभिलेखालय– राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग (आयोग), राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू र सन् २००५ मा नेपालमा आफ्नो कार्यालय स्थापना भएपछि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयको आफ्नै अनुगमनबाट प्राप्त ३० हजार भन्दा बढी दस्तावेज तथा घटनाको तथ्याङ्क भण्डार – बाट लिइएका हुन्। यो तथ्याङ्क अभिलेखालय राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तले नेपालका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शान्ति कोषको सहयोगमा तयार पारेको हो। यो अभिलेखालय सूचना व्यवस्थापनको एउटा माध्यम हो जसमार्फत् यस प्रतिवेदनमा लिपिबद्ध गरिएका घटनाहरूबारे विस्तृत शोध गर्न मद्दत पुग्नेछ र यसलाई प्रस्तुत प्रतिवेदनको एउटा अत्यावश्यक साभेदारको रूपमा लिइनुपर्छ। यो संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयको वेबसाइट www.ohchr.org मा निःशुल्क उपलब्ध छ।

सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियालाई अगाडि बढाउँदै नेपालमा शान्तिको दिगो जग हालमा योगदान पुऱ्याउनु यस प्रतिवेदन तथा अभिलेखालयको उद्देश्य रहेको छ। यस प्रतिवेदनमा लिपिबद्ध गरिएका हिंसाका प्रत्येक प्रवर्ग (गैरकानुनी हत्या, बेपत्ता पार्ने कार्य, यातना, स्वेच्छाचारी पक्राउ तथा यौन हिंसा)मा, उच्चायुक्तको कार्यालयले अन्तर्राष्ट्रिय कानुनको उल्लङ्घन भएको छ भन्ने आशङ्काको मनासिब आधार उपलब्ध गराउने विश्वसनीय आधार भएको पाएको छ। त्यसैले यी घटनाबारे शीघ्र, निष्पक्ष, स्वतन्त्र तथा प्रभावकारी अनुसन्धान गरी पूर्ण न्यायिक प्रक्रिया अगाडि बढाउनु आवश्यक छ। अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डमा आधारित सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्रहरूको स्थापना यस प्रक्रियाको एउटा महत्वपूर्ण अङ्ग हो। तर, यो फौजदारी प्रक्रियाको विकल्प नभई त्यसको सहयोगी हुनुपर्छ।

यो प्रतिवेदन तयार पार्दाको समयसम्म सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्रहरू गठन गर्ने कानुनको निर्माण धेरै ढिला भइसकेको थियो र त्यो मस्यौदाको रूपमा मात्र थियो। त्यसबाहेक, सरकारले द्वन्द्वका क्रममा गरिएका अन्तर्राष्ट्रिय अपराध तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनको घोर उल्लङ्घनका लागि आममाफी दिन पाउने अधिकार मेलमिलाप आयोगलाई दिन अगाडि बढेको छ। उच्चायुक्तको कार्यालय के स्मरण गर्न चाहन्छ भने केही निश्चित अपराधहरू विशेषगरी जातिहत्या, मानवताविरुद्धको अपराध र युद्धअपरिधमा आममाफी दिने काम अन्तर्राष्ट्रिय कानुनअन्तर्गतका सिद्धान्तका विरुद्ध हुनजान्छ। यस कारणले गर्दा संयुक्त राष्ट्रसङ्घले आममाफीसम्बन्धी आफ्नो अडानका विरुद्ध चालिने कुनै पनि राष्ट्रिय प्रक्रियालाई समर्थन नदिने नीति लिएको छ। आममाफीले दण्डहीनतालाई प्रश्रय दिएर अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानुनलाई मात्र मिच्ने होइन कि यसले सही र दिगो शान्तिको जगलाई समेत कमजोर तुल्याउँदछ।

अध्याय २ – द्वन्द्वको इतिहास

ऐतिहासिक रूपमा सन् १९९० को दशकको सुरुसम्म नेपालमा शाही राजवंशले शासन गरेको पाइन्छ, जतिबेला विभिन्न राजनीतिक दलहरूले लोकतन्त्रका लागि जनआन्दोलनको थालनी गरे। सडक आन्दोलनको उथलपुथलपूर्ण अवधिपछि १९९१ मईमा नेपालमा बहुदलीय प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना गरियो।

परम्परागत हिसाबले नेपालको सामाजिक जीवन तहतहमा विभाजित छ। जातिगत तथा अन्य तहगत विभाजनले मुलुकको धेरै जसो सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक जीवनको विन्यास गरेको छ। वि.सं. २०४६ सालको नाटकीय राजनीतिक परिवर्तनले जनताका सामाजिक प्रगति तथा बृहत्तर समानताका आकाङ्क्षाहरूलाई ह्वात्तै बढाए। तर, १९९० को दशकको सुरुका केही तथ्याङ्कीय सूचकहरूले अर्थतन्त्रमा सकारात्मक प्रगति भएको देखाए तापनि अधिकांश मानिसको जीवनस्तर गरीबको गरीब नै रह्यो। यसै बेलातिर, केही विश्लेषकहरू नेपालमा गहिरोसँग जरा गाडेर रहेका सामाजिक-आर्थिक अवस्था सशस्त्र द्वन्द्वका लागि अनुकूल रहेको बताउन थालिसकेका थिए। तिनले लामो समयदेखिका आफ्ना गुनासाहरू व्यक्त गर्न आमूल परिवर्तनकारी आन्दोलनको सम्भावना रहेको चेतावनी दिएका थिए।

सन् १९९५ को मार्चमा नवगठित नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)^५ले राज्यविरुद्ध “जनयुद्ध” नाम दिइएको सशस्त्र सङ्घर्ष सुरु गर्ने योजना बनाउन थाल्यो। वि.सं. २०५२ माघ २१ गते नेकपा (माओवादी)ले व्यापक रूपमा सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक कार्यसूचीलाई सम्बोधन गरिएका ४० सूत्रीय माग सरकारसमक्ष पेश गर्दै मागहरू पूरा नभए सशस्त्र सङ्घर्ष सुरु गर्ने चेतावनी दियो। त्यसको एक हप्तापछि नै २०५२ फागुन १ गतेबाट नेकपा (माओवादी)ले सरकारीविरुद्ध सशस्त्र विद्रोह सुरु गर्‍यो। त्यसपछिको एक दशकको अवधिमा ग्रामीण नेपालको एउटा सुदूर भेगमा सुरुमा कानून व्यवस्थाको सानो तिनो समस्याको रूपमा लिइएको विद्रोह सम्पूर्ण मुलुकलाई नै प्रभाव पार्नेगरी एउटा मजबुत तथा प्रायः बर्बर सशस्त्र द्वन्द्वमा विकसित हुनपुग्यो। द्वन्द्वको अवधिभर सरकारी सुरक्षाफौज र नेकपा (माओवादी) दुवै पक्षबाट व्यापक मात्रामा उल्लङ्घन तथा दुर्व्यवहारका घटनाहरू हुनपुगे। नेपालका ७५ जिल्लामध्ये दुईटा जिल्ला मनाङ र मुस्ताङबाहेक सबै जिल्लामा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित हत्याहरू भएको अभिलेख राखियो।

सन् २००५ मईमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले सरकारसँग भएको सम्झौतापश्चात् तत्कालीन अवस्थामा सबैभन्दा ठूलो फिल्ड कार्यालय नेपालमा स्थापना गर्‍यो। मानवअधिकार अनुगमन टोलीहरूले द्वन्द्वरत दुवै पक्षबाट भएका मानवअधिकार उल्लङ्घनसम्बन्धी आरोपहरूको अनुसन्धान तथा तथ्यान्वेषण मिसनहरू तत्कालै सुरु गरे।

यस प्रतिवेदनको सारको रूपमा रहेका अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार र मानवीय कानूनका गम्भीर उल्लङ्घन तथा दुर्व्यवहार – गैरकानुनी हत्या, यातना, जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्य, यौन हिंसा र लामो समयसम्म स्वेच्छाचारी रूपमा पक्रेर राखेलागायत – का अतिरिक्त, हजारौं मानिसहरू अन्य किसिमले द्वन्द्वबाट प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा प्रभावित भए। धेरै व्यक्ति तथा परिवार आफ्ना घरबाट विस्थापित भए, मुलुकभर ठूलो मात्रामा शिक्षा, स्वास्थ्य तथा आधारभूत सरकारी सेवाहरू अवरुद्ध भए, आर्थिक कठिनाइलाई द्वन्द्वले भन्ने चर्काया; र अस्थिरता तथा भयको वातावरण व्यापक भयो।

अध्याय ३ – द्वन्द्वरत पक्षहरू

अध्याय ३ मा यस प्रतिवेदनमा अन्यत्र लिपिबद्ध गरिएका कथित उल्लङ्घन वा दुर्व्यवहारहरूको अनुसन्धानसँग सम्बन्धित द्वन्द्वकालीन संस्थागत संरचना तथा चेन अफ कमान्डबारे उल्लेख गरिएको छ।

शाही नेपाली सेना: शाही नेपाली सेना (नेपाली सेना)लाई द्वन्द्वको अधिकांश अवधिमा मूलतः सैनिक ऐन, २०१६ तथा २०४७ को संविधानद्वारा नियमन गरिएको थियो। प्रधानसेनापतिको नियुक्ति प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा राजाद्वारा हुन्थ्यो। सन् १९९० को दशकको पछिल्लो अवधिमा द्वन्द्वको तीव्रता बढ्दै जाँदा सरकारले माओवादी विद्रोह कानून व्यवस्थाको समस्या हो भनेर जोड दिन छाडेन र स्थितिलाई सुल्झाउन भनी परिचालन गरिएको प्राथमिक सुरक्षाफौज नेपाल प्रहरी (नेप्र) थियो। तर, २०५८ मङ्सिर ११ गते सडककालको घोषणा गरी सेनालाई माओवादी विरुद्ध परिचालित हुन आदेश दिइयो। तत्पश्चात्, शाही नेपाली सेनाले काठमाडौंमा प्रधान कार्यालय रहनेगरी आफूलाई विस्तार गर्दै काठमाडौं उपत्यकाका अतिरिक्त पाँचवटै विकास क्षेत्रका सदरमुकाममा एकएक पृतनाको कमान्ड स्थापना गर्‍यो।

नेपाल प्रहरी: नेपाल प्रहरी (नेप्र)को नियमन संशोधित नेपाल प्रहरी ऐन, २०१२ अनुसार हुन्छ। यो गृहमन्त्रालय अन्तर्गत रहेको हुन्छ भने यसको नेतृत्व प्रहरी महानिरीक्षकद्वारा गरिएको हुन्छ। नेपाल प्रहरी ऐन, २०१२ को दफा ४ अनुसार, प्रहरीको रेखदेख र नियन्त्रण गर्ने र प्रहरीलाई निर्देशन दिने अधिकार नेपाल सरकारलाई हुनेछ र सरकारको आदेश र निर्देशन पालन गर्नु प्रत्येक प्रहरी कर्मचारीको कर्तव्य हुनेछ। त्यस्तै, सोही ऐनको दफा ८ ले जिल्लास्तरीय प्रहरी कर्मचारीहरूलाई प्रमुख जिल्ला अधिकारीको नियन्त्रण र निर्देशनमा रहनेगरी राखेको छ।

सशस्त्र प्रहरी बल: सन् २००१ जनवरीमा सुरुमा अध्यादेशमार्फत् स्थापित सशस्त्र प्रहरी बल (सप्रब) एक अर्धसैनिक प्रहरी बल हो। पाँचौ वर्षमा प्रवेश गरेको चर्किँदै गएको द्वन्द्वलाई हेर्दा माओवादीविरुद्ध सप्रबको स्थापनालेथप फौज परिचालन गर्नुपर्ने सरकारको आवश्यकता र विद्रोहसँग लड्न तालिम प्राप्त नगरेको जनपथ प्रहरीले निरन्तर सामना गरेको चुनौतीलाई भल्कायो। सशस्त्र प्रहरी बल गृहमन्त्रालयको मातहतमा रहन्छ र यसको नेतृत्व प्रहरी महानिरीक्षकद्वारा गरिन्छ। सशस्त्र प्रहरी ऐन, २०५८ मा सूचीकृत सप्रबका कार्यहरू हुन्: (क) नेपालको कुनै भागमा भएको वा हुन सक्ने सशस्त्र सङ्घर्ष नियन्त्रण गर्नु, (ख) नेपालको कुनै भागमा भएको वा हुन सक्ने सशस्त्र विद्रोह वा पृथकतावादी गतिविधि नियन्त्रण गर्नु, र (ग) नेपालको कुनै भागमा भएको वा हुन सक्ने आतङ्ककारी गतिविधि नियन्त्रण गर्नु। सप्रबको कारवाही सञ्चालन शान्तिसेको मातहतमा हुनेछ। द्वन्द्वको अन्त्यतिर आइपुग्दा सप्रबको सङ्ख्या करिब ३० हजार पुग्यो र प्रत्येक विकास क्षेत्रमा एउटा बाहिनी रहने गरी पाँचवटा बाहिनीहरूको स्थापना गरियो।

नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी): नेकपा (माओवादी)को स्थापना नेपालमा सन् १९९५ मा गरियो। पार्टीको नेतृत्व अध्यक्ष, जो पार्टीको सैनिक दस्ता जनमुक्ति सेना (पीएलए)का सर्वोच्च कमान्डर पनि थिए, द्वारा गरिएको थियो। माओवादी सैनिक नेकपा (माओवादी)को नेतृत्वमा थियो भने यसको उद्देश्य पार्टीका राजनीतिक लक्ष्य र हितहरूलाई अगाडि बढाउनु रहेको थियो। सन् २००१ सेप्टेम्बरमा भएको माओवादी सैनिकको राष्ट्रिय सम्मेलनमा पीएलए गठनको घोषणा गरिएको थियो, यद्यपि माओवादीहरू आफ्नो सैन्य क्षमताको विकास भने “जनयुद्ध” सुरु गरेदेखि नै गरिरहेका थिए र उसँग चैन अफ कमान्डअन्तर्गत कार्यरत सक्रिय लडाकुहरू थिए र उनीहरू औपचारिक रूपमा सेनाको गठन गर्नुअघि नै सैन्य कारवाहीमा संलग्न हुन्थे। द्वन्द्वका बेला सक्रिय पीएलएको सङ्ख्या ठ्याक्कै कति थियो भन्ने कुरामा विवाद भएपनि धेरै विश्लेषकको अनुमानमा द्वन्द्वको अधिकांश अवधिमा सक्रिय लडाकुहरूको सङ्ख्या ५ हजार–१० हजारको बीचमा हुनुपर्छ। द्वन्द्वको अन्त्यतिर आइपुग्दा पीएलएले देशभरि तीनवटा कमान्ड – पश्चिम कमान्ड, विशेष केन्द्रीय कमान्ड र पूर्वी केन्द्रीय कमान्ड – अन्तर्गत सातवटा घोषित पृतना रहनेगरी आफ्नो विस्तार गरेको थियो। ती सबै फेरि सर्वोच्च कमान्डरको प्राधिकार तथा चारजना डेप्युटी कमान्डरको मातहतमा थिए।

अध्याय ४ – लागु हुने अन्तर्राष्ट्रिय कानून

सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा मुख्यतः दुईवटा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी व्यवस्थाहरू लागु हुन्छन्। ती हुन्: अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून (आईएचआरएल) र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून (आईएचएल)। यी दुईटा कानुनी व्यवस्थाले जीवन तथा मानव मर्यादाको संरक्षण गर्ने साभ्ना उद्देश्य बोकेका हुनाले यी मूलतः एक अर्काका पूरक तथा सहयोगी हुन्।

अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून

अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून शान्तिको समयमा तथा सशस्त्र द्वन्द्वका बेला दुवै अवस्थामा लागु हुन्छ। द्वन्द्वप्रभावित अवधिमा, नेपाल नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध (आईसीसीपीआर), बालअधिकार महासन्धि (सीआरसी), महिलाविरुद्ध सबै प्रकारका विभेदहरूको उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि (सिड्अ) र यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायविरुद्ध महासन्धि (क्याट) लगायत नौवटा मुख्य मानवअधिकार दस्तावेजमध्ये छवटाको पक्षराष्ट्र थियो^९। यी सन्धिअन्तर्गत द्वन्द्वका बेला विभिन्न मौलिक अधिकार लागु भए, विशेषगरी:

- बाँच्न पाउने अधिकार: धारा ६, आईसीसीपीआर
- व्यक्तिको स्वतन्त्रता तथा सुरक्षाको अधिकार: धारा ९, आईसीसीपीआर
- यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायबाट स्वतन्त्रताको अधिकार: धारा ९, आईसीसीपीआर तथा धारा २ र १६, क्याट
- यौन हिंसाबाट स्वतन्त्रताको अधिकार: क्याट र सिड्अ
- शान्तिपूर्ण भेला गर्न पाउने अधिकार: धारा २१, आईसीसीपीआर
- सशस्त्र फौजकोभर्नामा प्रतिबन्धलगायत सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकाको विशेष संरक्षणको अधिकार: धारा ३८, सीआरसी

द्वन्द्वको समयमा नेपालले सडककालको घोषणा गर्न र आईसीसीपीआरअन्तर्गतका दायित्व निलम्बन गर्न दुईपटक आफ्नो विशेषाधिकारको प्रयोग गर्‍यो। वि.सं. २०५८ मङ्सिरमा लगाइएको सडककाल नौ महिनासम्म कायम रह्यो भने २०६१ माघमा लगाइएको सडककाल तीन महिनासम्म कायम रह्यो। यी दुवैपटक सरकारले भेला गर्न पाउने, आवतजावत गर्न पाउने, प्रेस, गोपनीयता, सम्पत्ति, केही न्यायिक उपचार तथा सूचनामा पहुँचको अधिकार जस्ता आईसीसीपीआरमा आधारित अधिकारहरू कटौती गरिएको जानकारी संयुक्त राष्ट्रसङ्घका महासचिवलाई गरायो^{१०}।

अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून

अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून सशस्त्र द्वन्द्वका बेलामात्र लागु हुने कुरालाई हेर्दा सशस्त्र द्वन्द्व विद्यमान रहेको समय अवधि तोक्नु र यो द्वन्द्व प्रकृतिका हिसाबले अन्तर्राष्ट्रिय वा गैरअन्तर्राष्ट्रिय कुन प्रकृतिको थियो भन्ने स्पष्ट गर्नु आवश्यक हुन्छ। यस प्रतिवेदनको प्रयोजनका लागि नेकपा (माओवादी)ले सशस्त्र विद्रोहको क्रममा आक्रमण सुरु गरेको मिति २०५२ फागुन १ गते देखि शान्ति सम्झौता सम्पन्न भएको मिति २०६३ मङ्सिर ५ गतेसम्मलाई विश्लेषणको अवधि मानिएको छ। त्यसवाहेक, द्वन्द्व सरकारी फौज र गैरसरकारी सशस्त्र समूहको बीचमा थियो भन्ने तथ्यका आधारमा यस प्रतिवेदनले गैरअन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वमा लागु हुने आईएचएलका प्रावधानहरूको सन्दर्भ दिएको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनले द्वन्द्वरत पक्षहरूको व्यवहारलाई नियमन गरेर सशस्त्र द्वन्द्वको सञ्चालनमाथि शासन गर्दछ र युद्धमा भाग लिइरहेका, वा भाग लिन छोडेका, सबै व्यक्तिलाई संरक्षण उपलब्ध गराउँदछ। नेपालले चारवटा जेनेभा महासन्धिलाई सन् १९६४ मा अनुमोदन गर्‍यो र नेपाल कुनै पनि गैरअन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वलाई शासन गर्ने न्यूनतम मापदण्डहरू उपलब्ध गराउने जेनेभा महासन्धिहरूको साभ्ना धारा ३ लगायतका तिनका प्रावधानहरूको अधीनमा रहेको छ। मुख्यतः साभ्ना धारा ३ ले प्रत्येक द्वन्द्वरत पक्षले सर्वसाधारण तथा “आफ्ना हतियार बिसाएका सशस्त्र फौजका सदस्यहरू तथा विरामी, घाइते, थुना वा अन्य कारणले युद्धमा भाग लिन असमर्थ वा अशक्त व्यक्तिहरू” लगायत युद्धमा सक्रिय भाग नलिएका व्यक्तिहरूको संरक्षण गर्नुपर्ने माग गर्दछ।

द्वन्द्वरत पक्षका अन्य दायित्वहरूमा प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गतका दायित्वहरू पर्दछन् । यसमा सदासर्वथा सर्वसाधारण र लडाकुहरूबीचको फरक छुट्याउनुपर्ने तथा लडाकुलाई मात्र निसाना बनाउनुपर्ने; जथाभावी आक्रमण गर्न नहुने^{११}; आकस्मिक क्षति “अपेक्षा गरिएको ठोस तथा प्रत्यक्ष सैन्य लाभको तुलनामा अत्यन्त बढी हुने”^{१२} अवस्थामा त्यस्तो आक्रमणलाई त्याग्ने; र सर्वसाधारणको जीवनको क्षति तथा उनीहरूलाई हुने चोटपटकलाई न्युन गर्न सबै सम्भाव्य पूर्वसावधानी अपनाउने^{१३} लगायतका दायित्व पर्दछन् । मानवताको सिद्धान्तअनुसार सर्वसाधारण तथा लड्ने असमर्थ भएका व्यक्तिहरूसँग मानवोचित व्यवहार गरिनुपर्छ अर्थात् यस्ता व्यक्तिहरूसँग गरिने हत्या, यातना, बलात्कार, अड्गभड्ग, कुटपिट तथा मानमर्दन जस्ता दुर्व्यवहारमाथि प्रतिबन्ध लगाइनुपर्छ । यी नियमहरूको उल्लङ्घन नै युद्ध नियम तथा प्रचलनका उल्लङ्घनहरू हुन् र यसबाट नै व्यक्तिको फौजदारी उत्तरदायित्वको सिर्जना हुन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत फौजदारी उत्तरदायित्व

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका केही उल्लङ्घनहरू, खासगरी मानवताविरुद्धको अपराध, युद्ध अपराध, जातिहत्या, मानव बेचबिखन, समुद्र डकैती, दासता, यातना तथा जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्य, लाई “अन्तर्राष्ट्रिय अपराध” मानिन्छ^{१४} । मानवीय कानून तथा मानवअधिकार कानून दुवैले तत्सम्बन्धी कानूनको कुनै गम्भीर उल्लङ्घन भएमा, विशेषगरी जब ती उल्लङ्घनहरू अन्तर्राष्ट्रिय अपराधसरह मानिन्छन्, त्यससम्बन्धी आरोपको अनुसन्धान गर्ने तथा उपयुक्त भएको खण्डमा अभियुक्त पीडकहरूलाई अभियो जन गरी पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिलाउने दायित्व राज्यमाथि थोपरेका छन् । अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले यस्ता अपराधका पीडकहरूले आममाफी वा क्षमादानको फाइदा लिन सक्ने छैनन् भनी थप स्पष्टसँग बताएको छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घले यस्ता अनुसन्धानका लागि मार्गनिर्देशनहरू तयार गरेको छ, जुन चारवटा विश्वव्यापी तथा बाध्यकारी सिद्धान्तहरू स्वतन्त्रता, प्रभावकारिता, शीघ्रता र निष्पक्षतामा केन्द्रित रहेका छन् ।

युद्ध अपराध भन्नाले कुनै अन्तर्राष्ट्रिय वा आन्तरिक सशस्त्र द्वन्द्वमा सर्वसाधारण वा शत्रुपक्षीय लडाकुहरूसिद्ध लक्षित अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको कुनै पनि गम्भीर उल्लङ्घनलाई जनाउँदछ, जसका लागि पीडकहरूलाई व्यक्तिगत आधारमा फौजदारी रूपमा जिम्मेवार ठहर्‍याउन सकिनेछ । उल्लेख्य कुरा के छ भने यी उल्लङ्घनहरूमा साक्षा धारा ३ को गम्भीर उल्लङ्घन, विशेषतः युद्धमा सक्रिय भाग नलिएका व्यक्तिविरुद्ध लक्षित हत्या, अड्गभड्ग, क्रूर व्यवहार तथा यातना, पर्दछन्^{१५} । मानवताविरुद्धको अपराध त्यतिखेर हुन्छ जब हत्या, यातना र बलात्कार जस्ता कार्यहरू “कुनै गैरसैनिक जनसमुदायविरुद्ध जानाजान व्यापक वा योजनाबद्ध आक्रमणको हिस्साको रूपमा”^{१६} गरिन्छन् ।

अध्याय ५ – गैरकानुनी हत्या

सरकारी तथ्याङ्कअनुसार, २०५२ फागुनमा सुरु भएको “जनयुद्ध” र सशस्त्र द्वन्द्वको औपचारिक अन्त्य भएको दिन २०६३ मङ्सिर ५ गतेका बीचमा लडाकु तथा सर्वसाधारण दुवै गरेर जम्मा १२ हजार ६ सय ८६ जना द्वन्द्वमा मारिएका थिए^{१७} । अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको धेरै घटनामा सम्मान भएको हुनसक्ने भएपनि उपलब्ध तथ्याङ्कलाई सन्दर्भमा राखेर हेर्दा विभिन्न परिस्थितिमा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घन भएको कुरा उतिकै स्पष्ट छ । सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भ सामग्री अभिलेखालयले २ हजार भन्दा बढी घटनाको सूची तयार गरेको छ, जसले एक वा बढी हत्याहरू अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घन हुने परिस्थितिमा भएको हुनसक्ने मनासिव आधार प्रदान गर्दछन् । अध्याय ५ मा “गैरकानुनी हत्या”को सामूहिक शीर्षकअन्तर्गत अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनका मापदण्डहरूको सन्दर्भमा यी घटनाको विश्लेषण गरिएको छ ।

द्वन्द्वकालभरि नै विभिन्न सन्दर्भमा गैरकानुनी हत्याहरू भएको कुरा प्राप्त तथ्याङ्कहरूले देखाउँछन् । उदाहरणका लागि, सुरक्षाफौजका चौकी तथा अड्डा, सरकारी भवनहरू, राष्ट्रिय बैङ्क तथा सार्वजनिक सेवा प्रतिष्ठानहरूमा गरिएको माओवादी

आक्रमण, आकस्मिक मुठभेड तथा माडी बसमा गरिएको बमविस्फोटन जस्ता धरापलाई लिन सकिन्छ। अन्य उदाहरणहरूको अभिलेख अधिल्ला माओवादी आक्रमणको जवाफमा सुरक्षाफौजले गरेको खानतलास कारबाहीका बेला राखिएको थियो। त्यसै गरी, स्थानीय पीएलए तथा राजनीतिक कार्यकर्ताहरूले शङ्कास्पद जासुस वा सुराकीहरूलाई अपहरण, दुर्व्यवहार तथा यातना दिई हत्या गरेका घटनाहरूको पनि अभिलेख राखिएको छ। शत्रुपक्षीय लडाकुहरू वा थुनामा रहेका वा कुनै प्रकारले शत्रुपक्षको नियन्त्रणमा रहेका गैरसैनिक व्यक्तिहरूको पनि कायरतापूर्ण तरिकाले गैरकानुनी हत्या गरिएको थियो। यस्तै एउटा जबर्जस्त घटना हो दोरम्बा घटना जसमा १७ माओवादी तथा दुई सर्वसाधारणलाई शाही नेपाली सेना (शानसे)ले नियन्त्रणमा लिएर डाँडामा लगी लाइनै लगाई गोली हानी हत्या गर्‍यो^{१८}। माओवादीले पनि बन्दीहरूको हत्या गरे। उदाहरणका लागि, सन् २००२ मा तीनजना शिक्षक मुक्तिनाथ अधिकारी, केदार घिमिरे र अर्जुन घिमिरे प्रत्येकलाई अपहरणपछि छुट्टाछुट्टै घटनामा लमजुङ जिल्लामा हत्या गरियो भनियो^{१९}।

यी सबै कुरालाई एकै ठाउँमा राखेर हेर्दा गैरकानुनी हत्याका आरोपहरू र सुरक्षाफौज तथा माओवादी दुवैबाट भएका यस्ता हत्यासँग सम्बन्धित प्रस्ट प्रवृत्तिले गैरकानुनी हत्याहरू द्वन्द्वको समयमा नीतिकै (व्यक्त वा अव्यक्त) एक अङ्ग थिए कि भन्ने प्रश्न खडा गर्दछ। विशेषतः दुवै पक्षद्वारा सर्वसाधारणको जानाजानी गरिएको हत्याका अनेकौं रिपोर्टहरू उल्लेख्य छन्, खासगरी ती व्यक्तिहरूको हत्या जसले शत्रुपक्षलाई समर्थन गरेको वा सूचना दिएको ठानिएको हुन्छ। द्वन्द्वरत पक्षका त्यसबेलाका नेताहरूलाई यी कार्यमा फौजदारी रूपमा उत्तरदायी बनाउन सकिने हुनसक्छ।

अध्याय ६ – जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्य

जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्य मानव मर्यादाविरुद्धको कसुर हो। यसलाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बडापत्रका उद्देश्यहरूको अस्वीकृति र मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रमा निहित र यस क्षेत्रका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा पुनःपुष्टि तथा विकास गरिएका मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताहरूको गम्भीर तथा घोर उल्लङ्घन हो भनी निन्दा गरिएको छ। जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्यबाट सबै व्यक्तिको संरक्षणसम्बन्धी घोषणापत्र, महासभा प्रस्ताव ४७/१३३ (१९९२), धारा १।

जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्य^{२०} नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका बेला गरिएका सर्वाधिक गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घनमध्येका थिए। द्वन्द्वसँग सम्बन्धित बेपत्ता पार्ने कार्य सन् १९९७^{२१} तिरै प्रकाशमा आएको थियो र २०५८ मङ्सिरमा सङ्कटकालको घोषणा भई शाही नेपाली सेना परिचालन भएपछि यो कार्य निकै चर्केर गयो^{२२}। जबर्जस्ती तथा अनैच्छिक रूपमा बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय कार्यसमूह (WGEID)ले संयुक्त राष्ट्रसङ्घ महासभामा सन् २००९ मा पेस गरेको आफ्नो प्रतिवेदनमा नेपालमा भएको दशक लामो द्वन्द्वमा यसले प्राप्त गरेको जबर्जस्ती बेपत्ता पारिएकाहरूको सबैभन्दा बढी सङ्ख्या सन् २००२ मा भएको उल्लेख गर्‍यो जब उसलाई यो सङ्ख्या सो वर्षमा २७७ रहेको जानकारी गराइयो^{२३}। सो कार्यसमूहले ६७२ वटा घटना नेपाल सरकारलाई हस्तान्तरण गरेको छ र २०६८ फागुन १९ सम्म यी घटनामध्ये ४५८ वारे कुनै पनि थप जानकारी पाइएको छैन^{२४}।

अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून दुवैले “जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्य”लाई उस्तै किसिमले परिभाषा गरेका छन् र यसमा अपराधको मूल तत्व भनेको कसैलाई पक्राउ गरिसकेपछि सो पक्राउ गरेको कुरालाई अस्वीकार गर्नु हो। मानवअधिकार कानूनअन्तर्गतको जिम्मेवारी राज्य र राज्यका पात्रहरूमा रहेको हुन्छ भने मानवीय कानूनअन्तर्गत त्यस्तो जिम्मेवारी ‘द्वन्द्वरत पक्षहरूसम्म’ फैलेको हुन्छ, जसको अर्थ हो सशस्त्र समूहहरू तथा तिनका अ-आफ्ना राजनीतिक सङ्गठनहरूलाई जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्यका निम्ति जिम्मेवार ठहर्‍याउन सकिनेछ र व्यक्ति विशेषको फौजदारी जिम्मेवारी पनि स्थापना गर्न सकिनेछ।

द्वन्द्वरत दुवै पक्ष सुरक्षाफौज र नेकपा (माओवादी)द्वारा बेपत्ता पार्ने कार्यलाई उक्साइएको थियो^{२५} । सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भ सामग्री अभिलेखालयमा भएका तथ्याङ्कले बेपत्ता पारिएका बहुसङ्ख्यक घटनामा सुरक्षाफौज मुछिएको जनाउँदछ, यद्यपि अपहरणपछि गरिएका बेपत्ताका उल्लेख्य सङ्ख्याका घटनामा नेकपा (माओवादी) पनि मुछिएको छ । द्वन्द्वरत दुवै पक्षले आफूद्वारा गरिएको भनिएका बेपत्तालाई सम्बोधन गर्न तथा त्यसलाई प्रस्ट पार्न र पीडित तथा तिनका परिवारलाई न्याय सुनिश्चित गर्न पटकपटक स्पष्ट प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका छन्^{२६} । राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सङ्गठनहरूद्वारा विभिन्न अनुसन्धान तथा त्यसको उल्लेख्य मात्रामा दस्तावेज तयार पारेको भए तापनि नेपालमा जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्यमा अहिलेसम्म कसैलाई पनि नागरिक अदालतमा मुद्दा चलाइएको छैन ।

सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भ सामग्री अभिलेखालयमा भएको तथ्याङ्कको अवधि वा बेपत्ता पार्ने कार्यका आरोपित पीडकहरूको आधारमा गरिएको अध्ययनले यस्ता कार्यमा देखिएको प्रवृत्ति र ढाँचालाई दर्शाउँदछ । यस्ता घटनाको मात्रा वा विस्तारको अर्थमा, सुरक्षाफौजले बेपत्ता पार्ने कार्य सरकारले “किलो सेरा टु” नामक सुरक्षा कारवाही सञ्चालन गरेको बखत सन् १९९८ मा पहिलोपटक उल्लेख्य मात्रामा देखा पर्‍यो । यो कारवाही माओवादीको गढ ठानिएका मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रका रुकुम, रोल्पा, सल्यान र जाजरकोट, पश्चिमाञ्चलको गोरखा र मध्यमाञ्चलको सिन्धुलीमा सञ्चालन गरिएको थियो^{२७} । वि.सं. २०५८ मङ्सिरमा आतङ्ककारी तथा विध्वंशात्मक गतिविधि (नियन्त्रण र सजाय) अध्यादेश (टाडो) जारी भएपछि र सोही महिना माओवादीविरुद्ध शाही नेपाली सेना परिचालित भएपछि यसमा अर्को महत्वपूर्ण बढोत्तरी भयो । बर्दिया जिल्लामा नेपालीस्थित संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले बेपत्ता पारिएको भनिएका २०० घटनामध्ये १५६ को अनुसन्धान गरेको थियो र तीमध्ये अधिकांश पक्राउ सङ्कटकाल घोषणा भएपछि २००१ डिसेम्बर र २००३ जनवरीको बीचमा भएका थिए^{२८} । जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी कार्यसमूह (WGEID)ले सन् २००४ मा नेपालको भ्रमण गर्‍यो र सुरक्षाफौज, खासगरी शाही नेपाली सेना, द्वारा बेपत्ता पार्ने कार्य भएको स्पष्ट प्रवृत्तिको पहिचान गर्‍यो^{२९} ।

सुरक्षाफौजद्वारा बेपत्ता पारिएका भनिएका धेरै घटना यसरी भएका थिए भनियो – नेकपा (माओवादी)का सदस्य तथा समर्थकहरूलाई गाउँमा समूहसमूहमा आएका सुरक्षाफौजका कर्मचारीद्वारा तिनका घरबाट प्रायः राति पक्राउ गरिन्थ्यो । पीडितहरूलाई आँखामा पट्टी लगाउनुअघि धेरैजसो कुटपिट गरिन्थ्यो र प्रहरी थाना अथवा सैनिक ब्यारेकमा लगिन्थ्यो । त्यसपछि उनीहरूलाई एकान्त कारावासमा राखिन्थ्यो । तिनका परिवारहरूले उनीहरू कहाँ छन् भनी सोधिखोजी गर्दा सरकारी अधिकारीहरू आफूलाई त्यस्तो पक्राउबारे केही पनि थाहा नभएको बताउँथे ।

उच्चायुक्तको कार्यालय–नेपालद्वारा लिपिबद्ध गरिएका गैरकानुनी थुना तथा बेपत्ताका बहुसङ्ख्यक घटनामा, पीडितहरूलाई तिनका परिवार तथा वकिलहरूको पहुँचबिना सैनिक ब्यारेकमा एकान्त कारावासमा राखिएको थियो । देशभरबाट सङ्कलन गरिएका पीडितका एकैनासका बयानहरूबाट के देखिन्छ भने बेपत्ता पारिएका बहुसङ्ख्यक घटनामा सैनिक ब्यारेकमा रहँदा पीडितहरूलाई कथित रूपमा यातना दिइएको तथा अभद्र व्यवहार गरिएको थियो । बहुसङ्ख्यक अभद्र व्यवहारका घटनाहरू कमान्डिड अधिकृतहरूको संलग्नता, जानकारी र सहमतिमा भएको कुरा बयानले देखाउँदछ^{३०} ।

सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भ सामग्री अभिलेखालयमा भएको जानकारीले सुरक्षाफौजलाई सहयोग गरेको वा तिनका लागि जासूसी गरेको आशङ्कामा गैरसैनिकलगायतका व्यक्तिहरूलाई अपहरणपछि बेपत्ता पारिएका घटनामा नेकपा (माओवादी) पनि कथित रूपमा जिम्मेवार भएको कुरा जनाउँदछ । राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको सन् २००८ को नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको स्थिति प्रतिवेदनमा बेपत्तासम्बन्धी नसुल्भिएका ९७० वटा घटना सूचीकृत छन् । यीमध्ये २९९ घटना नेकपा (माओवादी)द्वारा भएको भनिएको छ^{३१} ।

माओवादीद्वारा बेपत्ता पार्नेसरहका घटनाहरू प्रायः उस्तैखाले पस्थितिहरूमा हुने गर्दथे – व्यक्तिहरूलाई दिउँसै वा रातको समयमा तिनका घर, कार्यस्थल वा स्थानीय हाटबजारबाट सादा पोसाकमा आएका नेकपा (माओवादी)का कार्यकर्ताहरूको समूहद्वारा लगिन्थ्यो^{३२} । धेरै घटनामा, पीडितलाई आँखामा पट्टी लगाइएको हुन्थ्यो, सख्त कुटपिट गरिन्थ्यो र केही पनि नभनी

लगिन्थ्यो । यी अपहरण र त्यसपछि बेपत्ता भएका घटनाहरूबारे उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपालले गरेको अनुसन्धानले घटनाको प्रकृतिअनुसार अपहरण कथित रूपमा नेकपा (माओवादी)का राजनीतिक, जिल्ला वा एरिया कमिटी सदस्यहरू, “जनसरकार”, पीएलए वा स्थानीय मिलिसियाद्वारा गरिएका थिए भन्ने देखाउँछ^{३३} ।

बेपत्ता पारिएका पीडितहरूको स्थिति वा उनीहरू कहाँ छन् भन्ने कुरा स्पष्ट गर्न र बेपत्ता पार्ने पीडकहरूलाई जवाफदेही बनाउन विशिष्ट रूपमा गठित आयोगजस्ता सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्र वा दक्ष न्यायिक निकाय उच्च प्राथमिकतामा र हन्छन् । माथि सर्वोच्च अदालतको फैसलालगायतमा रेखाङ्कित नेपालमा जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने अभ्यासमा योगदान पुऱ्याउने वा अन्य किसिमले त्यस्तो काममा मद्दत गर्ने तत्वहरूको अनुसन्धान गर्नु थप महत्वपूर्ण हुन्छ ।

अध्याय ७ – यातना

“कुनै पनि व्यक्तिलाई शारीरिक यातना दिइने वा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय गरिने छैन ।”
मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, धारा ५

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले असंदिग्ध रूपमा यातनामाथि बन्देज लगाएको छ । यातनामाथि स्पष्टतः प्रतिबन्ध लगाउने कम्तीमा चारवटा सन्धिहरूलाई अनुमोदन गरी नेपाल पक्ष राष्ट्र बनेको छ । ती सन्धि हुन्: जेनेभा महासन्धिहरू, यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायविरुद्ध महासन्धि (क्याट), नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध (आईसीसीपीआर) र बालअधिकार महासन्धि (सीआरसी) । उल्लेखनीय कुरा के छ भने क्याटअन्तर्गत, नेपाल सरकार यातना तथा अभद्र व्यवहारसम्बन्धी विश्वसनीय आरोपहरूको शीघ्र तथा निष्पक्ष अनुसन्धान गर्न र पीडकहरूलाई सजाय गर्न बाध्य छ^{३४} । हालको अन्तरिम संविधानले जस्तै २०४७ सालको नेपालको संविधानले पनि यातनालाई निषेध गरेको थियो । तर, नेपालको कानूनअनुसार यातना आफैँमा फौजदारी अपराध होइन^{३५} ।

उपलब्ध तथ्याङ्कअनुसार, सुरक्षाफौज र माओवादी दुवैबाट द्वन्द्वको समयमा यातना, अङ्गभङ्ग र अन्य प्रकारका क्रूर, अमानवीय तथा अपमानजनक व्यवहार व्यापक मात्रामा भएको देखिन्छ । सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भ सामग्री अभिलेखालयले दशक लामो विद्रोहको क्रममा भएका यस्ता कथित अभद्र व्यवहारका २ हजार ५ सयभन्दा बढी घटनाको अभिलेख राखेको छ ।

यस्ता कथित घटनाहरूले सुरक्षाफौजले यातना दिनुपछाडिको उद्देश्य मूलतः माओवादीबारे कुनै न कुनै जानकारी उपलब्ध गराउन सक्ने कुनै पनि व्यक्तिबाट त्यस्तो जानकारी लिने रहेको देखिन्छ । मुलुकैभरि र द्वन्द्वको अवधिभर यी विधिहरू एकनासका थिए । सामान्यतया अपनाइएका विधिहरूमा पीडितहरूसँग जे जानकारी वा सूचना छ भन्ने ठानिएको छ त्यो जानकारी वा सूचना नखुलाएसम्म लामो समयसम्म पीडितलाई दिइने यातना बढाउँदै लगिन्थ्यो भनिन्छ ।

सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भ सामग्री अभिलेखालयले माओवादीद्वारा गरिएको भनिएका अङ्गभङ्ग तथा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहारका घटनाहरूको पनि अभिलेख राखेको छ । माओवादीले प्रयोग गर्ने भनिएको यातना तथा दुर्व्यवहार सामान्यतया दुईखालका प्रवृत्तिहरूमा देखिन्छ, र कहिलेकाहीँ तिनीहरू एकआपसमा खप्टिएको पनि पाइन्छ । पहिलो कुरा, माओवादीले स्थानीयस्तरमा करकापको माध्यमको रूपमा हिंसाको प्रयोग गरेको भनियो । उदाहरणका लागि, बन्दको पालना गर्न नमान्ने, माओवादीहरूलाई आर्थिक सहयोग (स्वैच्छिक रूपमा दिएको भए पनि नभए पनि प्रायः “चन्दा” भनिने) नगर्ने, वा माओवादी विरुद्ध बोल्ने भनी विश्वास गरिएका नेपालीविरुद्ध हिंसाको प्रयोग हुन्थ्यो । यस्ता कार्यले पीडितलाई प्रभाव पार्नुका अतिरिक्त माओवादीको विरोध गर्नु वा उनीहरूसँग उदासीन रहनुको अर्थ शारीरिक सजायको खतरा मोल्नु हो भन्ने जनतामा त्रास फैलाएर आमरूपमा करकापयुक्त वातावरणको महसुस गराउँथ्यो ।

दोस्रो कुरा, माओवादीले यातना तथा अभद्र व्यवहारलाई सजायको रूपमा पनि प्रयोग गरेको भनिन्छ। “जनअदालत”मार्फत् होस् वा स्थानीय कमान्डरहरूको निर्णयबाट होस् माओवादीले नियमित रूपमा, र प्रायः हिंसात्मक ढङ्गले, माओवादी आचारसंहिताअनुसार “अभद्र व्यवहार” गर्ने व्यक्तिहरू वा माओवादी आन्दोलनप्रतिको आफ्नो सक्रिय वा साङ्केतिक विरोधका कारण निसाना बनाइएका व्यक्तिहरूलाई नियमित रूपमा दण्डसजाय गर्दथ्यो। पीडितहरूको सर्वाधिक उल्लेखनीय समूह भनेको माओवादीले जासुस वा ‘सुराकी’ भनी आशङ्का गरिएका व्यक्तिहरू थिए।

बाहिरका सङ्गठनहरूद्वारा लगाइएका आरोपहरूको प्रत्युत्तरमा केही माओवादी कार्यकर्ताहरूलाई पार्टीबाट निस्कासन गरिएको वा श्रम शिविरमा पठाइएको कुरा उपलब्ध तथ्याङ्कहरूले देखाउँछन्^{३६}। त्यस्तै, सुरक्षाफौजका केही कर्मचारीलाई पनि सैनिक अदालती कारबाहीलगायत आन्तरिक अनुशासनात्मक कारबाही गरिएका उदाहरणहरू पनि छन्^{३७}। तर, यो प्रतिवेदन तयार पार्दाको समयसम्म द्वन्द्वरत कुनै पनि पक्षको कुनै पनि व्यक्तिलाई यातना दिएको, अङ्गभङ्ग गरेको वा अभद्र व्यवहार गरेकोमा जेल सजाय गरिएको छैन^{३८}।

यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायसम्बन्धी विशेष प्रतिवेदकले आफ्नो कार्यादेशभित्रका मुद्दाहरूलाई लिएर कतिपय सिफारिसहरू गरेका छन्। सन् २०१२ मार्चमा, विशेष प्रतिवेदकले सन् २००५ मा आफूले गरेका कतिपय सिफारिसहरूको कार्यान्वयन नभएको कुरामा जोड दिएका थिए। विशेषगरी, उनले दण्डसंहितामा यातनाको परिभाषा समावेश गर्नुपर्ने तथा यातनामा कसुरदार ठहर्‍याइएको कुनै पनि व्यक्तिलाई माफी वा दण्डहीनताबाट मुक्ति दिन नहुने कुराको सुनिश्चित गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएका थिए। उनले राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग (आयोग)ले यातनाको अनुसन्धान गर्न नसकेको पनि उल्लेख गर्दै यस क्षेत्रमा आयोगको क्षमता अभिवृद्धि गर्न प्रोत्साहन गरे^{३९}। यो प्रतिवेदन तयार पार्दाको समयसम्म यी सिफारिसहरू त्यतिकै अनिर्णीत अवस्थामा छन्।

अध्याय ८ – स्वेच्छाचारी पक्राउ

स्वेच्छाचारी पक्राउ द्वन्द्वकालीन नेपालको एउटा महत्वपूर्ण विशेषता थियो। द्वन्द्वरत दुवैपक्षका हजारौं मानिस अन्तर्राष्ट्रिय कानूनान्तर्गत स्वेच्छाचारी थुनामा हुनेगरी थुनिएका थिए। स्वेच्छाचारी पक्राउको अन्यायपूर्ण पीडा भोगेका, कानूनको पहुँचबाट टाढा राखिएका व्यक्तिहरूलाई यातनालगायत थप अन्य प्रकारका अभद्र व्यवहारको निसाना बनाइएको थियो।

थुना स्वेच्छाचारी हुनुहुँदैन भन्ने कुरा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानअधिकार कानून दुवैको एउटा आधारभूत सिद्धान्त हो र यसलाई नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा ९ मा प्रस्टसँग उल्लेख गरिएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले थुनाका स्पष्ट आधारहरू तोकेर एवं बेपत्ता पार्ने कार्य हुन नदिन र थुनाको निरन्तर सुपरीवेक्षण गर्न निश्चित सर्त तथा कार्यविधिहरू उपलब्ध गराएर स्वेच्छाचारी थुना हुन नदिने उद्देश्य राखेको छ।

जब पक्राउ गर्ने अधिकारीभन्दा स्वतन्त्र कुनै पनि न्यायिक वा अन्य अधिकारीद्वारा थुनाको वैधताको नियमित रूपमा पुनरावलोकन गरिन्छ वा राष्ट्रिय कानुनी व्यवस्थाअनुसार वैध सजायको रूपमा कुनै अदालतद्वारा जेल सजाय दिएको हुन्छ त्यस्तो कार्यलाई सामान्यतया स्वेच्छाचारी पक्राउ मानिदैन^{४०}। नेपाली कानूनअनुसार द्वन्द्व नभएको स्थितिमा यी आवश्यकताहरू कानूनमै समेटिएका छन् जसले गर्दा कुनै पनि थुनालाई २४ घण्टाभित्र न्यायिक अधिकारीसमक्ष पेश गर्नेपर्छ^{४१}।

सुरक्षाफौजले द्वन्द्वकालमा माओवादी कार्यकर्ता तथा समर्थकहरूलाई पक्रन कानुनी आधारको रूपमा प्रायः “निवारक नजरबन्द” को संयन्त्र प्रयोग गर्दथ्यो किनभने यसले न्यायिक निगरानी तथा उचित कानुनी प्रक्रियाको अधिकारलाई छुल्थ्यो। नेपाली कानूनअनुसार निवारक नजरबन्द सार्वजनिक सुरक्षा ऐन, २०४६ वा सन् २००२ मा पारित आतङ्ककारी तथा विध्वंशात्मक गतिविधि (नियन्त्रण र सजाय) ऐन (टाडा) बमोजिम “निवारक नजरबन्दको आदेश” अन्तर्गत गर्न सकिन्थ्यो। टाडाले पक्राउको दायरा फराकिलो पायो, न्यायिक निगरानी घटायो र थुनाको समयसीमा बढायो।

अभिलेखन गरिएका घटनाहरूले यी कानून माओवादी आन्दोलनमा संलग्न भएको आशङ्का गरिएका केही मानिसलाई कुनै पनि पुर्पक्ष वा अभियोगबेगर थुन्न योजनाबद्ध हिसाबले प्रयोग गरिएको हुनसक्ने देखाउँछन्। एक आधिकारिक स्रोतका अनुसार, १९९९ नोभेम्बरको मध्यतिर हिरासतमा राजनीतिक बन्दीहरूको कुल सङ्ख्या १ हजार ५ सय ६० पुगेको थियो^{४२}। मानवअधिकार वादी समूहहरूले द्वन्द्वको सुरुवाती दिनतिर सरकारले कसैलाई पक्राउ गर्दा पालना गर्नुपर्ने कानुनी पूर्वाधारहरूको पालना नगरिएको कुराबारे व्यापक मात्रामा प्रतिवेदन गरे। एम्नेस्टी इन्टरनेसनल, उदाहरणका लागि, ले आफूले अन्तर्वार्ता लिएका पूर्वथुनुवाहरूमध्ये कसैलाई पनि पक्राउ गर्दा थुनुवा पुर्जा नदिइएको, न त उनीहरूलाई नेपाल अधिराज्यको संविधानमा उल्लेख भएबमोजिम २४ घण्टाभित्र न्यायिक अधिकारीसमक्ष नै उपस्थित गराइएको उल्लेख गर्‍यो^{४३}। एम्नेस्टी इन्टरनेसनलले सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ ले दिएको २५ दिने अवधिभन्दा लामो समयसम्म धेरै थुनुवालाई राखिएको र अन्तर्वार्ता लिइएका बहुसङ्ख्यक पूर्वथुनुवाहरूलाई उनीहरूलाई कुन आरोपमा पक्राउ गरिएको हो भन्ने कुराको समेत जानकारी नगराइएको पायो^{४४}। यिनै सार्वजनिक सुरक्षासम्बन्धी कानूनहरूको दोहन गर्दै, खासगरी थुनाको सुरु अवधितिर, सुरक्षाफौजले थुनुवाका परिवारका सदस्यहरूलाई थुनुवाहरूसम्मको पहुँचलाई वा थुनुवाहरूको वकिलसँगको पहुँचलाई बारम्बार अस्वीकार गर्‍यो^{४५}।

सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भ सामग्री अभिलेखालयमा घटनाहरूको अभिलेख राख्ने प्रयोजनका लागि तथा यस प्रतिवेदनमा भएको विश्लेषणलाई उपयुक्त आधार प्रदान गर्न स्वेच्छाचारी पक्राउका कथित घटनाहरूका लागि न्युनतम सीमा आवश्यक भएको निर्णय गरियो। पीडितलाई पक्राउ गरेको केही दिन वा घण्टामा नै रिहा गरिएका असङ्ख्य स्वेच्छाचारी पक्राउलाई विचार गरी, यस्तो सीमा एक वर्षको तोकिएको थियो। सो अभिलेखालयमा भएको जानकारीका आधारमा एकवर्षे सीमा पूरा गर्ने सुरक्षाफौजद्वारा गरिएका स्वेच्छाचारी पक्राउका ४३ वटा घटनाको अभिलेखन गरिएको थियो।

परिभाषाका हिसाबले “स्वेच्छाचारी पक्राउ” राज्यको तर्फबाट कसैले गर्ने कार्यका लागि मात्र छुट्याइएको हो। द्वन्द्वको अवधिभर गैरराज्य पात्रको रूपमा माओवादीहरूले पनि विभिन्न कारणवश व्यक्तिहरूलाई पक्राउ गरे पनि यी गैरकानुनी थुना अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनअनुसार प्राविधिक हिसाबले स्वेच्छाचारी पक्राउको परिभाषाभित्र पर्दैनन्। यस प्रतिवेदनमा यस्ता घटनाहरूलाई “स्वेच्छाचारी पक्राउसरहका अपहरणहरू” भनिएको छ र तिनले एक वर्षे सीमा पूरा गरेपछि तिनलाई अभिलेखालयमा राखिएको थियो। अर्धन्यायिक “जनअदालत”को निर्णयबाट श्रम शिविरमा सजाय काट्न पठाइएकाहरूको अपवादलाई छोडेर, माओवादीहरूले लामो अवधिसम्म मानिसहरूलाई थुनामा राख्ने नगरेको कुरा अभिलिखित घटनाहरूले देखाउँछन्। माओवादीहरूले द्वन्द्वका बेला असङ्ख्य स्वेच्छाचारी पक्राउ गरेको भनिए पनि, एकदमै कममात्रले एक वर्षे सीमा पूरा गरे। यस्तो सानो नमुनाबाट कुनै खास प्रवृत्तिगत ढाँचा पाइएन।

अध्याय ९ – यौन हिंसा

यहाँ सबैजसो महिला बलात्कृत भएका हुनाले मलाई जे भएको भएपनि मेरो परिवारले त्यति ठूलो प्रतिक्रिया जनाएन। कोही त असङ्ख्यपटक बलात्कृत भएका छन्। कोही त सेनाका विभिन्न कर्मचारीद्वारा पटकपटक गरिएको बलात्कारबाट यति नराम्रोसँग घाइते भएका छन् कि उनीहरू राम्रोसँग उभिन पनि सक्दैनन्^{४६}।

द्वन्द्वकालीन अन्य गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घनहरूबारे व्यापक अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन गरिएको भएपनि यौन हिंसासम्बन्धी अध्ययन दुर्लभ रहेको छ। यो यौन हिंसासम्बन्धी प्रायः कमै प्रतिवेदन गरिन्छ, भन्ने यथार्थताको प्रतिबिम्ब हो। सामाजिक तथा साँस्कृतिक वर्जनाहरूका कारण लाजले वा दोष लगाइएला भन्ने डरले पीडितहरू आफ्ना व्यथाहरू बाँड्न हिचकिचाउँछन्। अरूको साथ नपाउनाले र द्वन्द्वकालमा संरक्षण तथा न्यायिक उपचार संयन्त्रहरूको अभावका साथै पीडकहरूबारे उजुरी गरेमा बदला लिइने वा थप पीडित भइने डरले यो स्थिति भन खराब बन्यो।

अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून दुवैले शान्ति तथा द्वन्द्वकालीन दुवै समयमा यौन हिंसाका कार्यहरूमाथि प्रतिबन्ध लगाएको छ । मानवीय कानूनले बलात्कार, यौन दासत्व, जबर्जस्ती वेश्यावृत्तिमा लगाउने, जबर्जस्ती गर्भवती बनाउने, जबर्जस्ती वन्द्याकरण गर्ने र आक्रमण, जीउ मास्ने बेच्ने तथा नाङ्गै पारेर खानतलास लिनेलगायतका त्यस्तै गम्भीर प्रकृतिका अन्य प्रकारका यौन हिंसाका कार्यहरूलाई निषेध गरेको छ^{४७} । मानवअधिकार कानूनअन्तर्गत, यौन हिंसालगायतका लैङ्गिक हिंसा सिङ्गको “धारा १ अनुसारको विभेद हो^{४८}” यौन हिंसामा युद्ध अपराध, मावताविरुद्धको अपराध, कुनै पनि प्रकारको यातना वा जातिहत्याको कुनै तत्व पनि पर्न सक्दछ^{४९} ।

द्वन्द्वको समयमा महिलाहरूले भोग्ने चरम हिंसा युद्धको विशिष्ट अवस्थाका कारणमात्र उब्जेको होइन । वरु यस्तो हिंसा शान्तिकालीन समयमा महिलाहरूले अनुभव गर्ने गरेको हिंससँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित छ^{५०} । नेपालमा गरिएको अनुसन्धानले सामाजिक तथा लैङ्गिक विभेदको जडमा नेपाली समाजमा रहेको मजबुत पितृसत्तात्मक तत्व रहेको जनाउँछ^{५१} । त्यसबाहेक, अनुसन्धानले के पनि देखाउँछ भने पितृसत्तात्मक सामाजिक-साँस्कृतिक मान्यता तथा चलनहरूले महिलाविरुद्धको यौन हिंसालाई सहन्छ जसले गर्दा यस्तो हिंसाको प्रयोगले मान्यता पाउँदै जान्छ^{५२} ।

सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भ सामग्री अभिलेखालयमा राखिएका घटनाहरूले यौनहिंसाका बहुसङ्ख्यक घटना सुरक्षाफौजले गरेको देखिएको जनाउँदछन् । सूचीकृत एक सयभन्दा बढी घटनामध्ये, १२ वटा घटनामा पीडकहरू माओवादी भएको भनिएको छ । सुरक्षाफौजद्वारा गरिएको भनिएका घटनामध्ये नेपाल प्रहरी र शाही नेपाली सेनाको सङ्ख्या लगभग बराबर रहेको छ भने अरू घटनाहरूले कथित पीडकको रूपमा सप्रब, सुरक्षाफौज, संयुक्त कमान्ड वा सामान्यतः “प्रहरी”लाई जनाउँदछन् । नेपाल प्रहरीद्वारा गरिएको भनिएका घटनाहरू द्वन्द्व अवधिभर समान रूपमा वितरित छन् भने शानेसेद्वारा गरिएको भनिएका घटनाहरूमध्ये अधिकांशतः सन् २००१ पछि उनीहरू परिचालित भएको बेला भए ।

सुरक्षाफौजद्वारा भएको हिंसा माओवादीहरूको खानतलासी गर्दा तथा उनीहरूलाई केरकार गर्दा गरिएको भनिन्छ । यसमा माओवादी भएको वा माओवादीलाई सघाएको भनी आशङ्का गरिएका महिलाहरूले चरम हिंसाको सामना गर्नुपयो । सुरक्षाफौजद्वारा गरिएको यौन हिंसा संस्थागत वा योजनाबद्ध के थियो भन्ने तथ्य स्थापना गर्न अहिले पर्याप्त जानकारी छैन । तर, माथिल्लो तहमा मौन सहमति दिइएको देखिन्छ जसले मौका छोपेर यौन हिंसा गर्न दण्डहीनताको संस्कृतिलाई बढावा दियो र माओवादीसँगको शङ्कित आबद्धतालाई जाँचबुझ वा जवाफदेहिता छल्ने बहानाको रूपमा प्रयोग गरियो । अधिकांश उल्लङ्घन कथित बलात्कार, सामूहिक बलात्कार तथा बलात्कार गर्ने उद्योगसँग सम्बन्धित छन् र तीमध्ये केही घटनामा महिलालाई जबर्जस्ती नाङ्गै बनाइएको छ^{५३} । अभिलेखालय तयार पार्ने क्रममा पहिचान गरिएका कतिपय घटनाहरू, जुन सुरक्षाफौजद्वारा गरिएको भनिन्छ, माओवादी महिलाहरूको बलात्कारसँग सम्बन्धित छन् जसमा तिनले बर्बर यौन हिंसा भोग्नु परेको थियो र अन्ततः उनीहरू मारिएका थिए ।

उपलब्ध तथ्याङ्कले के जनाउँछ भने १८ वर्षमुनिका बालिकाहरू द्वन्द्वको अवधिभर विशेषगरी जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहे । यौन हिंसाका पीडितहरूमध्ये एक तृतीयांशभन्दा बढी बालिकाहरू थिए र तीमध्ये पनि धेरैजसो १५ वर्षमुनिका । दश वर्षभन्दा कम उमेरका पीडितहरू भएका घटना पनि छन् । सुरक्षाफौजका कर्मचारीद्वारा प्रायः खानतलासका क्रममा गरिएको भनिएको यौन हिंसाका केही घटनामा त थुप्रै पीडितलाई असर पुग्न गयो । गर्भवती महिलाहरू तथा मानसिक अपाङ्गता भएका पीडितहरूलाई यौन दुर्व्यवहार गरिएको भनिएका घटनाहरू पनि छन् । त्यसबाहेक, बलात्कारबाट रहन गएको अनिच्छित गर्भका कारण केही पीडितहरूले त गर्भपतनका क्रममा ज्यानै समेत गुमाउनु पयो^{५४} ।

मानवअधिकार सञ्चार प्रतिष्ठान, नेपाल (इरिकन)को एक अनुसन्धानले सुरक्षाफौजद्वारा गरिएको भनिएका यौन हिंसा वा बलात्कारका अपराधहरूबारे जुनसुकै तहको अधिकारीसमक्ष कुरा लैजाँदा पनि बिरलै कारवाही भएको पायो^{५५} । उजुरी गर्नेहरूलाई “मुखबुझो लगाउन” सानोतिनो रकम फाल्ने गरिएको कुरा प्रतिष्ठानले प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेको छ । सुरक्षाफौजका कर्मचारीद्वारा बलात्कार गरिएको भनिएकी एक १३ वर्षीया बालिकाको घटनामा समेत यसरी नै रकम दिई मुखबुझो लगाइएको

थियो^{५६} एडभोकेसी फोरम, नेपाल र सङ्क्रमणकालीन न्यायका लागि अन्तर्राष्ट्रिय केन्द्रद्वारा संयुक्त रूपमा गरिएको अनुसन्धानले माओवादी तथा सुरक्षाफौजका कर्मचारी दुवैले यौन हिंसा गरेको तर बहुसङ्ख्यक आरोपहरू सुरक्षाफौजविरुद्ध लगाइएको निष्कर्ष निकाल्यो^{५७} । बलात्कार महिला माओवादी कार्यकर्ता तथा शुभचिन्तकहरूलाई सजाय दिन शानसेद्वारा अवलम्बन गरिएको एक “सामान्य प्रचलन” रहेको पनि अनुसन्धानले पायो ।

द्वन्द्वको समयमा भएको यौन हिंसाको मात्रालाई बुझ्न थप अनुसन्धान हुनु आवश्यक छ भन्ने यस अध्यायको प्रारम्भिक निष्कर्ष हो । साँस्कृतिक तथा लैङ्गिक हिसाबले संवेदनशील हुनेगरी, पीडितका आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्नेगरी र यस प्रक्रियामा पीडितहरूलाई बलियो बनाउनेगरी थप जानकारीको खोजी गर्नु आवश्यक छ । सबैभन्दा ठूलो कुरा माओवादी तथा सुरक्षाफौजद्वारा गरिएको भनिएका यौन हिंसाको अनुसन्धान र अभियोजन तत्काल अगाडि बढाउनुपर्छ ।

अध्याय १० – जवाफदेहीता र प्रभावकारी न्यायिक उपचारको अधिकार

“प्रत्येक व्यक्तिलाई संविधान वा कानूनद्वारा प्रदत्त मौलिक अधिकारहरूको उल्लङ्घन गर्ने कार्यहरूविरुद्ध दक्ष राष्ट्रिय न्यायाधिकरणहरूबाट प्रभावकारी न्यायिक उपचार पाउने अधिकार हुनेछ” मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, धारा ८^{५८}

जवाफदेहीताका चुनौतीहरू: मैना सुनुवारका लागि न्यायको खोजी

सुरक्षाफौजबाट सहयोग नपाएको हुनाले अनुसन्धानमा निकै ठूला अवरोधहरू खडा भएका छन् । यातनापछि गरिएको मैना सुनुवारको हत्याको घटनाले यस स्थितिको चित्रण गर्दछ ।

२०६० फागुन ५ गते शाही नेपाली सेनाका अधिकृतहरूले १५ वर्षीया मैना सुनुवारलाई काभ्रे जिल्लास्थित आफ्नो घरबाट पाँचखालस्थित वीरेन्द्र शान्तिकार्य तालिम केन्द्रमा लिएर गए । उनलाई सो तालिम केन्द्रमा दुईजना सहसेनानी सहित सातजना शानसेका अधिकृत तथा सिपाहीको उपस्थितिमा चरम यातना दिइयो । पछि उनले बान्ता गर्न र मुखमा फिंज निकाल्न थालिन र उनको मृत्यु भयो । यस हत्यालाई गुपचुप राख्नजस्तो देखिएको प्रयासको रूपमा, हत्यामा संलग्न सेनाका कर्मचारीहरूले उनको लासलाई केन्द्रको कम्पाउन्ड बाहिर लगे र पछाडिबाट गोली हाने ।

प्रारम्भिक सैनिक अदालतले तीनजनालाई “अनुचित केरकार विधिहरू अपनाएको”मा दोषी ठहर्‍याई न्यूनतम सजायको आदेश दियो । मैना सुनुवारको परिवारले सर्वोच्च अदालतबाट न्यायको माग गर्‍यो र अदालतले तीन महिनाभित्रमा अनुसन्धान पूरा हुनुपर्ने गरी परमादेशको आदेश जारी गर्‍यो । तत्पश्चात्, २०६४ मङ्सिर १८ गते नेपाल प्रहरीले नेपाली सेनालाई अपराधमा मुछिएका उसका चार सैनिक अधिकारीहरूलाई उपस्थित गराउन भनी अनुरोध गर्‍यो ।

सन् २००७ मा नेपाली सेनाका कार्यरथी उपरथीले सेनाले सम्बन्धित अधिकारीहरूलाई कारवाही गरिसकिएको र फेरि

यो प्रतिवेदन तयार पार्ने क्रममा अध्ययन गरिएका दस्तावेजहरूले दशक लामो द्वन्द्वका क्रममा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून वा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका ९ हजारसम्म गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरू भएको जनाउँछ, जसमध्ये अधिकांश अधिल्ला अध्यायमा उल्लेख गरिएका विषयान्तर्गत पर्दछन् । तर, यो प्रतिवेदन तयार पार्दाको समयसम्म, द्वन्द्वसँग सम्बन्धित अपराधमा नेपालमा कसैलाई पनि नागरिक अदालतमा अभियोजन गरिएको छैन । त्यसैले, सम्बन्धित व्यक्तिहरूलाई न्यायको कठघरामा उभ्याउन नसक्नु जिम्मेवार राजनीतिक निकायहरूको प्रणालीगत विफलता हो र जवाफदेहीताको यस अभावले द्वन्द्वकालमा गरिएका दुर्व्यवहारलाई निरन्तरता दिनेमात्र काम गरेको छ भनी निष्कर्ष निकाल्नु अत्युक्ति नहोला । त्यसकारण, जवाफदेहीताले द्वन्द्वको विरासतलाई भेल्ने भएकाले यो आधारभूत महत्वको विषय रहेको छ^{५९} ।

सरकार, प्रमुख राजनीतिक दलहरू र सुरक्षाफौजले पटकपटक दण्डहीनताविरुद्ध लड्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका छन् । राजनीतिक सहमतिद्वारा मस्यौदा तथा अन्तरिम व्यवस्थापिकाद्वारा अनुमोदन गरिएको अन्तरिम संविधानमा यस प्रतिबद्धतालाई समावेश गर्नु सबैभन्दा महत्वपूर्ण कुरा हो, जसले मौलिक अधिकारका उल्लङ्घन भएका व्यक्तिहरूलाई संवैधानिक उपचारको अधिकारको प्रत्याभूति गरेको छ^{६०} । यसले “विश्वव्यापी रूपमा आधारभूत मानवअधिकार... कानूनको शासन... राजनीतिक दलहरूका क्रियाकलापहरूमा

उनीहरूलाई कारवाही गर्नु आवश्यक नभएको कुरा नेपालीस्थित उच्चायुक्तको कार्यालयसमक्ष उल्लेख गरे । यो निर्णय एउटै मुद्दाको दुईपल्ट अभियोजन हुन सक्दैन भन्ने संवैधानिक निषेधमा आधारित भएको जस्तो देखिन्छ । नेपाली सेनाको विचारमा शङ्कास्पद व्यक्तिहरूविरुद्ध गरिएका सैनिक अदालतीय कारवाही यस विषयलाई किनारा लगाउन पर्याप्त थिए । तर, हत्या र यातनाका अभियोगहरू प्रारम्भिक सैनिक अदालतमा उठाइएका थिएनन् ।

हत्याको अभियोगमा २००८ जनवरीमा समाह्वान जारी गरिएको भएपनि नेपाली सेना आफूअन्तर्गतका अधिकारीहरूका सम्बन्धमा अदालतले दिएका आदेशहरूको पालना गर्न पटकपटक विफल भएको छ । वि.सं. २०६६ भदौ २८ गते काभ्रे जिल्ला अदालतले नेपाली सेनाको प्रधान कार्यालयलाई घटनामा मूछिएका सेवारत एक सेनानीलाई तत्काल निलम्बन गरी अगाडि बढ्न तथा सैनिक कोर्ट अफ इन्क्वरीद्वारा सोधपुछ गरिएका मानिसका बयानहरू भएका सबै फाइल अदालतमा पेस गर्न आदेश दियो । सन् २०१० डिसेम्बरमा केही कागजपत्रहरू पेस गरिएको भएपनि अरू धेरै कागजपत्र अदालतलाई उपलब्ध गराइएको छैन । थप, नेपाली सेनाले आरोपित पीडकहरूमध्ये एकजनालाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शान्तिस्थापना मिसनमा पनि पठायो । निजलाई सन् २०१० मा फिर्ता बोलाइयो । तर, आफू फर्केपछि उनी पुनः नेपाली सेनामा प्रवेश गरे र यो प्रतिवेदन लेख्दासम्म निजलाई नेपाल प्रहरीसमक्ष बुझाइएको छैन ।

जवाफदेहीता, जनसहभागिता, निष्पक्ष, सक्षम तथा स्वच्छ प्रशासनतन्त्रका अवधारणाहरूको पूर्णपालना गर्ने राजनीतिक प्रणाली अवलम्बन गरी भ्रष्टाचार र दण्डहीनताको अन्त्य गर्दै सुशासन कायम गर्ने”^{६१} दायित्व सरकारमा थोपरेको छ । यो प्रतिबद्धता २०६३ मङ्सिरमा सम्पन्न विस्तृत शान्ति सम्झौतापछि भएको हो जसले प्रस्ट रूपमा “सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्नहरूका बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न”^{६२} सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको भूमिकाको अनुमान गरेको छ । अन्तिम रूप दिई पारित गर्न बाँकी रहेको सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गर्न बनाइएको हालको विधेयकले उक्त कानून पारित गर्नाको एउटा उद्देश्य “मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कानूनको दायराभित्र ल्याई दण्डहीनताको अन्त्य गर्नु...” भन्ने उल्लेख गरेको छ ।

गम्भीर आपराधिक कार्यहरूका सम्बन्धमा क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने प्राथमिक जिम्मेवारी नेपालको न्याय प्रणालीमा नै छ । यस प्रतिवेदनका विभिन्न अध्यायहरूमा उल्लेख गरिए जस्तै मानवअधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घन मानिने सबै नभए पनि धेरै अपराधलाई नेपालको

राष्ट्रिय कानूनमा पनि समानखालको प्रतिबन्ध लगाइएको हुनाले त्यस्ता घटनालाई लिएर आफ्नै अदालतमा पनि मुद्दा चलाउन सकिन्छ । गैरकानुनी हत्या र बलात्कार उल्लेखनीय उदाहरणहरू हुन् । बेपत्ता पार्ने कार्य र यातना जस्ता अन्य अपराधहरूलाई नेपालमा प्रस्ट रूपमा अपराधीकरण नगरिएको हुनाले ती बढी समस्यामूलक छन् । तर, यातना तथा बेपत्ता पारिएका घटनाजन्य कार्यहरूमाथि प्रायः अन्य कानूनका प्रावधानहरूले तिनमा अपराधको तत्व छ भनेर प्रतिबन्ध लगाएको हुन्छ^{६३} । विभिन्न तहमा यी जवाफदेहीताका संयन्त्रहरू हुँदाहुँदै पनि वास्तवमा प्रहरी वा सैनिक कर्मचारीलाई जवाफदेही बनाइएको र तिनले गरेको अपराधको अनुपातमा सजाय दिइएका घटनाहरूको उल्लेखनीय अभाव छ । युद्धको औपचारिक अन्त्य भएको कैयौं वर्षपछि पनि मानवअधिकार वा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनका लागि कसैलाई पनि नागरिक अदालतमा फौजदारी मुद्दा चलाइएको छैन^{६४} ।

गहन विश्लेषणले उल्लङ्घनका पीडकहरूलाई न्यायको दायरामा ल्याउन जवाफदेहीताका संयन्त्रहरू कहानेर विफल भए भन्ने कुराको उद्घाटन गर्छ र पीडित तथा तिनका परिवारहरूले कथित उल्लङ्घनका लागि न्यायिक उपचारको खोजी गर्दा सामना गर्नुपरेका अवरोधहरूलाई प्रस्टसँग तोकेर बताउँदछ । यातना तथा बेपत्ता पार्ने कार्यजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका उल्लङ्घनलाई अपराधीकरण गर्ने, र जानकारी तथा सार्वजनिक अनुसन्धानको उद्घाटनका लागि आवश्यक कार्यविधिगत नियमहरू सुनिश्चित गर्न तथा सुरक्षा कर्मचारी वा अन्य सरकारी कर्मचारीविरुद्ध कारवाही थाल्ने कामलाई सहज बनाउने दुवै अर्थमा लागू कानूनमा कमीकमजोरीहरू छन् । द्वन्द्वसँग सम्बन्धित उल्लङ्घनहरूमा सुरक्षाफौज तथा माओवादीको सहयोग नपाएकाले र सरकारले द्वन्द्वसँग सम्बन्धित यी उल्लङ्घनका घटनाहरूको खोजी गर्न नसकेकाले यी कमजोरीलाई अझ बढाएको छ ।

हालैका वर्षमा मुद्दाहरू “राजनीतिक प्रकृति”का छन् भनेर फिर्ता लिने प्रवृत्ति बढ्दै गएको छ । तर, फिर्ताका लागि सिफारिस गरिएका मुद्दाहरूको ठूलो सङ्ख्या गम्भीर आपराधिक प्रकृतिका छन् र तीमध्ये धेरैजसो द्वन्द्वकालमा भएका थिएनन् । अन्तर्राष्ट्रिय प्रकृतिका अपराध भएका छन् भनी आरोप लगाइएका मुद्दाहरू फिर्ता लिने कार्य अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय

मानवअधिकार कानून दुवैविपरीत छन् । सन् २०११ डिसेम्बरमा प्रमुख राजनीतिक दलहरूले द्वन्द्वको समयमा गरिएका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको घोर उल्लङ्घन तथा अन्तर्राष्ट्रिय अपराधका लागि आममाफी दिन सक्नेगरी भावी सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगलाई अधिकार सम्पन्न बनाउन प्रस्ताव पेस गरे । माथि जनाइएभैं, केही निश्चित अपराधहरू, खासगरी जातिहत्या, मानवताविरुद्धको अपराध तथा युद्ध अपराध, मा आममाफी दिने कार्य अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गतका सिद्धान्तको विपरीत हुन जान्छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घले यस्ता आममाफीविरुद्ध लिएको आफ्नो अडानको विपरीत हुनेगरी लिइएको कुनै पनि राष्ट्रिय प्रक्रियालाई समर्थन नगर्ने नीति लिएको छ ।

अध्याय ११ – सिफारिसहरू

यस प्रतिवेदनको अन्तिम अध्यायमा नेपाली सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाका सबै सरोकारवालाहरूलाई सम्बोधन गरी विस्तृत रूपमा विभिन्न सिफारिसहरू गरिएका छन् । यी सिफारिसहरू प्रतिवेदनका प्रारम्भिक निष्कर्षहरूमा आधारित छन् र यिनमा मानवअधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका उल्लङ्घनहरूको उचित ढङ्गले सम्बोधन गरियोस् भन्ने सुनिश्चित गर्न ध्यान दिनुपर्ने मुख्य क्षेत्रहरूमाथि जोड दिइएको छ । सरकार र यसका मन्त्रालयहरू तथा भावी सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्रहरूका अतिरिक्त, सुरक्षाफौज, माओवादी नेतृत्व, राजनीतिक दलहरू, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, नागरिक समाज तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई पनि सिफारिसहरू गरिएका छन् । अन्त्यमा, सर्वाधिक निकृष्ट अपराधहरूका लागि जिम्मेवार व्यक्तिहरूलाई प्रतीकात्मक घटनामा मुद्दा चलाउनमा सहयोग गर्न तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअनुसार आफूले पाउने परिपूरणका लागि पीडितहरू स्वयं अगाडि सर्नुपर्छ ।

- १ नेपालको एक प्रमुख मानवअधिकार संस्था अनौपचारिक सेवा केन्द्र (इन्सेक)ले १३ हजार २ सय ३६ मानिस मारिएको अभिलेख राखेको छ । इन्सेक द्वन्द्वपीडित पार्श्वचित्र (२०१० अगस्ट), www.insec.org.np/victim/मा पाउन सकिने । नेपाल अन्तर्राष्ट्रिय रेडक्रस समिति (आईसीआरसी)का अनुसार, द्वन्द्वका बेला बेपत्ता भएका १,३२० भन्दा बढी व्यक्तिको अहिलेसम्म लेखाजोखा भएको छैन, “Nepal: Red Cross releases documentary on conflict-related missing.” २०१० अगस्ट ८ । www.icrc.org/web/eng/siteeng0.nsf/html/nepal-news-060810मा उपलब्ध । यो प्रतिवेदन प्रकाशित गर्दाको समयसम्म, मारिएका भनी अभिलेख राखिएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्या निकै नै बढेको थियो र अनुसन्धान हुँदै जाँदा यो सङ्ख्या अझै बढ्दै जाने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।
- २ विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३, धाराहरू ५.२.४, ५.३.५ र ७.१.३ ।
- ३ R. Andrew Nickson, “Democratization and the Growth of Communism in Nepal: A Peruvian Scenario in the Making?” and Stephen L. Mikesell, “The Paradoxical Support of Nepal’s Left for Comrade Gonzalo”, in Deepak Thapa ed., *Understanding the Maoist Movement of Nepal* (Kathmandu, Martin Chautari, 2003).
- ४ यसपछि “नेकपा (माओवादी)” वा “माओवादी” । कार्यकारी सारसङ्क्षेपमा यी शब्दहरू सरोवरी प्रयोग गरिने छन् ।
- ५ सैनिक ऐन, २०६३ लाई २००६ सेप्टेम्बर २८ मा पारित गरिएको थियो, विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर हुनुभन्दा दुई महिनाभन्दा कम समयमा ।
- ६ सशस्त्र प्रहरीवल ऐन, २०५७, दफा ६(१) ।
- ७ ऐ. दफा ८
- ८ “Theoretical Premises for the Historic Initiation of the People’s War”, September 1995, <http://www.ucpnm.org/english/doc3.php>: “5
- ९ यो प्रतिवेदन लेख्दासम्म, नेपालले सबै आप्रवासी कामदार र तिनका परिवारका सदस्यका अधिकारहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (आईसीआरएमडब्लु) र जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्यबाट सबै व्यक्तिको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (सीईडी)लाई अनुमोदन गरेको छैन । नेपालले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धिमा २००८ जनवरी ३ मा हस्ताक्षर गरे तापनि, यस महासन्धिलाई अहिलेसम्म अनुमोदन नगरिएकोले द्वन्द्व अवधिमा यो लागू भएन ।
- १० C.N.270.2002.TREATIES-4 (Depositary Notification), 25 March 2002 and C.N.170.2005.TREATIES-3 (Depositary Notification), 14 March 2005.
- ११ Jean-Marie Henckaerts and Louise Doswald-Beck for the International Committee of the Red Cross, *Customary International Humanitarian Law* (3 vols.), (Cambridge, Cambridge University Press, 2005).
- १२ International Committee of Red Cross, *Customary International Humanitarian Law*, rule 14 (see endnote 11)
- १३ International Committee of Red Cross, *Customary International Humanitarian Law*, rule 97, which is derived in part from the IHRL obligation upon states to protect life (see endnote 11)
- १४ चौथो जेनेभा महासन्धि, धारा १४७ ।
- १५ अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको विधान, A/CONF.183/9* (1998), Article 8(2)(c).नेपाल हाल रोम विधानको पक्षराष्ट्र नभए तापनि रोम विधानका केही पक्षहरू प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा पाइने हुनाले यसलाई मानवताविरुद्धको अपराधलाई चित्रण गर्न सो अपराधको विश्लेषणमा प्रयोग गरिएको छ ।
- १६ ऐ, धारा ७
- १७ शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको वेबसाइट, Emergency Peace Support Operation (available from www.epsp.gov.np/eng/index.php?page=deceased_main).

- १८ २०६० साउन ३२ - घटना - रामेछाप - १३८१ ।
- १९ मुक्तिनाथ अधिकारी (Ref. No. 5985) लाई २०५८ माघ ३ गते अपहरणपछि हत्या गरिएको थियो, केदार घिमिरे (Ref. No. 5982) लाई २०५८ माघ ३ गते अपहरणपछि हत्या गरिएको थियो र अर्जुन घिमिरे (Ref. No. 5948) लाई २०५९ असार १३ गते अपहरणपछि हत्या गरिएको थियो ।
- २० यस प्रतिवेदनमा “जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्य” राज्यद्वारा बेपत्ता पारिएकाहरूको सन्दर्भमा प्रयोग गरिएको छ । अर्को कुरा, “जबर्जस्ती बेपत्ता पार्नेसरहका कार्य” भन्ने पदावलीले नेकपा (माओवादी)सँग सम्बन्धित बेपत्ता पार्ने कार्यलाई जनाउँछ र “बेपत्ता पार्ने कार्य” सामान्य अर्थमा तथा दुवैखालका घटनाका लागि प्रयोग गरिएको छ ।
- २१ इन्सेकमानवअधिकार वर्ष पुस्तक, १९९७ (१९९७) ।
- २२ Amnesty International, *Nepal: Escalating 'disappearances' amid a culture of impunity*. Available from www.amnesty.org/en/library/asset/ASA31/155/2004/en/202bdd2f-d59d-11dd-bb24-1fb85fe8fa05/asa311552004en.html, accessed on 2010-06-17).
- २३ मानवअधिकार परिषद्मा पेस गरिएको जबर्जस्ती वा अनैच्छिक रूपमा बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी कार्यसमूहको प्रतिवेदन(A/HRC/13/31).
- २४ मानवअधिकार परिषद्मा पेस गरिएको जबर्जस्ती वा अनैच्छिक रूपमा बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी कार्यसमूहको प्रतिवेदन(A/HRC/19/58/Rev.1).
- २५ उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल, बर्दिया जिल्लामा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित बेपत्ता पार्ने कार्य, २००८ डिसेम्बर, पृ. ५ ।
- २६ विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३ मङ्सिर ५, दफाहरू ५.३.१ र ७.१.३; अन्तरिम संविधान २०६३, धारा ३३(ड) ।
- २७ Amnesty International, *Nepal - Human Rights at a Turning Point?* (1999). Available from www.amnesty.org/en/library/asset/ASA31/
- २८ उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल, बर्दिया जिल्लामा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित बेपत्ता पार्ने कार्य, २००८ डिसेम्बर, पृ. ४ ।
- २९ *Report of the Working Group on Enforced and Involuntary Disappearances to the Human Rights Commission: Mission to Nepal* (E/CN.4/2005/65/Add.1), p 12.
- ३० उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल, बर्दिया जिल्लामा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित बेपत्ता पार्ने कार्य, २००८ डिसेम्बर, पृ. ४, काठमाडौंको महाराजगन्जस्थित शान्तिसेको ब्यारेकमा सन् २००३-२००४ मा भएको स्वेच्छाचारी थुना, यातना तथा बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी अनुसन्धान प्रतिवेदन (२००६ मई) ।
- ३१ <http://www.nhrcnepal.org//publication/doc/reports/Disapp-Status-Rep-2008-Nep.pdf>, accessed on 2010-06-20मा उपलब्ध ।
- ३२ उदाहरणका लागि, नेकपा (माओवादी)द्वारा अपहरण तथा बेपत्ता पार्ने कार्यको प्रवृत्ति हेर्नुहोस्, उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपालको बर्दिया जिल्लामा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित बेपत्ता पार्ने कार्य, २००८ डिसेम्बर ।
- ३३ उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल, नेकपा (माओवादी)बाट भएका मानवअधिकार दुर्व्यवहार: सरोकारहरूको सारसङ्क्षेप, २००६सेप्टेम्बर, पृ. ५ ।
- ३४ क्याट, धाराहरू १२ र १३ ।
- ३५ तर, यातनाका केही तत्वहरू राष्ट्रिय कानूनद्वारा पनि प्रतिबन्धित छन् । उदाहरणका लागि, शारीरिक आक्रमण र कुटपिटवारेको व्यवस्था नेपाली मुलुकी ऐनमा गरिएको छ ।
- ३६ उदाहरणका लागि, माडी बम आक्रमण, Ref. No. २०६२(०२/२३- घटना चितवन, ०१०६, प्रतीकात्मक घटना ५.१५ । यस घटनामा संलग्नहरूले दुईदेखि तीन महिनाको ‘सुधारात्मक सजाय’ मात्र पाए । उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल, नेकपा (माओवादी)बाट भएका मानवअधिकार दुर्व्यवहार: सरोकारहरूको सारसङ्क्षेप, २००६सेप्टेम्बर, पृ. ८ । <http://nepal.ohchr.org/en/index.html> मा उपलब्ध ।
- ३७ तल प्रतीकात्मक घटना ७.२ मा मैना सुनुवारको घटना हेर्नुहोस् ।
- ३८ न त कसैलाई आक्रमण, कुटपिट वा अड्डाभङ्ग जस्ता नेपाली मुलुकी ऐनमा प्रतिबन्धित अन्य कार्य गरेकोमा नै जेल पठाइएको छ ।
- ३९ मानवअधिकार परिषद्, यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय तथा अपमानजनक, व्यवहार वा सजायसम्बन्धी विशेष प्रतिवेदकको प्रतिवेदन, ज्याँ ई. मेन्डेज, चीन, डेनमार्क, इक्वेटोरियल गिनी, जर्जिया, ग्रीस, इन्डोनेसिया, जमाइका, जोर्डन, कजाखस्तान, मङ्गोलिया, नेपाल, नाइजेरिया, पाराग्वे, पपुवा न्यु गिनी, मोल्दोभा गणतन्त्र, स्पेन, श्रीलङ्का, टोगो, उरुग्वे र उज्बेकिस्तानको भ्रमणपछि विशेष प्रतिवेदकद्वारा गरिएका सिफारिसहरूको अनुवर्ती कार्य । A/HRC/19/61/Add.3 (1 March 2012).
- ४० *See, e.g., United Nations Working Group on Arbitrary Detention, FactSheet No.26: The Working Group on Arbitrary Detention* (9 December 1998) Available from www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet26en.pdf.
- ४१ नेपालमा पक्राउ गरिएको व्यक्ति शत्रु राज्यको नागरिक भएको अथवा निजलाई निवारक नजरबन्दमा थुनिएको अवस्थामा बाहेक, पक्राउ गर्ने अधिकारीले त्यस्तो थुनुवालालाई पक्रेको २४ घण्टाभित्रमा न्यायिक अधिकारीसमक्ष प्रस्तुत गर्नुपर्छ । यो व्यवस्था २०४७ र २०६३ दुवै संविधान (धाराहरू क्रमशः १४(६) र २४(६)) र सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन (दफा १५(१)) मा गरिएको छ ।
- ४२ As quoted by Amnesty International, *Nepal: Human Rights and Security* (2000). Available from <http://www.amnesty.org/en/library/asset/ASA31/001/2000/en/389533d6-dfc0-11dd-8e17-69926d493233/asa310012000en.html>
- ४३ Amnesty International, *Nepal - Human Rights at a Turning Point?* (see endnote 27)
- ४४ ऐ.
- ४५ सुरक्षाफौजले थुनुवालालाई लिदै नलिएको भनी अस्वीकार गरेका घटनामा, “बेपत्ता पार्ने कार्य”को अपराधका तत्वहरू भेटिन सक्नेछन् ।
- ४६ मूल्याङ्कन भ्रमणको क्रममा बलात्कृत पीडित महिलाले सन् २००२ मा उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल, एड्भोकेसी फोरम र सेन्टर फर मेन्टल हेल्थ काउन्सेलिङ (सीएमसी)सँग सन् २००९ मा अछाममा कुराकानी गर्दै ।
- ४७ Stop Rape Now, UN Action Against Sexual Violence in Conflict, *Analytical and Conceptual Framing of Conflict-Related Sexual Violence*. See also UN Security Council Resolution 1325 (S/RES/1325) (2000), preamble, para 10;
- ४८ *General Recommendation No. 19 of the Committee on Elimination of Discrimination against Women: Violence against Women* (11th session, 1992).
- ४९ UN Security Council resolution 1820 (S/RES/1820) (2008) para 4.
- ५० UNIFEM, *Women, War, Peace: The Independent Experts' Assessment on the Impact of Armed Conflict on Women and Women's Role in Peace-building* (New York, UNIFEM, 2002) p.13.
- ५१ Ibid, p. 1; UNIFEM & SAATHI, “Sexual and Gender Based Violence during Conflict and Traditional Period: Jhapa and Morang Districts: A Research”, 2008, p.7; Forum for Women, Law & Development, “Domestic Violence against Women in Nepal: Concept, History and Existing Laws” p. 10, Available from www.fwld.org/article.php
- ५२ UNIFEM & SAATHI, “Sexual and Gender Based Violence during Conflict and Traditional Period: Jhapa and Morang Districts: A Research”, 2008, p.7, p.10.
- ५३ Assessment Mission by OHCHR, UNFPA, Advocacy Forum and CMC in Achham District, p. 170.
- ५४ नेपालले गर्भपतनलाई कानुनी मान्यता दिने कानून सन् २००२ मा पारित गर्‍यो ।
- ५५ Institute of Human Rights Communication, Nepal (IHRICON), *Sexual Violence in the “People’s War”: The Impact of Armed Conflict on Women and Girl in Nepal*” (Kathmandu, IHRICON, 2007) p.31.

- ५६ ऐ.
- ५७ ऐ. पृ. ४९
- ५८ यस अधिकारलाई नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा २ मा पनि राखिएको छ, जुन अधिकार सङ्कटकालीन अवस्थामा पनि निलम्बन गर्न नसकिने अधिकार हो ।
- ५९ हेर्नुहोस्, जस्तै, मैना सुनुवार मुद्दा, Ref. No.२०६०/११(०५ - घटना - काभ्रे)०२५९स देवि सुनुवार वि. जिल्ला प्रहरी कार्यालय, काभ्रेपलाञ्चोक, धुलिखेल समेत । नेपाल कानून पत्रिका, सर्वोच्च अदालत, मुद्दा २०६४/२०६५, वर्ष ४९ अङ्क ६ Vol. 49, at pp 738-749
- ६० नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, धारा ३२ (संवैधानिक उपचारको हक), धारा १०७ (सर्वोच्च अदालतको अधिकार क्षेत्र)
- ६१ ऐ. धारा ३३(ग), राज्यको दायित्व
- ६२ विस्तृत शान्ति सम्झौता (२०६३), धारा ५.२.५ ।
- ६३ उदाहरणका लागि, शारीरिक आक्रमण र कुटपिटवारेको व्यवस्था नेपाली मुलुकी ऐनमा गरिएको छ ।
- ६४ नेपाली सेनाले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनको उल्लङ्घनका लागि आफ्ना सदस्यविरुद्ध सैनिक कारवाही गरेको दावी गरेको छ तर उच्चायुक्तको कार्यालयले पटकपटक आग्रह गर्दा पनि नेपाली सेनाले ती दावीहरूको पुष्टि गर्न सकेको छैन ।

अध्याय १ – परिचय

१.१ प्रतिवेदनको समीक्षा

नेपालको द्वन्द्व प्रतिवेदनले नेपालमा २०५२ फागुनदेखि २०६३ मङ्सिर ५ गतेसम्म भएका द्वन्द्वसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका प्रमुख प्रवर्गहरूको अभिलेखन तथा विश्लेषण गरेको छ। यस प्रतिवेदनमा भएका घटना तथा तथ्याङ्कहरू सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डार (अभिलेख भण्डार) मा रहेको लगभग ३०,००० दस्तावेज तथा घटनाहरूको तथ्याङ्क भण्डारबाट लिइनुका साथै राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू र सन् २००५ मईमा उच्चायुक्तको कार्यालय नेपालमा स्थापनापश्चात् यसले मुलुकमा आफै गरेको अनुगमनबाट पनि सहयोग लिइएको छ। यो तथ्याङ्क भण्डार उच्चायुक्तको कार्यालयले सूचना व्यवस्थापन साधनको रूपमा विकास गरेको थियो जसले यसमा अभिलिखित घटनाहरूबारे थप विस्तृत अनुसन्धान गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ। यस अभिलेख भण्डारलाई प्रस्तुत प्रतिवेदनको एउटा अत्यावश्यक साभेदारको रूपमा लिइनुपर्छ। यो उच्चायुक्तको कार्यालयको वेबसाइट www.ohchr.org मा निःशुल्क उपलब्ध छ।

यो प्रतिवेदन र अभिलेख भण्डारले गैरकानुनी हत्या, बेपत्ता पार्ने कार्य, यातना, स्वेच्छिक पक्राउ, यौन हिंसा र प्रभावकारी न्यायिक उपचारको अभाव जस्ता द्वन्द्वका बेला अवलोकित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका गम्भीर उल्लङ्घनहरूमा जोड दिएको छ। यस सन्दर्भमा के कुरामा जोड दिनु महत्वपूर्ण छ भने यो प्रतिवेदन तयार गर्नुअघि प्राप्त सामग्री तथा आरोपका विवरणहरूलाई एकत्रित गरी संरक्षण गर्न प्रारम्भिक अभ्यासको रूपमा काम थालिएको थियो। यो काम फौजदारी अनुसन्धानको रूपमा गरिएको थिएन र अभिलेख भण्डारमा सूचीकृत वा यस प्रतिवेदनमा भएका सम्पूर्ण आरोपको उच्चायुक्तको कार्यालयले स्वतन्त्ररूपले पुष्टि गरेको छैन। तैपनि, यी अभिलिखित घटनामा, उच्चायुक्तको कार्यालय अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको उल्लङ्घन भएको छ भन्ने शङ्कालाई मनासिब आधार प्रदान गर्ने विश्वसनीय आरोपहरू छन् भन्दछ। त्यसैले, यी घटनाहरू दक्ष न्यायिक अधिकारीहरूद्वारा शीघ्र, निष्पक्ष, स्वतन्त्र तथा प्रभावकारी अनुसन्धान गरिनका लागि योग्य छन्।

द्वन्द्वका बेला गरिएका अपराधका गम्भीर आरोपहरूको उल्लेख्य सङ्ख्याका सम्बन्धमा नेपाली सरकारी अधिकारी र माओवादीको हालसम्मको जवाफ नगण्य छ। प्रहरी अधिकारी, राजनीतिक दलका नेता तथा सरकारी दृष्टिकारीहरूले कथित उल्लङ्घनहरूका सम्बन्धमा अगाडि बढ्न सकिँदैन वा हुँदैन र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगले नै त्यसलाई हेर्नेछ भनेर तिनको अभियोजन वा अध्ययनलाई अन्यत्र मोडेका, स्थगन गरेका वा, केही घटना त, फिर्ता लिएका छन्। द्वन्द्वका क्रममा गरिएका मानवअधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनका लागि जिम्मेवार व्यक्तिहरूविरुद्ध मुद्दा चलाउन नेपाली सरकारी अधिकारी तथा राजनीतिक दलहरूमा देखिएको राजनीतिक इच्छाशक्तिको कमीले थप गम्भीर उल्लङ्घनहरूलाई प्रोत्साहन मात्र गरेको छ र त्यस्तो निरन्तर भइरहने खतरा छ।

यो काम उच्चायुक्तको कार्यालयका कर्मचारी तथा जेनेभा तथा नेपालस्थित उच्चायुक्तको कार्यालयका विज्ञ परामर्शदाताद्वारा सम्पन्न गरिएको हो। यसका निमित्त नेपालका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शान्ति कोषले आर्थिक सहयोग जुटाएको हो। यस परियोजनाको उद्देश्य सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाका लागि आधारभूमि तयार पारी शान्तिको दिगो जग निर्माण गर्न योगदान पुऱ्याउनु रहेको छ।

नेपालमा द्वन्द्वका क्रममा भएका मानवअधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनहरूको अभिलेखन तथा सङ्कलनमा योगदान पुऱ्याएर, प्रस्तुत प्रतिवेदनले नेपाल सरकार, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्रहरू तथा नागरिक समाजलाई दण्डहीनताविरुद्ध लड्न, पीडितहरूलाई न्यायिक उपचार तथा परिपूरण प्रदान गर्न र सङ्क्रमणकालीन न्याय रणनीतिलाई कार्यान्वयन गर्नमा सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्य राखेको छ। त्यसैअनुसार उच्चायुक्तको

कार्यालय द्वारा द्वन्द्वका क्रममा गरिएका गम्भीर उल्लङ्घनबारे सत्यतथ्य थाहा पाउने महत्वपूर्ण कार्यका लागि योगदान पुगोस् भनी यो प्रतिवेदन र अभिलेख भण्डार नेपालमा शान्ति वहाली कानुनी शासनका निमित्त प्रस्तुत गरेको छ ।

१.२ पृष्ठभूमि

नेपालको द्वन्द्व प्रतिवेदन धेरै व्यक्ति तथा सङ्गठनहरूले विस्तारित समयावधिमा सम्पन्न गरेको कामको उत्कर्ष हो । नेपालमा दश वर्षभन्दा लामो द्वन्द्वका क्रममा नेपाली मानवअधिकार सङ्गठन, नागरिक समाजका कार्यकर्ता, पत्रकार, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था र उच्चायुक्तको कार्यालयले अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका गम्भीर उल्लङ्घनहरूको सक्रिय रूपमा अनुगमन गरेका, सकारात्मक हस्तक्षेप गरेका र त्यसबारे प्रतिवेदन प्रस्तुत गरेका छन् । यसक्रममा द्वन्द्वका सम्बन्धमा मुलुकभर देखापरेका हिंसाको जानकारी राख्ने काम भएको छ । विशेषगरी द्वन्द्वका प्रारम्भिक वर्षहरूमा स्थलमा गएर जानकारी सङ्कलन गर्ने र प्रतिवेदन तयार गर्ने व्यक्तिहरू स्रोत साधन सम्पन्न थिएनन् र उनीहरूसँग उच्चस्तरीय प्राविधिक उपकरण पनि थिएन । बरु, आधारभूत मानवअधिकारप्रतिको प्रतिबद्धता तथा कागज र कलम नै त्यसका लागि प्रेरणा र साधन थिए ।

त्यतिखेरको पेचिलो उद्देश्य व्यक्तिहरूका अधिकारहरूको संरक्षण तथा प्रवर्धन गर्नु र युद्धमा गैरसैनिक व्यक्तिहरूलाई क्षति हुनबाट जोगाउनु भए तापनि यो कठिन र खतरापूर्ण कामले विविध प्रकारका र व्यापक सङ्ख्यामा प्रतिवेदन, छापामा लेखर चना, पुस्तक, दस्तावेज तथा अन्य सामग्रीहरूको उत्पादन गर्‍यो । यी सबै सन्दर्भ सामग्रीहरूलाई एकै ठाउँमा राखेर हेर्दा विविधतायुक्त यो सङ्ग्रहले द्वन्द्वसँग सम्बन्धित हिंसाको एउटा विस्तृत (यद्यपि अपूर्ण) चित्रपटको निर्माण गरेको छ ।

नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)ले विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर गरेर युद्ध सञ्चालनका सम्बन्धमा सत्यतथ्यको स्थापना गर्ने र द्वन्द्वपीडितहरूले पाउने न्याय तथा परिपूरण सुनिश्चित गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका थिए । यो उद्देश्य हासिल गर्न उक्त शान्ति सम्झौताले दुईवटा सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्रको पनि व्यवस्था गर्‍यो ।

- सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग: सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूका बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न,^१ र
- व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी आयोग: व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई दण्डनीय कसुर बनाई वास्तविक सत्यतथ्य बाहिर ल्याउने तथा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई सजाय दिने, बेपत्ता पारिएको व्यक्तिबारे सत्य थाहा पाउने परिवारको अधिकारलाई संरक्षण गरी पीडितहरूलाई क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गर्ने, बेपत्ता व्यक्ति तथा त्यस्ता कार्यका लागि जिम्मेवार व्यक्तिका सम्बन्धमा सत्यतथ्य थाहा पाउने^२ ।

यी संवैधानिक हैसियत प्राप्त प्रतिबद्धताहरू द्वन्द्वको विरासतलाई सम्बोधन गरिनुपर्छ^३ र पीडितहरूका लागि सत्य, न्याय तथा परिपूरण दिगो शान्ति हासिल गर्नका लागि आवश्यक छन् भन्ने कुराका ठोस र औपचारिक स्वीकृति हुन् । यी दायित्वहरू जति प्रस्ट छन् छानविनको दायरा तथा जटिलताको अर्थमा यी दुई आयोगले सामना गर्ने काम त्यतिकै चुनौतीपूर्ण हुनेछ ।

यो प्रतिवेदन तयार पार्दासम्म यी आयोगहरूको निर्माण गर्ने कानून पारित गर्ने काम सोसम्बन्धी पाठमा राजनीतिक दलहरूको

१ नेपाल, विस्तृत शान्ति सम्झौता, दफा ८.२.५, ८.४ (२०६३); नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३), धारा ३३(घ) ।

२ सात राजनीतिक दल तथा तत्कालीन नेकपा (माओवादी)ले २०६३ कात्तिक २२ गते बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी छानविन गर्न एक उच्चस्तरीय आयोग गठन गर्न सहमति गरे । नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३), धारा ३३(थ) पनि हेर्नुहोस् ।

३ सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रिया र संयन्त्रहरू “जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्न, न्याय दिन र मेलमिलाप हासिल गर्न विगतमा ठूलो स्तरमा भएका दुर्व्यवहारको विरासतलाई सुल्झाउने समाजका प्रयत्नहरूसँग सम्बन्धित हुन्छ । *Report of the UN Secretary-General, The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies* (S/2004/16), para. 8.

सहमति हुन नसकेकाले निकै नै ढिलो भइसकेको छ र यो मस्यौदाकै रूपमा छ । त्यसबाहेक, प्रमुख राजनीतिक दलहरूले द्वन्द्वमा भएका अन्तर्राष्ट्रिय अपराध तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको घोर उल्लङ्घनमा आममाफी दिन पाउने गरी भावी सङ्क्रमणकालीन न्याय आयोगलाई अधिकार सम्पन्न बनाउन प्रस्तावहरू पेश गरेका छन् । उच्चायुक्तको कार्यालय के स्मरण गराउँछ भने राज्यले जातिहत्या, मानवताविरुद्धको अपराध र युद्धअपराध जस्ता केही निश्चित अपराधमा आममाफी दिने कामबाट बच्नुपर्छ किनभने यस्ता आममाफी अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्तविपरीत हुन्छन् । थप, आममाफीले दण्डहीनतालाई बढावा दिएर अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनको मात्र उल्लङ्घन गर्ने होइन कि तिनले दिगो र सही अर्थको शान्तिको जगलाई समेत कमजोर बनाउँदछन् । यस सन्दर्भमा, संयुक्त राष्ट्रसङ्घले आममाफीसम्बन्धी आफ्नो अडानका विरुद्ध चालिने कुनै पनि राष्ट्रिय प्रक्रियालाई समर्थन नगर्ने नीति लिएको छ भन्ने उल्लेखनीय छ ।

यी दुईवटा महत्वपूर्ण आयोगको अस्तित्व र हैसियत जेसुकै भएको भए पनि यी आरोपमध्ये धेरैजसोमा नेपाली कानूनहरूको उल्लङ्घन भएको छ र तिनमा दक्ष नेपाली न्यायिक अधिकारीद्वारा शीघ्र, निष्पक्ष, स्वतन्त्र र प्रभावकारी अनुसन्धान हुनुपर्छ ।

१.३ आयोजनाको परिणाम तथा साधन

यस आयोजनाको प्राथमिक उद्देश्य योजनाबद्ध रूपमा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित मानवअधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका उल्लङ्घनहरूको पहिचान गर्नु थियो^४ । यसरी हेर्दा, सरकार, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग तथा नागरिक समाजलाई सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियालाई अगाडि बढाउन र यसको प्रगति वा प्रगतिहीनताको अनुगमन गर्न दुईवटा साधन लक्षित छन् ।

प्रत्येक साधनका विशेषता तथा तिनको सम्भाव्य भूमिकाबारे तल व्याख्या गरिएको छ ।

१.३.१ सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डार (अभिलेख भण्डार)

यो अभिलेख भण्डार नेपाली तथा अङ्ग्रेजी दुवै भाषामा द्वन्द्वसँग सम्बद्ध हजारौं दस्तावेज तथा अन्य सामग्रीहरू भएको पूर्णरूपले खोज्न सकिने गरी बनाइएको विद्युतीय अभिलेख भण्डार हो । यसमा नेपाली तथा अङ्ग्रेजी भाषामा प्राप्त तथ्याङ्कबाट छानिएका उच्चायुक्तको कार्यालयको निष्पक्ष मूल्याङ्कनमार्फत न्यूनतम मापदण्ड पूरा गर्ने उल्लङ्घनका आरोपहरू समावेश गरिएका छन्^५ । राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू एवं उच्चायुक्तको कार्यालयको दश वर्षको आफ्नै प्रतिवेदनलगायत विभिन्न विश्वसनीय स्रोतबाट जानकारी सङ्कलन गरिएको थियो । यी घटनामा पीडित तथा पीडक समूहका बारेमा जानकारी, कथित हिंसाको कानुनी योग्यता, घटना भएको (वा सुरु भएको) मिति र ठाउँ समावेश गरिएका छन् । स्रोतहरूबाट नै अभिलेख गरिएअनुसार घटनाहरूको वर्णन पनि यसमा समावेश गरिएको छ । उच्चायुक्तको कार्यालयको वेबसाइटमा उपलब्ध अभिलेख भण्डारको सार्वजनिक भर्सनबाट गोप्य ठानिएका घटनालगायतका जानकारी हटाइएको छ । यो जानकारी उपयुक्त भएअनुसार सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्र वा अदालतलाई उपलब्ध गराउन सकिनेछ ।

उच्चायुक्तको कार्यालय स्वयंले हिंसा भएको छ कि छैन भन्ने मूल्याङ्कन गरेको छैन । अभिलेख भण्डारले प्रयोगकर्तालाई आफैले अनुसन्धान र मूल्याङ्कन गर्न जानकारी तथा साधन प्रदान गरेको छ । उदाहरणका लागि, विभिन्न घटना भएका ठाउँ, उल्लङ्घनका प्रकार, पीडित वा पीडकको आवद्धता वा तिनको अरू कुनै मिलावटबारे गरिएको प्रारम्भिक मूल्याङ्कनबाट फाइदा लिएर प्रयोगकर्ताहरूले शीघ्र र वस्तुगत रूपमा अनुसन्धानका गतिविधि र क्षेत्रको व्यवस्था गर्न सक्छन् । तर, के कुरा सम्भन आवश्यक

४ भएका अरू तथ्याङ्क एक वा सोभन्दा बढी कारणले गर्दा चुकेका छन् : तथ्याङ्क (१) देशव्यापी भएको छैन; (२) द्वन्द्वको सम्पूर्ण अवधिलाई समेटेको छैन; (३) केही निश्चित किसिमका उल्लङ्घन वा घटनाका अत्यन्त विशिष्ट समूहमा आफ्नो ध्यान केन्द्रित गरेको छ, वा; (४) अधिकारमा आधारित खाकामा स्पष्टसँग बताइएको छैन । शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय र अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक), एउटा प्रमुख नेपाली गैसस) द्वन्द्वसँग सम्बन्धित तथ्याङ्कहरूको सङ्कलन गरेका छन् तर यिनले सन्दर्भ, हिंसाका पीडितहरू वा पीडकहरूको आवद्धतामा भन्दा क्षतिपूर्तिको प्रयोजनका लागि हताहती भएको कुरामा आफ्नो ध्यान बढी केन्द्रित गरेका छन् ।

५ तथ्याङ्क छनोट तथा न्यूनतम मापदण्डको अध्ययनविधि सम्बन्धी विस्तृत जानकारीका लागि अनुसूची २, पृ. २२९ हेनुहोस् ।

छ भने यो अभिलेख भण्डार धेरै स्रोतबाट ल्याइएका दस्तावेजहरूबाट निर्माण गरिएको छ जसमा एकनासका वा नियन्त्रित भाषा प्रयोग नगरिएका र कतिपय स्थानमा सङ्क्षिप्त र अपूर्ण तथ्याङ्क समेत राखिएका छन्। त्यसले गर्दा यस अभिलेख भण्डारमा भएका दस्तावेजहरूमा प्रयुक्त सबै पर्यायवाची शब्द वा वैकल्पिक भाषा आफैमा पूर्ण हुने कुराको प्रत्याभूति नहुने हुनाले महत्वपूर्ण शब्द वा शब्दावलीहरूको प्रयोग गर्दा वा खोजी गर्दा सावधानी अपनाउनुपर्छ।

यस अभिलेख भण्डारमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठनहरू, उच्चायुक्तको कार्यालय र अन्य संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय निकायहरू, सञ्चार क्षेत्र तथा अन्य क्षेत्रका अनलाइनमा उपलब्ध दस्तावेजहरू पनि समावेश गरिएका छन्। यसले द्वन्द्वरत पक्षहरूका विशिष्ट एकाइहरू कार्यरत क्षेत्र वा भेग र/वा संरचनाहरूका सम्बन्धमा तिनको 'चेन अफ कमान्ड'बारे पनि तथ्याङ्क उपलब्ध गराएको छ। द्वन्द्वरत दुवै पक्षद्वारा २०५२ साल र २०६३ सालबीच जारी गरिएका दस्तावेजहरू, जसमध्ये धेरैजसो अहिले उपलब्ध छैनन्, पनि सम्भव भएसम्म यसमा समावेश गरिएका छन्। त्यसैले, यो अभिलेख भण्डार गम्भीर उल्लङ्घनको आरोप लागेका घटनाहरूको अनुसन्धान गर्न एउटा सुदृढ योजना तथा सन्दर्भसामग्रीको रूपमा मात्र नभई भावी सन्ततिका लागि र भावी सत्यान्वेषण तथा सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी लिइने पहलहरूका निमित्त पनि सम्बद्ध दस्तावेजको संरक्षणका लागि महत्वपूर्ण छ।

१.३.२ प्रतिवेदन

यस प्रतिवेदनले सम्बद्ध अन्तर्राष्ट्रिय कानूनलगायत द्वन्द्वको क्रममा गरिएका मानवअधिकार र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका गम्भीर उल्लङ्घनहरूको अनुसन्धान तथा विश्लेषण, यस्ता उल्लङ्घनसँग सम्बन्धित प्रवृत्तिगत ढाँचा तथा सिफारिसहरू प्रस्तुत गरेको छ। यसमा एघार अध्याय छन् जसमध्ये चारवटा प्रवृत्ति हिंसाका प्रवर्गहरूसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित छन्। ती हुन्^६ : गैरकानुनी हत्या (अध्याय ५), बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य (अध्याय ६), यातना (अध्याय ७), स्वेच्छाचारी पक्राउ (अध्याय ८) र यौन हिंसा (अध्याय ९)।

हिंसाका प्रवर्गहरूलाई सम्बोधन गरिएका यी पाँच अध्यायमध्ये प्रत्येक अध्याय उल्लङ्घनको कानुनी परिभाषाबाट प्रारम्भ हुन्छ र त्यसपछि सम्बद्ध प्रमुख मुद्दाहरू तथा प्रवृत्तिको उल्लेख गरिनुका साथै सन्दर्भ अभिलेख भण्डारबाट लिइएका प्रतीकात्मक घटनाहरूबाट त्यसको चित्रण गरिएको छ। त्यसपछि तथ्यहरू स्थापित भएको अवस्थामा अधिकांश प्रतीकात्मक घटनाहरूबाट कसरी कानूनको उल्लङ्घन हुनपुरयो भन्ने कुराको विश्लेषण दिइएको छ। द्वन्द्वले विभिन्न क्षेत्र र समुदायमा पारेको असरका सम्बन्धमा थप जानकारी उपलब्ध गराउन, गैरकानुनी हत्या, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य र यातनासम्बन्धी अध्यायहरूमा विभिन्न दृश्य सामग्री पनि समावेश गरिएका छन्। अभिलेख भण्डारले इन्सेकले राखेको द्वन्द्वपीडित पार्श्वचित्रको विवरणबाट^७ (१) भौगोलिक क्षेत्र, (२) पीडितको थर, लिङ्ग, अल्पसङ्ख्यक, पेशा-व्यवसाय तथा आबद्धता, र (३) आरोपित पीडकको सङ्गठन आबद्धताका आधारमा विभिन्न प्रकारका विखण्डित तथ्याङ्क उपलब्ध गराएको छ। तल दिइएको दृश्य सामग्रीले राष्ट्रव्यापी रूपमा उस्तैखाले तथ्याङ्क प्रस्तुत गर्दछन्।

अन्य छवटा अध्यायहरूमा परिचय (अध्याय १); राजनीतिक तथा सैन्य परिप्रेक्ष्यमा रहेर पछिल्ला अध्यायहरूमा छलफल गरिएका मुद्दाहरू भएको द्वन्द्व वर्णन (अध्याय २); द्वन्द्व अगाडि बढ्दै जाँदा द्वन्द्वरत पक्षहरू तथा तिनका कारबाहीको समीक्षा, खासगरी शाही नेपाली सेना र नेकपा (माओवादी)को (अध्याय ३); द्वन्द्व अवधिभर प्रभावकारी रूपमा लागु गरिएका अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार तथा मानवीय कानूनको समीक्षा (अध्याय ४); र गलत काम भएको भन्ने आरोपहरूको सम्बोधन गर्न लक्षित द्वन्द्वकालीन अवस्थामा रहेका संयन्त्रहरूको मूल्याङ्कन (अध्याय १०) छन्। प्रतिवेदन सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्र (स्थापना

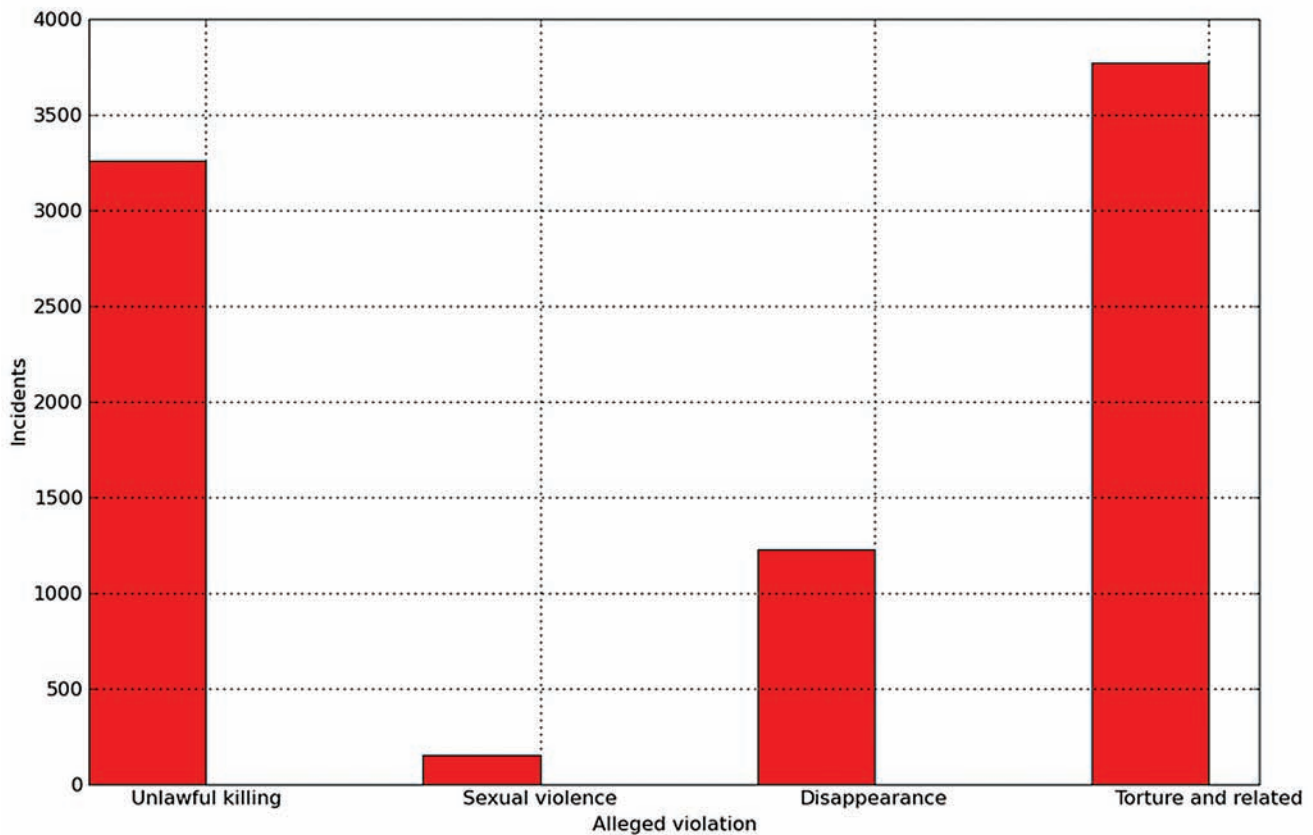
६ द्वन्द्वका समयमा नेपाली सेना र नेकपा (माओवादी)द्वारा जारी गरिएका विज्ञप्तिहरू खास घटना (जस्तै, ऋडप वा अन्य घटना)का सम्बन्धमा दुवै पक्षद्वारा के भनिएको थियो र के भनिएको थिएन भन्नेबारेका महत्वपूर्ण अभिलेख हुन्। यसलाई अभिलेख भण्डारमा भएको अरू जानकारीसँग भिडिएर सजिलै जाँच गर्न सकिनेछ।

७ अध्याय ५, गैरकानुनी हत्या पृ. ७२, अध्याय ६, बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य पृ. १०९, अध्याय ७, यातना (अङ्गभङ्ग, अन्य अन्न व्यवहार र स्वेच्छाचारी थुना) पृ. १२४, अध्याय ८, स्वेच्छाचारी थुना पृ. १५१ र अध्याय ९, यौन हिंसा पृ. १५८।

८ इन्सेकको द्वन्द्वपीडित पार्श्वचित्र द्वन्द्वपीडितबारे सङ्कलित तथ्याङ्कको भण्डार हो। यसबारेको जानकारी <http://www.insec.org.np/victim/मा> उपलब्ध छ।

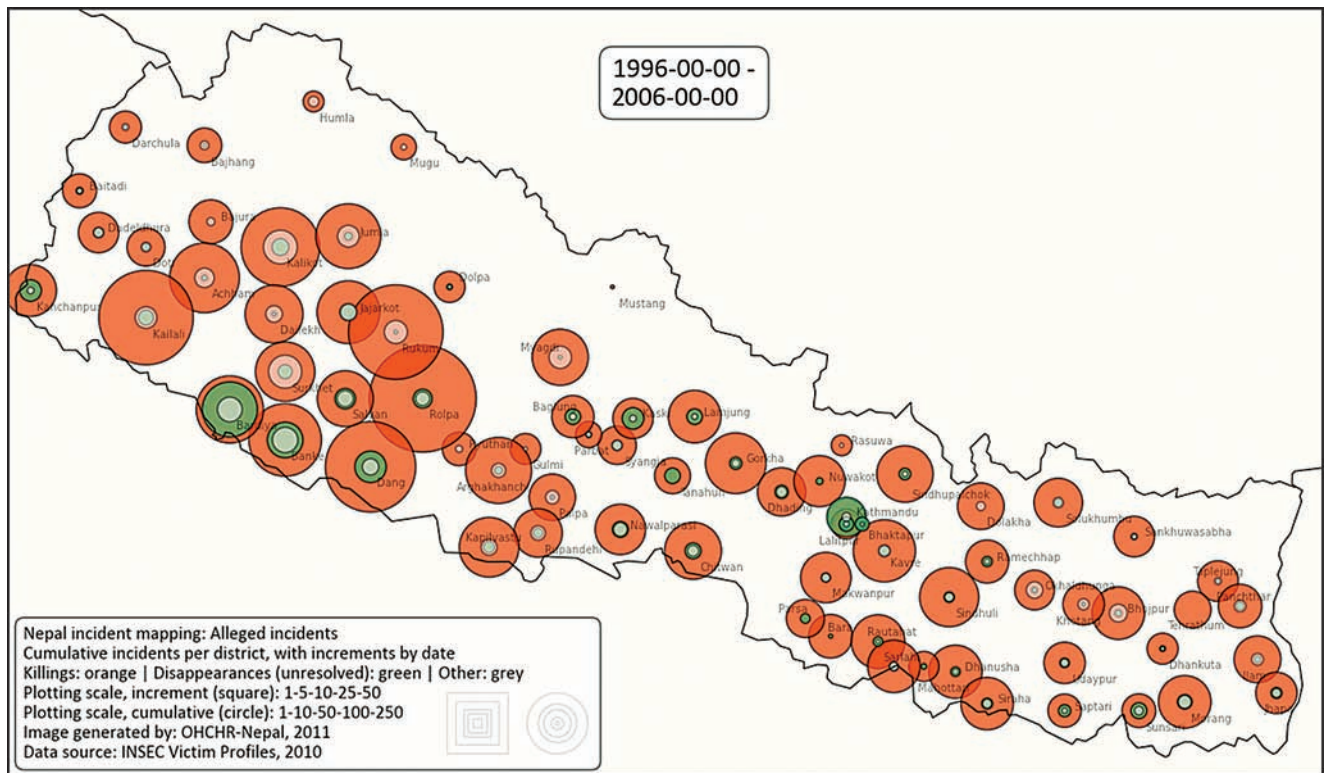
भएपछि), न्यायपालिका, सुरक्षाफौज, राजनीतिक दलहरू, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, नागरिक समाज, अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय तथा पीडितलगायत सबै प्रमुख पक्षहरूलाई सिफारिस (अध्याय ११) गर्दै समाप्त हुन्छ। बालबालिकाको सशस्त्र फौजमा भएको भर्तीका सम्बन्धमा भएको उल्लङ्घनबारे यस प्रतिवेदनमा छलफल गरिएको छैन भन्ने कुरालाई ध्यान दिनु आवश्यक छ, न त अभिलेख भण्डारको लागि सङ्कलन गर्दा नै यसमाथि छलफल गरिएको छ। छुट्टै विशिष्टीकृत प्रक्रिया र महासचिवका विशेष प्रतिनिधिद्वारा हुने अनुगमनलगायत सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव १६१२ (२००५) अन्तर्गत अनुगमन तथा प्रतिवेदन संयन्त्रको विद्यमानता भएका कारणले गर्दा यसमा समावेश नगरिएको हो^९। तर, यसले सङ्क्रमणकालीन संयन्त्रहरू, वा अरू कुनै दक्ष न्यायिक निकायलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको उल्लङ्घनको अनुसन्धान वा अभियोजनको सन्दर्भमा यस्ता आरोपहरूमाथि वा छलफल गर्नबाट रोक्ने छैन।

थप जानकारी परिशिष्टमा दिइएको छ। परिशिष्ट - १ द्वन्द्व सुरु हुनु अगाडी र द्वन्द्वकालीन घटनाहरूको विस्तृत समयरेखा हो। परिशिष्ट - २ ले यो प्रतिवेदन तथा सन्दर्भ अभिलेख भण्डार तयार पार्दा प्रयोग गरिएको अध्ययनविधिको समीक्षा प्रस्तुत गरेको छ।

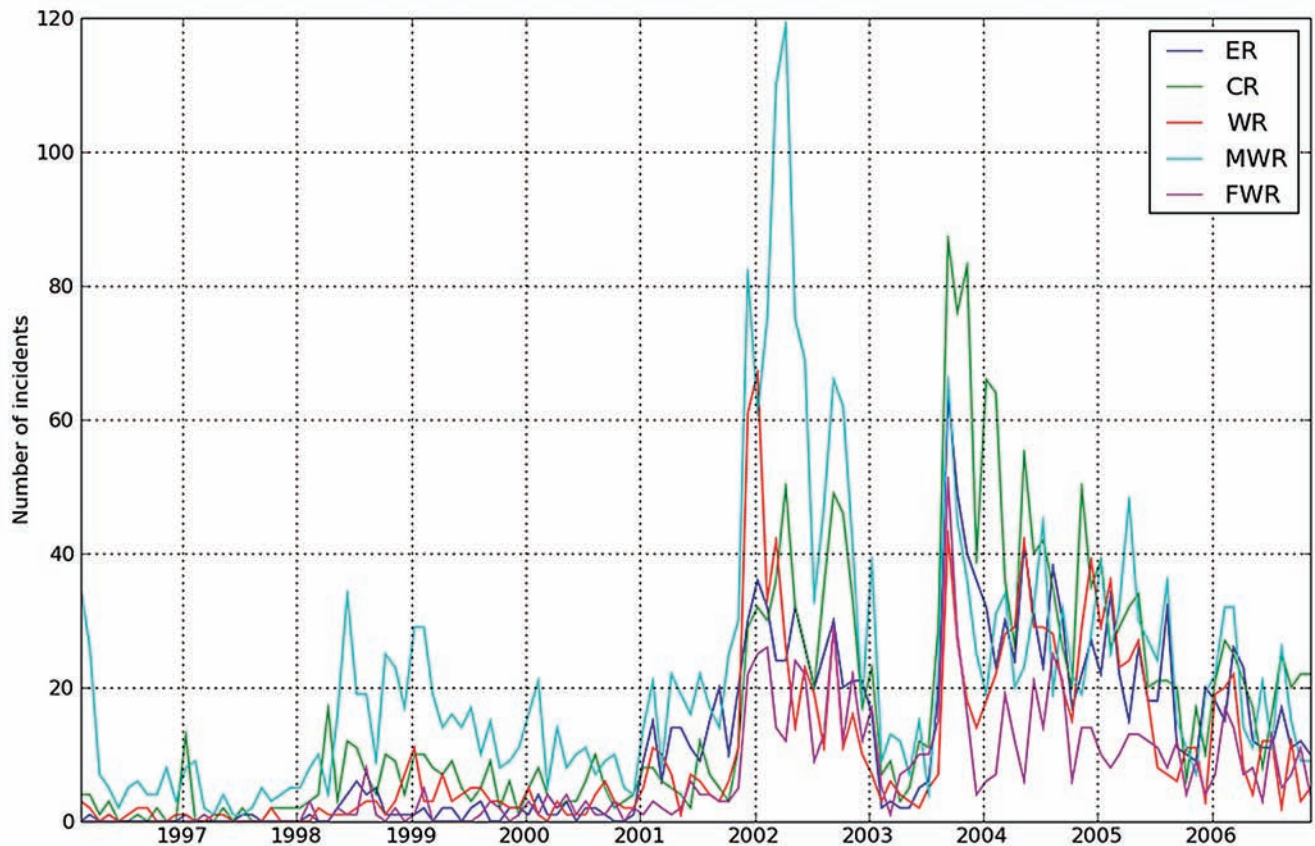
रेखाचित्र १.१: अभिलेख भण्डारमा सङ्ग्रहित १९९६ देखि २००६ सम्मका गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरू

^९ UN Security Council, *Security Council resolution 1612 (2005)* 26 July 2005, S/RES/1612 (2005). For further information, see Chapter 4, section 4.5.4 *Children in Armed Conflict*.

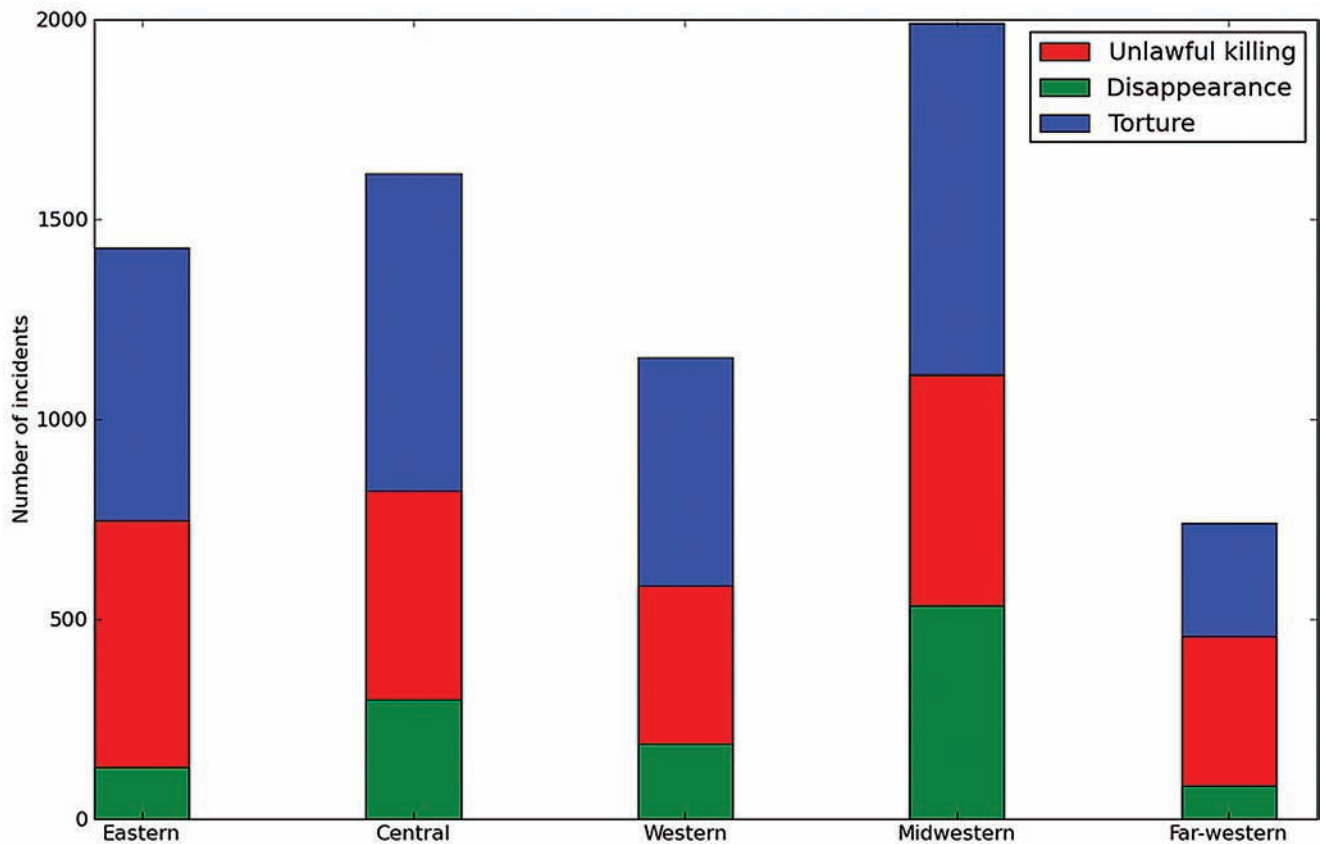
(यस नक्सामा विभिन्न घटनाहरू जिल्लागत विवरण निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ: गैर कानूनी हत्या: सुन्तला रंग, जबर्जस्ती वेपत्ता पार्ने कार्य: हरियो रंग, अन्य: खैरो रंग। नक्सा तयार: संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, नेपाल, २०११, तथ्यांक स्रोत: इन्सेक द्वन्द्वपीडित पार्श्वचित्र, २०१०)

रेखाचित्र १.२: अभिलेख भण्डारमा सङ्ग्रहित १९९६ देखि २००६ सम्मका घटनाहरूको जिल्लागत विवरण

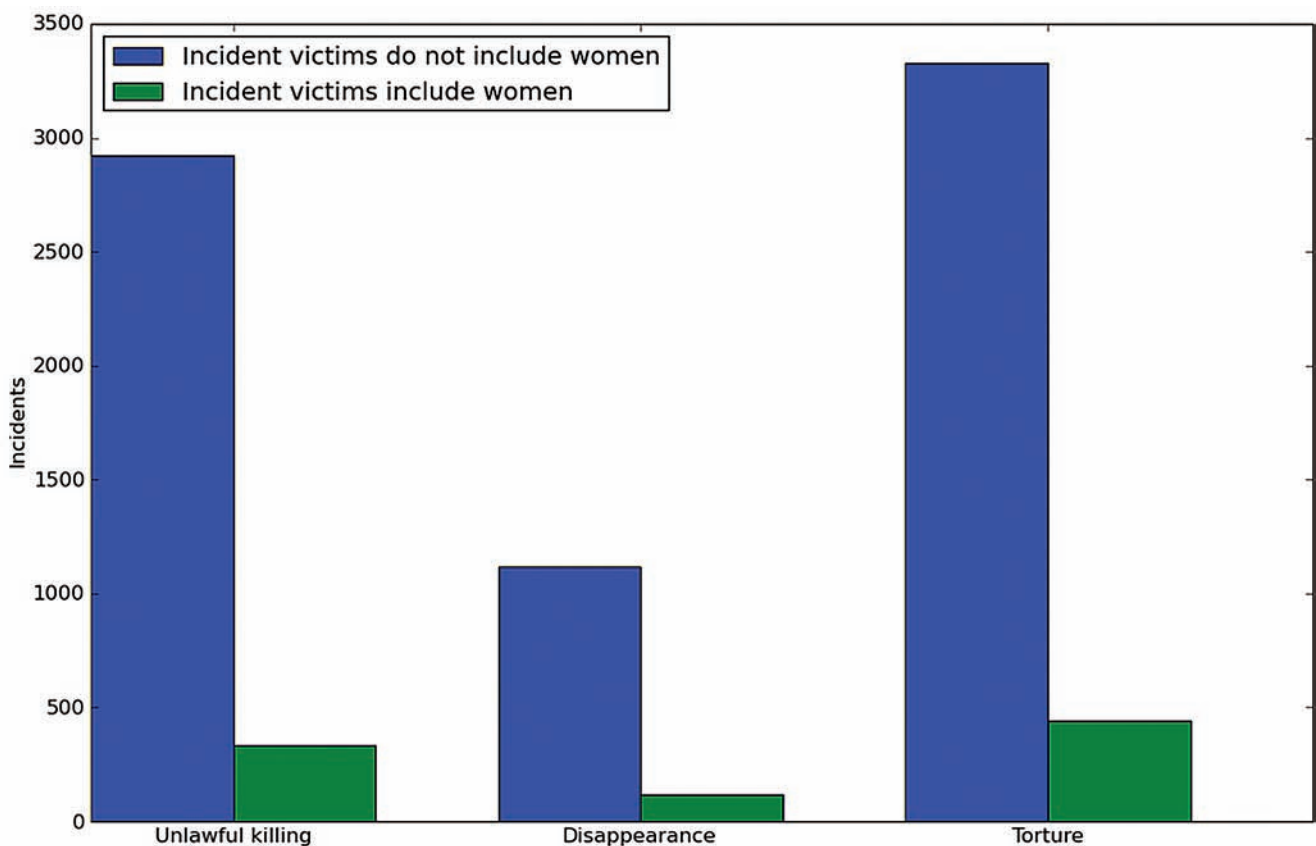
(यस रेखाचित्रमा प्रत्येक वर्ष घटेका घटनाहरूको क्षेत्रगत विवरण निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ: पूर्वाञ्चल: निलो रंग, मध्यमाञ्चल: हरियो रंग, पश्चिमाञ्चल: रातो रंग, मध्यपश्चिमाञ्चल: आकाशे रंग, सुदूर पश्चिमाञ्चल: बैजनी रंग।)

रेखाचित्र १.३: अभिलेख भण्डारमा सङ्ग्रहित १९९६ देखि २००६ सम्मका घटनाहरूको क्षेत्रगत विवरण

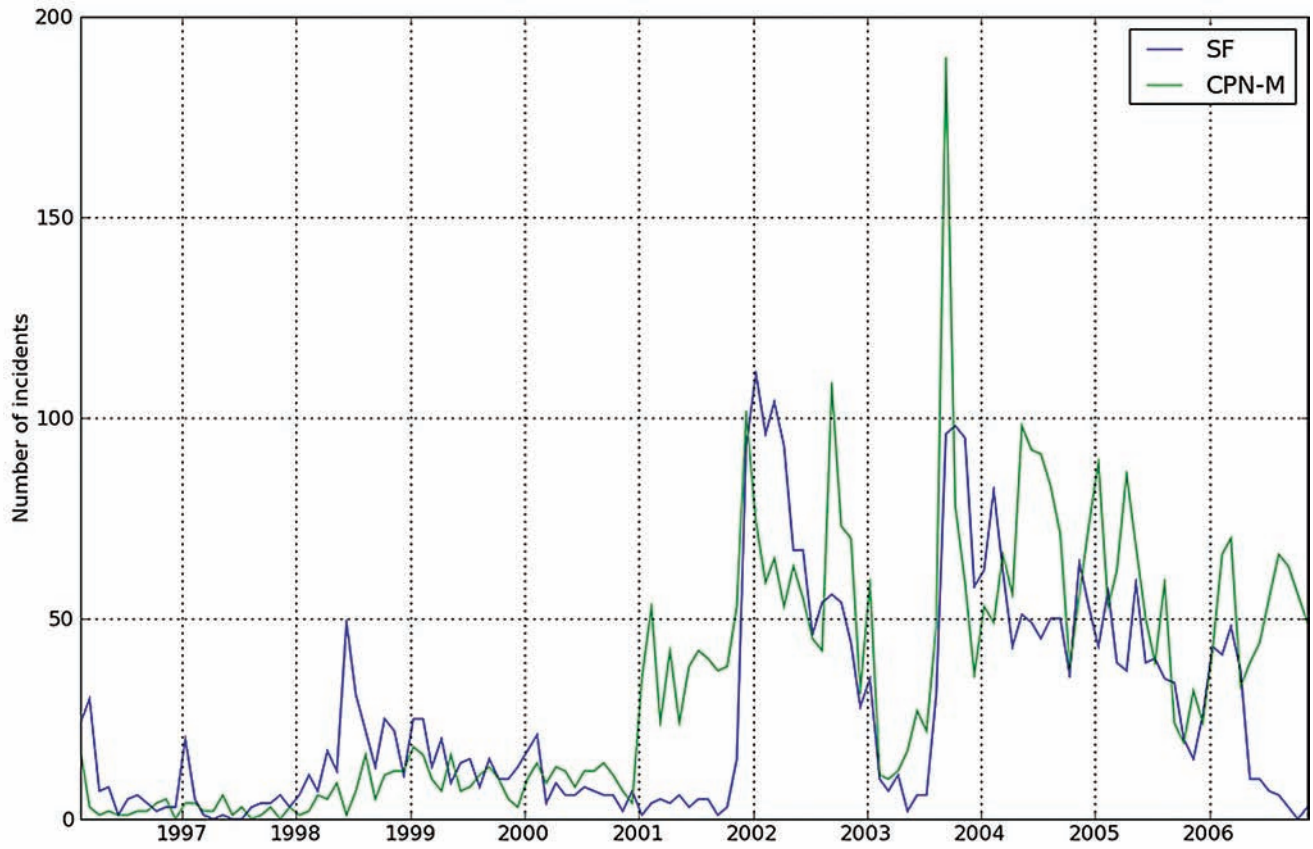
(यस रेखाचित्रमा घटनाहरूको विकास क्षेत्रगत विवरण निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ : गैरकानुनी हत्या : रातो रंग, जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्य : हरियो रंग, यातना : निलो रंग ।)

रेखाचित्र १.४: सम्पूर्ण सन्दर्भ अभिलेखमा सङ्ग्रहित १९९६ देखि २००६ सम्मका घटनाहरूको क्षेत्रगत विवरण

(यस रेखाचित्रमा प्रत्येक घटनाहरूलाई लैंगिक आधारमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ : महिला पीडित नभएका घटना : निलो रंग, महिला पीडित भएका घटना : हरियो रंग ।)

रेखाचित्र १.५: सम्पूर्ण सन्दर्भ अभिलेखका सङ्ग्रहित लैङ्गिक आधारमा घटेका १९९६ देखि २००६ सम्मका घटनाहरू

(यस रेखाचित्रमा प्रत्येक घटनाहरूलाई आरोपितका आधारमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ : सूरक्षाफौज : निलो रंग, ने.क.पा. माओवादी : हरियो रंग ।)

रेखाचित्र १.६: सम्पूर्ण सन्दर्भ अभिलेखमा सङ्ग्रहित घटनाहरूको आरोपितका आधारमा विवरण, १९९६ - २००६

अध्याय २ – द्वन्द्वको इतिहास

२.१ समीक्षा

नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)^{१०}ले २०५२ फागुन १ गते नेपाली राज्यका विरुद्ध सशस्त्र विद्रोहको थालनी गर्‍यो। त्यसपछिको एक दशकमा ग्रामीण नेपालको एउटा सुदूर ठाउँमा सुरुमा शान्ति सुरक्षाको ठानिएको समस्या एउटा जब्बर र प्रायः बर्बर द्वन्द्वमा विकसित हुनपुग्यो जसले सम्पूर्ण मुलुकलाई नै प्रभावित गर्‍यो। द्वन्द्वसँग सम्बन्धित हताहत हुनेहरूको ट्याक्कै सङ्ख्या अर्भैसम्म उपलब्ध नभए तापनि अहिलेका पछिल्ला अनुमानहरूले नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी)बीच विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर भई द्वन्द्वको औपचारिक अन्त्य भएको मिति २०६३ मङ्सिर ५ गतेसम्ममा कम्तीमा १३,००० मानिस मारिएको जनाउँछन्। द्वन्द्वका क्रममा (“बेपत्ता” भएका) १,३०० भन्दा बढी मानिस हालसम्म हराइरहेका छन्^{११}।

द्वन्द्वको अवधिभर सरकारी सुरक्षाफौज र नेकपा (माओवादी)द्वारा मानवअधिकार उल्लङ्घन तथा दुर्व्यवहार व्यापक भए। द्वन्द्वसँग सम्बन्धित हत्याहरू नेपालका ७५ जिल्लामध्ये दुईवटा बाहेक सबै जिल्लामा भएको अभिलेख राखियो^{१२}। यस प्रतिवेदनको सारको रूपमा रहेका अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून तथा मानवीय कानूनका गम्भीर उल्लङ्घन तथा दुर्व्यवहारहरू – गैरकानुनी हत्या, यातना, जबर्जस्ती व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य, यौन हिंसा तथा लामो समयसम्म गरिने स्वेच्छाचारी पक्राउलगायत – का अतिरिक्त, हजारौं मानिस अन्य किसिमले द्वन्द्वबाट प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा प्रभावित भए। धेरै व्यक्ति तथा परिवारहरू आफ्ना घरबाट विस्थापित भए; मुलुकभर ठूलो मात्रामा शिक्षा, स्वास्थ्य तथा आधारभूत सरकारी सेवाहरू अवरुद्ध भए; द्वन्द्वले आर्थिक कठिनाइलाई भन्ने चर्कायो; र अस्थिरता तथा भयको वातावरण व्यापक भयो।

प्रस्तुत प्रतिवेदनमा लिपिबद्ध कथित उल्लङ्घन तथा दुर्व्यवहारहरूका लागि सन्दर्भ उपलब्ध गराउन २०५२ सालदेखि २०६३ सालसम्मका प्रमुख घटना तथा विकासक्रमहरूलाई बुन्दै र जोड दिँदै यस अध्यायले द्वन्द्वका प्रमुख पक्षहरूको सङ्क्षिप्त वर्णन उपलब्ध गराउँदछ। पहिला, ऐतिहासिक सन्दर्भको रेखाङ्कन गरिएको छ भने त्यसपछि द्वन्द्वको सुरुमा विद्यमान राजनीतिक तथा सामाजिक-आर्थिक अवस्थाहरूको सङ्क्षिप्त विवरण दिइएको छ। त्यसपछि यस अध्यायले कम्युनिस्ट पार्टी र गुटहरूको साङ्गठनिक तथा वैचारिक उद्भवका साथै नेकपा (माओवादी)को गठन प्रक्रिका पहिल्याउँन योगदान गरेको छ। अनि सशस्त्र द्वन्द्वको विवरण सुरु हुन्छ र यो नेकपा (माओवादी)ले भन्ने गरेको ‘जनयुद्ध’को घोषणाबाट हुन्छ^{१३}।

२.१.१ पृष्ठभूमि

आधुनिक नेपालको इतिहास सन् १७६९ देखि सुरु हुन्छ जतिबेला आजको पश्चिम नेपालमा पर्ने सानो अधिराज्य गोरखाका शासकले मध्य हिमालयको दक्षिणी पहाडमा पर्ने धेरै राज्य तथा बाइसे/चौबीसे राज्यहरूमाथि विजय हासिल गरेर तिनलाई एकीकरण गरी शाहवंशद्वारा शासित एउटै राज्यको निर्माण गरे। नेपालमा शाह राजाहरूले सन् १८४६ सम्म राज्य गरे र त्यसपछि राणा कुलीनतन्त्रका एक सदस्यले प्रत्यक्ष शक्ति आफ्नो हातमा लिए, शाहवंशीय राजालाई नाममात्रको राजामा सीमित

१० यसपछि, “नेकपा (माओवादी)” वा “माओवादी”। यीमध्ये आधिकारिक पार्टी नीति, वक्तव्य वा कार्यका सन्दर्भमा किटेर भन्नुपर्दा पहिलोलाई रुचाइने भए पनि यी दुइटैलाई यस अध्यायमा सरोवरी प्रयोग गरिनेछ।

११ नेपालमा प्रमुख मानवअधिकार सङ्गठनको रूपमा रहेको इन्सेकले बेपत्ता पारीएका १ हजार ३ जनाको अभिलेख राखेको छ। इन्सेक द्वन्द्वपीडित पार्श्वचित्र (२०१० अगस्ट) www.insec.org.np/victim/बाट लिइएको। अन्तर्राष्ट्रिय रेडक्रस समितिका अनुसार (आईसीआरसी), द्वन्द्वकालमा बेपत्ता भएका १,३५० भन्दा बढी व्यक्तिको लेखाजोखा भएको छैन। International Committee of the Red Cross, “Nepal: Red Cross releases documentary on conflict-related missing.” (8 August 2010). Available from www.icrc.org/web/eng/siteeng0.nsf/html/nepal-news-060810.

१२ पर्वतीय जिल्लाहरू मनाङ र मुस्ताङमा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित कुनै पनि हत्या भएको अभिलेख गरिएको छैन।

१३ विभिन्न व्यक्ति र समूहले यो दशवर्षे घटनालाई जे नाम दिए पनि, विस्तृत शान्ति सम्झौताले यसलाई “सशस्त्र द्वन्द्व” भनेको छ। माओवादीले “जनयुद्ध” भने पनि यसलाई ‘विद्रोह’, ‘आतङ्कवाद’ र अन्य नामहरू पनि दिइएको थियो। द्वन्द्वरत दुवै पक्ष संलग्न नभएका उपक्रम, विस्तार तथा परिचालन जस्ता सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा भएका माओवादी कार्यलाई जनाउनुपर्दा ‘विद्रोह’ (इन्सर्जेन्सी)लाई यस अध्यायमा तटस्थ शब्दको रूपमा प्रयोग गरिएको छ।

गरे र वंशानुगत रूपमा प्रधानमन्त्री हुन पाउने परम्परा बसाले । यो क्रम राणा परिवारका सदस्यहरूले अर्को एक शताब्दीसम्म चलाए । २००७ सालमा (१९५५ ई.) उदीयमान प्रजातान्त्रिक आन्दोलनका प्रयासहरू समेतले गर्दा राणा प्रधानमन्त्रीलाई हटाइयो र शाह वंशलाई सत्तामा फर्काइयो ।

गद्दीमा पुनर्स्थापना भएपछि नयाँ संविधान मस्यौदा गर्न संविधानसभा चुनावका लागि उठेका आवाजहरूलाई पाखा लगाउन राजा सफल भए, यद्यपि सन् १९५० को दशकमा केही न केही मात्रामा प्रजातन्त्रको विस्तार भने भइरहेको थियो । फलस्वरूप २०१५ सालमा मुलुकको पहिलो निर्वाचित सरकार सत्तामा देखापऱ्यो । सापेक्षिक उदारीकरणको यो अवधि एकदमै छोटो हुनपुग्यो र २०१७ सालमा पुसमा राजाले निर्वाचित सरकारलाई नै बर्खास्त गरे, सबै राजनीतिक दलहरूमाथि प्रतिबन्ध लगाए र “निर्दलीय प्रजातन्त्र”को पञ्चायती व्यवस्था लागु गरे, जुन अर्को ३० वर्षसम्म चल्यो ।

सन् १९९० को सुरुतिर, केही राजनीतिक दलहरू, जसमध्ये नेपाली काङ्ग्रेस र कम्युनिस्ट पार्टीहरूको गठबन्धन प्रमुख थिए^{१४}, ले जनताको सहभागितामा प्रजातान्त्रिक आन्दोलनको सुरुआत गरे^{१५} । यस आन्दोलनले सडक विरोध कार्यक्रमको आँधीबेहरी ल्यायो । यस क्रममा प्रदर्शनकारी र प्रहरी दुवैको ज्यानै जाने गरी हिंसात्मक भडप भए । यस कारवाहीको प्रत्यक्ष परिणामस्वरूप नेपालमा सन् १९९१ मईमा बहुदलीय प्रजातन्त्रको स्थापना हुनपुग्यो ।

त्यसको एक दशकसम्म नेपालको बहुदलीय प्रजातान्त्रिक प्रणाली विकसित हुँदै गयो । सन् १९९० को दशकमा, तीनवटा आम निर्वाचन तथा दुईवटा स्थानीय निर्वाचन पनि सम्पन्न भए र नेपाली काङ्ग्रेस र नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (एकीकृत मार्क्सवादी – लेनिनवादी)द्वारा विभिन्न सरकारको गठन पनि भयो । तर, उक्त प्रजातान्त्रिक प्रणालीले क्रमशः आफूलाई केही क्षेत्रहरूमा जेलिएको पायो । सुशासन, सुरक्षा तथा समृद्धि जस्ता प्रजातन्त्रले गरेका वाचाहरू पूरा हुन नसकेकाले प्रजातन्त्रसँग विरक्तित्दै गएको जनसङ्ख्याको ठूलो हिस्साबाट यसले आलोचनाको सामना गर्नुपऱ्यो ।

परम्परागत हिसाबले नेपालको सामाजिक जीवन अत्यन्त तहीकृत छ । जातिगत तथा अन्य तहगत विभाजनले मुलुकको धेरैजसो सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक जीवनको विन्यास गरेको छ । सन् १९९० को नाटकीय राजनीतिक परिवर्तनले जनताका सामाजिक प्रगति तथा बृहत्तर समानताका आकाङ्क्षाहरूलाई त्वात्तै बढाए । तर, सन् १९९० को दशकको सुरुका केही तथ्याङ्कीय सूचकहरूले अर्थतन्त्रमा सकारात्मक विकास भएको देखाए तापनि अधिकांश मानिसको जीवनस्तर गरिबको गरिब नै रह्यो । आर्थिक सूचकहरूले सडक, हवाई यातायात तथा सञ्चार सञ्जाल, र स्वास्थ्य, शिक्षा तथा वैङ्कसुविधाजस्ता आधारभूत पूर्वाधारको निर्माण तथा सेवामा सुधार भएको देखाए । तर, मानिसको घट्टो क्रयशक्ति तथा भूमिमा घट्टो पहुँच, देशभित्रै तथा अन्य मुलुकहरूको तुलनामा बढ्दो असमानता र ग्रामीण अर्थतन्त्रमा रहेको गतिहीनताका कारण आर्थिक विकासमा देखिएको रुग्णताले यस कुरालाई खण्डन गर्‱यो^{१६} । सन् १९९० को दशकको सुरुतिर नै केही विश्लेषकहरू नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका लागि अनुकूल गहिरोसँग जरा गाडेर रहेका सामाजिक तथा आर्थिक स्थिति विद्यमान रहेको बताउन थालिसकेका थिए । तिनले लामो समयदेखिका आफ्ना गुनासाहरू व्यक्त गर्न आमूल परिवर्तनकारी आन्दोलनको सम्भावना रहेको चेतावनी दिएका थिए^{१७} ।

नेपालमा कम्युनिस्ट पार्टीहरू लामो समयदेखि नै राजनीतिक दृश्यपटलको एक हिस्सा रही आएका छन् । नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको गठन सन् १९४७ मा भारतमा भएको थियो र सन् १९५९ मा भएको नेपालको पहिलो आमनिर्वाचनमा उसले चार स्थान जितेको थियो । त्यसपछि, ने.क.पा.मा आएको विभाजनले चार दशकभन्दा बढी समयसम्म अरू पनि केही वामपन्थी

१४ संयुक्त वाममोर्चा २०४६ माघ २ गते गठन गरिएको थियो । यसमा नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (मार्क्सवादी-लेनिनवादी) (नेकपा (माले)), नेकपा (मार्क्सवादी), नेपाल मजदुर किसान पार्टी, नेकपा (चौथो महाधिवेशन) र तुल्सीलाल अमात्य, विष्णुबहादुर मानन्धर तथा कृष्णराज वर्माको नेतृत्वमा रहेका अन्य कम्युनिस्ट समूहहरू थिए । Martin Hoftun, William Raeper and John Whelpton, *People, Politics and Ideology: Democracy and Social Change in Nepal* (Kathmandu, Mandala Book Point, 1999).

१५ जनआन्दोलन भनिएको ।

१६ सशस्त्र द्वन्द्व सुरु हुँदाखेरिका सामाजिक सूचकाङ्कहरूका लागि हेर्नुहोस् – Nepal South Asia Centre, *Nepal Human Development Report 1998* (Nepal South Asia Centre, Kathmandu, 1998).

१७ R. Andrew Nickson, “Democratization and the Growth of Communism in Nepal: A Peruvian Scenario in the Making?” and Stephen L. Mikesell, “The Paradoxical Support of Nepal’s Left for Comrade Gonzalo”, in Deepak Thapa ed., *Understanding the Maoist Movement of Nepal* (Kathmandu, Martin Chautari, 2003).

राजनीतिक दल र गुटरूलाई जन्म दियो र साम्यवादी लक्ष्यहरू हासिल गर्न हतियार उठाउने कि नउठाउने भन्नेलगायतका मुख्य वैचारिक मुद्दाका सम्बन्धमा बिल्कुलै फरक विश्वासहरू पनि देखा परे^{१८} । यो वैचारिक विभाजन सन् १९९० को जनआन्दोलनका क्रममा पनि प्रस्टै देखिएको थियो । त्यतिखेर केही कम्युनिस्ट पार्टीहरू अन्य दलहरूसँगै मिलेर औपचारिक रूपमा नै प्रदर्शनमा सहभागी बनेका थिए भने अन्यले^{१९} केवल अनौपचारिक समर्थन दिए र सशस्त्र सङ्घर्षप्रतिको आफ्नो वैचारिक प्रतिबद्धतालाई कायम नै राखे ।

सन् १९९० नोभेम्बरमा, कतिपय वामपन्थी दलहरू मिलेर पुष्पकमल दाहाल (पछि प्रचण्ड भनेर चिनिएका)को नेतृत्वमा नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (एकता केन्द्र)को गठन गरे र सन् १९९१ जनवरीमा एकता केन्द्रको राजनीतिक मोर्चाको रूपमा संयुक्त जनमोर्चा नेपालको गठन भयो । संयुक्त जनमोर्चाले सन् १९९१ मा भएको आमनिर्वाचनमा भाग लिई नौ स्थान जितेर तेस्रो सबैभन्दा ठूलो पार्टी बन्यो । तर, यसले सन् १९९२ मा भएको स्थानीय निर्वाचनमा राम्रो गर्न सकेन । सन् १९९४ मा नेकपा (एकता केन्द्र) र संयुक्त वाममोर्चा नेपाल फुटे । एकता केन्द्रको नेतृत्व पुष्पकमल दाहालले गरे भने वाममोर्चाको नेतृत्व बाबुराम भट्टलाई गरे र दुवैले त्यसपछिका निर्वाचनहरू बहिष्कार गरे^{२०} । सन् १९९५ मार्चमा नेकपा (एकता केन्द्र)लाई नै नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) नामकरण गरी राज्यका विरुद्ध सशस्त्र सङ्घर्षको सुरुआत गर्न योजनाहरू बनाइए । फलस्वरूप विद्रोहको तात्कालिक अवधारणागत जगको निर्माण गर्ने दस्तावेजहरू नेपालमा सशस्त्र सङ्घर्षको रणनीति तथा कार्यनीति र जनयुद्धको ऐतिहासिक थालनीको योजना आए ।

विद्रोहको प्रारम्भिक योजना तथा तर्जुमा सन् १९९७ को नेकपा (माओवादी)को एउटा प्रकाशनमा यसरी बताइएको छ :

सन् १९९५ मार्चमा भएको पार्टीको तेस्रो विस्तारित बैठकले मुलुकमा जनयुद्धको रणनीति तथा कार्यनीतिको रेखाङ्कन गर्दै विस्तृत राजनीतिक-सैनिक नीति तथा कार्यक्रमको निर्माण गर्दै युद्ध छेड्ने अन्तिम निर्णय गर्‍यो । त्यसपछि मूलतः पार्टीको पुरानो साङ्गठनिक संरचनालाई लडाकु दस्तामा ढाल्न छ महिनासम्म तीव्र तयारी गरियो । अनि १९९५ सेप्टेम्बरमा भएको पार्टीको केन्द्रीय कमिटीको बैठकले “जनयुद्धको ऐतिहासिक थालनीको योजना”लाई पारित गर्‍यो, जसले युद्धको सैद्धान्तिक आधार तथा युद्धको लक्ष्यको परिभाषा गर्दै युद्धको अन्तिम तयारी र थालनीका लागि विस्तृत योजना तथा कार्यक्रमको तर्जुमा गर्‍यो^{२१} ।

सन् १९९५ अक्टोबरमा नेकपा (माओवादी)ले रोल्पा र रुकुम जिल्लामा आफ्ना कार्यकर्ताहरूलाई परिचालन गर्न तथा आफ्नो आधारलाई^{२२} विस्तार गर्न एउटा अभियान^{२३} सञ्चालन गर्‍यो । त्यसको लगत्तै सन् १९९५ नोभेम्बरको सुरुतिर, प्रहरीले रोल्पा जिल्लामा “अपरेसन रोमियो” नामक कारवाही थाल्यो, सो कारवाहीलाई सघाउन थप प्रहरी बल सो क्षेत्रमा पठाइए र नयाँ प्रहरी चौकीहरूको स्थापना गरियो । उक्त जिल्लामा आपराधिक गतिविधि बढेकाले त्यसको प्रत्युत्तरमा रोमियो अपरेसन थाल्नु परेको भनी औपचारिक रूपमा बताइए तापनि, ह्युमन राइट्स वाच तथा अन्य अवलोकनकर्ताको विचारमा नेकपा (माओवादी)लाई

१८ सन् १९७१ म कम्युनिस्ट क्रान्तिकारीहरूको एउटा समूहद्वारा भ्रामा जिल्लामा सुरु गरिएको विद्रोहलाई प्रहरीद्वारा दमन गरियो र यसबाट धेरै कार्यकर्ताको मृत्यु हुनपुग्यो । यस विफलताबाट पाठ सिक्दै, अखिल नेपाल क्रान्तिकारी कोअर्डिनेसन कमिटी ‘दीर्घकालीन जनयुद्ध’को वैचारिक धारबाट अलग भयो र पार्टीका लक्ष्य हासिल गर्न गैरसैनिक धार पक्रियो । यसले आफ्नो विस्तार गर्दै नेकपा (मार्क्सवादी-लेनिनवादी) हुँदै सक्कली नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको भग्नावशेषको रूपमा रहेको नेकपा (मार्क्सवादी)सँग मिलेर नेकपा (एकीकृत मार्क्सवादी-लेनिनवादी) गठन गर्‍यो । यसैबीच, ‘जनआन्दोलन’ थाल्ने कि ‘दीर्घकालीन जनयुद्ध’, संसद्को पुनर्स्थापना गरेर संविधानसभाको माग गर्ने कि राजतन्त्रलाई समर्थन गर्ने, र सोभियतमुखी मार्क्सवाद वा चीनमुखी माओवाद अवलम्बन गर्नेलगायतका केही मुद्दाहरूमा भएका मतभिन्नताले गर्दा नेकपाभित्र बहस तथा विभाजनहरू भए । मोहनविक्रम सिंह र निर्मल लामाको नेतृत्वमा सन् १९७४ मा नेकपा (चौथो महाधिवेशन)को गठन गरियो र यसले ‘जनआन्दोलन’को पक्ष लियो जसलाई अनुकूल समयमा सशस्त्र विद्रोहमा परिणत गर्न सकिन्थ्यो । त्यो समूह मुख्य गरेर परम्परागत माओवाद तथा चीनको साँस्कृतिक क्रान्तिलाई समर्थन गर्ने कि माओका उत्तराधिकारीहरूले लिएको सुधारवादी बाटोलाई पछ्याउने भन्ने विषयलाई लिएर फुट्यो । निर्मल लामाबाट फुटेर, केही अर्भ कट्टर माओवादीहरूले नेकपा (मसाल)को गठन गरे, यद्यपि दुई वर्षमै यो नयाँ पार्टी पनि फुट्यो । बाबुराम भट्टासहित मोहनविक्रम सिंह नेकपा (मसाल)मै रहे भने पुष्पकमल दाहालसहित मोहन वैद्यले नेकपा (मशाल) गठन गरे । आफ्नो पार्टीको नेताको रूपमा दाहालको उदय भयो र उनी सन् १९८९ मा पार्टी महासचिव बने ।

१९ नेकपा (मसाल) र नेकपा (मशाल) ।

२० Arjun Karki and David Seddon, “The People’s War in Historical Context”, in Arjun Karki and David Seddon, eds., *The People’s War in Nepal; Left Perspectives* (Delhi, Adroit Publishers, 2003), pp. 12-18; Deepak Thapa and Bandita Sijapati, *A Kingdom Under Siege: Nepal’s Maoist Insurgency, 1996 to 2003* (Kathmandu, The Print House, 2003).

२१ नेकपा (माओवादी), “नेपालमा जनयुद्धको एक वर्ष: समीक्षा”, बर्कर (१९९७ फेब्रुअरी)

२२ सिज अभियान, रुकुम र रोल्पाका दुईवटा पहाडबाट राखिएको अभियान ।

२३ Thapa and Sijapati, *A Kingdom Under Siege* (see footnote 20)

सो क्षेत्रबाट हटाउन सो कारवाही थालिएको थियो । उक्त कारवाहीबाट मानवअधिकारको घोर उल्लङ्घन हुन गयो^{२४} । यसले सरकार विरोधी गतिविधिहरूलाई दबाउनुका सट्टा दरिद्रता र गरिबीमा बाँचेका ग्रामीण जनतालाई नेकपा (माओवादी)तर्फ नै धकेल्यो र पार्टीलाई सरकारीविरुद्ध ग्रामीण जनतालाई परिचालन गर्न जुन आक्रोश आवश्यक थियो, यस कारवाहीले त्यसैलाई उत्तेजित गर्ने काम गर्‍यो^{२५} ।

सन् १९९५ को पछिल्लो अवधिमा नेकपा (माओवादी)ले आफ्नो प्रभाव र समर्थनलाई विस्तार गर्ने प्रयासहरूलाई निरन्तर जारी राख्यो । यसले मुलुकभरि करिब २५ जिल्लामा सार्वजनिक ज्याली तथा बैठकहरूको आयोजना गर्दै अन्त्यमा सन् १९९५ डिसेम्बरमा काठमाडौँमा यस्तो ज्यालीको आयोजना गरी यो कार्यक्रम समाप्त गरिएको थियो^{२६} ।

२.१.२ द्वन्द्व

२०५२ माघ २१ गते बाबुराम भट्टलाई नेकपा (माओवादी)सँग आबद्ध संयुक्त जनमोर्चा नेपालको नाममा तत्कालीन सरकारसमक्ष ४० सूत्रीय एक मागपत्र पेश गरे^{२७} । सो मागपत्रमा व्यापक सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक मागहरू राखिएका थिए र त्यसमा माग पूरा नभएको खण्डमा सशस्त्र सङ्घर्ष सुरु गर्ने चेतावनी समेत दिइएको थियो ।

त्यसको एक हप्तापछि नै २०५२ फागुन १ गतेबाट नेकपा (माओवादी)ले मध्यपश्चिमाञ्चल, पश्चिमाञ्चल र मध्यमाञ्चल क्षेत्रका पाँचवटा जिल्लामा प्रहरी चौकी, स्थानीय प्रशासनिक कार्यालय, धनी जमिन्दार र विभिन्न राजनीतिक दलका सदस्यहरूमाथि आक्रमण गरी “जनयुद्ध”को थालनी गर्‍यो । रोल्पा, रुकुम र सिन्धुली जिल्लामा नेकपा (माओवादी)ले प्रहरी चौकीहरूमाथि धावा बोल्यो र ठूलो सङ्ख्यामा विस्फोटक पदार्थको भण्डार हत्याएको दाबी गर्‍यो । गोरखा जिल्लामा नेकपा (माओवादी)ले सरकारको स्वामित्व रहेको कृषि विकास बैङ्कको साना किसान विकास कार्यक्रमको कार्यालयमाथि आक्रमण गरी ऋणका कागजातहरू सबै नष्ट गर्‍यो । उनीहरूले जिल्लास्थित एउटा ठूलो रक्सी कारखानालाई बम हानेर ध्वस्त पारे । नेकपा (माओवादी)ले काठमाडौँस्थित पेप्सीकोलाको बोटलिङ प्लान्टमा पनि आक्रमण गर्‍यो र काभ्रे जिल्लामा साहू भनिएका एक व्यक्तिको घरमा धावा बोल्यो^{२८} । अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाका केही स्थानीय कार्यालयहरूमाथि पनि आक्रमण गरिएका खबरहरू आएका थिए^{२९} ।

त्यसपछिका साताहरूमा पनि हिंसा निरन्तर जारी रह्यो, खासगरी मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रको रोल्पा र रुकुम जिल्लामा । एम्नेस्टी इन्टरनेसनलको एक प्रतिवेदनअनुसार, “नेकपा (माओवादी)को आक्रमणबाट राजनीतिज्ञ तथा जमिन्दारहरूलाई प्रायः उनीहरूका हातखुट्टामा गम्भीर चोटपटक लाग्न गएको थियो । तर, सन् १९९६ मार्चपछि भने यस प्रवृत्तिमा परिवर्तन आई सर्वसाधारण, खासगरी नेकपा (माओवादी)ले पार्टीका शत्रु भनी घोषणा गरेका धनी जमिन्दार तथा स्थानीय राजनीतिक नेताहरूको जानाजान हत्या हुन थाल्यो ।”^{३०}

यस अवधिमा माओवादीसँग लड्ने जिम्मेवारी केवल नेपाल प्रहरी – प्रतिविद्रोहका लागि न तालिम नै लिएको न त साधनस्रोतले नै सम्पन्न जनपथ प्रहरी – को थियो । प्रहरी चौकीहरूलाई पटकपटक निसाना बनाइयो र नियमित रूपमा तिनका गस्ती टोलीहरूलाई धरापमा पारियो, खासगरी दुर्गम क्षेत्रहरूमा जहाँ उनीहरूलाई थप सुरक्षा सहयोग नगण्य हुन्थ्यो । प्रहरीले कहिले

२४ Human Rights Watch, *Between a Rock and a Hard Place: Civilians Struggle to Survive in Nepal's Civil War* (October 2004) p. 10. Available from www.hrw.org/reports/2004/nepal1004/

२५ ऐ.

२६ दि इन्डिपेन्डेन्टद्वारा डा बाबुराम भट्टलाईसँग लिइएको अन्तर्वार्ता, वर्ष ५, अङ्क, ४१, २०५२ मईसिर २७-पुस ४ ।

२७ संयुक्त राष्ट्रिय जनमोर्चा नेपालले नेपालका प्रधानमन्त्रीलाई २०५२ माघ २१ गते ४० सूत्रीय मागपत्र पेश गरेको थियो । उक्त मागपत्रले शहर र गाउँबीचको बढ्दो खाडल (शहर-गाउँबीचको दूरी)लाई पनि जनाएको थियो । <http://www.satp.org/satporgt/p/countries/nepal/document/papers/40points.htm> मा उपलब्ध छ ।

२८ CPN (Maoist), “The Historic Initiation and After”, *Worker*, (June 1996); International Crisis Group, “Nepal's Maoists: Their aims, structure and strategy”, Asia Report no. 104, 27 (October 2005) Available from http://www.crisisgroup.org/~media/Files/asia/south-asia/nepal/104_nepal_s_maoists_their_aims_structure_and_strategy.ashx.

२९ Amnesty International, *Nepal: Human Rights Violations in the Context of a Maoist Peoples War* (10 March 1997). Available from <http://www.amnesty.org/en/library/info/ASA31/001/1997/en>

३० ऐ.

काहीं मानवअधिकारको उल्लङ्घन हुने विधिहरूको प्रयोग गरी त्यसको बदला लियो। एम्नेस्टी इन्टरनेसनलले द्वन्द्व सुरु भएको वर्ष दिनभित्रमा गरेको एक स्थलगत अध्ययनमा आधारित रहेर प्रतिवेदन गर्‍यो :

प्रहरीले घातक बलको प्रयोगलाई स्पष्ट रूपमा न्यायोचित ठहर्‍याउन नसकिने स्थितिमा तथा पक्राउको विकल्पको रूपमा त्यस्तो बलको बारम्बार प्रयोग गर्न पुगेको छ। खुट्टाका पाइतालामा हिकार्उने तथा बन्दीका तिघ्रामाथि कुनै गह्रुङ्गो वस्तुले पेल्नेजस्ता यातनाका लागि र स्वेच्छाचारी पक्राउ तथा थुनाका लागि पनि प्रहरीहरू जिम्मेवार छन्। केही बन्दीहरूको त हिरासतमा नै मृत्यु भएको छ^{३१}।

“दोहोरो भडपमा हत्या” वा गैरकानुनी हत्या भनिएका सुरुका घटनाहरूमध्ये एउटा घटनामा, एम्नेस्टी इन्टरनेसनलले रुकुम जिल्लाको पिपल गाउँ विकास समिति (गाविस)को लेक गाउँमा एक नाबालकसहित छ जनाको २०५२ फागुन १५ गते हत्या भएको बारे प्रतिवेदन गर्‍यो^{३२}।

सन् १९९८ मईदेखि १९९९ मईसम्म, गिरिजाप्रसाद कोइरालाको सरकारले द्वन्द्वद्वारा सर्वाधिक प्रभावित जिल्लाहरू रुकुम, रोल्पा, जाजरकोट, सल्यान, गोरखा र सिन्धुलीमा “अपरेसन किलो सेरा टु” नामक कारवाही सुरु गरेर विद्रोहको जवाफ दियो। आधिकारिक रूपमा “उच्च सुरक्षा परिचालन” नाम दिइएको सो कारवाहीमा सशस्त्र प्रहरी एकाइहरूलाई काठमाडौँबाट यी जिल्लाहरूमा सरुवा र नयाँ प्रहरी चौकीहरूको स्थापना पनि गरियो। मध्यपश्चिम तथा सुदूर पश्चिमाञ्चल क्षेत्रका अन्य १८ जिल्लामा पनि प्रहरी एकाइहरूको परिचालन गरिएको थियो। अपरेसन किलो सेरा टु कारवाहीको क्रममा प्रहरीको हातबाट करिब ५०० जनाको ज्यान जानुका साथै^{३३} प्रहरीद्वारा गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घन भयो भनियो। यसले नेकपा (माओवादी)को आन्दोलनका लागि जनताको समर्थनलाई भन्नु बढाउँदै लाने काम गर्‍यो^{३४}।

यसरी गरिएका कारवाहीका अतिरिक्त, सरकारले एकीकृत प्रयासहरू पनि गर्न खोज्यो। यस्ता प्रयासहरूमा आफ्ना हतियार विसाउनेहरूलाई माफी दिने, आत्मरक्षा समूहहरू गठन गर्न स्थानीय गाउँलेहरूलाई परिचालन गर्न योजना बनाउने र विद्रोहसँग जुभ्नुका लागि प्रहरीको अधिकारमा वृद्धि गर्ने, कानुनी परिवर्तन लागु गर्ने लगायतका कुराहरू पर्दछन्। सन् १९९८ जुलाईमा, सरकारले गणेशमान सिंह शान्ति अभियानको थालनी गर्‍यो र आत्मसमर्पण गर्ने नेकपा (माओवादी)का सदस्यहरूलाई आममाफी दिने घोषणा गर्‍यो। यस घोषणाले नेकपा (माओवादी)को हिंसाका पीडितहरूलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने र पुनर्वासको व्यवस्था तथा विद्रोहका कारण कटौती गरिएका सेवाहरूको पुनर्स्थापना गर्ने कुरा पनि बतायो। यस अभियानलाई कार्यान्वयन गर्न सन् १९९९ अगस्टमा राज्यले तीन करोड रुपैयाँ विनियोजन गरी एउटा कार्यदल बनायो। तर यसको अनुगमन कमजोर भयो भनियो र धेरै पीडितले यसबाट फाइदा लिए/नलिएको स्पष्ट छैन^{३५}।

३१ ऐ. २।

३२ See Ref. Nos. 1996-02-27 - incident - Rukum_5685 and 1996-02-27 - incident - Rukum_5688. पछि छलफल गरिए जस्तै, राज्यको तर्फबाट भएका यातना पीडितहरूलाई अरू उपाय थिएन र यातना क्षतिपूर्तिसम्बन्धी ऐन, २०५३ बने पनि यसले, अन्य कुराका अतिरिक्त, यातनालाई अपराधीकरण गर्न नसकेको, यातनालाई अत्यन्त साँघुरो रूपमा परिभाषा गरेको, र समग्रमा यातनालाई नियन्त्रण गर्न तथा यातना भएको पाइएको अवस्थामा क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउनमा प्रभावकारी नभएकाले यसको व्यापक आलोचना भएको छ।

३३ इन्सेक द्वन्द्वपीडित पार्श्वचित्र (पादटिप्पणी ११ हेर्नुहोस्); Sudheer Sharma, “The Maoist Movement: An Evolutionary Perspective”, in Thapa, *Understanding the Maoist Movement of Nepal*, p. 372 (see footnote 17); Amnesty International, *Nepal - Human Rights at a Turning Point?* (1999). Available from www.amnesty.org/en/library/asset/ASA31/

३४ Human Rights Watch, *Between a Rock and a Hard Place* (see footnote 24); Amnesty International, *Nepal: A Spiralling Human Rights Crisis* (2 April 2002). Available from www.amnesty.org/en/library/asset/ASA31/016/2002/en/dom-ASA310162002en.html

३५ माओवादीद्वारा मारिएका व्यक्तिका विधवाहरूलाई भत्ता दिइनेछ र तिनका छोराछोरीलाई माध्यमिक तहसम्म छात्रवृत्ति प्रदान गरिनेछ, भनी घोषणा गरियो। जिल्ला समितिहरू गठन गरिए पनि पुनर्स्थापना योजना, जुन कार्यक्रमको एउटा मुख्य उद्देश्य थियो, को उपयुक्त कार्यान्वयन भएन। ऐ. १। एम्नेस्टी इन्टरनेसनल प्रमण्डलका सदस्यहरूले गणेशमान सिंह शान्ति अभियानको कार्यान्वयनका बारे २००० नोभेम्बरमा प्रजिअहरूलाई प्रश्न गर्दा उक्त अभियानको कोष माओवादी हिंसापीडितहरूलाई आर्थिक सहयोग जुटाउनमा खर्च गरियो भनी जवाफ दिइयो। एम्नेस्टी इन्टरनेसनलले प्रहरीसमक्ष आत्मसमर्पण गर्ने माओवादीहरूका लागि “पुनर्स्थापना” आयोजनालाई सहयोग गर्न सो रकम खर्च गरिएको भन्ने कुनै पनि प्रमाण पाएन। यसले पैसा कसरी खर्च भइरहेको छ भन्ने कुरा देखाउन राम्रोसँग अभिलेख पनि नराख्ने गरेको पायो। आधिकारिक आँकडाका अनुसार, २००० अक्टोबरमा, २,५०६ जनाले प्रहरीसमक्ष आत्मसमर्पण गरेका थिए। सन् २००२ फेब्रुअरीको सुरुसम्ममा, ११ हजार भन्दा बढीले आत्मसमर्पण गरे का थिए भनिन्छ। तीमध्ये धेरैजसो मानिस प्रायः करकापमा परी माओवादीलाई खाना तथा बास उपलब्ध गराउनेहरू थिए। अरू माओवादीद्वारा स्थापना गरिएका ‘जनसर कार’को तल्लो तहमा सक्रिय थिए। ऐ. १। द साउथ एसियन एनालिसिस ग्रुपको १९९९ डिसेम्बरको प्रतिवेदनले एउटा नेपाली पत्रिकाको उल्लेख गर्दै भनेको छ : “नेपाली काङ्ग्रेसका केही नेताले यसले मानिसलाई आतङ्ककारी गतिविधिमा लाग्न दुरुत्साहन गर्ने र पीडितहरूले चाहिँ क्षतिपूर्ति नपाउने हुनाले यस सुझावप्रति कडा आपत्ति प्रकट गरे। एउटा स्थानीय पत्रिका (जुलाई १९ को नेपाल जागरण)ले “जोसुकैले माओवादी वनेर सरकारसमक्ष आत्मसमर्पण गरी धनी बन्न सक्छ” भन्यो। South Asia Analysis Group, “Nepal update: The Maoist menace continues” (3 December 1999) Available from www.southasiaanalysis.org राजनीतिक सम्बन्ध नै र कम कसले प्राप्त गर्‍यो भन्ने कुराको निर्धारक तत्व भएको कुरा अन्य प्रतिवेदनले जनाउँदछन्। Bandana Shrestha and Som Niroula, “Internally Displaced Persons in Nepal”, *Peace and Democracy in South Asia*, vol. 1, Issue 2 (2005).

नेकपा (माओवादी)ले २०५५ पुस ३ गते रुकुम, रोल्पा, सल्यान र जाजरकोट जिल्लामा भएको दोस्रो चरणको स्थानीय निर्वाचनको पूर्वसन्ध्यामा राजनीतिक कार्यकर्ताहरू, (खासगरी नेपाली काङ्ग्रेस) माथिको आक्रमण बढाएर लग्यो^{३६} ।

सन् १९९८ मा रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समिति (आईसीआरसी)ले सशस्त्र द्वन्द्वको अनुगमन सुरु गर्न थाल्यो र सन् १९९९ जुनमा नेपालमा आफ्नो स्थायी कार्यालयको स्थापना गर्‍यो^{३७} । आईसीआरसी गैरसैनिक व्यक्तिहरू तथा लडाइँ लड्न असमर्थ वा अशक्त व्यक्तिहरूको संरक्षणका लागि काम गर्ने तथा पीडितलाई चिकित्सकीय सहायता प्रदान गर्नेलगायतका आफ्नो परम्परागत कार्यादेशका धेरै क्षेत्रमा सक्रिय थियो ।

एम्नेस्टी इन्टरनेसनलका अनुसार, सन् १९९९ नोभेम्बरसम्ममा, विद्यमान जिल्ला सुरक्षा समितिका अतिरिक्त प्रभावित जिल्लाहरूमध्ये पाँच जिल्लाका ५९ गाउँमा सार्वजनिक सुरक्षा समितिहरू गठन गरिसकिएको थियो^{३८} । यी समितिको काम गार्डहरूको नियुक्ति गर्नु थियो, जसको काम नेकपा (माओवादी)का सदस्यहरूले कहीं कतै गतिविधिहरू गर्दै गरेको थाहा पाएको खण्डमा त्यसका सम्बन्धमा सबभन्दा नजिकको प्रहरी चौकीलाई खबर गर्नु थियो । यी गार्डहरूलाई सरकारद्वारा हतियार दिइएको हुँदैनथ्यो तर उनीहरूले बन्दुकको लाइसेन्स भने पाउन सक्थे । उनीहरू सरकारको मौन स्वीकृति लिएर माओवादी विरोधी भिजिलान्तेको रूपमा काम गर्थे । नेकपा (माओवादी)विरुद्ध लड्नका लागि छद्म बलको रूपमा काम गर्न तालिम नलिएका सर्वसाधारणहरूको प्रयोगलाई प्रवर्धन गर्ने यी प्रारम्भिक प्रयासहरू द्वन्द्वको पछिल्लो अवधितिर “प्रतिकार समिति” भनेर चिनिने समूहहरूको पूर्वअभ्यास थिए । विशेषगरी कपिलवस्तु, रूपन्देही, नवलपरासी र दैलेख जिल्लामा, यी समितिहरूलाई राज्यको सुरक्षाफौजद्वारा तालिम दिइएको र शस्त्रयुक्त पारिएको भनियो र यी कथित प्रतिकार समितिहरू नेकपा (माओवादी)विरुद्ध गम्भीर मानवअधिकार दुर्व्यवहारका लागि जिम्मेवार थिए ।

सन् १९९९ डिसेम्बरको सुरुमा, कृष्णप्रसाद भट्टराईको सरकारले “एकीकृत सुरक्षा योजना”^{३९}को तर्जुमा गरिएको घोषणा गर्‍यो । यसैअनुसार माओवादी समस्या समाधानका लागि सुझाव दिन एक उच्चस्तरीय समितिको स्थापना गरियो । पूर्वप्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवाको अध्यक्षतामा गठन गरिएको सो समितिलाई सबै राजनीतिक दलहरूसँग परामर्श गरेर सरकारलाई सिफारिस गर्ने जिम्मा दिइएको थियो । तर, समितिको गठन लगत्तै सरकार गिरेकाले योजना सफल भएन ।

सुरक्षाफौजको परिचालनमा आएको तीव्रतासँगै निर्दोष सर्वसाधारणको हत्या भए जस्तै प्रहरीद्वारा नेकपा (माओवादी)का शक्ति व्यक्तिहरूको भ्रनभ्रन गैरन्यायिक हत्या हुन थाल्यो^{४०} । गैरन्यायिक, गैरकानुनी वा स्वेच्छाचारी हत्यासम्बन्धी विशेष प्रतिवेदकले सन् २००० फेब्रुअरीमा सोही सिलसिलामा नेपालको भ्रमण गरिन् र आफ्नो प्रतिवेदनमा द्वन्द्वका प्रारम्भिक वर्षहरूमा नेपाल प्रहरी तथा नेकपा (माओवादी)द्वारा भएका गैरकानुनी हत्या तथा अन्य मानवअधिकार उल्लङ्घनहरूबारे सरोकार उठाइन्^{४१} । राज्यद्वारा भएका गैरकानुनी हत्याको सङ्ख्या सन् २००० मा घट्यो । यो अन्तर्राष्ट्रिय दबावका कारण र मनोबल गिरेको तथा कमजोर अवस्थामा रहेको प्रहरी गस्तीमा निस्कन अनिच्छुक भएका कारणले हो^{४२} ।

सन् २००० अप्रिलमा प्रधानमन्त्री, रक्षामन्त्री र प्रधानसेनापति मिलेर बनेको राष्ट्रिय सुरक्षा परिषदलाई तत्कालीन प्रधानमन्त्री भट्टराईद्वारा सेनाका सम्बन्धमा निर्णयहरू गर्न पाउनेगरी संवैधानिक जिम्मेवारी सहित सक्रिय बनाइयो । त्यसै वर्षको सेप्टेम्बर

३६ Amnesty International, *Nepal - Human Rights at a Turning Point?* (see footnote 33)

३७ International Committee of the Red Cross, *Emergency Appeals*, 1998 to 2005.

३८ Amnesty International, *Nepal: Human Rights and Security* (2000). Available from <http://www.amnesty.org/en/library/asset/ASA31/001/2000/en/389533d6-dfc0-11dd-8e17-69926d493233/asa310012000en.html>; Amnesty International, *Nepal: A Spiralling Human Rights Crisis* (see footnote 34)

३९ ऐ.

४० यस्तै एउटा घटना अछाम जिल्लाको धन्कु गाविसस्थित एउटा स्कूलमा २०५६ पुस ३० गते माओवादीद्वारा आयोजित एउटा साँस्कृतिक कार्यक्रममा प्रहरीले गोली चलाउँदा भएको थियो: Ref. No. 2000-01-14 - incident - Achham_2110. रोल्पा जिल्लाको घर्तीगाउँ गाविसमा माओवादीले गरेको प्रहरीको हत्याको बदला लिन प्रहरीले पनि रुकुम जिल्लाको खारा गाविसको एउटा गाउँमा २०५६ फागुन १० गते आगजनी गर्‍यो : Ref. No. 2000-02-22 - incident - Rolpa_5540.

४१ *Report of the Special Rapporteur on extrajudicial, summary or arbitrary executions to Commission on Human Rights: Mission to Nepal* (E/CN.4/2001/9/Add2)

४२ Amnesty International, *Nepal: Killing with Impunity* (20 January 2005) Available from <http://www.amnesty.org/en/library/info/ASA31/001/2005>

मा माओवादीले डोल्पा जिल्लाको सदरमुकाम दुनैमा आक्रमण गर्‍यो । उनीहरूले जिल्ला प्रहरी कार्यालय, कारागार, मालपोत कार्यालय, बैङ्क र जिल्लास्थित अन्य सरकारी कार्यालयहरूलाई अस्थायी रूपमा नियन्त्रणमा लिए । ती आक्रमणमा करिब एक दर्जन प्रहरीको हत्या गरियो, बन्दीहरूलाई भगाइयो तथा आक्रमणकारीले हतियार र नगद कब्जा गरे । यही बेला यस्तै प्रकृतिका अन्य आक्रमणहरू पनि भएका थिए,^{४३} तर दुनैको आक्रमण र परिमाणमात्मक रूपमा बढ्दै गएका आक्रमणहरूको प्रवृत्तिलाई हेर्दा सो आक्रमण माओवादीद्वारा गरिएको अहिलेसम्मकै ठूलो थियो ।

निकै ढिलाइपछि, मानवअधिकार आयोग ऐन, १९९७ अनुसार एक स्वतन्त्र राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाको रूपमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको स्थापना २०५७ जेठ १३ गते गरियो, यद्यपि यसका कर्मचारी तथा संसाधन अत्यन्त सीमित थिए ।

सन् २००० अक्टोबरसम्ममा उक्त सरकारलाई गिरिजाप्रसाद कोइरालाको सरकारद्वारा प्रतिस्थापन गरिसकिएको थियो । त्यसको लगत्तैपछि, नयाँ उपप्रधानमन्त्रीले नेकपा (माओवादी) केन्द्रीय समितिका एक सदस्यसँग २०५७ कात्तिक ११ गते अनौपचारिक संवाद गरे जुन एउटा अभूतपूर्व कदम थियो । सो बैठकमा नेकपा (माओवादी)ले वार्ताको पूर्वशर्तको रूपमा सरकारले थुनामा राखेका सबैलाई रिहा गर्नुपर्ने माग राखेको भनियो ।

कात्तिक १८ गते सरकारले दुई माओवादी नेताहरू दिनेश शर्मा र दिनानाथ शर्मालाई पत्रकारसमक्ष रिहा गर्‍यो जहाँ उनीहरूले हिंसा त्यागेको सार्वजनिक घोषणा गरे । पछि रिहा गरिएका माओवादीका नेताहरूले सरकारले आफूहरूलाई पार्टी परित्याग गर्न बाध्य गराएको भनेर आरोप लगाएपछि, नेकपा (माओवादी)ले संवादको सम्भावना अन्त्य भएको घोषणा गर्‍यो ।

साथै, प्रहरीले मात्र विद्रोहको मुकाबिला गर्न नसकेको कुराको महसुस हुँदै गइरहेको थियो र सेनालाई १६ वटा जिल्ला सदरमुकाममा खटाइएको थियो । नेपाल प्रहरीलाई स्थितिको सामना गर्न गाह्रो परिरहेको कुरा सरकारले नेपाल प्रहरीलाई सहयोग गर्न अर्धसैनिक बल (सशस्त्र प्रहरीबल)को निर्माण गर्न सशस्त्र प्रहरी अध्यादेश, २०५७ जारी गरेको कुराबाट पनि थाहा हुन्छ ।

नेपाली काङ्ग्रेसका प्रवक्ता नरहरि आचार्यले २०५७ माघ १९ गते सरकार र नेकपा (माओवादी)ले आफ्ना आन्तरिक च्यानलमार्फत गोप्य वार्ता गरिरहेको कुराको खुलासा गरे^{४४} । सन् २००१ फेब्रुअरीमा सम्पन्न नेकपा (माओवादी)को दोस्रो राष्ट्रिय सम्मेलनले आफ्ना उद्देश्यहरू हासिल गर्ने माध्यमको रूपमा राजनीतिक संवाद गर्न पार्टी इच्छुक रहेको कुराको जनाउ दियो । नेकपा (माओवादी)ले “मुलुकमा राजनीतिक दल, सङ्गठनहरू तथा जनवर्गीय सङ्गठनका प्रतिनिधिहरू सबैको बैठक, यस्तो बैठकद्वारा अन्तरिम सरकारको निर्वाचन अनि अन्तरिम सरकारको नेतृत्वमा जनसंविधानको प्रत्याभूति”को लागि आह्वान गर्‍यो^{४५} । सोही सम्मेलनका क्रममा मार्गनिर्देशक सिद्धान्तका रूपमा मार्क्सवाद-लेनिनवाद-माओवादका साथसाथै नयाँ वैचारिक दर्शन “प्रचण्डपथ”^{४६}को रूपरेखा पनि देखा पर्‍यो ।

प्रहरीको निरन्तर परिचालनका अतिरिक्त सरकारले विद्रोहलाई सम्बोधन गर्न केही आपतकालीन कानुनी पहलहरू पनि गर्‍यो । यसले स्थानीय प्रशासन ऐन संशोधन गर्न अध्यादेश जारी गर्‍यो र विकास क्षेत्रका क्षेत्रीय प्रशासकहरूलाई^{४७} थप अधिकारहरू प्रदान गर्‍यो । साथै, यसले राज्यविरुद्धको अपराध तथा सजाय ऐन, २०४९ अन्तर्गतका अभियोगहरूको सुनुवाइ गर्न एक विशेष अदालतको^{४८} पनि गठन गर्‍यो जुन राष्ट्रविप्लव तथा राजद्रोह जस्ता अपराधहरूमा पनि लागु भयो ।

४३ उदाहरणहरूमा रोल्पाको घर्तीगाउँस्थित इलाका प्रहरी कार्यालयमा २०५६ फागुन ७ गते गरिएको आक्रमण; रुकुमको टक्सेरास्थित इलाका प्रहरी कार्यालयमा २०५६ चैत २३ गते गरिएको आक्रमण; र लम्जुङको भोर्लेटारमा २०५७ असोज ११ गते गरिएको आक्रमण पर्दछन् ।

४४ *The Kathmandu Post*, 2 February 2001

४५ Thapa and Sijapati, *A Kingdom Under Seige*, pp. 113-4 (see footnote 20)

४६ International Crisis Group, *Nepal's Maoists* (see footnote 28). प्रचण्डपथ कम्युनिस्ट क्रान्तिको लामो समयदेखि विवादित दुईवटा रणनीति ‘दीर्घकालीन जनयुद्ध’ र ‘जनविद्रोह’लाई एकै ठाउँमा ल्याउने प्रयत्न भएको देखिन्छ । जनयुद्ध मूलतः ग्रामीण परिवेशमा गर्ने र जनविद्रोह नगर तथा शहरमा केन्द्रित गर्ने सोच थियो । प्रचण्डपथले शहर तथा नगरहरूलाई घेराबन्दी गर्ने उद्देश्यले ग्रामीण इलाकामा आफ्नो शक्ति निरन्तर बलियो बनाउँदै शहरी विद्रोहमा बढी जोड दिन आह्वान गर्‍यो । चिनियाँ शैलीको जस्तो दशक लामो सङ्घर्ष नेपालमा सफल नहुने कुराको महसुस हुँदै गएकोले माओवादीले आफ्नो पद्धतिलाई पनि परिमार्जन गरे ।

४७ अध्यादेश २००१ अगस्टमा कानून बन्यो ।

४८ विशेष अदालत ऐन, २०३१ अन्तर्गत गठित, जसलाई पछि विशेष अदालत ऐन, २०५९ द्वारा प्रतिस्थापन गरियो ।

सन् २००१ अप्रिलमा सरकारले रु. ४० करोड (५३ लाख अमेरिकी डलर)को बजेटसहितको एकीकृत आन्तरिक सुरक्षा तथा विकास योजना (आईआईएसडीपी) सुरु गर्‍यो । संवेदनशील जिल्लाहरूमा विकास कार्यलाई अगाडि बढाउन सन् १९९९ मा थालिएको अधिल्लो योजनाका विपरीत यो नयाँ योजना अन्तर्गत “विकास गतिविधिका लागि अनुकूल स्थितिको निर्माणमा मद्दत गर्न” सेनाको परिचालन गरियो । यस कार्यक्रमको उद्देश्य माओवादीहरू सर्वाधिक सक्रिय रहेको ठानिएका ११ जिल्लामा विकास कार्यलाई तीव्रता दिनु थियो । पहिलो चरणमा सरकारले यो कार्यक्रम गोरखा, रुकुम, रोल्पा, जाजरकोट र कालिकोट जिल्लामा सुरु गर्‍यो । सेनाका गुल्महरू, करिब १५० जनाको सङ्ख्यामा, जिल्लाजिल्लामा खटाइए^{४९} । योजनाबद्ध दोस्रो चरणमा बाटो तथा पुलहरूको निर्माण गर्ने, खानेपानीको व्यवस्था गर्ने तथा औषधि आपूर्ति गर्ने भनिएको थियो । तर, यो योजना नै छोटो समयका लागि मात्र चल्‍यो । वि.सं. २०५८ मङ्सिर ११ गते सङ्कटकालको घोषणा र सेना परिचालन भएलगत्तै सरकारले गोरखाबाहेक सबै जिल्लामा यस कार्यक्रमलाई स्थगन गर्‍यो^{५०} ।

सन् २००१ मा माओवादीद्वारा प्रहरीलाई मारिएको तथा बन्दी बनाइएको सङ्ख्यालाई हेर्दा उनीहरूले भनभन ठूला आक्रमणहरू गरे । अप्रिल १ मा माओवादीले रुकुमको रुकुमकोटस्थित एक प्रहरी चौकीमा आक्रमण गर्‍यो र अप्रिल ६ मा उनीहरूले दैलेखको टोलीस्थित एक प्रहरी शिविरमा आक्रमण गरे, जसमा ३१ प्रहरीको ज्यान गयो भने अरू आठजनालाई आत्मसमर्पण गरिसकेपछि पनि गैरकानुनी रूपमा हत्या गरेको भनियो^{५१} । जुलाई ६ मा लम्जुङ, नुवाकोट र गुल्मी जिल्लाका प्रहरी चौकीहरू ध्वस्त पारियो भने जुलाई २३ मा बाजुरा जिल्लास्थित तीनवटा जिल्लाले पनि त्यस्तै नियति भोग्नुपर्‍यो ।

ग्रामीण तथा जिल्ला तहमा निर्वाचनको स्थगनले ल्याएको राजनीतिक शून्यताले माओवादीहरूलाई आफ्नो आधार इलाका भन्ने गरेका क्षेत्रलाई सुदृढ गर्न सजिलो भयो । आफ्नो प्रभाव सर्वाधिक बलियो रहेको मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रका जिल्लाहरूबाट सुरु गरेर नेकपा (माओवादी)ले जिल्ला “जनसरकार” गठनको घोषणा गर्‍यो^{५२} । सन् २००१ को मध्यसम्ममा २२ जिल्लामा जनसरकारको घोषणा गरिएको थियो, निर्वाचन सम्पन्न गराइएको भनियो, आफ्नै कर प्रणाली लागु गरियो, विकास निर्माणका कामहरू थालिए, “जनअदालतहरू”को गठन गरियो र मद्यपान, विवाहेतर सम्बन्ध, महिलाविरुद्धको हिंसा र भ्रष्टाचारलगायत उनीहरूले समाजविरोधी ठानेका व्यवहारमाथि कडा र कहिलेकाहीँ हिंसात्मक नियन्त्रण लागु गरियो । “जनअदालत”द्वारा गरिएका फैसलाहरूमा मृत्युदण्ड पनि पर्दथ्यो^{५३} । आधार इलाकामा जाने कुरालाई पार्टीद्वारा अत्यन्त कडाइका साथ नियन्त्रण गरिएको थियो र ती क्षेत्रमा प्रवेश गर्न पहिले नै अनुमति लिनुपर्दथ्यो ।

२०५८ जेठ १९ गते राजा वीरेन्द्र, रानी तथा राजपरिवारका अरू दश सदस्यलाई, औपचारिक रिपोर्टअनुसार, युवराज दीपेन्द्रद्वारा गोली हानी हत्या गरियो र त्यसपछि उनले आफैँमाथि गोली हानेर हत्या गरे । राजा र रानीको मृत्युसँगै राजाका भाइ ज्ञानेन्द्र राजगद्दीमा आसीन हुन पुगे । हत्या निजी पारिवारिक विवादसँग सम्बन्धित थियो भनेर हत्याकाण्डबारेको जुन आधिकारिक भनाइ बाहिर आयो त्यसले व्यापक विवाद खडा गर्‍यो । हत्याकाण्डपछिको अवस्थामा नेकपा (माओवादी)ले लामो समयदेखिको आफ्नो गणतन्त्रको मागलाई जोडदार रूपमा अगाडि बढाए पनि मूलप्रवाहका राजनीतिक दलहरूले सवैधानिक राजतन्त्रप्रतिको आफ्नो प्रतिबद्धतालाई पुष्टि गरे ।

जुलाई १२ मा रोल्पा जिल्लास्थित होलेरी प्रहरी चौकीमा भएको ठूलो आक्रमणपछि सेनालाई पहिलोपटक माओवादीविरुद्ध प्रत्यक्षतः परिचालन गरियो । बन्दी बनाइएका ६९ प्रहरी अधिकारी तथा दुई सर्वसाधारणलाई मुक्त गर्ने निर्देशनसहित सिपाहीहरूलाई होलेरी र नुवागाउँ गाविसमा पठाइयो । सेना नेकपा (माओवादी)सँग नलडिकन केही दिनपछि त्यस क्षेत्रबाट फिर्ता भयो भनियो र जुलाई १९ मा प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले राजीनामा दिए । यस राजीनामाको पछाडि चैन अफ कमान्डमाथि उठेको विवाद थियो भनी यसलाई व्यापक रूपमा व्याख्या गरियो^{५४} ।

^{४९} Sudheer Sharma, “The Maoist Movement: An Evolutionary Perspective”, in Thapa, *Understanding the Maoist Movement of Nepal* (see footnote 17).

^{५०} Amnesty International, *Nepal: A Spiralling Human Rights Crisis* (see footnote 34)

^{५१} उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref No. 5495.

^{५२} दिपक सापकोटा, उथलपुथलका दश वर्ष (काठमाडौँ क्रान्तिकारी पत्रकार सङ्घ, २००८/९); International Crisis Group, *Nepal's Maoists* (see footnote 28).

^{५३} Amnesty International, *Nepal: A Spiralling Human Rights Crisis* (see footnote 34)

^{५४} Also according to Ashok K. Mehta and Mahendra Lawoti, “Military Dimension of the ‘People’s War’”, in Mahendra Lawoti and Anup K. Pahari, eds., *The Maoist Insurgency in Nepal: Revolution in the Twenty- First Century* (New York, Routledge, 2010), p. 189.

धेरै जिल्लामा राज्यको उपस्थिति जिल्ला सदरमुकाममा मात्र सीमित हुँदै गयो । धेरै जिल्लामा जोखिमपूर्ण अवस्थामा तथा अलगथलग रूपमा रहेका प्रहरी चौकीहरू या त हटाइए या माओवादी आक्रमणमा ध्वस्त बनाइए । सन् २००१ जुलाईसम्ममा रोल्पा र रुकुम जिल्लामा प्रहरी चौकीहरूको सङ्ख्या क्रमशः ३९ र २३ बाट भरेर दुई-दुईवटामा सीमित हुन पुग्यो । स्थानीय सरकारी निकायहरूको अवस्था पनि उस्तै थियो र मुलुकका अधिकांश भागमा जिल्ला सदरमुकामबाहिर उपलब्ध रहेका सेवाहरूमा केवल विद्यालय, स्वास्थ्य चौकी, कृषि कार्यालय र हुलाक थिए अनि यी पनि अत्यन्त प्रभावित थिए ।

गिरिजाप्रसाद कोइरालाले राजीनामा दिएपछि २०५८ साउन ८ गते शेरबहादुर देउवा प्रधानमन्त्री भए । उनले पद सम्हाल्ने बित्तिकै माओवादीसँग युद्धविरामको घोषणा गरे, जसलाई नेकपा (माओवादी)का अध्यक्ष प्रचण्डले पनि स्वीकार गरी आफ्नो पक्षबाट पनि युद्धविरामको घोषणा गरे । यी विकासक्रमहरूमा पहिलो वार्ता प्रक्रियाको थालनी भयो ।

सरकार तथा नेकपा (माओवादी)का प्रतिनिधिहरूले सुरुमा काठमाडौँ शहरछेउ ललितपुर जिल्लाको गोदावरीमा २०५८ भदौ १४ गते भेट गरे । वार्ता टोलीका सदस्यहरूको सुरक्षा तथा वार्तामा भएका विवरणहरू प्रेसमा कसरी लैजाने जस्ता व्यवस्थापकीय कुराबारे छलफल गर्न आयोजना गरिएको यो परिचयात्मक बैठक थियो^{५५} । दोस्रो बैठक २०५८ भदौ २८ र २९ गते बर्दिया जिल्लामा भयो । माओवादीहरूले तीनवटा मागहरू अगाडि सारे : पहिलो, नयाँ संविधान; दोस्रो, अन्तरिम सरकार; र तेस्रो, गणतन्त्रको घोषणा । सम्झौतामार्फत केही सफलता हात पाउँदा वार्ता केही अगाडि बढ्यो । उदाहरणका लागि, सरकारले सार्वजनिक सुरक्षा नियमावलीलाई निरन्तरता दिएन र ६८ बन्दीलाई मुक्त गर्‍यो भने माओवादीहरूले गणतन्त्रको मागलाई निर्वाचित संविधानसभाले सुल्झाउने गरी उक्त समयका लागि पन्छाए । तेस्रो बैठक फेरि ललितपुरमै कार्तिकमा भयो तर दुवै पक्ष संविधानसभाको मुद्दाबारे सहमतिमा पुग्न विफल भए ।

युद्धविरामको अवधिभरि सरकारले माओवादी शुभचिन्तकहरूलाई पक्राउ गर्ने कामलाई जारी राख्यो भने माओवादीले पनि मूलप्रवाहका राजनीतिक दलका समर्थकहरूमाथिको आक्रमणलाई जारी राख्यो । प्रहरीले मात्र अलिकति विश्राम पायो^{५६} । शान्ति वार्ताका क्रममा माओवादीहरू वास्तवमै राजनीतिक समाधान चाहन्थे वा आफ्ना सैन्यलाई थप मजबुत बनाउँदै र फेरि युद्ध सुरु गर्ने मौकाको पर्खाइमा थिए भन्नेबारे विभिन्न अड्कलबाजी भइरहे ।

अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा भएका घटनाहरूबाट सरकारलाई पनि हिम्मत आएको जस्तो देखियो । सरकारले नेपालमा नेकपा (माओवादी)विरुद्धको आफ्नो अभियानलाई अमेरिकामा २००१ सेप्टेम्बर ११मा भएको आतङ्ककारी हमलापछि आतङ्कवादबारे उठेका थप विश्वव्यापी चिन्ताहरूसँग लगेर जोड्यो । यसको उद्देश्य अन्तर्राष्ट्रिय सैनिक सहयोग प्राप्त गर्नु थियो । सन् २००१ नोभेम्बरमा गृहराज्यमन्त्रीले आतङ्कवाद उन्मूलन गर्ने^{५७} प्रतिबद्धताको क्रममा अमेरिकी सरकारले नेपाललाई १० वटा आधुनिक हेलिकप्टर उपलब्ध गराउन सहमति जनाइसकेको तथा भारत सरकारले नेकपा (माओवादी)लाई आतङ्ककारीको^{५८} बिल्ला लगाएको कुराको खुलासा गरे । तैपनि, वार्ताको पक्षमा अन्तर्राष्ट्रिय समर्थन बलियो नै रह्यो^{५९} ।

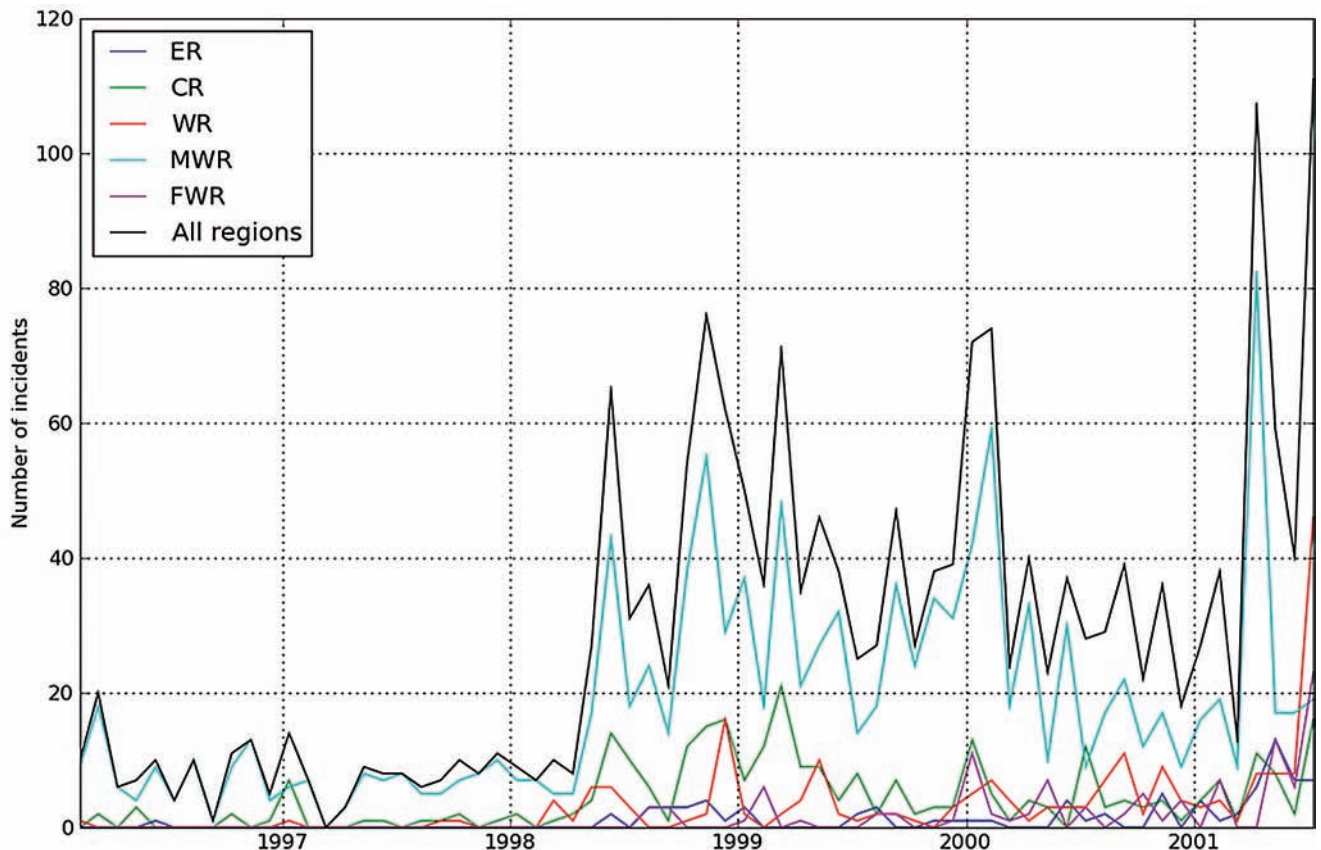
५५ *Nepali Times*, no. 58, 31 August - 6 September 2001.

५६ Thapa and Sijapati, *A Kingdom Under Siege*, p. 120 (see footnote 20)

५७ *The Kathmandu Post*, 12 November 2001; *Nepal Press Digest (Weekly)*, vol. 44, no. 46, 15 November 2001.

५८ भारतले आतङ्ककारीको बिल्ला भिराएकोमा नेकपा (माओवादी)ले त्यसको निन्दा गर्‍यो । यसले अमेरिका र भारतका शासकहरूलाई "नेपाली जनताविरुद्ध षडयन्त्र नगर्न" चेतावनी दिनुका साथै त्यसो गरेमा गम्भीर परिणाम भोग्नुपर्ने चेतावनी समेत दियो : नेकपा (माओवादी)को २०५८ असोज २० गते भएको पोलिटब्यूरो बैठकले पारित गरेका प्रस्तावहरूबारे जारी प्रेस विज्ञप्ति, जनादेश, २०५८ असोज २२ गते प्रकाशित ।

५९ नर्वे, बेलायत र स्विस् सरकारलगायतका युरोपेली दाताहरूको समूहले शान्तिपूर्ण समाधान र मेलमिलापमा सहयोग गर्न यूएनडीपीको नेतृत्वमा शान्ति तथा विकास कोषको स्थापना गर्‍यो । नर्वेली राजदूत इर्नग्रिड ओफ्सटाडलाई २०५८ असोज १९ गतेको दि काठमान्डु पोस्टमा उद्धृत गरिएको । अमेरिकाले वार्ताको विरोध गरेको थिएन । राईजिड नेपाल, २०५८ असोज २२; नेपाल प्रेस डाइजेस्ट (साप्ताहिक), वर्ष ४४, अङ्क ४१, २०५८ असोज २८ ।

(यस रेखाचित्रमा विकासक्षेत्रगत रूपमा प्रत्येक वर्ष घटेका हत्याका घटनाहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ : पूर्वाञ्चल : निलो रंग, मध्यमाञ्चल : हरियो रंग, पश्चिमाञ्चल : रातो रंग, मध्यपश्चिमाञ्चल : आकाशे रंग, सुदूर पश्चिमाञ्चल : बैजनी रंग, सम्पूर्ण विकासक्षेत्र : कालो रंग ।)

रेखाचित्र २.१: क्षेत्रगत रूपमा भएका हत्याको सङ्ख्या, १९९६ फेब्रुवरी - २००६ जुलाई

यसैबीच, अर्धसैनिक सशस्त्र प्रहरी बल कार्यान्वयनमा आइसकेको थियो भने नेकपा (माओवादी)को सैन्य दस्ताले आफ्नो दर्जा तथा संरचनालाई निरन्तर विस्तार गरी अन्ततः औपचारिक रूपमा जनमुक्ति सेनाको निर्माण गर्‍यो ।

नेकपा (माओवादी)ले २०५८ मङ्सिर ८ गते दाङ जिल्लास्थित घोराहीमा सैनिक ब्यारेकमाथि गरिएको पहिलो आक्रमणलगायत केही आक्रमणहरू गरी आफ्नो सैनिक कारवाहीलाई पुनः चालु गर्‍यो । सेनामाथि गरिएको सफल आक्रमणमा माओवादीले आधुनिक हतियारहरू – अर्धस्वचालित एसएलआर,^{६०} मसिन गन तथा रकेट प्रक्षेपकलगायत – कब्जा गरे र यो अधिल्ला वर्षहरूमा प्रहरीबाट कब्जा गरिएका पुरानो हुँदै गएका ३०३ राइफलभन्दा महत्वपूर्ण फड्को थियो ।

मङ्सिर ८ गते नै माओवादीले एक ३७ सदस्यीय संयुक्त क्रान्तिकारी जनपरिषद् तथा केन्द्रीय जनसरकार आयोजक कमिटीगठन गरेको घोषणा गर्‍यो । “नौलो जनवादी वा लोकतान्त्रिक गणतान्त्रिक क्रान्ति पूरा गर्ने सङ्घर्ष तथा क्रान्तिपछिको राज्यलाई मार्गदर्शन गर्न”^{६१}नेकपा (माओवादी)द्वारा संयुक्त मोर्चाको रूपमा क्रान्तिकारी जनपरिषद्को योजना गरिएको थियो । सुरुमा छयाँ सरकारको रूपमा काम गर्ने र अन्ततः विद्यमान राष्ट्रिय सरकारलाई विस्थापन गर्ने यसको उद्देश्य थियो ।

केही दिनभित्र नै माओवादीहरूले सोलुखुम्बु जिल्लाको सदरमुकाम सल्लेरीमा अर्को ठूलो आक्रमण गरे । प्रमुख जिल्ला अधिकारी तथा पाँच सिपाहीको हत्या एवं नजिकैको फाप्तु विमानस्थल लगायत सरकारी भवनहरू ध्वस्त गर्नेसहित, यस आक्रमणले नेपालको पूर्वी क्षेत्रमा पनि विद्रोह फैलिएको कुराको जनाउ दियो ।

^{६०} Thapa and Sijapati, *A Kingdom Under Siege*, pp. 121-22 (see footnote 20).

^{६१} नेकपा (माओवादी), “यूआरपीसीको साभा न्यूनतम नीति तथा कार्यक्रमहरू”, सन् २००२ ।

वि.सं. २०५८ मङ्सिर ११ गते सरकारले सङ्कटकालको घोषणा गरी आतङ्ककारी तथा विध्वंशात्मक गतिविधि (नियन्त्रण र सजाय) अध्यादेश (टाडो), २०५८ जारी गर्‍यो। सङ्कटकालले कतिपय संवैधानिक अधिकार तथा स्वतन्त्रताहरूको निलम्बन गर्‍यो: निवारक नजरबन्दविरुद्धको अधिकार; विचार, अभिव्यक्ति, भेला हुनपाउने तथा आवतजावत गर्न पाउने स्वतन्त्रता; सूचना, सम्पत्ति, गोपनीयता, मिडिया नियन्त्रणबाट संरक्षणको अधिकार; र बन्दीप्रत्यक्षीकरणको अधिकारबाहेक संवैधानिक उपचारको अधिकार। टाडोले सुरक्षाफौजलाई बृहत् मापदण्डको प्रयोग गरेर 'निवारक नजरबन्दको आदेश'मा शङ्कितहरूलाई पक्रने र थुन्ने अधिकार दियो। टाडोको मद्दतले ठूलो मात्रामा स्वेच्छाचारी पक्राउ गरिए^{६२}।

भर्खरै परिचालन गरिएका सेना, नेपाल प्रहरी र कारबाहीमा उतारिएको नयाँ सशस्त्र प्रहरीबललाई संयुक्त कारबाहीका क्रममा सेनाको युनिफाइड कमान्डअन्तर्गत राखिएको थियो, यद्यपि युनिफाइड कमान्डको अवधारणाका सम्बन्धमा सन् २००३ नोभेम्बरसम्म औपचारिक रूपमा केही पनि बताइएको थिएन। यो नयाँ सशक्त सुरक्षाफौजले केही माओवादी आक्रमणहरूलाई विफल पार्‍यो भने केही घटनामा त यसले उल्टै आक्रमण समेत गर्‍यो^{६३}।

सन् २००२ अप्रिलमा सरकारले अध्यादेशलाई आतङ्ककारी तथा विध्वंशात्मक गतिविधि (नियन्त्रण र सजाय) ऐन (टाडा), २००२^{६४} द्वारा प्रतिस्थापन गर्नुका साथै नेकपा (माओवादी)का नेताहरूलाई पक्रेर बुझाउने र हतियार बुझाउनेलाई पुरस्कारको घोषणा गर्‍यो।

अन्तर्राष्ट्रिय सैन्य सहायतामा वृद्धि भए तापनि सरकारी सुरक्षाफौजका लागि विद्रोह अनियन्त्रित चुनौती बनिरह्यो। प्रतिविद्रोह कारबाहीमा युनिफाइड कमान्डको अनुभव नभएको हुनाले यसले गरेका गस्तीहरूले आफ्नो हात माथि पार्न एकदमै सङ्घर्ष गर्नुपर्‍यो भने माओवादीहरू माओले दिएको पानीमा माछाको उपमाजस्तै गाउँलेहरूको बीचमा नचिनिने भएर घुलमिल भए।

सुरक्षाफौजले प्रायः अदृश्य रहने शत्रुको सामना गर्दै घेराउ तथा खोजतलास कारबाहीको प्रयोग गर्‍यो र प्रायः रातको समयमा उनीहरू ठूलो सङ्ख्यामा घरघरमा गएर खानतलास गर्दथे। यी कारबाहीको क्रममा, एम्नेस्टी इन्टरनेसनलका अनुसार, सुरक्षाफौजले प्रायः स्थानीय प्रशासनद्वारा उपलब्ध गराइएका सूचीहरूमा नाम भएका मानिसलाई पक्रने गर्दथ्यो। यी सूचीमा ती मानिसका नाम हुन्थे भनिन्थ्यो जसलाई माओवादीहरूलाई खाना र बास उपलब्ध गराएको र युद्धविरामको समयमा माओवादीका बैठकहरूमा उपस्थित भएको शङ्का गरिएको हुन्थ्यो^{६५}।

सङ्कटकालको घोषणा तथा सेना परिचालनपछि मानवअधिकार दुर्व्यवहारका आरोपहरू खासगरी सुरक्षाफौजद्वारा भएका गैर न्यायिक हत्या तथा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यका आरोपहरूको वृद्धि नाटकीय रूपमा भयो^{६६}। सन् २००२ मा जबर्जस्ती वा अनैच्छिक रूपमा बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी कार्यसमूहमा रिपोर्ट गरिएकोमा^{६७} जबर्जस्ती वा अनैच्छिक रूपमा बेपत्ता पारिएका घटनाहरूको सङ्ख्या नेपालमा सबैभन्दा बढी भएको पाइयो। यो क्रम सन् २००३ र २००५ मा पुनः देखियो।

६२ अध्यादेशले केही अपराधलाई आतङ्कवादको रूपमा परिभाषा गर्‍यो। यसले सुरक्षा अधिकारीहरूलाई अभियोगविना कसैलाई पनि ९० दिनसम्म र गृहमन्त्रालयको स्वीकृति लिएर अर्को ९० दिनसम्म थुन्न सक्ने अधिकार दियो। यो अध्यादेशसँग आएको निर्देशनले नेकपा (माओवादी)का सदस्यहरू वा माओवादीसँग संलग्न भएका वा उनीहरूलाई सहायता गर्नेहरूलाई आतङ्ककारी भनी बिल्वा लाउन सकिन्थ्यो। अध्याय ७ हेर्नुहोस् – यातना, पृ. १२४।

६३ वि.सं. २०५८ मङ्सिर २३ गते माओवादीले रोल्पाको रङ्क गाविसको रातमाटेमा दूरसञ्चार टावरको सुरक्षार्थ खटिएको शान्ती नेपाली सेना(शा ने से) माथि असफल आक्रमण गर्‍यो। त्यसको भोलिपल्ट मङ्सिर २४ गते सल्यान जिल्लाको कपुरकोटमा दूरसञ्चार टावरको सुरक्षार्थ खटिएको शान्तेसमाथि गरेको आक्रमण पनि असफल भयो। वि.सं. २०५८ माघ १० गते पाँचथरको गोपेटारस्थित प्रहरी चौकीको आक्रमणमा पनि माओवादीले पराजय भोग्नुपर्‍यो। सेनाले गोपेटारको लडाईँपछि फकिरहेका माओवादीहरूमाथि माघ १४ गते तेह्रथुम जिल्लाको सङ्क्रान्ति बजारमा आक्रमण गर्‍यो भनियो जसमा उनीहरूमध्ये कतिपय मारिएका थिए।

६४ टाडोले सुरक्षाफौजलाई बिनापुर्जी पक्रन र लामो समयसम्म पुर्पक्षका लागि थुनामा राख्ने अनुमति दिएको छ। शङ्कास्पद व्यक्तिहरूलाई अदालतमा प्रस्तुत नगरी अनुसन्धान प्रयोजनका लागि ६० दिनसम्म प्रहरी हिरासतमा र ९० दिनसम्म निवारक नजरबन्दमा राख्न सकिन्थ्यो। टाडोमा भएको थुना अवधि घटाइए तापनि थुनाको प्रावधान २०४७ सालको नेपालको संविधानको धारा १४(६) विपरीत भयो जसमा पक्राउ परेको २४ घण्टाभित्र थुनुवाहरूलाई न्यायिक अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनुपर्ने प्रावधान रहेको छ।

६५ Amnesty International, *Nepal: A Spiralling Human Rights Crisis* (see footnote 34).

६६ Amnesty International, *Nepal: Killing with Impunity* (see footnote 42); Amnesty International, *Nepal: Widespread "disappearances" in the context of armed conflict* (16 October 2003). Available from www.amnesty.org/en/library/info/ASA31/045/2003). वि.सं. २०५८ मङ्सिर ११ गतेदेखि २०५९ भदौ १२ सम्म कायम रहेको सङ्कटकालमा, एम्नेस्टी इन्टरनेसनलले १०० भन्दा बढी "बेपत्ता"का घटनाहरू अभिलेख गर्‍यो।

६७ International Crisis Group, *Nepal Backgrounder: Ceasefire – Soft Landing or Strategic Pause?* Asia Report no. 50 (10 Apr 2003).

कथित गैरन्यायिक हत्या तथा बेपत्ता पार्ने कार्यका अतिरिक्त, मुलुकभरि ठूलूला आक्रमण तथा भडपहरू भए^{६८} र त्यसबाट भएको हताहतले सन् २००२ लाई नेपालको आधुनिक इतिहासमै सबैभन्दा रक्तामय वर्ष बनायो ।

माओवादीले फेरि वार्ता सुरु गर्ने इच्छा व्यक्त गरेका थिए र सैनिक आघात बेहोरेपछिको अवस्थामा उनीहरूले २०५९ जेठ १ गते एकमहिने युद्धविरामको प्रस्ताव गरे । हालैमा सुरक्षाबलले पाएको सफलताले स्पष्टतः हिम्मत आएको सरकारले त्यो एकपक्षीय युद्धविरामलाई स्वीकार गरेन । प्रधानमन्त्री देउवाले प्रतिनिधिसभालाई जेठ ८ गते विघटन गरी सन् २००२ नोभेम्बर मा मध्यावधि निर्वाचनको सिफारिस गरे । यस घडीमा सङ्कटकालीन अवस्थालाई कायमै राख्ने वा नेकपा (माओवादी)सँगको संवादलाई अगाडि बढाउने र सङ्कटकालको अन्त्य गर्ने भन्नेबारे नेपाली काङ्ग्रेसका वरिष्ठ नेताहरूबीच नै गहिरो असहमति थियो । यसै कारणले गर्दा नेपाली काङ्ग्रेसमा औपचारिक विभाजन भयो ।

शान्ति सुरक्षाको समग्र स्थितिलाई हेर्दा निर्वाचन सम्पन्न गराउने कुरा भन्भन् असम्भव जस्तो हुँदै गयो र सन् २००२ अक्टोबरमा देउवाले अन्य राजनीतिक दलहरूको परामर्शमा मध्यावधि निर्वाचन स्थगन गर्न सिफारिस गरे । राजाले असक्षमताको आरोपमा देउवालाई तत्कालै बर्खास्त गरी उनको ठाउँमा पञ्चायतकालीन राजावादी तथा पूर्वप्रधानमन्त्री लोकेन्द्रबहादुर चन्दलाई घोषणामार्फत प्रधानमन्त्रीको रूपमा मनोनयन गरे ।

वि.सं. २०५९ मङ्सिर १७ गते नेकपा (माओवादी)ले आफू वार्ताका लागि छलफल गर्न तयार रहेको घोषणा गर्‍यो र राजाले आफ्नो हातमा सत्ता लिएपछि उनका एक दूत माओवादीसँगको गोप्य वार्तामा संलग्न हुन थालेको पनि समाचारमा आएका छन्^{६९} ।

सशस्त्र प्रहरीबलका महानिरीक्षक कृष्णमोहन श्रेष्ठ, निजकी श्रीमती र अङ्गरक्षकको हत्या भएको तीन दिनपछि,^{७०} सरकार र नेकपा (माओवादी) २०५९ माघ १५ गते युद्धविरामका लागि सहमत भए ।

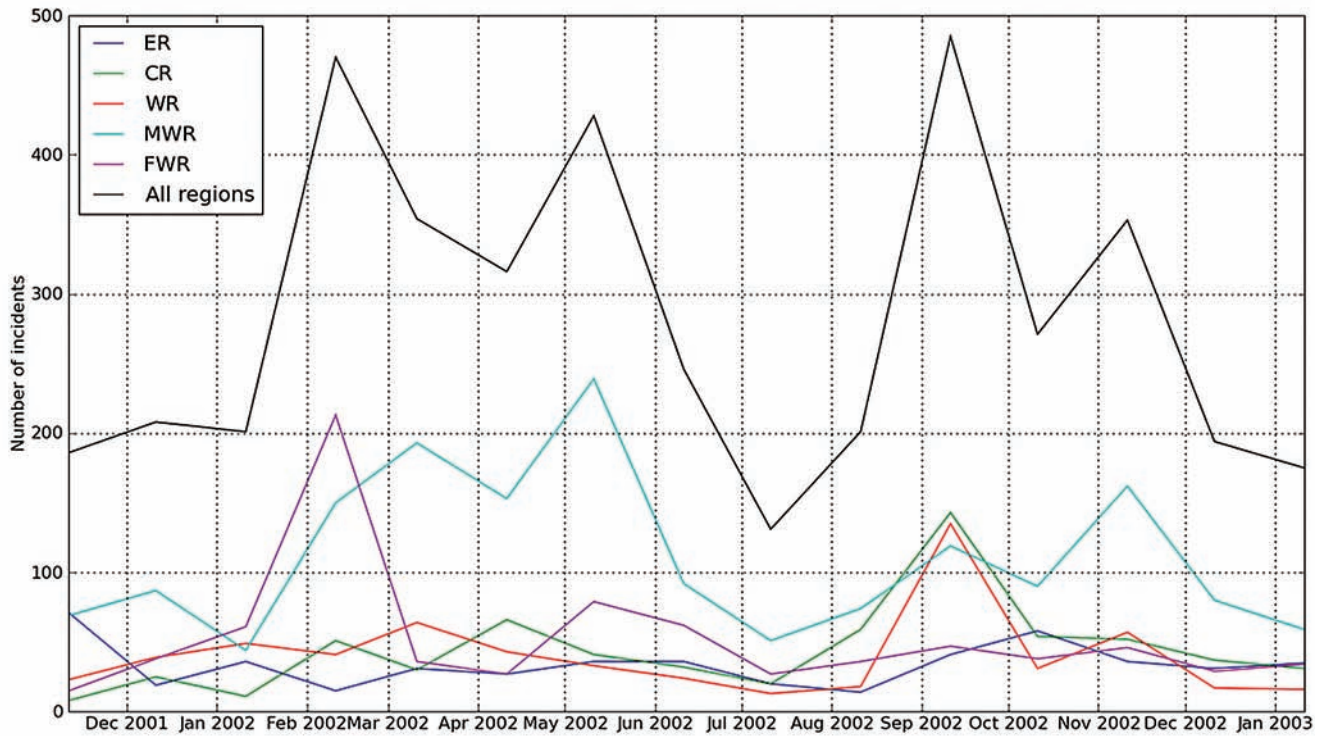
भनिन्छ, माओवादीहरू युद्धविराम हुनुअघि नै संवादका निमित्त उत्सुक थिए र उनीहरूले वरिष्ठ नेताहरूलाई वार्ताका लागि पठाएका थिए । नेकपा (माओवादी)ले फेब्रुअरीको मध्यतिर भएको जनयुद्धको सातौँ वार्षिकोत्सवका बेला आफ्ना कार्यक्रमहरूलाई अलिक लचिलो बनायो र प्रचण्डले आफ्ना कार्यकर्ताहरूलाई जबर्जस्ती चन्दा सङ्कलन नगर्न भनेर एउटा विज्ञप्ति जारी गरे । सरकारले माओवादी नेताहरूका लागि तोकेको टाउकाको मूल्यको रकम तथा इन्टरपोल रेड कर्नर नोटिस फिर्ता लिनुका साथै माओवादीलाई “आतङ्ककारी” भनी पहिले लगाइएको बिल्ला फिर्ता लियो^{७१} ।

६८ सन् २००२ मा भएका सर्वाधिक ठूला हिंसात्मक केही लडाइँ – पाँचथरको गोपेटार प्रहरी चौकीमा माओवादी आक्रमण (२०५८ माघ १०) र तिनै माओवादी गोपेटारको लडाइँपछि फर्किरहेका बेला तेह्रथुम जिल्लाको सङ्क्रान्ति बजारमा सेनाको आक्रमणमा परेको भनिएको (२०५८ माघ १४); काभ्रे जिल्लाको भकुण्डे वेंसीस्थित इलाका प्रहरी कार्यालयमा माओवादीको आक्रमण (२०५८ माघ २२); अछाम जिल्लाको साफेबगरलगायत सदरमुकाम मङ्गलसेनमाथि माओवादीको आक्रमण (२०५८ फागुन ४); कालिकोट जिल्लाको सुन्धरीमा विमानस्थल निर्माणका लागि काम गरिरहेका कामदारमाथि सुरक्षाफौजको आक्रमण (२०५८ फागुन १२); रोल्पाको गुमचालमा माओवादी कार्यक्रममाथि सेना र प्रहरीको आक्रमण (२०५८ चैत ४); रुकुमको स्याल पाखामा सेनाले गरेको आक्रमण (२०५८ चैत ६); दाङको सतवरियास्थित सशस्त्र प्रहरी बलको आधार शिविरमा माओवादीको आक्रमण (२०५८ चैत २९) तथा सुरक्षाफौजको प्रत्याक्रमण (२०५९ वैशाख १); डोटीको बाछीमा माओवादीमाथि सुरक्षाफौजको आक्रमण (२०५९ वैशाख १९); रोल्पाको लिस्नेमा भडप (२०५९ वैशाख १९); रोल्पाको गामस्थित सेनाको क्याम्पमा माओवादीको आक्रमण (२०५९ वैशाख २४); सङ्खुवासभाको चैनपुरस्थित सप्रबको आधार शिविरमा माओवादीको आक्रमण (२०५९ वैशाख १९); रुकुमको खारास्थित सैनिक शिविरमा माओवादी आक्रमण (२०५९ जेठ १३); सल्यानको दामाचौर (२०५९ जेठ २९) र दोलखाको काटाकुटी गाविस (२०५९ साउन १५)मा भडप; ओखलढुङ्गाको रुम्जाटार विमानस्थलमा खटिएका शानसे माथि माओवादीको असफल आक्रमण (२०५९ कार्तिक १०); जुम्ला जिल्ला सदरमुकामस्थित सैनिक ब्यारेक तथा प्रहरी कार्यालय र गोरखाको ताक्लुकोटस्थित इलाका प्रहरी कार्यालयमा माओवादी आक्रमण (२०५९ कार्तिक २८) ।

६९ International Crisis Group, *Nepal Backgrounder*(see footnote 67).

७० उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref No. 0541.

७१ International Crisis Group, *Nepal Backgrounder*(see footnote 67).

(यस रेखाचित्रमा विकासक्षेत्रगत रूपमा प्रत्येक महिना भएका हत्याको सङ्ख्यालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ : पूर्वाञ्चल : निलो रंग, मध्यमाञ्चल : हरियो रंग, पश्चिमाञ्चल : रातो रंग, मध्यपश्चिमाञ्चल : आकाशे रंग, सुदूर पश्चिमाञ्चल : बैजनी रंग, सम्पूर्ण विकासक्षेत्र : कालो रंग।)

रेखाचित्र २.२: क्षेत्रगत रूपमा भएका हत्याको सङ्ख्या, २००१ नोभेम्बरको अन्त्यदेखि २००३ जनवरी सम्म

सरकार र नेकपा (माओवादी)ले औपचारिक वार्ताको पूर्वअभ्यासको रूपमा सन् २००३ मार्चमा २२ बुँदे युद्धविराम आचारसंहितामा सहमति जनाए । सम्झौता अनुसार, सेनाले माओवादीविरुद्ध कारबाही नगर्ने र माओवादीले पनि हतियार लिएर सार्वजनिक कार्यक्रम नगर्ने तथा जनअवरोध वा हडताल आदि नगर्ने भए । सम्झौतामा आचारसंहिताको पालना भएनभएको कुराको अनुगमन गर्न एउटा तटस्थ अनुगमन टोलीको पनि व्यवस्था गरिएको छ । तर, यो टोलीको निर्माण हुन सकेन र आचारसंहिताको उल्लङ्घन भएका समाचारहरू युद्धविराम अवधिभर निरन्तर आइरहे ।

सरकार र माओवादीबीचको पहिलो औपचारिक बैठक २०६० वैशाख १४ गते काठमाडौँमा भयो । सो अवसरमा माओवादीले आफ्नो कार्यसूची प्रस्तुत गर्‍यो, जसले धेरैजसो उसको पहिलेको कार्यसूचीमाथि नै जोड दिएको थियो । यो सूचीमा गोलमेच सम्मेलन, अन्तरिम सरकारको गठन, अन्तरिम संविधानको मस्यौदा र संविधानसभाको निर्वाचनका मागहरू थिए । २०६० वैशाख २६ गते काठमाडौँमा भएको दोस्रो बैठकमा थुनुवाहरूलाई रिहा गर्ने तथा सेनाको आवतजावतलाई ब्यारेकको पाँच किलो मिटरको क्षेत्रमा सीमित गर्नेजस्ता विवादास्पद मुद्दाहरूमा सहमति भयो । प्रगतिका यी सङ्केतहरूका बावजुद सारभूत मुद्दामा कसरी अगाडि बढ्ने भन्नेबारे सरोकारहरू बाँकी नै रहे । नेपाल राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले सन् २००३ मईमा एउटा मानवअधिकार सम्झौता तयार गरेको थियो, जसले आपसी अविश्वास तथा आरोप-प्रत्यारोपलाई कम गर्न सक्थ्यो, तर न त सरकारले न त नेकपा (माओवादी)ले नै यसमा हस्ताक्षर गरे ।

यी द्वन्द्वरत पक्षहरूले मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा सन् २००३ अगस्टमा तेस्रोपटक बैठक गरे – पहिलोचोटि बाँकेको नेपालगन्जमा र पछि दाङ जिल्लाको एउटा दुर्गम गाउँमा । माओवादीले पहिल्यै पेस गरिसकेका मागहरूको प्रत्युत्तरमा सरकारले कार्यसूचीपत्र प्रस्तुत गर्‍यो जसमा उसले गोलमेच सम्मेलनका लागि वार्ता तथा सर्वदलीय अन्तरिम सरकारको गठनका सम्बन्धमा सहमति जनायो । तर, विद्यमान संविधानमा संशोधन गरेर मात्र परिवर्तन गरिनुपर्छ र यो क्रमिक रूपमा हुने सुधार हो भन्दै सरकारले माओवादीको संविधानसभा निर्वाचनको मागलाई अस्वीकार गर्‍यो ।

वार्ता भइरहेका बखत, २०६० साउन ३२ गते, सेनाको एउटा गस्ती टोलीले रामेछाप जिल्लाको दोरम्बामा १९ जनालाई नियन्त्रणमा लिएर गैरकानुनी ढङ्गले हत्या गर्‍यो । मारिएकाहरूमध्ये बहुसङ्ख्यक नेकपा (माओवादी)सँग आवद्ध थिए^{७२} । यी हत्यालाई शान्ति प्रक्रियालाई बिथोल्ने गरी जानीजानी फैलाइएको उतेजना भनी व्यापक रूपमा व्याख्या गरियो । दोरम्बा हत्याकाण्डको दश दिनपछि प्रचण्डले नेकपा (माओवादी)को तर्फबाट एक प्रेस विज्ञप्ति प्रकाशित गर्दै “युद्धविराम, आचारसंहिता तथा वार्ता प्रक्रिया असान्दर्भिक तथा समाप्त भएको” घोषणा गरे ।

युद्धविराम अन्त्य भएको भोलिपल्ट माओवादीले सेनाका एक कर्णेललाई काठमाडौँमा उनकै घरबाहिर गोली हानी हत्या गरे भने अर्का कर्णेललाई घाइते तुल्याए । त्यस घटनाको भोलिपल्ट उनीहरूले सडकटकालको समयमा माओवादीविरुद्ध चर्को रूपमा बोल्ने एकजना गृह राज्यमन्त्रीलाई गोली हानी घाइते बनाए । सन् २००३ सेप्टेम्बरमा, माओवादीले मुलुकभरि कैयौँ आक्रमण गरे र त्यसबाट दुवै पक्षमा हताहती हुनपुग्यो । उनीहरूले अक्टोबर १० र १३ मा बाँके तथा दाङ जिल्लास्थित सशस्त्र प्रहरीबलको शिविरमा आक्रमण गरे तर यी दुवै घटनामा उनीहरूले ठूलो क्षति बेहोर्नुपयो ।

सन् २००३ नोभेम्बरमा, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरीबल र राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग सबैलाई औपचारिक रूपमा सेनाको युनिफाइड कमान्डअन्तर्गत राखियो, यद्यपि युनिफाइड कमान्डको संरचना सन् २००१ नोभेम्बरमा पहिलोपल्ट सेना परिचालन भएपछि नै व्यवहारतः कार्यान्वयनमा आइसकेको थियो । त्यसबाहेक, माओवादीको प्रतिरोध गर्न^{७३}सरकारले नोभेम्बरमा गैरसैनिक नागरिकहरूद्वारा गठन गरिएका “ग्रामीण स्वयंसेवक सुरक्षा समूह” र “प्रतिकार समिति”^{७४}लाई तालिम दिन सुरु गर्ने योजनाको घोषणा गर्‍यो । व्यवहारमा गैरसैनिक मिलिसियाको रूपमा काम गर्ने यी समूह कतिपय जिल्लाहरू, विशेषगरी पश्चिमाञ्चल तथा मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा कारवाहीमा उत्रे ।

एम्नेस्टी इन्टरनेसनलले सरकारले प्रतिरक्षा समितिहरूलाई आर्थिक रूपमा सहयोग गरिरहेको र सेनाले उनीहरूलाई तालिम दिइरहेको छ भनेर प्रतिवेदन दियो । माओवादीले उनीहरूलाई जायज निसानाको रूपमा लिएर सन् २००५ को फेब्रुअरी र अप्रिलको बीचमा यी दुवैपक्षको बीचमा कतिपय घटनाहरू भएका थिए^{७५} ।

वि.सं. २०६० चैत ७ गते माओवादीले म्याग्दी जिल्लाको सदरमुकाम बेनीमा ठूलो आक्रमण गरे जसबाट दुवैतर्फ धेरै हताहती भयो । माओवादीले प्रमुख जिल्ला अधिकारी तथा प्रहरी नायब उपरीक्षकसहित ३७ जनालाई बन्दी बनाए । उनीहरूलाई पछि छाडियो ।

भनभन विग्रँदै गइरहेको सुरक्षास्थितिका बाबजुद, नेपाल सरकारले मानवअधिकारप्रतिको आफ्नो प्रतिबद्धतालाई पुनर्पुष्टि गर्ने काम गरिरह्यो र सन् २००३ डिसेम्बरमा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालयको मातहतमा रहने गरी मानवअधिकार प्रवर्धन केन्द्रको स्थापना गर्‍यो । सन् २००४ को मार्चमा, सरकारले “मानवअधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको कार्यान्वयनसम्बन्धी श्री ५ को सरकारको प्रतिबद्धता” प्रकाशन गरी मानवअधिकार सिद्धान्तप्रति प्रतिबद्धता जनायो । अझै पनि राज्यको सुरक्षाबलद्वारा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भइरहेका छन् भन्ने खबरहरू आइरहे । अप्रिलमा राष्ट्रिय

^{७२} राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले दोरम्बा हत्याकाण्डबारे तत्काल होशियारीपूर्वक अनुसन्धान सुरु गर्‍यो र पीडितहरूलाई नियन्त्रणमा लिएपछि कुनै प्रक्रियामा नगई गैरकानुनी रूपमा हत्या गरिएको र सेनाले भनेजस्तो उनीहरू दोहोरो गोली हानाहानामा मारिएका थिएनन् भन्ने निष्कर्षसहितको प्रतिवेदन निकाल्यो । सेनाले गैरन्यायिक हत्या भएको भन्ने आरोपको खण्डन गर्नुका साथै विज्ञता तथा आयोगका निष्कर्षमाथि नै प्रश्न उठायो । त्यसैगरी, सेनाले गरेका अनुसन्धानको निष्कर्षका प्रतिवेदनमाथि नेपाली गैसस तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले पनि प्रश्न उठाए । सेनाको अनुसन्धानले अन्ततः घटनामा “केही गैरकानुनी हत्या” भएको कुरालाई स्वीकार गर्‍यो । ह्युमन राइट्स वाचको एउटा प्रतिवेदनले दोरम्बा घटनासम्बन्धी सेनाको अन्तिम प्रतिवेदनले केही गैरकानुनी हत्याका लागि जिम्मेवारी लिएर पनि त्यो हत्याका लागि जवाफदेहिता प्रदान गर्ने पारदर्शी र सुसङ्गत प्रयासभन्दा अन्तर्राष्ट्रिय दबाव सामु गरिएको सरकारी छुट थियो भनी टिप्पणी गर्‍यो । Nepal, National Human Rights Commission, “Doramba Incident, Ramechhap” (On-the-spot Inspection and Report of the Investigation Committee, 2003) Available from www.nhrnepal.org/publication/doc/reports/Reprot_Doramba_R.pdf; Human Rights Watch, *Between a Rock and a Hard Place* (see footnote 24). See also TJRA Ref. No. 2003-08-17 - incident - Ramechhap - _i3381.

^{७३} Friedrich Ebert Stiftung, Nepal Office, “Political, Economic and Social Development in Nepal in the Year 2003” (available from www.fesnepal.org/reports/2003/annual_reports/Political_report_2003.htm). A unit comprised 30 civilian volunteers and 15 armed personnel, and covered 3-4 Village Development Committees (VDC)

^{७४} यी समूहहरूलाई आम रूपमा “प्रतिकार समिति” भनिन्थ्यो ।

^{७५} Amnesty International, *Nepal: Fractured country, shattered lives* (2 August 2005). Available from <http://www.amnesty.org/en/library/info/ASA31/063/2005/en>

मानवअधिकार आयोगले द्वन्द्वरत दुवै पक्षलाई सम्बोधन गरेर नेपालका लागि मानवअधिकार सहायतासम्बन्धी एक वक्तव्य जारी गर्‍यो । वक्तव्यमा आयोगले मानवअधिकार स्थितिबारे आफ्नो चिन्ता जाहेर गर्दै आयोगलाई “राष्ट्रव्यापी अनुगमन र अनुसन्धानलगायत आफ्नो कार्यादेश पूरा गर्नमा”^{७६}सक्षम तुल्याउन मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयद्वारा उपलब्ध हुने प्राविधिक सहायताका लागि आफ्नो साथ रहेको कुरा उल्लेख गर्‍यो ।

सन् २००४ मईमा, दश अन्तर्राष्ट्रिय दाताहरूले स्थानीय माओवादीका धम्कीका कारण मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रका ६ जिल्लामा आफ्नो काम स्थगन गर्नुपरेको घोषणा गर्दै एउटा संयुक्त वक्तव्य जारी गरे । नेकपा (माओवादी)ले मित्र राष्ट्र वा युरोपेली सङ्घजस्ता समूहहरूसँग आबद्ध सङ्गठनहरूको विरोध नगर्न वा तिनलाई क्षति नपुऱ्याउन आफ्ना कार्यकर्ताहरूलाई निर्देशन दिएको भनिए तापनि यी आदेशहरू व्यवहारमा कार्यकर्ताद्वारा पालना गरिएको पाइएन ।

सन् २००४ जुलाईमा, सरकारले मानवअधिकारका व्यापक लक्ष्यहरूलाई प्रवर्धन गर्ने रणनीतिको रूपमा राष्ट्रिय मानवअधिकार कार्ययोजनाको सुरुआत गर्नुका साथै गृहमन्त्रालयको मातहतमा व्यक्ति बेपत्तासम्बन्धी एउटा अनुसन्धान आयोग (मलेगो आयोग) समेत स्थापना गर्‍यो । स्थिति प्रस्ट नपारिएका हजारौं बेपत्तासम्बन्धी घटना भए तापनि मलेगो आयोगलाई अनुसन्धान गर्न केवल एक महिनाको समय दिइएको थियो र यसको अन्तिम प्रतिवेदनले खासै प्रभाव पारेन ।

सन् २००४ अक्टोबरमा, सरकारले आतङ्ककारी तथा विध्वंशात्मक गतिविधि अध्यादेश (टाडो) थुनुवाहरूलाई अदालतसामु उपस्थित नगराई निवारक नजरबन्दमा राख्न सकिने अवधि छ महिनाबाट एक वर्षसम्म बढाउँदै संशोधन गर्‍यो । राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंस्थाहरूले सुरक्षाफौजद्वारा भएका स्वेच्छाचारी पक्राउ तथा त्यससँग सम्बन्धित दुर्व्यवहारका घटनाहरूलाई निरन्तर लिपिबद्ध गर्दै त्यसबारे चिन्ता व्यक्त गरिरहे । जबर्जस्ती तथा अनैच्छिक रूपमा बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय कार्यसमूहले २००४ डिसेम्बरमा नेपालको भ्रमण गर्‍यो ।

सन् २००५ जनवरीमा, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्त लुइस आर्बरेले नेपालको भ्रमण गरी नेपालमा उच्चायुक्तको कार्यालयको फिल्ड मिसन स्थापनाका लागि तत्सम्बन्धी कार्यादेशबारे छलफल गर्नुभयो । यस फिल्ड मिसनलाई सैनिक ब्यारेकलगायत नेपालका सबै ठाउँ तथा आवश्यक कुनै पनि दस्तावेजमा निर्वाध पहुँच प्राप्त थियो । यस मिसनलाई आफ्ना क्षेत्रीय कार्यालयहरू स्थापना गर्न, सार्वजनिक प्रतिवेदनहरू जारी गर्न, सरकारलाई प्राविधिक सहायता उपलब्ध गराउन तथा गैरराज्य पात्रहरूसँग संलग्न रहन कार्यादेश प्राप्त थियो ।

वि.सं. २०६१ माघ १९ गते, राजाले आफूले मनोनीत गरेको सरकारलाई बर्खास्त गरे, सङ्कटकाल लगाए, अनेकौं राजनीतिक नेताहरूलाई नजरबन्दमा राखे वा जेल हाले र प्रत्यक्षतः सत्ता आफ्नो हातमा लिएर सरकार प्रमुख बने ।

सन् २००५ मईमा, उच्चायुक्तको कार्यालयले आफ्नो सबैभन्दा ठूलो फिल्ड मिसन नेपालमा स्थापना गर्‍यो र मानवअधिकार अनुगमन टोलीहरू द्वन्द्वरत दुवै पक्षद्वारा भएका उल्लङ्घनका आरोपहरूको तथ्यान्वेषण र अनुसन्धान गर्न धमाधम आउने काम सुरु भयो ।

वि.सं. २०६२ जेठ २३ गते चितवन जिल्लाको माडीमा माओवादीहरूले सेनाका सिपाहीहरू पनि यात्रा गरिरहेको एउटा भीडभाडयुक्त बसमा बम विस्फोट गराए र तीन सैनिक कर्मचारीसहित ३९ जनाको ज्यान गयो । चार सैनिक कर्मचारीलगायत ७२ जना घाइते भए । नेकपा (माओवादी)ले उक्त घटनाको जिम्मेवारी लिँदै सर्वसाधारणमाथि आक्रमण गर्ने पार्टीको नीति नरहेको दाबी गर्‍यो । उच्चायुक्तको कार्यालयले यस हत्याकाण्डबारे व्यापक अनुसन्धान गर्‍यो^{७७} । यस क्रममा नेकपा (माओवादी)ले आक्रमणका लागि चार पाँच जना कार्यकर्तालाई जिम्मेवार ठहर्‍याइएको कुरा उच्चायुक्तको कार्यालयलाई बतायो तर कुनै खास व्यक्तिलाई दण्डित गरिएको स्पष्ट प्रमाण यस कार्यालयले पाएन ।

^{७६} Nepal, National Commission on Human Rights, Chairperson's statement, "Human Rights Assistance to Nepal" Available from <http://ap.ohchr.org/documents/E/CHR/other/OHCHRSTMCHR043.doc>

^{७७} OHCHR-Nepal, *Attacks against public transportation in Chitwan and Kabhrepalanchok Districts*, (18 August 2005). Available from <http://nepal.ohchr.org/en/index.html>. See also, Ref. No. 2005-06-06 - incident - Chitwan_0106

माओवादीद्वारा २०६२ साउन २३ गते कालीकोट जिल्लाको पिलीस्थित सैनिक शिविरमा एउटा ठूलो आक्रमण गरियो, जसमा ६० जना सैनिक कर्मचारी पक्राउमा परे। माओवादीले थुनामा रहेका सिपाहीहरूसँग जेनेभा महासन्धिअनुसार व्यवहार गरिने दाबी गरे र पाँच हप्तापछि उनीहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय रेडक्रस समितिलाई हस्तान्तरण गरियो।

नेकपा (माओवादी)ले सन् २००५ सेप्टेम्बरमा तीनमहिने युद्धविरामको घोषणा गर्‍यो र सरकारले यसको प्रत्युत्तर नदिए पनि युद्धविरामको अवधि अर्को एक महिना बढायो। दोस्रो वार्ता प्रक्रिया विफल भएपछि माओवादीले “सैन्य फासीवादमाथि आक्रमण गर्ने पार्टी नीतिलाई दृढतापूर्वक अगाडि बढाउने” निर्णय गर्‍यो^{७८}। तर, राजासँग वा राजनीतिक दलहरू कोसँग सहकार्य गरेर अगाडि बढ्ने भन्ने कुरामा नेकपा (माओवादी)भित्रै मतभिन्नताहरू थिए।

सन् २००५ मईमा, प्रचण्डले बाबुराम भट्टराई तथा कृष्णबहादुर महारालाई लोकतान्त्रिक आन्दोलनका लागि अनुकूल वातावरण निर्माण गर्न नेपालका राजनीतिक दलहरूसँग बैठक गर्न विशेष जिम्मेवारी सुम्पिएको भनी एक वक्तव्य जारी गरे। सन् २००५ अक्टोबरमा चुनवाङ्मा भएको केन्द्रीय समितिको बैठकले लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापना गर्ने निधो गर्‍यो।

मूलप्रवाहका राजनीतिक दलहरू पनि त्यही दिशातिर क्रमशः अगाडि बढिरहेका थिए। नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (एकीकृत मार्क्सवादी-लेनिनवादी)को केन्द्रीय समितिको २००५ अगस्टमा भएको बैठकले संविधानसभाको निर्वाचनमार्फत लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापना गर्ने निर्णय गर्‍यो। नेपाली काङ्ग्रेसले पनि २००५ अगस्टमा पार्टी विधानबाट संवैधानिक राजतन्त्रको प्रावधान हटाउने निर्णय गर्‍यो जसलाई चाँडै नै महाधिवेशनद्वारा समर्थन गरियो।

वि.सं. २०६२ मङ्सिर ७ गते राजनीतिक पार्टीहरूको सातदलीय गठबन्धन (एसपीए) र नेकपा (माओवादी)ले भारतको दिल्लीमा १२ बुँदे समझदारी भएको घोषणा गरे, जसले सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त्य गर्न बृहत् मार्गचित्र अगाडि ल्यायो।

उक्त समझदारीपत्रमा, नेकपा (माओवादी)ले सशस्त्र द्वन्द्वलाई अन्त्य गर्ने र शान्तिपूर्ण लोकतान्त्रिक राजनीतिमा प्रवेश गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्‍यो। उनीहरू राज्यको सेनाका साथसाथै नेकपा (माओवादी)को सशस्त्र फौज अन्तर्राष्ट्रिय सुपरीवेक्षण सम्भवतः संयुक्त राष्ट्रसङ्घको मातहतमा राख्न, विस्थापितहरूलाई घर फर्कन दिन, कब्जा गरिएका सम्पत्ति फिर्ता गर्न र विगतमा गरिएका गल्तीहरूलाई फेरि नदोहोर्‍याउने प्रण गर्दै तिनको आत्ममूल्याङ्कन तथा आत्मालोचना गर्न सहमत भए। दुवै पक्ष मानवअधिकार तथा स्वतन्त्रताको सम्मान गर्ने कुरामा पनि सहमत भए।

माओवादीले माघ २६ गते तय गरिएको नगरपालिका निर्वाचनको पूर्वसन्ध्यामा आफ्नो चारमहिने युद्धविराम २०६२ पुस १८ गते अन्त्य गर्‍यो। माओवादी र ठूला सात राजनीतिक दलहरूको गठबन्धनले सो नगरपालिका निर्वाचनको विरोध गरे र जनताले पनि त्यसलाई राजाले आफ्नो हातमा लिएको सत्तालाई वैधानिकता प्रदान गर्न खोजेको घटनाका रूपमा लिए।

नगरपालिका निर्वाचन हुनुअघि माओवादीद्वारा अनेकौं भडप तथा आक्रमणहरू भए^{७९} र माओवादीहरूले चुनावी प्रक्रिया विथोल्ने प्रयासस्वरूप निर्वाचनका उम्मेदवारहरूलाई धम्की दिएको तथा आक्रमण गरेको भनियो। धनुषा जिल्लाको जनकपुरमा नगर प्रमुखका एक उम्मेदवारलाई २००६ जनवरीमा गोली हानी हत्या गरियो^{८०}।

७८ नेकपा (माओवादी), “अन्तरविरोधहरूको सही सञ्चालनद्वारा आक्रमणलाई नयाँ उचाईमा लैजाने तयारीका लागि सम्पूर्ण शक्ति एकीकृत गर्ने”, “वर्तमान स्थिति र हाम्रो ऐतिहासिक कार्यभार”को पूरक प्रस्ताव, केन्द्रीय कमिटीको पोलिटब्युरो (२००३ अक्टोबर)।

७९ रक्षामन्त्रालयको एक विज्ञप्तिअनुसार, सुरक्षाफौजले तनहुँ जिल्लाको चित्रे र आमबोटे इलाकामा २०६२ पुस २८ गते र स्याङ्जा जिल्लाको मनकामनामा २०६२ पुस २९ गते माओवादीहरूको हत्या गरे। माओवादी र सुरक्षाफौजको मकवानपुर जिल्लाको पशुपति गाविसमा २०६२ माघ ८ गते भडप भयो जसबाट थुप्रै मानिस हताहत भए। फेरि, २०६२ माघ १४ गते, माओवादीले भोजपुरको घोडेटार बजार (रानीवास गाविस)स्थित सैनिक आधार शिविरमा आक्रमण गरेपछि क्षति बेहोर्नुपयो। त्यस्तै, धादिङको दारेचोकमा २०६२ फागुन ८ र रूपन्देहीको चोरमारामा २०६२ फागुन १४ गते राज्यको सुरक्षाफौजको आक्रमणमा माओवादी मारिए।

८० Ref. No. 2006-01-22 - incident - Dhanusha_0090.

वि.सं. २०६२ माघ १९ गते सात दलीय गठबन्धनले आगामी निर्वाचनविरुद्ध राष्ट्रव्यापी विरोध कार्यक्रमहरूको आयोजना गर्‍यो भने माओवादीले पाल्पा जिल्लाको सदरमुकाम तानसेनमा भीषण आक्रमण गर्‍यो । उनीहरूले सरकारी भवनहरूलाई ध्वस्त बनाए र ठूलो सङ्ख्यामा हताहती भयो । उनीहरूले आक्रमणमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीलगायत केही सरकारी अधिकारीहरूलाई बन्धक बनाए र केही दिनपछि छोडिदिए ।

नगरपालिका निर्वाचनअघिका दुई दिनमा माओवादीले काभ्रे तथा धनकुटा जिल्लाका नगरपालिकाहरूमा भएका सुरक्षाफौजमाथि आक्रमण गरे र सात दलीय गठबन्धनको सहयोगमा नगरपालिका निर्वाचन दिनको छेको पारेर एकहप्ते आम हडतालको घोषणा गरे^{६१} । सरकारले निर्वाचन गरेरै छाड्यो तर मतदाताहरूको उपस्थिति भने एकदमै न्यून थियो ।

सात दलीय गठबन्धन र माओवादी नेताहरूको दिल्लीमा २०६२ फागुन २७ गते भएको बैठकमा सहकार्यका विधि प्रक्रियाबारे सहमति भयो । माओवादीले २०६२ चैत १ गते तीनहप्ते नाकाबन्दी कार्यक्रमको घोषणा गर्‍यो, जुन पछि उनीहरूले फिर्ता लिए । त्यसपछि उनीहरूले नियोजित विरोध कार्यक्रमहरूलाई सहज बनाउने प्रयासस्वरूप चैत २१ गतेदेखि सुरु हुनेगरी काठमाडौँ उपत्यकामा सैन्य आक्रमण अनिश्चितकालका लागि एकपक्षीय रूपमा बन्द गरिएको घोषणा गरे । तर, जिल्लामा भने सुरक्षाफौजमाथिको आक्रमण जारी रह्यो ।

सात दलीय गठबन्धनले दोस्रो जनआन्दोलन सुरु हुने दिन पारेर २०६२ चैत २४–२७ सम्म आम हडतालको आह्वान गर्‍यो । त्यसअघि, सरकारले काठमाडौँको शहरी क्षेत्रमा सबै प्रकारका सार्वजनिक भेला तथा विरोध कार्यक्रमहरूमा प्रतिबन्ध लगाएको थियो र रातिराति कर्फ्यु लगाउनुका साथै राजनीतिक दलका कार्यकर्ताहरूलाई धरपकड गर्ने गरेको थियो । मुलुकका धेरै भागमा जिल्ला सदरमुकाममा केन्द्रित रहेर प्रदर्शनहरूको आयोजना गरियो । त्यतिखेरका रिपोर्टअनुसार, सरकार पक्राउ गर्ने तथा कुटपिट गर्नमा उत्रेको थियो र केही क्षेत्रमा दिउँसो कर्फ्युसमेत लगाइएको थियो जसलाई जनताले तोडेका थिए । प्रहरीद्वारा गरिएको अत्यधिक बलको प्रयोगबाट मानिसहरू मर्नुका साथै घाइते बनाइए^{६२} । समय बित्दै जाँदा काठमाडौँ र देशका अन्य शहर तथा नगरका सडकमा प्रदर्शनकारीहरू भन्नुभन्नु भरिन थाले ।

विभिन्न तह र तप्काका नेपाली जनताले दशौँ हजारको सङ्ख्यामा गरेको लगातारको मूलतः शान्तिपूर्ण रहेको प्रदर्शनपछि राजाले २०६३ वैशाख ११ गते राजनीतिमा आफ्नो सक्रिय भूमिकाबाट राजीनामा दिए र प्रतिनिधिसभाको पुनर्स्थापनाको घोषणा गरे, जुन राजनीतिक दलहरूको प्रमुख माग थियो । सात दलीय गठबन्धनले यी प्रगतिको स्वागत गर्‍यो, यद्यपि माओवादीले सुरुमा राजाको घोषणा र त्यसलाई स्वीकार गरेकोमा गठबन्धनको आलोचना गरेको थियो । त्यसको सट्टा, संविधानसभाको घोषणा नभएसम्म माओवादीले शान्तिपूर्ण विरोध कार्यक्रमको आह्वान गर्‍यो । यस मागलाई थप बलियो बनाउन, उनीहरूले राजधानी नाकाबन्दीको घोषणा गरे । तर, उनीहरू यस अडानमा लामो समयसम्म टिकिरहन सकेनन् र तिनले ३०६३ वैशाख १३ गते एक पक्षीय रूपमा तीनमहिने युद्धविरामको घोषणा गरे ।

राजाले सत्ता छाडेपछि गिरिजाप्रसाद कोइराला प्रधानमन्त्री बने र पुनर्स्थापित प्रतिनिधिसभाको पहिलो बैठक २०६३ वैशाख १५ गते बस्यो । सरकारले वैशाख २० गते अनिश्चितकालीन युद्धविरामको घोषणा गर्‍यो र माओवादी नेताहरूमाथि लगाइएको इन्टरपोल रेड कर्नर नोटिस हटाउने प्रक्रिया सुरु गर्‍यो । त्यसको एक सातापछि, यसले माओवादी नेताहरू मातृका यादव र सुरेश आले मगरविरुद्ध लगाइएका सबै आतङ्ककारी अभियोग फिर्ता लियो र उनीहरूलाई नखुवा जेलबाट रिहा गर्‍यो ।

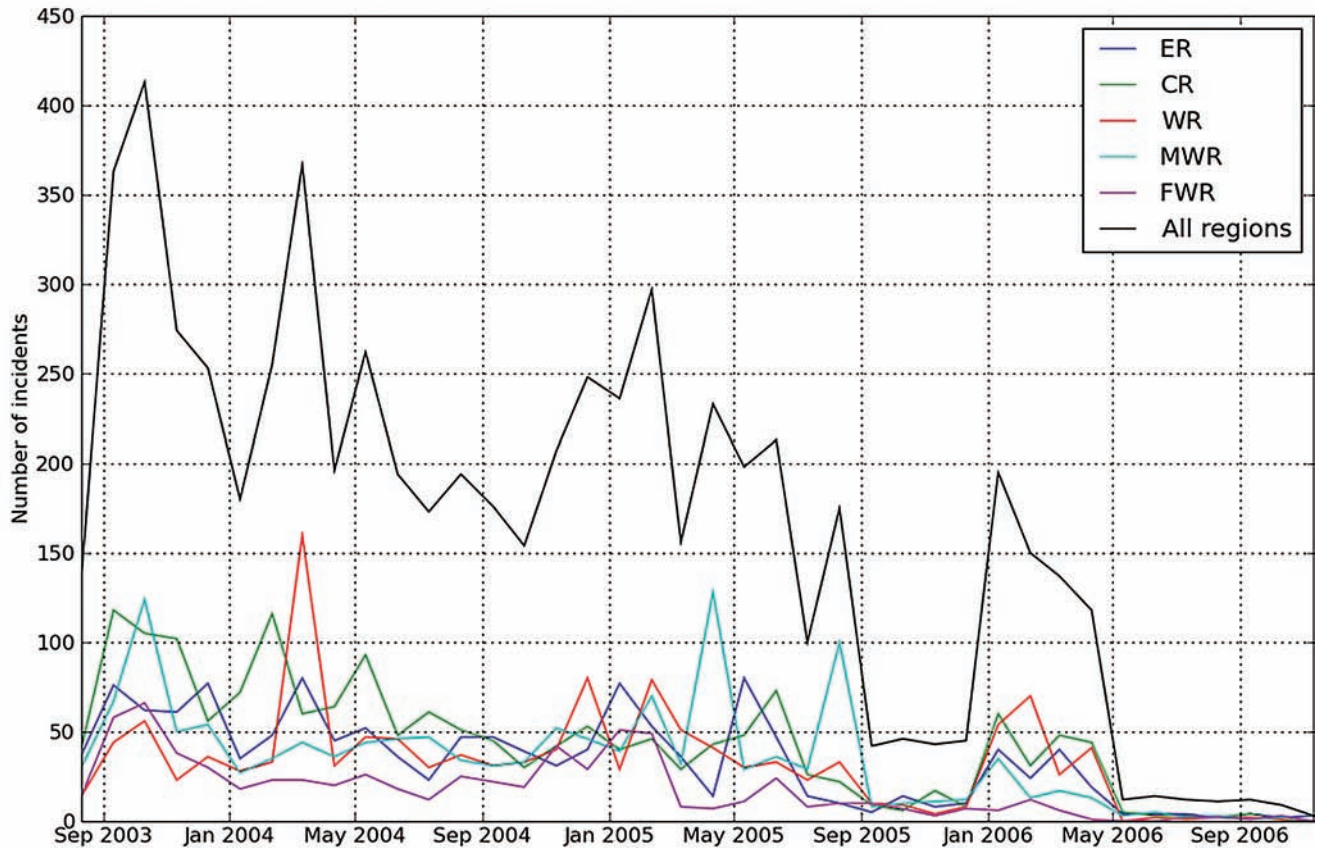
सरकार र नेकपा (माओवादी)का वार्ता टोलीहरूले २०६३ जेठ १२ गते काठमाडौँमा बैठक गरी २५ बुँदे युद्धविराम आचारसंहिता सार्वजनिक गरे । त्यसपछि, माओवादीहरू सार्वजनिक रूपमा देखा पर्न थाले । सन् २००६ जूनमा सरकारले आतङ्ककारी तथा विध्वंशात्मक गतिविधि अध्यादेश फिर्ता लियो र माओवादीले आफ्नो सम्पर्क कार्यालय काठमाडौँमा खोल्‍यो । सरकार

६१ नेपालमा यसलाई आम रूपमा “बन्द” भनेर नै चिनिन्छ । यसमा सामान्यतः व्यापार, विद्यालय तथा यातायातका साधनहरू जबर्जस्ती बन्द गराउने काम गरिन्छ ।

६२ OHCHR-Nepal, “The April Protests: Democratic Rights and the Excessive Use of Force,” (September 2006.)

र माओवादीका वार्ता टोलीहरूबीच भएको दोस्रो बैठकबाट ३१ सदस्यीय युद्धविराम अनुगमन समितिको गठन भयो भने उच्चायुक्तको कार्यालयलाई मानवअधिकार अनुगमनमा सहायता गर्न अनुरोध गरियो ।

सात दलीय गठबन्धन र नेकपा (माओवादी)को बीचमा २०६३ असार २ गते आठबुँदे सहमतिमा हस्ताक्षर गरियो र अन्तरिम संविधानको मस्यौदा गर्न एक समितिको गठन गरियो । वि.सं. २०६३ असार १९ गते युनिफाइड कमान्डको अन्त्य भयो । पछि असोज ६ गते सैनिक विधेयक पारित गरी कानूनको निर्माण गरियो जसले विधिवत् रूपमा सेना र राजतन्त्रबीच रहेको सम्बन्धलाई तोड्यो र राजालाई सेनाको परमाधिपति पदबाट हटायो ।

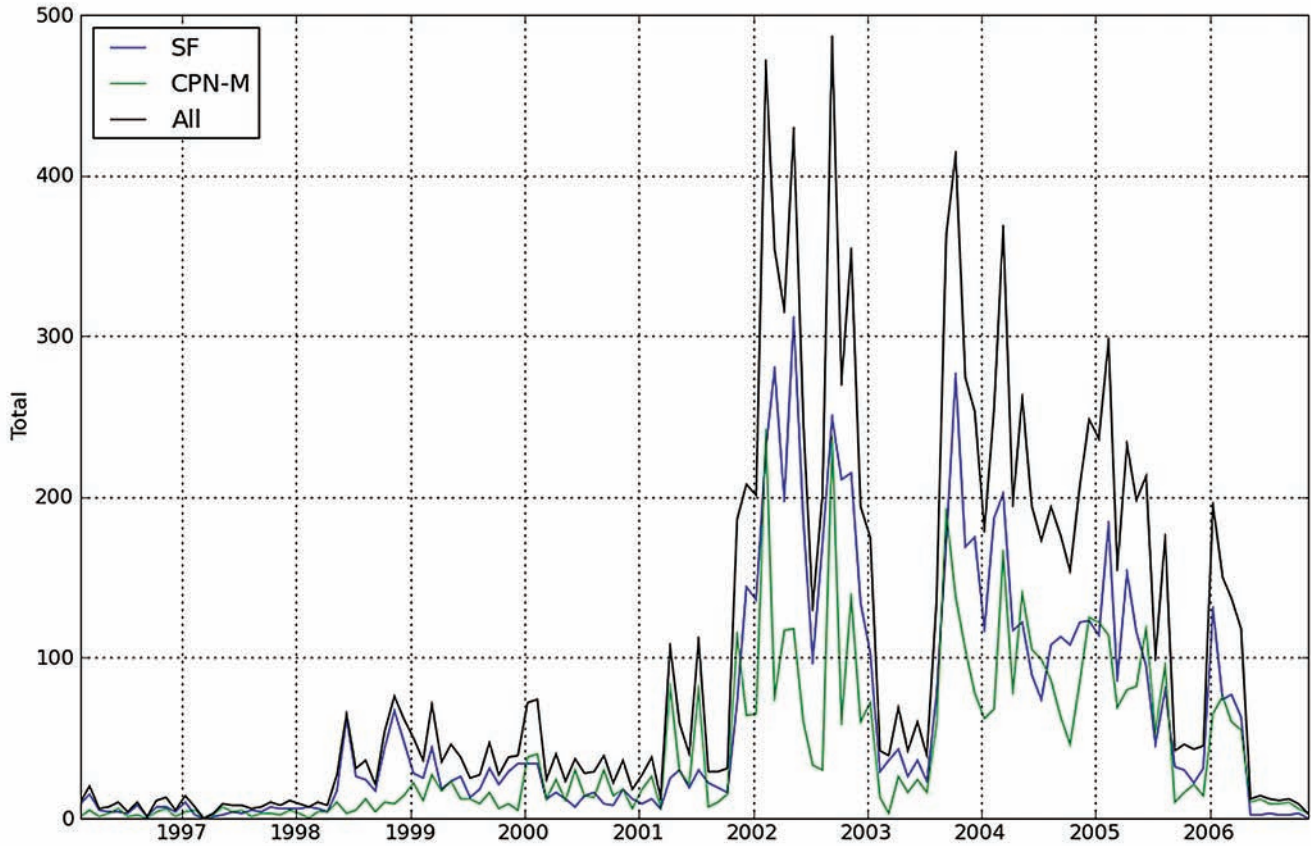
(यस रेखाचित्रमा विकासक्षेत्रगत रूपमा प्रत्येक चार महिनामा भएको हत्याको सङ्ख्यालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ : पूर्वाञ्चल : निलो रंग, मध्यमाञ्चल : हरियो रंग, पश्चिमाञ्चल : रातो रंग, मध्यपश्चिमाञ्चल : आकाशे रंग, सुदूर पश्चिमाञ्चल : बैजनी रंग, सम्पूर्ण विकासक्षेत्र : कालो रंग ।)

रेखाचित्र २.३: क्षेत्रगत रूपमा भएका हत्याको सङ्ख्या, २००३ अगस्तको अन्त्यदेखि २००६ नोभेम्बर सम्म

तर, नयाँ सरकारले माओवादीसँग परामर्श नगरी नेपालमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको संलग्नताबारे राष्ट्रसङ्घका महासचिवलाई पत्र पठाएपछि सरकार र माओवादीबीच मनमुटाव पैदा भयो । सरकार र माओवादी उही पेटबोली भएका छुट्टाछुट्टै पत्रहरू राष्ट्रसङ्घलाई पठाउन पछि सहमत भए ।

त्यसपछि, संयुक्त राष्ट्रसङ्घका महासचिवले इयान मार्टिन, (जो पछि उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपालको प्रमुख भएका थिए) – लाई नेपालका लागि आफ्नो विशेष प्रतिनिधिको रूपमा नियुक्त गरे । वि.सं. २०६३ कात्तिक २२ गते सात दल तथा नेकपा (माओवादी)का नेताहरू अन्ततः एउटा सहमतिमा पुगे र २०६३ मङ्सिर ५ गते सरकार र नेकपा (माओवादी)का बीच विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर सम्पन्न भयो । यस शान्ति सम्झौताले द्वन्द्वको विधिवत् रूपमा अन्त्य गर्‍यो र अन्तरिम व्यवस्थापिका तथा अन्तरिम सरकारको निर्माणका लागि बाटो खोल्‍यो । नयाँ संविधानको मस्यौदा तयार गर्ने जिम्मेवारी भएको संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न गर्न अन्तरिम सरकार नियुक्त गरियो ।

सम्झौताले शान्ति प्रक्रियाका लागि बृहत् मार्गचित्र उपलब्ध गरायो र यसमा द्वन्द्वका क्रममा दुवै पक्षद्वारा भएका अपराधहरूलाई सम्बोधन गर्नुपर्ने आवश्यकतासम्बन्धी प्रमुख प्रावधानहरू समावेश गरिएका थिए । यसका पक्षहरूले सम्झौतामा केही महत्वपूर्ण मानवअधिकार प्रतिबद्धताहरू गरे र उनीहरू दुवै पक्षद्वारा गरिएको भनिएका उल्लङ्घन तथा दुर्व्यवहारबारे सत्यतथ्य खोतल्न, द्वन्द्वपीडितहरूका लागि न्याय प्राप्त गर्न र दण्डहीनताको अन्त्य गर्न सहमत भए ।

(यस रेखाचित्रमा आरोपितका आधारमा घटनाहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ : सुरक्षा निकाय : निलो रंग, नेकपा (माओवादी) : हरियो रंग, सवै : कालो रंग ।)

रेखाचित्र २.४: आरोपितका आधारमा हत्याको सङ्ख्या, १९९६- २००६

अध्याय ३ – द्वन्द्वरत पक्ष

३.१ समीक्षा

यस अध्यायले द्वन्द्वकालीन संस्थागत संरचनाहरू र यसै प्रतिवेदनको अन्यत्र लिपिबद्ध गरिएका कथित उल्लङ्घन तथा दुर्व्यवहारहरूको अनुसन्धानसँग सम्बद्ध चेन अफ कमान्डबारे जानकारी उपलब्ध गराउँछ। यस अध्यायमा कुनै पनि कथित उल्लङ्घन वा दुर्व्यवहारका लागि व्यक्तिगत वा सामूहिक जिम्मेवारीबारे दाबीका साथ केही पनि भनिएको छैन, न त द्वन्द्वसँग सम्बन्धित घटनामा आरोपित पीडक भनी पहिचान गरिएको कुनै व्यक्तिको नाम र दर्जा नै स्थापित गर्न खोजिएको छ।

३.२ शाही नेपाली सेना

शाही नेपाली सेना (शान्से)^{६३}को इतिहास सन् १७४० को दशकबाट सुरु हुन्छ^{६४}। द्वन्द्वअघि सेनाको सबैभन्दा ठूलो पछिल्लो पुनर्संरचना राणा शासनको अन्त्यपछि सन् १९५० को दशकको सुरुमा भएको पाइन्छ, जतिबेला सेना आधुनिकीकरण तथा पुनर्गठनको प्रक्रियाबाट गुज्रियो^{६५}। यस प्रक्रियाले अन्ततः सैनिक ऐन २०१६ जारी गरायो, जुन ऐनले द्वन्द्वकालको अधिकांश अवधिभरि शान्सेलाई नियमन गर्‍यो^{६६}। वि.सं. २०४७को संविधानमा पनि शान्सेसँग सम्बन्धित कतिपय प्रावधानहरू समावेश गरिएका छन् र यस संविधानले पनि द्वन्द्वकालमा सेनालाई नियमन गर्‍यो।

वि.सं. २०४७ को संविधानअन्तर्गत, प्रधानसेनापतिको नियुक्ति प्रधानमन्त्री^{६७}को सिफारिसमा राजा— जो आफैँ सेनाका परमाधिपति थिए^{६८}— द्वारा हुन्थ्यो। संविधान तथा सैनिक ऐन, २०१६ अन्तर्गत राजालाई प्रधानसेनापतिद्वारा गरिएका निर्णयहरूलाई स्वीकृति प्रदान गर्ने तथा ऐन^{६९} (८९) द्वारा नियमन गरिएका कसैलाई पनि सेवाबाट बर्खास्त गर्न पाउने लगायतका व्यापक अधिकारहरू थिए। प्रधानसेनापति सेनाको दैनन्दिन कार्यसञ्चालनका लागि जिम्मेवार थिए, यद्यपि उनी परमाधिपतिको रूपमा रहेका राजाको मातहतमा थिए र उनले आफ्नो पदभार ग्रहण गर्नुअघि राजासमक्ष शपथ लिनुपर्थ्यो^{७०}। वि.सं. २०४७ को संविधानले प्रधानमन्त्री अध्यक्ष रहने गरी एक राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद्को व्यवस्था गर्‍यो, जसले सेनाको “प्रयोग” सम्बन्धी सिफारिसहरू राजालाई गर्न सक्थ्यो^{७१}।

द्वन्द्वकालमा शाही नेपाली सेनाका प्रधानसेनापतिहरूमा धर्मपालवरसिंह थापा (२०५२ जेठ १ – २०५६ जेठ २), प्रज्वल्ल शमशेर राणा (२०५६ जेठ २ – २०५९ भदौ २४), प्यारजङ थापा (२०५९ भदौ २४ – २०६३ भदौ २४) र रुक्माङ्गद कटुवाल (२०६३ भदौ २४ – २०६६ भदौ २४) थिए^{७२}। द्वन्द्वकालमा सेनाका परमाधिपतिहरूमा २०५८ जेठ १९ गते मारिनु अघिसम्म राजा वीरेन्द्र शाह र त्यसपछि राजा ज्ञानेन्द्र शाह थिए।

६३ वि.सं. २०६३ जेठ ४ गते, प्रतिनिधिसभाले आफूलाई राष्ट्रको सर्वोच्च संस्था भन्दै नौवुँदे प्रस्ताव पारित गर्‍यो र राजाका अधिकारहरू कटौती गरेको घोषणा गर्नुका साथै शाही नेपाली सेनालगायतका सबै सरकारी कार्यालयहरूले आफ्ना कार्यालयका नामबाट ‘शाही’ भन्ने शब्द हटाउनुपर्ने व्यवस्था गरियो। यस प्रतिवेदनमा, द्वन्द्वकालमा सेना भन्ने शब्दले शाही नेपाली सेना (शान्से)लाई जनाउँदछ भने यस मितिपछि प्रयोग भएको सेनाले नेपाली सेनालाई जनाउँदछ।

६४ *Nepalese Army: A Force with History, Ready for Tomorrow*. RNA Directorate of Public Relations, 2008. p. ii, 4.

६५ *Military History of Nepal, vol. 2*. RNA Directorate of Public Relations, 2009. p. 3

६६ सैनिक ऐन, २०६३ विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर हुनुभन्दा दुईमहिना जति अघि २०६३ असोज १२ गते पारित गरिएको थियो।

६७ कानूनअनुसार, प्रधानसेनापतिलाई शाही नेपाली सेनाको प्रधानसेनापति भनी परिभाषा गरिएको छ, जसलाई राजाद्वारा नियुक्ति गरिन्छ।

६८ धारा ११८.१: “शाही नेपाली सेनाको परमाधिपति श्री ५ होइबक्सनेछ,” धारा ११८.२: “श्री ५ बाट प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा शाही नेपाली सेनाको प्रधानसेनापति नियुक्त गरिबक्सनेछ।” Constitution of the Kingdom of Nepal (1990), Available at <http://www.lawcommission.gov.np/index.php/en/old-constitutions/doc/583/raw>.

६९ सैनिक ऐन, २०१६, दफाहरू १४, ६९, ७२, ७३।

७० ऐ. दफाहरू, ३.१, ३.२।

७१ नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७, धारा ११८.२: “श्री ५ बाट शाही नेपाली सेनाको सञ्चालन र प्रयोग राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद्को सिफारिसमा गरिबक्सनेछ।”

७२ शाही नेपाली सेनाको जनसम्पर्क निर्देशनालय, प्रेस विज्ञप्ति, २०६६ भदौ २५ (retrieved from [http://www.nepalarmy.mil.np/pressrelease.php?newsid=64&&lan=np](http://www.nepalarmy.mil.np/pressrelease.php?newsid=64&&lan=np, though no longer available online), though no longer available online).

सन् १९९८ मा सेनाको सङ्ख्या पढिक र वाहिनी गरेर ४६ हजार थियो^{९३} । सन् २००१ मा सेना परिचालन हुनुअघिसम्म द्वन्द्वका प्रारम्भिक वर्षहरूमा नेपालभित्र शाही नेपाली सेनाका गतिविधिहरू मूलतः तालिम दिने, राष्ट्रिय निकुञ्जहरूलाई सुरक्षा प्रदान गर्ने, राष्ट्रिय विपद्का बेला उद्धार कारवाही सञ्चालन गर्ने, विकास निर्माणका काम गर्ने (जस्तै, दुर्गम क्षेत्रमा सडक र पुल बनाउने) र राष्ट्रिय तथा साँस्कृतिक कार्यक्रमहरूमा अन्य औपचारिक भूमिका निर्वाह गर्नेमा मात्र सीमित रह्यो । शाही नेपाली सेनालाई सन् १९७० को दशकमा खम्पा विद्रोहीहरूलाई निशस्त्र पार्न उपल्लो मुस्ताङमा छोटो तथा संकेन्द्रित अभियानका क्रममा परिचालित भएकोमा बाहेक^{९४} नेपालभित्र सेनालाई सैनिक कारवाहीमा परिचालन गरिएको थिएन र यसले लडेको सबैभन्दा पछिल्लो लडाइँ भनेको सन् १८०० को दशकको प्रारम्भमा थियो । शाही नेपाली सेनाका धेरै कर्मचारीले संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शान्ति स्थापना मिसनमा रहेर अन्य मुलुकहरूको द्वन्द्वकालीन तथा द्वन्द्वोत्तर परिस्थितिमा काम गरेको भए पनि र धेरै अधिकृतले विदेशमा सैनिक तालिम लिएको भएपनि सेनालाई समग्रमा तुलनात्मक रूपले अविच्छिन्न लडाइँ र प्रतिविद्रोह कारवाहीको अनुभव र तालिम थिएन ।

सन् १९९० को दशकको पछिल्लो अवधिमा द्वन्द्वको पारो बढ्दै जाँदा माओवादीविरुद्ध सेना परिचालनको आम अडकलवाजी बढ्दै गए पनि सरकारले माओवादी शान्ति सुरक्षाको समस्या हो भनी निरन्तर अड्डी लियो र त्यसलाई सुल्झाउन नेपाल प्रहरीलाई परिचालन गरियो । साथै, २०५५ चैत १ गते मन्त्रपरिषद्को निर्णयले काठमाडौँ उपत्यकाका केही निश्चित ठाउँ र मन्त्री तथा अन्य महत्वपूर्ण विशिष्ट व्यक्तिहरूलाई सुरक्षा प्रदान गर्ने कार्यभार सेनालाई सुम्पियो^{९५} । त्यसबाहेक, सन् १९९८ र २००० को बीचमा कैयौँपटक सेनाको संरचना विस्तार गर्ने काम भयो । यसमा एउटा एउटा नयाँ वाहिनी र गणको स्थापना, तीनवटा गणको पुनर्स्थापना र दुईवटा गणको विस्तारलगायतका काम भए^{९६} ।

नेपाल प्रहरी मात्र माओवादीविरुद्ध निरन्तर परिचालित भइरहे पनि सरकारले सन् २००१ को सुरुतिर “एकीकृत आन्तरिक सुरक्षा तथा विकास योजना” (आईएसडीपी) नामक “मन वचनसहितको” विकास कार्यक्रमअन्तर्गत सातवटा जिल्लामा^{९७} सेना परिचालन गर्ने योजना थाल्यो । अर्थमन्त्रीले २०५८ असार २५ गते संसद्मा दिएको आफ्नो बजेट भाषणमा “हालको शान्ति सुरक्षाको स्थितिमा सुधार ल्याउन नेपाल प्रहरी, शाही नेपाली सेना तथा शान्ति सुरक्षासँग सम्बन्धित अन्य निकायलाई विकास कार्यक्रममा आबद्ध गरी तिनलाई एकीकृत रूपमा परिचालन गरिनेछ” र त्यसैअनुसार बजेटमा रकम छुट्याइएको कुरा उल्लेख गरे^{९८} । कार्यक्रममा आक्रामक कारवाहीको व्यवस्था गरिएको नभए पनि योजनाअन्तर्गत पहिलोपटक द्वन्द्वको सन्दर्भमा सेनालाई ब्यारेकबाट परिचालन गरिएको थियो । सन् २००१ कै सुरुमा सेनाले एउटा गुल्मलाई पढिक गणमा स्तरोन्नति गर्‍यो भने तीनवटा पढिक कम्पनीको पुनर्स्थापना गर्‍यो ।

युद्धविराम अन्त्य भएलगत्तै २०५८ मङ्सिर ८ गते माओवादीले दाङको घोरालीस्थित सैनिक ब्यारेकमा गरिएको पहिलो आक्रमणलगायत देशभरि आक्रमणहरू गर्‍यो । मङ्सिर ११ गते सङ्कटकालको घोषणा गरियो र सेनालाई माओवादीविरुद्ध परिचालनका लागि आदेश दिइयो । यस घटनापछि शाही नेपाली सेनाले सुरु भइसकेको साङ्गठनिक विस्तारलाई पढिक, गुल्म तथा गणहरूलाई स्थापना, पुनर्स्थापना तथा स्तरोन्नति गरेर अझ तीव्र पाऱ्यो र सैनिक सङ्ख्या बढाउन थाल्यो । द्वन्द्वकालमा शाही नेपाली सेनाको सङ्ख्यामा ठ्याक्कै कति वृद्धि भयो भन्नेबारे फरक फरक जानकारी भए पनि द्वन्द्वको अन्त्य हुनेबेलासम्म

९३ “1 Royal Guard Brigade, 7 infantry brigades, 44 independent infantry companies, 1 Special Force brigade, 1 artillery brigade and 1 engineering brigade.” Nepali and Subba, “Civil-Military Relations and the Maoist Insurgency in Nepal,” *Small Wars and Insurgencies*, Vol. 16, No. 1, 83–110, March 2005, p. 98.

९४ *Military History of Nepal*, p. 643 (see footnote 85).

९५ ऐ. पृ. ३१३–१४ ।

९६ ऐ. पृ. २२०–२१, २२९ ।

९७ यस कार्यक्रमले सुरुमा रुकुम, रोल्पा, सल्यान, प्युठान, कालिकोट, जाजरकोट र गोरखालाई लक्षित गरेको थियो, यद्यपि कार्यक्रम कतिपय कार्यन्वयन गरियो भन्ने कुरा स्पष्ट छैन । सन् २००२ मा शान्तिसेको वेबसाइटमा राखिएको जानकारीमा भनिएको थियो: “हाल आईएसडीपी गोरखा जिल्लामा मात्र प्रभावकारी रहेको छ ।” Available from <http://web.archive.org/web/20020929054959/www.ma.mil.np/exhibition.htm>. आर्थिक वर्ष २००३/२००४ (ई.) सम्ममा, अरू सातवटा जिल्ला – रसुवा, नुवाकोट, धादिङ, काभ्रे, सिन्धुपाल्चोक, भक्तपुर र ललितपुर – लाई कार्यक्रममा समावेश गरिएको थियो । श्री ५ को सरकार, अर्थ मन्त्रालय, प्रकाशन, २००५ । Available from www.mof.gov.np/publication/budget/2005/pdf/chapter13.pdf.

९८ आर्थिक वर्ष २००१/२००२ को बजेट भाषण, श्री ५ को सरकार, अर्थ मन्त्रालय, <http://www.mof.gov.np/publication/budget/2001/index.php> मा उपलब्ध ।

पाँच वर्षअघि सेनाको आकार जति थियो त्यसको दुईगुणा वृद्धि भएको थियो^{९९} ।

सन् २००१ नोभेम्बरसम्म काठमाडौँमा प्रधान कार्यालय भएको उपत्यका कमान्डका अतिरिक्त पाँच विकास क्षेत्रमध्ये प्रत्येक विकास क्षेत्रमा एक एक पृतना कमान्ड हुनेगरी सैनिक संरचनाको विस्तार भएको थियो ।

३.३ नेपाल प्रहरी

नेपाल प्रहरी (नेप्र)को इतिहास १९औँ शताब्दी सुरु हुनुअघि देखि नै भएको पाइन्छ^{१००} । नेपाल प्रहरीको नियमन नेपाल प्रहरी ऐन, २०१२ द्वारा गरिन्छ^{१०१} ।

नेपाल प्रहरी गृहमन्त्रालयअन्तर्गत पर्दछ र यसको नेतृत्व प्रहरी महानिरीक्षकले गर्दछन् । द्वन्द्वकालमा भएका नेपाल प्रहरी महानिरीक्षकहरू हुन्: अच्युतकृष्ण खरेल (१९९६ फेब्रुअरी-१९९६ मार्च), ध्रुवबहादुर प्रधान (१९९६ मार्च-१९९६ डिसेम्बर), अच्युतकृष्ण खरेल (पुनः १९९६ डिसेम्बर-१९९९ सेप्टेम्बर), प्रदिप शमशेर जबरा (१९९९ सेप्टेम्बर-२००२ डिसेम्बर), श्यामभक्त थापा (२००२ डिसेम्बर-२००६ सेप्टेम्बर) र ओमविक्रम राणा (२००६ सेप्टेम्बर-२००८सेप्टेम्बर) ।

द्वन्द्वको अवधिमा प्रत्येक विकास क्षेत्रमा एक-एकवटा गरी पाँच विकास क्षेत्रमा पाँचवटा क्षेत्रीय प्रहरी कार्यालय थिए । क्षेत्रीय तहभन्दा मुनि १४ अञ्चलमा १४ क्षेत्रीय प्रहरी कार्यालय थिए । जिल्लास्तरमा, सबै ७५ जिल्लामा एउटा एउटा जिल्ला प्रहरी कार्यालय छन् ।

प्रहरी ऐन, २०१२ अनुसार, प्रहरीको रेखदेख र नियन्त्रण गर्ने र प्रहरीलाई निर्देशन दिने अधिकार नेपाल सरकारलाई हुनेछ र नेपाल सरकारको आदेश र निर्देशन पालन गर्नु प्रत्येक प्रहरी कर्मचारीको कर्तव्य हुनेछ ।

प्रहरी ऐन, २०१२ को दफा ६.१ ले आफ्नो अञ्चलको प्रहरी प्रशासनको जिम्मेवारी अञ्चल प्रहरी कार्यालयहरूलाई दिएको छ । जिल्लास्तरीय प्रहरी कर्मचारीहरू शान्ति सुरक्षा र सोसम्बन्धी प्रशासनका सम्बन्धमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको नियन्त्रण र निर्देशनमा रहन्छन् । शान्ति सुरक्षाका सम्बन्धमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीले दिएका आदेश तथा निर्देशनहरू पालना गर्नुका अतिरिक्त कानूनबमोजिम प्रमुख जिल्ला अधिकारीले गर्नुपर्ने अन्य काममा निजलाई सहयोग गर्नु जिल्ला प्रहरी कर्मचारीको कर्तव्य हुनेछ भन्ने कुरा पनि दफा ८ ले बताएको छ ।

सन् २००९ सम्म, नेपाल प्रहरीको सङ्ख्या करिब ५६ हजार थियो^{१०२} ।

३.४ सशस्त्र प्रहरी बल

सशस्त्र प्रहरी बल (सप्रब) पहिला सन् २००१ जनवरीमा अध्यादेशमार्फत स्थापना गरिएको एक अर्धसैनिक प्रहरी बल हो । सप्रबको स्थापनाले त्यतिखेर पाँचौ वर्षमा प्रवेश गरेको र चर्किदै गएको द्वन्द्वलाई हेर्दा माओवादीविरुद्ध थप फौज परिचालन गर्नुपर्ने सरकारको आवश्यकता र विद्रोहसँग लड्न तालिम प्राप्त नगरेको जनपथ प्रहरीले निरन्तर सामना गरेको चुनौतीलाई भल्कायो । अध्यादेश जारी भएलगत्तै सप्रबको मुख्यालय काठमाडौँमा स्थापना गरियो । सशस्त्र प्रहरी बल ऐन, २०५८ सोही वर्षको भदौ ५ गते जारी गरियो ।

^{९९} Figures between 92,000 and 96,000 are cited in Narhari Acharya, "The Nepalese Army," in Bishnu Sapkota, ed., *The Nepali Security Sector: An Almanac*. DCAF, 2009, p. 125.

^{१००} इतिहास, नेपाल प्रहरी, <http://www.nepalpolice.gov.np/history.html> मा उपलब्ध ।

^{१०१} सन् १९७२ मा पाँचौपटक संशोधन ।

^{१०२} Govinda Thapa, "The Nepal Police and Armed Police Force", in Bishnu Sapkota, ed., *The Nepali Security Sector: An Almanac*, DCAF, 2009, p. 159.

सप्रब गृहमन्त्रालयअन्तर्गत पर्दछ^{१०३} र यसको प्रमुखमा प्रहरी महानिरीक्षक रहने व्यवस्था छ । द्वन्द्वकालमा सप्रबका प्रहरी महानिरीक्षक हुनेहरूमा कृष्णमोहन श्रेष्ठ (२०५९ माघ १२ गते मृत्यु नभएसम्म), सहवीर थापा (२०५९ माघ १३–२०६३ वैशाख २८) र वासुदेव ओली (२०६३ जेठ २९–२०६६ वैशाख २) थिए ।

सप्रबका कार्यहरू सशस्त्र प्रहरी बल ऐन, २०५८ मा सूचीकृत छन् । सप्रबका प्रथम तीनवटा कार्यहरू द्वन्द्वको सन्दर्भमा उसको भूमिकाबारे प्रस्ट छन्:

- (क) नेपालको कुनै भागमा भएको वा हुनसक्ने सशस्त्र सङ्घर्ष नियन्त्रण गर्न,
- (ख) नेपालको कुनै भागमा भएको वा हुनसक्ने सशस्त्र विद्रोह वा पृथकतावादी गतिविधि नियन्त्रण गर्ने,
- (ग) नेपालको कुनै भागमा भएको वा हुनसक्ने आतङ्ककारी गतिविधि नियन्त्रण गर्न^{१०४} ।

सशस्त्र प्रहरी ऐन, २०५८ अनुसार, सप्रबको परिचालन हुनुअघि, नेपाल सरकारले सशस्त्र प्रहरीको सङ्ख्या र तिनलाई परिचालन गर्नाका कारणबारे राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद् र केन्द्रीय सुरक्षा समितिलाई अग्रिम जानकारी गराउनुपर्नेछ^{१०५} ।

सन् २००३ मा प्रधानमन्त्रीद्वारा घोषणा गरिएको युनिफाइड कमान्डको अवधारणाले कारवाहीको सिलसिलामा नेपाल प्रहरी र सप्रबलाई सेनाको मातहतमा राखे तापनि, सशस्त्र प्रहरी बल ऐन, २०५८ – सोही वर्षको पछिल्लो अवधिमा सेना परिचालन हुनुअघि जारी गरिएको – ले संयुक्त कारवाहीका सिलसिलामा परिचालित हुनुपरेको अवस्थामा सप्रब शाही नेपाली सेनाको कमान्डमा रहेर काम गर्ने व्यवस्था गरिसकेको थियो । ऐनको दफा ८ अनुसार :

नेपाली सेनाको नियन्त्रणमा रहने: नेपालको कुनै भागमा शान्ति र सुव्यवस्था कायम गर्ने प्रयोजनका लागि शाही नेपाली सेना सञ्चालन भएको अवस्थामा नेपाली सेना सञ्चालन भएको अवधिभर सम्बन्धित ठाउँका सशस्त्र प्रहरी नेपाली सेनाको नियन्त्रणमा रहनेछन्^{१०६} ।

सशस्त्र प्रहरी बल सेवा आयोगको स्थापना नहुँदासम्म सप्रबका कर्मचारी सुरुमा शाही नेपाली सेना र नेपाल प्रहरीबाट लिइएका थिए । द्वन्द्वको अन्त्यसम्म आइपुग्दा सप्रबको सङ्ख्या भन्दा ३० हजार पुग्यो र यसलाई प्रत्येक विकास क्षेत्रमा एउटा वाहिनी रहने गरी पाँचवटा लडाकु वाहिनीमा विन्यास गरिएको थियो । प्रत्येक लडाकु वाहिनीमा कैयन् पदिक गण र पदिक गुल्महरू थिए । तिनीहरूको सङ्ख्या भने क्षेत्रपिच्छे नै फरक हुन्थ्यो^{१०७} ।

३.५ नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)

नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)को^{१०८} गठन सन् १९९५ मा भएको थियो^{१०९} । पार्टीको नेतृत्व अध्यक्षद्वारा गरिएको थियो, जो द्वन्द्वकालीन समयभर पुष्पकमल दाहाल रहे । त्यसबाहेक, दाहाल नेकपा (माओवादी)को सैनिक दस्ता जनमुक्ति सेनाको सर्वोच्च कमान्डर थिए (र छन्) ।

१०३ सशस्त्र प्रहरी ऐन, २०५८ भनिँएजस्तै सप्रबको रेखदेखको जिम्मा नेपाल सरकारको हो, दफा ४(१): “सशस्त्र प्रहरीको रेखदेख गर्ने, नियन्त्रण गर्ने र निर्देशन दिने अधिकार नेपाल सरकारलाई हुनेछ ।” Available at <http://www.lawcommission.gov.np/index.php/en/acts-english/doc/720/raw>.

१०४ ऐ. दफा ६(१) ।

१०५ ऐ. दफा ६(२): “नेपाल सरकारले नेपालको कुनै भागमा सशस्त्र प्रहरी सञ्चालन गरेको हप्तामा कम्तीमा एकपटक त्यस क्षेत्रमा सञ्चालन भएका सशस्त्र प्रहरीको सङ्ख्या र सशस्त्र प्रहरीले गरिरहेको काम कारवाहीको सम्बन्धमा राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद् र केन्द्रीय सुरक्षा समितिलाई जानकारी गराउनुपर्नेछ ।”

१०६ ऐ. दफा ८

१०७ नेपाल सरकार गृहमन्त्रालय, सशस्त्र प्रहरी बल, “परिचय”, Available at <http://www.apf.gov.np/introduction/introduction.php>

१०८ नेकपा (माओवादी)लाई २००९ जनवरीमा पुनर्नामकरण गरी एकीकृत नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) बनाइयो ।

१०९ See Annex 1 – Timeline, p. 209 and Chapter 2 – History of the Conflict, p. 36.

सन् १९९५ सेप्टेम्बरमा पार्टीको केन्द्रीय समितिद्वारा अवलम्बन गरिएको “जनयुद्धको ऐतिहासिक सुरुआतका सैद्धान्तिक आधार” नामक दस्तावेजमा उल्लेख भएअनुसार, माओवादी सेना नेकपा (माओवादी) पार्टीको नेतृत्वअन्तर्गत आयो र यसको उद्देश्य पार्टीको राजनीतिक लक्ष्य तथा हितअनुसार काम गर्नु थियो^{११०} । सो दस्तावेजले पार्टीकै नेतृत्वमा “क्रान्तिकारी संयुक्त मोर्चा”को स्थापनाको पनि व्यवस्था गरेको छ। संयुक्त क्रान्तिकारी जनपरिषद्, नेपाल (यूपीआरसी-नेपाल)को रूपमा रहेको संयुक्त मोर्चाले पछि गएर माओवादीद्वारा राष्ट्रिय तथा स्थानीयस्तरमा घोषणा गरिएका “जनसरकार” एवं “जनअदालत”को आधारभूमि तयार पायो^{१११} ।

जनमुक्ति सेनाको निर्माण २००१ सेप्टेम्बरमा^{११२} भएको कुरा माओवादी सेनाको प्रथम राष्ट्रिय सम्मेलनमा घोषणा गरियो, यद्यपि माओवादीहरू आफ्नो सैन्य क्षमता “जनयुद्ध” थालेदेखि नै विकास गरिरहेका थिए र जनमुक्ति सेनाको निर्माण भएको औपचारिक घोषणा गर्नु अघिदेखि नै चेन अफ कमान्डअन्तर्गत काम गरिरहेका र सैन्य कारवाहीमा संलग्न सक्रिय लडाकुहरू थिए । “केन्द्रीय सैनिक आयोग, नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)”द्वारा २०५४ फागुन १ गते प्रकाशित वक्तव्यअनुसार, त्यसबेला थुप्रै सक्रिय “सैन्य स्क्वाड” थिए, यद्यपि अहिलेसम्म यी प्लाटुनको स्तरमा भने पुगेका थिएनन्^{११३} । “विशेष कार्यदलहरू” सन् १९९८-९९ को बीचमा स्थापना गरेको भनियो र पहिलो स्थायी गुल्म सन् २००० को जुलाई-अगस्टमा गठन गरियो^{११४} । गुणस्तरीय संरचना निर्माणको घोषणा माथि उल्लिखित २००१ सेप्टेम्बरमा भएको सम्मेलनमा गरिएको थियो^{११५} । सन् २००२ को जून-जुलाईमा जनमुक्ति सेनाले पहिलो वाहिनी स्थापना गरेको र २००४ को जून-जुलाईमा पूर्वी पृतना र पश्चिम पृतनाको स्थापना गरी आफ्नो सैन्य क्षमतालाई पृतनास्तरसम्म विस्तार गरेको भनियो^{११६} । द्वन्द्वकालमा सक्रिय जनमुक्ति सेनाका कर्मचारीको सङ्ख्या ठ्याक्कै कति थियो भन्ने कुरा विवादकै विषय भए पनि धेरै विश्लेषकको अनुमानमा यो सङ्ख्या द्वन्द्वको अधिकांश अवधिभर ५ देखि १० हजारको बीचमा हुनुपर्छ ।

द्वन्द्वको अन्त्यतिर आइपुग्दा जनमुक्ति सेनाले देशभरि तीनवटा कमान्ड – पश्चिम कमान्ड, विशेष केन्द्रीय कमान्ड र पूर्वी केन्द्रीय कमान्ड – अन्तर्गत सातवटा घोषित पृतना रहने गरी आफ्नो विस्तार गरेको थियो । ती सबै फेरि सर्वोच्च कमान्डरको प्राधिकार तथा चारजना डेप्युटी कमान्डरको मातहतमा थिए ।

११० “Theoretical Premises for the Historic Initiation of the People’s War”, September 1995, Available at http://www.satp.org/satporgtp/countries/nepal/document/papers/theoretical_premises.htm: “यो योजना सर्वहारा वर्गको पार्टीको नेतृत्वमा नौलो जनवादी क्रान्तिको चरणमा क्रान्तिकारी संयुक्त मोर्चा र क्रान्तिकारी सेनाको निर्माणका सैद्धान्तिक प्रस्तावनामा आधारित हुनेछ, ” र बुँदा नं. च: “... पार्टीको नेतृत्वमा सामन्तवाद तथा साम्राज्यवादविरोधी जनताका सबै तह र प्रवर्गहरूलाई एकबद्ध गरी सशस्त्र सङ्घर्ष गरिनेछ ।” सेनाले पार्टीलाई नियन्त्रण गर्ने नभई पार्टीले सेनालाई नियन्त्रण गर्नुपर्ने कुरामा पनि १९९५ मार्चमा सम्पन्न पार्टी केन्द्रीय समितिद्वारा पारित “नेपालमा सशस्त्र सङ्घर्षका रणनीति र कार्यनीतिहरू”मा जोड दिइएको छ । Available at http://www.satp.org/satporgtp/countries/nepal/document/papers/strategy_and_tactics.htm: “यस बाटो (जनयुद्ध)का आधारभूत सिद्धान्तहरू मार्क्सवाद, लेनिनवाद र माओवादको वैचारिक मार्गनिर्देशनलाई सर्वोपरि राखी सेनामाथि पार्टीको नेतृत्व स्थापित गर्नु र कुनै पनि हालतमा बन्दुकले पार्टीमाथि नियन्त्रण राख्न पाउने स्थिति हुन नदिनु हुन् ।” यस मुद्दामा बाबुरामद्वारा गरिएका टिप्पणीहरू पनि हेर्नुहोस्: “पार्टीको सेना र राजनीतिक शाखाका बीचमा भएका तथाकथित अन्तरविरोधहरूवारे निरन्तर दुश्प्रचार अभियान थालिएको छ । हामी फेरि पनि भन्छौं यो बिल्कुल निराधार, अनर्गल र हानिकारक छ । अर्को कुरा, हामी यो गर्वसाथ घोषणा गर्छौं कि समकालीन क्रान्तिकारी विश्वमा हाम्रो आन्दोलन नै सबैभन्दा एकबद्ध र केन्द्रीकृत होला, जहाँ प्रत्येक सैनिक र गैरसैनिक कारवाही संयुक्त निर्णय तथा योजनाअनुसार हुने गर्छन् । वरु हाम्रा विरोधीहरू हामीसँग एकीकृत राजनीतिक-सैनिक संयन्त्र भएको र बाहिर अडकलवाजी गरिएजस्तो कुनै छुट्टै “सैनिक” र “राजनीतिक” शाखा नभएको कुरा बुझ्न सक्दैनन् । हामी पार्टीको सर्वोच्च र एकीकृत नेतृत्वमा साङ्गठनिक रूपमा पार्टी, सेना र संयुक्त मोर्चाको केन्द्रीकृत निर्माणप्रति प्रतिबद्ध भएकाले पार्टी र सेनाबीचको सम्बन्ध “पार्टीले बन्दुकको कमान्ड गर्दछ” भन्ने कथनमा आधारित छ । “Rejoinder on Some Current Issues: A Communication from the Revolutionaries in Nepal on the Current (September 2002) Situation in the Civil War.” *Monthly Review* (21 September, 2002) available at www.monthlyreview.org/0902bhattarai.htm

१११ वि.सं. २०५८ मङ्सिर ८ गते बाबुरामको समन्वयमा केन्द्रीय जनसरकार (यूपीआरसी) गठन भएको घोषणा गरियो । हेर्नुहोस् लेखनाथ न्यौपाने, भिजन प्रकाशन, २००६, पृ. ३४ । केन्द्रीय जनसरकारका प्रस्तावित सरकारी तथा न्यायिक भूमिकावारे थप जानकारीका लागि, हेर्नुहोस् “संयुक्त क्रान्तिकारी जनपरिषद्का साभाना नीति तथा कार्यक्रम,” available from <http://www.bannedthought.net/Nepal/Worker/Worker-08/CommonMinProg-URPC-W08.htm>.

११२ Kiyoko Ogura, “Realities and Images of Nepal’s Maoists after the Attack on Beni,” *European Bulletin of Himalayan Research*, vol 27, 2004, p. 69.

११३ Press Communiqué of the Central Military Commission, CPN (Maoist), 13 February 2008, available from <http://www.bannedthought.net/Nepal/Worker/Worker-04/Statement-CentralMilitaryCommission-980213.htm>

११४ उदय ‘दिपक’ चलाउने, जनयुद्ध र जनमुक्ति सेना: सैद्धान्तिक आधार र कार्यनीति, जनमुक्ति सेना नेपाल, छैटौँ डिभिजन, (२००९) पृ. ११-१३ । वि.सं. २०५६ फागुन ८ गते प्रकाशित मिति नभएको एउटा अन्तर्वातामा, पुष्पकमल दाहाल (प्रचण्ड)लाई माओवादी सेनालाई त्यतिखेर प्लाटुनस्तरमा विन्यास गरिएको र कम्पनी गठन गर्ने इच्छा भएको भनेर बोलेको भनी उद्धृत गरिएको थियो । “सैद्धान्तिक अर्थमा हामी जनसेना भन्ने शब्द प्रयोग गर्छौं । तर सेनाको औपचारिक नामको रूपमा हामी ‘यो हाम्रो जनमुक्ति सेना हो’ भनिरहेका छैनौं । हामीसँग जनसेना छ, तर सङ्गठनको यो स्वरूपलाई हामीले ‘जनमुक्ति सेना’ भनेका छैनौं । अब हाम्रो गुल्म गठन गर्ने लक्ष्य छ । हामी अब प्लाटुनको तहसम्म सङ्गठित भएका छौं । र तपाईंले विशेष कार्यदल देखी हाल्नुभो – कम्पनी गठन गर्नेतर्फको यो पहिलो खुड्किलो हो । हामीले कम्पनीको तहलाई थपन सक्थौं भने, दुई, तीन वा चार कम्पनी भए भने, र साथै अन्य ठाउँमा पनि प्लाटुनहरू भए भने अनि हामी भन्ने छौं यो हाम्रो सशक्त सेना हो । हाम्रो लक्ष्य के हो भने हामीसँग कम्पनी भएपछि मात्र आधार इलाका निर्माणका लागि हामीसँग एउटा मजबूत सेना हुनेछ, ” “Red Flag Flying on the Roof of the World -Part 3, Inside the Revolution in Nepal: Interview with Comrade Prachanda,” *Human Rights Server*, available from http://www.humanrights.de/doc_en/archiv/nepal/politics/200200_prachand_interview_c1.htm

११५ चलाउने, जनयुद्ध र जनमुक्ति सेना पृ. १५(see footnote 114)

११६ ऐ. २०-२१ ।

अध्याय ४ – लागु हुने अन्तर्राष्ट्रिय कानून

४.१ समीक्षा

द्वन्द्वको अवधिमा लागु हुने अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको रेखाङ्कन गर्नु यस अध्यायको उद्देश्य हो । यस प्रतिवेदनको विश्लेषण तथा सङ्कलन गर्न र नेपालले आफ्ना अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वहरू पालना गरेको छ कि छैन भन्ने सम्बन्धमा नेपालका राष्ट्रिय अदालतहरूलाई विचार गर्न विश्लेषणको महत्वपूर्ण खाका उपलब्ध गराउनुका साथै द्वन्द्वकालमा भएका अपराधहरूको अनुसन्धान, अभियोजन तथा निर्णय गर्न यिनै मान्यताहरूलाई खाकाको रूपमा प्रयोग गरिएको छ^{११७} ।

सबै प्रकारका सशस्त्र द्वन्द्वहरूमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय दुवै रूपमा निर्माण भएका कानूनहरूको समूह कार्यान्वयनमा रहेको हुन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको सन्दर्भमा, दुईवटा प्रमुख प्रणालीहरू द्वन्द्वको क्रममा लागु गरिएका हुन्छन् र ती हुन् अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून । यी दुवै प्रणाली एकअर्काका परिपूरक तथा एकअर्कालाई मद्दत पुऱ्याउने खालका छन् र यिनीहरूको साझा उद्देश्य मानव मर्यादाको संरक्षण गर्नु हो । यिनीहरूबीचको प्राथमिक भिन्नता भनेको ती कतिवेला लागु हुन्छन् भन्ने हो । मानवअधिकार कानूनले शान्ति र युद्ध दुवै समयमा सुरक्षा प्रदान गर्दछ भने मानवीय कानून सशस्त्र द्वन्द्वको बेला मात्र लागु हुन्छ । दुवै कानूनी प्रणाली पक्षराष्ट्रद्वारा अनुमोदित सन्धिहरू र प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनबाट निर्माण भएका हुन्छन् ।

अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका केही गम्भीर उल्लङ्घनहरू, उदाहरणका लागि, मानवताविरुद्धको अपराध, युद्ध अपराध, जातिहत्या, मानव बेचबिखन, समुद्री डकैती, दासता, यातना तथा बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अन्तर्राष्ट्रिय अपराध मानिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत, यस्ता अपराधका कथित पीडकको अनुसन्धान तथा अभियोजन गर्ने र यस्ता कार्यका लागि तिनलाई फौजदारी रूपमा जिम्मेवार ठहऱ्याउने दायित्व पक्षराष्ट्रको हो ।

४.२ अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून (आईएचआरएल)

४.२.१ सामान्य सिद्धान्तहरू

अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून शान्ति र सशस्त्र द्वन्द्व दुवै समयमा लागु हुन्छ^{११८} । यसमा कुनै मुलुक पक्षराष्ट्र भएको अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सन्धिहरूका प्रावधान, अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार प्रथाजनित कानून र अन्य सिद्धान्त तथा मापदण्डहरू पर्दछन् । कानूनको यस समूहमा व्यापक प्रकारका मुद्दाहरू समेटिएका भए पनि यसले मूलतः राज्य पात्रहरूमाथि दायित्व थोपरेको हुन्छ ।

द्वन्द्वबाट प्रभावित समयमा, नेपाल नौवटा प्रमुख मानवअधिकार दस्तावेजमध्ये छवटाको पक्षराष्ट्र थियोः^{११९}

११७ नेपालले अनुमोदन गरेका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको प्रावधानहरू कानूनको निर्माण गरेर राष्ट्रिय कानूनमा वैध रूपमा समावेश नगरिएसम्म तिनीहरू स्वतः नेपाली कानूनको अङ्ग हुँदैनन् । तसर्थ, कुनै पनि सन्धिको प्रावधानले त्यस कानूनअन्तर्गतका व्यक्तिगत अधिकार तथा दायित्वहरूको प्रत्यक्ष स्रोतको रूपमा काम गर्न सक्दैन । तर, नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ अनुसार, अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका प्रावधान तथा राष्ट्रिय कानूनका प्रावधान बाझिएको हदसम्म अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको प्रावधानहरू राष्ट्रिय कानूनको रूपमा लागु हुनेछ । सर्वोच्च अदालतका फैसलाहरूले पनि नेपाली कानूनमाथि प्रभाव पार्न तथा त्यसको निर्माण गर्न अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको बढ्दो प्रयोगलाई देखाउँछ । हेर्नुहोस्, जस्तै, लिली थापा र अन्य वि. श्री ५ को सरकार मन्त्रपरिषद् सचिवालय र अन्य, नेकाप (२००५), वर्ष ९, पृ. १०५४, रिट नं. ३४/२०६१; पुण्यवती पाठक र अन्य वि. परराष्ट्र मन्त्रालय, नेकाप (२००५) वर्ष ८, पृ. १०२५, रिट नं. ३३५५/२०६० डीडी, २०६२ मङ्सिर १३ ।

११८ यो कुरा विवादरहित छैन । यस सिद्धान्तमा लगातार आपत्ति जनाउनेहरू संयुक्त राज्य अमेरिका र इजरायल हुन् । हेर्नुहोस् *Concluding Observations of the Human Rights Committee: Israel*(CCPR/C/79/Add. 93) (1998); *Concluding observations of the Human Rights Committee: Israel* (CCPR/CO/78/ISR)(2003); *Consideration by the Human Rights Committee of Reports Submitted by State Parties under Article 40 of the Covenant: United States of America* (CCPR/C/USA/3)(2005), Annex I; *Concluding observations of the Human Rights Committee: United States of America* (CCPR/C/USA/CO/3)(2006), para3.

११९ यो प्रतिवेदन तयार पार्ने बेलासम्म, नेपालले सबै आप्रवासी कामदार तथा तिनका परिवारका सदस्यहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (आईसीआरएमडब्लु) वा बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबाट सबै व्यक्तिको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (सीईडी)लाई अनुमोदन गरेको थिएन । नेपालले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धिमा २०५९ पुस १९ गते हस्ताक्षर गरे पनि यसलाई अहिलेसम्म अनुमोदन गरिएको छैन र यो द्वन्द्वकालमा यो लागु भएन ।

मानवअधिकार महासन्धिहरू	हस्ताक्षर	अनुमोदन	कार्यान्वयन
सबै प्रकारका जातीय विभेद उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि	—	२०२७ माघ १३क ^{१२०}	२०२८ वैशाख १८
बालअधिकार महासन्धि	२०४६ माघ १३	२०४७ भदौ २९	२०४७ असोज २८
सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकाको संलग्नतासम्बन्धी बालअधिकार महासन्धिको ऐच्छिक सन्धिपत्र	२०५७ भदौ २३	२०६३ पुस १९क	२०६३ माघ २०
बालबालिकाको बेचबिखन, बाल वेश्यावृत्ति र बाल अश्लील चित्र सम्बन्धमा बालअधिकार महासन्धिको ऐच्छिक सन्धिपत्र	२०५७ भदौ २३	२०६२ पुस २२क	२०६२ फागुन ८
महिलाविरुद्ध सबै प्रकारका विभेदको उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि (सिड्अ)	२०४७ माघ २२	२०४८ वैशाख ९	२०४८ जेठ ८
सिड्अको ऐच्छिक सन्धिपत्र	२०५८ पुस ३	२०६४ असार १	२०६४ भदौ २९
नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध (आईसीसीपीआर)	—	२०४८ वैशाख ३१क	२०४८ साउन २९
आईसीसीपीआरको ऐच्छिक सन्धिपत्र	—	२०४८ वैशाख ३१क ^{१२१}	२०४८ साउन २९
मृत्युदण्ड उन्मूलन गर्ने उद्देश्यले व्यवस्था गरिएको आईसीसीपीआरको दोस्रो ऐच्छिक सन्धिपत्र	—	२०५४ फागुन २०	२०५५ जेठ २१
आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध	—	२०४८ वैशाख ३१क	२०४८ साउन २९
यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायसम्बन्धी महासन्धि (क्याट)	—	२०४८ वैशाख ३१क ^{१२२}	२०४८ जेठ ३०

यी सन्धिअन्तर्गत विभिन्न मौलिक अधिकारहरू द्वन्द्वकालमा लागू भए, जुन अधिकारहरू यस प्रकार छन्:

- बाँच्न पाउने अधिकार: धारा ६, आईसीसीपीआर
- व्यक्तिको स्वतन्त्रता तथा सुरक्षाको अधिकार: धारा ९, आईसीसीपीआर
- यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायबाट स्वतन्त्रताको अधिकार: धारा ९, आईसीसीपीआर तथा धारा २ र १६, क्याट
- यौन हिंसाबाट स्वतन्त्रताको अधिकार: क्याट र सिड्अ
- शान्तिपूर्ण भेला गर्न पाउने अधिकार: धारा २१, आईसीसीपीआर
- सशस्त्र फौजको भर्नामा प्रतिबन्धलगायत सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकाको विशेष संरक्षणको अधिकार: धारा ३८, सीआरसी

१२० नेपालले धारा १४ अन्तर्गतको आवश्यक घोषणा गरेको छैन, जसले जातीय विभेद उन्मूलन समितिको व्यक्तिगत उजुरीहरूमाथि विचारविमर्श गर्ने दक्षतालाई मान्यता प्रदान गर्दछ।

१२१ ऐच्छिक सन्धिपत्रको सम्मिलनले मानवअधिकार समितिलाई व्यक्तिगत उजुरीहरू प्राप्त गर्न अनुमति दिन्छ।

१२२ नेपालले धारा २२ अन्तर्गतको आवश्यक घोषणा गरेको छैन, जसले यातनाविरुद्धको समितिको व्यक्तिगत उजुरीमाथि विचारविमर्श गर्ने दक्षतालाई मान्यता प्रदान गर्दछ, न त यसले धारा २८ अन्तर्गतको घोषणा नै गरेको छ, जसले जाँचबुझ गर्ने क्याटको दक्षतालाई मान्यता दिन्छ।

४.२.२ निलम्बन र सङ्कटकाल

मानवअधिकार महासन्धिको प्रावधानहरू आन्तरिक सशस्त्र द्वन्द्वको अवस्थामा लागु भइरहन्छन् । आईसीसीपीआरको धारा ४ ले पक्षराष्ट्रलाई यस अनुबन्धअन्तर्गतका दायित्वहरूलाई निलम्बन गर्न पाउने अधिकार दिएको छ तर यसलाई त्यस अवस्थामा मात्र लागु गर्न सकिन्छ जब उनीहरूले राष्ट्रको जीवनमा खतरा पुऱ्याउने सार्वजनिक सङ्कटको औपचारिक रूपमा घोषणा गर्दछन् । पक्षराष्ट्रले यस्तो घोषणा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार समितिमा दर्ता गर्नुपर्छ र संयुक्त राष्ट्रसङ्घका महासचिवमार्फत सन्धिको अन्य पक्षराष्ट्रलाई “तत्काल जानकारी” गराउनुपर्छ ।

सङ्कटकालको घोषणा गरेपछि, यसले पक्षराष्ट्रलाई अत्यन्त सीमित मानवअधिकारहरूको सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दायित्वहरूलाई निलम्बन गर्ने अनुमति दिन्छ । आईसीसीपीआरको निलम्बनको प्रावधानअन्तर्गत विचार तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता, आवतजावत गर्न पाउने, गोपनीयता तथा प्रभावकारी न्यायिक उपचारका अधिकारहरूलाई केही समयका लागि कटौती गर्न सकिनेछ । तर यो सबै अनुबन्धको धारा ४ मा व्यवस्था गरिएका कठोर शर्तहरूको अधीनमा रहेर भएको हुनुपर्छ । यी शर्तहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गतका अन्य दायित्वसँग बाभिएको हुन नहुने र जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म वा सामाजिक उत्पत्तिका आधारमा विभेद गरिएको हुन नहुने कुराहरू पर्दछन्^{१२३} । त्यसबाहेक, अनुबन्धका धारा ६ (बाँच्न पाउने अधिकार), धारा ७ (यातनामाथि प्रतिबन्ध), धारा ८ (दासतामाथि प्रतिबन्ध), धारा ११ (करारीय दायित्व पूरा गर्न नसकेको भनी कसैलाई कारागारमा राख्न नपाइने), धारा १५ (कानूनबेगर दण्डसजाय गर्न नपाइने), धारा १६ (कानुनी हैसियतको अधिकार) र धारा १८ (विचार, विवेक र धर्मको स्वतन्त्रता) लाई निलम्बन गर्न सकिने छैन^{१२४} ।

नेपालले द्वन्द्वको समयमा दुईपटक सङ्कटकालको घोषणा गर्‍यो । २०५८ मङ्सिरमा लगाइएको सङ्कटकाल नौ महिनासम्म कायम रह्यो भने २०६१ माघमा लगाइएको सङ्कटकाल तीन महिनासम्म कायम रह्यो । दुवैपटक सरकारले भेला गर्न तथा आवतजावत गर्न पाउने, प्रेस, गोपनीयता, सम्पत्ति, केही न्यायिक उपचार र सूचनामा पहुँचको अधिकार जस्ता आईसीसीपीआरमा आधारित अधिकारहरू कटौती गरिएको जानकारी संयुक्त राष्ट्रसङ्घका महासचिवलाई गरायो^{१२५} ।

४.३ अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून

४.३.१ सशस्त्र द्वन्द्व

नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वमा कुनकुन पक्षहरू सम्बद्ध थिए भन्ने कुराको निर्धारण गर्न सबैभन्दा पहिले सशस्त्र द्वन्द्व भएको अवधि तोक्नु र त्यसपछि यो राष्ट्रिय वा गैरराष्ट्रिय कुन प्रकृतिको थियो भन्ने निर्धारण गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

यस प्रतिवेदनले नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिलाई ठ्याक्कै यही नै हो भनेर तोक्न खोजेको छैन, जुन कम्तीमा दुई पक्षका बीचमा “दीर्घकालीन सशस्त्र हिंसा”को तीव्रतामा आधारित भएर मूल्याङ्कन गरिनुपर्ने विषय हो^{१२६} । तैपनि, यस प्रतिवेदनमा समीक्षा गरिएको नेकपा (माओवादी)ले सशस्त्र विद्रोहका क्रममा आक्रमणहरू प्रारम्भ गरेदेखि २०६३ मङ्सिर ५ गते विस्तृत शान्ति सम्झौता सम्पन्न भएसम्मको अवधिलाई सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिको रूपमा लिइएको छ ।

जब सशस्त्र द्वन्द्व दुई वा दुईभन्दा बढी विरोधी राज्यहरूका बीचमा नभई सरकारी फौज र गैरसरकारी फौजका बीच हुन्छ,

^{१२३} आईसीसीपीआर धारा ४(१) ।

^{१२४} आईसीसीपीआर धारा ४(२) ।

^{१२५} C. N. 270. 2002. TREATIES-4 (Depositary Notification), 25 March 2002; C. N. 170. 2005. TREATIES-3 (Depositary Notification), 14 March 2005.

^{१२६} *The Prosecutor v. Dusko Tadic*, IT-94-1-A, ICTY Appeals Chamber, 38

त्यसलाई “गैरअन्तर्राष्ट्रिय” चरित्रको द्वन्द्व भएको ठानिन्छ^{१२७} । नेपालको सशस्त्र द्वन्द्व गैरअन्तर्राष्ट्रिय चरित्रको थियो भन्ने कुरामा व्यापक सहमति भएको पाइन्छ । त्यसैले, यस प्रतिवेदनमा गरिएको विश्लेषण गैरअन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वमा लागु हुने अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका प्रावधानहरूमा आधारित रहेका छन् ।

४.३.२ साभा धारा ३

नेपाल पक्षराष्ट्र भएको चारवटा जेनेभा महासन्धिहरूको साभा धारा ३^{१२८} गैरअन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वको सञ्चालनलाई शासन गर्ने कानूनको स्रोतको रूपमा रहेको छ ।

साभा धारा ३:

कुनै पनि पक्षराष्ट्रको भूभागमा गैरअन्तर्राष्ट्रिय चरित्रको सशस्त्र द्वन्द्व देखा परेको खण्डमा द्वन्द्वरत प्रत्येक पक्ष कम्तीमा पनि देहायका प्रावधानहरू लागु गर्न बाध्य हुनेछ :

(१) आफ्ना हतियार बिसाएका सशस्त्रफौजका सदस्य तथा विमार, चोटपटक, थुना वा अन्य कारणले लडाइँबाट अलग भएकालगायत युद्धमा सक्रिय भाग नलिने व्यक्तिहरूलाई जुनसुकै परिस्थितिमा पनि जाति, वर्ण, धर्म वा आस्था, लिङ्ग, जन्म, सम्पत्ति वा अन्य त्यस्तै मापदण्डका आधारमा विनाविभेद मानवोचित व्यवहार गरिनेछ । यसका लागि तलका कार्यहरू माथि उल्लिखित व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा कुनै पनि ठाउँ र कुनै पनि समयमा गर्नबाट प्रतिबन्धित छन् र रहनेछन् :

- (क) जीउ ज्यानविरुद्धको हिंसा, खासगरी सबै प्रकारका हत्या, अङ्गभङ्ग, क्रूर व्यवहार र यातना ;
- (ख) व्यक्तिलाई बन्धक बनाउने
- (ग) व्यक्तिगत मर्यादामा आघात पुऱ्याउने, खासगरी तिरस्कारपूर्ण वा अपमानजनक व्यवहार ;
- (घ) सभ्य जनताले अत्यावश्यक ठानेका कानुनी प्रत्याभूति भएको नियमित अदालतको निर्णयविना दण्ड सुनाउनु र त्यसलाई कार्यान्वयन गर्नु ।

(२) घाइते तथा विरामीलाई जम्मा गरी स्याहार गरिनेछ ।

अन्तर्राष्ट्रिय रेडक्रस समिति जस्तो निष्पक्ष मानवीय निकायले द्वन्द्वरत पक्षहरूलाई आफ्ना सेवाहरू प्रदान गर्न सक्नेछ ।

द्वन्द्वरत पक्षहरूले विशेष सम्झौताहरूमाफत प्रस्तुत महासन्धिका अन्य सबै वा आंशिक प्रावधानहरूलाई लागु गर्न प्रयत्न गर्नेछन् । यी पूर्ववर्ती प्रावधानहरूको प्रयोगले द्वन्द्वरत पक्षहरूको कानुनी हैसियतलाई असर गर्ने छैन ।

द्वन्द्वरत दुवै पक्ष प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका प्रावधानहरूद्वारा पनि बाँधिएका छन्^{१२९} । कुनै पनि सशस्त्र द्वन्द्वको सञ्चालनसँग सम्बद्ध प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका मुख्य सिद्धान्तहरूमा देहायका कुराहरू पर्दछन् :

१२७ सन् १९४९ अगस्ट १२ को जेनेभा महासन्धिको अतिरिक्त सन्धिपत्र र गैरअन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वका पीडितहरूको संरक्षणसँग सम्बन्धित सन्धिपत्र (प्रोटोकल २), १९७७ जून ८ । जेनेभा महासन्धिको दोस्रो अतिरिक्त सन्धिपत्रले गैरअन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वलाई विशिष्ट रूपले सम्बोधन गर्दछ तर नेपालले यसलाई अनुमोदन नगरेको हुनाले यसमाथि प्रतिवेदनमा विस्तृत रूपमा छलफल गरिएको छैन । तर, दोस्रो अतिरिक्त सन्धिपत्रका केही पक्षहरूले नेपालमा द्वन्द्व सुरु भएको वर्ष सन् १९९६ मा भएको प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनलाई प्रतिबिम्बित गर्ने हुनाले युद्धको अवधिभरि यी प्रावधानहरू लागु भएका थिए भन्ने कुरालाई ध्यानमा राखिनुपर्छ । यस सम्बन्धमा गैरअन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वका विशेषताहरू, धारा १ मा उल्लेख भएअनुसार, उपयोगी मार्गदर्शक हुन् । विशेषगरी, धारा १ ले यो “हुलदङ्गा, हिंसा वा अन्य त्यस्तै प्रकारका कार्यहरू छुट्टै र छिटफुट घटना जस्ता आन्तरिक गडबडी तथा तनावको स्थितिमा...” लागु हुँदैन भनी उल्लेख गरेको छ ।

१२८ नेपालले चारवटा जेनेभा महासन्धिलाई २०२० माघ २४ गते अनुमोदन गर्‍यो । नेपालले जेनेभा यी महासन्धिको अतिरिक्त सन्धिपत्रहरू १ र २ लाई अनुमोदन गरेको छैन भन्ने कुरालाई ख्याल राख्नुपर्छ । त्यसैले, तिनका प्रावधानहरू, खासगरी अतिरिक्त सन्धिपत्र २, नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वमा प्रत्यक्षतः लागु हुँदैनन ।

१२९ Jean-Marie Henckaerts and Louise Doswald-Beck for the International Committee of the Red Cross, *Customary International Humanitarian Law* (3 vols.), (Cambridge, Cambridge University Press, 2005).

- **भिन्नता** : सशस्त्र द्वन्द्वमा सधैँभरि द्वन्द्वरत पक्षहरूले गैरसैनिक व्यक्ति र लडाकुहरूबीच फरक छुट्याई लडाकुहरूलाई मात्र निसाना बनाउनुपर्छ । यस सिद्धान्तअनुसार लडाकुहरू र असक्षम वा अशक्त भई लडाइँबाट अलग भएका तथा युद्धमा प्रत्यक्ष रूपमा भाग नलिएकाहरू (अर्थात्, गैरसैनिक व्यक्ति)बीच पनि फरक छुट्याउनु आवश्यक हुन्छ । यसबाहेक, गैरसैनिक वस्तुहरूलाई सैन्य उद्देश्यहरूबाट छुट्याइनुपर्छ र सैन्य उद्देश्य पूर्ति गर्ने वस्तुहरूमाथि आक्रमण गरिनुपर्छ ।
- **समानुपातिकता** : आकस्मिक क्षति “अपेक्षा गरिएको ठोस तथा प्रत्यक्ष सैन्य लाभको तुलनामा अत्यधिक बढी हुने” भएमा कुनै पनि पक्षले त्यस्तो आक्रमणलाई त्याग्नु आवश्यक हुन्छ^{१३०} ।
- **आक्रमणमा पूर्वसावधानी (र त्यसका असरविरुद्ध)** : कुनै पनि आक्रमण गर्नुअघि आक्रमण गर्न लागिएका वस्तुहरू सामरिक उद्देश्य पूरा गर्ने वैधानिक वस्तुहरू हुन् कि होइनन् भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्न र सर्वसाधारणको जीवनलाई हुने आकस्मिक क्षति र चोटपटक तथा गैरसामरिक वस्तुहरूमा हुने क्षतिलाई न्यून गर्न सबै सम्भाव्य पूर्वसावधानी अपनाइनुपर्छ । गैरसैनिक जनसमुदायहरू आक्रमणबाट प्रभावित हुनसक्ने मनासिब आशङ्का रहेको अवस्थामा विद्यमान परिस्थितिले साथ दिएसम्म “प्रभावकारी पूर्वचेतावनी” त्यस्तो गैरसैनिक जनसमुदायलाई दिइनुपर्छ । त्यसबाहेक, आफ्नो नियन्त्रणमा रहेका गैरसैनिक जनसमुदायलाई द्वन्द्वरत पक्षहरूले आफ्ना विरोधीबाट हुने आक्रमणको असरबाट संरक्षण गर्न “सबै सम्भाव्य पूर्वसावधानी” अपनाउनुपर्छ । प्रत्येक पक्षले आवादी भएका क्षेत्रमा “वैधानिक सामरिक उद्देश्य”को रूपमा लिन सकिने वस्तुहरूलाई निसाना बनाउने कार्यबाट बच्नुपर्छ । त्यस्तै, केही निश्चित वस्तु तथा व्यक्तिहरूलाई बचाउनका लागि गरिने मानव ढालको प्रयोगमाथि प्रतिबन्ध लगाइएको छ^{१३१} ।
- **मानवता** : गैरसैनिक नागरिक तथा असक्षम वा अशक्त भई लडाइँबाट अलग भएका व्यक्तिहरूसँग मानवोचित व्यवहार गरिनुपर्छ । कुनै पनि हत्या, यातना, बलात्कार, अङ्गभङ्ग, कुटपिट, तिरस्कार र त्यस्तै खालका दुर्व्यवहारमाथि प्रतिबन्ध लगाइएको छ । त्यसबाहेक, लडाइँका विधि तथा साधनहरूले “अनावश्यक पीडा” दिनुहुँदैन । अन्तर्राष्ट्रिय न्याय अदालतले अनावश्यक पीडालाई “वैधानिक सामरिक उद्देश्य हासिल गर्न पन्छ्याउनै नसकिने क्षतिभन्दा बढी क्षति” भनी परिभाषा गरेको छ^{१३२} ।

४.४ अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गतका फौजदारी जिम्मेवारी^{१३३}

४.४.१ अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने दायित्व

अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनअनुसार, राज्यहरूले यी दुईवटा कानूनका गम्भीर उल्लङ्घनका आरोपहरूको अनुसन्धान गर्नुपर्छ र उपयुक्त भएमा शङ्कित पीडकविरुद्ध अभियोजन गरी पीडितलाई परिपूरण उपलब्ध गराउनुपर्छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घ महासभाले यस दायित्वलाई “न्यायिक उपचारको अधिकारसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तहरू”मा घोषणा गर्दा यसलाई सबैभन्दा स्पष्ट शब्दमा यसरी अभिव्यक्त गरेको थियो:

^{१३०} See International Committee of Red Cross, *Customary International Humanitarian Law*, rule 14 (see footnote 129).

^{१३१} International Committee of Red Cross, *Customary International Humanitarian Law*, rule 97, which is derived in part from the IHRL obligation upon states to protect life (see footnote 129)

^{१३२} *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*, Advisory Opinion, *ICJ Reports 1996*, para 78.

^{१३३} यस खण्डमा अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी कानूनबारे छलफल गरिएको नभए पनि यहाँ उल्लेख गरिएको सन्दर्भमा राष्ट्रिय फौजदारी कानून पनि प्रयोग हुन्छ भनी पाठकलाई स्मरण गराइन्छ र कुनै पनि कुराले राष्ट्रिय फौजदारी ऐनलाई यहाँ छलफल गरिएसकको वा त्योभन्दा कम गम्भीर आचरणलाई अपराधीकरण गर्नबाट छेक्दैन । यो प्रतिवेदन तयार पार्दासम्म नेपालको मुलुकी ऐनले यस प्रतिवेदनमा सूचीकृत “अन्तर्राष्ट्रिय अपराधहरू”लाई अपराधीकरण गरेको छैन । उदाहरणका लागि, नेपाली कानूनअनुसार यातना गैरकानुनी हुँदैन ।

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनबमोजिम अपराध मानिने अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनको घोर उल्लङ्घन तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरूको अनुसन्धान गर्नु राज्यहरूको दायित्व हो र पर्याप्त प्रमाण छ भने उल्लङ्घनका लागि जिम्मेवार भनिएको व्यक्तिलाई अभियोजन गर्ने तथा दोषी पाइएको अवस्थामा निजलाई दण्डित गर्ने दायित्व पनि उनीहरूकै हुन्छ^{१३४} ।

आंशिक रूपमा यो दायित्व आईसीसीपीआरको धारा २ मा आधारित छ^{१३५} तर यसलाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार समितिद्वारा दिइएको व्याख्यामा पुष्टि गरिएको छ। उदाहरणका लागि, समितिले अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनको उल्लङ्घनका पीडकहरूलाई अनुसन्धान र सजाय गर्न नसक्नु आईसीसीपीआरको छुट्टै उल्लङ्घन हो भन्ने कुरा पटकपटक बताएको छ। सन् १९९५ मै बाटिस्टा डे एरेलाना वि. कोलम्बियाको मुद्दामा, समितिले बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका घटनाका आरोपहरूका बारेमा पूर्ण अनुसन्धान गर्नु र त्यस्ता उल्लङ्घनका लागि फौजदारी रूपमा जिम्मेवार व्यक्तिहरूको अभियोजन गर्नु कोलम्बियाको कर्तव्य हो भनेर फैसला गरेको थियो^{१३६}। सन् १९८४ को यातना विरुद्धको महासन्धि, जसलाई नेपालले सन् १९९१ म अनुमोदन गरेको थियो, ले “राज्यले आफ्ना दक्ष अधिकारीहरूले आफ्नो क्षेत्राधिकारअन्तर्गतको कुनै पनि भूभागमा यातनाको कृत्य भएको छ भन्ने विश्वास गर्ने मनासिब आधार भएको अवस्थामा त्यसलाई शीघ्र तथा निष्पक्ष अनुसन्धानतर्फ अगाडि बढाउने कुरालाई सुनिश्चित गर्ने” दायित्व हुन्छ भनेको छ^{१३७} ।

त्यस्तै, अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनअन्तर्गत, पीडकहरू आफूले गरेका गम्भीर उल्लङ्घनका लागि व्यक्तिगत रूपमा जिम्मेवार हुन्छन् र उनीहरूलाई अभियोजन गरी दण्डित गरिनुपर्छ। उदाहरणका लागि, सन् १९४९ का जेनेभा महासन्धिहरूले सशस्त्र द्वन्द्वमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका नियमहरूको गम्भीर उल्लङ्घनको फौजदारी सजायको सम्बन्धमा पक्षराष्ट्रहरूको दायित्वलाई स्पष्टसँग राखेको छ^{१३८}। यस कुरालाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सुरक्षा परिषद्द्वारा कैयौँपटक पुनर्पुष्टि गरिएको छ, खासगरी अफगानिस्तान, बुरुन्डी, कङ्गो जनगणतन्त्र, कोसोभो र रुवान्डामा भएका द्वन्द्वका सन्दर्भमा^{१३९}। बिना मतदान सन् २००२ मा पारित गरिएको दण्डहीनतासम्बन्धी एउटा प्रस्तावमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार आयोगले युद्धअपराधका पीडकहरूलाई अभियोजन वा प्रत्यर्पण गरिनुपर्छ भन्ने कुरा स्वीकार गर्‍यो^{१४०}। त्यसैगरी, आयोगले सिरिया लिओन, रुसी महासङ्घको चेचन्या गणतन्त्र, रुवान्डा, सुडान, बुरुन्डी तथा पूर्व युगोस्लाभियामा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको उल्लङ्घन गर्ने आरोपित पीडकहरूको अनुसन्धान तथा अभियोजन गराउन भनेर अधिकांश प्रस्तावहरू मतदान बिना अवलम्बन गरेको छ। अहिले अन्तर्राष्ट्रिय वा गैरअन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वमा मानवीय कानूनको उल्लङ्घनका आरोपित पीडकहरूलाई अनुसन्धान तथा दण्डित गर्ने दायित्वलाई मोटामोटी रूपमा प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दायित्वको रूपमा लिइएको छ^{१४१}।

यस दायित्वलाई सन्तुष्ट पार्न गरिने अनुसन्धानको प्रकृतिका सम्बन्धमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घले यस्ता अनुसन्धानका लागि चारवटा विश्वव्यापी सिद्धान्तमा केन्द्रित रही मार्गनिर्देशन तयार गरेको छ। ती हुन्: स्वतन्त्रता, प्रभावकारिता, शीघ्रता र निष्पक्षता^{१४२}। यी

१३४ *Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law*, General Assembly resolution 60/147, article 4.

१३५ आईसीसीपीआरको धारा २ ले पक्ष राष्ट्रलाई आफ्नो भूभाग वा अधिकारक्षेत्र भित्र पर्ने सबै व्यक्तिलाई यस अनुबन्धमा स्वीकृत अधिकारहरूलाई सम्मान तथा सुनिश्चित गर्न र अधिकारको उल्लङ्घन भएका कुनै पनि व्यक्तिलाई प्रभावकारी न्यायिक उपचारसमेत सुनिश्चित गर्न लगाउँछ।

१३६ Human Rights Committee, *Bautista de Arellana v. Colombia*, communication no. 563/1993, 27 October 1995, para 8. 6. See also Human Rights Committee, *José Vicente and Amado Villafañe Chaparro, Luís Napoleón Torres Crespo, Angel María Torres Arroyo and Antonio Hugues Chaparro Torres v. Colombia*, communication no. 612/1995, 29 July 1995, para 8. 8; Human Rights Committee, *Rajapakse v. Sri Lanka*, communication no. 1250/2004, 14 July 2006, para 9. 3.

१३७ यातना र अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायविरुद्धको महासन्धि (१९८७), धारा १२।

१३८ यो दायित्व चारवटा जेनेभा महासन्धिको “गम्भीर उल्लङ्घनसम्बन्धी व्यवस्था” मा एवं प्रथागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा सविस्तर समाहित गरिएको छ। हेर्नुहोस् पहिलो जेनेभा महासन्धिको धारा ४९; दोस्रो जेनेभा महासन्धिको धारा ५०; तेस्रो जेनेभा महासन्धिको धारा १२९; र चौथो जेनेभा महासन्धिको धारा १४६। “गम्भीर उल्लङ्घनसम्बन्धी व्यवस्था”मा अपराधहरूको एक विशिष्ट सूची छ जसको उल्लङ्घन भएमा पीडकलाई राज्यले ‘मुद्दा चलाउनुपर्ने वा प्रत्यर्पण’ गर्नुपर्ने हुन्छ।

१३९ Security Council resolution 978 (1995), Security Council resolution 1193 (1998) Security Council resolution 1199 (1998).

१४० United Nations Commission on Human Rights, resolution 2002/79, para 11.

१४१ International Committee for the Red Cross, *Customary International Humanitarian Law*, rule 158 (see footnote 129).

१४२ *Principles on the Effective Prevention and Investigation of Extra-Legal, Arbitrary and Summary Executions*, Economic and Social Council resolution 1989/65, annex, Available from www1.umn.edu/humanrts/instree/i7pepi.htm; *The Principles on the Effective Investigation and Documentation of Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment*, recommended by General Assembly resolution 55/89 Available from www2.ohchr.org/english/law/investigation.htm. अनुसन्धान अदालत वा कुनै न्यायिक निकायसमेतले गर्नुपर्छ भन्ने जरुरी छैन, उपयुक्त भएमा, प्रशासनिक अनुसन्धानहरूले समान रूपमा यी चारवटा सिद्धान्तको पालना गर्न सक्छन् भन्ने कुरालाई ख्याल राख्नुहोस्।

चारवटा सिद्धान्तहरू मानवअधिकार संरक्षणको मुटुमा रहेका छन् र राष्ट्रसङ्घका सदस्यहरूका लागि बाध्यकारी छन् किनकि तिनीहरू राष्ट्रसङ्घ समर्थित अन्तर्राष्ट्रिय अदालतहरूको विधिशास्त्रमा निर्भर रहेर तयार पारिएका हुन् र सम्बद्ध राष्ट्रसङ्घीय निकायमा प्रतिनिधित्व भएका राष्ट्रले सहमति पनि जनाएका छन् ।

४.४.२ अन्तर्राष्ट्रिय अपराध

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका विशेषगरी मानवताविरुद्धको अपराध, युद्धअपराध, जातिहत्या, मानव बेचबिखन, समुद्री डकैती, दासत्व र यातना तथा बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य जस्ता मानवअधिकारका घोर उल्लङ्घनहरू “अन्तर्राष्ट्रिय अपराध” मानिन्छन् । अनुसन्धान तथा अभियोजन गर्ने राष्ट्रको कर्तव्यअनुसार, यी अपराधलाई, खासगरी त्यससम्बन्धी प्राथमिक क्षेत्राधिकार भएको राष्ट्रका व्यक्तिहरूद्वारा, सक्षम अदालतसमक्ष अभियोजन गरिनुपर्छ ।

केही घटनामा, विशेषगरी जब अपराधप्रति “विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार” आकर्षित हुन्छ तिनलाई अन्य मुलुकका राष्ट्रिय अदालतमा पनि मुद्दा चलाउन सकिन्छ । विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार केही अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताहरू बाध्यकारी हुन्छन् भन्ने सिद्धान्तमा आधारित हुन्छ अर्थात् त्यस्तो दायित्वको स्वामित्व समग्रमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले लिएको हुन्छ^{१४३} । विश्वव्यापी क्षेत्राधिकारले समेटेका अपराधहरूका पूर्ण दायराबारे केही विवाद जारी रहे तापनि सबै राज्यका अदालतहरूलाई कम्तीमा पनि मानवताविरुद्धको अपराध, युद्ध अपराध (साभ्ता धारा ३ को गम्भीर उल्लङ्घनजस्ता), जातिहत्या र यातना लागि जिम्मेवार व्यक्तिहरूलाई अभियोजन गर्ने अधिकार हुन्छ भन्ने कुरामा सहमति भइसकेको छ^{१४४} ।

४.४.३ मानवताविरुद्धका अपराध

मानवताविरुद्धका अपराधहरूमाथिको प्रतिबन्ध प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा पूर्ण रूपमा स्थापित भइसकेको छ र यसलाई बाध्यात्मक कानूनको हैसियत प्राप्त भएको मानिन्छ । यसको अर्थ हो राष्ट्रहरूको अन्तर्राष्ट्रिय समुदायद्वारा यस प्रतिबन्धलाई यस्तो मान्यताका रूपमा स्वीकार गरिएको छ जसलाई कहिल्यै पनि निलम्बन गर्न सकिँदैन ।

रोम विधानको परिभाषाअनुसार, मानवताविरुद्धको अपराध त्यतिखेर हुन्छ जब सूचीकृत केही निश्चित कृत्यहरू “गैरसैनिक जनसमुदायविरुद्ध जानाजान लक्षित व्यापक वा योजनाबद्ध आक्रमणको रूपमा”^{१४५} गरिन्छ । नेपाल हाल अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालत (आईसीसी), १९९८ को रोम विधानको पक्ष राष्ट्र नभए पनि रोम विधानका केही निश्चित पक्षहरूले प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको प्रतिनिधित्व गर्दछन् र त्यसैले यसलाई यस कानूनको प्रयोगलाई स्पष्ट पार्न मानवताविरुद्ध अपराधको विश्लेषणमा प्रयोग गरिएको छ ।

रोम विधानको धारा ७, अनुच्छेद १ मा मानवअधिकारको सर्वाधिक गम्भीर उल्लङ्घनहरूलाई प्रतिनिधित्व गर्ने कृत्यहरूको सूची दिइएको छ । तीमध्ये हुन्:

१४३ एर्गा ओमनेसको अवधारणा बार्सिलोना ट्रयाक्सन मुद्दा (बेल्जियम वि. स्पेन) (दोस्रो चरण) ICJ Rep 1970 3, प्रकरण ३३ मा: “समग्र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायप्रति कुनै पनि राज्यका दायित्वहरू र कूटनीतिक संरक्षणको क्षेत्रमा अर्को राज्यको सन्दर्भमा उठेका दायित्वहरूको बीचमा अत्यावश्यक विभाजन रेखा कोरिनुपर्छ । स्वभावैले पहिला दायित्वहरू सबै राज्यका सरोकार हुन् । त्यसमा भएका अधिकारहरूको महत्त्वलाई दृष्टिगत गर्दा सबै राज्यको आफ्नो संरक्षणमा कानुनी इच्छा हुनसक्छ । ती इर्गा ओमनेस दायित्वहरू हुन् । [३३ मा] उदाहरणका लागि, यस्ता दायित्व समकालीन अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा आक्रमण र जातिहत्याको गैरकानुनी घोषणा तथा जातीय विभेदबाट संरक्षणलगायत मानिसका आधारभूत अधिकारसम्बन्धी सिद्धान्त तथा नियमहरूबाट निस्त छन् । तदनुसारका संरक्षणसम्बन्धी अधिकारहरू आम अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको समूहमा प्रवेश गरेका छन् भने ... अरुलाई विश्वव्यापी वा अर्धविश्वव्यापी चरित्रका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूबाट प्राप्त भएका छन् ।”

१४४ यस्ता अपराधहरू, (यातना) लाई बाध्यात्मक कानूनले समाल्ने भएको अवस्थामा कुनै पनि राज्यका अदालतहरूले त्यस्तो कार्यमाथिको आफ्नो क्षेत्राधिकार प्रयोग गर्न पाउने मात्र होइन कि त्यसो गर्ने उनीहरूको दायित्व पनि हुनेछ ।

१४५ अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम विधान, A/CONF. 183/9* (1998), धारा ७ ।

- हत्या,
- उच्छेदन,
- दास बनाउने,
- जनसमुदायको निष्कासन वा जबर्जस्ती स्थानान्तरण,
- यातना,
- करणी, यौनदासता वा अन्य गम्भीर प्रकारका यौन हिंसा,
- राजनीतिक, जातीय, राष्ट्रिय, जनजातीय, साँस्कृतिक, धार्मिक वा लैङ्गिक आधारमा पहिचान गर्न सकिने खास समूह वा सामूहिक रूपमा गरिने उत्पीडन,
- जबर्जस्ती व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य,
- जानाजान शरीर वा मानसिक वा शारीरिक स्वास्थ्यमा गम्भीर पीडा वा अन्य गम्भीर चोट पार्ने नियतले गरिएका त्यस्तै प्रकृतिका अन्य अमानवीय कार्यहरू ।

यी सूचीकृत कार्यहरू मानवताविरुद्धको अपराधको रूपमा वर्गीकृत हुन ती व्यापक र योजनाबद्ध आक्रमणको हिस्साको रूपमा गरिएको हुनुपर्छ । रोम विधानले माथि सूचीकृत हिंसाका विभिन्न कार्य भएमा त्यो आक्रमण हुन्छ भनी स्पष्ट पारेको छ । तर, एउटै कृत्य पनि ठूलो आक्रमणको हिस्साको रूपमा गरिएमा त्यो मानवताविरुद्धको अपराध हुन सक्छ । त्यसबाहेक, कुनै पनि आक्रमण सैन्य वा सशस्त्र द्वन्द्वको हिस्सा नै हुनुपर्छ भन्ने छैन^{१४६} । आक्रमणको प्रकृति व्यापक भएको नभएको कुरा त्यसको मापन, निसाना बनाइएका मानिसको सङ्ख्या वा “शृङ्खलाबद्ध अमानवीय कृत्यहरूको समुच्च प्रभाव वा एउटै ठूलो कृत्यको विशिष्ट प्रभाव”^{१४७} मा आधारित हुन्छ । आक्रमणको योजनाबद्ध प्रकृति “गरिएका कृत्यहरूको सङ्गठित चरित्र र जथाभावी हुन नसक्ने तिनको प्रकृति”बाट अनुमान गरिन्छ^{१४८} ।

मानवताविरुद्धको अपराध हुन यो गैरसैनिक जनसमुदायविरुद्ध लक्षित भएको हुन जरुरी छ । गैरसैनिक जनसमुदाय भन्नाले बर्दी नलगाएका र सरकारी अधिकारीसँग कुनै पनि किसिमको सम्बन्ध नभएका मानिस एवं ती व्यक्तिहरू जो “लडाइँबाट बाहिर” भएकाले द्वन्द्वमा भाग लिइरहेका छैनन् वा लिन छाडेका छन् भन्ने बुझिन्छ^{१४९} । “गैरसैनिक जनसमुदाय” भन्ने अभिव्यक्तिलाई बृहत् अर्थमा बुझ्नु आवश्यक छ र यसले यस्तो जनसमुदायलाई जनाउँछ जो मूलतः सर्वसाधारण व्यक्तिहरू मिलेर बनेको हुन्छ । गैरसैनिक नागरिकहरू बहुसङ्ख्यक भएको अवस्थामा, गैरसर्वसाधारण (non-civilians) व्यक्तिहरू छन् भने पनि त्यस्तो जनसमुदायलाई “गैरसैनिक” भनेर वर्गीकरण गर्न सकिन्छ^{१५०} ।

४.४.४ युद्धअपराध

“युद्धअपराध” भन्ने पदावली सामान्यतः अन्तर्राष्ट्रिय वा गैरअन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा गैरसैनिक वा शत्रुपक्षका लडाकुहरूप्रति लक्षित अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको कुनै पनि गम्भीर उल्लङ्घनलाई जनाउन प्रयोग गरिन्छ, जसका लागि पीडकहरूलाई व्यक्तिगत आधारमा फौजदारी रूपमा जिम्मेवार ठहर्‍याउन सकिनेछ । यस्ता अपराधहरू मूलतः चारवटा जेनेभा महासन्धि, तिनका अतिरिक्त सन्धिपत्र, सन् १८९९ र १९०७का हेग महासन्धिहरू प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनबाट लिइएका छन् । नेपाल रोम विधानको पक्षराष्ट्र नभए तापनि यसको धारा ८ को अध्ययनले युद्धअपराधका विभिन्न प्रवर्गहरूलाई छुट्याई उपयोगी मार्गनिर्देशन गर्दछ^{१५१} । गैरअन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वसँग सम्बद्ध प्रवर्गहरू निम्नानुसार छन् :

१४६ ऐ. धारा ७, अपराधका तत्वहरू ।

१४७ *Prosecutor v. Kordić and Cerkez*, ICTY, Appeals Chamber, no. IT-95-14/2-A, 17 December 2004, para. 94

१४८ ऐ. ।

१४९ *Prosecutor v. Mrkšić et al.*, ICTY, Appeals Chamber, 5 May 2009, para. 32 and 33.

१५० *Prosecutor v. Limaj*, ICTY, Trial chamber, no. IT-03-66-T, 30 November 2005, para. 186.

१५१ रोम विधान, धारा ८(२)(ग) (पादटिप्पणी १४५ हेनुहोस्) ।

- आन्तरिक सशस्त्र द्वन्द्वमा साभा धारा ३ को गम्भीर उल्लङ्घन, खासगरी युद्धमा सक्रिय भाग नलिएकाप्रति लक्षित हत्या, अङ्गभङ्ग, क्रूर व्यवहार र यातना;^{१५२}
- आन्तरिक सशस्त्र द्वन्द्वमा लागु हुने कानून तथा प्रचलनका अन्य गम्भीर उल्लङ्घनहरू, जस्तै, गैरसैनिक जनसमुदायमाथि जानाजान गरिने आक्रमण, बलात्कार तथा यौन दासता, अनिवार्य सैनिक भर्ती, सैन्य भर्ती वा बालसैनिकको प्रयोग^{१५३} ।

युद्धअपराध हुनका लागि त्यो अपराध सशस्त्र द्वन्द्वकालमा भएको तथा प्रतिबन्धित कार्य र सशस्त्र द्वन्द्वको बीचमा सम्बन्ध हुनु आवश्यक हुन्छ । त्यस्तो सम्बन्ध हुनु भनेको त्यस्तो कार्य गर्ने पीडकलाई त्यस्तो कार्य गरेको समयमा सशस्त्र द्वन्द्वको अस्तित्वबारे थाहा थियो, त्यो कार्य सशस्त्र द्वन्द्वको सन्दर्भमा भएको थियो र यो “द्वन्द्व”सँग सम्बन्धित थियो भन्ने हो^{१५४} ।

४.५ अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको प्रयोगसम्बन्धी सिद्धान्त

४.५.१ अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गतका दायित्वहरूको जिम्मेवारी

अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनले मूलतः कुनै राष्ट्र तथा कानून कार्यान्वयन गर्ने संस्था जस्ता सम्बद्ध सरकारी पात्रहरूको दायित्वलाई थोपर्दछ । तर, सशस्त्र समूहहरूले पनि यो मानवअधिकारको कानूनको सम्मान गर्नुपर्छ । कुनै सशस्त्र समूहले प्रहरी अधिकार, पक्राउ गर्ने अधिकार र भूभागभित्र आफ्ना नियमहरूको कार्यान्वयन गराउने जस्ता सरकारले गर्ने खालका कामहरू प्रभावकारी रूपले गर्दछ भने त्यो भूभागमा उसको वास्तविक (*de facto*) अधिकारी भएको ठान्न सकिन्छ^{१५५} । अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनले वास्तविक अधिकारीमाथि निश्चित दायित्वहरू थोपरेको हुन्छ, जसले उक्त भूभागभित्र भएका उल्लङ्घनहरूका लागि जिम्मेवारी लिएको हुन्छ^{१५६} । उदाहरणका लागि, यातना वा जीवनको स्वेच्छाचारी हरणमाथि लगाइएको प्रतिबन्धको सम्मान गर्नु वास्तविक व्यवस्थाको दायित्व हुन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनअन्तर्गतका पक्षराष्ट्रमाथि थोपरिएका दायित्वहरू वास्तविक अधिकारीमाथि थोपरेको भए पनि नभए पनि त्यसको साथसाथै निरन्तर काम गरिरहेको हुन्छ भन्ने कुरामा जोड दिनुपर्छ ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विशेष कार्यादेशवाहकहरूले “प्रत्येक व्यक्ति र समाजको प्रत्येक अङ्ग”को मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको सम्मान तथा प्रवर्धन गर्ने र सशस्त्र समूहका कार्यहरूको सम्बोधन गर्ने चालु दायित्वमाथि जोड दिएका छन्^{१५७} ।

गैरअन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वमा, अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून, विशेषगरी चारवटा जेनेभा महासन्धिको साभा धारा ३ अन्तर्गतका न्यूनतम संरक्षण जुन “प्रत्येक द्वन्द्वरत पक्ष”मा लागु हुन्छ, को सम्मान गर्नु सशस्त्र समूहहरूको पनि दायित्व हो ।

^{१५२} साभा धारा ३ को गम्भीर उल्लङ्घनमा फौजदारी उत्तरदायित्व पर्छ भन्ने कुरा अब प्रस्ट रूपमा स्थापित भइसकेको छ । आईसीटीवाइले तादिचको मुद्दामा “प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले साभा धारा ३ को गम्भीर उल्लङ्घनका लागि फौजदारी उत्तरदायित्व थोपरेको छ र यसमा अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वका पीडितको संरक्षणसम्बन्धी सामान्य सिद्धान्त तथा नियमहरूले पनि पूरकको भूमिका खेलेका छन् ... ” भन्ने फैसला गर्‍यो । *Prosecutor v. Tadić*, ICTY, Trial Chamber, no. IT-94-1-I, Opinion and Judgment, 7 May 1997. प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका हालका नियमअन्तर्गत आन्तरिक सशस्त्र द्वन्द्वमा साभा धारा ३ को उल्लङ्घनले त्यस्तो उल्लङ्घन गर्ने व्यक्तिहरूमाथि व्यक्तिगत फौजदारी उत्तरदायित्व थोपरेको कुरा पुष्टि गर्दै पुनरावेदनमा १९९७ को फैसला सदर गरियो ।

^{१५३} ऐ, धारा ८(२)(ड) ।

^{१५४} Ibid, article 8, Elements of Crimes. See also *Prosecutor v. Kunarac et al.*, ICTY, Appeals chamber, no. IT-96-23/1-A, 12 June 2002, para. 58: “सशस्त्र द्वन्द्व र अपराधका बीच कारण र असरको जस्तो सम्बन्ध हुनु आवश्यक छैन तर कम्तीमा सशस्त्र द्वन्द्वको अस्तित्वले पीडकको त्यस्तो अपराध गर्ने क्षमतामा, त्यस्तो अपराध गर्ने निर्णयमा, जुन तरिकाले त्यस्तो अपराध गरियो त्यसमा वा जुन उद्देश्यले उनीहरूले त्यो अपराध गरे त्यसमा ठूलो प्रभाव पारेको भने हुनैपर्छ ।”

^{१५५} वास्तविक (*de facto*) शासनव्यवस्था राज्य जस्तै देखिन्छन् किनकि उनीहरू भूभागमा कब्जा जमाउनुका साथै कानून व्यवस्था तथा अदालती व्यवस्था कायम राख्नु, कानूनहरू पारित गरी लागु गर्न, भूभागमा रहेका बासिन्दाहरूको आपसी सम्बन्ध तथा सरकारसँग उनीहरूको सम्बन्धलाई नियमन गर्न एउटा सम्प्रभु सरकारले गर्ने सबै काम गर्दछन् । Lord Atkin, *Arantzazu Mendi case*, House of Lords, at 65 et seq, cited in *The Redress Trust*, “Not Only the State: Torture by Non-State Actors: Towards Enhanced Protection, Accountability and Effective Remedies” (May 2006) p. 14, Available from www.redress.org/downloads/publications/Non%20State%20Actors%209%20June%20Final.pdf

^{१५६} वास्तविक (*de facto*) नियन्त्रणलाई कानूनी (*de jure*) नियन्त्रणसँग तुलना गर्न सकिन्छ र पछिल्लोको अर्थ हुन्छ ‘कानूनवमोजिम’ । लागु कानूनवमोजिम, कुनै भूभाग कुनै निकायको कानूनी नियन्त्रणमा भएपनि, उसले आफ्नो अधिकार प्रभावकारी रूपमा उपयोग गर्न नसकेको कुरा धरातलीय यथार्थहरूले जनाउन सक्छन् ।

^{१५७} *Report of the Special Rapporteur on extrajudicial, summary or arbitrary executions, Mr. Philip Alston*, 27 March 2006, E/CN. 4/2006/53/Add. 5; *Report of the Special Rapporteur on extrajudicial, summary or arbitrary executions, Philip Alston; the Special Rapporteur on the right of everyone to the enjoyment of the highest attainable standard of physical and mental health, Paul Hunt; the Representative of the Secretary-General on human rights of internally displaced persons, Walter Kalin; and the Special Rapporteur on adequate housing as a component of the right to an adequate standard of living, Miloon Kothari*, UN Doc. A/HRC/2/7, 2 October 2006, para. 19.

नेपालमा द्वन्द्वको क्रममा मुलुकको अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका जिम्मेवारीहरू सरकारले वास्तविक नियन्त्रण जमाएका सबै ठाउँमा लागु भए^{१५८} । त्यसबाहेक, सशस्त्र द्वन्द्व भन्ने सकिने सम्पूर्ण अवधिभरि, अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून लागु भयो । माओवादीहरूले वास्तविक अधिकार जमाएका क्षेत्रहरूमा मानवअधिकार सम्बन्धी दायित्व तिनका जिम्मेवारी थिए ।

४.५.२ अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको एकसाथ प्रयोग – विशेष कानून

जहाँ अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून लागु हुन्छ र एकनासले लागु गर्न सकिन्छ तिनलाई लागु गर्नु द्वन्द्वरत पक्षहरूको दायित्व हो । जहाँ उनीहरू लागु गर्न सक्दैनन्, उदाहरणका लागि, एउटै स्थितिमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनको भन्दा मानवीय कानूनले छुट्टै किसिमको आचरण खोजेको हुन्छ वा त्यस्तो आचरणलाई छुट दिन्छ, तब विशेष कानूनको सिद्धान्त लागु हुन्छ । यस सिद्धान्तले जब दुईवटा भिन्नभिन्न मापदण्डहरू एउटै विषयवस्तुमा लागु गर्न सक्ने अवस्था हुन्छ, बढी विशिष्ट मापदण्डचाहिँ लागु हुन्छ भन्ने व्यवस्था गरेको छ^{१५९} ।

यस्तो स्थिति बिरलै हुन्छ र यी दुईवटा कानुनी व्यवस्थाको मिलान र परिपूरकतालाई अन्तर्राष्ट्रिय न्याय अदालत^{१६०} तथा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार समितिद्वारा उसको सामान्य टिप्पणी ३१मा उल्लेख गरिएको छ^{१६१} । सन् २००५ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार समितिले यस मुद्दालाई थप प्रस्ट्याउने उद्देश्यले यसको समीक्षा गर्‍यो । समितिले यी दुई कानुनी व्यवस्था एकअर्काका पूरक भएको र एकले अर्कालाई बहिन्याउने खालको नभएको र विशेष कानूनको सिद्धान्त द्वन्द्वको अवस्थामा लागु हुने कुराको पुष्टि गर्‍यो । यसले थप के घोषणा गर्‍यो भने सशस्त्र द्वन्द्वको सबै स्थितिमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनले अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनभन्दा स्वतः प्राथमिकता पाउने हुँदैन:

कुनै खास विशिष्ट स्थितिलाई लिएर यी दुई कानुनी व्यवस्थाका प्रावधानहरू बाझिएको अवस्थामा विशेष कानूनको पहिचान गरी लागु गर्नुपर्छ^{१६२} ।

त्यसकारण, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार समितिका अनुसार, कुनै पनि विशिष्ट परिस्थितिमा कुन कानुनी व्यवस्था लागु हुन्छ भन्ने कुरा त्यहाँ सशस्त्र द्वन्द्व चलेको छ कि छैन भन्ने कुरामा मात्र निर्भर गर्दैन तर कुन कानुनी व्यवस्था त्यस्तो विशिष्ट परिस्थितिमा लागु हुने खालका विशिष्ट नियम छन् भन्ने कुरामा भर पर्छ । उदाहरणका लागि, अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनमा 'कम तीव्र' द्वन्द्वको परिस्थितिमा लागु हुने बढी विस्तृत कानून छन् जसमा पक्षराष्ट्रका कारवाहीहरू सैनिक लडाइँ जस्तो भन्दा प्रहरीका काम तथा कानून कार्यान्वयनसँग तुलनीय हुन्छन् ।

जेहोस्, यी दुई कानुनी व्यवस्था एकअर्कालाई सघाउने खालका हुँदैनन् भनी व्याख्या गर्न सकिने अवस्था बिरलै देखिन्छ । खासगरी, जब प्रश्न युद्धमा प्रत्यक्ष भाग नलिएका गैरसैनिक नागरिकहरू वा असक्षम वा अशक्त भई लडाइँबाट अलग भएका लडाकुसँग सम्बन्धित हुन्छ, प्रत्येक कानुनी व्यवस्थाअन्तर्गतका संरक्षणहरू तात्त्विक रूपमा उस्तै हुन्छन् ।

१५८ पहिला नेकपा (माओवादी)लाई गुमाएका र अहिले सरकारले "प्रभावकारी नियन्त्रण" प्राप्त गरेका लगायतका क्षेत्रमा ।

१५९ Report of the Study Group of the International Law Commission, *Fragmentation of International Law: Difficulties Arising from the Diversification and Expansion of International Law*, 58th session of the International Law Commission, A/CN. 4/L. 682 (2006).

१६० *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory*, International Court of Justice Advisory Opinion, General List No. 131, 9 July 2004, para 106.

१६१ "यो अनुबन्ध अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका नियमहरू लागु हुने सशस्त्र द्वन्द्वको स्थितिमा पनि लागु हुन्छ । अनुबन्धका केही अधिकारका सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका अझ विशिष्ट नियमहरू अनुबन्धका अधिकारहरूको व्याख्याका निमित्त विशेषतः सान्दर्भिक हुनसक्ने भएपनि कानूनका दुवै क्षेत्र एकअर्काका लागि निषेध गर्ने नभई परिपूरक छन् ।" *General Comment No. 31 of the Human Rights Committee: Nature of the General Legal Obligation Imposed on States Parties to the Covenant*, CCPR/C/21/Rev. 1/Add. 13, sect. 11.

१६२ Working Group on Arbitrary Detention, Mr. Abdul Jabber al-Kubaisi v. Iraq and the United States of America, Opinion No. 44/2005, A/HRC/4/40/Add. 1, (2006), para 13.

४.५.३ सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिका

अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनमा सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकासँग गरिने व्यवहारका सम्बन्धमा तिनका आ-आफ्नै विशिष्ट प्रावधानहरू छन् जसले प्रायः वयस्कभन्दा अरूलाई पनि संरक्षण प्रदान गरेको हुन्छ^{१६३} । उदाहरणका लागि, १८ वर्ष मुनिका जोकसैले जस्तोसुकै अपराध गरेपनि तिनलाई मृत्युदण्ड हुँदैन^{१६४} ।

सशस्त्र फौज वा सशस्त्र समूहमा बालबालिकालाई जबर्जस्ती भर्ना गराइनुहुँदैन र युद्धमा भाग लिन दिनुहुँदैन भन्ने कुरा नेपालको द्वन्द्वसँग विशेषतः सम्बन्धित कुरा हो । यो कुरा सन् १९९० मा नेपाल पक्षराष्ट्र बनेको बालअधिकार महासन्धिको धारा ३८ एवं अन्य केही अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजमा प्रस्टसँग उल्लेख गरिएको छ र यसलाई प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको हिस्साको रूपमा मानिन्छ^{१६५} ।

युद्धमा सहभागिता तथा भर्तीका लागि न्यूनतम उमेरका सम्बन्धमा, बालअधिकार महासन्धि र अतिरिक्त सन्धिपत्र १ र २ ले सशस्त्र फौज तथा सशस्त्र समूहमा भर्तीको न्यूनतम उमेर १५ वर्ष^{१६६} तोकेका छन् भने महासन्धिको ऐच्छिक सन्धिपत्रले युद्धमा सैन्य भर्ती, प्रयोग र सहभागिताका लागि यस उमेरलाई बढाएर १८ वर्ष^{१६७} पारेको छ । १५ र १८ वर्षबीचका बालबालिकाका बारे सन्धिपत्रले अनिवार्य भर्तीलाई मात्र निषेध गरेको छ^{१६८} । महत्वपूर्ण कुरा के छ भने अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनी व्यवस्थामा अन्य संरक्षणका लागि कुनै पनि बालबालिकाको परिभाषित उमेर १८ वर्ष हो^{१६९} ।

सशस्त्र समूहमा बालबालिकाको भर्ती नेपालमा द्वन्द्वको समयमा एउटा महत्वपूर्ण मुद्दा थियो र यसलाई द्वन्द्वरत पक्षहरू तथा संयुक्त राष्ट्रसङ्घले सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकासम्बन्धी सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव १६१२ (२००५)को खाकाभित्र रहेर सम्बोधन गरेका थिए^{१७०} । उल्लेख्य कुरा के छ भने नेपाल सरकार, एकीकृत नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) र संयुक्त राष्ट्रसङ्घबीच अयोग्य माओवादी सैनिक कर्मचारीको निष्कासनका लागि बनेको कार्ययोजनामा २०६६ पुस १ गते सहमति भएको थियो । सो कार्ययोजनामा माओवादी सैनिक कर्मचारी, जो प्रमाणीकरणका बेला नाबालक थिए, का सम्बन्धमा गरिएका प्रतिबद्धता कार्यान्वयनको अनुगमन गरी त्यसबारे प्रतिवेदन गर्न संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय अनुगमन संयन्त्रको स्थापना गर्नुपर्ने कुरा पनि थियो । यस मुद्दालाई सम्बोधन गर्न संयन्त्रको स्थापना भइसकेका कारणले गर्दा यस प्रतिवेदनको सन्दर्भमा सशस्त्र समूहमा बालबालिकाको भर्तीलाई लिएर भएका उल्लङ्घनहरू समावेश नगर्ने निर्णय गरियो, न त त्यसलाई सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारमा नै समावेश गरिएको छ । तर, यसले सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्रहरूलाई वा अर्को सक्षम न्यायिक निकायलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको उल्लङ्घनको अनुसन्धान वा अभियोजनको सन्दर्भमा यस्ता घटनाहरूमाथि विचार गर्नबाट रोक्नुहुँदैन ।

१६३ विशिष्ट उल्लङ्घन (यातना तथा बेपत्ता पार्ने कार्य)का कानूनी पक्षहरूको पछिल्ला विषयगत अध्यायहरूमा चर्चा गरिन्छ । त्यसैले, तिनीहरूको यहाँ चर्चा गरिएको छैन ।

१६४ International Covenant on Civil and Political Rights (1976) article 6(5); Fourth Geneva Convention, article 68; Additional Protocol I to the Geneva Conventions, 1949, article 77(5); Additional Protocol II to the Geneva Conventions, 1949, article 6(4).

१६५ Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the Involvement of Children in Armed Conflict (CRC OP-armed conflict) (2002); International Committee for the Red Cross, Customary International Humanitarian Law, vol. 1 (see footnote 129), rules 135-137; The Rome Statute, article 8 (2) (e) (vii) (see footnote 145); Additional Protocol I to the Geneva Conventions, 1949, article 77; Additional Protocol II to the Geneva Conventions, 1949, article 4. Note also that the Convention Concerning the Prohibition and Immediate Action for the Elimination of the Worst Forms of Child Labour (1999), ILO Convention No. 182, which Nepal ratified in 2002, prohibits the “forced or compulsory recruitment of children for use in armed conflict” in its article 3(a). See also International Committee for the Red Cross, Customary International Humanitarian Law, vol. 1 (see footnote 129), p. 487

१६६ Additional Protocol I to the Geneva Conventions, 1949, article 77(2). Additional Protocol II to the Geneva Conventions, 1949, article 4(3)(c); Convention on the Rights of the Child (1990), article 38(3). यसको आशय हो कार्यान्वयनमा रहेको अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी संरचनाअनुसार १५ वर्ष वा सोभन्दा बढी उमेरका व्यक्तिहरूलाई युद्धमा भर्ती गर्नु वा त्यसमा सहभागी बन्न दिनु उल्लङ्घन होइन ।

१६७ Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the Involvement of Children in Armed Conflict, article 2. नेपालले ऐच्छिक सन्धिपत्रमा सन् २००० मा हस्ताक्षर गरे पनि त्यसको अनुमोदन भने सन् २००७ मा मात्र गयो ।

१६८ ऐ. ।

१६९ बालअधिकार महासन्धि धारा १ (see footnote 166), अर्थात “बालअधिकारसम्बन्धी कानूनले पहिले नै साबालक हुन्छ भनी तोकेकोमा” बाहेक ।

१७० UN Security Council, *Security Council resolution 1612 (2005)* 26 July 2005, S/RES/1612 (2005).

अध्याय ५ – गैरकानुनी हत्या

५.१ समीक्षा

सरकारी आँकडाअनुसार, २०५२ फागुनमा सुरु भएको “जनयुद्ध” र २०६३ मङ्सिर ५ गते औपचारिक रूपमा अन्त्य भएको सशस्त्र द्वन्द्वबीच लडाकु तथा गैरसैनिक दुवै गरी जम्मा १२ हजार ६८६ जना द्वन्द्वमा मारिएका थिए^{१७१}। धेरै घटनामा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको सम्मान भएपनि उपलब्ध तथ्याङ्कहरूको सन्दर्भबाट विभिन्न परिस्थितिमा गैरकानुनी हत्याका रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको उल्लङ्घन भएको कुरा स्पष्ट छ।

सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारमा दुई हजारभन्दा बढी घटना सूचीकृत छन्, जसले एक वा त्योभन्दा बढी हत्याहरू अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घन भएको हुनसक्ने परिस्थितिमा भए कि भन्ने शङ्का उब्जाएको छ। यीमध्ये बहुसङ्ख्यक घटना माओवादीहरूद्वारा भएको भनिएको छ, र यसपछि सुरक्षाफौज आउँछ। कतिपय घटनामा पीडकहरू को थिए भन्ने थाहा छैन। यस अध्यायमा, यी घटनाको अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनका मापदण्डका सन्दर्भमा “गैरकानुनी हत्या”को सामूहिक शीर्षकमा विश्लेषण गरिएको छ।

उपलब्ध तथ्याङ्कले द्वन्द्व अवधिभरि विभिन्न सन्दर्भमा गैरकानुनी हत्या भएको देखाउँदछ। उदाहरणका लागि, सुरक्षाफौजका चौकी तथा अड्डा, सरकारी भवन, राष्ट्रिय व्याङ्क तथा सार्वजनिक सेवाका प्रतिष्ठानहरूमा गरिएको माओवादी आक्रमणमा; अपभ्रष्ट हुने दोहोरो भिडन्त र माडी बम विस्फोटन जस्ता धरापमा; पहिले गरेका माओवादी आक्रमणका प्रतिक्रियास्वरूप सुरक्षाफौजद्वारा गरिएका खानतलास कारवाहीका क्रममा; र जसरी स्थानीय जनमुक्ति सेना र राजनीतिक कार्यकर्ताहरूले शङ्कास्पद जासुस तथा सुराकीहरूको अपहरण, अभद्र व्यवहार/यातना र हत्या गरे त्यसमा। शत्रुपक्षका लडाकु तथा थुनामा रहेका वा अन्य तरिकाले विरोधीको नियन्त्रणमा रहेका गैरसैनिक व्यक्तिहरूविरुद्ध, उदाहरणका लागि कायरतापूर्वक गरिएका हत्या, गैरकानुनी हत्या भएका थिए। यस्तै एउटा जबर्जस्त घटना हो दोरम्बाको, जहाँ शाही नेपाली सेनाले १७ माओवादी र २ सर्वसाधारणलाई नियन्त्रणमा लिई, पहाडमा हिंडाएर लगी लाइनै लगाएर हत्या गरेको भनिन्छ। नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)ले पनि आफूले बन्दी बनाएका व्यक्तिहरूलाई मारेको भनिन्छ, उदाहरणका लागि, तीन शिक्षकहरू मुक्तिनाथ अधिकारी, केदार घिमिरे र अर्जुन घिमिरे जसमध्ये प्रत्येकलाई सन् २००२ मा लम्जुङ जिल्लामा छुट्टाछुट्टै घटनामा अपहरणपछि मारिएको थियो भनिन्छ^{१७२}।

अन्यत्र उल्लेख गरिएभैं, द्वन्द्वकालमा तुलनात्मक रूपमा ठूला आक्रमणहरू कमै भए र अभिलिखित घटनाहरूले पुष्टि गर्दछन् कि बहुसङ्ख्यक कथित गैरकानुनी हत्या कम तीव्र, कम हताहत हुने परिस्थितिमा भएका थिए। दशक लामो द्वन्द्वको क्रममा २९ दिने अवधिमा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित भनिएको गैरकानुनी हत्याको परिमाणस्वरूप दश वा सोभन्दा बढी मानिस मरेको एउटा मात्र अभिलेख छ।

भौगोलिक रूपमा, द्वन्द्व सुरु भएका र सबैभन्दा बढी प्रभावित जिल्लाहरू मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रका रुकुम र रोल्पा हुन्। सर्वाधिक कथित गैरकानुनी हत्याहरू पनि यहीं भएको पाइयो। कम तीव्र द्वन्द्वको रूपमा हत्या क्रमशः सम्पूर्ण मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रभरि फैलियो र पछि यसले मुलुकको अधिकांश भागलाई ढाक्यो, विशेषगरी २०११ नोभेम्बरको युद्धविराम विफल भएपछि। सन् २००३ अगस्टमा दोस्रो युद्धविराम विफल भएपछि गैरकानुनी हत्याको भौगोलिक केन्द्र मध्यमाञ्चलतिर सन्थो।

१७१ शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको वेबसाइट, शान्ति प्रक्रिया सहयोग आयोजना।

१७२ मुक्तिनाथ अधिकारी (Ref. No. 5985)लाई २०५८ माघ ३ गते अपहरणपछि हत्या गरिएको थियो, केदार घिमिरे (Ref. No. 5982)लाई २०५८ माघ ३ गते अपहरणपछि हत्या गरिएको थियो र अर्जुन घिमिरे (Ref. No. 5948)लाई २०५९ असार १३ गते अपहरणपछि हत्या गरिएको थियो।

सामान्यतः कुनै पनि समय बिन्दुमा भएको कथित गैरकानुनी हत्याहरूको सङ्ख्या त्यस समयमा भएको द्वन्द्वको तीव्रतासँग मेल खान्थ्यो । उदाहरणका लागि, सन् २००१ र २००३ को युद्धविरामका समयमा, द्वन्द्वसँग सम्बन्धित हत्या तथा कथित गैरकानुनी हत्या दुवै कम थिए । वार्ता विफल भएपछि हिंसामा नाटकीय वृद्धि भयो र त्यसैअनुसार (१.) मारिनेहरूको कुल सङ्ख्या र (२.) द्वन्द्वरत दुवै पक्षद्वारा गैरकानुनी हत्याहरू भएको भन्ने आरोपहरूमा पनि बढोत्तरी भयो ।

पाँच वा त्योभन्दा बढी मृत्यु हुन पुगेका कथित गैरकानुनी हत्याका घटना सुरक्षाफौज तथा माओवादी दुवैबाट भएको भनिएको छ । तर, आरोपित पीडक सुरक्षाफौज भएका यस्ता घटनाको आवृत्ति सङ्कटकालको बेला ह्वात्तै बढेर गयो ।

द्वन्द्वरत प्रत्येक पक्षद्वारा भएका कथित गैरकानुनी हत्याहरूको सङ्ख्यामा भएको उल्लेख्य वृद्धिको अध्ययनले ती एकै समयमा नभएको देखाउँछ । बरु, माओवादीले गरेको आक्रमणको प्रतिक्रियास्वरूप सुरक्षाफौजले गरेको तस्बिर देखापरेछ, जसमा दुवै पक्षले एकअर्कालाई गैरकानुनी हत्या गरेको आरोप लगाए । उदाहरणका लागि, सुरक्षाफौजले गरेको भनिएको सबैभन्दा ठूलो सङ्ख्याको गैरकानुनी हत्या अघिल्ला तीन महिनामा रोल्पा, सल्यान, पाँचथर, काभ्रे र अछाममा माओवादीले गरेका शृङ्खलाबद्ध आक्रमणपछिको अवस्थामा २००२ मार्चमा भयो । त्यस्तै, माओवादीद्वारा काठमाडौँमा भएका विशिष्ट व्यक्तिहरूको हत्या र २००३ अगस्तमा शान्ति वार्ता विफल हुनुअघि पश्चिमाञ्चल, मध्यपश्चिमाञ्चल र सुदूरपश्चिमाञ्चल क्षेत्रका जिल्लाहरूमा माओवादीले गरेका शृङ्खलाबद्ध आक्रमण पछि २००३ अक्टोबरमा सुरक्षाफौजद्वारा गरिएको भनिएका गैरकानुनी हत्याहरूमा बढोत्तरी भएको कुरा जनाइएको छ ।

यी सबै कुरालाई एकै ठाउँमा राखेर हेर्दा गैरकानुनी हत्याका आरोप र सुरक्षाफौज तथा माओवादी दुवैबाट भएका यस्ता हत्यासँग सम्बन्धित प्रस्ट प्रवृत्तिले गैरकानुनी हत्याहरू द्वन्द्वको समयमा नीतिकै (व्यक्त वा अव्यक्त) एक अङ्ग थिए कि भन्ने प्रश्न खडा गर्दछ । विशेषतः दुवै पक्षद्वारा सर्वसाधारणको जानाजानी गरिएको हत्याका अनेकौँ रिपोर्टहरू उल्लेख्य छन्, खासगरी ती व्यक्तिहरूको हत्या जसले शत्रुपक्षलाई समर्थन गरेको वा सूचना दिएको ठानिएका थिए । यी परिस्थितिमा, द्वन्द्वरत पक्षका त्यसबेलाका नेताहरूलाई यी कार्यमा फौजदारी रूपमा उत्तरदायी बनाउन सकिने हुनसक्छ ।

गैरकानुनी हत्याको आफ्नो छलफलमा, यस अध्यायले सर्वप्रथम नेपालमा द्वन्द्वको क्रममा लागु हुने सम्बद्ध अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी खाकालाई प्रस्टसँग राखेछ । सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारमा भएका घटनाहरूमा आधारित रहेर हत्याका मुख्य प्रवृत्तिबारे छलफल गरिनेछ । यस प्रतिवेदनका अन्य अध्यायभन्दा प्रवृत्तिलाई स्पष्ट पार्न र बताइएका तथ्यहरूमा सम्बद्ध अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको प्रयोगलाई देखाउन प्रतीकात्मक घटनाको प्रयोग गरिएको छ ।

५.२ सम्बद्ध कानुनी खाका

यस प्रतिवेदनको अध्याय ४ ले सामान्यतः सशस्त्र द्वन्द्वसँग सम्बद्ध कानूनका अन्तर्राष्ट्रिय स्रोतहरूको खाकालाई प्रस्तुत गर्‍यो भने यस खण्डले गैरकानुनी हत्यालाई नियमन गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको विस्तृत प्रस्तुति उपलब्ध गराउँछ ।

सशस्त्र द्वन्द्वको सन्दर्भमा, हत्या गर्नेलगायतका कृत्यमाफत शत्रुलाई समाप्त पार्ने कामलाई सामान्यतः स्वीकार गरिएको हुन्छ । अर्को अर्थमा भन्ने हो भने लागु हुने सबै अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून (आईएचएल) र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून (आईएचआरएल)का सर्तहरूको पालना गरेसम्म सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा कसैले पनि आफ्नो शत्रुलाई मार्ने काम गैरकानुनी हुँदैन^{१९३} । तर, के कुरामा प्रस्ट हुनुपर्छ भने सबै हत्या सशस्त्र द्वन्द्वमा समेत स्वीकार्य हुँदैनन् ।

१९३ हेन्डोस् अध्याय ४ – लागु हुने अन्तर्राष्ट्रिय कानून, पृ. ६१, अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनले शत्रु लडाकुहरूलाई उनीहरू लड्न असमर्थ वा अशक्त भएको अवस्थामा बाहेक “जायज निसाना”को रूपमा लिन्छ । See *supra* section 4.3.2: Common Article 3 p. 63. See also Robert K. Goldman, “Certain Legal Questions and Issues Raised by the September 11th Attacks”, *Human Rights Brief: A Legal Resource for the International Human Rights Community*, vol. 9, issue 1, available at www.wcl.american.edu/hrbrief/09/1sept.cfm: “लडाकुहरूले शत्रुपक्षका लडाकुहरू एवं युद्धमा प्रत्यक्ष रूपमा भाग लिने गैरसैनिक नागरिकहरूलाई वैधानिक रूपमा निसाना बनाएर मार्न सक्नेछन् । यी व्यक्तिहरू आक्रमणको जायज निसाना भएको हुनाले, तिनको मृत्युलाई न्यायोचित हत्याको रूपमा लिने गरिन्छ, जसका लागि आक्रमणकारीले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअनुसार कुनै पनि किसिमको दायित्व लिनुपर्दैन । यस्ता हत्याले सिद्धान्ततः मानवअधिकार कानूनमा भएको जीवनको स्वेच्छाचारी हरणविरुद्धको प्रतिबन्धको उल्लङ्घन गर्दैन ।”

उल्लङ्घनका प्रत्येक प्रवर्गको रूपरेखालाई प्रस्ट्याउने उद्देश्यले सशस्त्र द्वन्द्वका बेला घातक बलको प्रयोगसम्बन्धी सम्बद्ध कानुनी खाकाबारे तल छलफल गरिएको छ। तल दिइएको विश्लेषणको उद्देश्य यस अध्यायको बाँकी भागमा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित आरोपित मृत्युहरूको वैधानिकताको निर्धारण गर्नमा सघाउन पुऱ्याउनु रहेको छ।

५.२.१ अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनअन्तर्गत गैरकानुनी हत्या: युद्ध अपराध

क) हत्या

विशिष्ट परिस्थितिहरूमा, सशस्त्र द्वन्द्वका बेला अर्को व्यक्तिलाई मार्ने काम(killing) हत्या(murder) सरहको कार्य हुनुका साथै त्यो युद्ध अपराध हुनजान्छ। हत्याको युद्ध अपराध सन्धि कानून र प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानून दुवैअन्तर्गत स्थापित भएको छ र रोम विधानमा यसलाई स्वीकार समेत गरिएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी कानूनअन्तर्गत गैरअन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वमा, हत्याको युद्ध अपराधका अवयवहरूलाई यसप्रकार परिभाषा गरिएको छ:

क. पीडकले एक वा त्योभन्दा बढी व्यक्ति माऱ्यो।

ख. यस्ता व्यक्ति वा व्यक्तिहरू या त असक्षम वा अशक्त भएर लडाइँबाट अलग रहेका^{१७४} वा युद्धमा सक्रिय भाग नलिएका गैरसैनिक व्यक्तिहरू, चिकित्साकर्मी वा धार्मिक कर्मचारी थिए।

ग. यो हैसियत स्थापित गर्ने तथ्यगत परिस्थितिवारे पीडकलाई थाहा थियो।

घ. यो घटना अन्तर्राष्ट्रिय चरित्र नभएको सशस्त्र द्वन्द्वको सन्दर्भमा भयो र त्यससँग सम्बन्धित थियो।

ङ. पीडकलाई सशस्त्र द्वन्द्वको अस्तित्व स्थापित गर्ने तथ्यगत परिस्थितिहरूबारे थाहा थियो^{१७५}।

त्यसैले, सशस्त्र द्वन्द्वको सन्दर्भमा, पीडित जुन परिस्थितिमा रहेको छ त्यसबारे र द्वन्द्वकै बारेमा पनि पीडकलाई थाहा भएको अवस्थामा कुनै पनि संरक्षित व्यक्तिलाई मनसायपूर्वक मार्ने काम नै हत्या हो। हत्या हुनलाई कस्ता कस्ता तत्वहरू हुनुपर्छ भन्ने सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी विधिशास्त्रले प्रायः राष्ट्रिय फौजदारी कानूनमा स्वीकार्य तत्वहरूलाई झल्काउँदछन्। उदाहरणका लागि, पीडकले पीडितलाई आफ्नै हातले प्रत्यक्ष रूपमा मारेको नभए पनि पीडकका कार्य कम्तीमा पनि पीडितको “मृत्युको सारभूत कारण” हुनुपर्छ तर पीडक वरिष्ठ वा कमान्डर हुँदा त्यस्तो कारण हुनुपर्छ भन्ने छैन^{१७६}। पूर्वयोजना आवश्यक तत्वको रूपमा देखिँदैन भन्ने कुरालाई ध्यानमा राख्नुहोस्।

कुनै पीडकको कुनै अर्को अपराध गर्ने मनसाय छ, उदाहरणका लागि यातना वा क्रूर व्यवहार, तर त्यो अपराधको पीडित (असावधानीवस) व्यक्तिको मृत्यु त्यो पीडकले गरेको व्यवहारका कारणले गर्दा भयो भने उसलाई हत्याको अभियोग लाग्न सक्छ। अर्को कुरा, अदुराशययुक्त हत्या वा असावधानीले गर्दा भएको हत्या^{१७७} जस्ता “कम गम्भीर” हत्याहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी कानूनअन्तर्गत हेरिँदैन^{१७८} यसरी, कुनै पीडित व्यक्तिलाई यातना दिँदादिँदै (असावधानीवस) उसको मृत्यु भएको उदाहरणमा, त्यसबेला पीडितलाई मार्ने पीडकको मनसाय थियो वा निजले गरेको कामबाट पीडितको मृत्यु हुन्छ भन्ने निजलाई थाहा थियो भन्ने कुरा प्रमाणित गर्न सकिएन भने अन्तर्राष्ट्रिय कानूनवमोजिम निजलाई हत्याको होइन यातना दिएको आरोप लाग्नेछ। त्यसको विपरीत, आफूले दिएको यातना (वा अभद्र व्यवहार वा अङ्गभङ्ग)बाट पीडितको मृत्यु हुन्छ भन्ने थाहा भएमा हत्या नै उपयुक्त अभियोग हुन्छ।

^{१७४} *hors de combat* को परिभाषा अध्याय ४ मा लागू अन्तर्राष्ट्रिय कानून खण्ड ४.३.२ मा दिइएको छ।

^{१७५} Rome Statute, article 8 (2) (c) (i)-(iv), Elements of Crime (see footnote 145). रोम विधानले सामान्यतः “ज्ञान र मनसाय”लाई सबै अपराधको आपराधिक मनसायको रूपमा उल्लेख गरेकाले आपराधिक मनसाय (*mens rea*)यी तत्वहरूमा सूचीकृत गरिएको छैन भन्ने कुरालाई ख्याल गर्नुहोस्।

^{१७६} *Čelebići Case: Prosecutor v. Mucic et al.*, ICTY, Trial Chamber, no. IT-96-21-T, 16 November 1998, para 424. See also *International Criminal Court, Elements of Crimes, ICC-ASP/1/3(part II-B)* (2001) footnote 31 (equating the term “killed” with “caused death”)

^{१७७} यी “कम गम्भीर” अपराधहरूमा आपराधिक मनसाय “कम” हुन्छ, उदाहरणका लागि, असावधानी वा हेलचेक्र्याइँ। ती अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी कानूनको हिस्सा नभए तापनि थुप्रै राष्ट्रिय फौजदारी संहिताहरूमा तिनको उल्लेख गरिएको छ।

^{१७८} लागू भएका संहितामा “कम गम्भीर” अपराधहरू छन् भन्ने मानेर निश्चय नै घटनामाथि क्षेत्राधिकार भएको राष्ट्रिय कानुनी प्रणालीमा यस्तो मुद्दा चलाउन सकिन्छ।

ख) गैरसैनिक व्यक्तिविरुद्ध आक्रमण

यस अपराधमा, उदाहरणका लागि, कमान्डरका कृत्यहरू पर्दछन्, जसले कुनै सैन्य निसानामा आक्रमणका लागि निर्देशन दिनुको सट्टा कम्तीमा पनि कुनै सर्वसाधारण नागरिक वा गैरसैनिक जनसमुदायविरुद्ध आक्रमणका लागि निर्देशन दिन्छ। यस्तो आक्रमणबाट सर्वसाधारणहरूलाई त्यतिबेलासम्म संरक्षण गर्न सकिन्छ जबसम्म उनीहरू युद्धमा प्रत्यक्ष भाग लिंदैनन् भन्ने बुझ्नु महत्वपूर्ण छ। अर्को कुरा, “गैरसैनिक जनसमुदायभित्र गैरसैनिक समुदायको परिभाषामा नपर्ने व्यक्तिहरूको उपस्थितिले त्यस्तो समुदायलाई उसको गैरसैनिक चरित्रबाट वञ्चित गर्दैन”^{१७९}। तसर्थ, शत्रुपक्षका लडाकुहरू गैरसैनिक समुदायमा छ्यासमिस भए पनि त्यस्तो समुदायमाथि आक्रमण गर्नु युद्धअपराध हुन्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनअन्तर्गत सर्वसाधारणविरुद्ध आक्रमणहरू प्रतिबन्धित छन् र तिनले युद्धअपराधको रूपमा मान्यता पाउँदछन्, जस्तो कि रोम विधानमा पनि खुलाइएको छ। यसलाई स्थापित गर्न, देहायका तत्वहरू प्रमाणित हुनुपर्छ:

क) पीडकले आक्रमण गर्न निर्देशन दिएको।

ख) आक्रमणको उद्देश्य गैरसैनिक जनसमुदाय वा प्रत्यक्ष रूपमा भाग नलिएका सर्वसाधारण व्यक्तिहरू थिए।

ग) पीडकले गैरसैनिक जनसमुदाय वा युद्धमा प्रत्यक्ष रूपमा भाग नलिएका सर्वसाधारण व्यक्तिहरूलाई मनसायपूर्वक आक्रमण गर्ने उद्देश्य राखेको^{१८०}।

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत यो अपराध पूर्ण हुन आक्रमणबाट मृत्यु भएको हुनुपर्छ भन्ने जरुरी छ कि छैन भन्ने कुरा अस्पष्ट नै छ। तर, पूर्वयुगोस्लाभियाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी न्यायाधीकरण (आईसीटीवाई)ले प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअनुसार आक्रमणबाट सर्वसाधारणको मृत्यु भएको वा कम्तीमा चोटपटक लागेको प्रमाण हुनुपर्छ भन्ने फैसला गर्‍यो^{१८१}।

ग) जथाभावी आक्रमण

जथाभावी आक्रमणहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनअन्तर्गत अन्तर्राष्ट्रिय तथा गैरअन्तर्राष्ट्रिय दुवै द्वन्द्वमा प्रतिबन्धित गरिएको छ। कुनै आक्रमण जथाभावी त्यतिखेर हुन्छ जब त्यो कुनै विशिष्ट सैनिक उद्देश्यमा लक्षित गरिएको हुँदैन^{१८२} र लडाइँको यस्तो विधि तथा माध्यमको^{१८३} प्रयोग गरिएको हुन्छ जसका प्रभावहरू अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनले चाहेजस्तो सीमित गर्न सकिँदैन। यो परिस्थितिमा जब आक्रमणको प्रकृति नै यस्तो हुन्छ कि त्यसले सैनिक उद्देश्य र गैरसैनिक वस्तुहरूबीचको फरक नै नछुट्याई आक्रमण गर्छ र त्यो जथाभावी आक्रमण हुन्छ^{१८४}।

कुनै पनि मृत्यु नभए पनि कुनैकुनै आक्रमणलाई जथाभावी गरिएको आक्रमण भन्नु उचित हुनसक्छ। यस्तो आक्रमणको फलस्वरूप संरक्षित कुनै व्यक्तिको मृत्यु भएमा, त्यो मृत्यु छुट्टै युद्धअपराध हुनसक्छ^{१८५}।

^{१७९} Additional Protocol I to the Geneva Conventions, 1949, article 50. The Appeals Chamber of the ICTY in *Kordić and Cerkez* confirmed that the definition of civilian population in article 50 of Additional Protocol I has reached the status of customary international law. *Kordić*, ICTY, Appellate Chamber (2004) (see footnote 147). See also *Prosecutor v. Kupreskic et al.*, ICTY, Appellate Chamber, no. IT-95-16, Judgement, 14 January 2000, para 549: “[T]he population must be predominantly civilian”; *Limaj*, ICTY, Trial Chamber, (2005) para 186 (see footnote 150)

^{१८०} रोम विधान, धारा ८(२)(ड)(क) “गैरसैनिक नागरिकमाथि आक्रमणको युद्ध अपराध।” (see footnote 145) फेरि, अन्तिम दुईवटा तत्व माथिका अपराधसँग मेल खाने भएकाले तिनलाई जानाजान हटाइएको छ।

^{१८१} *Kordić*, ICTY Appellate Chamber (2004), para 67 (see footnote 147)

^{१८२} “सैन्य उद्देश्य”को परिभाषा अन्तर्राष्ट्रिय रेडक्रस समिति, प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून, नियम ८ मा दिइएको छ: “सैन्य उद्देश्यहरू ती वस्तुसँग सीमित छन् जसले आफ्नो प्रकृति, स्थान, प्रयोजन वा प्रयोगका कारण सैन्य कारवाहीमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँदछन् र जसको आंशिक वा सम्पूर्ण विनास, कब्जा वा तिनलाई अप्रभावकारी बनाउनाले तत्कालीन परिस्थितिमा निश्चित सैन्य फाइदा हुन्छ।” नियम ९ ले भन्छ: “सैनिक उद्देश्यमा नपर्ने सबै वस्तु गैरसैनिक हुन्।”

^{१८३} लड्ने ‘साधन’ले युद्ध हतियार, उपकरण औजार र बारूदी सुरुङ, तोप वा राइफल जस्ता त्यस्तै अरू वस्तुहरूलाई जनाउँदछ। लड्ने ‘विधि’ले यी उपकरणहरूको कसरी प्रयोग गरिन्छ भन्ने कुरालाई जनाउँदछ। विधि र साधनको जथाभावी प्रयोग हुन सक्छ र यसले नियमको उल्लङ्घन हुन जान्छ।

^{१८४} International Committee of Red Cross, *Customary International Humanitarian Law*, rule 12 (see footnote 129)

^{१८५} गम्भीरताको न्यूनतम मापदण्डका कारणले, जथाभावी आक्रमण गरिएका घटनाहरूबाट जीवनको क्षति भएमा मात्र त्यसलाई सङ्कमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारमा अभिलेख गरिएको छ।

घ) असमानुपातिक आक्रमण

त्यसैगरी, आक्रमणमा समानुपातिकताको सिद्धान्तअनुसार, आकस्मिक क्षति “अपेक्षा गरिएको ठोस तथा प्रत्यक्ष सैन्य लाभको तुलनामा अत्यधिक बढी हुने” भएमा कुनै पनि सैनिक आक्रमणलाई त्यागिदिनुपर्छ^{१८६} । त्यसैले, गैरसैनिक व्यक्ति वा गैरसैनिक वस्तुहरूलाई पुग्ने सम्भावित क्षति वा मृत्यु सैन्य लाभभन्दा बढी हुन गएमा, त्यस्तो आक्रमणलाई निषेध गरिएको छ । आक्रमण कानूनसम्मत भएपनि गैरसैनिक व्यक्तिहरूलाई हुने आकस्मिक चोटपटक, जसलाई “पार्श्वक्षति” पनि भनिन्छ, हुनसक्छ भन्ने कुरालाई स्वीकार गरिएको भएपनि यो नियम लागु हुन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनअनुसार, पार्श्वक्षति स्वयंले कुनै आक्रमणलाई गैरकानुनी बनाउने होइन, बरु कुनै पनि सफल आक्रमणमा हासिल गरिने सैन्य लाभको कति महत्व छ भन्ने कुराको अनुपातमा त्यस्तो क्षतिलाई तौलिनुपर्छ ।

ङ) आवश्यक पूर्वसावधानी नलिई गरिएको आक्रमण

सैन्य आक्रमणको उद्देश्यले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको पालना हुनेगरी “सबै सम्भाव्य पूर्वसावधानी” अपनाइनुपर्ने र गैरसैनिक व्यक्ति तथा वस्तुहरूमाथि हुने क्षतिलाई सकेसम्म न्यून राख्नुपर्ने कुरा मानवीय कानूनले बताएको छ । आक्रमणको अवधिलाई लिएर पनि दायित्व बढेर जान्छ र निसाना वैधानिक सैनिक निसाना नभएको वा त्यस्तो निसानाको हैसियत परिवर्तन भएको जस्तो देखिएमा कुनै पनि आक्रमणलाई रद्द गर्नुपर्ने वा तत्कालका लागि रोक्नुपर्ने हुन्छ ।

सबै सम्भाव्य पूर्वसावधानी अपनाउन नसक्नुको अर्थ आफैँमा गैरकानुनी हत्या भएको छ भन्ने होइन । तर, आक्रमणकारीले सबै सम्भाव्य पूर्वसावधानी अपनाएको भए जुन संरक्षित व्यक्तिलाई हत्या हुनबाट बचाउन सकिन्थ्यो त्यस्तो व्यक्तिको हत्यालाई अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनअनुसार कानूनसम्म मानिँदैन ।

च) उचित प्रक्रिया नपुऱ्याई गरिने सजाय वा हत्याको युद्धअपराध^{१८७}

तर, पीडकहरूलाई सजाय दिँदा कुनै पक्षले “सामान्यतः अपरिहार्य भनी स्वीकार गरिएका सबै न्यायिक प्रत्याभूति”को सम्मान गरिएको अवस्थामा मृत्युदण्ड दिन सक्छ^{१८८} । यी संरक्षणविना कसैलाई मृत्युदण्ड दिएमा वा विधि प्रक्रिया नपुऱ्याई मारिएमा त्यस्तो अवस्थामा त्यो युद्धअपराध हुन्छ । रोम विधानअनुसार यस अपराधका तत्वहरू यस प्रकार छन्:

१. पीडकले एक वा सोभन्दा बढी व्यक्तिहरूलाई सजाय सुनाई माऱ्यो वा हत्या गर्‍यो^{१८९} ।
२. यस्ता व्यक्ति वा व्यक्तिहरू या त असक्षम वा अशक्त भएर लडाइँबाट अलग रहेका वा युद्धमा सक्रिय भाग नलिएका गैरसैनिक व्यक्तिहरू, चिकित्साकर्मी वा धार्मिक कर्मचारी थिए ।
३. यो हैसियत स्थापित गर्ने तथ्यगत परिस्थितिवारे पीडकलाई थाहा थियो ।
४. अदालतले
 - क. यस मुद्दामा पहिला फैसला गरेको थिएन, वा
 - ख. फैसला गर्ने अदालत “नियमित रूपमा” गठन गरिएको थिएन अर्थात् यसले स्वतन्त्रता तथा निष्पक्षताका अत्यावश्यक प्रत्याभूतिहरू उपलब्ध गराएन, वा
 - ग. फैसला गर्ने अदालतले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत सामान्यतः अपरिहार्य मानिएका अन्य सबै न्यायिक प्रत्याभूति उपलब्ध गराएन ।^{१९०}
५. पहिले फैसला नभएको वा सम्बद्ध प्रत्याभूतिहरू अस्वीकार गरिएको र ती स्वच्छ पुर्पक्षका लागि अत्यावश्यक वा अपरिहार्य हुन् भन्ने तथ्यवारे पीडकलाई थाहा थियो^{१९१} ।

१८६ हेर्नुहोस् International Committee of Red Cross, *Customary International Humanitarian Law*, rule 14 (see footnote 129).

१८७ रोम विधान, धारा ८(२)(ग)(४) “उचित प्रक्रियाविना दण्डसजाय सुनाउने तथा त्यसलाई कार्यान्वयन गर्ने युद्ध अपराध ।” (see footnote 145)

१८८ यस्ता प्रत्याभूतिहरूको सूचीका लागि, हेर्नुहोस् अध्याय ४ – अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको प्रयोग ।

१८९ विभिन्न प्रकारका व्यक्तिगत फौजदारी उत्तरदायित्व हुन्छन् । हेर्नुहोस् अध्याय ४, खण्ड ४.४ अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी कानून र अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी जिम्मेवारी ।

१९० iv र खतत्वका सम्बन्धमा, अदालतले, सम्बद्ध सबै परिस्थितिको आलोकमा, प्रत्याभूतिहरूको सम्बन्धमा तत्वहरूको समुच्चय असरले व्यक्ति वा व्यक्तिको हत्यालाई निष्पक्ष सुनुवाइबाट वञ्चित गर्‍यो कि गरेन भन्नेबारे विचार गर्नुपर्छ ।

१९१ माथि जस्तै, अन्तिम दुई तत्वहरू रोम विधानका आधारमा यहाँ उल्लेख गरिएका प्रत्येक अपराधसँग मिल्ने भएकाले तिनलाई हटाइएको छ ।

छ) भुक्त्याएर मार्ने वा घाइते तुल्याउने

अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनले धोकाको प्रयोगलाई निषेध गरेको छ, उदाहरणका लागि, कुनै विरोधीलाई तिमीले आत्मसमर्पण गरेमा तिमीसँग मानवोचित व्यवहार गरिनेछ जनाउन दिने र वास्तवमै आत्मसमर्पण गरेपछि त्यो विरोधीलाई मार्ने । यो प्रतिबन्धलाई अन्तर्राष्ट्रिय तथा गैरअन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्व दुवैमा मुख्यतः रोम विधानअन्तर्गत अपराधीकरण गरिएको छ । रोम विधानबाट लिइएका अपराधका तत्वहरू यस प्रकार छन्:

- i. पीडकले एक वा त्योभन्दा बढी व्यक्तिहरूलाई सशस्त्र द्वन्द्वमा लागु हुने अन्तर्राष्ट्रिय कानुनका नियमबमोजिम उनीहरू संरक्षणका हकदार छन् भनी विश्वास दिलाइयो वा उनीहरूलाई मान्न लगाइयो ।
- ii. पीडकको विश्वासघात गर्ने मनसाय थियो ।
- iii. पीडकले यस्ता व्यक्तिहरूलाई माच्यो वा घाइते बनायो ।
- iv. पीडकले यस्ता व्यक्ति वा व्यक्तिहरूलाई मार्न वा घाइते बनाउन त्यो विश्वासको उपयोग गर्‍यो ।
- v. यस्ता व्यक्ति वा व्यक्तिहरू विरोधी पक्षसँग आवद्ध थिए^{१९२} ।

ज) अङ्गभङ्गबाट भएको मृत्यु

अङ्गभङ्गलाई छुट्टै अपराधको रूपमा यातनासम्बन्धी अध्याय ७ मा चर्चा गरिएको छ । जब अङ्गभङ्गबाट पीडितको मृत्यु हुन्छ, जस्तो कि सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारमा राखिएका घटनामा आरोप लगाइएको छ, रोम विधानमा व्यवस्था भएअनुसार त्यो गैरकानुनी हत्या हुनसक्छ, जसमा देहायका तत्वहरू पर्दछन्:

- i. पीडकले एक वा सोभन्दा बढी व्यक्तिहरूलाई अङ्गभङ्ग गर्‍यो, विशेषगरी तिनलाई स्थायी रूपमा अपाङ्ग बनाएर विरूप बनाएर, वा स्थायी रूपमा अपाङ्ग बनाएर वा कुनै अङ्ग निकालेर ।
- ii. यस्तो व्यवहारले यस्ता व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको मृत्यु भयो वा तिनको शारीरिक वा मानसिक स्वास्थ्यलाई गम्भीर खतरा पुऱ्यायो ।
- iii. उनीहरूको व्यवहारलाई न त सम्बन्धित व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको चिकित्सकीय, दन्त वा अस्पतालमा गरिने उपचारबाट न्यायोचित ठहऱ्याइयो न त त्यस्तो उपचार उनीहरूको हितमा गरिएको थियो ।
- iv. यस्ता व्यक्ति वा व्यक्तिहरू द्वन्द्वरत अर्को पक्षको सत्तामा थिए^{१९३} ।

झ) मृतकसम्बन्धी विषयलाई हेर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुन

प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको सम्बन्धित क्षेत्रले सशस्त्र द्वन्द्वमा मृतकसँग गरिने व्यवहारलाई हेर्दछ । मानवीय कानुनअनुसार परिस्थितिले साथ दिएसम्म, द्वन्द्वरत प्रत्येक पक्षले ढिलाइ नगरी मारिएका व्यक्तिहरूको खोजी, सङ्कलन तथा खालि गर्न सम्भाव्य सबै उपाय गर्नुपर्छ^{१९४} । शवलाई क्षति पुऱ्याउने कार्यमाथि अत्यन्त कडाइका साथ प्रतिबन्ध लगाइएको छ, र वास्तवमा ती पक्षहरूले शवलाई दूषित हुन नदिन सबै सम्भाव्य उपाय गर्नुपर्छ । यस्ता उपायहरूमा अनुरोध भएकोमा व्यक्तिको शवलाई निजको सबैभन्दा नजिकको आफन्तलाई बुझाउने कामलाई सहज बनाउने वा जुन पक्षसँग मृतक आवद्ध थिए, त्यही पक्षलाई शव फिर्ता गर्ने^{१९५}लगायतका कार्य पर्दछन् । महत्वपूर्ण कुरा के हो भने द्वन्द्वरत पक्षले लासको व्यवस्थापन गर्नुअघि

^{१९२} Rome Statute, article 8 (2) (b) (xi) “Elements of Crime” (see footnote 145). माथि जस्तै, अन्तिम दुई तत्वहरूलाई दोहोरोपन हटाउन जानाजान हटाइएको छ ।

^{१९३} Rome Statute, article 8 (2) (e) (xi)-1 “Elements of Crime” (see footnote 145). बाँकी रहेका माथिको हत्या अपराधका दुईवटा तत्व (४ र ५) जस्तै भएकाले तिनलाई जानाजान हटाइएको छ ।

^{१९४} International Committee of Red Cross, *Customary International Humanitarian Law*, rule 112 (see footnote 129).

^{१९५} ऐ. नियम ११३ ।

उपलब्ध सबै जानकारीको अभिलेख राख्नुपर्ने हुन्छ र तिनले चिहानको चिन्ह राखी त्यस ठाउँको अभिलेख राख्नुपर्छ^{१९६} । यी उपाय गर्न सकिएन भने त्यो अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको विपरीत हुनसक्छ ।

५.२.२ अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनअन्तर्गत गैरकानुनी हत्या

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा ६ अन्तर्गतको बाँच्न पाउने अधिकार एउटा त्यस्तो अधिकार हो जसलाई सार्वजनिक आपतकालका बेला पनि निलम्बन गर्न सकिँदैन^{१९७} । जीवनको स्वेच्छाचारी हरणविरुद्धको संरक्षण, जसलाई धारा ६(१) को तेस्रो वाक्यद्वारा स्पष्ट रूपमा आवश्यक ठानिएको छ, अत्यन्त महत्वपूर्ण छ । नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी समितिले सशस्त्र द्वन्द्वका अवधिमा यस अधिकारको प्रयोगका सम्बन्धमा विस्तृत व्याख्या उपलब्ध गराउनुका साथै युद्ध, जातिहत्या तथा जीवनको स्वेच्छाचारी हरण गर्ने अन्य आम हिंसात्मक कार्यहरूलाई रोक्ने राज्यको सर्वोच्च दायित्व हुन्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेको छ:

समितिले पक्षराष्ट्रहरूले आपराधिक कार्यमार्फत जीवनको स्वेच्छाचारी हरण हुन नदिन र भएमा त्यसलाई सजाय गर्न मात्र होइन आफ्नै सुरक्षाफौजद्वारा स्वेच्छाचारी हत्या हुन नदिन पनि उपायहरू गर्नेबारे विचार गर्दछ । राज्यअधिकारीद्वारा हुने जीवनको हरण अत्यन्त गम्भीर विषय हो । त्यसकारण, कानूनले त्यस्ता परिस्थितिलाई अत्यन्त कडाइका साथ नियन्त्रण तथा सीमित गर्नुपर्छ जसमा त्यस्ता राज्यअधिकारीद्वारा कुनै व्यक्तिको जीवनको हरण हुनसक्छ^{१९८} ।

आफू “आतङ्ककारी” खतरासँग लडिरहेको तर्क गर्दै राज्यद्वारा भएको “लक्षित हत्या”को बढ्दो प्रयोगको आलोकमा यो परिघटना तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनअन्तर्गत यसको वैधताप्रति विशेष ध्यान दिइएको छ । “लक्षित हत्या” त्यतिखेर हुन्छ जब पीडकले पहिला नै पहिचान गरिएका व्यक्ति वा व्यक्तिहरूविरुद्ध केही मात्रामा पूर्वयोजना सहित मनसायपूर्वक र जानाजान घातक बलको प्रयोग गर्दछ^{१९९} । सशस्त्र द्वन्द्वबाहिर, मानवअधिकार मापदण्डहरू, खासगरी घातक बलको प्रयोगसँग सम्बन्धित,ले हत्याको वैधताको निर्धारण गर्दछन् । राज्यसमर्थित जीवनको हरण जबसम्म आवश्यक र समानुपातिक दुवै हुँदैन कानुनी अर्थमा त्यो स्वेच्छाचारी हुनेछ^{२००} । त्यसकारण, जब राज्यको कुनै पात्रले घातक बलको प्रयोग गर्दछ, त्यो जीवनको संरक्षणका लागि हुनुपर्छ (अर्थात्, यो समानुपातिक हुनुपर्छ) । र, जीवनप्रतिको खतरालाई कम गर्न पक्राउ गर्ने वा अशक्त बनाउने जस्ता अरू कुनै उपाय पनि उपलब्ध हुँदैनन् । यी सीमित परिस्थितिमा मात्र राज्यद्वारा प्रयोग गरिएको घातक बल कानुनी हुन्छ^{२०१} । यस सिद्धान्तलाई यसरी विस्तार गरिएको छ:

समानुपातिकताको प्रावधानले शङ्कास्पद व्यक्तिद्वारा अरूलाई गरिने धम्कीमा आधारित बलको ग्राह्य प्रयोगलाई सीमित गर्दछ । आवश्यकताको प्रावधानले, उदाहरणका लागि, चेतावनी, निग्रहण र पक्राउमार्फत प्रयोग गरिएको बलको मात्रा समानुपातिक भए पनि नभए पनि त्यसको स्तरलाई न्यून गर्ने दायित्व थोपरेको हुन्छ ... । यसको अर्थ के हो भने मानवअधिकार कानूनअन्तर्गत, कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायद्वारा मनसायपूर्वक, पूर्वनियोजित र जानाजान गरिएको हत्याको अर्थमा लक्षित हत्या कानुनी हुन सक्दैन^{२०२} ।

अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनका दायित्वहरू सशस्त्र द्वन्द्वका बेला लागू रहेका हुन्छन् र गैरअन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वका बेला राज्यका पात्रको तर्फबाट काम गर्ने सिपाहीलगायत कुनै व्यक्तिले काम गर्दा परिस्थितिलाई सीमित गर्ने काम गर्दछ । यो

१९६ ऐ. नियम ११५-११६ ।

१९७ आईसीसीपीआरको धारा ४ अनुसार निलम्बन गर्न सकिन्छ । Refer to the discussion in Chapter 4 – Applicable International Law, section 4. 2. 2 .

१९८ General Comment No. 6 of the Human Rights Committee: The Right to life (CCPR General Comment No. 6), para 3.

१९९ Report of the Special Rapporteur on extrajudicial, summary or arbitrary executions to the Human Rights Council (A/HRC/14/24/Add g) para 9.

२०० ऐ. अनु. ३२ । यी सिद्धान्त न्यायिक अनुमतिप्राप्त मृत्युदण्डको सीमाभित्र समेत लागू हुन्छन् ।

२०१ Report of the Special Rapporteur on extrajudicial, summary or arbitrary executions to the Human Rights Council (A/HRC/14/24), para 32-33.

२०२ ऐ. ।

खासगरी त्यस अवस्थामा लागु हुन्छ जब धरातलीय परिस्थिति लडाइँको भन्दा शान्ति सुरक्षासँग मिल्दोजुल्दो हुन्छ। उदाहरणका लागि, लडाइँबाट धेरै टाढा रहेको विरोधी फौजको सदस्यसँग मुकाबिला गर्दा वा त्यस्तो स्थिति जसमा सजिलै र आफ्नो फौजलाई कुनै खतरा नपुऱ्याइकन शत्रुलाई पक्राउ गर्न सकिन्छ त्यस्तो अवस्थामा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून निर्णायक नहुन सक्छ। यस्ता परिस्थितिमा, लडाकुहरूले आफूले गर्ने घातक बलको प्रयोगलाई अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनले तोकेका मापदण्डहरूसँग अनुकूल हुने गरी सुनिश्चित गर्नुपर्छ।

५.३ गैरकानुनी हत्याका आरोपहरूको प्रवृत्ति

अब छलफल यो प्रतिवेदन तयार पार्ने क्रममा पहिचान गरिएका गैरकानुनी हत्याका प्रवृत्तिर्फ फर्कन्छ। यस प्रतिवेदनले द्वन्द्वका क्रममा गरिएको भनिएका सबै गैरकानुनी हत्याको विस्तृत वा वैज्ञानिक सूची उपलब्ध गराउने प्रयत्न गर्नुभन्दा पीडक तथा पीडितहरूको पहिचान वा आबद्धता, हत्याको माध्यम वा विधि, जुन सन्दर्भमा हत्या भयो त्यो परिस्थिति र हत्याका पछाडि भनिएको उद्देश्य जस्ता सामान्य तथा अवलोकनीय तत्वहरू प्रस्तुत गरेको छ। पहिचान गरी तल दिइएका प्रवृत्तिहरूलाई आरोपित पीडकहरूअनुसार विभाजन गरिएको छ।

५.३.१ सुरक्षाफौजद्वारा गरिएका लक्षित हत्या

गैरन्यायिक, गैरकानुनी र स्वेच्छिक हत्यासम्बन्धी विशेष प्रतिवेदकका अनुसार, लक्षित हत्या त्यतिखेर हुन्छ जब कुनै व्यक्तिले पीडकद्वारा पहिले नै पहिचानित अरू व्यक्ति वा व्यक्तिहरूविरुद्ध जानाजान र पूर्वयोजनाअनुरूप घातक बलको प्रयोग गर्दछ^{२०३}। माथिको खण्डमा उल्लेख गरिएभैँ युद्धमा जानाजान गरिएका यस्ता हत्या गैरकानुनी हुनैपर्छ भन्ने छैन। अरू सबै कानुनी मापदण्ड पूरा गरिएको छ भन्ने अनुमानका आधारमा, अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनअन्तर्गत शत्रुपक्षका लडाकुलाई मार्ने काम ग्राह्य हुनसक्छ। त्यसको विपरीत, कुनै गैरसैनिक व्यक्ति वा असक्षम वा अशक्त भई लडाइँबाट अलग भएको व्यक्तिको लक्षित हत्या स्पष्टतः गैरकानुनी हुन्छ। त्यसैगरी, जब राज्यले शत्रुपक्षको कुनै लडाकुलाई कुनै निश्चित परिस्थितिमा, (उदाहरणका लागि आफ्नो फौजलाई कुनै खतरा नभई सजिलै पक्राउ गर्न सकिने अवस्था) मार्दछ भने अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनको उल्लङ्घन हुन्छ।

द्वन्द्वको प्रारम्भमा, प्रहरीले मात्रै शङ्कास्पद माओवादी तथा तीसँग आबद्ध व्यक्तिहरूको खोजतलास गर्दथ्यो। शाही नेपाली सेनाको परिचालन तथा २०५८ सालमा सशस्त्र प्रहरीबलको स्थापनापश्चात् र पछि युनिफाइड कमान्डको औपचारिक घोषणा भएपछि, खानतलास गर्ने टोलीहरूमा तीनवटै निकायबाट आएका छयासमिस व्यक्तिहरू हुन्थे। यस्ता खोजतलास कारवाही त्यस्ता स्थानहरूमा हुन्थे, जहाँ सुरक्षाफौजले रात बिताउनु पर्दैनथ्यो र उनीहरू राति नै आफ्नै अड्डामा फर्कन सक्थे। केही कारवाही विशिष्ट गुप्तचरी जानकारीका आधारमा गरिएका थिए भने अन्य कारवाही माओवादी आक्रमणको प्रतिक्रियास्वरूप गरिएका थिए। त्यस्तै, अरू कारवाही माओवादीका गढ वा माओवादी तत्वहरू रहेको भनी विश्वास गरिएका क्षेत्रहरूमा सामान्य, नियमित रूपमा गरिने कारवाहीका क्रममा हुन्थे।

सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारको अध्ययनले सुरक्षाफौजद्वारा भएका लक्षित जस्ता देखिने हत्याका पीडितहरू त्यति सजिलै छुट्याउन सकिने समूहमा पर्दैनन् भन्ने जनाउँदछ। पीडितहरूमा माओवादी लडाकु, पार्टीका सदस्य, शुभचिन्तक तथा माओवादी भनी शङ्का गरिएका अन्य व्यक्तिहरू परेका थिए। तर, माओवादीसँग अत्यन्तै भिनो सम्बन्ध भएका वा सम्बन्धै नभएका व्यक्तिहरू पनि यसमा परेका थिए। त्यसैले, यस अभिलेख भण्डारले स्थानीय बुद्धिजीवी, शिक्षक, राजनीतिज्ञ, मानवअधिकार रक्षक, किसान, शङ्कास्पद माओवादीका आफन्त र माओवादी कार्यकर्ताहरूलाई चाहेर नचाहेर गाँस बास उपलब्ध गराउने सर्वसाधारणहरूलाई पीडितको रूपमा समावेश गरेको छ।

क) खानतलास कारवाही वा गस्तीका क्रममा

खानतलास कारवाही वा गस्तीका क्रममा भएका गैरकानुनी हत्याहरू विशिष्ट निसाना वा पहिल्यै तय भइसकेका निसानाका परिणामस्वरूप भएको तथा माओवादी गढ भएको वा चिनिएका वा सबैले माओवादी शुभचिन्तक भनी थाहा पाएका व्यक्तिहरू रहेका ठाउँहरूमा केन्द्रित भएर सामान्य सूचना वा जानकारीका आधारमा गरिएका व्यापक कारवाहीका क्रममा भएको जस्तो देखिन्छ ।

दिमागमा खास कुनै व्यक्तिलाई निसाना बनाउने उद्देश्य लिएर छानिएको कुनै गाउँमा सुरक्षाफौजका सदस्यहरू प्रवेश गरेको देखिएका परिस्थितिमा, सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारमा समावेश गरिएका घटनाहरूले सुरक्षाफौजका सदस्यहरू नाम थाहा पाएको व्यक्तिको घरमा गएर व्यक्तिको पहिचान गर्ने र तिनलाई ठाउँको ठाउँ मान्ने, प्रायः गोली हानेर, गरेको जनाउँदछन् । युनिफाइड कमान्ड सुरक्षाफौजद्वारा विधि नपुऱ्याई सन् २००५ मा गैरकानुनी रूपमा हत्या गरिएको भनिएकी रमादेवी अधिकारीको हत्या एउटा प्रतिनिधिमूलक घटना हो ।

प्रतीकात्मक घटना ५.१^{२०४}

घटना विवरण: वि.सं. २०६२ असार १९ गते राति सादा पोशाकमा आएका सुरक्षाफौजले रमादेवी अधिकारी र उनका पतिलाई भ्रपा जिल्लास्थित आफ्नै घरमा सुतिरहेको स्थानबाट उठाए । पीडितलाई घरभित्रै राखेर उनका श्रीमानलाई बाहिर निकालियो । त्यहाँबाट, सुरक्षाफौजका सदस्यहरूले रमादेवीलाई माओवादीलाई खाना उपलब्ध गराएको भनी आरोप लगाइरहेको र पीडित जीवनका लागि भीख मागिरहेको सुनियो । त्यसपछि बन्दुक पङ्केको आवाज सुनियो । पछि पीडितलाई गोली हानी मारिएको अवस्थामा पाइयो ।

विश्लेषण: पीडितले माओवादीहरूलाई सहायता उपलब्ध गराएको भनी विश्वास गरिएको हुनाले उनलाई लक्षित गरिएको देखिन्छ । घटना विवरणले के जनाउँदछ भने पीडित एक सर्वसाधारण व्यक्ति थिइन् र हत्या हुँदाका बखत उनी “युद्धमा प्रत्यक्ष भाग लिइरहेकी” थिइनन् । यो अन्तर्राष्ट्रिय कानूनान्तर्गतको वैधानिक निसाना थिएन । त्यसबाहेक, पीडित राति घरमा थिइन् र उनी सशस्त्र भएको, सुरक्षाफौजको नियन्त्रणलाई प्रतिरोध गरेको तथा उनले सुरक्षाफौजका कर्मचारी वा अरू कसैलाई कुनै किसिमले तत्काल खतरा पुऱ्याएको कुनै पनि सङ्केत पाइएको छैन ।

सुरक्षाफौजले पीडितलाई निजको श्रीमानबाट अलग्याएर लगेको, पीडितसँग बोलेको र उनको हत्या गरेको भन्ने कुराले पीडितलाई मार्न पहिलेदेखि नै एकस्तरको योजना बनाइएको र मार्ने मनसाय भएको कुराको सङ्केत गर्दछ । यी तथ्यहरूलाई सक्षम अदालतमा प्रमाणित गर्न सकियो भने पीडक(हरू)लाई युद्ध अपराधको रूपमा तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनको उल्लङ्घनका लागि दोषी पाउन सकिन्छ । मार्नमा सघाउ पुऱ्याउने पीडक(हरू)सँग उपस्थित व्यक्तिहरूलाई सहयोगीको रूपमा दोषी पाउन सकिन्छ भने यस एकाइका माथिल्ला अधिकृतहरूविरुद्ध यो गैरकानुनी कार्यबारे उनीहरूलाई “थाहा थियो वा थाहा भएको हुनुपर्थ्यो” भन्ने र त्यस्तो कार्य हुन नदिन वा भएकोमा सजाय दिन अन्तर्राष्ट्रिय कानूनान्तर्गत कुनै कदम चाले कि चालेनन् भन्ने कुराको अनुसन्धान गर्नुपर्छ ।

कहिलेकाहीँ शाही नेपाली सेनाले “सुराकीहरू” (जस्तै, थुनुवा माओवादी शङ्कित व्यक्तिहरू)लाई सम्बन्धित ठाउँमा ल्याएर अरू माओवादी तथा माओवादी समर्थकहरूलाई देखाउन बाध्य पारेको पनि देख्न सकिन्छ^{२०५} । पीडितले दिएका बयानअनुसार यस्ता सुराकीहरूलाई पहिले नै सुरक्षाफौजद्वारा यातना दिइनुका साथै थुनुवाले अरू माओवादी कार्यकर्ता तथा समर्थकहरूको नाम दिन नसकेमा उनीहरूसँग थप अभद्र व्यवहार गरिने धम्की दिइन्थ्यो । एउटा बयानका अनुसार, यातना दिइएको भनिएको

^{२०४} Ref. No. 2005-07-03 - incident - Jhapa_1552.

^{२०५} उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल, बर्दिया जिल्लामा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित बेपत्ता पार्ने कार्य, २००८ डिसेम्बर, पृ. ३१-३२ ।

एउटा घटनामा शाही नेपाली सेनाको एउटा सिपाहीले कथित एक पीडितलाई भन्यो: “हामीलाई नाम चाहियो। तिमीले दिनसक्ने जुनसुकै नाम दिए पनि हुन्छ। अनि हामी तिमीलाई पिट्दैनौं।”^{२०६}

यो प्रतिवेदन तयार पार्दा अध्ययन गरिएका सामग्रीहरूले सुरक्षाफौजले जानाजान जनमुक्ति सेनाका लडाकुहरू, माओवादी कार्यकर्ता र अन्य आवद्ध व्यक्तिहरूलाई उनीहरू लडाइँमा संलग्न नभएको बेला र परिस्थितिलाई हेर्दा कम घातक बल प्रयोग गरेरै चाहेको उद्देश्य पूरा गर्न सकिने अवस्थामा मारिएको हुनसक्छ भनी शङ्का उब्जाएका छन्। बर्दिया जिल्लाको महामदपुर गाउँ विकास समिति^{२०७} नेकपा (माओवादी)सँग आवद्ध निराजन थापाको हत्या एउटा उदाहरण हो।

प्रतीकात्मक घटना ५.२^{२०८}

घटना विवरण: सन् २००४ फेब्रुअरीको पछिल्लो अवधितर महामदपुर गाविसमा गस्ती गर्ने क्रममा एक पटक नेपाली सेनाका बर्दीधारी लगभग ६० सिपाही चार शङ्कास्पद माओवादीको खोजी गर्दै एउटा गाउँमा पसे। दुईजनालाई पक्राउ गरियो र एकजना भागे। तेस्रो शङ्कित व्यक्ति निराजन थापा, जो निशस्त्र थिए भनिन्छ, लाई गाउँको एउटा घर नजिकै बाँसको भ्याँडमा लुक्न खोज्दा देखियो। अरू धेरै सिपाही त्यहीँ नजिकै भएकै बेला दुईजनाले उनलाई फेला पारे। एकदेखि पाँच मिटरको फरकमा उभिएर, र भनिन्छ थापाले जीवनको भीख मागिरहेको बेला, ती दुई सिपाहीले पीडितमाथि तीन गोली प्रहार गरे र मारे।

विश्लेषण: यदि थापा गैरसैनिक व्यक्ति थिए भने उनी मारिएका बखत युद्धमा प्रत्यक्ष सहभागी नभएकाले यस घटनामा उनको हत्या प्रस्ट रूपमा गैरकानुनी थियो। थापा नेकपा (माओवादी)को लडाकु फौजको सदस्य भए/नभएको कुरा नेपाली सेनालाई स्पष्ट नभएको भए उनीहरूले थापा सर्वसाधारण भएको अनुमान गरी निजलाई मानवोचित रूपमा व्यवहार गर्नुपर्थ्यो। निज नेकपा (माओवादी)को लडाकु फौजको सदस्य भएको प्रस्ट भएको भए तथ्यहरूले थापा असक्षम वा अशक्त भएर लडाइँबाट अलग भएका त थिएनन् भन्ने प्रश्न उब्जाउँछ र गोली हानेको समयमा उनी या त नेपाली सेनाको “नियन्त्रणमा” भएको या आत्मसमर्पण गरेको हुनसक्थ्यो। त्यसो हो भने, निजसँग जेनेभा महासन्धिको साक्षात् धारा ३ अनुसार मानवोचित व्यवहार गरिनुपर्थ्यो। त्यसबाहेक, जुन क्षेत्रमा सिपाहीको नियन्त्रण थियो तिनै सिपाहीद्वारा थापालाई सजिलै पक्राउ गर्न सकिन्थ्यो भन्ने कुरा तथ्यहरूले देखाउँदछन्।

ख) सामूहिक प्रतिशोधमा

अर्को खालको लक्षित हत्या स्वस्फूर्त तथा प्रतिशोधात्मक प्रकृतिका परिस्थितिहरूमा भएको देखिन्छ। यी हत्या माओवादीले सुरक्षाफौजविरुद्ध गरेका कारबाहीको प्रतिक्रियास्वरूप भएका थिए तर प्रतिशोधात्मक हत्या माथि व्यक्तिगत माओवादीविरुद्ध भएका थिएनन्। बरु, सुरुको आक्रमणकारीसँग वा गलत समयमा गलत ठाउँमा परेको कुनै पनि व्यक्तिसँग सम्बन्धित कोही पनि व्यक्ति निसानामा परेको हुनसक्छ। तल दिइएको घटना यसको एउटा उदाहरण हो।

^{२०६} OHCHR confidential source Ref. No. 0739. For more details about the reality of intelligence-gathering, see Kiran Nepal, *The Nepali Security Sector: An Almanac* (Hungary, Brambauer Publishers, 2009), pp. 191-206.

^{२०७} पञ्चायती शासनका बेला गाविसलाई गाउँ पञ्चायत भनिन्थ्यो। वि.सं. २०४७ वैशाख १३ गते, सबै गाउँ पञ्चायत, नगर पञ्चायत तथा जिल्ला पञ्चायतहरूलाई विघटन गरी तिनलाई क्रमशः गाउँ विकास समिति (गाविस), नगरपालिका तथा जिल्ला विकास समितिमा परिवर्तन गरियो। *Nepal Gazette*, Part 40, 26 (April 1990). निर्माणकारी ऐन (गाउँ पञ्चायत ऐन र जिल्ला पञ्चायत ऐनलाई गाउँ विकास समिति ऐन र जिल्ला विकास ऐनद्वारा विस्थापन गरियो। स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५६ नामक छता कानूनले सबै गाविस, नगरपालिका तथा जिबिस ऐनहरूलाई प्रतिस्थापन गरेका छन्।

^{२०८} Ref. No. 2004-02-00 - incident - Bardiya_5225.

प्रतीकात्मक घटना ५.३^{२०९}

घटना विवरण: वि.सं. २०५८ फागुन ८ गते, पहिलो सङ्कटकालको बेला र माओवादीले अछाम जिल्लाको सदरमुकाम मङ्गलसेनमा आक्रमण गरेको तीन दिनपछि एक हूल माओवादीले कालीकोट जिल्लाको दुर्गम सुन्धरली विमानस्थलमा अवतरण गर्न खोजिरहेको सेनाको हेलिकप्टरमा गोली हाने । त्यसबेला मजदुरहरूको एउटा समूह विमानस्थलमा काम गरिरहेको थियो । फागुन १२ गते नेपाली सेनाका कर्मचारीहरू मजदुर बसिरहेको ठाउँमा आए । दुईजना प्रतिनिधिले सेनालाई मजदुरहरूको परिचय प्रमाणपत्र दिन खोजे, तर तिनलाई गोली हानी मारियो भनियो । प्रतिवेदनहरूका अनुसार, त्यसपछि नेपाली सेनाका सिपाहीहरूले सबै ३५ जना मजदुरलाई तिनका भुप्राबाट बाहिर निकाले र गोली हानी मारे ।

विश्लेषण: यसो हेर्दा यस हत्याका लागि हेलिकप्टर र मङ्गलसेनमाथि गरेको आक्रमणबाहेक अरु कुनै कारण भएको जस्तो देखिँदैन । यी पीडितहरू निशस्त्र गैरसैनिक व्यक्तिहरू थिए र युद्धमा प्रत्यक्ष भाग लिइरहेका थिएनन् । यो घटना हे लिकप्टरमा गोली हानेको केही दिनपछि भएको थियो र हत्याको समयमा पीडितहरूले नेपाली सेनाका कर्मचारी वा अरु कसैलाई खतरा पुऱ्याएको कुनै पनि कुराले सङ्केत गर्दैन । न त नेपाली सेनाको तर्फबाट गैरसैनिक मजदुर र माओवादी लडाकुहरूको बीचमा फरक छुट्याउन कुनै प्रयास नै गरेको देखिन्छ । कुनै सक्षम अदालतमा तथ्यहरू प्रमाणित भएको अवस्थामा यो घटना हत्याको युद्धअपराधलगायत अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनको गम्भीर उल्लङ्घन भए सरह हुन सक्छ ।

ग) हिरासतमा मृत्यु

अ) सैनिक ब्यारेक तथा प्रहरीको थुनामा भएका मृत्यु

पीडितको हैसियत जस्तोसुकै भए पनि कुनै पनि व्यक्तिलाई नियन्त्रणमा लिइसकेपछि मार्नु गैरकानुनी हो । द्वन्द्वको अवधिभर पीडितहरूलाई पक्राउपछि, थुनामा रहेको बेला र अन्य प्रकारले सुरक्षाफौजको नियन्त्रणमा हुँदा मारिएको थियो भनिन्छ । यस्ता घटनाका अत्यधिक ठूलो सङ्ख्यामा यातना वा अभद्र व्यवहार, अधिकांशतः देशभरि रहेका ब्यारेक तथा प्रहरी चौकीहरूमा केरकार गर्दा, भएको थियो । अभद्र व्यवहारका यी विधिबारे यातनासम्बन्धी अध्याय ७ मा विस्तृत रूपमा उल्लेख गरिएको छ । सुरक्षाफौजले कथित पीडितहरूलाई जानाजान मारेको नभए पनि केही थुनुवाको मृत्यु उनीहरूले भोगेको भनिएको यातनाको प्रत्यक्ष परिणामस्वरूप भएको थियो । तलको घटना त्यसको एउटा उदाहरण हो ।

प्रतीकात्मक घटना ५.४^{२१०}

घटना विवरण: वि.सं. २०५९ जेठ २७ गते, केही बर्दीमा र केही सादा पोशाकमा आएका प्रहरी अधिकारीहरूको एउटा समूहले बर्दिया जिल्ला, कोहलपुर गाविसस्थित जमुनाटोल गाउँमा नजिकै रहेको वन रेन्जर चौकीमा एक महिनाअघि माओवादीद्वारा आगजनी गरिएको भन्ने आशङ्कामा खानतलास तथा पक्राउ कारबाही सञ्चालन गर्‍यो । पक्राउ परेका शङ्कित व्यक्तिहरूमध्ये एक १४ वर्षीय सर्वसाधारण नर्द (वा नन्द) राम घर्ती थिए । सबै थुनुवा, वयस्क र नाबालक दुवैलाई पहिला कोहलपुर प्रहरी चौकी र त्यसपछि चिसापानी ब्यारेक लगियो, जहाँ उनीहरूलाई आगजनी आक्रमणबारे केरकार गर्दा चरम रूपले कुटापिट गरियो भनिन्छ । ११ दिनपछि अधिकांश थुनुवाहरूलाई कोहलपुर प्रहरी चौकीमा पुनः ल्याइयो तर त्यतिखेरसम्म नर्दाको सम्पूर्ण शरीर सुनिन सकेको थियो । उनलाई पछि उपचारका लागि नेपालगन्ज अञ्चल अस्पतालमा ल्याइएको भए पनि चोटपटककै कारण उनको २०५९ असार २४ गते मृत्यु भयो भनिन्छ ।

२०९ Ref. No. 2002-02-24 - incident - Kalikot_5419

२१० Ref. No. 2002-02-24 - incident - Banke_5419

विश्लेषण: यस घटनामा पीडित एक सर्वसाधारण र नाबालक थिए जो पक्राउको समयमा युद्धमा प्रत्यक्ष रूपमा भाग लिइरहेको नदेखिएको हुनाले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत उनी वैधानिक निसाना थिएनन् । नाबालक हुनाले, उनलाई थुन्ने काम अन्तिम विकल्पको रूपमा लिइनुपर्थ्यो । निजलाई थुन्नैपर्ने भएको भए पनि राज्यअधिकारीहरूले उनलाई वयस्क थुनुवाहरूबाट अलग्गै राख्नेलायतका नाबालकका खासखास आवश्यकताहरू सकेसम्म पूरा गर्ने हिसाबले गर्नुपर्थ्यो ।

राज्यका प्रतिनिधिहरूले कुटपिट गरेको भन्ने कुरालाई यस घटनाले जनाउँदछ । निजमाथि गरिएको दुर्व्यवहार प्रमाणित भएमा त्यो यातना र सम्भवतः गैरकानुनी हत्या हुनसक्छ । कमान्डमा रहेका सुरक्षाफौजका सदस्यहरूलाई घटनाबारे थाहा थियो वा थाहा हुनुपर्थ्यो भन्ने कुराका साथै थाहा थियो भने त्यस्तो अपराध हुन नदिन वा दबाउन उपयुक्त उपायहरू अपनाउन उनीहरू विफल भए कि भएनन् भन्ने कुराको निर्धारण गर्न अनुसन्धान गर्नु आवश्यक छ ।

घटनाका तथ्याङ्कले सुरक्षाफौजले एउटै घटनाबाट प्राप्त लासहरूलाई विभिन्न प्रकारले व्यवस्थापन गरेको कुरा देखाउँछ । केही घटनामा मारिएका व्यक्तिका लासहरू उनीहरूकै आफन्तकहाँ पठाइएको छ भने अन्य घटनामा लासहरूलाई जङ्गलमा फ्याँकिएको, चिहानमा पुरिएको, जलाइएको वा केही घटनामा कहिल्यै पहिचान नै नगरिएको देखिन्छ ।

आ) थुनाअधि तर पक्राउ परिसकेपछि भएका हत्या

सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारले यस्ता घटनाहरूलाई समेटेको छ जसमा सुरक्षाफौजले मानिसलाई नियन्त्रणमा लिइसकेपछि तर तिनीहरूलाई औपचारिक रूपमा थुनास्थल वा ब्यारेकमा थुनुअघि हत्या गरेका थिए भनिन्छ । खासगरी यो घटना द्वन्द्वका प्रारम्भिक वर्षहरूमा भएको बुझिन्छ । कम्तीमा पनि एक मानवअधिकार अवलोकनकर्ताले पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई हेर्न नचाहने प्रवृत्ति प्रहरीमा पाइने गरेको बताएको छ^{२११} । केही घटनामा सुरक्षाफौजले व्यक्तिहरूलाई पक्राउ गरी तिनलाई एकान्तस्थलमा लगेर गोली हानी मारेको आरोप लगाइएको छ । साक्षीका बयान र लासबाट प्राप्त प्रमाणअनुसार, कथित पीडितहरूको उल्लेख्य बहुसङ्ख्याले मारिनुअघि उनीहरूसँग यातना र अभद्र व्यवहार गरिएको कुरा देखाउँछ । स्पष्ट रूपमा लिपिबद्ध दोरम्बा घटना यो प्रवृत्तिको सङ्केत हो ।

प्रतीकात्मक घटना ५.५^{२१२}

घटना विवरण: वि.सं. २०६० साउन ३२ गते युद्धविरामको समयमा, नेपाली सेनाका कर्मचारीले माओवादी भएको बहाना गरेर केही गाउँलेहरूलाई रामेछाप जिल्ला दोरम्बा गाविसमा माओवादीको बैठक भइरहेको ठाउँमा जाने बाटो कता हो भनेर सोधे । नेपाली सेना त्यो ठाउँमा आइपुगेपछि उनीहरूले माओवादी भेला भएको घरलाई घेराउ गरे ।

जब घरभित्र भएकाहरूलाई आफू घेरिएको भन्ने थाहा भयो केही घटनास्थलबाट भागे, एकजनालाई नेपाली सेनाद्वारा गोली हानी मारियो । पाँच महिलासहित १९ जना (१७ माओवादी र दुई गैरसैनिक भनिएको) लाई हातखुट्टा बाँधी नियन्त्रणमा लिइयो र नजिकैको डाँडाकटेरी पहाडमा जबर्जस्ती हिँडाएर लगियो । त्यहाँ उनीहरूलाई लाइनै लगाई कुनै पनि कानुनी विधि प्रक्रिया नपुऱ्याई नजिकैबाट टाउको र छातीमा गोली हानी हत्या गरियो । तिनका लासलाई हत्यास्थल नजिकैको भिरालोबाट फ्याँकियो भनिन्छ ।

^{२११} एमनेस्टी इन्टरनेसनलले एक डीएसपीलाई उद्धृत गर्दै यस कुरालाई चित्रण गर्‍यो, जसले आफ्नो मातहतका कर्मचारीले एक शङ्कास्पद माओवादीलाई प्रहरी थानामा ल्याएकोमा निजलाई “बाटामै उसलाई किन सिध्याइनस्” भनेर गाली गरेको भनियो । Amnesty International, 1997, *Nepal: Human rights violations*, p. 13 (see footnote 29).

^{२१२} Ref. No. 2003-08-17 - incident - Ramechhap - _i3381.

विश्लेषण: यस घटनामा, नेपाली सेनाले स्पष्टतः आफ्नो नियन्त्रणमा लिएका र लडाइँ गर्न असमर्थ पीडितहरूलाई एकात्मस्थलमा लगेर माच्यो । पक्रिएका १९ मध्ये १७ माओवादी भएको भनिए पनि ती माओवादी र युद्धमा प्रत्यक्ष भाग नलिने माओवादीबीच फरक छुट्याउने कुनै प्रयत्न भएन । जेहोस् कसैलाई पनि नियन्त्रणमा लिइसकेपछि मनसायपूर्वक हत्या गर्नु अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको उल्लङ्घन हो । यो सामूहिक हत्या गरिएको परिस्थिति सक्षम अदालतबाट स्थापित भएमा हत्याको युद्धअपराध हुनसक्छ, र यसले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय र मानवअधिकार कानून दुवैको उल्लङ्घन हुन्छ ।

यी व्यक्तिहरूलाई “भागदै गर्दा मारिएको”^{२१३} भनिएको, गस्तीमाथि आक्रमण गर्ने अन्य माओवादीहरूद्वारा मारिएको भनिएको^{२१४} वा माओवादी धरापमा परी मारिएको भनिएको भनी दावी गरिएको छ । यस सम्बन्धमा, माथिको घटनामा शाही नेपाली सेनाले सुरुमा दोरम्बामा माओवादीको धरापमा परी मृत्यु भएको भनी सार्वजनिक दावी गर्‍यो, यद्यपि संलग्न सैनिक कर्मचारीहरूलाई कुनै पनि चोटपटक लागेको देखिँदैनथ्यो । यी हत्या प्रायः गुपचुप रूपमा गरेको देखिए पनि, सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारमा अभिलेखन गरिएका केही घटनामा पीडितलाई हिँडाउँदै गाउँमा लगिएको र हत्या गरिएको तथा तिनलाई गाउँलेहरूकै सामुन्ने हत्या गरिएको भनिएको छ ।

प्रतीकात्मक घटना ५.६^{२१५}

घटना विवरण: वि.सं. २०५३ असार २९ गते, कलेजका विद्यार्थी रवि खत्री क्षेत्रीलाई रुकुम जिल्लाको माग्मा गाविसमा पक्राउ गरेको भनियो जुनक्रममा उनलाई खुट्टामा गोली हानिएको थियो । उनलाई गाविस कार्यालयमा जिउँदै पक्रेर लगेपछि अब के गर्ने भनेर छलफल गरेको भनियो । यस छलफलपछि, उनलाई छातीमा गोली हानियो भनियो ।

विश्लेषण: यस घटनामा, रवि खत्री क्षेत्री युद्धमा प्रत्यक्ष भाग लिइरहेका थिए कि थिएनन् भन्नेबारे केही थाहा नभए पनि उनी घाइत अवस्थामा प्रहरी कर्मचारीको नियन्त्रणमा थिए भनिन्छ, तथा हत्याका बेला उनले प्रहरी वा अरू कसैलाई पनि कुनै खतरा नपुऱ्याएको जस्तो देखिन्छ । त्यसैले, यी तथ्यहरू प्रमाणित भएको अवस्थामा रवि खत्री क्षेत्रीको गरिएको भनिएको हत्या अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र मानवअधिकार कानूनअन्तर्गत हत्याको युद्धअपराध हुनसक्छ ।

घ) आत्मसमर्पण गरेका माओवादीहरूको हत्या

सरकारले माओवादी कार्यकर्ताहरूलाई आत्मसमर्पण गर्न सार्वजनिक आह्वान गर्दै २००३ डिसेम्बरमा श्री ५ को सरकार, गृह मन्त्रालयको आह्वान नामक एउटा नीतिपत्र प्रकाशित गर्‍यो । यस नीतिपत्रले आत्मसमर्पण गर्ने माओवादी तथा तिनका परिवारका सदस्यहरूको जीवनको तथा अन्य सुरक्षाको प्रत्याभूति दिनुका साथै त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई आममाफी दिने भन्यो । त्यसपछि आएका नीतिहरूले पनि हातहतियार तथा गोलीगट्टा बुझाउने व्यक्तिहरूलाई पुरस्कार दिने कुरा बतायो^{२१६} । समाचारका अनुसार, आत्मसमर्पण गर्ने केहीलाई भूमिगत तथा भिजिलान्ते समूहमा समावेश गरियो^{२१७} र अरूलाई सुराकीको रूपमा प्रयोग गरियो । तर, कार्यकर्ताहरूले आत्मसमर्पण गर्ने आशयको सङ्केत गर्दै सुरक्षाफौजसमक्ष आफूलाई प्रस्तुत गर्दा पनि मारिएको भनिएका केही घटना छन् ।

^{२१३} सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारमा सुरक्षाफौजद्वारा भएका गैरकानुनी हत्याका कम्तीमा ४४ वटा घटनाको अभिलेख राखिएको छ, जसमा पीडित(हरू) भाग्न खोज्दा मारिएको भन्ने दावी गरिएको छ ।

^{२१४} हेनुहोस्, जस्तै, गोरखा जिल्लाको बुढाथुम गाविसमा २०६२ माघ २४ गते माओवादी कार्यकर्ता [नाम नखुलाइएका]को हत्या । उच्चायुक्त कार्यालयको गोप्य स्रोत ।

^{२१५} Ref. No. 1996-07-13 - incident - Rukum_5652.

^{२१६} See, e. g., Nepal Government, "Government's Policy for Surrender", 18 December 2003.

^{२१७} International Crisis Group, *Nepal's Maoists*, p 3 (see footnote 28): “शान्सेका कमान्डरहरूले कम्तीमा ३९ माओवादीलाई तिनका पूर्व कामरेडहरूसँग लड्न ‘गाउँ सुरक्षा बल’मा प्रवेश गराएको पुष्टि गर्दै रिपोर्टहरूले तिनलाई उद्धृत गरेका छन् ।”

प्रतीकात्मक घटना ५.७^{२१८}

घटना विवरण: वि.सं. २०६० फागुन ७ गते दिउँसो, माओवादी लडाकु भनी विश्वास गरिएका ५/६ जना व्यक्ति बाँके जिल्ला बाङ्कोटुवा गाविसको पेडारी गाउँको एउटा घरभित्र थिए । सैनिक कर्मचारीहरूको एक समूहले घर घेर्‍यो र निसानाबाजहरूले नजिकैका रूखमा चढी आफ्नो पोजिसन लिए भनियो । भनाइअनुसार, सेनाले माओवादी लडाकुहरूलाई आफूले बाहिरबाट घर घेरिसकेको र उनीहरूले आत्मसमर्पण गरेमा उनीहरू सुरक्षित हुने कुराको आश्वासन दियो । केही समयपछि ढोका खुल्यो र दुई निशस्त्र व्यक्ति आफ्ना हात माथि उठाएर एकपछि अर्को गर्दै निस्केको भनियो । पहिला निस्कने व्यक्तिलाई निसानाबाजद्वारा तत्कालै गोली हानी हत्या गरियो भनिन्छ र त्यो गोलीकाण्डपछि अरू सबै माओवादी लडाकुहरू भाग्न सुरु गरे । सबैलाई भाग्दाखेरि गोली हानी हत्या गरिएको भनियो ।

विश्लेषण: यस घटनामा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको कतिपय कथित उल्लङ्घनहरू भएको देखिन्छ । पीडित माओवादी लडाकुहरू - अर्थात् युद्धको समयमा भए उनीहरूलाई निसाना बनाउन सकिन्थ्यो - जस्तो देखिए पनि, घरबाट निस्कने पहिलो कार्यकर्ताले आत्मसमर्पण गर्ने प्रस्ट सङ्केत दिएको भनियो । कुनै लडाकुको आत्मसमर्पण गर्ने साँचो प्रयत्नले उसलाई लडाइँबाट अलग भएको अवस्थामा राख्ने हुनाले ऊ वैधानिक निसाना हुँदैन । त्यस्तो अवस्थामा कसैलाई मार्नु भनेको युद्ध अपराध हो । त्यसवाहेक, शत्रुलाई तिमीहरूले आत्मसमर्पण गरेमा केही पनि गरिने छैन भन्ने कुरा सम्प्रेषण गर्नु र त्यसपछि उनीहरूलाई जानाजान मार्नु भनेको “भुक्याएर विरोधीलाई मार्नु” हो र यस्तो कार्यमाथि अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनअन्तर्गत प्रतिबन्ध लगाइएको छ । सक्षम अदालतमा यी तथ्यहरू प्रमाणित भएमा यो हत्या अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनअन्तर्गत युद्ध अपराध र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनको गम्भीर उल्लङ्घन हुनसक्छ ।

ड) सुरक्षाफौजद्वारा प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको उल्लङ्घन गर्दै भएका गैरकानुनी हत्या

अ) निसानाहरूमा भेद छुट्याउन नसक्नु

सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारमा सूचीकृत घटनामा सुरक्षाफौजले गैरसैनिक र लडाकुबीच फरक छुट्याउन नसकेका, सुरक्षाफौजद्वारा गरिएका भनिएका आक्रमणहरू असमानुपातिक देखिएका र गैरसैनिक जनसमुदायको संरक्षण गर्न आक्रमणका क्रममा आवश्यक पूर्वसावधानी अपनाउन नसकेको भनिएका घटनाहरू पर्दछन् ।

माओवादीहरूको खोजतलास गर्ने तथा शङ्कास्पद माओवादीहरूलाई पक्रने सन्दर्भमा गाउँघर वा भीडभाडमा गरिएका कारवाहीहरू जथाभावी रूपमा भएको देखिन्छ । अभिलेख भण्डारमा यस प्रकृतिका केही घटनालाई समेटिएको छ, जसमध्ये कम्तीमा १० वटा प्रहरी चौकी वा सैनिक ब्यारेकहरूमा माओवादीद्वारा आक्रमण भएपछि भए र जसमा सुरक्षाफौजले कुनै खास निसानामा नताकी वा कुनै खास सैनिक उद्देश्यका पछि नलागी जथाभावी गोली चलाएको भनियो ।

त्यस्तै प्रकृतिका कथित गैरकानुनी हत्याहरू माओवादीद्वारा आयोजना गरिएका राजनीतिक, शैक्षिक वा साँस्कृतिक कार्यक्रमहरू भइरहेको बेला वा त्यसपछि, वा विद्यार्थी भेलामा, चाडपर्वमा वा शान्तिपूर्ण विरोध कार्यक्रमहरूमा समेत भएका थिए । कहिलेकाहीं सुरक्षाफौजले थुप्रै गैरसैनिक व्यक्तिहरू भएको भीडभाडमा पनि गोली चलाएको भनियो । यो प्रवृत्तिलाई प्रतीकात्मक घटना ५.८ मा राम्रोसँग प्रस्ट्याइएको छ ।

गैरसैनिक व्यक्तिहरू हताहत हुने गरी गरिएको बलको प्रयोग अपेक्षा गरिएको ठोस लाभसँग तुलना गर्दा त्यो “अत्यधिक” थियो कि थिएन भन्ने प्रश्न उठाउने अरू घटना पनि छन्^{२१९} ।

^{२१८} उच्चायुक्तको कार्यालय गोप्य स्रोत

^{२१९} See, e. g. , OHCHR-Nepal, *Investigations into violations of international humanitarian law in the context of attacks and clashes between the Communist Party of Nepal (Maoist) and Government Security Forces, January – March 2006*, pp. 15-16: Case 9 relating to a clash between RNA and People’s Liberation Army on 26 and 28 February 2006; शानेसे र जनमुक्ति सेनाको बीचमा २०६२ फागुन १४ र १६ गते भएको ऋडपसँग सम्बन्धित घटना ९; इलाम जिल्ला सदरमुकाममा २०६२ चैत २३ गते जनमुक्ति सेनाले गरेको आक्रमण र सेनाले गरेको त्यसको जवाफी कारवाहीसँग सम्बन्धित घटना १२ ।

प्रतीकात्मक घटना ५.८^{२२०}

घटना विवरण : वि.सं २०५६ पुस ३० गते, केही महिला तथा बालबालिकासहित ६० जना गाउँलेहरू माओवादीले भेला हुन निर्देशन गरेअनुसार अछाम जिल्ला डड्खु गाविसको दुङ्गाल गाउँस्थित एउटा विद्यालयमा साँस्कृतिक कार्यक्रममा सहभागी हुन भेला भएका थिए । चौध जनाको एउटा प्रहरी गस्ती टोली त्यहाँ आइपुगेपछि एकजना माओवादीले चेतावनीस्वरूप गोली चलाएको भनियो र त्यसपछि दुईजना बाहेक अरू सबै माओवादी कार्यकर्ताको कार्यक्रमस्थलबाट भागदौड मच्चियो । विद्यालयबाट पनि गाउँलेहरू भागदै नजिकैका घर तथा चियापसलहरूमा शरण लिन पुगे । एउटा चिया पसलमा लुकेर बसिरहेका कम्तीमा पनि दुईजना सर्वसाधारणलाई प्रहरीले राइफलबाट गोली चलाई हत्या गर्‍यो र अरूलाई लुके ठाउँ खोज्न भाग्नै गर्दा गोली हानियो । घटनामा दुईजना नाबालकसहित सात सर्वसाधारणलाई मारिएको भनियो । दुई माओवादीलाई पक्राउ गरियो । जम्मा ११ माओवादी घाइते भएको भनियो ।

विश्लेषण: यस घटनाले गैरसैनिक व्यक्तिहरू (अवैधानिक निसाना)लाई माओवादी लडाकु (वैधानिक निसाना)बाट छुट्याउनमा भएको विफलतालाई जनाउँदछ । सुरक्षाफौजले गैरसैनिक व्यक्तिहरूको जीवनप्रतिको खतरालाई कम गर्न आवश्यक पूर्वसावधानी लिए कि लिएनन् भन्ने कुरा स्पष्ट छैन । निसानाबीचको फरक छुट्याउन तथा आवश्यक पूर्वसावधानी लिन नसक्नु अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून तथा मानवअधिकार कानूनको उल्लङ्घन हो । प्रमाणित भएमा, यो घटना हत्याको युद्ध अपराध, वा गैरसैनिक व्यक्ति वा गैरसैनिक जनसमुदायमाथि गरिएको गैरकानुनी आक्रमण हुन सक्छ ।

आ) हवाई बमबारी

नेपालस्थित संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयद्वारा अनुसन्धान गरिएका सन् २००६ को जनवरी र मार्चको बीचमा भएका अनुसन्धान गरेका घटनाहरूमा के पाइयो भने गैरसैनिक इलाकाहरूमा आक्रमण गर्दा माओवादीले स्कूल, दोकान तथा बजारका सडक जस्ता आवास तथा प्राङ्गणहरू प्रयोग गरेको तथा त्यहाँ लुकेका थिए । यस युक्तिले सुरक्षाफौजले सर्वसाधारणलाई हानि नपुऱ्याई प्रक्षेपक हतियारहरू प्रयोग गर्न गाह्रो भयो^{२२१} । तर, शाही नेपाली सेनाले लडाकु र गैरसैनिकबीच फरक छुट्याउन नसकेको कुरालाई लिएर भन्ने हो भने यस्तो कार्यले हवाई बमबारी कानूनसम्मत छैन भन्ने कुरामा फेरबदल ल्याउँदैन । यस घटनाको एउटा उदाहरण तल दिइएको छ ।

प्रतीकात्मक घटना ५.९^{२२२}

घटना विवरण : वि.सं. २०६२ वैशाख २५ गते राति दाजुबहिनी आठ वर्षीय सञ्जीव शाह र पाँचवर्षीय लुखीदेवी साह सिरहा जिल्लाको सर्वसाधारण बसोबास गर्ने क्षेत्र नेपाली सेनाका हेलिकप्टरबाट खसालिएको ८१ एमएमको मोर्टारबाट मृत्यु भयो । अर्को बम नजिकैको घरमा खसालियो जहाँ एक गर्भवती महिलासहित दुई सर्वसाधारणको मृत्यु भयो । अरू दुईवटा बम पनि खसालिएका थिए, तर त्यसबाट कोही पनि हताहत भएनन् । सुरक्षाफौजद्वारा गैरसैनिक क्षेत्रमा भएको हवाई बमबारी र गोली हनाइको कारण नौजना सर्वसाधारणको मृत्यु हुनाका साथै १९ सर्वसाधारण घाइते भए । यस घटनामा माओवादीहरूले आफू सेनासँगको युद्धमा संलग्न रहँदा उनीहरूले गाउँलेलाई गाउँ छाड्न दिएको भनिन्छ ।

२२० Ref. No. 2000-01-14 - incident - Achham_2110.

२२१ See footnote 219.

२२२ Ref. No. 2005-05-08 - incident - Siraha_1567.

विश्लेषण: युद्धमा भाग लिने माओवादी लडाकुहरूको सङ्ख्या कति थियो भन्नेबारे जानकारी छैन, न त माओवादी संरचनामा उनीहरूको पदीय हैसियतबारे नै जानकारी छ । सो कारवाहीमा मारिएका वा पक्राउ गरिएका माओवादी लडाकुको सङ्ख्याबारे पनि वस्तुगत जानकारी उपलब्ध छैन । यस्तो जानकारीबिना, सर्वसाधारणको हताहत सङ्ख्यासँग अपेक्षा गरिएको सैनिक लाभको समानुपातिकतालाई तुलना गर्न सम्भव हुँदैन । तर, गैरसैनिक व्यक्तिहरूलाई गाउँमै बस्न बाध्य गराउँदै गैरसैनिक क्षेत्रमा भएको युद्धमा माओवादीको संलग्नतालाई सक्षम अदालतले सर्वसाधारणलाई मानवढालको रूपमा प्रयोग गरिएको भन्न सक्ने अवस्था हुनसक्छ । सैन्य उद्देश्यका वस्तुहरूलाई निसाना हुन नदिने प्रयासस्वरूप सैन्य उद्देश्य र गैरसैनिक व्यक्तिहरूलाई मनसायपूर्वक एकैचोटि प्रयोग गर्नु वैधानिक र अवैधानिक निसानाहरूको बीचमा फरक छुट्याउने सम्बन्धमा प्रथाजनित नियमहरूको उल्लङ्घन हो । तथ्यहरू प्रमाणित भएका खण्डमा यो माओवादीका तर्फबाट अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घन हुन जानेछ ।

अर्कोतर्फ, द्वन्द्वरत एकपक्षद्वारा गरिएको मानवढालको प्रयोगले वैधानिक र अवैधानिक निसानाहरूको बीचमा फरक छुट्याउने, जथाभावी आक्रमण गर्नबाट बच्ने, गैरसैनिक नागरिकहरूको संरक्षण गर्ने र पूर्वसावधानी अपनाउने विरोधी द्वन्द्वरतपक्षको दायित्वलाई कम गर्दैन । गैरसैनिक आवासीय क्षेत्रमा राति, सर्वसाधारणलाई खालि नगरी, माओवादीद्वारा गरिएको हवाई बमबारी दुईवटा कारणले गर्दा “जथाभावी आक्रमण” हुनसक्छ । पहिलो, गैरसैनिक जनसमुदायलाई पहिल्यै सजग गराउने र/वा खालि गराउने जस्ता पूर्वसावधानीहरू अपनाउन सकिन्थ्यो । दोस्रो, छानिएको हतियारले खास सैन्य उद्देश्यमाथि निसाना लगाउन नसकेकाले गैरसैनिक व्यक्तिहरूको हताहत भएको हुनसक्छ । यी कुरालाई विचार गरी सक्षम न्यायाधिकरणले युद्धका नियम र चलनहरूको उल्लङ्घन भए/नभएको निश्चय गर्न सक्थ्यो ।

५.३.२ नेकपा (माओवादी)द्वारा

क) लक्षित हत्या

सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारमा अभिलिखित घटनाले केही घटनामा नेकपा (माओवादी)ले पनि गैरसैनिक व्यक्तिहरूलाई जानाजान मारेको जनाउँदछ^{२२३} । यसरी निसाना बनाइएका गैरसैनिक नागरिकहरूमा “सामन्तवादी” वा “राजावादी” जस्ता “जनयुद्ध”को दुश्मनका रूपमा हेरिएका व्यक्तिहरू, विरोधी राजनीतिज्ञहरू, गाउँ विकास समिति जस्ता सरकारी स्थानीय निकायका कर्मचारी, बुद्धिजीवी तथा शिक्षक, नेकपा (माओवादी) परित्याग गरेका वा आत्मसमर्पण गरेका व्यक्तिहरू, सुरक्षाफौजका परिवारका सदस्यहरू, मानवअधिकार रक्षक तथा पत्रकार, र जसले सुरक्षाफौजलाई खाना, आवास, औषधी र अन्य प्रकारका सेवाहरू उपलब्ध गरायो ती व्यक्तिहरू पर्दछन् । त्यसबाहेक, माओवादीका मूल्य र नियमहरूअनुसार गम्भीर अपराध गर्ने व्यक्तिहरू (आरोपित हत्याराहरू, बलात्कारी, चोर, दोश्रो विवाह, हाडनाता करणीको आरोप लागेका तथा तल्लो जातका व्यक्तिहरूसँग अभद्र व्यवहार गर्नेहरू जस्ता) पनि शान्ति सुरक्षा र न्याय सम्पादनसँग सम्बन्धित माओवादीका समानान्तर गतिविधिका क्रममा लक्षित हत्याका पीडित थिए ।

यस प्रवर्गमा सबैभन्दा अगाडि थिए “जासुस” र “सुराकीहरू” जसले शत्रुपक्षलाई जानकारी उपलब्ध गराइरहेको कुरामा माओवादीको विश्वास थियो^{२२४} । एक हजारभन्दा बढी गैरकानुनी हत्याका आरोप लागेका घटनाहरू सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारमा राखिएका छन् र ती घटनामध्ये केही सय घटनामा पीडितले जासुसी गर्ने गरेको आरोपहरू लगाइएको छ । केही पीडितहरूले मारिनु अगाडि यातना खेप्नुपरेको कुरा घटनाहरूले जनाउँदछन्^{२२५} ।

२२३ सुरक्षाफौजका सदस्यहरूलाई गैरसैनिक नागरिकहरूबाट छुट्याउनु तुलनात्मक रूपमा नेकपा (माओवादी)को संरचना (जस्तै कार्यकर्ता र लडाकु) भित्रका विभिन्न भूमिकाहरूको बीचमा भएको फरक छुट्याउनुभन्दा सजिलो छ, विशेषगरी द्वन्द्वको सुरुसुरुतिर जुनवेला नेकपा (माओवादी)का तुरुन्तै फरक छुट्याइहाल्न सकिने खालका पोशाक थिएनन्, भन्ने कुरा महत्वपूर्ण छ ।

२२४ किरण नेपालले माओवादीद्वारा सुराकी गरेको आरोपमा मारिएकाहरूमध्ये पाँच प्रतिशतभन्दा कम वास्तविक सुराकी भएको दावी गरेको छ । “राष्ट्रिय अनुसन्धान विभागको तथ्याङ्कअनुसार, माओवादीद्वारा १५० जति गुप्तचर मारिएका थिए । मारिएकामध्ये २१ जनालाई मात्र सरकारद्वारा शहीद घोषणा गरिएको थियो । अरूचाहिँ गुप्तचर भएको हुनाले उनीहरूको नाम गोप्य राखिएको थियो ।” Nepal, *The Nepali Security Sector*, p. 203 (see footnote 206)

२२५ हेर्नुहोस्, जस्तै, मुगु जिल्लास्थित रारा गाविसमा २०६१ जेठ २ गते भएको धनराज रोकायाको हत्या । उनलाई गोली हानेर मानुभन्दा अघि उनका हातखुट्टा काटिएका थिए । Ref. no. 2004-05-15 - incident - Mugu_5202.

शत्रुहरू, गैरसैनिक हुन् वा लडाकु हुन्, को उन्मूलन गर्ने माओवादीहरूको खुला र स्पष्ट नीति भएकाले गर्दा यस्ता लक्षित हत्याहरूमा प्रायः सर्वसाधारण पर्दथे र यसलाई ढाकछोप गर्न कुनै प्रयत्न गरिएको हुँदैनथ्यो। वास्तवमा, यी लक्षित हत्याहरूमध्ये केही हत्या जनभेलाका सामुने सार्वजनिक स्थलहरूमा^{२२६}, दिनदहाडै^{२२७} भएका हुन्थे वा यस्ता परिस्थितिमा हुन्थे जसमा परिवारका सदस्यहरूलाई त्यो दृश्य हेर्न बाध्य पारिएको हुन्थ्यो।

प्रतीकात्मक घटना ५.१०^{२२८}

घटना विवरण: विस्थापित भएपछि बाग्लुङ्ग जिल्लाको बाग्लुङ्ग बजारमा बस्दै आएका लालबहादुर रोकालाई निजका छोरासहित माओवादीद्वारा २०६१ साउन ३१ गते अपहरण गरियो। उनीहरूलाई हिल गाविसमा लगियो, जहाँ लालबहादुरलाई काठको साधनले कुट्दै मारियो। यो सबै दृश्य उनका छोरालाई टुलुटुलु हेर्न बाध्य पारियो। जनयुद्धलाई सहयोग नगरे तिमीलाई पनि मारिनेछ भनी छोरालाई चेतावनी दिइयो।

विश्लेषण: यस घटनामा हत्याको युद्धअपराध भएको हुनसक्छ। जानाजान कुनै गैरसैनिक वा लडाइँबाट अलग भइसकेको व्यक्तिलाई मार्नु युद्ध अपराध हो। पीडितलाई कुटपिट गर्नु आफैँमा यातना हो। त्यसबाहेक, आफ्नो बाबुको हत्यालाई टुलुटुलु हेर्न बाध्य पारिने घटना सक्षम अदालतमा प्रमाणित भएमा छोरालाई मनोवैज्ञानिक यातना अभद्र व्यवहार हुनसक्ने प्रबल सम्भावना हुन्छ। पीडकभन्दा माथिका वरिष्ठहरूलाई यो अपराध भएको कुरा “थाहा थियो कि थिएन वा थाहा हुनुपर्थ्यो कि पर्दैनथ्यो” र तिनले उपयुक्त उपायहरू गरे कि गरेनन् भन्नेबारे अनुसन्धान हुनुपर्छ।

यस्ता हत्यामा प्रयुक्त हतियारहरू र घातक चोटपटकमा विविधता थियो। पीडितहरूलाई कुटेर, बञ्चरो वा खुकुरीले हानेर मारिएको हुन्थ्यो र हातखुट्टा आरा वा चक्कुले काटेर छुट्याइएको हुन्थ्यो। केहीको धेरै ठाउँमा हाड भाँचिएकाले मृत्यु भएको थियो भने अरूलाई टाउको काटी वा जलाएर मारिएको थियो। अरू कतिलाई विस्फोटक पदार्थसँगै मारिएको थियो।

प्रतीकात्मक घटना ५.११^{२२९}

घटना विवरण: सन् २००३ जूनमा बाँके जिल्लाको भँडारिया गाउँमा भएको एउटा घटनामा, आफूलाई माओवादी भन्ने मानिसहरूको एउटा समूहले करिब १४ गाउँलेलाई भेला गरे। उनीहरूलाई एउटा सार्वजनिक स्थलमा लगेर बाँधियो। आफ्ना परिवारका सदस्यहरू तथा बालबालिकासहित सर्वसाधारणका अगाडि, पीडकहरूले त्यो समूहलाई नेपाली सेनालाई जानकारी उपलब्ध गराएको आरोप लगायो जसका कारण नेकपा (माओवादी) तीन कार्यकर्ता मारिएका थिए। पीडितमध्ये तीनजनालाई मृतअवस्थामा पाइयो। उनीहरूका हातखुट्टा भाँचिएका थिए र शरीरमा गोलीका चोटहरू थिए। पीडकमध्ये अर्को एकजनाको खुट्टा चोट लागेको थियो, जसले गर्दा उनी अपाङ्ग भए।

विश्लेषण: यस घटनामा भएका तथ्यहरू प्रमाणित भएमा त्यसले “उचित प्रक्रियाविनाको सजाय वा मृत्युदण्ड”को अभियोगमा युद्धअपराधको फैसलामा सघाउ पुऱ्याउनेछ। उनीहरूविरुद्धको अभियोगको गम्भीरता जे जस्तोसुकै भए पनि यी १४ जना, र खासगरी मारिएका वा घाइते बनाइएका चारजना, लाई न्यायिक प्रक्रियामा लगिनुपर्थ्यो जसले सबै मुख्य न्यायिक संरक्षण उपलब्ध गराउँथ्यो। त्यसबाहेक, यी १४ जनामध्ये कसैलाई पनि नियन्त्रणमा लिइसकेपछि मार्नु वा घाइते बनाउनु जेनेभा महासन्धिको साभा धारा ३ को उल्लङ्घन स्पष्ट रूपमा गैरकानुनी थियो।

२२६ हेनुहोस्, हुम्ला जिल्ला सदरमुकामबाट २०५९ माघ ३ गते अपहरण गरिएका कर्णबहादुर रावतको घटना। उनलाई जनभेलामा बोल्न लगाइयो र नेकपा (माओवादी) पार्टी परित्याग गरी प्रशासनसमक्ष आत्मसमर्पण गरेको आरोपमा गोली हानी हत्या गरियो। Ref. no. 2003-01-17 - incident - Humla_5303.

२२७ हेनुहोस्, धनुषा जिल्लाको जनकपुरमा मेयर पदका उम्मेदवार तथा नेपाल सद्भावना पार्टीका सदस्य विजयलाल दासको घटना। उनलाई आफ्नो पार्टी कार्यालयबाहिर बसिरहेको बेला २०६२ माघ ९ गते दिउँसो दुईजनाले गोली हानी हत्या गरेको भनियो। उनलाई राज्यको सुराकी भएको आरोप लगाउँदै गोली हानी हत्या गरिएको कुरा नेकपा (माओवादी)ले स्वीकार गर्‍यो। Ref. no. 2006-01-22 - incident - Dhanusha_0090.

२२८ Ref. No. 2004-08-15 - incident - Baglung_5830.

२२९ Ref. No. 2003-06-19 - incident - Banke_5288. See section 5. 2. 1 (f) for a discussion of judicial protections.

ख) पक्राउपछि हत्या

खासगरी द्वन्द्वको सुरुतिर जब माओवादीसँग अत्याधुनिक हातहतियार कम थिए^{२३०} उनीहरूले सुरक्षाफौजलाई संलग्न राख्न प्रयोग गर्ने माध्यम भनेको शत्रुलाई तिनको पूर्ण नियन्त्रणमा नभए पनि नजिकै ल्याउनु थियो। यिनै परिस्थिति नै पक्राउपछि माओवादीद्वारा मारिएका भनिएका सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारमा राखिएका ठूलो सङ्ख्याका व्यक्तिहरूको कारण हुनसक्छ। तर, नबताइएको वा बेवास्ता गरिएको कुराचाहिँ ठूलो सङ्ख्याका गैरसैनिक व्यक्तिहरू हुन् जो यस्तो हत्याका पीडित थिए। न त मृत्यु हुनुअघि तिनले सहेको अभद्र व्यवहार र/वा यातनाबारे नै बताइएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनले द्वन्द्वरत कुनै पनि पक्षको नियन्त्रणमा रहेको व्यक्तिको उसको हैसियत जे जस्तोसुकै भए पनि जानाजान ज्यान लिने कार्यलाई निषेध गरेको छ^{२३१}।

सङ्कलित घटनाले के जनाउँदछन् भने यस प्रवर्गका पीडितहरूले कुटाइ खाए, उनीहरूका हातखुट्टा तथा शरीरका अङ्गहरू छुट्याइए, उनीहरूलाई अङ्गभङ्ग गरियो र तिनका हड्डी भाँचिए।

प्रतीकात्मक घटना ५.१२^{२३२}

घटना विवरण: नेकपा (माओवादी)का केही कार्यकर्ताले २०५९ असार १९ गते सुर्खेत जिल्ला कुनाठरी गाविसस्थित सर्वसाधारण चन्द्रबहादुर खत्रीको घर घेराउ गरे र उनलाई लिएर गए। उनकी श्रीमती र छोराछोरीले उनलाई भोलिपल्ट विहान नजिकैको खालि बिल्डिङमा फेला पारे। उनलाई चरम घाइते बनाइएको थियो र उनी पानी मागिरहेका थिए। उनले आफूलाई ५० जनाभन्दा बढी माओवादीले लाठी तथा बच्चराका बिँडले पिटेको कुरा परिवारलाई बताए। उनका खुट्टा भाँचिएका थिए। पाँच घण्टापछि उनको मृत्यु भयो। उनको हत्याको कारण अज्ञात छ।

विश्लेषण: यस घटनामा पीडित व्यक्ति गैरसैनिक व्यक्ति भएको बताइन्छ र उनी युद्धमा सहभागी बनेको पनि देखिँदैन। कुनै सर्वसाधारण व्यक्तिको जानाजान हत्या गर्नु भनेको युद्धअपराध हो। लडाकु नै भएको भए पनि उनी माओवादीको नियन्त्रणमा थिए, जसले उनलाई लडाइँबाट अलग भएको व्यक्तिको हैसियत प्रदान गर्दथ्यो। त्यसैले, कुनै पनि अवस्थामा उनलाई मार्नु भनेको युद्धअपराध थियो। उनको शरीरको अङ्गभङ्ग चरम पिटाइ र खुट्टाहरू काटिएका कारण भएको देखिन्छ। त्यसैले, प्रथाजनित तथा सन्धिजन्य अन्तर्राष्ट्रिय कानून, अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र मानवअधिकार कानून दुवैको उल्लङ्घन भएको देखिन्छ र सक्षम न्यायाधीकरणबाट यसको अनुसन्धान हुनुपर्छ।

यसै प्रवृत्तिलाई बुझाउने अर्को उदाहरण:

प्रतीकात्मक घटना ५.१३^{२३३}

घटना विवरण: सन् २००४ जनवरीमा माओवादी कार्यकर्ताको एउटा ठूलो समूहले सुर्खेत जिल्ला गढी गाविस ४ का “पियन” कमल पौडेलको घर घेराउ गरे। माओवादीहरूले कमलका परिवारका सदस्यहरूलाई घरमा ताला लगाएर थुने र उनलाई आफूसँगै जान आदेश दिए। त्यसै दिन, पछि तिनै कार्यकर्ता आएर कमल जासुस भएकाले उसलाई मारिएको खबर परिवारलाई सुनाए। परिवारले निजको शव घर नजिकै भएको पाए।

^{२३०} International Crisis Group, *Nepal's Maoists: Their aims, structure and strategy*, Asia Report no. 1104, 27 October 2005 [hereinafter International Crisis Group, *Nepal's Maoists*] p. 1 (see footnote 28). सुरुतिर माओवादीहरू बच्चरो, दाँते, गैँती तथा औजार एवं खुकुरी, लाठी र अन्य त्यस्तै हतियारहरू बोक्ने गर्दथे।

^{२३१} सम्पूर्ण आधारभूत न्यायिक प्रत्याभूतिहरू उपलब्ध गराइएको पुर्पक्षपश्चात् नियमित अदालतद्वारा सुनाइएको मृत्युदण्डको एकमात्र अपवादवाहेक। See Chapter 4 - Applicable International Law.

^{२३२} Ref. No. 2002-00-00 - incident - Surkhet_5441.

^{२३३} Ref. No. 2004-06-00 - incident - Surkhet_5198.

विश्लेषण : यस घटनामा पीडित सुरक्षाफौजका सदस्य थिएनन् न त हत्या भएका बखत उनी प्रत्यक्ष रूपमा युद्धमा भाग नै लिइरहेका थिए । त्यसअनुसार, सशस्त्र द्वन्द्वका नियमअन्तर्गत उनी वैधानिक निसाना थिएनन् । पीडकले पीडितका परिवारका सदस्यहरूलाई दिएको जानकारीको मूल्याङ्कन गर्दा तथ्यहरूले हत्या जानाजान गरिएको कुरा देखाउँदछन् । सक्षम अदालतमा तथ्यहरू प्रमाणित भएमा यस घटनामा हत्याको युद्ध अपराध हुनसक्छ ।

ग) अर्धन्यायिक कार्यविधिका परिणामस्वरूप भएका गैरकानुनी हत्या – जस्तै, जनअदालतद्वारा दिइएको मृत्युदण्ड

द्वन्द्वका क्रममा केही निश्चित क्षेत्रहरूमा, नेकपा (माओवादी)ले शान्ति सुरक्षा कायम राख्ने सिलसिलामा राज्यले गर्ने जस्तै समानान्तर कार्यहरू गर्‍यो । आफ्नो फौजदारी संहिता तथा माओवादी नियम र मूल्यहरू कार्यान्वयन गराउन र “जनयुद्ध”को बाटोमा रहेका बाधाहरू हटाउन माओवादीहरूले आफ्नो अधिकार जबरजस्ती लागु गरे ।

“जनअदालत”ले कसलाई केरकार गर्ने र सजाय दिने भन्ने निर्णय गरिसकेपछि, उनीहरूलाई विभिन्न माध्यमद्वारा बोलाइन्थ्यो, जस्तै: नेकपा (माओवादी)का कार्यकर्ताहरू पीडितका घरघरमा पुगेर^{२३४}; अदालतबाट सीधै लिखित फारम पठाएर वा तिनका घरका पर्खाल वा ढोकामा सूचना टाँस गरेर; अदालतको प्रतिनिधित्व गर्ने कसैद्वारा मौखिक रूपमा भन्न लगाएर वा छिमेकी वा परिवारको सदस्य वा फोनबाट भनेर । यस्ता बोलावटहरूलाई खासगरी गाउँघरमा सूचना प्राप्त गर्नेहरूद्वारा ध्यानपूर्वक सुनिन्थ्यो किनकि त्यस्तो सूचनालाई बेवास्ता गर्नु भनेको जबरजस्ती अपहरणमा पर्नु वा छुट्टै सजाय पाउने कुरा प्रतिवेदनहरूले बताउँदछन् । सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारमा निर्देशन गरिएअनुसार उपस्थित हुन नसकेकोमा मारिएको भनिएका घटनाहरू छन्^{२३५} । यस्ता “अपराध”का घटनामा “जासुसी गरेको” वा राज्यलाई सघाएका^{२३६}, भुटो रूपमा माओवादी बनेको, माओवादीका नाममा चन्दा सङ्कलन गरेको^{२३७}, बलात्कार,^{२३८} चोरी,^{२३९} डकैती,^{२४०} भ्रष्टाचार,^{२४१} हाडनाता करणी,^{२४२} आदेशहरूको पालना नगरेका^{२४३}परेका थिए ।

“जनअदालत”ले “फैसला” गर्दा अभियुक्तलाई पिटाइ^{२४४}, जबरजस्ती श्रम^{२४५} वा मृत्युदण्ड^{२४६} लगायत विभिन्न प्रकारका चरम

- २३४ हेनुहोस्, जस्तै, Ref No. 2006-10-18 - incident - Kathmandu_0011. २०६३ असोज ३१ गते सादा पोशाकमा आएका २०-२५ जनाले पीडितलाई साङ्गला गाविस (जनमुक्ति सेनाको आधार शिविर रहेको भनिएको)मा सात दिनभित्रमा रिपोर्ट गर्न भने ।
- २३५ हेनुहोस्, जस्तै, डोटी जिल्ला लक्ष्मीनगर गाविसका १८ वर्षीय भीमबहादुर खत्रीलाई बोलाउँदाखेरी नगएको आरोपमा माओवादीद्वारा २०६० चैत १७ गते मारिएको घटना । Ref. No. Ref. No. 2004-03-30 - incident - Doti_2001.
- २३६ हेनुहोस्, जस्तै, कालिकोट जिल्ला जनअदालतको फैसलापछि २००१ को मध्यजुलाईमा भद्रा सन्याललाई हत्या गरिएको घटना । Ref. No. Ref. No. 2001-07-00 - incident - Kalikot_5484.
- २३७ हेनुहोस्, जस्तै, धनकुटा मेदेवास गाविसका सन्तोष विश्वकर्मालाई माओवादी भनेर चन्दा सङ्कलन गरेको तथा हाडनाता करणी गरेको आरोपमा सजायवापत २००४ अगस्टमा हत्या गरिएको घटना । Ref. No. 2004-08-00 - incident - Dhankuta_1643.
- २३८ हेनुहोस्, जस्तै, सुर्खेत जिल्ला तारङ्गा गाविसका अयुस टमाटालाई २०६३ जेठ २७ गते बलात्कारको आरोपमा अपहरण गरिएको घटना । Ref. No. 2006-06-10 - incident - Surkhet_4892.
- २३९ हेनुहोस्, जस्तै, लमजुङ जिल्ला इसानेश्वर गाविसबाट २०६३ भदौ २१ गते चोरीको आरोपमा अपहरण गरिएका सन्तबहादुर विश्वकर्माको घटना । उपलब्ध जानकारीले जनअदालतको स्पष्ट संलग्नता भएको उल्लेख गरेको नभए पनि उनलाई केरकार तथा कुटपिट गरियो र उनको मृत्यु भयो भनिन्छ । Ref No. 2006-09-07 - incident - Lamjung_5720.
- २४० हेनुहोस्, जस्तै, रूपन्देही जिल्लाका दुईवटा भिन्दाभिन्दै ठाउँबाट २०६२ फागुन २९ गते चोरीको घटनालाई लिएर विक्रम राना तथा फुसु सूर्य थापालाई अपहरण गरिएको घटना । यसमा जनअदालतको संलग्नताको स्पष्ट सङ्केत नदेखिए पनि प्राप्त जानकारीले नेकपा (माओवादी)का कार्यकर्ताको एउटा समूहले तत्सम्बन्धी उजुरी पाएपछि सो घटनाको अनुसन्धान गरेको जनाउँदछ । Ref. No. 2006-03-13 - incident - Rupandehi_5738.
- २४१ हेनुहोस्, जस्तै, कञ्चनपुर जिल्लाको महेन्द्रनगरबाट अपहरण गरिएपछि २०६२ वैशाख ३ गते माओवादीद्वारा मारिएका रघुवीर जोशीको घटना । माओवादीले उनलाई भ्रष्टाचार तथा जबरजस्ती चन्दा असुली गरेको आरोप लगाएको थियो । यसमा जनअदालतको प्रत्यक्ष संलग्नताको स्पष्ट सङ्केत देखिएको छैन तर उनलाई भ्रष्टाचारमा लागेको भनी माओवादीद्वारा निसाना बनाइएको थियो । Ref No. 2005-04-16 - incident - Kanchanpur_1954.
- २४२ सन्तोष विश्वकर्माको घटना, Ref. No. 2004-08-00 - incident - Dhankuta_1643.
- २४३ हेनुहोस्, जस्तै, बर्दिया जिल्ला मोतिपुर गाविसका सुशील ज्ञावली र निजकी पत्नी रेखा ज्ञावलीलाई आदेश नमानेको अभियोगमा माओवादी कार्यकर्ताद्वारा २०६२ फागुन १ गते छुरा धसिएको घटना । Ref. No. 2006-02-13 - incident - Bardiya_4935. यो पनि हेनुहोस् सिन्धुपाल्चोक जिल्ला इखु गाविसका नेत्रबहादुर दङ्गाललाई नेकपा (माओवादी)को विरोध गरेको अभियोगमा २०५८ पुस ११ गते गोली हानी हत्या गरी भनिन्छ । Ref No. 2001-12-26 - incident - Sindhupalchok_1166.
- २४४ हेनुहोस्, जस्तै, चितवन जिल्ला जगनपुर गाविसबाट २०६३ वैशाख २९ गते अपहरण गरिएका कुटपिट र यातना दिई मारिएका भनिएका प्रेमबहादुर ठोकरको घटना । नेकपा (माओवादी)का जिल्ला सचिवले निज पीडितलाई यातना दिने निर्णय गरिएको तर माने निर्णय नगरिएको बताएमा थिए । Ref. No. 2006-05-12 - incident - Chitwan_0064.
- २४५ सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्रीमा जबरजस्ती श्रममा लगाइएका ४२ वटा घटना छन् ।
- २४६ हेनुहोस्, भद्रा सन्याल, माथि पादटिप्पणी २३६ ।

सजाय सुनाइएको हुन्थ्यो । मृत्युदण्डको सजाय दिइएका केही निश्चित घटनामा पीडितले गरेको अपराधका कारण निजलाई मृत्युदण्ड दिइएको हो भनेर एउटा सानो कागजको टुक्रामा लेखेर शवमा छाडिएको हुन्थ्यो^{२४७} अथवा सार्वजनिक स्थलमा सूचना टाँस गरिएको हुन्थ्यो^{२४८} वा रेडियोमार्फत सार्वजनिक घोषणा गरिएको हुन्थ्यो ।

“जनअदालत”को गठन प्रक्रिया तथा कार्यहरू ठाउँअनुसार फरकफरक हुन्थे । केही इलाकामा यस्तो अदालतमा नेकपा (माओवादी)को स्थानीय नेतृत्व हुन्थ्यो, जस्तो कि, जिल्ला इन्चार्ज जसले फैसला र सजायका बारेमा निर्णय गर्दथे । अन्य घटनामा, केही “न्यायाधीश” – कहिलेकाहीं एकजनामात्र – हरू हुन्थे र उनीहरू कानुनी तालिम प्राप्त हुन्थे र मुद्दाबारे बसेर छलफल गरेर अभियुक्तलाई फैसला सुनाउँथे । सिद्धान्ततः अदालतले “सार्वजनिक कानुनी संहिता” नामक आफ्नै कानुनी संहिता लागू गरेको थियो । माओवादीले यो संहिता सन् २००३ मा जारी गरेको थियो^{२४९} ।

प्रतीकात्मक घटना ५.१४^{२५०}

घटना विवरण: सन् २००१ मा कालीकोटकी एक सर्वसाधारण महिला भद्रा सिंखडालाई नेकपा (माओवादी)का कार्यकर्ताद्वारा अपहरण गरियो । उनलाई माओवादीबारे प्रहरीलाई जानकारी उपलब्ध गराएको आशङ्कामा “जिल्ला अदालत”समक्ष लगिएको थियो भनियो । उनलाई मृत्युदण्डको फैसला सुनाइयो र त्यसपछि उनलाई मृत्युदण्ड दिइयो । अदालतको फैसलापछि गाउँमा एउटा सूचना टाँस गरिएको थियो ।

विश्लेषण : “सामान्यतः अपरिहार्य भनी स्वीकार गरिएका सबै न्यायिक प्रत्याभूति उपलब्ध गराउँदै नियमित रूपमा गठन गरिएको अदालतद्वारा सुनाइएको अधिल्लो फैसलाविना” मृत्युदण्डको फैसला सुनाउनु र त्यसलाई कार्यान्वयन गर्नु युद्ध अपराध हो । मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयलाई “जनअदालत”द्वारा अभियोग लगाइएको कुनै पनि प्रत्यर्थीलाई सम्पूर्ण रूपमा न्यायिक संरक्षणहरू उपलब्ध गराइएको एउटा पनि उदाहरणबारे थाहा छैन । वास्तवमा यस्ता आधारभूत न्यायिक प्रत्याभूतिहरू उपलब्ध गराइएका थिए कि थिएनन् भन्ने कुराको निर्धारण गर्न सक्षम न्यायाधीकरणले यो र यस्तै घटनाहरूको अनुसन्धान गर्नुपर्छ । त्यस्तो नगरिएको अवस्थामा युद्ध अपराध गरिएको हुनसक्छ ।

घ) लडाइँका क्रममा भएका गैरकानुनी मृत्यु

माथिका उल्लङ्घनहरू विशिष्ट व्यक्तिहरूलाई निसाना बनाएका कुरामा आधारित थिए । तर, गैरकानुनी मृत्युको आरोप लागेका घटना, जुन परम्परागत लडाइँका कारवाहीका क्रममा भएका थिए, हरू सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारमा अभिलेखन गरिएका छन् । प्रमाणित भएको खण्डमा, यी घटना वास्तविक युद्धको आचरणलाई शासन गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका उल्लङ्घन हुन सक्छन् । सुरक्षाफौजद्वारा पनि उस्तै खालका उल्लङ्घन भएको हुन सक्छ भन्ने सन्दर्भमा यस खण्डमा गरिने छलफल कसलाई र कुन चिजमाथि निसाना लगाउन सकिन्छ, एवं युद्धका नियमहरूको सीमाभित्र रहेर कसरी युद्धलाई सञ्चालन गर्ने भन्ने सम्बन्धमा केन्द्रित रहको छ । यसबारे दिइएका उल्लङ्घनका उदाहरणहरूमा माओवादीहरूले गैरसैनिक र लडाकुहरूका बीचमा फरक छुट्याउन नसकेको, अपेक्षा गरिएको ठोस सैन्य लाभको तुलनामा असमानुपातिक आक्रमण गरेको, गैरसैनिक जनसमुदायको संरक्षण गर्न आक्रमणका बेला पूर्वसावधानी लिन नसकेको एवं शत्रुपक्षको सैनिकलाई अनावश्यक पीडा हुनेगरी मारिएका कुरा पर्दछन् ।

अभिलेख भण्डारमा राखिएका घटनाहरूमा आधारित भएर हेर्दा देखिएको प्रवृत्तिले व्यक्तिहरूलाई हत्याको निसाना बनाउने काम उनीहरूको सङ्गठनसँगको वास्तविक वा अनुभूत सदस्यता, आबद्धता वा साथ समर्थनका कारणले नभई आतङ्क सिर्जना

^{२४७} उच्चायुक्तको कार्यालय गोप्य स्रोत Ref. No. 5742.

^{२४८} उच्चायुक्तको कार्यालय गोप्य स्रोत Ref. No. 5484.

^{२४९} “जनअदालत” तथा “सार्वजनिक कानुनी संहिता”बारे विस्तृत जानकारीका लागि, हेर्नुहोस् अध्याय ९ – जवाफदेहिता र प्रभावकारी न्यायिक उपचारको अधिकार ।

^{२५०} इन्सेकको द्वन्द्वपीडित पार्श्वचित्रमा पीडितको थर सिंखडा छ भने अभिलेख भण्डारमा सन्याल छ । 2001-07-00 - incident - Kalikot_5484.

गर्न र/वा जनसमुदायमाथिको माओवादीको नियन्त्रणलाई मजबुत बनाउन गरेको देखिन्छ। यस प्रवृत्तिमा देखिएको साभा कुरा विस्फोटक पदार्थको प्रयोग थियो। विस्फोटक पदार्थको प्रयोग या त निश्चित निसानामा ताकेर गरिएको हुन्थ्यो या सर्वसाधारणहरू प्रायः आवतजावत गरिरहने कुनै ठाउँमा फ्याँकेर वा छाडेर हुन्थ्यो।

यस सम्बन्धमा सबैले थाहा पाएको घटना माडी बम विस्फोटनको हो।

प्रतीकात्मक घटना ५.१५^{२५१}

घटना विवरण: वि.सं. २०६२ जेठ २३ गते बिहान ६ बजेतिर करिब १५० यात्रु बोकेर खचाखच भरिएको एउटा सार्वजनिक यात्रु बस चितवनको बस बिसौनीबाट हिँड्यो। त्यसमा ठूलो सङ्ख्यामा बालबालिकाहरू पनि थिए। सादा पोशाकमा शाही नेपाली सेनाका १२ जना कर्मचारी, केहीले हतियार बोकेका, पनि उक्त बसमा थिए। जब बस माडी क्षेत्रको नदीतटमा आएर रोकियो, एउटा ठूलो विस्फोटन भयो जसले बसलाई नै हुत्याएर हावामा माथि उठायो। बसको मध्यभाग पूर्ण रूपमा क्षतिग्रस्त भयो। उक्त विस्फोटनमा परी ३९ जना यात्रु मारिए – तीनजना शाही नेपाली सेनाका सिपाही र ३६ जना सर्वसाधारण। सेनाका चारजना सहित थप ७२ जना घाइते भए। नेकपा (माओवादी)ले घटनाको जिम्मेवारी स्वीकार गर्‍यो र उक्त विस्फोटक “बकेट बम” भएको कुरा बतायो, जसलाई करिब २०० मिटर टाढा रहेको एउटा ठाउँ, जहाँबाट विद्युतीय माध्यमबाट विस्फोटन गराइएको थियो, मा तार लगेर जोडिएको थियो। घटना बिहानको कलिलो घाम सुरु भएको बेला भएको थियो र जुन ठाउँबाट त्यो विस्फोटन गराइयो त्यहाँबाट बसमा ठूलो सङ्ख्यामा सर्वसाधारण व्यक्तिहरू भएको कुरा देख्न सक्ने गरी पीडकहरूले सवारीको दृश्य देख्न सक्थे।

नेकपा (माओवादी)ले नेपाली सेनाका कर्मचारीलाई सार्वजनिक यातायातका साधन प्रयोग नगर्न पटकपटक चेतावनी दिएको – जसलाई पछि अन्य स्रोतहरूबाट पनि पुष्टि गरियो – र सर्वसाधारणलाई सेनाका कर्मचारिसँग सार्वजनिक यातायातका साधनमा यात्रा नगर्न समेत सावधान गराइएको कुरा पछि नेकपा (माओवादी)ले दाबी गर्‍यो।

विश्लेषण: यस घटनाका तथ्यहरूबाट देखिए जस्तै न्यायाधीकरणले यस बसमा यात्रा गर्ने सर्वसाधारण प्रत्यक्ष रूपमा तथा जानाजान निसाना बनाइएको पाएमा, हत्याका विभिन्न युद्ध अपराध गरिएको हुनेछ। “सर्वसाधारणविरुद्धको आक्रमण”को युद्ध अपराधमा बम विस्फोटन गराउन आदेश दिने कमान्डरलाई अभियोजन हुनसक्छ। त्यसबाहेक, सर्वसाधारणहरू निसाना थिएनन् तर शाही नेपाली सेनाका कर्मचारीलाई लक्षित गरिएको आक्रमणमा “पार्श्व क्षति” थिए भन्ने हो भने “अपेक्षा गरिएको ठोस तथा प्रत्यक्ष सैन्य लाभको तुलनामा अत्यधिक बढी” गैरसैनिक हताहती थियो कि थिएन भन्ने कुराको मूल्याङ्कन गरिनुपर्छ। प्रस्तुत तथ्यहरूले निसानामा परेका सेनाका कर्मचारीको दर्जा वा अन्य कुनै जानकारी जनाउँदैन। सेनाका कर्मचारी उच्च पदस्थ वा उच्च सैनिक महत्वका थिए भन्ने कुरालाई मान्ने हो भने सर्वसाधारणको हताहती सङ्ख्या (३६ मृतक र ७२ घाइते)लाई सक्षम अदालतले बसमा रहेका १२ जना सिपाहीलाई मारेर गरिएको अपेक्षित क्षतिभन्दा अत्यधिक बढी भएको पाउन सक्छ। भिन्नताको सिद्धान्तको पनि उल्लङ्घन भएको देखिन्छ।

ड) विस्फोटक पदार्थको जथाभावी प्रयोग

अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनअनुसार गैरसैनिक व्यक्तिहरू पर्याप्त रूपमा सुरक्षित हुन नसक्ने अर्को परिस्थिति माओवादीद्वारा गरिएको विस्फोटक पदार्थको प्रयोगमा थियो^{२५२}। सुरक्षाफौजका कर्मचारी तथा सैनिक प्रतिष्ठानहरूमाथि आक्रमण गर्न घरेलु विस्फोटक पदार्थ प्रयोग गर्नेबाहेक, माओवादीहरूले त्यस्ता विस्फोटक पदार्थहरू सर्वसाधारण आवतजावत गरिरहने ठाउँहरू,

^{२५१} 2005-06-06 - incident - Chitwan_0106.

^{२५२} जुन किसिमले माओवादीहरूले विस्फोटक पदार्थहरूको प्रयोग गरे त्यसले अपेक्षा गरिएको सैन्य फाइदाको तुलनामा गैरसैनिक हताहत अत्यधिक भएको हो कि भन्ने प्रश्न खडा गर्दछ। तर, उपलब्ध सीमित जानकारीले गर्दा यस प्रतिवेदनमा प्रत्येक माओवादी आक्रमणमा समानुपातिकताको मूल्याङ्कन गरिएको छैन।

जस्तै, पानीको मुहान^{२५३}, स्कुल,^{२५४}सर्वसाधारणका घर,^{२५५}आवासक्षेत्र^{२५६} र माडीमा जस्तै बसमा, छोडेका थिए । सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारमा निजामती सरकारी कार्यालयहरूमा माओवादीले बम राखेका दर्जनौं घटनाको पनि अभिलेख राखिएको छ । यसबारे अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको उल्लङ्घन भएको भन्ने सम्बन्धमा प्रश्न उठाउने १०० वटाभन्दा बढी घटना समावेश गरिएका छन् ।

केही घटनामा, माओवादीद्वारा छाडिएका विस्फोटक पदार्थले बालबालिकाको ध्यान आकर्षण गरे । उनीहरू त्यस्ता चिजहरूसँग खेल्दा वा तिनलाई छुँदा मारिएका वा घाइते भएका थिए ।

प्रतीकात्मक घटना ५.१६^{२५७}

घटना विवरण: अछाम जिल्लाको मङ्गलसेन गाविसको एउटा सार्वजनिक धारोमा २०५७ फागुन १ गते माओवादीद्वारा राखिएको बम पड्केर दुई नाबालक प्रकाश ढुङ्गाना र खेमराज ढुङ्गानाको मृत्यु भयो । अरू दुई नाबालक र पाँचजना वयस्क घाइते भए । सुरक्षाफौजका कसैको पनि सो घटनामा मृत्यु भएन वा उनीहरू घाइते भएनन् ।

विश्लेषण: गिनेड, सकेट बम तथा प्रेसर कुकर बमजस्ता विस्फोटक पदार्थहरूको प्रयोग आफैँमा गैरकानुनी नभए पनि तिनको प्रयोग अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका मापदण्डहरू, खासगरी भिन्नताको सिद्धान्तसँग अनुकूल हुनेपर्छ । यस्ता विस्फोटक पदार्थहरू गैरसैनिक वस्तु वा सर्वसाधारण व्यक्तिहरू आवतजावत गरिरहने ठाउँमा राख्नाले यो प्रावधान पूरा गरेको देखिँदैन, जबसम्म (१) त्यसबाट सामरिक फाइदा हुन्छ, र (२) गैरसैनिक हताहती तुलनात्मक रूपमा “अत्यधिक” हुँदैन । उल्लङ्घन भएको छ कि छैन भनेर निर्धारण गर्न यस्ता घटनाको थप अनुसन्धान गर्नु जरुरी छ ।

च) अनावश्यक पीडा दिने

सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्रीमा भएका घटनाबाट प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको उल्लङ्घन हुनेगरी पीडितले पीडा भोग्नेगरी हतियारहरूको प्रयोग गरेको सङ्केत मिल्दछ । उनीहरूले खुकुरी, अरू खालका चक्कु, फलामका डण्डी, लाठी, बञ्चरा र अन्य प्रकारका धारिला हतियारहरूको प्रयोग गरे र ती हतियार प्रयोग गरी पीडितलाई तत्काल मार्न सक्ने अवस्था भएपनि त्यसो गरेनन् । बरु, उनीहरूले पीडितलाई कुँजो बनाउने वा निजलाई अनावश्यक पीडा दिँदै अन्य प्रकारले मार्ने बाटो रोजे । माओवादी कार्यकर्ताद्वारा पीडितलाई “कुटीकुटी मारिएको” जनाउने तथ्याङ्कले पीडित वैध निसाना भएका घटनामा समेत अनावश्यक पीडा दिएको भन्ने प्रश्न उठाउँदछन्^{२५८} ।

प्रतीकात्मक घटना ५.१७^{२५९}

घटना विवरण: रुकुम जिल्ला अठबिसोट गाविसका शिक्षक वीरेन्द्रकुमार शाहलाई २०५९ भदौ २८ गते माओवादी कार्यकर्ताहरूद्वारा आराले आक्रमण गरियो । पीडा सहन नसकेर पीडितले उनीहरूलाई आफूलाई गोली हानेर मार्न अनुरोध गरे । माओवादीले पछि उनलाई गोली हानेर मारेको भनियो । त्यसपछि निजकी श्रीमतीसँग उनका पतिलाई मार्न खर्च गरिएको तीन गोलीको मूल्यवापत रु. ५२५ मागेको आरोप लगाइएको छ ।

^{२५३} हेनुहोस्, जस्तै, 2001-02-12 - incident - Achham _2102.

^{२५४} हेनुहोस्, जस्तै, 2006-02-25 - incident - Achham _1902.

^{२५५} हेनुहोस्, जस्तै, 2003-09-01 - incident - Siraha _1743. There are 32 allegations of incidents whereby a civilian house was bombed by the CPN (Maoist), causing serious injury or death of (a) civilian(s).

^{२५६} हेनुहोस्, जस्तै, 2005-01-29 - incident - Khotang _1591.

^{२५७} 2001-02-12 - incident - Achham _2102.

^{२५८} हेनुहोस् अध्याय ४ – अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको प्रयोग

^{२५९} Ref. No. 2002 – 09 – 13 – incident – Rukum.

विश्लेषण: यस घटनामा, पीडित युद्धमा प्रत्यक्ष भाग नलिएको गैरसैनिक व्यक्ति भएकाले मात्र हत्या गैरकानुनी भएको होइन, पीडितलाई जुन तरिका अपनाएर मारियो त्यो पनि गैरकानुनी हो। पीडकहरूले प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको उल्लङ्घन हुनेगरी पीडितलाई अनावश्यक दुःख दिए। यी तथ्यहरू सक्षम अदालतमा प्रमाणित भएको अवस्थामा माओवादी कार्यकर्ताहरूको कृत्य हत्याको युद्धअपराध सरह हुनेछ। यातना तथा अड्गभङ्गको मुद्दा पनि हाल्न सकिनेछ।

५.३.३ भिजिलान्ते समूहद्वारा भएका गैरकानुनी हत्या

सशस्त्र नागरिक प्रतिकक्षा समूहहरू गठन भएका प्रतिवेदनहरू सन् २००३ को मध्यतिर देखा परे। वि.सं. २०६० जेठ ११ गते सुरुमा निकलेको प्रतिवेदनले सर्लाही जिल्लामा माओवादीविरुद्ध प्रतिशोध लिने “गाउँलेहरू”तर्फ सङ्केत गरेको छ। माओवादी द्वन्द्वको प्रत्युत्तरमा निस्केंका यस्ता समूहहरूको उत्पत्ति, गठन, आर्थिक सहयोग र तालिमबारे पूर्ण तथा विश्वसनीय जानकारी यो प्रतिवेदन तयार पार्नेहरूलाई उपलब्ध नभए पनि राज्यको यसमा समर्थन रहेको कुराको प्रमाण छ। यस्तो सहयोग तराईभरि बर्दियादेखि इलाम जिल्लासम्म फैलिएको हुनसक्छ^{२६०}। निश्चय नै यी समूहहरूको गठन र सञ्चालनमा राज्यको सहमति र प्रोत्साहन रहेको थियो^{२६१}।

भिजिलान्ते समूहहरू (कहिलेकाहीं प्रतिकार समिति भनिने)को शक्ति र सङ्गठन ठाउँअनुसार फरक फरक हुन्थ्यो, यद्यपि उनीहरू विशेषगरी दैलेख, कपिलवस्तु, नवलपरासी र रौतहट जिल्लामा सुसङ्गठित भएको देखिन्छ। यस्ता समूहले गर्ने हत्या शाही नेपाली सेनाको निर्देशनमा भएको सङ्केत गर्ने केही प्रमाण छन्^{२६२}। प्रतिकार समितिका बारेमा विश्वसनीय र विस्तृत जानकारी नभए तापनि यस प्रकारका समूहहरू – जसलाई केही हदसम्म राज्यद्वारा हतियार उपलब्ध गराइएको र जसले हिंसालाई चर्काउनमा मद्दत गरेको देखिन्छ – प्रस्ट चेन अफ कमान्डअन्तर्गत थिएनन् भन्ने कुरा स्पष्ट छ। तिनको संलग्नताले गम्भीर उल्लङ्घनमा औपचारिक जवाफदेहिताको अर्थलाई थप कमजोर बनायो।

सन् २००५ फेब्रुअरीमा कपिलवस्तु जिल्ला माओवादी र “गाउँ प्रतिकक्षा दल”बीच भएको तीव्र र हिंसात्मक द्वन्द्वको खेलमैदान बन्यो। गाउँका दुई अधिकारीमाथि माओवादीले पहिले गरेको आक्रमणको बदला लिन प्रतिकक्षा दलले शङ्कास्पद माओवादी शुभचिन्तकहरूमाथि आक्रमण गरे। हिंसा तुरुन्तै नियन्त्रणबाहिर गयो र लडाइँ तीन दिनसम्म जारी रह्यो। प्रतिवेदनहरूका अनुसार, ३१-५१ मानिसहरू मारिएका थिए जसमध्ये अधिकांश सर्वसाधारण थिए। तीन महिला, जसमध्ये दुईजना नाबालक थिए, बलात्कृत भए। आगजनीसम्बन्धी प्रतिवेदनले ३०५ देखि ८०० सम्म घर जलाइएका थिए^{२६३}।

त्यसको प्रत्युत्तरमा, माओवादीहरूले भिजिलान्ते समूहका शङ्कास्पद सदस्यहरूलाई लक्षित गरी मारे र (तराईमा) कपिलवस्तु, रूपन्देही, नवलपरासी (पश्चिमाञ्चल क्षेत्र), रौतहट, सर्लाही, पर्सा, बारा (मध्यमाञ्चल क्षेत्र), बर्दिया, बाँके (मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्र) र पहाडी जिल्लामा बाजुरा (सुदूरपश्चिमाञ्चल क्षेत्र), दैलेख (मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्र), बाग्लुङ(पश्चिमाञ्चल क्षेत्र), धादिङ, सिन्धुपाल्चोक, रामेछाप (मध्यमाञ्चल क्षेत्र) र तेह्रथुम तथा इलाम (पूर्वाञ्चल क्षेत्र)^{२६४}लगायतका केही जिल्लामा हिंसा फैलियो।

^{२६०} सन् २००४ फेब्रुअरीमा, शाही नेपाली सेनाका प्रवक्ताले माओवादी हिंसासँग अझ प्रभावकारी ढङ्गले जुध्न गाउँलेहरूलाई सशस्त्र बनाउनु पर्ने आवश्यकताको तर्क गरे। सन् २००४ नोभेम्बरमा, प्रधानमन्त्री सूर्यबहादुर थापाले काठमाडौँमा गरिएको एउटा पत्रकार सम्मेलनमा “माओवादीविरुद्ध प्रतिकक्षाका लागि मद्दत गर्न” गाउँलेहरूलाई सशस्त्र बनाउने सरकारको योजनाको घोषणा गरे। त्यसबाहेक, ट्युमन राइट्स वाच प्रतिवेदनका अनुसार, “ग्रामीण शान्ति तथा विकास स्वयंसेवक परिचालन समूह”का सदस्यका रूपमा उनीहरूले हातहतियार तथा गोलाबारूद, तालिम तथा लाइसेन्सहरू प्राप्त गरेका थिए।

^{२६१} गृहमन्त्री दानबहादुर शाही, श्रममन्त्री रामनयाराम सिंह तथा शिक्षामन्त्री राधाकृष्ण मैनालीले २०६१ मघ ८ गते गणेशपुरको भ्रमण गरे, जहाँ तीनजना गैरसैनिक व्यक्तिलाई माओवादीविरुद्ध आमविरोध कार्यक्रम गरेकोमा २०६१ फागुन ६ गते जिउँदै जलाइएको थियो। उनीहरूले आफ्नो रक्षा आफैँले गर्न सफल भएकोमा गाउँलेहरूलाई बधाई पनि दिए। उनीहरूले गाउँलेलाई सङ्गठित भई आफ्नो प्रतिकक्षा आफैँ गर्न प्रोत्साहन गरे। यो समाचार विभिन्न सञ्चार माध्यममा छाएको थियो।

^{२६२} Ref. No. 2006-04-07-Kapilvastu_5734.

^{२६३} कति मानिस मारिए र कति घरहरू जलाइए भन्नेबारेको विवरण बाँफिएको छ। उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल, “कपिलवस्तु, नवलपरासी तथा दैलेख जिल्लामा प्रतिकार समिति”, प्रारम्भिक प्रतिवेदन, २००५ अक्टोबर, पृ. ८-१०; एम्नेस्टी इन्टरनेसनलले ३१ जनाको मृत्यु भएको तथा ७०८ घर जलाइएको प्रतिवेदन गर्‍यो। Amnesty International, *Nepal: Fractured country, shattered lives*, p. 3-4 (see footnote 75).

^{२६४} OHCHR-Nepal, *Pratikal Samiti* (see footnote 263)

प्रतिनिधिमूलक घटनाहरूमा २००५ मार्चमा नवलपरासी जिल्लाको सोमानी गाविसमा प्रतिकार समूहद्वारा गरिएका लक्षित आक्रमणहरू तथा माओवादीद्वारा गरिएका प्रतिशोधात्मक हत्या पर्दछन् । छापाका विवरण तथा नेकपा (माओवादी)का वक्तव्यअनुसार, २०६१ चैत १३ गते प्रतिकार समितिका सदस्यहरूले सोमानी गाविसका रामकिशोर चमारलाई यसरी यातना दिइएको थियो कि उनलाई मारुअघि अड्गभड्ग गरिएको तथा जलाइएको हात खान बाध्य पारिएको थियो । यस आक्रमणपछि, करिब ३०० माओवादीले ११ जनालाई मारेर त्यसको बदला लिए^{२६५} । यसमा २०६२ वैशाख २ गते मारिएका एक १४ वर्षीय बालक पनि पर्दछन् । त्यसै घटनामा, ११ घर जलाइए भने कम्तीमा एक हजार मानिस भारततर्फ भागे ।

नागरिक प्रतिरक्षा समूहहरू युद्धमा प्रत्यक्ष सहभागी समेत हुनेगरी सरकारी सुरक्षाफौजको प्रत्यक्ष सहयोगमा बनेका हुन् र सुरक्षाफौजसँग सहकार्य गरेर तथा तिनका लागि छद्म युद्ध लडिरहेका हुन् भने तिनका सदस्यले सामान्यतः गैरसैनिकले पाउने संरक्षण गुमाउनेछन् । त्यसबाहेक, तिनले गरेका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको कुनै पनि उल्लङ्घनका लागि राज्य जिम्मेवार हुनेछ । अर्कोतर्फ, यी समूह राज्यको तर्फबाट काम गरिरहेका थिएनन् भने यिनले व्यक्तिगत रूपमा नेपालको फौजदारी कानूनअनुसार अभियोजनको सामना गर्नुपर्ने हुन्छ, जसको कार्यान्वयन गर्नु राज्यको जिम्मेवारी हुनेछ ।

५.३.४ महिलामाथिको प्रभाव

महिलाहरू युद्धमा प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न भएका थिए र तीमध्ये धेरैजसो जनमुक्ति सेनाको सदस्यको रूपमा^{२६६} । सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारमा राखिएका घटनामा थोरै महिला कथित रूपमा गैरकानुनी हत्याका पीडित थिए भने, तिनले यौन हिंसा, मुख्यतः बलात्कार जस्ता थप खतराहरूको सामना गर्नुपर्थ्यो ।

महिलाको हत्या गरिएका सम्बन्धी प्रतिवेदनबाट देखिएको एउटा प्रवृत्ति के हो भने सुरक्षाफौज, विशेषतः शाही नेपाली सेनाद्वारा मारिनुअघि महिलाहरूको बलात्कार हुनु हो । अभिलेख भण्डारमा राखिएका कम्तीमा १२ घटनामा पीडितलाई गैरकानुनी रूपमा हत्या गर्नुअघि बलात्कार गरिएको थियो र त्यसमा अधिकांशतः शाही नेपाली सेनाका कर्मचारी संलग्न थिए । पीडितहरूमा वास्तविक वा शङ्कास्पद माओवादी,^{२६७} तिनका परिवारजन,^{२६८} शुभचिन्तक तथा समर्थकहरू^{२६९} परेका थिए । बाह्र पीडितमध्ये दुईजना १८ वर्षमुनिका थिए^{२७०} ।

यस्ता घटनामध्ये अधिकांश घटना पीडितको आवासक्षेत्रको छेउछाउमा भएका थिए । सुरक्षा कर्मचारीको कुनै समूह राति पीडितको घरमा गई पीडितलाई घरबाट गोठ जस्तो एकान्त ठाउँमा लगेर बलात्कार वा सामूहिक बलात्कार गर्दथ्यो । अन्ततः उनीहरूलाई गोली हानेर मारिन्थ्यो ।

सामान्यतः यौन हिंसाबारे यस्तै घटना भएका छन् । सूचीकृत घटनाहरूको सानो सङ्ख्या यस्ता अपराधहरूको सानो आवृत्तिभन्दा अज्ञात वा उजुरी नगरिएका घटनाहरूको ठूलो सङ्ख्याको सङ्केत हुन सक्छ । उजुरी गरिएका घटनाको तुलनात्मक रूपमा सानो सङ्ख्याको आलोकमा यस प्रतिवेदनले यस प्रवृत्तिको भौगोलिक पक्ष वा विगतमा भएका परिवर्तनहरूको पहिचान गर्न सकेको छैन । तर, “बलात्कार गर्ने र मार्ने” प्रवृत्ति दुर्गम ठाउँ र सेनाको अड्डा भएका क्षेत्रमा बढी भएको देखिन्छ ।

^{२६५} ऐ. पृ. ७ ।

^{२६६} इन्टरनेसनल क्राइसिस ग्रुपले अनुमान गरेअनुसार सन् २००४ को प्रारम्भतिर जनमुक्ति सेनामा महिलाहरूको सङ्ख्या एकतिहाई थियो । International Crisis Group, *Nepal's Maoists*, p. 16 (see footnote 28)

^{२६७} For example, Ref. No. 2002-09-22 - incident - Chitwan_0189.

^{२६८} For example, Ref. No. 2004-02-13 - incident - Kavre_0262.

^{२६९} See, e. g. , Ref. No 2005-04-25 - incident - Udaypur_1570.

^{२७०} Ref. No. 2004-07-15 - incident - Dhading_2801 and 2004-02-13 - incident - Kavre_0260.

प्रतीकात्मक घटना ५.१८^{२७१}

घटना विवरण: वि.सं. २०६३ वैशाख १२ गते राति ९ बजेतिर, एक २२ वर्षीय गैरसैनिक महिला (नाम रोकिएको) मोरङ जिल्ला बेलबारीस्थित आफ्नै घरमा सिलाइबुनाइ गरेर बसिरहेकी थिइन् । उनकी छोरी पनि त्यही कोठामा थिइन् । खानतलासको क्रममा १५ सदस्यीय युनिफाइड कमान्डको गस्ती टोलीका तीन सिपाही उनको कोठामा प्रवेश गरे र उनलाई दूरसञ्चारको रिपिटर टावर नजिकै लिएर गए । उनलाई बलात्कारपछि ९:३० बजे राति छातीमा एक गोली हानेर मारियो ।

विश्लेषण: कुनै पनि परिस्थितिमा बलात्कारलाई न्यायोचित ठहर्‍याउन सकिदैन । सशस्त्र द्वन्द्वसँग सम्बन्धित भएमा बलात्कार त्यस्तो सन्दर्भमा युद्ध अपराध हुनसक्छ । यस घटनामा पीडितलाई पक्राउ गरिएको थियो र उनी सुरक्षाफौजको नियन्त्रणमा थिइन् । पक्राउमा परिसकेको व्यक्ति वा कुनै द्वन्द्वरतपक्षको अन्य प्रकारले नियन्त्रणमा आइसकेको व्यक्तिको ज्यान लिनु भनेको युद्ध अपराध हो । यी तथ्यहरू सक्षम अदालतमा प्रमाणित भएमा यस घटनामा प्रथाजनित तथा सन्धिजन्य कानून, अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून दुवैको उल्लङ्घन भएको ठहर्‍छ र त्यसमा पनि महत्वपूर्ण कुरा युद्ध अपराध भएको ठहर्‍छ ।

५.३.५ बालबालिकामाथिको प्रभाव

क) भिन्नता छुट्याइएन

बालबालिकाहरू^{२७२} पनि द्वन्द्वका क्रममा गैरकानुनी हत्याबाट पीडित थिए । यस प्रतिवेदनले बालबालिकालाई मार्न भिन्नै माध्यम र विधिहरू प्रयोग गरिएको वा तिनको जीवन रक्षाका लागि थप पूर्वसावधानी अपनाइएको सङ्केत गर्ने प्रमाण पाएको छैन ।

वि.सं. २०६१ भदौ १८ गते तीनजना स्कुले बालिका १५ वर्षीया हिराराम राई, १६ वर्षीया जिना राई र १६ वर्षीया इन्द्रकला राईलाई सुरक्षाफौजद्वारा गैरकानुनी रूपमा हत्या गरियो भनियो । उनीहरूले तीनजनालाई भोजपुर जिल्ला बसिखोरा गाउँस्थित तिनको स्कुलदेखि पछ्याएका थिए । सुरक्षाफौजले तिनलाई एउटा जङ्गल नजिकै गोली हानेर मारेर पुरे भनियो । ती निशस्त्र पीडितहरू स्थानीय नेकपा (माओवादी)को सांस्कृतिक समूहका सदस्य थिए । पछि सरकारी रेडियोले छुट्टै जिल्लामा भएको मुठभेडमा तिनलाई मारिएको घोषणा गर्‍यो^{२७३} ।

नेकपा (माओवादी)ले पनि बालबालिकालाई लक्षित गरी हत्या गरेको थियो । उदाहरणका लागि:

प्रतीकात्मक घटना ५.१९^{२७४}

घटना विवरण: सन् २००४ अगस्टमा माओवादीहरूले धनकुटा जिल्ला मेदेबास गाविसका १५ वर्षीय सन्तोष विश्वकर्मालाई गोली हानी हत्या गरे । पछि नेकपा (माओवादी)को एउटा स्रोतले हाडनाता करणी गरेको तथा माओवादी कार्यकर्ता बनेर चन्दा सङ्कलन गर्दै हिंडेकाले सजायको रूपमा निजको हत्या गरिएको कुरालाई स्वीकार गर्‍यो ।

^{२७१} Ref. No. 2006-04-25 - incident - Morang _1482.

^{२७२} अठार वर्षभन्दा मुनिकालाई बालक भनी परिभाषा गरिएको छ ।

^{२७३} Ref. No. 2004-09-03 - incident - Bhojpur _1635.

^{२७४} Ref. No. 2004-08-00 - incident - Dhankuta _1643.

विश्लेषण: माथिका प्रत्येक घटनामा हत्याको युद्ध अपराध भएको देखिन्छ। पीडितहरू माओवादी समर्थक (पहिलो घटना) वा कथित अपराधको दोषी (दोस्रो घटना) थिए कि थिएनन् भन्ने कुरा असान्दर्भिक छ किनकि अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले बालबालिकालाई दिइने मृत्युदण्डमाथि प्रतिबन्ध लगाएको छ। यी दुइटै घटनामा पीडकमाथि हत्याको युद्धअपराधमा मुद्दा चलाइनुपर्छ।

सरकारले प्रस्तुत गरेको भनाइ सही छ र ती बालिकाहरू मारिएका बखत नेकपा (माओवादी)को सशस्त्रफौजमा भाग लिइरहेका थिए भने नेकपा (माओवादी) प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको उल्लङ्घन गर्दै बालबालिकालाई भर्ना गरी युद्धमा भाग लिन लगाएकोमा युद्धअपराधको दोषी हुन्थ्यो। लडाकुको रूपमै पनि उनीहरू अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको संरक्षणको हकदार हुन्थे।

कहिलेकाहीँ बालबालिका तिनका आमाबाबु संलग्न लडाइँमा त्यतिकै फँस्ने:

प्रतीकात्मक घटना ५.२०^{२५}

घटना विवरण: माओवादीहरूले २०६२ जेठ १४ गते कैलाली जिल्ला धनगढीको चौराहास्थित प्रहरी हवलदार कौशल्या माझी (चौधरी)को कोठामा प्रवेश गरी निजलाई र निजको चार वर्षीय छोरा किरणलाई गोली हानी हत्या गरे।

विश्लेषण: यहाँ प्रहरी चौकीमाथि माओवादीको आक्रमण, खासगरी नेपाल प्रहरी द्वन्द्वमा सहभागी भएको भए, वैध सैन्य निसाना हुनसक्थ्यो। त्यस्तो बेला प्रहरी हवलदारलाई विरोधी फौजको “सदस्य”को रूपमा लिन सकिन्थ्यो। आक्रमणको बेला माओवादीहरूलाई त्यहाँ बच्चा पनि छ भन्ने कुरा थाहा थिएन र अन्तै गोली चलाउँदा भुलबस बच्चालाई लागेर मृत्यु भएको हो भने त्यो बच्चाको मृत्यु युद्ध अपराध नहुन सक्छ। तर, वास्तवमा पीडकहरूले बच्चालाई जानाजान गोली हानी मारेको हदसम्मलाई विचार गर्दा न्यायाधिकरणले हत्याको युद्ध अपराध भएको निर्णय गर्न सक्नेछ। त्यस्तो न्यायाधिकरणले उपयुक्त सजाय निर्धारण गर्न पीडितको उमेरलाई सघनकारी तत्वको रूपमा लिन सक्नेछ।

ख) असमानुपातिक रूपमा बालबालिकाको हत्या

युद्धका केही माध्यम तथा विधिहरू थिए जसलाई बालबालिकाप्रति लक्षित नगरिनुपर्थ्यो। तर, त्यस्तो भए पनि असमानुपातिक सङ्ख्यामा बालबालिकाहरू मारिए। सार्वजनिक स्थानमा छाडिएका स-साना विस्फोटक पदार्थ एउटा उदाहरण हो।

यस प्रतिवेदनको तयारीका लागि यस विषयसम्बन्धी अध्ययन गरिएका प्रतिवेदनहरूमा वैध निसाना र मृत्यु निम्त्याउने वैध निसाना एवं गैरसैनिक व्यक्तिहरूबीच फरक छुट्याउने सम्बन्धमा पर्याप्त जानकारी भएको पाइएन। तैपनि, मृत्युको मात्राका साथै गम्भीर उल्लङ्घन भएको सङ्केत गर्ने सानो सङ्ख्याका घटनाले के निष्कर्षमा पुऱ्याउँदछन् भने घरेलु विस्फोटक पदार्थका कारण भएको बालबालिकाको मृत्यु सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगका लागि सरोकारको विषय हुनुपर्छ।

^{२५} Ref. No. 2005-05-28 - incident - Kailali_1946. अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत, “जनपथ” प्रहरीलाई तिनले युद्धमा सहभागी नभएसम्म सामान्यतः वैधानिक “सैनिक” निसानाका रूपमा लिइदैन। यस आक्रमणको समयमा नेपाल प्रहरी “युनिफाइड कमान्ड”को मातहतमा थियो र यसले यो युद्धमा भाग लिइरहेको छ भन्ने मुनासिव आधार दियो। यिनै हवलदार वास्तवमा भाग लिइरहेकी थिइन कि थिइनन् भन्ने कुरा विवरणमा खुलाइएको छैन। जे होस् उक्त बच्चाको सम्बन्धमा गरिएको विश्लेषण पनि त्यही नै हो। यो युद्ध अपराध होइन भने अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका अन्य तत्वहरू, उदाहरणका लागि, नागरिकको जीवनको संरक्षण गर्न सम्भव भएसम्मका सबै पूर्वसावधानी अपनाएर, पूरा गरिएका थिए भन्ने अनुमान लगाउन सकिन्छ।

प्रतीकात्मक घटना ५.२१^{२७६}

घटना विवरण: वि.सं. २०६१ मङ्सिर ५ गते मुगा धरालाला र धिरज धरा, दुवै पाँच वर्षका, जुम्ला जिल्लाको भैरव प्राथमिक विद्यालयको भ्यालमा माओवादीले छाडेको सकेट बमसँग खेलिरहेका थिए। जुन माओवादी कार्यकर्ताले त्यो बम ल्याएका थिए उनीचाहिँ बाहिर फुटबल खेलिरहेका थिए। बम विस्फोट भई ठाउँको ठाउँ ती दुई बालकको मृत्यु भयो।

विश्लेषण: यी दुःखद घटनाप्रति हत्याको युद्धअपराध आकर्षित हुने सम्भावना देखिँदैन। जुन माओवादी कार्यकर्ताले यो बम ल्याए, उनको बालबालिका माने मनसाय देखिँदैन। उनको मनसाय तत्व “असावधानी” वा “बेवास्ता”को थियो होला। निश्चय नै बालबालिकाहरू खेल्ने ठाउँमा बम छोड्नाले यस्तो घटना हुनसक्छ भन्ने कुरा पूर्वानुमान गर्न सकिन्थ्यो। धेरै राष्ट्रिय फौजदारी संहिता जस्तो नभएर अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी कानूनले असावधानीले भएको हत्या (वा अदुराशययुक्त हत्या)लाई अभियोजन गर्न सकिने अपराध मानेको छैन। सबभन्दा राम्रो यस्ता घटनालाई अभियोजन गर्नु हुन्छ।

५.४ अन्तर्राष्ट्रिय अपराध

नेपालको अन्तरिम संविधानले सरकारले “मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूका बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न समाजमा मेलमिलापको वातावरण सिर्जना गर्न”^{२७७}सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको व्यवस्था गर्नुपर्ने कुरा बताएको छ। यस अध्यायमा उद्धृत गरिएका अधिकांश प्रतीकात्मक घटना मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनहरू हुन सक्ने भए पनि, नेपाली न्यायिक अधिकारीहरूले मानवताविरुद्धको अपराध हुने घटनाको पनि निर्धारण गर्नुपर्नेछ।

“मानवताविरुद्धको अपराध” हुनका लागि केही तत्वहरू छन्^{२७८}। यी प्रत्येक तत्वलाई अदालतमा प्रमाणित गर्नु यस प्रयासको एक महत्वपूर्ण पाटो हो। यसमा आक्रमणको वस्तु बनाइएको “गैरसैनिक जनसमुदाय”को पहिचान गर्ने लगायतका कुरा पर्दछन्। देहायको उदाहरणले यससम्बन्धी एउटा घटना उपलब्ध गराएको छ।

प्रतीकात्मक घटना ५.२२^{२७९}

घटना विवरण: नेपालको बर्दिया जिल्लामा गैरकानुनी हत्या तथा बेपत्ता पार्ने कार्य मुलुकको अरू ठाउँमा भन्दा बढी भएका थिए। माथि र यस प्रतिवेदनको अन्यत्र बताइएकै मानवअधिकार सङ्गठनहरूले यस्ता केही सय घटनालाई लिपिबद्ध गरेका छन्। प्रवृत्तिहरूले के जनाउँदछन् भने सुरक्षाफौजले आफ्नो विरोध गर्ने ठानिएका व्यक्ति विशेष वा समूहका सदस्यहरूलाई निसाना बनाएका थिए। उदाहरणका लागि, मारिएका तथा बेपत्ता पारिएकामध्ये थारू जातीय समुदायका सदस्यहरू, शङ्कास्पद सहयोगीहरू, जासुस, गैरसरकारी सङ्गठनका सदस्यहरू, दार्शनिक रूपमा माओवादी नजिकका व्यक्तिहरू र भूल भएर पक्राउमा परेका व्यक्तिहरू छन्। कहिलेकाहीं पीडितलाई पक्रने बित्तिकै मारिन्थ्यो भने अरूलाई ब्यारेकमा लगी केरकार गरेपछि यातना दिई मारिन्थ्यो। तर, केही थुनुवाहरूलाई भने छाडिएको थियो।

^{२७६} Ref. No. 2004-11-20 - incident - Jumla_5151 मुलुकी ऐन, २०२० को “ज्यान सम्बन्धी” महलको दफा ५ अनुसार नेपालमा कर्तव्य ज्यानलाई अभियोजन गर्न सकिन्छ, जसमा उल्लेख गरिएको छ: “ज्यान लिई इबिलाग वा मनसाय नभै कसैले आफूले गरेको कर्तव्यले मानिस मर्ना भन्ने जस्तो नदेखिएको कुनै काम कुरा गर्दा त्यसैद्वारा केही भई कुनै मानिस मर्न गएको भवितव्य ठहर्छ।”

^{२७७} नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३) धारा ३३(द)

^{२७८} हेनुहोस् अध्याय ४ – अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको प्रयोग, दफा ४.४.३, मानवताविरुद्धको अपराध

^{२७९} See, e. g. OHCHR-Nepal, *Conflict Related Disappearances in Bardiya District*, December 2008, p. 2. See also Ref. No. s 2002-04-11 - incident - Bardiya_5399, 2002-04-11 - incident - Bardiya_5400, 2002-04-23 - incident - Bardiya_5393, 2002-06-18 - incident - Bardiya_5377.

विश्लेषण: उल्लेख गरिएको, हत्या तथा बेपत्ता पार्ने कार्यका छुट्टाछुट्टै घटनाले यी तलका तत्वहरू पूरा गरेमा मानवताविरुद्धको अपराधमा अभियोजन गर्न सकिन्छ:

- (क) आक्रमण भएको हुनुपर्छ ।
- (ख) आक्रमण कुनै पनि गैरसैनिक समुदायप्रति लक्षित गरिएको हुनुपर्छ ।
- (ग) आक्रमण व्यापक तथा योजनाबद्ध हुनुपर्छ ।
- (घ) पीडकका कार्यहरू आक्रमणको हिस्सा हुनुपर्छ ।
- (ङ) गैरसैनिक जनसमुदायमाथि आक्रमण भएको कुरा पीडकलाई थाहा भएको हुनुपर्छ तथा निजका कार्यहरू यस आक्रमणका अंशहरू हुन् भन्ने थाहा भएको वा खतरा मोलेको हुनुपर्दछ ।

आईसीटीवाईले नेपालमा भएका जस्तै घटनाहरूलाई लिएर मुद्दा चलाएको छ । यस्तै एउटा मुद्दा हो अभियोजक विरुद्ध लिमाज समेत, जसमा कोसोभोको अल्बानियन गुरिल्ला फोर्स अर्थात् कोसोभो मुक्ति सेनाले केही “शङ्कास्पद सहयोगीहरू”लाई माथि वर्णन गरिएका जस्तै परिस्थितिमा अपहरण गर्ने र कहिलेकाहीं मारने गरेको थियो^{२८०} । अदालतले मानवताविरुद्धको अपराधका लागि ती लक्षित व्यक्तिहरू, जसमध्ये ६ महिने द्वन्द्वको क्रममा १००–२०० थिए, “गैरसैनिक जनसमुदाय”का हिस्सा थिए कि थिएनन् भन्ने कुराको अध्ययन गर्‍यो । “शङ्कास्पद सहयोगी”लाई विरोधी फौजको लागि काम गरेको भन्ने कुरा वास्तवमै प्रमाणित नभएसम्म गैरसैनिक व्यक्तिहरू^{२८१} भएको कुरा निर्धारण गरेपछि अदालतले कुनै गैरसैनिक व्यक्ति/सहयोगीलाई निसाना बनाउनु र “गैरसैनिक समुदाय”लाई लक्षित गर्नु एउटै होइन भन्ने फैसला गर्‍यो ।

यसका निर्धारणमा एउटा प्रमुख तथ्य के थियो भने कोसोभो मुक्ति सेनाले केही थुनुवालाई छोडेको थियो भने अरूलाई मारिएको थियो । यसले अदालतलाई विश्वास दिलायो कि कोसोभो मुक्ति सेनाले व्यक्तिगत आधारमा निर्णयहरू गरेका थिए र “गैरसैनिक समुदायमाथि आक्रमण”^{२८२} गरेका थिएनन् । त्यसबाहेक, अदालतले उल्लेख गर्‍यो:

कम्तीमा पनि प्रमाण भएका अधिकांश घटनामा अपहरणपश्चात् थुनिएका व्यक्तिहरूलाई सर्वियन अधिकारीहरूसँग सम्बन्ध भएको वा सहकार्य गरेको कुरा थाहा भएको वा शङ्का गरिएको आधारमा छुट्टयाइएको थियो र कोसोभो मुक्ति सेनाद्वारा उनीहरूमाथि आम जनसमुदायका सदस्यहरू भएको कारणले आक्रमण लक्षित गरिएको थिएन^{२८३} ।

निसाना बनाइएको भनिएको “गैरसैनिक जनसमुदाय”को परिभाषा गर्ने सम्बन्धमा यस फैसलाको एउटा महत्वपूर्ण तत्व के थियो भने अदालतले “कोसोभो अल्बानियाली सहयोगीहरू र अनुभूत वा आशङ्का गरिएका सहयोगीहरू तथा अपहरितहरू सान्दर्भिक अर्थमा आफैँ एउटा सिङ्गै ‘जनसमुदाय’नै बन्ने गरी त्यति धेरै र व्यापक वर्ग वा प्रवर्ग” नभएको पायो^{२८४} । त्यसैले, लिमाज फैसला केही सहयोगीहरूको सङ्ख्या (तुलनात्मक रूपमा सानो) “गैरसैनिक जनसमुदायविरुद्ध लक्षित आक्रमण” भन्ने तस्रो तत्वको प्रयोजनका लागि पर्याप्त छैन भन्ने कथनको पक्षमा उभिएको छ ।

यो फैसला स्पष्ट भए पनि यसलाई पेरूको अल्बर्टो फुजिमोरीको मुद्दासँग तुलना गरिनुपर्छ^{२८५} । यी पूर्व राष्ट्रपतिलाई, अन्य कुराका अतिरिक्त, मानवताविरुद्धको अपराधका रूपमा हत्या तथा गम्भीर शारीरिक चोट पुऱ्याएको अभियोग लगाइएको थियो

^{२८०} *Limaj*, ICTY Trial Chamber (2005) (see footnote 150)

^{२८१} अथवा शङ्का भएको अवस्थामा उनीहरूलाई गैरसैनिक नागरिक भएको मानिनुपर्छ । Or they should be assumed to be civilians in cases of doubt. *Limaj*, ICTY Trial Chamber (2005) (see footnote 150), para 223-224: “मिलेमतो गरेको आशङ्का वा आरोपमा पक्राउ परी थुनामा राखिएका व्यक्तिहरूका बारेमा यी विचारहरूलाई ध्यानमा राखेर तथा च्याम्बरलाई प्राप्त प्रमाणको आलोकमा च्याम्बरले कम्तीमा सामान्य नियमको रूपमा कोसोभो मुक्ति सेनाद्वारा शत्रुसहयोगी ठानेर अपहरण गरिएका व्यक्तिहरू गैरसैनिक नागरिकको हैसियतको हकदार थिए भन्ने निष्कर्ष निकालेको छ ।”

^{२८२} *Limaj*, ICTY Trial Chamber (2005) para 227 (see footnote 150)

^{२८३} ऐ. ।

^{२८४} ऐ. अनु. २२६ ।

^{२८५} *Barrios Altos, La Cantuta and Army Intelligence Service Basement Cases, Sala Penal Especial de la Corte Suprema* [Special Criminal Chamber of the Supreme Court], case no. AV 19-2001, 7 April 2009 (Peru), translated in *American University International Law Review*, vol. 25 (2010).

र अन्ततः दोषी पाइयो । अपराध भएको समयमा पेरूको दण्डविधानमा यस्तो अपराधको व्यवस्था नभए पनि, देशको सर्वोच्च अदालत सम्बन्धित तत्वहरूको निर्धारण गर्न प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानून एवं रोम विधानमा भर पयो^{२८६} । निसाना बनाइएका गैरसैनिक व्यक्तिहरूको विशिष्ट सन्दर्भलाई लिएर सर्वोच्च अदालतले भन्यो:

ब्यारियोस आल्टोस र ला कोन्टुटाको मुद्दामा भएका हत्या र गम्भीर शारीरिक चोट पनि मूल रूपमा मानवताविरुद्धका अपराध हुन् किनकि ती विद्रोही समूहका आरोपित सदस्यहरूलाई छानीछानी तर योजनाबद्ध रूपमा उन्मूलन गर्ने राज्यनीतिको खाकाभित्र रहेर गरिएका थिए । अर्कोतर्फ, यो नीतिको डिजाइन, योजना तथा नियन्त्रण राज्यसत्ताको उच्चतम तहमा बनाइएको थियो र यसको कार्यान्वयन राज्यका प्रतिनिधिहरू – सैनिक गुप्तचरका सदस्यहरू – द्वारा गरिएको थियो, जसले सैन्य संयन्त्रको प्रयोग गरेका थिए । त्यसबाहेक, तिनका आफ्ना उद्देश्यबमोजिम, यसले ठूलो गैरसैनिक जनसमुदायको प्रतिरक्षा गर्न नसक्ने समुदायहरूलाई असर गर्‍यो । ^{२८७}

५.५ मृतकलाई हेर्ने सम्बन्धमा

पीडितका शवहरूलाई जुन प्रकारले व्यवस्थापन गरियो त्यसले र हत्या गरिसकेपछि आरोपित पीडकका कार्यहरूले धेरै कुराको उद्घाटन गर्न सक्छ । उदाहरणका लागि, यसले पीडकको मनसाय, पूर्वयोजना वा ढाकछोप गर्ने योजना, सङ्गठन, कमान्ड जिम्मेवारी र द्वन्द्वरत पक्षका विभिन्न शाखाहरूबीच सूचना सम्पर्क तथा सहयोगलाई दर्शाउन सक्छ ।

माथि चर्चा गरिएभन्ने, द्वन्द्वरत दुवै पक्षद्वारा पटकपटक देखाइएको प्रवृत्ति लक्षित पीडितलाई मार्नुअघि जङ्गल जस्तै एकान्त ठाउँमा लिएर गइन्थ्यो । यस्तो घटनामा लासहरूलाई त्यहीं छाडिएको वा गाडिएको हुन्थ्यो भनियो । केही घटनामा पीडितलाई मार्नुअघि, पीडित, परिवारका सदस्यहरू वा गाउँलेहरूलाई खाल्डो खन्न बाध्य पारिएको हुन्थ्यो ।

खासगरी द्वन्द्वको सुरुतिर सुरक्षाफौजद्वारा लासहरू जलाइएको वा गाडिएको हुन्थ्यो भनियो^{२८८} । यो एउटा यस्तो कार्य थियो जसले शवजाँचलाई छल्नुका साथै अपराधकारी प्रमाणलाई फिर्ता लिन नसकिने गरी ध्वस्त गर्‍यो । प्रतिवेदनहरूले सुरक्षाफौजले शवजाँच परीक्षणका लागि लासहरू पठाउन पनि अस्वीकार गरेको^{२८९} अथवा दबाव वा डरका कारण शवजाँच परीक्षणले अपराधकारी तथ्यहरू मेटाएको कुरा जनाउँदछन्^{२९०} । अरू बेला, सुरक्षाफौजले अन्त्येष्टि गरेको आफूले निरीक्षण गर्न पाउने शर्तमा मात्र परिवारका सदस्यहरूलाई सद्गत गर्न दिएको भनियो^{२९१} ।

द्वन्द्वको पछिल्लो अवधिमा, सुरक्षाफौजको तर्फबाट अझ जटिल र उन्मत्तप्रवृत्ति देखिएको भनियो । लासहरू फिर्ता गर्न सकिने अवस्थामा पनि परिवारका सदस्य, साक्षी तथा गाउँलेहरूलाई मृतक माओवादी भएको र/वा दोहोरो भिडन्तमा मारिएको स्वीकार गर्दै कागजमा हस्ताक्षर गर्न लगाइयो भनियो । सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डार टोलीले सुरक्षाफौजद्वारा भएका कथित गैरकानुनी हत्याका करिब २० वटा घटना सूचीकृत गर्‍यो, जसमा हत्यापछि त्यस इलाकाका मानिसलाई यस्तो कागजमा हस्ताक्षर गर्न लगाइन्थ्यो । यीमध्ये केही घटनामा लेखपढ गर्न नसक्ने व्यक्तिहरूद्वारा गरिएका^{२९२} तथा फारममा भएको कुरा पढन नदिइकन मानिसहरूलाई^{२९३} हस्ताक्षर गर्न लगाइएका सत्कथनपत्र पनि पर्दथे । अथवा कतिलाई त खाली कागजमा जबर्जस्ती हस्ताक्षर गर्न लगाइएको हुन्थ्यो^{२९४} ।

^{२८६} ऐ. अनु. ७१४ ।

^{२८७} ऐ. अनु. ७१७ ।

^{२८८} प्रहरीले चर्पीको खाडलमा लासहरू गाडेका कतिपय रिपोर्टहरू पनि आएका छन् । उदाहरणका लागि, सल्यान जिल्ला, दर्माकोट गाविसका सूर्यदेव देवकोटालाई प्रहरीद्वारा २०५६ फागुन ११ गते पक्राउ गरी फारुला चौकीभित्रै गोली हानी हत्या गरेर चर्पीमा गाडियो भनियो । Ref. No. 2000-02-24 - incident - Salyan_5537.

^{२८९} उदाहरणका लागि, रोल्पा जिल्ला, थवाङ गाविसका लाली रोक्का र दिलमान रोक्कालाई प्रहरीले पक्राउ गरी २०५३ माघ ५ गते हत्या गर्‍यो । प्रहरीले लास जाँचवेगर नै उनीहरूको दाहसंस्कार गर्‍यो । Ref. No. 1997-01-17 - incident - Rolpa_5632.

^{२९०} For example, Ref. No. 2006-09-27 - incident - Parsa_0021.

^{२९१} For example, Ref. No. 2004-29-10 - incident - Banke_5134.

^{२९२} Ref. No. 2006-03-09 - incident - Nawalparasi_5739.

^{२९३} Ref. No. 2004-29-10 - incident - Banke_5134.

^{२९४} Ref. No. 2006-05-18 - incident - Rautahat_0062.

सूचीकृत घटनामा सुरक्षाफौजले प्रमाणलाई तोडमरोड गरेका आरोपहरू पनि समावेश गरिएका छन् जसले गर्दा, उदाहरणका लागि, घटनास्थलमा गोलीबारुद राख्दा वा त्यस्ता गोलीबारुद मृतकबाट बरामद गर्दाको अवस्थामा पीडित व्यक्ति दोहोरो भिडन्तमा मारिएको जस्तो देखियो^{२९५} ।

५.६ आधिकारिक अभिलेख र प्रत्युत्तर

गैरकानुनी हत्याका आरोपहरूलाई लिएर सरकारका प्रतिक्रिया र माओवादीका प्रतिक्रियाबीच केही भिन्नता पाउन सकिन्छ ।

५.६.१ सरकार

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय निकायहरू तथा अन्य मानवअधिकार रक्षकहरूद्वारा लगाइएका गैरकानुनी हत्याका आरोपहरूको प्रत्युत्तरमा सरकारले कैयनपटक पीडित “माओवादी” वा “आतङ्ककारी” भएको र निज सुरक्षाफौजसँगको “दोहोरो भिडन्त”मा मारिएको भनेर बताउने गरेको छ^{२९६} । तर, पटकपटक के देखिन्छ भने यस्ता भडपमा हताहती माओवादीको तर्फ मात्र भएको देखिन्छ । यस्ता दावीहरूको आवृत्ति र एकरूपतालाई एक पक्षले मात्र हताहती सहनुपरेको असम्भव कुरालाई जोडेर हेर्दा जोसुकै ले मनासिब ढङ्गले आशङ्का गर्न सक्छ कि सरकारले उपलब्ध गराएका विवरणअनुसार घटना भएको थिएन । मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग वा अर्को कुनै सक्षम न्यायिक निकायद्वारा यस्ता घटनाहरूको थप जाँचबुझ गरिनु आवश्यक भन्ने ठान्दछ । पीडित भाग्न खोज्दा गोली चलाउनु परेको भन्ने शाही नेपाली सेनाले दावी गर्ने गरेका घटनाहरूमा पनि यस्तै खाले जाँचबुझ हुनु आवश्यक छ^{२९७} ।

५.६.२ नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)

त्यसविपरीत, नेकपा माओवादीले हत्याको जिम्मेवारी प्रायः स्वीकार गर्‍यो । माओवादीको नेतृत्वले “जनयुद्ध”का शत्रुहरूलाई समाप्त पार्ने स्पष्ट नीति लिएको कुरा उल्लेख गर्‍यो^{२९८} । माओवादी कार्यकर्ताले यस नीतिलाई नेपालभरि लागु गरे, तर विशेषगरी तिनका गढहरूमा^{२९९} । मार्नुभन्दा अघि र/वा पछि विभिन्न तरिकाले घोषणाहरू गरिएका हुन्थे र तिनमा प्रायः लक्षित गरिएको पीडित व्यक्ति जासुस वा अपराधी भएको दावी गरिएको हुन्थ्यो^{३००} ।

५.६.३ हिरासतमा “आत्महत्या”

केही मृत्यु आत्महत्या भएको दावी गरिएका थिए, तर साक्षीद्वारा दिइएका अन्य तथ्य वा विवरणले यस दावीमाथि विवाद

^{२९५} See, e. g., Ref. No. 2002-09-10 - incident - Banke_5352.

^{२९६} See, e. g., the Report of the Special Rapporteur on extrajudicial, summary or arbitrary execution to the Human Rights Council (A/HRC/4/20/Add. 1), p. 231-237. सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारमा सुरक्षाफौजद्वारा गरिएको भनिएका १४ वटा गैरकानुनी हत्या समेटिएका छन्, जसमा माओवादीहरू दोहोरो भिडन्त वा भडपमा मारिएका भनी रेडियो वा पत्रपत्रिकामा आएका घटना समेत पर्दछन् ।

^{२९७} उदाहरणका लागि, मैना सुनुवारको घटनामा (प्रतीकात्मक घटना ७.२) शाही नेपाली सेनाले सुरुमा उनी भाग्न खोज्दा मारिएकी थिइन् भनेर पेश गर्‍यो ।

^{२९८} वर्गीय दुश्मन तथा जासुसहरूको भौतिक सफाया गर्ने सम्बन्धमा, हाम्रो पार्टीको नीति यसप्रकार रहेको छ : आमजनतालाई जानकारी गराएर तथा सकेसम्म उनीहरूको स्वीकृति लिएर र कुनै बीभत्स विधिहरू नअपनाइकन केही छानिएका सीमित व्यक्तिहरूमा र न्यूनतम मात्रामा यसको अभ्यास गर्ने । आन्दोलनको विकास गर्नुपर्ने अहिलेको आवश्यकताले, खासगरी ग्रामीण क्षेत्रमा, यस विधिमा समेत परिस्कार ल्याउनुपर्ने भएको छ । निश्चय नै हामी शत्रु र अवसरवादीहरूको दुष्ट प्रचारबाजीबाट भौतिक सफाया गर्ने सम्बन्धमा अनुचित रूपमा बर्हाकिनु हुँदैन । तर, कसैलाई भौतिक रूपमा समाप्त गर्दा, हामीले वर्ग विश्लेषण, निजको अपराधको प्रकृति, अपराध स्थापित गर्न लोकतान्त्रिक कानुनी प्रक्रिया तथा सफायाको विधिको आधारमा ठोस नीति तयार गर्न र त्यसको पालना भए नभएको कुरा विचार गर्न सकेनौं भने यसका नकारात्मक परिणामहरू पनि हुन सक्छन् । यसलाई शत्रु र अवसरवादीहरूले लगाएको आधारहीन अभियोग मात्र हो भनेर हामी उम्कन सक्दैनौं किनकि विगतमा भने जति चन्दा नदिएको, गाँस बास उपलब्ध नगराएको, हाम्रो आन्दोलनलाई राजनीतिक रूपमा विरोध गरेको, जासुसी गरेको शङ्का गरिएको अथवा हाम्रा स्थानीय टोली सदस्यहरूसँग शत्रुता भएको सतही आधारमा केही सफाया गर्ने काम भएको छ । त्यसैले, अबदेखि कसैले पनि गाउँमा सफाया गर्नुपर्‍यो भने कुनै टोली विशेषले वा निश्चित सदस्यहरूले सीधै गर्न पाउने र केही न्यूनतम कानुनी विधिको पालना हुनुपर्ने कुरा सुनिश्चित गर्न अति आवश्यक भएको छ । लाल आतङ्क भनेको अराजकता होइन भन्ने कुरा कडा रूपमा हाम्रा नीति र अभ्यास दुवै रूपमा अभिव्यक्त भएको हुनुपर्छ ।” नेकपा (माओवादी), “वर्गीय शत्रु तथा जासुसहरूको सफायाका सम्बन्धमा,” पूरक प्रस्ताव (२००३ अक्टोबर) । www.ucpnm.org/english/doc10.php मा उपलब्ध ।

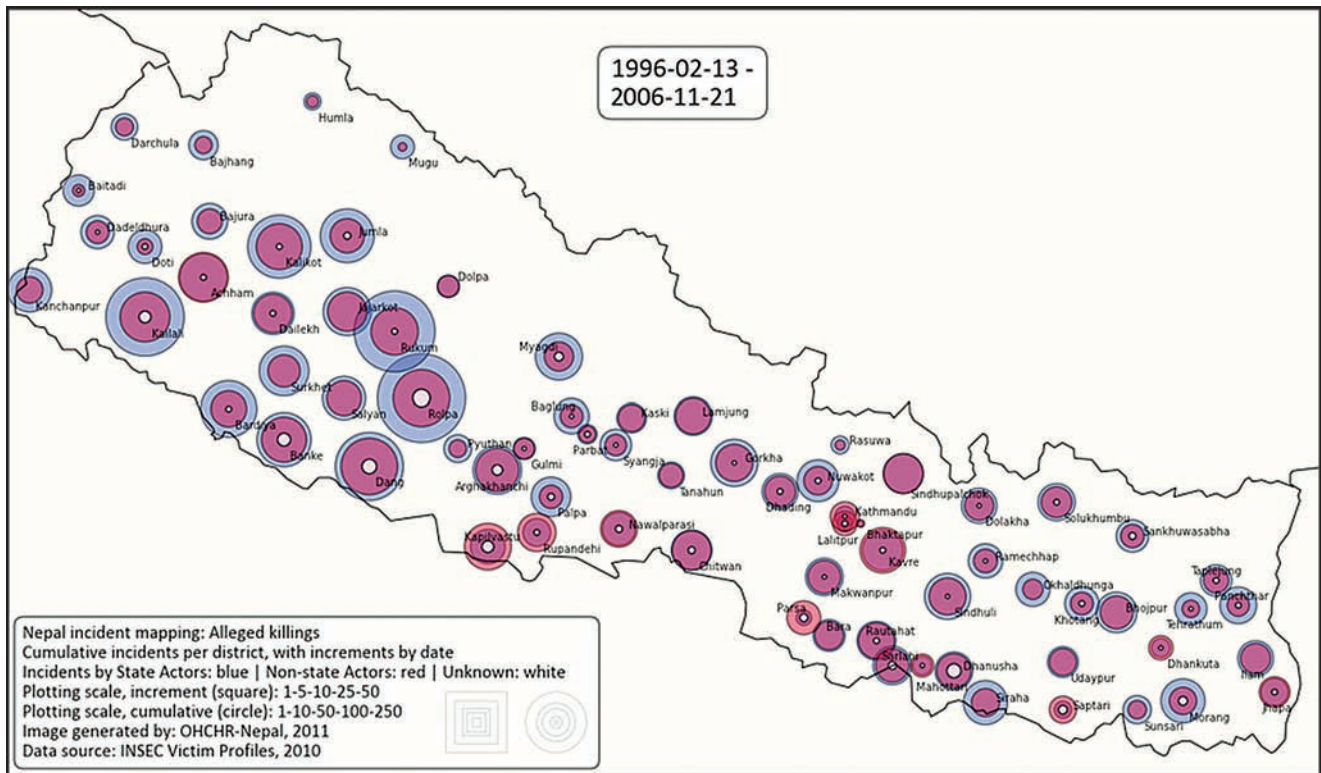
^{२९९} See the diagram 1. 3, Section 1. 3. 2.

^{३००} माथि खण्ड ५.३.२(ग), अर्धन्यायिक कार्यविधिको फलस्वरूप गैरकानुनी हत्या – जस्तै, जनअदालतमा मृत्युदण्ड ।

खडा गरेका छन् । उदाहरणका लागि, एक थुनुवाले २००५ अक्टोबरमा मोरङ जिल्लाको विराटनगर जेलबाट भाग्न खोज्दा समातिए । उनलाई एउटा कोठामा लगाएको थियो भनियो जहाँ उनलाई नमरुन्जेल गार्डद्वारा कुटियो । त्यसपछि गार्डहरूले कथित रूपमा उनको घाँटीमा एउटा पासो लगाइदिए र पीडितले आत्महत्या गरेको दाबी गरे^{३०१} ।

त्यस्तैखालको दाबी माओवादीविरुद्ध पनि गर्न सकिनेछ । उदाहरणका लागि, २०६३ जेठ २७ गते, सुर्खेत जिल्ला लेखगाउँ गाविसस्थित आफ्नै घरबाट मानबहादुर कार्कीलाई दुई माओवादीद्वारा अपहरण गरियो । त्यसको भोलिपल्ट त्यही गाउँको छिमेकीको घरबाहिर निजको शव भुन्डेको अवस्थामा पाइयो । नेकपा (माओवादी)को एक स्थानीय कार्यकर्ताले निजले आत्महत्या गरेको कुरा मृतकको परिवारलाई बताए । विरोधाभासपूर्ण विवरणहरूले के सङ्केत गर्दछन् भने नेकपा (माओवादी)सँग आबद्ध चार गाउँलेद्वारा निजलाई कुट्टाकुट्टै मारेर भुन्ड्याइएको थियो^{३०२} । अर्को कुरा, २०६२ चैत १५ गते, हुम्ला जिल्लाको तेहे गाविसका मानबहादुर बोहरालाई निजले आफ्नी श्रीमती मारेको आशङ्कामा माओवादीले अपहरण गरेको भनियो । उनलाई कुटपिट गरियो र चैत १८ गते तिनै घाउचोटका कारण माओवादीको कैदमै निजको मृत्यु भयो भनियो । माओवादीहरूले मानबहादुरले कर्णाली नदीमा हाम फालेर आत्महत्या गरेको दाबी गरे । यी प्रत्येक घटनामा तथ्यहरू प्रमाणित भएमा, सक्षम न्यायाधिकरणले हत्याको युद्धअपराध भएको पाउन सक्छ^{३०३} ।

गैरकानूनी हत्याबारे विखण्डित तथ्याङ्क

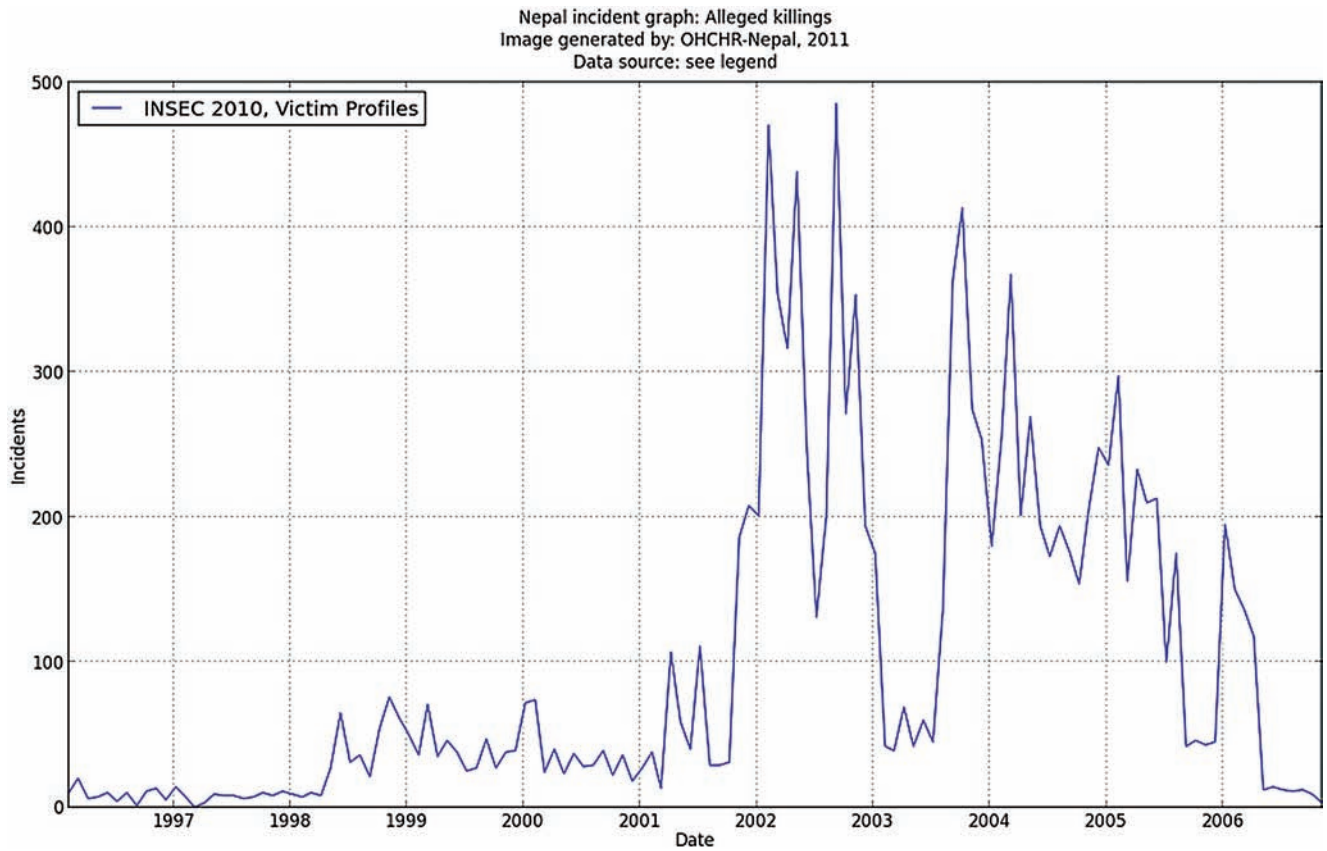
(यस नक्सामा गैरकानूनी हत्याका घटनाहरू जिल्लागत रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ : राज्य पक्ष : निलो रंग, गैरराज्य पक्ष: बैजनीरंग, अन्य पक्ष : सेतो । नक्सा तयार : संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, नेपाल, २०११, तथ्याङ्क श्रोत : इन्सेक द्वन्द्वपीडित पार्श्वचित्र, २०१०)

रेखाचित्र ५.१: क्षेत्रगत रूपमा गैरकानूनी हत्याको सङ्ख्या, १९९६- २००६

३०१ Ref. No. 2005-02-26 – Morang_1582. यो घटना यातना दिइएको भनिएका एक पीडितद्वारा बताइएको हिरासतमा भएको अघिल्लो मृत्युको हो ।

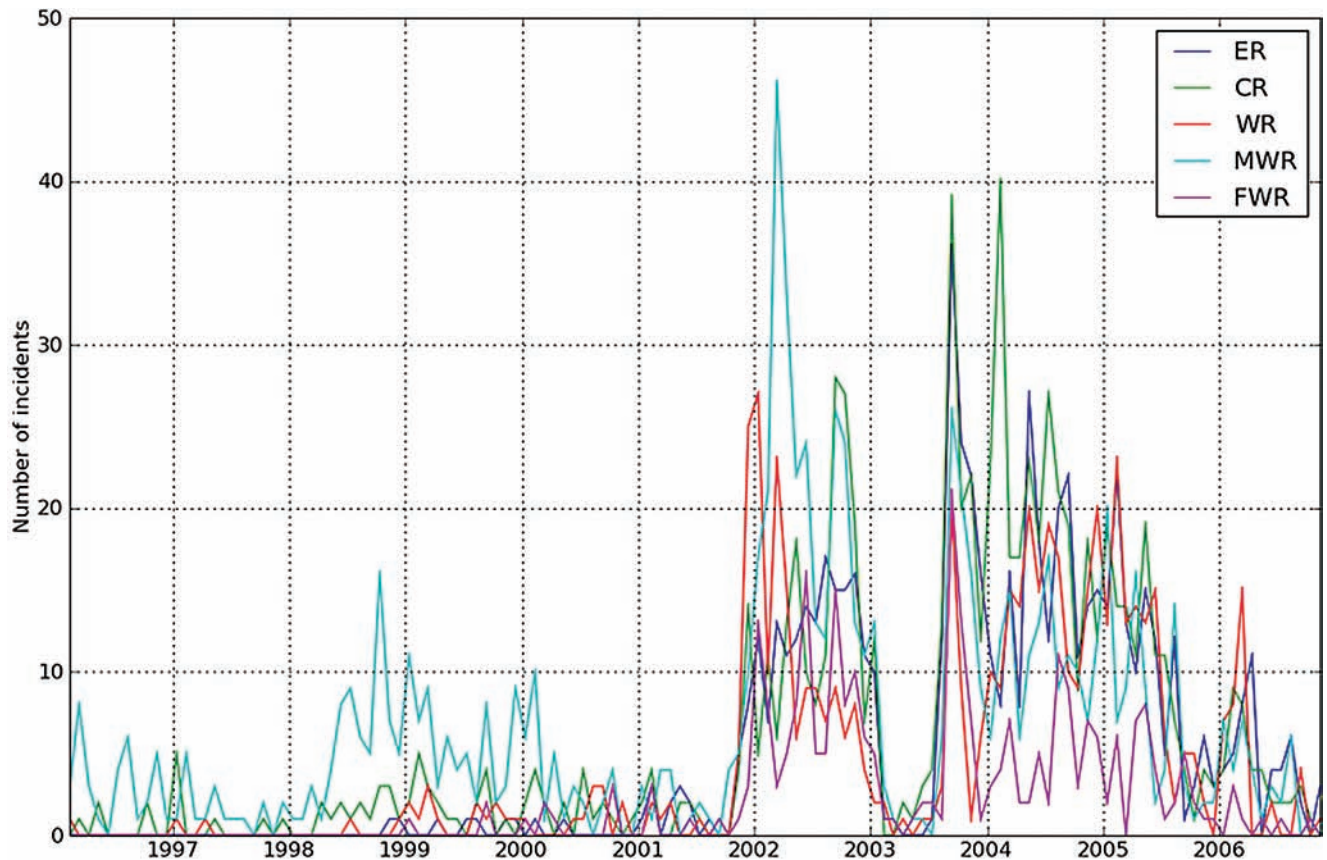
३०२ Ref. No. 006-06-10 - incident - Surkhet_4893

३०३ Ref. No. 2006-03-31 - incident - Humla_4912

(यस रेखाचित्रमा गैरकानुनी हत्याका घटनाहरूद्विसेक द्वन्द्वपीडित पार्श्वचित्र, २०१०अनुसार प्रस्तुत गरिएको छ। तस्मा तयार : संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, नेपाल, २०११।)

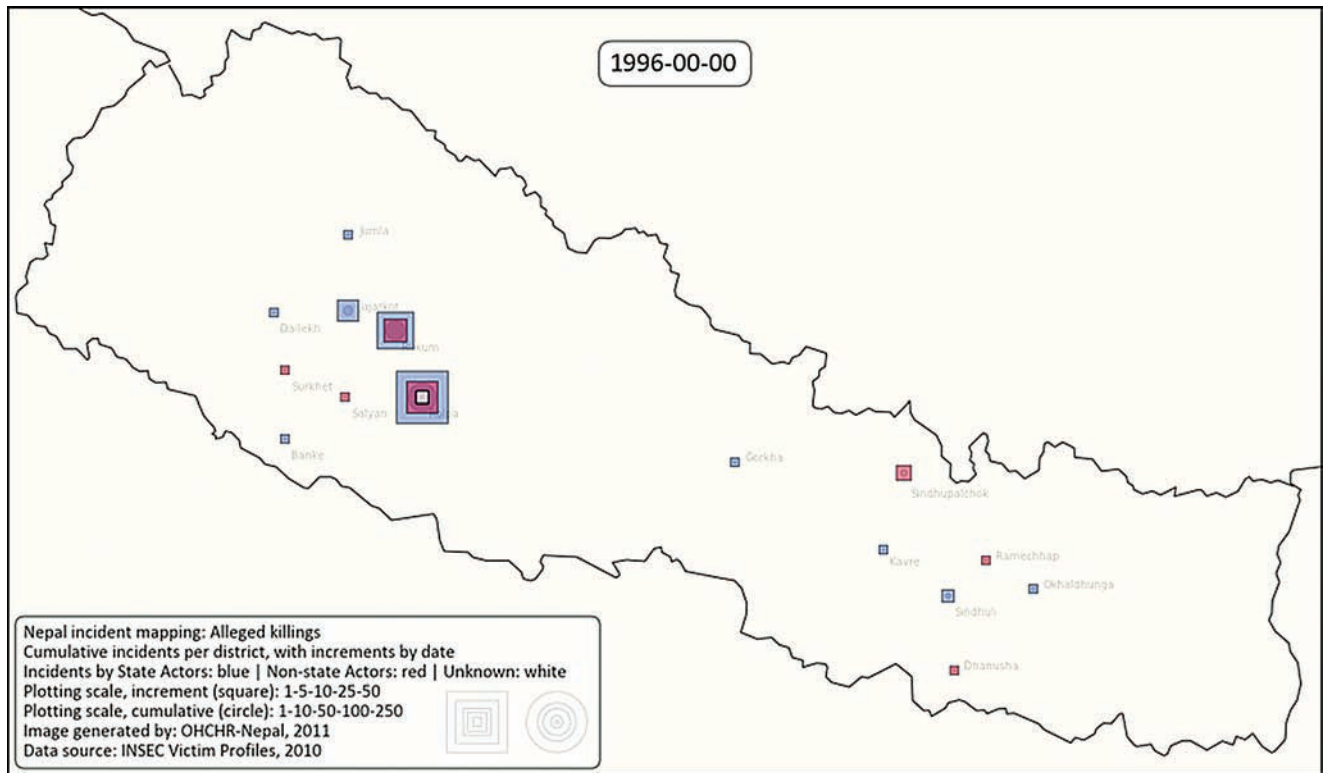
रेखाचित्र ५.२: गैरकानुनी हत्याका घटनाहरू, १९९६- २००६

(यसरेखाचित्रमा विकासक्षेत्रगतरूपमा भएका गैरकानुनी हत्याका घटनाहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ : पूर्वाञ्चल : निलो रंग, मध्यमाञ्चल : हरियो रंग, पश्चिमाञ्चल : रातो रंग, मध्यपश्चिमाञ्चल : आकाशे रंग, सुदूर पश्चिमाञ्चल : बैजनी रंग।)

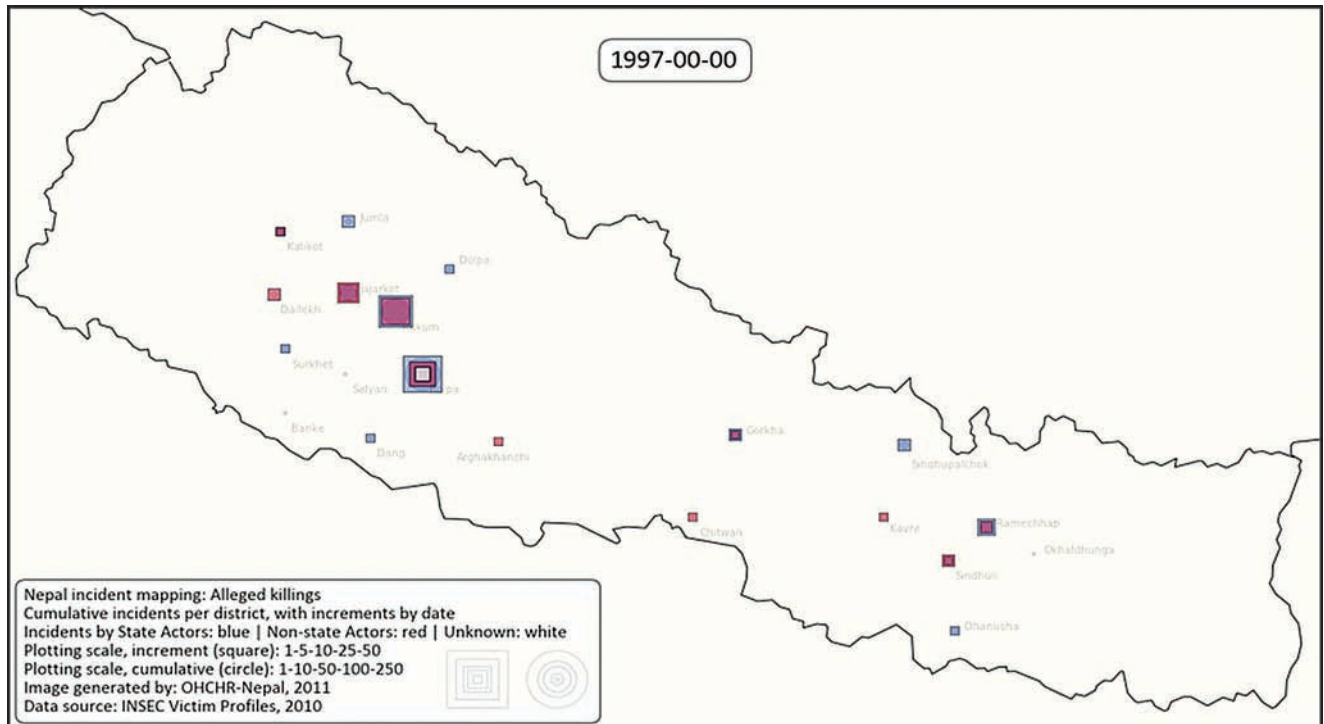
रेखाचित्र ५.३: क्षेत्रगत रूपमा गैरकानुनी हत्याका घटनाहरू, १९९६- २००६

वार्षिक रूपमा गैरकानूनी हत्याका घटनाहरू, १९९६-२००६

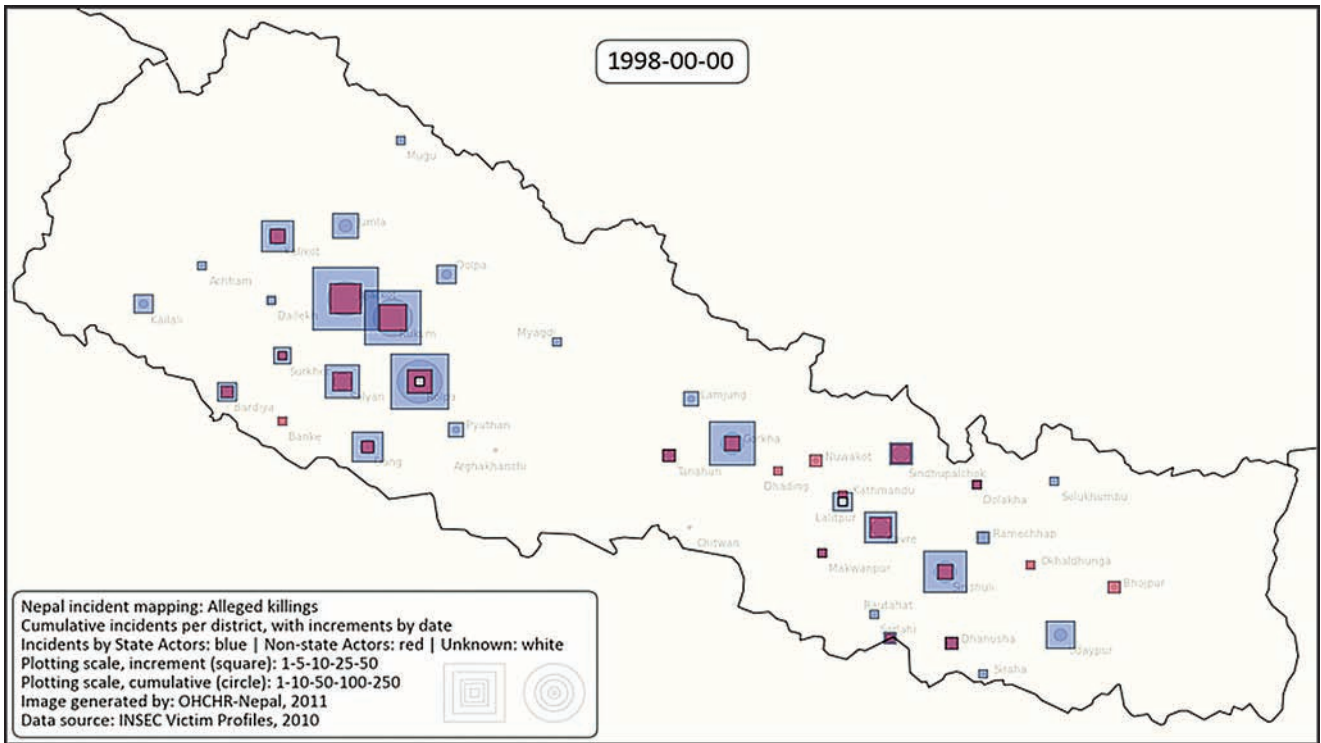
(यस नक्सामा १९९६ मा घटेका गैरकानूनी हत्याका घटनाहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ : राज्य पक्ष : आकासे निलो रंग, गैरराज्य पक्ष: वैजनीरंग, अन्य पक्ष : सेतो। नक्सा तयार : संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, नेपाल, २०११, तथ्यांक स्रोत : इन्सेक द्वन्द्वपीडित पार्वीचित्र, २०१०)

रेखाचित्र ५.४: गैरकानूनी हत्याका घटनाहरू, १९९६

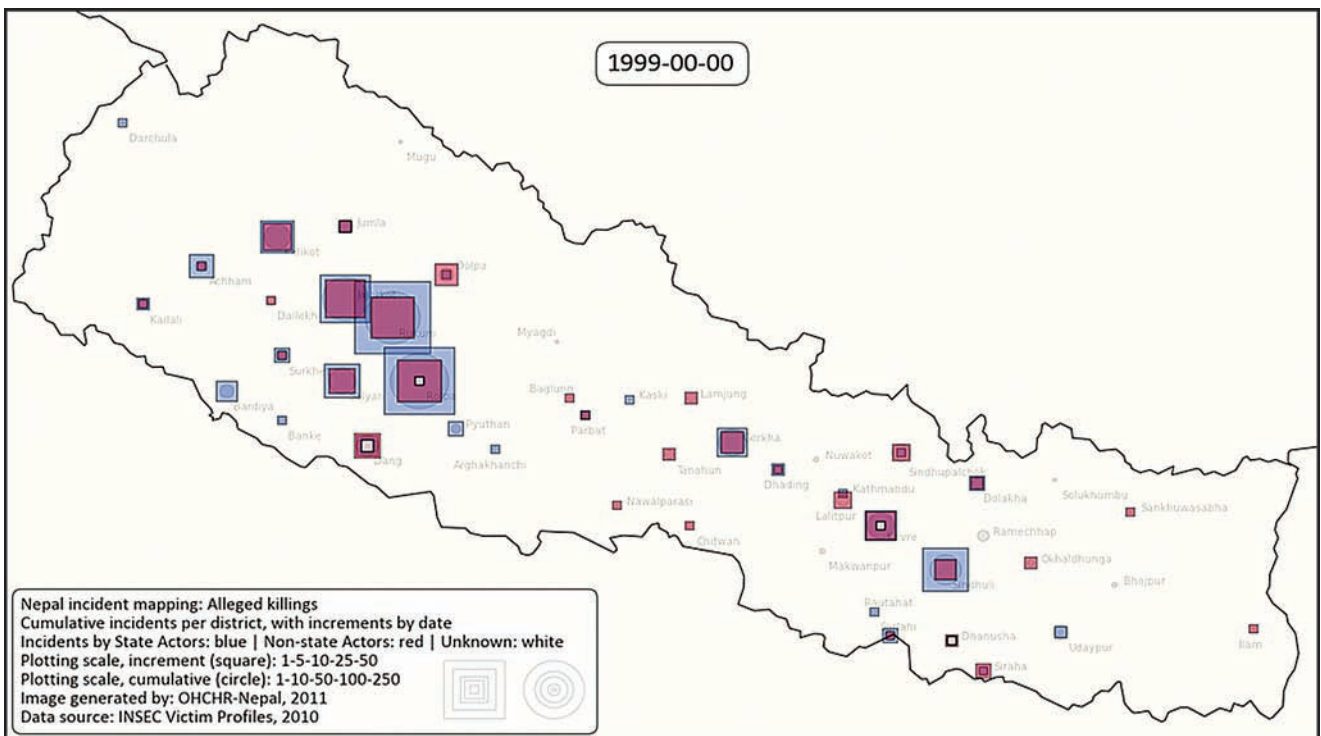
(यस नक्सामा १९९७ मा घटेका गैरकानूनी हत्याका घटनाहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ : राज्य पक्ष : आकासे निलो रंग, गैरराज्य पक्ष: वैजनीरंग, अन्य पक्ष : सेतो। नक्सा तयार : संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, नेपाल, २०११, तथ्यांक स्रोत : इन्सेक द्वन्द्वपीडित पार्वीचित्र, २०१०)

रेखाचित्र ५.५: गैरकानूनी हत्याका घटनाहरू, १९९७

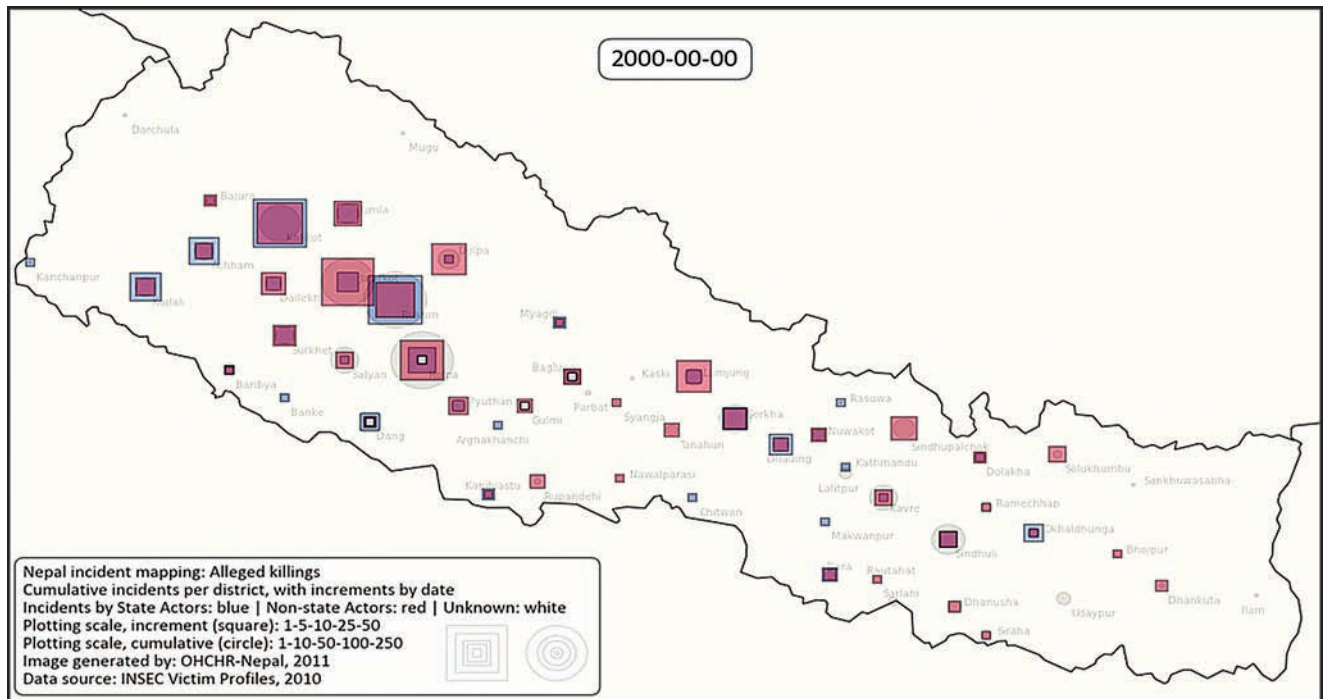
(यस नक्सामा १९९८ मा घटेका गैरकानुनी हत्याका घटनाहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ : राज्य पक्ष : आकासे निलो रंग, गैरराज्य पक्ष: वैजनीरंग, अन्य पक्ष : सेतो। नक्सा तयार : संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, नेपाल, २०११, तथ्यांक श्रोत : इन्सेक इन्टरपीडित पाश्चिमी, २०१०)

रेखाचित्र ५.६: गैरकानुनी हत्याका घटनाहरू, १९९८

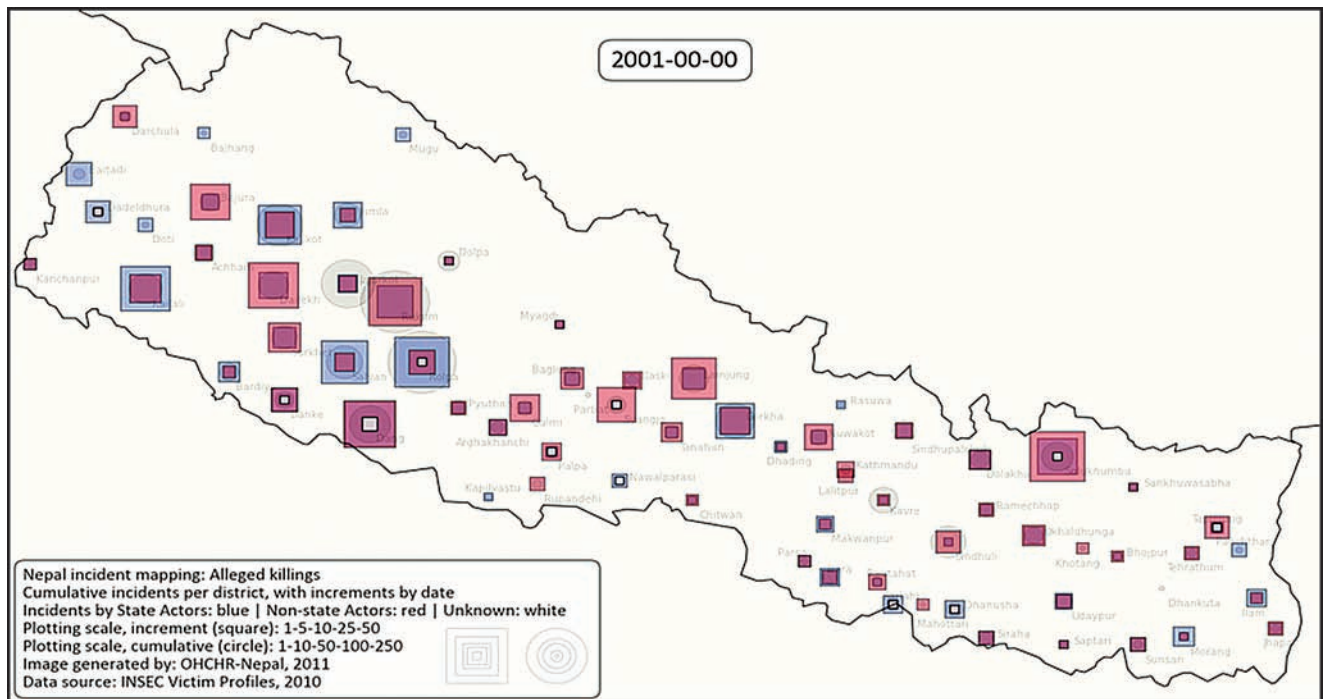
(यस नक्सामा १९९९ मा घटेका गैरकानुनी हत्याका घटनाहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ : राज्य पक्ष : आकासे निलो रंग, गैरराज्य पक्ष: वैजनीरंग, अन्य पक्ष : सेतो। नक्सा तयार : संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, नेपाल, २०११, तथ्यांक श्रोत : इन्सेक इन्टरपीडित पाश्चिमी, २०१०)

रेखाचित्र ५.७: गैरकानुनी हत्याका घटनाहरू, १९९९

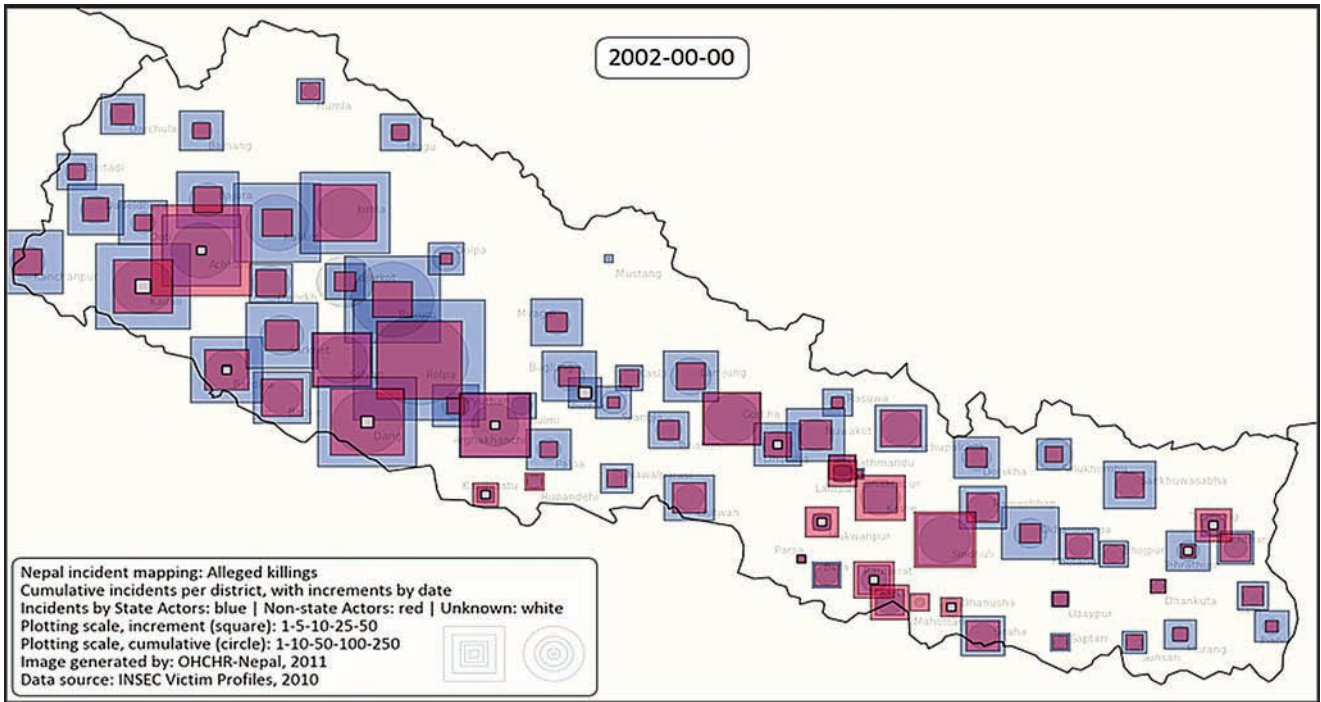
(यस नक्सामा २००० मा घटेका गैरकानूनी हत्याका घटनाहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ: राज्य पक्ष: आकासे निलो रंग, गैरराज्य पक्ष: वैजनीरंग, अन्य पक्ष: सेतो। नक्सा तयार: संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, नेपाल, २०११, तथ्यांक स्रोत: इन्सेक द्वन्द्वपीडित पार्श्वचित्र, २०१०)

रेखाचित्र ५.८: गैरकानूनी हत्याका घटनाहरू, २०००

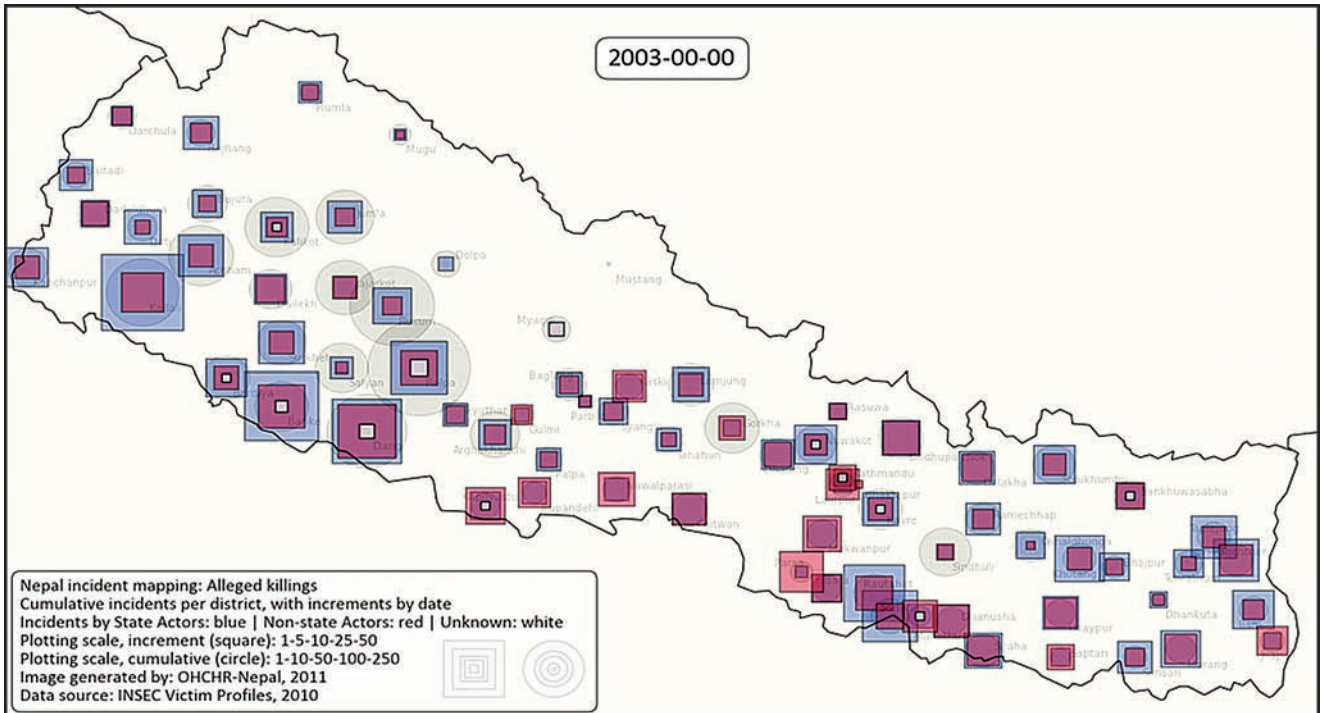
(यस नक्सामा २००१ मा घटेका गैरकानूनी हत्याका घटनाहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ: राज्य पक्ष: आकासे निलो रंग, गैरराज्य पक्ष: वैजनीरंग, अन्य पक्ष: सेतो। नक्सा तयार: संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, नेपाल, २०११, तथ्यांक स्रोत: इन्सेक द्वन्द्वपीडित पार्श्वचित्र, २०१०)

रेखाचित्र ५.९: गैरकानूनी हत्याका घटनाहरू, २००१

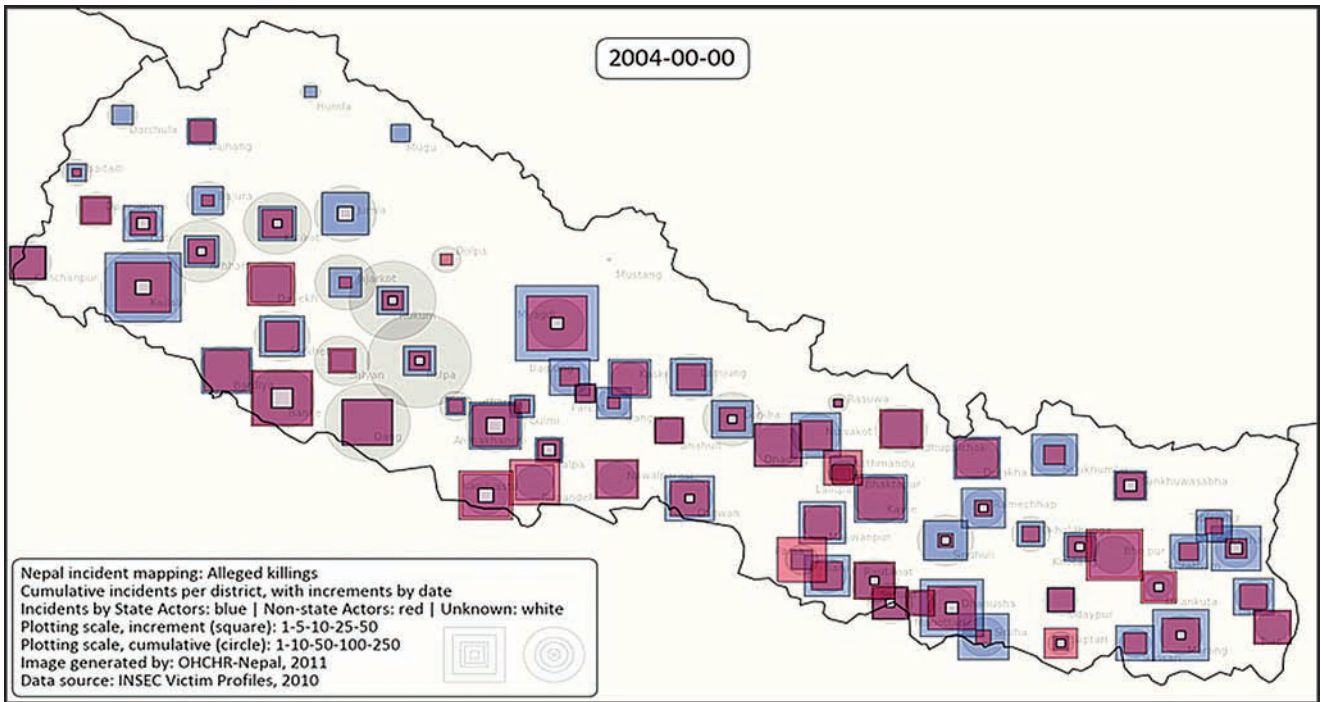
यस नक्सामा २००२ मा घटेका गैरकानुनी हत्याका घटनाहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ : राज्य पक्ष : आकासे निलो रंग, गैरराज्य पक्ष: वैजनीरंग, अन्य पक्ष : सेतो । नक्सा तयार : संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, नेपाल, २०११, तथ्यांक स्रोत : इन्सेक इन्टरपीडित पार्श्वचित्र, २०१०

रेखाचित्र ५.१०: गैरकानुनी हत्याका घटनाहरू, २००२

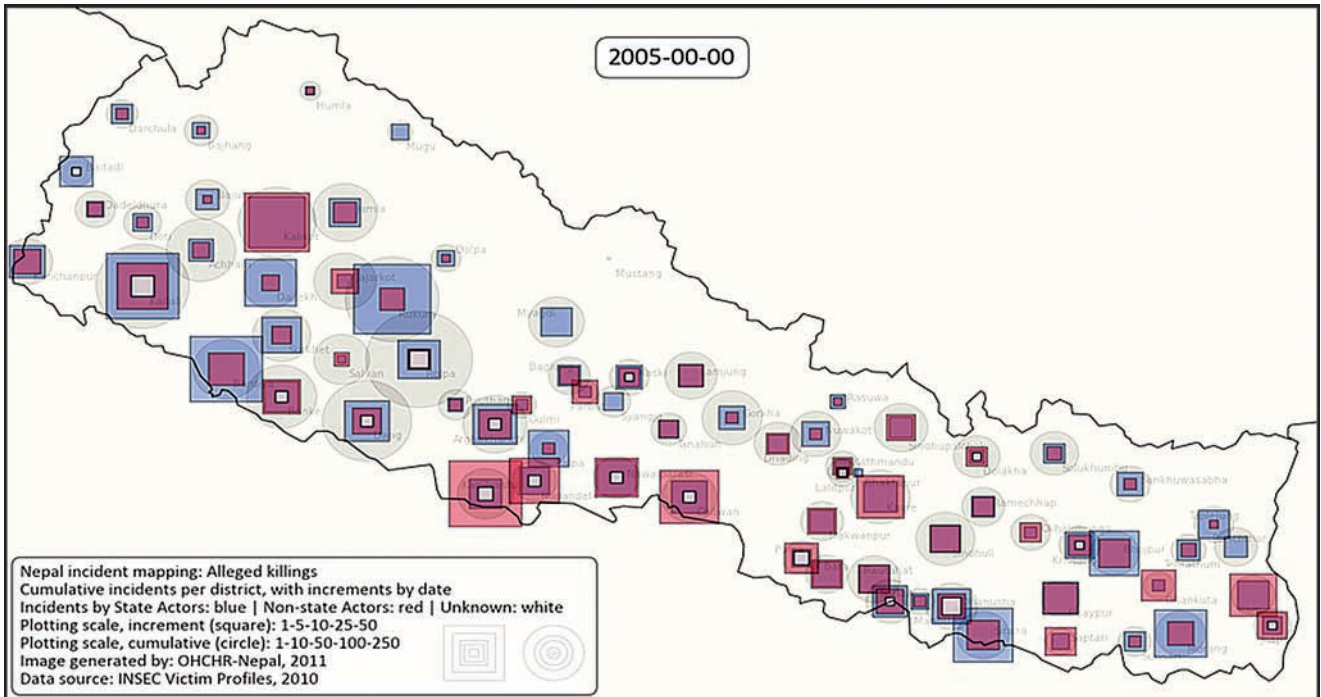
यस नक्सामा २००३ मा घटेका गैरकानुनी हत्याका घटनाहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ : राज्य पक्ष : आकासे निलो रंग, गैरराज्य पक्ष: वैजनीरंग, अन्य पक्ष : सेतो । नक्सा तयार : संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, नेपाल, २०११, तथ्यांक स्रोत : इन्सेक इन्टरपीडित पार्श्वचित्र, २०१०

रेखाचित्र ५.११: गैरकानुनी हत्याका घटनाहरू, २००३

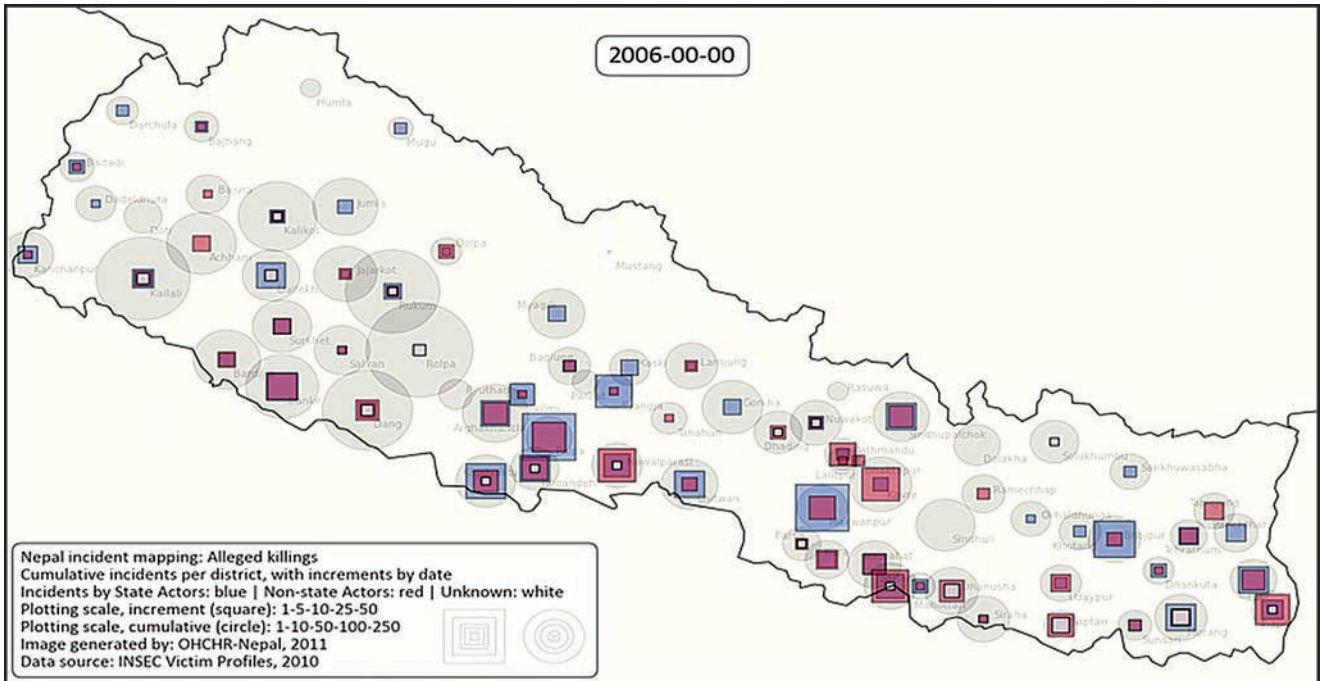
(यस नक्सामा २००४ मा घटेका गैरकानूनी हत्याका घटनाहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ : राज्य पक्ष : आकासे निलो रंग, गैरराज्य पक्ष: बैजनीरंग, अन्य पक्ष : सेतो। नक्सा तयार : संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, नेपाल, २०११, तथ्यांक स्रोत : इन्सेक द्वन्द्वपीडित पार्ष्वीचित्र, २०१०)

रेखाचित्र ५.१२: गैरकानूनी हत्याका घटनाहरू, २००४

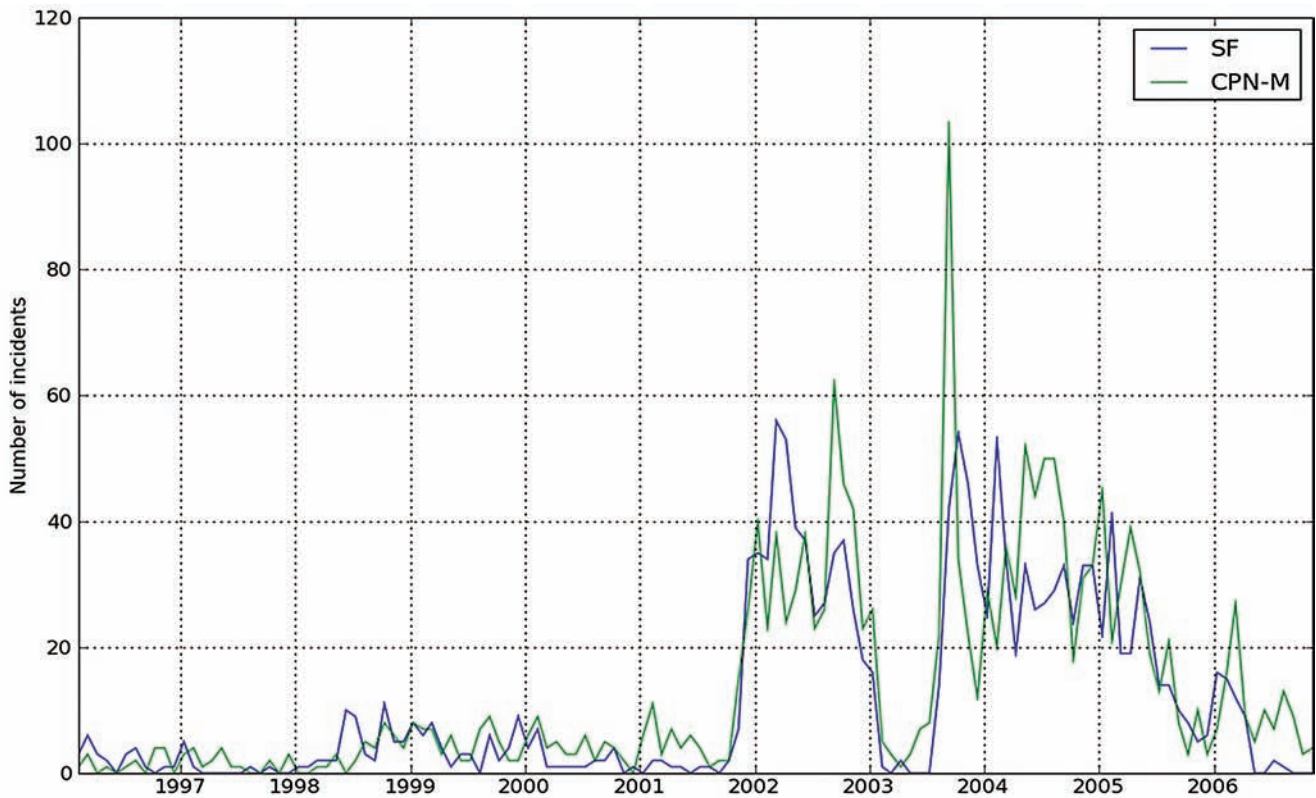
(यस नक्सामा २००५ मा घटेका गैरकानूनी हत्याका घटनाहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ : राज्य पक्ष : आकासे निलो रंग, गैरराज्य पक्ष: बैजनीरंग, अन्य पक्ष : सेतो। नक्सा तयार : संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, नेपाल, २०११, तथ्यांक स्रोत : इन्सेक द्वन्द्वपीडित पार्ष्वीचित्र, २०१०)

रेखाचित्र ५.१३: गैरकानूनी हत्याका घटनाहरू, २००५

(यस नक्सामा २००६ मा घटेका गैरकानुनी हत्याका घटनाहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ: राज्य पक्ष: आकासे निलो रंग, गैरराज्य पक्ष: वैजनीरंग, अन्य पक्ष: सेतो। नक्सा तयार: संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, नेपाल, २०११, तथ्यांक स्रोत: इन्सेक इन्टरपीडित पार्श्वचित्र, २०१०)

रेखाचित्र ५.१४: गैरकानुनी हत्याका घटनाहरू, २००६

(यस रेखाचित्रमा आरोपितका आधारमा १९९६ देखि २००६ सम्म भएको गैर कानुनी हत्याका घटनाहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ: सुरक्षा निकाय: निलो रंग, नेकपा (माओवादी): हरियो रंग।)

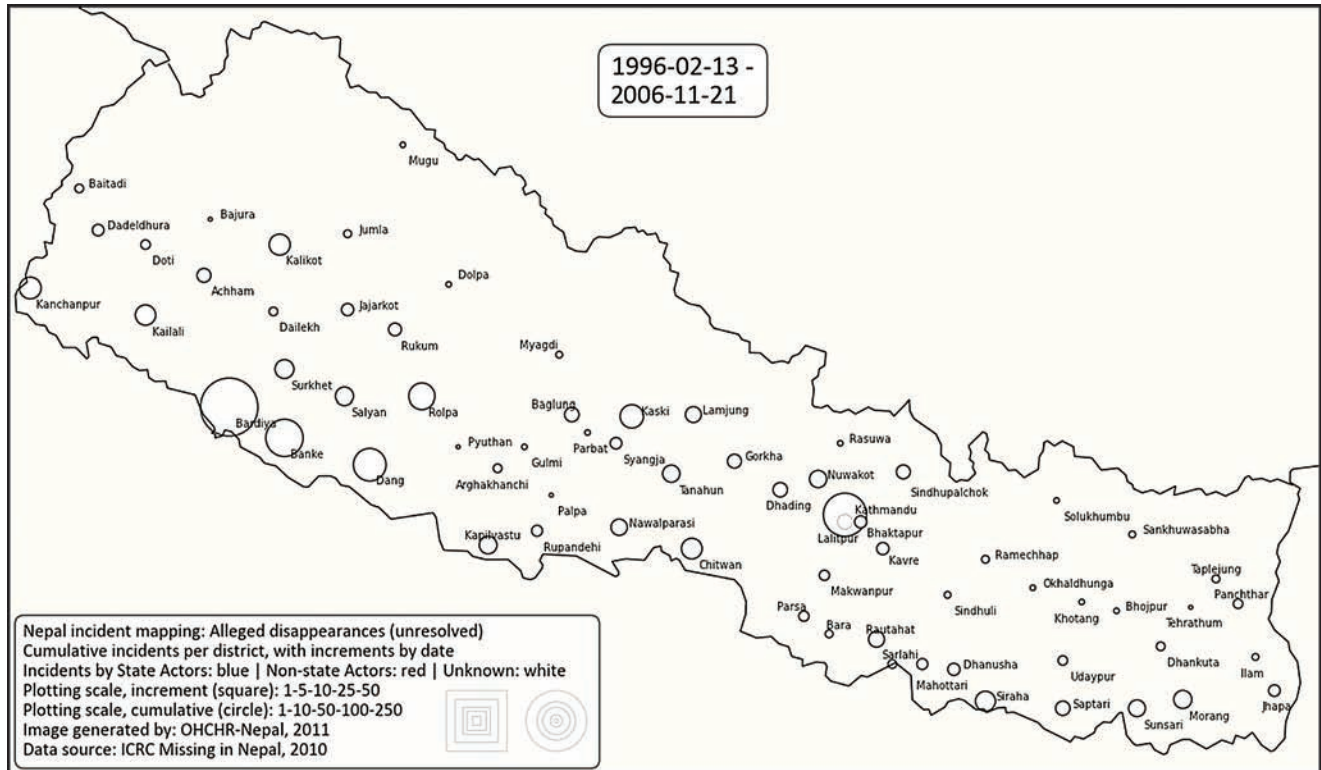
रेखाचित्र ५.१५: आरोपितका आधारमा गैरकानुनी हत्याका घटनाहरू, १९९६- २००६

अध्याय ६ – बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य

६.१ समीक्षा

बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कुनै पनि कार्य मानव मर्यादाविरुद्धको कसुर हो । यसलाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बडापत्रका उद्देश्यहरूको अस्वीकृति र मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रमा घोषणा गरिएका तथा यस क्षेत्रका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा पुनर्पुष्टि तथा विकास गरिएका मानवअधिकार तथा मौलिक अधिकारको गम्भीर र खुलमखुला उल्लङ्घनको रूपमा निन्दा गरिएको छ ।

बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कुनै पनि कार्यले व्यक्तिहरूलाई कानूनको संरक्षणभन्दा बाहिर राख्नुका साथै उनीहरूलाई र तिनका परिवारलाई पीडा दिन्छ । यो, अन्य कुराका अतिरिक्त, कानूनका नजरमा व्यक्तिको रूपमा पहिचान पाउने अधिकार, व्यक्तिको स्वतन्त्रता र सुरक्षाको अधिकार र यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायविरुद्धको अधिकारलाई प्रत्याभूति गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका नियमहरूको अधिकारको उल्लङ्घन हो । यो बाँच्न पाउने अधिकारको पनि उल्लङ्घन हो वा बाँच्न पाउने अधिकारप्रति गम्भीर खतरा हो ३०४ ।

(यस नक्सामा १९९६ देखि २००६ सम्मका बेपत्ताका (नसुल्भिएको) घटनाहरू निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ: राज्य पक्ष: आकासे निलो रंग, गैरराज्य पक्ष: वैजनीरंग, अन्य पक्ष: सेतो। नक्सा तयार: संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, नेपाल, २०११, तथ्यांक श्रोत: रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समिति, नेपालमा बेपत्ता, २०१०)

रेखाचित्र ६.१: जबर्जस्ती बेपत्तापार्ने कार्य (नसुल्भिएको), १९९६- २००६

बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यहरू^{३०५} नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा गरिएका सबैभन्दा व्यापक मानवअधिकार उल्लङ्घनहरू हुन्^{३०६} । रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समिति (आईसीआरसी)ले सशस्त्र द्वन्द्वको सन्दर्भमा हराएका ३४ सय भन्दा बढी उजुरी प्राप्त

३०४ बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबाट सबै व्यक्तिको संरक्षणसम्बन्धी घोषणा, महासभा प्रस्ताव ४७/१३३ (१९९२), धारा १ ।

३०५ जबर्जस्ती वा अनैच्छिक रूपमा बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय कार्यसमूहको सामान्य टिप्पणीमा प्रतिबिम्बित भिन्नतापछि, उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपालले “बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य” भन्ने पदावली राज्यद्वारा भएका बेपत्तालाई जनाउन प्रयोग गर्ने गरेको छ (उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपालद्वारा यसको आफ्ना २००८ डिसेम्बरको प्रतिवेदन बर्दिया जिल्लामा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित बेपत्ता पार्ने कार्यमा प्रयोग गर्ने गरेको छ । त्यस्तै, “बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने सरहका कार्यहरू” भन्ने पदावलीले नेकपा (माओवादी)सँग सम्बन्धित बेपत्तालाई जनाउँदछ भने “बेपत्ता पार्ने कार्य” भन्ने शब्द सामान्य अर्थमा र दुवै प्रवर्गलाई समेटेन प्रयोग गरिन्छ । बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यको अपराधका तत्वका लागि तल दिइएको “सम्बद्ध कानूनी खाका” हेर्नुहोस् ।

३०६ नेपालको द्वन्द्वको अवधिमा बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यलाई विभिन्न मानवअधिकार सङ्गठनले व्यापक रूपमा लिपिबद्ध गरेका छन् । उदाहरणका लागि हेर्नुहोस्, Nepal, National Human Rights Commission, *Human Rights in Nepal: A Status Report 2003*, (September 2003); Amnesty International, *Nepal: A Spiralling Human Rights Crisis* (see footnote 34); Amnesty International: *Nepal: A Deepening Crisis: Time for international action* (19 December 2002) Available from www.amnesty.org/en/library/info/ASA31/072/2002; Human Rights Watch, *Clear Culpability: “Disappearances” by Security Forces in Nepal* (28 February 2005) Available at: अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र, मानवअधिकार वर्ष पुस्तक २००२ (२००३); मानवअधिकार वर्ष पुस्तक २००३ (२००४) ।

गरेको प्रतिवेदनमा दिएको छ^{३०७} र हालसम्म १३ सय भन्दा बढी मानिसको लेखाजोखा भएको छैन^{३०८} ।

द्वन्द्वसँग सम्बन्धित बेपत्ता पार्ने कार्य सन् १९९७^{३०९} तिरै भएको बताइन्छ र यो कार्य २००१ नोभेम्बरमा सङ्कटकालको घोषणा तथा शाही नेपाली सेनाको परिचालनपछि निकै चर्केर गयो^{३१०} । जबर्जस्ती वा अनैच्छिक रूपमा बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय कार्यसमूहले महासभामा पेश गरेको आफ्नो सन् २००९ को प्रतिवेदनमा नेपालको दशवर्षे द्वन्द्वमा सबैभन्दा बढी बेपत्ताका घटनाहरू सन् २००२ मा २ सय ७७ वटा भएको जानकारी गराइएको थियो^{३११} । कार्यसमूहले ६ सय ७२ वटा घटना नेपाल सरकारलाई पठाएको छ र यीमध्ये ४ सय ५८ घटनाबारे २०६८ फागुन १९ गतेसम्म कुनै पनि थप जानकारी पाइएको छैन^{३१२} ।

द्वन्द्वरत पक्ष सुरक्षाफौज र नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी दुवैद्वारा गरिएका बेपत्ता पार्ने कार्य द्वन्द्वको क्रममा राष्ट्रव्यापी रूपमा भएका व्यापक र गम्भीर मानवअधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून उल्लङ्घनको बृहत्तर प्रवृत्तिको हिस्साको रूपमा गरिएका थिए^{३१३} । सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारका लागि सङ्कलित तथ्याङ्कले बहुसङ्ख्यक बेपत्ता पार्ने कार्यमा सुरक्षाफौज मुछिएको छ भन्ने जनाउँदछ । नेकपा (माओवादी) पनि व्यक्तिहरूलाई अपहरणपछि बेपत्ता पारिएका निकै ठूलो सङ्ख्याका घटनामा मुछिएको छ ।

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारवादी सङ्गठनहरूले विभिन्न अनुसन्धान तथा निकै दस्तावेजहरू तयार गरेका भए पनि हालसम्म नेपालमा बेपत्ता पार्ने कार्यका सम्बन्धमा कसैलाई पनि नागरिक अदालतमा अभियोजन गरिएको छैन । कुनै विश्वसनीय, सक्षम, निष्पक्ष र पूर्ण रूपमा स्वतन्त्र निकायको स्थापना, जस्तो कि बेपत्ता व्यक्तिसम्बन्धी आयोग, बेपत्ता पार्ने कार्यको जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्ने तथा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको स्थिति र उनीहरू कहाँ छन् भन्ने कुरा समाधान गर्ने दिशामा एउटा आवश्यक कदम हो । नसुल्भिएका मुद्दाहरूलाई स्पष्ट पार्नेबाहेक त्यस्ता घटनाहरूको जवाफदेहिताको खोजी गर्नु अत्यन्त महत्वपूर्ण छ जसमा पीडितहरूलाई अन्ततः रिहा गरिएको थियो वा उनीहरूको हिरासतमा मृत्यु भएको थियो । बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य पीडितको स्थिति स्पष्ट/अस्पष्ट जे भए पनि र बेपत्ता पारिएको व्यक्तिले न्याय पाए पनि नपाए पनि एउटा उल्लङ्घन हो, त्यसैले सुल्भाइएका र नसुल्भिएका दुवैखाले बेपत्ताका घटनाहरूमा सत्यको खोजी र जवाफदेहिता तिनका परिवारलाई दिनुपर्ने हुन्छ ।

६.१.१ अध्ययनविधि

मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले नेपालमा सन् २००५ मईमा आफ्नो कार्यालय स्थापना भएलगत्तै द्वन्द्वसँग सम्बन्धित बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी अनुसन्धान सुरु गर्‍यो र मुलुकका सबै क्षेत्रमा बेपत्ताका आरोपहरूबारे अनुसन्धानहरू गरेको छ । यो अध्याय बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी केस फायल र काठमाडौँ तथा बर्दियामा भएका कथित बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी व्यापक सार्वजनिक प्रतिवेदनलगायत उच्चायुक्तको कार्यालयद्वारा तयार पारिएको गुणात्मक जानकारीमा आधारित छ । काठमाडौँ र बर्दियासम्बन्धी प्रतिवेदनहरू सन् २००६ र २००८ मा क्रमशः सार्वजनिक गरिएका थिए^{३१४} । एम्नेस्टी इन्टरनेसनल, ह्युमन राइट्स वाच, एडभोकेसी फोरम तथा इन्सेकलगायत राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सङ्गठनद्वारा जारी सार्वजनिक

३०७ आफ्ना नातेदारद्वारा खोजी गरिएका मानिसहरूको सूची, ICRC – FamilyLinks, “Nepal- Missing, the Right to Know,” <http://www.icrc.org/Web/doc/siterf0.nsf/htmlall/familylinks-nepal-2007-eng>मा उपलब्ध छ ।

३०८ ICRC – FamilyLinks, “List of Names,” available at <http://www.icrc.org/Web/doc/siterf0.nsf/htmlall/familylinks-nepal-2007-eng>

३०९ अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र, मानवअधिकार वर्ष पुस्तक १९९७/१९९७)

३१० Amnesty International, *Nepal: Escalating ‘disappearances’ amid a culture of impunity*. Available from www.amnesty.org/en/library/asset/ASA31/155/2004/en/202bdd2f-d59d-11dd-bb24-1fb85fe8fa05/asa311552004en.html, accessed on 2010-06-17).

३११ *Report of the Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances to the Human Rights Council (A/HRC/13/31)*. नेपालको द्वन्द्वमा बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूसम्बन्धी आईसीआरसीको तथ्याङ्कले पनि बेपत्ता भएकाहरूको सबभन्दा ठूलो सङ्ख्या (४८२) सन् २००२ मा नै थियो भन्ने जनाउँदछ । ICRC – FamilyLinks, “Nepal – Missing, the Right to Know” (see footnote 307)

३१२ *Report of the Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances to the Human Rights Council (A/HRC/19/58/Rev. 1)*.

३१३ उच्चायुक्तको कार्यालय–नेपाल, बर्दिया जिल्लामा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित बेपत्ता पार्ने कार्य, २००८ डिसेम्बर ।

३१४ ऐ. उच्चायुक्तको कार्यालय–नेपाल, काठमाडौँ महाराजगन्जस्थित शाही नेपाली सेनाको ब्यारेकमा सन् २००३–२००४ मा भएको स्वेच्छाचारी थुना, यातना र बेपत्तासम्बन्धी प्रतिवेदन, (२००६ मई)

रूपमा उपलब्ध जानकारीको सन्दर्भ लिइएको छ। यस परियोजनाले उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपालको तथ्याङ्कलाई पनि सुदृढ गऱ्यो। सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारमा सुदृढ गरी राखिएको विस्तृत गुणात्मक जानकारीका साथसाथै बृहत्, यद्यपि कम विस्तृत, परिमाणात्मक जानकारीले कुनै एउटा मात्र सङ्गठनबाट लिइएको गुणात्मक वा परिमाणात्मक तथ्याङ्कमा निर्भर रहनुभन्दा बेपत्ता पार्ने कार्यका प्रवृत्तिहरूको अभि व्यापक परीक्षण गर्न सक्षम तुल्याउँछ।

बेपत्ता पार्ने कार्यमा कुनै पनि बेपत्ता व्यक्ति कहाँ छ भन्नेबारे जानाजान जानकारी लुकाउने वा त्यसलाई समाप्त पार्न खोजिएको हुन्छ भन्ने कुरालाई हेर्दा, बेपत्तासम्बन्धी अनुसन्धान घटना भइसकेपछि आधिकारिक अभिलेख जुन भुटो र अपूर्ण पनि हुन सक्छ तथा पूर्वथुनुवाहरू जसले पीडितलाई अर्कै नाम वा उपनामले चिनेका हुन सक्छन् तीसँगको अन्तर्वार्तालगायतका स्रोतहरूबाट प्राप्त टुटफुट जानकारीमा निर्भर हुन्छ। त्यसैले, मिश्रित जानकारी – नामावली र प्रतिवेदन तथा विभिन्न भाषामा विभिन्न स्रोतबाट सङ्कलित अन्तर्वार्ता र केही उदाहरणमा एक वा सोभन्दा बढी पीडितका सम्बन्धमा त घटनाहरूको भिन्नै पात्रो प्रणालीअनुसार राखिएको अभिलेख – को मद्दतले कुशलतापूर्वक काम गर्ने क्षमता अनुसन्धानकर्ताका लागि अत्यन्त महत्वपूर्ण हुन्छ। त्यस्तै, तथ्याङ्क व्यवस्थापन साधनहरूको उपयुक्त समुच्चय अति महत्वपूर्ण हुन्छ। सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारले संरचित तर लचिलो आकार लिएको छ जसले गर्दा प्रयोगकर्तालाई सामान्य तत्वअनुसार बेपत्तासम्बन्धी विभिन्न घटनाका साना तथा ठूला दुवैखाले विवरणहरू खोज्न र छान्न मद्दत गर्नुका साथै निजलाई कुनै पनि घटनाको पूर्ण विवरण लिन सक्षम तुल्याउँदछ। यो अभिलेख भण्डारबेपत्ता पारिएका व्यक्तिसम्बन्धी भावी आयोगलाई स्थापना भएपछि वा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूसम्बन्धी घटनाको समीक्षा गर्ने जिम्मेवारीसहितको न्यायिक निकायका लागि महत्वपूर्ण साधन हुनेछ।

६.२ सम्बद्ध कानुनी खाका

६.२.१ परिभाषा

“बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य”लाई अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून तथा मानवअधिकार कानूनअन्तर्गत एकै किसिमले परिभाषा गरिएको छ। रोम विधानमा परिभाषा गरिएअनुसार मानवीय कानूनअन्तर्गत बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यका तत्वहरू र मानवअधिकारको कानुनी क्षेत्रका मुख्य पाठबाट लिइएको यसको परिभाषाको तुलना यस प्रकार गरिएको छ।

यी दुईवटा कानुनी व्यवस्थाको सादृश्यता खासगरी यस अपराधको चुरोको रूपमा रहेका दुईवटा तत्वका सम्बन्धमा प्रस्ट देखिन्छ। ती तत्व हुन्: पहिला पकडने र त्यसपछि त्यसलाई अस्वीकार गर्ने।

यी व्यवस्थाहरूको बीचमा फरक के छ भने अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनले आफ्ना दायित्वहरू राज्य वा राज्यका पात्रहरूमाथि मात्र थोपरेको हुन्छ। रोम विधानको परिभाषा ‘द्वन्द्वरत पक्षहरूमा’^{३१५}लागु हुने हुनाले बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यका लागि जिम्मेवार बनाउन सकिने व्यक्तिका प्रवर्गहरूको दायरा फराकिलो बनाउँछ। रोम विधानको परिभाषाले पीडितलाई बेपत्ता पारेर “लामो समयसम्म” राख्ने मनसायको प्रमाण पनि खोजेको छ – एउटा यस्तो प्रावधान जुन अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनको परिभाषामा उल्लेख गरिएको छैन।

३१५ हेनुहोस् अध्याय ४, लागु हुने अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको, दफा ४.३, अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून।

रोम विधान ^{३१६}	अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानुन ^{३१७}
एक वा एकभन्दा बढी व्यक्तिहरूको पक्राउ, थुना वा अपहरण	कुनै व्यक्तिलाई पक्राउ गरिन्छ, थुनिन्छ, अपहरण गरिन्छ वा अन्य किसिमले निजलाई स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरिन्छ;
[समानस्तरको व्यवस्था छैन]	स्वतन्त्रताको यस्तो वञ्चिती राज्यका प्रतिनिधि/अधिकारी वा राज्यले अधिकार दिएर वा उसको समर्थन वा सहमतिमा गरिएको हुन्छ; र
त्यसपछि स्वतन्त्रताको वञ्चितीलाई स्वीकार गर्न वा ती व्यक्तिहरूको स्थिति वा उनीहरू कहाँ छन् भन्ने कुराको जानकारी दिन अस्वीकार गरिएको	स्वतन्त्रताको वञ्चिती वा बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको स्थिति वा उनी कहाँ छन् भन्ने लुकाइएको कुरालाई स्वीकार गर्न नमान्ने जसले गर्दा यस्तो व्यक्तिलाई कानुनको संरक्षणबाहिर राख्दछ ^{३१८} ।
उनीहरूलाई लामो समयसम्म कानुनको संरक्षणबाट बाहिर हटाउने मनसायले	[समानस्तरको व्यवस्था छैन]

६.२.२ अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुन

जेनेभा महासन्धिहरूको साभ्का धारा ३ जुन, यसै प्रतिवेदनको अध्याय ४ मा चर्चा गरिएभै, सशस्त्र द्वन्द्वका सबै पक्षमा लागु हुन्छ, युद्धमा सक्रिय भाग नलिएका व्यक्तिहरू (थुना वा अन्य कुनै कारणबाट लडाइँबाट अलग भएका सशस्त्रफौजका सदस्यलगायत) मानवोचित व्यवहारका हकदार हुनेछन् । बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य मानवोचित व्यवहार होइन र यसविरुद्धको प्रतिबन्धको व्यवस्था साभ्का धारा ३ मा छ भनेर व्याख्या गर्न सकिन्छ वा गरिएको छ^{३१९} ।

प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानुनले^{३२०} पनि द्वन्द्वका क्रममा हुने बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने स्थितिलाई सम्बोधन गरेको छ र यो राज्य तथा गैरराज्य पात्र दुवैमा लागु हुन्छ । उदाहरणका लागि, प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानुनले स्वतन्त्रताको स्वेच्छाचारी हरणमाथि प्रतिबन्ध लगाएको छ र आफ्ना स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरिएका व्यक्तिहरूको दर्ता खाता राख्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ^{३२१} । त्यस्तै, द्वन्द्वरत कुनै पक्षले व्यक्तिहरूलाई थुनामा राखेमा, त्यो पक्षले थुनुवाहरूको पारिवारिक जीवनलाई सम्मान गर्नुपर्छ, तिनका नजिकका आफन्तद्वारा तिनलाई भेट्न अनुमति दिनुपर्छ र थुनुवालाई तिनका परिवारसँग पत्राचार गर्न दिनुपर्छ^{३२२} । प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानुनले द्वन्द्वका कारण हराएका भनी उजुरी परेका व्यक्तिहरूको विवरण राख्न सम्भाव्य सबै उपाय अपनाउनुका साथै तिनको स्थितिका सम्बन्धमा कुनै पनि जानकारी भए निजका परिवारका सदस्यहरूलाई उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ^{३२३} । यी दायित्वहरूको सञ्चिति प्रभाव प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानुनअन्तर्गत बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य (द्वन्द्वरत कुनै पनि पक्षद्वारा गरिएको)माथि प्रतिबन्ध हो^{३२४} ।

३१६ रोम विधानको धारा ७(१)(भ)ले बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यलाई मानवताविरुद्धको अपराधको रूपमा गरिएमा मात्र अपराधीकरण गरेको कुरालाई ख्याल गर्नुहोस् । (see footnote 145). यो परिभाषा प्रथाजनित कानुनअन्तर्गतको जस्तै छ । See Lisa Ott, *Enforced Disappearance in International Law* (Intersentia, 2011).

३१७ बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी घोषणापत्र र बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबाट सबै व्यक्तिको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (सन् २००६) (यसपछि बलपूर्वक बेपत्तासम्बन्धी महासन्धि) मा प्रतिबिम्बित भएअनुसार ।

३१८ यी मुख्य तत्वहरू बलपूर्वक बेपत्तासम्बन्धी महासन्धिको प्रस्तावना र त्यसको धारा २ बाट लिइएका हुन् (see footnote 317)

३१९ International Committee for the Red Cross, *Customary International Humanitarian Law*, vol. 1 (see footnote 129). मानवअधिकार आयोग एवं युरोपेली मानवअधिकार अदालतले परिवारको नजिकको सदस्यको बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य 'अमानवीय व्यवहार' हो ।

३२० See chapter 4 Applicable International Law.

३२१ International Committee of Red Cross, *Customary International Humanitarian Law*, rule 123 (see footnote 129).

३२२ ऐ., नियमहरू ११८-१२८ ।

३२३ ऐ., नियम ११७ ।

३२४ ऐ., पृ. ३४०-३४१ ।

नेपालमा द्वन्द्वको क्रममा यदि गैरसैनिक जनसमुदायलाई आक्रमणको वस्तु बनाइएको थियो र त्यो आक्रमणका आयामहरू व्यापक र योजनाबद्ध थिए भने त्यो आक्रमणभित्र रहेर गरिएका बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने छुट्टाछुट्टै कार्यहरू मानवताविरुद्धको अपराध हुन सक्छन्^{३२५} ।

६.२.३ अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून

संयुक्त राष्ट्रसङ्घ महासभाका अनुसार, “बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य मानवअधिकारको गम्भीर र खुलमखुल्ला उल्लङ्घन हो^{३२६} ।” यस्ता बेपत्ता पार्ने कार्यहरूले नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, जसको नेपाल सन् १९९१ देखि पक्ष राष्ट्र बनेको छ, अन्तर्गतका मानवअधिकारसम्बन्धी प्रमुख प्रत्याभूतिहरूको हनन् गर्दछन् । यिनमा अमानवीय तथा अपमानजनक व्यवहारविरुद्धको अधिकार (धारा ७); स्वतन्त्रता तथा सुरक्षाको अधिकार (धारा ९); र कानूनका नजरमा व्यक्तिको रूपमा पहिचानको अधिकार (धारा १६) पर्दछन्^{३२७} । त्यसबाहेक, बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य अन्य अधिकार उल्लङ्घनको पूर्वलक्षण हो । नियमबाहिर एकपटक थुनिएपछि, बेपत्ता पारिएको व्यक्ति गैरन्यायिक हत्या, यातना र अमानवीय तथा अपमानजनक व्यवहारजस्ता कार्यहरूप्रति बढी जोखिमपूर्ण हुन्छ ।

वस्तवमा, बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य संयुक्त राष्ट्रसङ्घ महासभाको सन् १९९२ को बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबाट सबै व्यक्तिको संरक्षणसम्बन्धी घोषणापत्र अवलम्बन र सन् २००६ मा बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी मानवअधिकार सन्धि अर्थात् बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबाट सबै व्यक्तिको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी महासन्धि, सीईडी)को अवलम्बनका लागि पर्याप्त मात्रामा गम्भीर कार्य भएको मानिएको छ ।

अहिलेसम्म नेपालले उक्त महासन्धिलाई अनुमोदन नगरेको भए पनि नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (आईसीसीपीआर)लाई अनुमोदन गरेको हुनाले बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबाट जोगिनुपर्ने दायित्व छ । अन्यत्र उल्लेख गरिएभैं, अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून शान्ति र युद्धको समयमा लागु हुन्छ र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून नै विशिष्ट रूपमा लागु हुने अवस्थामा बाहेक मानवअधिकार कानून द्वन्द्वकालभरि लागु भयो^{३२८} । जब संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार समितिले द्वन्द्वको समयमा बेपत्ता पारिएको भन्ने सम्बन्धमा नेपालका एक निवेदकले गरेको पत्राचारका सम्बन्धमा फैसला गर्‍यो त्यसपछि यस कुराको पुष्टि भयो । मानवअधिकार समिति कारण प्रमाणसिद्ध नभएको र नेपालले आईसीसीपीआरको धारा २(३), ७, ९ र १० को उल्लङ्घन भएको निष्कर्षमा पुग्यो^{३२९} ।

आईसीसीपीआर तथा बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी दस्तावेजअन्तर्गत, अपराधका लागि जिम्मेवार बनाइएको पक्ष भनेको राज्य हुन्छ । यसले गर्दा राज्यको सहमति वा मौन स्वीकृतिबिना काम गर्ने व्यक्ति/समूहद्वारा गरिएका जिम्मेवार व्यक्तिहरूको अनुसन्धान गर्नु तथा तिनलाई न्यायको कठघरामा उभ्याउनु राज्यको कर्तव्य हो^{३३०} । त्यसबाहेक, जबसम्म बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरू कहाँ छन् भन्ने कुरा अज्ञात रहन्छ, बेपत्ताको अवस्था निरन्तर उल्लङ्घनको अवस्था हुन्छ । त्यसैले, नेपाललगायत आईसीसीपीआरका पक्षराष्ट्रहरूले यो उल्लङ्घन जोसुकैले र जहिलेसुकै गरेको भए पनि यसमा न्यायिक उपचार दिलाउनु तिनको दायित्व हुन्छ^{३३१} । सरकारद्वारा औपचारिक रूपमा घोषणा गरिएको सङ्कटकालले पनि बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यलाई लिएर

^{३२५} रोम विधान, धारा ७ (पादटिप्पणी १४५ हेर्नुहोस्) । अध्याय ४, खण्ड ४.४.२ मा गरिएको छलफल हेर्नुहोस् ।

^{३२६} CED (see footnote 317)

^{३२७} See, e.g., *Berzig v. Algeria*, Human Rights Committee, Communication 1781/2008, CCPR/C/103/D/1781/2008, 31 October 2011, para. 8.5-8.7, 8.9; *Ouaghlissi v. Algeria*, Human Rights Committee, Communication 1905/2009, CCPR/C/104/D/1905/2009, 26 March 2012, paras 7.5-7.7, 7.9

^{३२८} ^{३२८}. See discussion of *lex specialis*, Chapter 4 section 4.5.2.

^{३२९} ^{३२९}. *Sharma v. Nepal*, Human Rights Committee, Communication no. 1469/2006, CCPR/C/94/D/1469/2006, 6 November 2008.

^{३३०} CED, article 3 (see footnote 317). नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धिमा भएका अधिकारहरूको उपभोगमा क्षति पुऱ्याउने निजी सङ्घसंस्थाहरूको कार्यबाट मानिसलाई संरक्षण गर्न कदम चाल्नुपर्ने राज्यको दायित्वसम्बन्धी मानवअधिकार समितिका फैसला पनि हेर्नुहोस् । *General Comment No. 31 of the Human Rights Committee: Nature of the General Legal Obligation Imposed on States Parties to the Covenant* (CCPR/C/21/Rev. 1/Add. 13), para 8.

^{३३१} *General Comment No. 31 of the Human Rights Committee: Nature of the General Legal Obligation Imposed on States Parties to the Covenant* (CCPR/C/21/Rev. 1/Add. 13), para 15: “Cessation of an ongoing violation is an essential element of the right to an effective remedy.”

तिनको दायित्वमा कमी ल्याउँदैन^{३३२} ।

बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यमाथि प्रतिबन्ध लगाउने तथा त्यस्तो कार्य गर्नेहरूलाई सजाय दिने राज्यको कर्तव्य यति बलियोसँग स्थापित भइसकेको छ कि अन्तरअमेरिकी मानवअधिकार अदालतले “बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यमाथिको प्रतिबन्ध... र त्यसै अनुसार जिम्मेवार व्यक्तिहरूको अनुसन्धान गर्ने र तिनलाई सजाय दिने दायित्वले बाध्यकारी कानूनको हैसियत प्राप्त गरेको छ”^{३३३} भन्ने फैसला गर्‍यो । मानवअधिकार समितिले पनि बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यको पीडितमाथि पर्ने असरहरू यातना तथा अभद्र व्यवहारसरह हुन्छन् भन्ने निष्कर्षमा पुगेको छ । यस तुलनाले बलपूर्वक बेपत्ता पार्नु भनेको अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा सर्वाधिक गम्भीर अपराधमध्येको अपराध गर्नु हो भन्ने विचारको समर्थन गर्दछ^{३३४} ।

आईसीसीपीआरका प्रावधानहरू सशस्त्र द्वन्द्वका बेला नेपालमा बेपत्ता पार्ने कार्यसँग सम्बद्ध बाध्यकारी दायित्वका प्राथमिक स्रोत हुन् भने राज्य अरू महासन्धि तथा सन्धिहरूको पनि पक्ष हो, जसले सम्बन्धित उल्लङ्घनका लागि खाका उपलब्ध गराउँछ । यसमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धि पर्दछ, जसअनुसार राज्यले पर्याप्त खाना, पर्याप्त जीवनस्तर, स्वास्थ्य र शिक्षाका अधिकारहरूको सम्मान, संरक्षण तथा परिपूर्ति गर्नुपर्ने हुन्छ^{३३५} । त्यसबाहेक, बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि (सीआरसी)ले, अन्य कुरामध्ये, बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यका विरुद्ध बालबालिकाको संरक्षणका लागि सिद्धान्तहरूको खाका उपलब्ध गराउँछ । यस अध्यायको भाग २ ले द्वन्द्वको समयमा बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी आरोपमा मुलुकभरि देखिएको प्रवृत्तिको समीक्षा उपलब्ध गराउँछ । त्यसमा लिङ्ग, उमेर, आवद्धता, क्षेत्र र अन्य तत्वहरूका आधारमा पनि पीडितबारे सङ्क्षिप्त जानकारी उपलब्ध गराइएको छ ।

६.२.४ राज्य तथा नेकपा (माओवादी)द्वारा व्यक्त गरिएको प्रतिबद्धता

यस प्रतिवेदनमा अन्यत्र उल्लेख गरिएभैं,^{३३६} द्वन्द्वरत दुवै पक्षले सुरक्षाफौज र नेकपा (माओवादी)द्वारा गरिएको भनिएका बेपत्ता पार्ने कार्यलाई सम्बोधन तथा स्पष्ट पार्ने र पीडित तथा तिनका परिवारलाई न्याय सुनिश्चित गर्ने प्रतिबद्धता पटकपटक व्यक्त गरेका छन् ।

नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी)द्वारा २०६३ मङ्सिर ५ गते हस्ताक्षर गरिएको विस्तृत शान्ति सम्झौता (शान्ति सम्झौता)को दफा ५.२.३ मा, दुवै पक्षले यस्तो प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका छन्: “दुवै पक्षद्वारा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको तथा युद्धको समयमा मारिएकाहरूको नाम, थर र घरको ठेगाना सम्झौता भएको मितिले ६० दिनभित्र सूचनाहरू सार्वजनिक गरी परिवारजनलाई समेत जानकारी उपलब्ध गराउन मन्जुर गर्दछन् ।” त्यस्तै, शान्ति सम्झौताको दफा ७.१.३ मा यसरी प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको छ: “दुवै पक्ष सम्झौतापत्रमा उल्लेख भएका अधिकारको उपभोगमा बाधा पुऱ्याउने जिम्मेवार व्यक्तिहरूमाथि कानूनअनुसार निष्पक्ष छानबिन तथा कारवाही हुनेछ भनी प्रतिबद्धता जाहेर गर्दछन् र दण्डहीनतालाई प्रश्रय नदिने सुनिश्चितता प्रदान गर्दछन् । यसका साथै द्वन्द्व र यातना पीडित तथा बेपत्ता पारिएका परिवारको राहत प्राप्त गर्ने अधिकारलाई समेत सुनिश्चित गर्दछन् ।”

सात राजनीतिक दलहरू र नेकपा (माओवादी)ले २०६३ कात्तिक २२ गते बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी उच्चस्तरीय आयोग –

^{३३२} *General Comment No. 29 of the Human Rights Committee: State of Emergency (Article 4) (CCPR/C/21/Rev. 1/Add. 11)*: “सङ्कटकालमा समेत यी प्रतिबन्धको निरपेक्ष प्रकृतिलाई सामान्य अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको मान्यताको रूपमा भएको तिनको हैसियतद्वारा न्यायोचित ठहऱ्याइएको छ ।”

^{३३३} *Goiburú et al. v. Paraguay*, Inter-American Court of Human Rights, 2006, para 84 (cited in Ott, *Enforced Disappearance in International Law* (see footnote 316). As described in Chapter 4 – Applicable International Law (p. 61), बाध्यतात्मक कानूनको उल्लङ्घन अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घन हो र संसारको कुनै पनि अदालतले “विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार”को प्रयोग गरी पीडकहरूलाई अभियोजन गर्न सक्छ ।

^{३३४} Ott, *Enforced Disappearance in International Law*(see footnote 316).

^{३३५} बेपत्ता पार्ने कार्यबाट पारिवारिक सदस्यहरूको आर्थिक तथा सामाजिक स्थितिमाथि परेको असर तथा परिवारलाई तिनका आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्न राज्यको सहयोगको अभावबारे धेरै कुरा लेखिसकिएको छ । हेर्नुहोस् उदाहरणका लागि, उच्चायुक्तको कार्यालय, बर्दिया जिल्लामा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित बेपत्ता पार्ने कार्य, २००८ डिसेम्बर; International Committee of the Red Cross “Families of missing persons in Nepal: a study of their needs,” (30 June 2009) Available from www.icrc.org/eng/resources/documents/report/nepal-missing-persons-report-300609.htm

^{३३६} हेर्नुहोस् अध्याय ९ – जवाफदेहिता र प्रभावकारी न्यायिक उपचारको अधिकार

बेपत्तासम्बन्धी आयोग – गठन गर्ने सम्झौता गरे । २०६३ सालको नेपालको अन्तरिम संविधानले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवारलाई राहतको प्रावधान^{३३७} तथा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित गम्भीर उल्लङ्घनहरूको अनुसन्धान गर्न सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठनलायत^{३३८} द्वन्द्वकालीन उल्लङ्घनहरूका सम्बन्धमा जिम्मेवारीहरू थपेको छ । अन्तरिम संविधानले राज्य पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने कुरा पनि बताएको छ^{३३९} । यसले गर्दा नेपाल पक्ष राष्ट्र भएको आईसीसीपीआर र यातनाविरुद्धको महासन्धि (क्याट)द्वारा प्रत्याभूत प्रभावकारी न्यायिक उपचार पीडितलाई सुनिश्चित गर्ने कदम चाल्न संवैधानिक रूपमा नेपाल बाध्य छ ।

बेपत्ता पारिएका पीडितका परिवारजनहरू तथा बेपत्ता पारिएका तर पछि छाडिएका पीडितहरूद्वारा पेश गरिएका अनेकौं निवेदनहरूको प्रत्युत्तरमा सर्वोच्च अदालतले २०६४ जेठ १८ गते एउटा अभूतपूर्व फैसला जारी गर्‍यो । फैसलामा भनिएको छ: “राज्यले माथि उल्लेख गरिएका [आईसीसीपीआरलायत] कानुनी दस्तावेजहरू, क्षेत्रीय अदालतहरूद्वारा गरिएका वैदेशिक तथा मानवअधिकारसँग सम्बन्धित फैसलाहरू र हाम्रा संवैधानिक प्रावधानहरूको आलोकमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको पहिचान गर्ने तथा तिनको स्थिति सार्वजनिक गर्ने साथै पीडकहरू जस्तो देखिने व्यक्तिहरविरुद्ध कारवाही सुरु गर्ने र पीडितलाई उपयुक्त उपचार प्रदान गर्ने आफ्ना दायित्वबाट भाग्न मिल्दैन^{३४०} ।” साथै, फैसलाले राज्य यी जिम्मेवारीहरू पूरा गर्न विफल भएको पाउनुका साथै राज्यलाई, अन्य कुरामध्ये, द्वन्द्वसँग सम्बन्धित बेपत्ता पार्ने कार्यको अनुसन्धान गर्न पर्याप्त अधिकारसहितको आयोग गठन गर्न आदेश दिएको थियो ।

यी र अन्य दायित्वहरूका बावजुद, द्वन्द्वरत कुनै पनि पक्षले बेपत्ता पारिएको भन्ने घटनाका सम्बन्धमा आफ्ना प्रतिबद्धता तथा जिम्मेवारीहरू पूरा गरेका छैनन् । आयोगको गठन नहुन्जेलसम्म साक्षीका बयानहरूको संरक्षण गर्ने र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठनहरूद्वारा सङ्कलन गरिएका बेपत्ता पार्ने कार्यसँग सम्बन्धित सम्बद्ध सबै जानकारीको संरक्षण, समीक्षा तथा संश्लेषण गर्ने आवश्यकता विशेष रूपले महत्वपूर्ण कार्यभार हो ।

६.३ द्वन्द्वका बेला बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यका प्रवृत्ति

अवधि वा बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्न आरोपित पीडकहरूका आधारमा तयार गरिएको तथ्याङ्कको परीक्षणले यस्ता कार्यको स्पष्ट प्रवृत्ति देखाउँछ ।

नेपालमा सुरक्षाफौजद्वारा भएका बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी उजुरी जबर्जस्ती वा अनैच्छिक रूपमा बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी कार्यसमूहमा सन् १९८५^{३४१} देखि गर्न थालिएको हो । वि.सं. २०५२ सालमा द्वन्द्व सुरु भएपछि बेपत्ता पारिएका घटनाहरूको उल्लेख्य सङ्ख्या पहिलोचोटि सन् १९९८ मा सरकारले चालेको “किलो सेरा टु” नामक सुरक्षा कारवाहीका क्रममा देखा पर्‍यो, जुन माओवादी गढ मानिएका कतिपय जिल्लाहरू : मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा रुकुम, रोल्पा, जाजरकोट र सल्यान, पश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा गोरखा र मध्यमाञ्चल क्षेत्रमा सिन्धुलीमा^{३४२} सुरु गरिएको थियो । ती जिल्ला हुन् । राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार समूहहरूले यौन हिंसा^{३४३} र यस कारवाहीका क्रममा भएका गैरकानुनी हत्या तथा बेपत्ता पार्ने कार्य^{३४४} जस्ता मानवअधिकार उल्लङ्घनहरूमा “डरलाग्दो वृद्धि” भएको बताए र मानवअधिकार उल्लङ्घनका आरोपहरूबारे स्वतन्त्र अनुसन्धान हुनुपर्छ भन्ने आवाजहरूले सरकारी अधिकारीलाई जवाफ दिन दबाव दियो । गृहमन्त्रीले उजुरी हेर्ने र मानवअधिकार उल्लङ्घनका प्रतिवेदनको

३३७ नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३), धारा ३३(त) ।

३३८ ऐ. धारा ३३(द) ।

३३९ ऐ. धारा ३३(ड) ।

३४० रवीन्द्रप्रसाद ढकालको तर्फबाट अधिवक्ता राजेन्द्रप्रसाद ढकाल वि. नेपाल सरकार, मन्त्रपरिषद् समेत, नेपाल कानून पत्रिका, नेपालको सर्वोच्च अदालत, मुद्दा २००४/२००७, नेपाल ल रिपोर्टर, वर्ष ४९, अङ्क २, पृ. १६९ ।

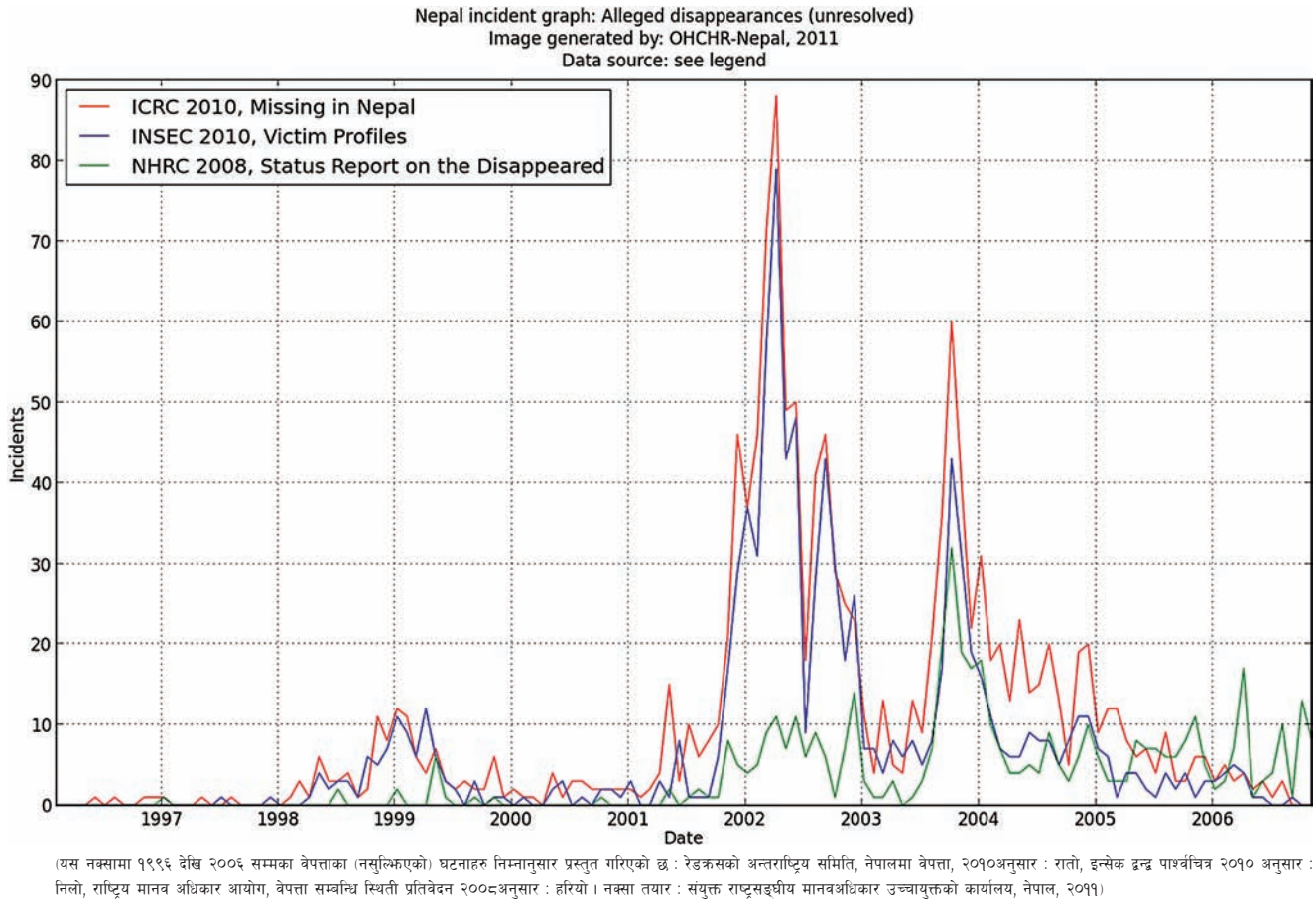
३४१ See Report of the Working Group on Enforced and Involuntary Disappearances to the Human Rights Commission: Mission to Nepal (E/CN. 4/2005/65/Add. 1).

३४२ Amnesty International, Nepal - Human Rights at a Turning Point? (see footnote 33)

३४३ अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र, मानवअधिकार वर्षपुस्तक १९९८ (१९९८) तथा मानवअधिकार वर्षपुस्तक १९९९ (१९९९)

३४४ Amnesty International, Nepal - Human Rights at a Turning Point? (see footnote 33)

अनुसन्धान गर्ने जिम्मेवारी २५ सदस्यीय संसदीय परराष्ट्र मामिला तथा मानवअधिकार समितिलाई सुम्पिए । तर, सरकारले संसद्का व्यक्तिगत सदस्यहरूले प्रतिनिधिसभामा मानवअधिकार उल्लङ्घनबारे कुरा उठाएमा मात्र आफूले त्यसको अनुसन्धान गर्न सक्ने कुरा उल्लेख गर्‍यो, जसले सम्भाव्य अनुसन्धानहरूको दायरालाई सीमित गर्ने काम गर्‍यो^{३४५} ।

रेखाचित्र ६.२: जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्य (नसुल्भिएका), १९९६- २००६

द्वन्द्वको सुरुका वर्षतिर राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूद्वारा प्रकाशित बेपत्ता पारिएका पीडितहरूको सङ्ख्या तथा नाम पूर्ण रूपमा एकनासका छैनन् तर त्यसका बढ्दो क्रम भने प्रष्ट छ । सन् १९९७ मा इन्सेकले सातवटा बेपत्ताका घटना भएको बताएको थियो; सन् १९९८ सम्ममा यो सङ्ख्या, प्रहरी र माओवादी दुवैद्वारा भएका सहित, बढेर ४७ पुग्यो^{३४६} । एम्नेस्टी इन्टरनेसनलले सन् १९९८ मा ३७ र सन् १९९९ मा ६१ वटा बेपत्ताका घटनाको अभिलेख राख्यो^{३४७} । द्वन्द्वका सुरुका वर्षतिर भएका यस्ता घटनाबारे अत्यन्त थोरैमात्र जानकारी भएपनि हाल उपलब्ध तथ्याङ्कले आफ्नो प्रतिविद्रोह कारवाहीको क्रममा नेपाल प्रहरीहरू नेकपा (माओवादी)का शङ्कास्पद सदस्य तथा समर्थकहरूलाई पक्राउ गर्ने र त्यसपछि, बेपत्ता पार्ने, विशेषगरी सन् १९९८ पछि,^{३४८} कार्यमा संलग्न थिए ।

प्रहरीद्वारा गरिएको भनिएका बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी धेरै घटना विवरण यसरी भएका थिए: नेकपा (माओवादी)का शङ्कास्पद सदस्य वा समर्थकहरूलाई गाउँमा समूहमा आउने गरेका प्रहरीद्वारा प्रायः राति तिनका घरबाट पक्राउ गरिन्थ्यो । त्यस्ता व्यक्तिहरूको ठाउँ पत्ता लागेपछि, उनीहरूलाई माओवादी भएको वा सुरक्षाफौजमाथि गरिएको आक्रमणमा संलग्न भएको आरोप

^{३४५} ऐ. ।

^{३४६} अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र, मानवअधिकार वर्षपुस्तक २००० (२०००)

^{३४७} Amnesty International, *Nepal: Fear for safety/possible disappearance/fear of torture/possible extrajudicial execution: Surya Prasad Sharma*, 12 February 2002. Available from www.amnesty.org/en/library/asset/ASA31/015/2002/en/139fa983-d88a-11dd-ad8c-f3d4445c118e/asa310152002en.html.

^{३४८} राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सङ्गठनहरूले सो अवधिमा भएका स्वेच्छाचारी पक्राउ तथा बेपत्ता पार्ने कार्यहरूको प्रवृत्तिलाई लिपिबद्ध गरेका छन् । हेर्नुहोस्, जस्तै, *See, e.g., Amnesty International, Nepal: Widespread "disappearances" in the context of armed conflict* (see footnote 66); Amnesty International, *Nepal: A Deepening Crisis* (see footnote 306).

लगाइन्थ्यो । कहिलेकाहीं पीडितलाई लानुअघि परिवारका सदस्यहरूकै अगाडि कुटपिट गरिन्थ्यो भने अरू बेला केही पनि नभनी चुपचाप त्यहाँबाट अन्तै लगिन्थ्यो । पीडितहरूलाई आँखामा पट्टी लगाएर प्रहरी थानामा लगिन्थ्यो भनिन्थ्यो, कहिलेकाहीं नम्बर प्लेट नभएको वा छोपेको सवारीमा । उनीहरूलाई एकान्तवासमा राख्नुका साथै अभद्र व्यवहार गरिएको वा यातना दिइएको हुन्थ्यो । परिवारहरूले तिनका बारे प्रहरी कार्यालय वा जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा सोधपुछ गर्दा अधिकारीहरू कुनै पनि पक्राउ गरिएको कुरालाई अस्वीकार गर्दथे भनिन्थ्यो ।

सरकारले कसैलाई पनि स्वेच्छाचारी तरिकाले थुनामा राख्न नपाउने हक तथा संवैधानिक उपचारको हक^{३४९} लगायत कतिपय मौलिक हकहरूको निलम्बन, आतङ्ककारी तथा विध्वंशात्मक गतिविधि (नियन्त्रण र सजाय) अध्यादेश (टाडो)^{३५०}को जारी र २०५८ मङ्सिरमा माओवादीविरुद्ध शाही नेपाली सेनाको परिचालनपछि, बेपत्ता पार्ने कार्यमा डरलाग्दो वृद्धि भएको थियो । बर्दिया जिल्लामा, जहाँ उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपालले बेपत्ता पार्ने कार्यका सम्बन्धमा उजुरी परेका २०० घटनामध्ये १५६ वटाको अनुसन्धान गरेको थियो, अधिकांश पक्राउ सङ्कटकाल लागु भएपछि २००१ डिसेम्बर र २००३ जनवरीका बीचमा भएका थिए^{३५१} । बेपत्तासम्बन्धी कार्यसमूहका अनुसार, नेपालले बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी 'नयाँ घटनाहरूको सबभन्दा ठूलो सङ्ख्याको अभिलेख' सन् २००३ र २००४ मा राख्यो^{३५२} । कार्यसमूहले सन् २००४ मा नेपालको भ्रमण गर्‍यो र सुरक्षाफौज, विशेषगरी शाही नेपाली सेनाद्वारा बेपत्ता पार्ने कार्य हुने गरेको स्पष्ट प्रवृत्तिको पहिचान गर्‍यो । यसले सुरक्षा कर्मचारीको समूह सादा पोशाकमा मध्यराततिर शङ्कास्पद माओवादी वा माओवादीसँग आबद्ध भएको आशङ्का गरिएको व्यक्तिको घरमा आएर पक्राने गरेको पायो । अनि त्यस्तो व्यक्तिलाई आँखामा पट्टी लगाएर पछाडि दुई हात बाँधी सैनिक गाडीमा हालेर अन्तै लगिन्थ्यो^{३५३} ।

उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपालद्वारा लिपिबद्ध गरिएका गैरकानुनी थुना र बेपत्ता पार्ने कार्यका बहुसङ्ख्यक घटनामा, कथित पीडितहरूलाई सैनिक ब्यारेकभित्र एकान्त कारावासमा परिवार वा वकिलहरू पनि भेट्न नदिई राखिएको थियो । विभिन्न समयमा विभिन्न सैनिक ब्यारेकमा राख्दा उनीहरूलाई थुनाका क्रममा यातना दिइएको तथा अभद्र व्यवहार गरिएको भनिएको थियो । परिवारहरूले स्थानीय ब्यारेकमा गएर सोधपुछ गर्दा सेनाले सामान्यतः त्यस्तो व्यक्ति वा तिनको थुनाबारे थाहा भएको कुरालाई अस्वीकार गर्दथे । देशभरिबाट आएका एकैनासका बयानहरूमा आधारित भएर, उच्चायुक्तको कार्यालयले सैनिक ब्यारेकमा गरिएको केरकारका बेला थुनुवाहरूसँग गरिएको यातना तथा अभद्र व्यवहार, खासगरी उनीहरूको थुनाका सुरुका केही दिनमा, योजनाबद्ध हुन सक्छ । बयानले के देखाउँछ भने अभद्र व्यवहारका बहुसङ्ख्यक घटना कमान्डिड अधिकृतहरूको संलग्नता, ज्ञान र/वा मौन सम्मतिमा भएका थिए^{३५४} ।

सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारमा भएको जानकारीले अपहरण, सुरक्षाफौजसँग मिलेमतो गरेको वा तिनका लागि जासूसी गरेका आशङ्का गरिएका सर्वसाधारणलगायत, पछि बेपत्ता पारिएका घटनामा नेकपा (माओवादी) पनि जिम्मेवार रहेको देखाउँदछ । नेपालको राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग (एनएचआरसी)ले सन् २००८ को आफ्नो नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको स्थिति प्रतिवेदनमा बेपत्ता पार्ने कार्यबारे नसुल्झिएका ९ सय ७० वटा

३४९ बन्दीप्रत्यक्षीकरणमा न्यायिक उपचारको अधिकार निलम्बन नगरिएको र गैरकानुनी थुना तथा बेपत्ता पार्ने कार्यका घटनालाई चुनौती दिन यसलाई व्यापक रूपमा प्रयोग गरिएको कुरालाई ध्यान दिनुहोस् । उदाहरणका लागि, एम्नेस्टी इन्टरनेसनलका अनुसार, सन् २००१-२००२ को सङ्कटकालका बेला, सर्वोच्च अदालतमा ७२ वटा बन्दीप्रत्यक्षीकरणका निवेदन हालिएका थिए र सङ्कटकाल २००२ अगस्टमा समाप्त हुँदा नेपालगन्ज र विराटनगर पुनरावेदन अदालतमा क्रमशः १२० र १०५ वटा बन्दीप्रत्यक्षीकरणका रिट निवेदनहरू हालिएका थिए । तर, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यका सम्बन्धमा भने यी कारवाहीबाट आंशिक उपलब्धि मात्र हात लाग्यो । बहुसङ्ख्यक मुद्दामा न्यायाधीशहरूले थुनाको वैधानिकताको मात्र अध्ययन गरे र बन्दीहरू कहाँ छन् भन्ने तथ्य स्थापना गर्न खोजेनन् । थप, सुरक्षाफौज बन्दीप्रत्यक्षीकरणका निमित्त हालिएका निवेदनहरूका सम्बन्धमा जानकारी उपलब्ध गराउन निरन्तर विफल रहे, जसले तिनको प्रभावकारितालाई भन सीमित गर्‍यो ।

३५० सन् २००१ नोभेम्बरमा, सरकारले सङ्कटकाल घोषणा गरी "आतङ्ककारी तथा विध्वंशात्मक (नियन्त्रण र सजाय) अध्यादेश" (टाडो) एउटा आपतकालीन उपायका रूपमा जारी गर्‍यो । टाडोलाई पछि संसदले "आतङ्ककारी तथा विध्वंशात्मक (नियन्त्रण र सजाय) ऐन, २००२ (टाडा)"को रूपमा पुनः जारी गर्‍यो र यो दुई वर्षका लागि भनेर २०५८ चैत २८ (२००२ अप्रिल १०) गते कार्यान्वयनमा आयो । यस ऐनको अवधि सन् २००४ मा समाप्त भयो । यसलाई अध्यादेशमाफत पाँचपटकसम्म, प्रत्येक पटक छ महिनाका लागि, जारी गरिएको थियो । अन्तिमपल्ट यसलाई २०६२ चैत १४ (२००६ मार्च २७) गते जारी गरियो, जसको म्याद २०६३ असोज १० गते सकियो ।

३५१ उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल, बर्दिया जिल्लामा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित बेपत्ता पार्ने कार्य, २००८ डिसेम्बर, पृष्ठ ४ ।

३५२ *Report of the Working Group on Enforced and Involuntary Disappearances to the Human Rights Commission* (E/CN. 4/2004/58).

३५३ *Report of the Working Group on Enforced and Involuntary Disappearances to the Human Rights Commission: Mission to Nepal* (E/CN. 4/2005/65/Add. 1), p 12

३५४ हेनुहोस् अध्याय ७ - यातना, उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल, बर्दिया जिल्लामा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित बेपत्ता पार्ने कार्य, २००८ डिसेम्बर र उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल, काठमाडौं महाराजगन्जस्थित शाही नेपाली सेनाको ब्यारेकमा सन् २००३-२००४ मा भएको स्वेच्छाचारी थुना, यातना र बेपत्तासम्बन्धी प्रतिवेदन, (२००६ मई), जसले सेनाको ब्यारेकमा थुनामा रहँदा उनीहरूलाई कस्तो प्रकारको यातना दिइएको तथा अभद्र व्यवहार गरिएको थियो भन्नेबारे बताउँदछन् ।

घटनाको सूची दिएको छ । यीमध्ये २ सय ९९ वटा घटना नेकपा (माओवादी)द्वारा भएको भनिएको छ^{३५५} ।

माओवादीद्वारा गरिएका बेपत्ता पार्ने कार्यसह मानिने घटनाहरू प्रायः उस्तै खालका परिस्थितिमा भएका हुन्थे । व्यक्तिहरूलाई नेकपा (माओवादी)को सादा पोशाकमा आएका समूहद्वारा दिउँसो वा राति तिनका घर, कार्यस्थल वा स्थानीय बजारबाट लगिन्थ्यो । उच्चायुक्तको कार्यालयले लिपिबद्ध गरेका बहुसङ्ख्यक घटनामा, अपहरणका साक्षीहरू थिए । कुनै समूहले पीडितलाई भेट्थ्यो र सो समूहको एक दुईजना चिनिएको माओवादी कार्यकर्ता हुन्थ्यो^{३५६} । धेरै घटनामा, कथित पीडितहरूलाई आँखामा पट्टी लगाइएर बेस्सरी कुट्दै पिट्दै केही पनि नबताइकन लिएर गइन्थ्यो ।

अपहरण र त्यसपछि बेपत्ता पारिएका घटनाहरूमा उच्चायुक्तको कार्यालयले गरेको अनुसन्धानले, घटनाको प्रकृतिको आधारमा, अपहरण गर्ने काम नेकपा (माओवादी)को राजनीतिक, जिल्ला वा एरिया कमिटीका सदस्यहरू, जनसरकार, जनमुक्ति सेना वा स्थानीय मिलिसियाद्वारा गरिएको हुनसक्ने जनाउँदछन्^{३५७} । नेकपा (माओवादी)द्वारा गरिएको भनिएका बेपत्ता पार्ने कार्यबारे उच्चायुक्तको कार्यालयले पहिले गरेका अनुसन्धानले अपहरण गरी बेपत्ता पारिएका केहीलाई शङ्कास्पद परिस्थितिमा मारियो वा उनीहरू त्यस्तो परिस्थितिमा मरे भन्ने कुरा जनाउँदछन्^{३५८} ।

६.४ घटनाका उदाहरण

सन् २००५ मईदेखि, उच्चायुक्तको कार्यालय–नेपालले जसका परिवारजनहरू सुरक्षाफौज वा नेकपा (माओवादी)द्वारा बेपत्ता पारिएको भनिएको थियो ती व्यक्तिहरूबाट ठूलो सङ्ख्यामा बयानहरू प्राप्त गर्‍यो । यी कुनै पनि घटनाहरूको पर्याप्त मात्रामा अनुसन्धान गरिएको छैन र सुरक्षाफौज वा नेकपा (माओवादी) कसैका पनि एकजना सदस्यलाई पनि यी उल्लङ्घनका लागि नागरिकअदालतको कठघरामा उभ्याइएको छैन । उच्चायुक्तको कार्यालय–नेपालले द्वन्द्वका क्रममा गम्भीर मानवअधिकारको उल्लङ्घनहरूको समुचित रूपमा अनुसन्धान गर्न नसकेको बारे नेपाल सरकार तथा नेकपा (माओवादी)को नेतृत्वसँग पटकपटक गम्भीर चिन्ता जाहेर गर्‍यो र उनीहरूलाई जवाफदेही बनाउन भन्यो ।

वि.सं. २०६३ जेठ १२ गते, उच्चायुक्तको कार्यालय–नेपालले शाही नेपाली सेनाको महाराजगन्जस्थित १०औं ब्रिगेडमा सन् २००३ को सुरुतिर बेपत्ता पारिएका र यातना दिइएका भनिएका ४९ घटनाबारे आफ्ना निष्कर्षहरू सार्वजनिक गर्‍यो^{३५९} । हालसम्म नेपाली सेनाले उच्चायुक्तको कार्यालयले प्रतिवेदन गरेका ती ४९ जनालाई दिइएको यातना वा बेपत्ता पार्ने कार्यमा आफ्नो कुनै पनि भूमिकालाई स्वीकार गरेको छैन न त प्रत्यक्ष रूपमा वा चेन अफ जिम्मेवारीमार्फत मुछिएका कर्मचारीविरुद्ध कुनै कारवाही नै गरेको छ । त्यसको विपरीत, सेनाले सार्वजनिक रूपमै त्यस्तो जिम्मेवारीलाई अस्वीकार गरेको छ, बरु यी उल्लङ्घन भएको भनिएको समयमा जिम्मेवारी पदमा रहेकाहरूको बढुवा गरेको छ^{३६०} ।

वि.सं. २०६५ मङ्सिर २४ गते, उच्चायुक्तको कार्यालयले बर्दिया जिल्लामा बेपत्ता तथा यातनाका कथित घटनाका सम्बन्धमा आफ्ना निष्कर्षहरूको प्रतिवेदन निकाल्यो । बर्दिया द्वन्द्वसँग सम्बन्धित सबैभन्दा बढी बेपत्ता पारिएको भनिएको जिल्ला हो । यस प्रतिवेदनको तयारीका क्रममा, उच्चायुक्तको कार्यालय–नेपालले सुरक्षाफौज र नेकपा (माओवादी)सँग सम्बन्धित द्वन्द्वका

^{३५५} Available from <http://www.nhrcnepal.org/publication/doc/reports/Disapp-Status-Rep-2008-Nep.pdf>, accessed on 2010-06-20

^{३५६} उदाहरणका लागि, नेकपा (माओवादी)द्वारा भएका अपहरण तथा बेपत्ता पार्ने कार्यको प्रवृत्तिबारे हेर्नुहोस्, उच्चायुक्तको कार्यालय–नेपाल, बर्दिया जिल्लामा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित बेपत्ता पार्ने कार्य, २००८ डिसेम्बर ।

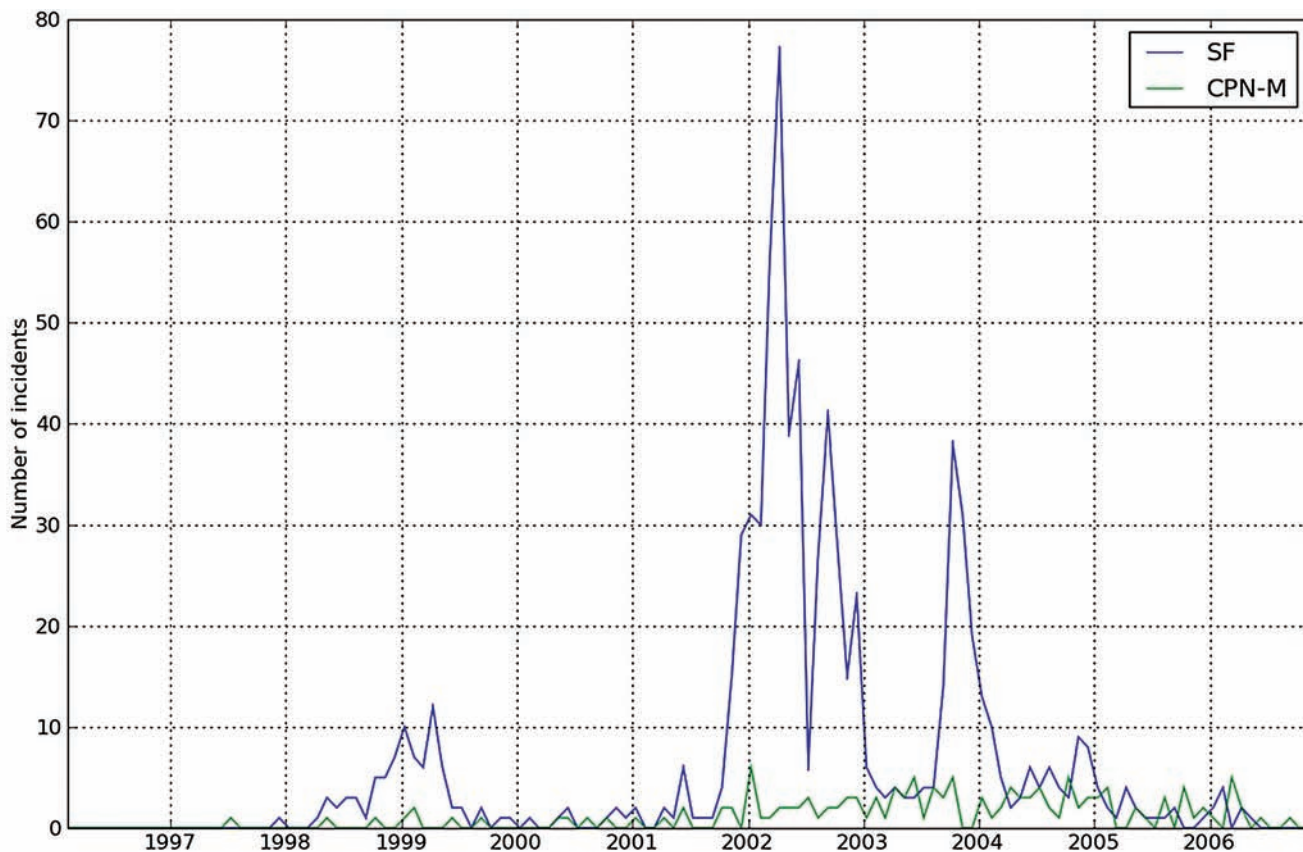
^{३५७} उच्चायुक्तको कार्यालय–नेपाल, नेकपा (माओवादी)द्वारा भएका मानवअधिकार दुर्व्यवहार: सरोकारहरूको सारसङ्क्षेप, सेप्टेम्बर २००६, पृ. ५ ।

^{३५८} ऐ., उच्चायुक्तको कार्यालय–नेपाल, बर्दिया जिल्लामा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित बेपत्ता पार्ने कार्य, २००८ डिसेम्बर ।

^{३५९} उच्चायुक्तको कार्यालय–नेपाल, काठमाडौं महाराजगन्जस्थित शाही नेपाली सेनाको ब्यारेकमा सन् २००३–२००४ मा भएको स्वेच्छाचारी थुना, यातना र बेपत्तासम्बन्धी प्रतिवेदन, (२००६ मई)

^{३६०} विशेषगरी, २००९ डिसेम्बरमा, सरकारले नेपाली सेनाका उपरथी तोरणबहादुर सिंहलाई रथीमा बढुवा गर्‍यो । Kosh Raj Koirala, “Toran Promoted at Last,” *Republica* (24 December 2009). Available from http://www.myrepublica.com/portal/index.php?action=news_details&news_id=13198. फेरि, २०११ जुलाईमा, नेपाली सेनाले सहायक रथी भिक्टर राणालाई उपरथीमा बढुवा गर्‍यो । हेर्नुहोस् “मानवअधिकार उल्लङ्घनका आरोपित पीडकहरूलाई नियुक्ति, क्षमादान र बढुवा गर्ने हालैका निर्णयहरूप्रति राष्ट्रसङ्घ चिन्तित” (२०६८ कात्तिक २४) । http://nepal.ohchr.org/en/resources/Documents/English/pressreleases/Year%202011/November/2011_11_10_PR_Dhungel_pardpn_E.pdf मा उपलब्ध छ ।

क्रममा भएका बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यका २ सय भन्दा बढी घटनाको जानकारी लियो र १ सय ५६ वटा बारे विस्तृत अनुसन्धान गरियो । अधिकांश घटनामा सुरक्षाफौज जिम्मेवार भएका गतिला प्रमाण छन् तर महाराजगन्जबाट बेपत्ता पारिएका घटनामा जस्तै उच्चायुक्तको कार्यालय र अन्य संस्थाले गरेका अनुसन्धानमा सुरक्षाफौजको सहयोग राम्रो छैन । त्यसबाहेक, उच्चायुक्तको कार्यालयले सन् २०१० मानवअधिकार परिषद्मा पेश गरेको आफ्नो प्रतिवेदनमा नेकपा (माओवादी)को नेतृत्वले पार्टी कार्यकर्ताद्वारा गरिएका बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यसरहका अपहरणका घटनालगायत मानवअधिकार दुर्व्यवहारहरूको फौजदारी अनुसन्धानमा सहयोग गरेको छैन^{३६१} ।

(यस रेखाचित्रमा आरोपित दोषीका आधारमा १९९६ देखि २००६ सम्म भएका बेपत्ता (नसुल्भिएका) घटनाहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ : सुरक्षा निकाय : निलो रंग, नेकपा (माओवादी) : हरियो रंग ।)

रेखाचित्र ६.३ : आरोपितका आधारमा जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्य (नसुल्भिएका), १९९६- २००६

तल सूचीकृत उच्चायुक्तको कार्यालयले महाराजगन्ज ब्यारेक र बर्दिया जिल्लामा गरेका अनुसन्धानका घटनाका उदाहरणहरूले मुलुकभरि उजुरी गरिएका तथा अभिलेख भण्डारमा लिपिबद्ध गरिएका प्रवृत्ति र अभ्यासलाई प्रस्ट पार्दछन् ।

प्रतीकात्मक घटना ६.१^{३६२}

घटना विवरण: उच्चायुक्तको कार्यालयका अनुसन्धानहरूले सिन्धुली जिल्लाका जालन्धर बाँस्तोला (मूलथलो सोलुखुम्बू) लाई २००३ सेप्टेम्बर/अक्टोबरमा वा त्यसअघि काठमाडौँबाट पक्राउ गरी महाराजगन्जस्थित भैरवनाथ गणको ब्यारेकमा थुनी सैनिक कर्मचारीद्वारा चरम यातना दिइएको देखाउँछन् । उनी अहिले कहाँ छन् भन्ने कुरा प्रष्ट भएको छैन ।

नेपाली सेनाको कार्यदलले सन् २००६ को आफ्नो प्रतिवेदनमा प्रहरीको अभिलेखअनुसार नुवाकोट जिल्लाको विदुर नगरपालिकाको थुम्कामा आफूले बोकेको प्रेसर कुकुर बम अचानक पड्कँदा जालन्धरको २०६१ साउन ३१ गते मृत्यु भएको कुरा लेखेको छ ।

^{३६१} नेपालमा मानवअधिकारको स्थिति तथा प्राविधिक सहयोगलगायत आफ्नो कार्यालयका गतिविधिसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको प्रतिवेदन, (A/HRC/13/73), पृ. ८ ।

^{३६२} Ref. No. 2003-00-00 - incident – Kathmandu; *Dhakal Nepal Supreme Court* (2007) (see footnote 340).

उच्चायुक्तको कार्यालयको अनुसन्धानले नेपाली सेनाको कार्यदलको प्रतिवेदनमा भएको जालन्धर बाँस्तोलाको मृत्युसम्बन्धी जानकारी सही नभएको कुरा जनाएको छ। विभिन्न स्रोतले नुवाकोटमा २०६१ साउन ३१ गते भएको विस्फोटनमा मारिने दुईजनामध्ये एक जालन्धर नभएको कुराको पुष्टि गरेका छन्। त्यसैले, सेनाको कार्यदलले तयार पारेको प्रतिवेदनमा भएको स्पष्टीकरणलाई उच्चायुक्तको कार्यालयले पर्याप्त ठानेको छैन र जालन्धर कहाँ छन् भन्ने कुरा अज्ञात छ।

जालन्धर बास्तोलालाई बेपत्ता पारिएका सम्बन्धमा उच्चायुक्तको कार्यालयले गरेका अनुसन्धानलाई पुष्टि गर्ने सन् २००६ जूनयता प्रकाशित जानकारी विभिन्न सङ्गठनद्वारा जारी प्रतिवेदन र वक्तव्यहरूमा उपलब्ध छ।

विश्लेषण: माथि उल्लिखित मुद्दाहरूका अतिरिक्त, प्रहरीलगायत सुरक्षाफौजका सबै शाखाद्वारा द्वन्द्वका क्रममा कायम राखिएका दस्तावेजका यथार्थता तथा निष्ठाको सूक्ष्म मूल्याङ्कन कुनै पनि अनुसन्धानका लागि उच्च प्राथमिकता हुनुपर्छ। सेनाका ब्यारेक जस्ता हचुवा थुना केन्द्रहरूमा गैरकानुनी रूपमा थुनुवाहरूलाई राख्ने अभ्यासका साथसाथै सुरक्षाफौजद्वारा हिरासतमा राखिएका थुनुवाहरूको विवरण राम्रोसँग नराख्नाले बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यलाई योगदान पुऱ्याइरहेको कुरा सर्वोच्च अदालतद्वारा २०६४ जेठमा गरिएको फैसलामा उल्लेख छ:

थुनुवाको अपराधको गम्भीरता जस्तोसुकै भए पनि थुनुवाहरूसँगको व्यवहार मानवोचित तथा मानवअधिकारका स्थापित मापदण्डहरूलाई पूरा गरेको हुनुपर्छ। थुनुवाहरूलाई राखिएका ठाउँहरूको भौतिक अवस्था र उनीहरूसँग गरिएको निकृष्ट व्यवहारले सम्बन्धित कार्यालयहरूको थुनुवाप्रतिको तुच्छ दृष्टिकोणको प्रमाण दिन्छ। थुनुवाहरूलाई अपर्याप्त थुना केन्द्रहरूमा अपमानजनक व्यवहार गरिएको हुनाले त्यहाँ उनीहरूले जीवन नै गुमाउनुपर्ने खतरा र शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्य गिरेर जाने खतरा निकै उच्च रह्यो। फलस्वरूप, सुरक्षाफौजले थुनुवाका मानवअधिकार उल्लङ्घन गर्ने कार्यले यी निकायहरूलाई थुनुवाहरू बेपत्ता पार्ने प्रोत्साहन मिल्यो। त्यसबाहेक, अभिलेख राख्ने नगरिएको वा जानकारी वितरण गर्ने अन्य तरिका नभएको कुरालाई हेर्दा, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने नीतिलाई कार्यान्वयन गर्न सजिलो हुन्छ।

सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारमा समावेश गरिएका कथित बेपत्ताका घटनाहरूले एकातर्फ थुनुवाहरूलाई गैरकानुनी थुनामा राख्ने र अर्कोतर्फ यातना तथा बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबीच निकै ठूलो सम्बन्ध भएको कुराको सङ्केत गर्दछन्। घटना प्रस्ट पारिएको नपारिएको जे भए पनि, सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्र वा अर्को कुनै दक्ष न्यायिक निकायका निमित्त बेपत्तासम्बन्धी नसुल्भिएका घटनाका पीडितहरूको स्थिति तथा उनीहरू कहाँ छन् भन्ने कुरा स्पष्ट पार्ने र बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्न पीडकहरूलाई जवाफदेही बनाउने काम उच्च प्राथमिकताको विषय हुनुपर्छ। नेपालमा बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यलाई सघाउ पुऱ्याउने वा अन्य प्रकारले त्यस्तो अभ्यास गर्न सक्षम तुल्याउनेमाथि सर्वोच्च अदालतको फैसलामा बताइएका लगायत तत्वहरूको अनुसन्धान गर्नु अझ महत्वपूर्ण छ।

प्रतीकात्मक घटना ६.२^{३३}

घटना विवरण: उच्चायुक्तको कार्यालयको अनुसन्धानले नुवाकोट जिल्लाका हिराबहादुर रोक्कालाई दुईवटा पृथक अवस्थामा बेपत्ता पारिएको कुरा देखाउँदछ। दोस्रो घटनाका सम्बन्धमा, उनलाई काठमाडौँबाट २०६० मङ्सिर २० गते पक्राउ गरी महाराजगन्जस्थित भैरवनाथ गणको ब्यारेकमा सैनिक कर्मचारीद्वारा गैरकानुनी रूपमा थुनी चरम यातना दिइएको कुरा प्राप्त जानकारीले देखाउँदछ। हाल हिराबहादुर रोक्का कहाँ छन् भन्ने कुरा स्पष्ट पारिएको छैन।

^{३३३} उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपालले नेपालका प्रधानमन्त्रीलाई पठाएको पत्र, २०६६ साउन ११। Ref no; 458/2009, Available from http://nepal.ohchr.org/en/resources/Documents/English/pressreleases/Year%202009/September2009/Letter_To_The_PM_E.pdf. Dhakal, Nepal Supreme Court (2007) (see footnote 340); उच्चायुक्तको कार्यालयलाई नेपाली सेना कार्यदलको प्रतिवेदनको आधिकारिक प्रति उपलब्ध गराइएको थिएन।

नेपाली सेनाको कार्यदलले सन् २००६ को आफ्नो प्रतिवेदनमा नुवाकोटका “हिराबहादुर रोकाया” [sic] लाई नुवाकोट जिल्ला प्रहरी कार्यालयबाट २०६० असार २१ गते छोडिएको र नेपाल प्रहरी निजलाई रिहा गर्ने सम्बन्धमा जबर्जस्ती वा अनैच्छिक रूपमा बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी कार्यसमूहको सम्पर्कमा थियो भन्ने जानकारी आफूले पाएको लेखेको छ ।

उच्चायुक्तको कार्यालयको अनुसन्धानले नेपाली सेनाको कार्यदलको प्रतिवेदनमा समेटिएको जानकारी नुवाकोट जिल्लाका हिराबहादुर रोक्कालाई २०६० मङ्सिर २० गते बेपत्ता पारिएको घटनासँग सम्बन्धित छैन भन्ने जनाउँदछ र यो अहिलेसम्म समाधान भएको छैन । शाही सेनाको कार्यदलको प्रतिवेदनमा भएको स्पष्टीकरण उच्चायुक्तको कार्यालयलाई पर्याप्त छ भन्ने लागेको छैन । हिराबहादुर रोक्का कहाँ छन् भन्ने कुरा अहिलेसम्म अज्ञात छ ।

सन् २००६ यता प्रकाशित जानकारी, जुन रोक्का बेपत्ता नै छन् भन्ने उच्चायुक्तको कार्यालयको अनुसन्धानसँग मेल खान्छ, विभिन्न सङ्गठनद्वारा जारी सार्वजनिक प्रतिवेदन तथा वक्तव्यहरूमा उपलब्ध छ ।

विश्लेषण: यस घटनाले एकजना व्यक्तिलाई धेरै पटक बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको कुरालाई प्रतिविम्बित गर्दछ । पहिलोचोटि बेपत्ता पारिएको भन्ने सम्बन्धमा बेपत्तासम्बन्धी कार्यसमूहको संलग्नताका बाबजुद, निजलाई पछि दोस्रोचोटि बेपत्ता गरि यो र उनी कहाँ छन् भन्ने कुरा अज्ञात रहेको छ । उच्चायुक्तको कार्यालयले वि.सं. २०६३ जेठमा महाराजगन्ज ब्यारे कमा बेपत्ता र यातनासम्बन्धी प्रतिवेदन सार्वजनिक गरेपछि नेपाली सेनाको कार्यदलको प्रतिवेदनमा समाविष्ट जानकारी बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको दोस्रो घटनासँग सम्बद्ध थिएन । बेपत्ता पारिएको दोस्रो घटनालाई विभिन्न स्वतन्त्र स्रोतले लिपिबद्ध गर्नुका साथै पुष्टि गरेको कुरा महत्वपूर्ण छ । नेपाली सेनाले सन् २००६ डिसेम्बरतिर भैरवनाथ गणको ब्यारे कमा थुनिएको थियो भन्ने उच्चायुक्तको कार्यालय र अन्य सङ्गठनलाई अस्वीकार गर्‍यो । सर्वोच्च अदालतको २०६४ जेठ १८ गतेको फैसलाले महाराजगन्ज तथा अन्य ब्यारेकहरूमा व्यक्तिहरूलाई यातना दिइएको र बेपत्ता पारिएको भन्ने आरोपलाई लिएर नेपाली सेनाले दिएको जवाफको स्पष्ट मूल्याङ्कन गरेको छः

भैरवनाथ गणमा थुनिएका व्यक्तिहरूका भनाइहरू र प्रतिवेदनका ... आधारमा, ठूलो सङ्ख्यामा थुनुवालाई त्यहाँ बन्दी बनाएर राखिएको थियो भन्ने कुरा विवाद रहेन ... । कुनै संस्था जुन प्रयोजनका लागि स्थापना गरिएको हो त्योभन्दा बेग्लै प्रयोजनका लागि त्यसको प्रयोग गर्ने हो भने त्यसबाट आएको नकारात्मक परिणामका लागि सम्बद्ध अधिकारी र संस्थाहरूलाई जवाफदेही बनाइनुपर्छ । यस सन्दर्भमा सबै आरोपको जवाफ दिने जिम्मेवारी नेपाली सेनाको हो । तर, त्यसको सट्टा, नेपाली सेनाले निवेदकद्वारा पेश गरिएका सम्पूर्ण तथ्यहरूलाई अस्वीकार गर्दै आफैँलाई प्रतिरक्षा गर्ने काम गर्‍यो । निवेदनमा दाबी गरिएका तथ्यहरूलाई विचार गर्दा, जसको पुष्टि थुनुवा तथा अन्य साक्षीका बयानद्वारा भएको छ, यी मानवअधिकारको उल्लङ्घनको जिम्मेवारी स्पष्ट रूपमा सेना र अन्ततः सरकारको हो ।

द्वन्द्वका क्रममा सैनिक ब्यारेकमा राखिएका थुनुवाहरूका सम्बन्धमा पूर्ण तथा यथार्थ जानकारी उपलब्ध गराउन नेपाली सेनाले अस्वीकार गरेको कुरा उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपालका प्रतिनिधिले प्रधानमन्त्रीलाई २०६६ साउन ११ गते पठाएको पत्रमा पनि भल्किन्छ । महाराजगन्ज ब्यारेकबाट थुनुवाहरू बेपत्ता पारिएको भन्ने सम्बन्धमा उच्चायुक्तको कार्यालयका अनुसन्धानहरूमा नेपाली सेनाको सहयोग राम्रो नरहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ :

महाराजगन्ज ब्यारेकबाट बेपत्ताका सम्बन्धमा सन् २००५ र २००६ मा उच्चायुक्तको कार्यालयले गरेका अनुसन्धानका क्रममा उसलाई अपूर्ण तथा भ्रामक जानकारी उपलब्ध गरायो । उदाहरणका लागि, भैरवनाथ गणका मेजर विवेक बिष्टले २०६२ चैत १७ गते उच्चायुक्तको कार्यालयलाई दिएको पूर्वथुनुवाहरूको आधिकारिक सूचीमा निर्मला भण्डारी, रेणुका आले मगर र रूपनारायण श्रेष्ठ, जो सबैलाई नेपाली सेना कार्यदलले भैरवनाथ गणमा थुनिएको भनी स्वीकार गरिसकेको थियो, उनीहरूको नाम थिएन ।

शाही नेपाली सेना कार्यदलको प्रतिवेदनले महाराजगन्ज ब्यारेकमा थुनिएका द्वन्द्वकालीन थुनुवाहरूका सम्बन्धमा सेनासँग थप कागजपत्रहरू भएको स्पष्ट प्रमाण दिएको छ । नेपाली सेना तथा अन्य सरकारी संस्थाहरूसँग भएका सम्बद्ध सबै कागजपत्रको जाँचबुझ कुनै पनि अनुसन्धानका लागि उच्च प्राथमिकताको विषय हुनुपर्छ ।

प्रतीकात्मक घटना ६.३^{३६४}

घटना विवरण: ललितपुर जिल्ला कुसुन्तीका खड्गबहादुर घर्तीमगरलाई २०६० भदौ ५ गते राति उनकै घरबाट पक्राउ गरी सैनिक कर्मचारीद्वारा महाराजगन्जस्थित भैरवनाथ गणमा लगियो । त्यहाँ उनलाई ६ महिनाभन्दा बढी समयसम्म चरम यातना दिनुका साथै दुर्व्यवहार गरियो भनियो । निज घर्ती मगरको वीरेन्द्र सैनिक अस्पताल छाउनीको सैन्य हिरासतमा यातना र दुर्व्यवहारसँग असम्बन्धित रोगको उपचारको क्रममा २०६० फागुन १८ गते मृत्यु भयो ।

खड्गबहादुर घर्ती मगरका सम्बन्धमा, नेपाली सेना कार्यदलले सन् २००६ को आफ्नो प्रतिवेदनमा ललितपुर जिल्ला कुसुन्तीस्थित उनको घरबाट २०६० भदौ ६ गते निजलाई पक्राउ गरिएको, महाराजगन्जस्थित भैरवनाथ गणको हिरासतमा बिरामी भएको र वीरेन्द्र सैनिक अस्पताल छाउनीमा २०६० फागुन १८ गते मृत्यु भएको कुरा लेखेको छ । विधिविज्ञान विभाग, काठमाडौँ अटोप्सी सेन्टरका अनुसार, मृत्युको कारण मुटुको रोग भएको कुरा उक्त कार्यदलले बताएको छ ।

विश्लेषण: माथि बताइएका मुद्दाका अतिरिक्त, कुनै थुनुवाको सुरक्षाफौज वा नेकपा (माओवादी)को हिरासतमा भएको कथित मृत्यु अभिलेख भण्डारको विभिन्न घटनामा लिपिबद्ध गरिएको छ । नेपालले बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी महासन्धिलाई अनुमोदन गरेको नभए पनि बेपत्ता भएको व्यक्तिको मृत्युलाई बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यमा मुछिएका व्यक्तिहरूलाई उपयुक्त सजायको निर्धारण गर्न सघनकारी परिस्थितिको रूपमा लिन सकिन्छ भन्ने कुरा सम्भन्नु सान्दर्भिक हुन्छ ।

प्रतीकात्मक घटना ६.४^{३६५}

घटना विवरण: बर्दिया जिल्ला देउडाकला गाउँ विकास समिति (गाविस)का २६ वर्षीय कृष्णप्रसाद अधिकारी शाही नेपाली सेनाका सिपाही थिए । उनलाई घर विदामा बसेको बेला २०६१ साउन ३ गते नेकपा (माओवादी)द्वारा अपहरण गरियो भनियो । उच्चायुक्तको कार्यालयको जानकारीका अनुसार, १० जनाजति माओवादीको एक समूहले उनको घर भएको गाविसस्थित चोकमा आएर उनी क्यारेम बोर्ड खेलिरहेका बेला आँखामा पट्टी लगाई पछाडि हात बाँधेर चोकको उत्तरपट्टि जङ्गल भएतिर लिएर गए । निजको परिवारले उनलाई त्यसयता देखेको छैन । सन् २००८ जुलाईमा, नेकपा (माओवादी)को जिल्ला नेतृत्वले उच्चायुक्तको कार्यालयलाई आफूद्वारा अधिकारीलाई मारिएको कुरा स्वीकार गरे तापनि, उनको लाश कहाँ छ भन्ने कुराको जानकारी परिवारलाई अहिलेसम्म उपलब्ध गराइएको छैन ।

विश्लेषण: नेकपा (माओवादी)द्वारा गरिएको भनिएको ड्युटीमा नरहेका सुरक्षाफौजका सदस्यको अपहरण अभिलेख भण्डारमा राखिएका विभिन्न घटनामा देखिएको अभ्यासको सूचक हो – बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यसहको गैरसैनिक व्यक्ति र सुरक्षाफौजका सदस्य दुवैलाई गरिने अपहरण । माथि उल्लेख गरिएभैं, बर्दिया जिल्लामा भएका बेपत्ता पार्ने कार्यको अनुसन्धानमा नेकपा (माओवादी)को पूर्ण सहयोग नभएको तथा द्वन्द्वको क्रममा गरिएका अन्य घटनासम्बन्धी अनुसन्धानमा पूर्ण सहयोग हुन नसकेको कुरा कुनै पनि अनुसन्धानका लागि उच्च प्राथमिकताको विषय हुनुपर्छ ।

३६४ Ref. No. 2003-12-03 - incident – Lalitpur; CED article 7. 2 (b) (see footnote 317).

३६५ Ref. No. 2004-07-18 – incident - Bardiya – 1215b.

प्रतीकात्मक घटना ६.५^{३६६}

घटना विवरण: एक नाम उल्लेख नगरिएको रोक्का थरकी १४ वर्षीया बालिकालाई नेपाली सेनाद्वारा बिनापुर्जी काठमाडौंस्थित उनको आफन्तको घरबाट २०६० कात्तिक २९ गते राति पक्राउ गरिएको भनियो। उनलाई महाराजगन्जस्थित भैरवनाथ गणमा लगियो जहाँ उनलाई नेपाली सेनाका कर्मचारीद्वारा केरकार गर्नुका साथै यातना दिइयो। उनलाई महाराजगन्ज ब्यारेकमा २०६० कात्तिक २९ गतेदेखि २०६१ जेठ २१ गते रिहा नभएसम्म गैरकानुनी रूपमा राखेको भनियो।

पीडितसँग मिल्दोजुल्दो थर भएकी एक १६ वर्षमुनिकी महिलाका सम्बन्धमा, शाही नेपाली सेना कार्यदलले सन् २००६ को आफ्नो प्रतिवेदनमा अनुसन्धानका क्रममा आफूले सोधपुछ गर्दा ललितपुर जिल्लाकी एक चौध वर्षीया बालिकालाई थर पक्राउ गरिएको र २०६० कात्तिक २९ गते भैरवनाथ गणको “ई” कम्पनीद्वारा थुनिएको थाहा पाएको कुरा उल्लेख गरेको छ। सेनाको कार्यदलले मनोवैज्ञानिक युद्धकार्य महाशाखाले नेपाल टेलिभिजनमा २०६१ असार १४ गते ती बालिका सँगको अन्तर्वार्ता प्रसारण गरेको तथा आईसीआरसीका प्रतिनिधिहरूको उपस्थितिमा उनलाई उनको परिवारलाई बुझाएको कुरा पनि लेखेको छ।

शाही नेपाली सेनाको कार्यदलले १४ वर्षीय बालिकालाई २०६० कात्तिक २९ गते भैरवनाथ गणको “ई” कम्पनीद्वारा पक्राउ गरिएको कुरा स्वीकार गरेपनि भैरवनाथ गणका एक अधिकृतद्वारा २०६२ चैत १७ गते उच्चायुक्तको कार्यालयलाई दिएको पूर्व थुनुवाहरूको आधिकारिक सूचीमा उनको नाम कतै पनि उल्लेख छैन।

शाही नेपाली सेनाले अन्ततः १४ वर्षीय बालिकालाई थुनिएको सार्वजनिक गरे तापनि, उच्चायुक्तको कार्यालयले महाराजगन्ज ब्यारेकमा उनलाई बेपत्ता पारिएको भनिएको सात महिनासम्म गरिएको गैरकानुनी थुना, यातना तथा अभद्र व्यवहारका लागि सेनाले आफूलाई जिम्मेवारीबाट कुनै पनि हालतमा चोख्याउन सक्दैन भन्ने कुरामा जोड दिएको छ।

विश्लेषण: यस घटनाले बेपत्ता एक महिलालाई अन्ततः उनको परिवारलाई बुझाइएको हुनाले त्यो घटना प्रस्टिएको कुरा भल्काउँदछ। बेपत्ता पारिएको भनिएको समयमा पीडित नाबालक थिइन् र नेपालले हाल बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबाट सबै व्यक्तिको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिलाई अनुमोदन गरेको नभए तापनि, महासन्धिअनुसार, सक्षम न्यायाधिकरणले बेपत्ता पारिएको व्यक्ति नाबालक भएको तथ्यलाई सघनकारी परिस्थितिको रूपमा विचार गर्नु आवश्यक हुन्छ।

३६६ उच्चायुक्त कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref. No 1215c; CED, article 7. 2 (b) (see footnote 317). “अरू फौजदारी कारवाहीलाई प्रतिकूल असर नगरी, सघनकारी परिस्थितिहरू, विशेषगरी बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको मृत्यु भएमा वा गर्भवती महिला, नाबालक, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू वा अन्य विशेषतः जोखिममा रहेका व्यक्तिहरूको जवर्जस्ती अपहरण भएको अवस्थामा”।

अध्याय ७ – यातना

अङ्गभङ्ग तथा अन्य प्रकारका अभद्र व्यवहार सहित

७.१ समीक्षा

“कुनै पनि व्यक्तिलाई शारीरिक यातना दिइने वा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय गरिने छैन।”^{३६७}

यातनामाथिको प्रतिबन्ध अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको सबैभन्दा सुस्पष्ट र सशक्त मान्यताहरू मध्येको हो^{३६८} यसले बाध्यकारी कानूनको हैसियत प्राप्त गरेको छ। अर्थात् यो अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको एउटा मौलिक सिद्धान्त भएको छ जसलाई राज्यहरूको अन्तर्राष्ट्रिय समुदायद्वारा एउटा यस्तो मान्यताको रूपमा स्वीकार गरिएको छ जसको निलम्बन सम्भव छैन^{३६९}। वास्तवमा यातनालाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा यति पूर्ण र विश्वव्यापी रूपमा निन्दा गरिएको छ कि, जाति हत्या तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा जस्तै, विश्वको कुनै पनि अदालतले यातनाविरुद्ध कसैलाई पनि अभियोजन गर्न सक्छ र जहाँसुकै यातना दिइएको भए पनि त्यस्तो कार्य गर्ने पीडकलाई, दोषी पाइएमा सजाय दिन सक्छ^{३७०}।

नेपालले मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र बाहेक कम्तीमा चारवटा सन्धिहरूको अनुमोदन गरी पक्षराष्ट्र भएको छ जसले स्पष्ट रूपमा यातनालाई निषेध गरेका छन्। ती हुन् : जेनेभा महासन्धिहरू, यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायविरुद्ध महासन्धि (क्याट), नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध (आईसीसीपीआर) र बालअधिकार महासन्धि (सीआरसी)। नेपालको संविधान २०४७ ले पनि अहिलेको अन्तरिम संविधानले जस्तै यातनालाई निषेध गरेको थियो।

तर, नेपाली कानूनअनुसार, यातनालाई फौजदारी अपराध मानिएको छैन^{३७१}। नेपालको मुलुकी ऐन, २०२० (र यसको पूर्ववर्ती मुलुकी ऐन)ले ‘अङ्गभङ्ग’माथि प्रतिबन्ध लगाएको छ र बढीमा आठ वर्षको जेल सजाय तोकेको छ। अन्य अपराधमा शारीरिक आक्रमण (बढीमा दुई वर्षको जेल सजाय) र कुटपिट, जसका लागि पीडकले एक वर्षसम्मको जेल सजाय पाउन सक्छ,

^{३६७} मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणा, धारा ५।

^{३६८} Anthony Cullen, “Defining Torture in International Law: A Critique of the Concept Employed by the European Court of Human Rights”, *California Western International Law Journal*, vol. 34, (2008). See also Report of the Special Rapporteur on torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment (A/HRC/13/39/Add. 5): यातनामाथि प्रतिबन्धको निरपेक्ष प्रकृतिको अर्थ व्यक्तिगत अखण्डता र मर्यादाको अधिकार – यातनाबाट मुक्ति – लाई अरु कुनै अधिकार वा सरोकारसँग नाप्न सकिँदैन भन्ने हो। यसरी, यातनामाथिको प्रतिबन्ध बाँच्न पाउने हकको संरक्षणभन्दा परसम्म फैलिएको छ। बाँच्न पाउने हकको संरक्षणलाई बन्धक व्यक्तिहरूलाई मुक्त गर्न बन्धककर्ताको गरिने कानुनी हत्या जस्ता घटनासँग नाप्न सकिँदैन। यातनालाई राष्ट्रिय सुरक्षाका हित वा अन्य मानवअधिकारको संरक्षणसँग समेत नाप्न हुँदैन। यातनामाथिको प्रतिबन्धमा कुनै पनि सीमाहरू हुनुहुँदैन।

^{३६९} यस हैसियतलाई “बाध्यकारी कानून”को रूपमा चिनिन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको बाध्यकारी मान्यताको रूपमा यातनालाई निषेध गर्ने कुरालाई आईसीटीवाईको फैसलाद्वारा पनि पुष्टि गरिएको छ: “मानवअधिकार सन्धिहरूमा गरिएको यातनामाथिको प्रतिबन्धले निरपेक्ष अधिकारलाई समेटेको छ, जसलाई सडककालको समयमा पनि निलम्बन गर्न सकिँदैन।” *Prosecutor v. Furundžija*, ICTY, Trial Chamber, no. IT-95-17/1, 10 December 1998, para 144. It is also recognized by the Committee Against Torture (CAT) itself in its *General Comment No. 2 of the Committee Against Torture: Implementation of article 2 by States parties* (CAT/C/GC/2): यातनाविरुद्धको महासन्धिलाई पारित गरेयता, यस प्रतिबन्धको निरपेक्ष तथा निलम्बन गर्न नसकिने चरित्र प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको रूपमा स्वीकार्य भएको छ। धारा २ का प्रावधानहरूले यातनाविरुद्धको यस बाध्यकारी मान्यतालाई अझ बल प्रदान गरी रोकथामका प्रभावकारी उपायहरू कार्यान्वयन गर्न समितिको जग निर्माण गरेको छ ...।

^{३७०} विश्वव्यापी अधिकारक्षेत्र बारेको छलफल अध्याय ४ – अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको प्रयोग दफा ४.१.१, पृ. ६५ मा हेर्नुहोस्।

^{३७१} यातना क्षतिपूर्ति ऐन, १९९६ ले प्रत्यक्ष रूपमा यातनालाई अपराधीकरण नगरे पनि, दफा ७ ले पीडकविरुद्ध विभागीय कारवाहीको व्यवस्था गरेको छ। यस ऐनको मूल स्रोत नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १४(४) हो जसमा भनिएको छ: “अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरु कुनै किसिमले थुनामा रहेको कुनै पनि व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिइने वा निजसँग निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गरिने छैन। त्यस्तो व्यवहार गरिएको व्यक्तिलाई कानूनले निर्धारित गरेबमोजिम क्षतिपूर्ति दिइनेछ।” यी प्रावधानको प्रयोग गरेर, नेपालका अदालतहरूले व्यवहारमा यातनालाई अपराधिक कार्यको रूपमा मानेको पाइन्छ। यो मुद्दा सुरु हुने जिल्ला अदालतहरूमा उल्लेखनीय देखिन्छ, जसले यातना क्षतिपूर्ति ऐनका प्रावधानहरूलाई अधिल्लो संविधान तथा क्याटको धारा ४ को आलोकमा व्याख्या गरेको पाइन्छ।

हुन्^{३९२} । यस खाडलले, उपलब्ध तथ्याङ्कअनुसार, किन विश्वव्यापी निन्दाका बाबजुद द्वन्द्वको समयमा यातना, अङ्गभङ्ग र अन्य प्रकारका अमानवीय तथा अपमानजनक व्यवहार गरिएका थिए भन्ने कुराको केही हदसम्म व्याख्या गर्दछ । यातना, मानसिक आघात परेकोमा परामर्श तथा पुनर्स्थापनाका क्षेत्रमा कार्यरत नेपालको एउटा प्रमुख गैरसरकारी संस्था यातनापीडित सरोकार (सिभिक्ट)का एक अधिकारीका अनुसार, द्वन्द्वका क्रममा ३० हजारभन्दा बढी मानिसले कुनै न कुनै किसिमको यातना, अभद्र व्यवहार वा मानसिक आघात भोग्नुपरेको थियो^{३९३} । द्वन्द्वरत दुवै पक्ष यस्ता अपराध गर्ने कार्यमा मुछिएका छन् भनी आरोप लगाइएको छ ।

यस अध्यायमा समेटिएका अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका उल्लङ्घनहरूलाई मोटामोटी चारवटा प्रवर्गमा विभाजन गरिएको छ: यातना, अङ्गभङ्ग, अन्य प्रकारका अभद्र व्यवहार र स्वेच्छाचारी थुना ।”अन्य प्रकार का अभद्र व्यवहार”मा जेनेभा महासन्धिहरूको साक्षा धारा ३ को “व्यक्तिगत मर्यादामा आघात पुऱ्याउने” एवं मानवअधिकार कानूनअन्तर्गत “क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार” पर्दछन् । सबै गरेर, अभिलेख भण्डारमा दशक लामो विद्रोहको क्रममा भएका २५ सयभन्दा बढी यस्ता अभद्र व्यवहारका घटनाको अभिलेख राखिएको छ^{३९४} ।

मोटामोटी रूपमा भन्ने हो भने सुरक्षाफौजले यातना दिनु तथा अभद्र व्यवहार गर्नुपछाडिको उद्देश्य मूलतः माओवादीवारे कुनै न कुनै जानकारी उपलब्ध गराउन सक्ने कुनै पनि व्यक्तिबाट त्यस्तो जानकारी लिने रहेको देखिन्छ । मुलुकभरि र द्वन्द्वको अवधिभर यी विधिहरू एकनासका थिए । सामान्यतया यस्तो जानकारी थुत्न अपनाइएका विधिहरूमा पीडितहरूसँग जे जानकारी वा सूचना छ भन्ने ठानिएको छ त्यो जानकारी वा सूचना नखुलाएसम्म लामो समयसम्म पीडितलाई दिइने यातना बढाउँदै लाने गरेको कुरा प्रतिवेदनहरूले जनाउँदछन् । पीडितहरूलाई केवल मानमर्दन गर्न गरिएका अभद्र व्यवहारका घटनाहरूको पनि अभिलेख राखिएको छ ।

माओवादीले प्रयोग गर्ने भनिएको यातना तथा दुर्व्यवहार सामान्यतया दुईखालका प्रवृत्तिहरूमा देखिन्छ, र कहिलेकाहीं तिनीहरू एकआपसमा खप्टिएको पनि पाइन्छ । पहिलो कुरा, माओवादीले बहुधा स्थानीयस्तरमा करकापको माध्यमको रूपमा हिंसाको प्रयोग गरेको भनियो । उदाहरणका लागि, बन्दको पालना गर्न नमान्ने, माओवादीहरूलाई आर्थिक सहयोग (स्वैच्छिक रूपमा दिएको भए पनि नभए पनि प्रायः “चन्दा” भनिने) नगर्ने, वा माओवादीविरुद्ध बोल्ने भनी विश्वास गरिएका नेपालीविरुद्ध हिंसाको प्रयोग हुन्थ्यो । यस्ता कार्यले पीडितमाथि जोरजुलुम गर्नुका अतिरिक्त, माओवादीको विरोध गर्नु वा उनीहरूसँग उदासीन रहनु भनेको शारीरिक सजायको खतरा मोल्नु हो भन्ने जनतामा त्रास फैलाएर आमरूपमा करकापयुक्त वातावरणको महसुस गराउँथ्यो ।

दोस्रो कुरा, माओवादीले यातना तथा अभद्र व्यवहारलाई सजायको रूपमा पनि प्रयोग गरेको भनिन्छ । “जनअदालत” मार्फत होस् वा स्थानीय कमान्डरहरूको निर्णयबाट होस् माओवादीले नियमित रूपमा, र प्रायः हिंसात्मक ढङ्गले, माओवादी आचारसंहिताअनुसार “अभद्र व्यवहार” गर्ने व्यक्तिहरू वा माओवादी आन्दोलनप्रतिको आफ्नो सक्रिय वा साङ्केतिक विरोधका कारण निसाना बनाइएका व्यक्तिहरूलाई नियमित रूपमा दण्डसजाय गर्दथ्यो । पीडितहरूको सर्वाधिक उल्लेखनीय समूह भनेको माओवादीले जासुस वा ‘सुराकी’ भनी आशङ्का गरिएका व्यक्तिहरू थिए । सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख

३९२ Amnesty International, *Nepal: Make Torture a Crime*, 1 March 2001, p. 4, Available from <http://www.amnesty.org/en/library/info/ASA31/002/2001/en>: “मुलुकी ऐनअनुसार, प्रहरी वा अन्य कसैद्वारा भएको आक्रमण जस्ता अपराधका पीडितहरूले अभियोगहरूलाई माथि उल्लेख गरिएका प्रावधानअन्तर्गत ल्याउन आरोपित पीडकविरुद्ध सीधै देवी मुद्दा दायर गर्न सक्छन् ।” अपराध हुनलाई पीडक सार्वजनिक अधिकारी वा सार्वजनिक कर्तव्य निर्वाह गरिरहेको व्यक्ति हुनु नपर्ने हुनाले क्याटको धारा १ अनुसार कुटपिटलाई यातनाको रूपमा परिभाषा गर्न सकिदैन । महासन्धिअनुसार, यातनाको पीडक सार्वजनिक अधिकारी वा सार्वजनिक कर्तव्य निर्वाह गरिरहेको व्यक्ति हुनुपर्छ ।

३९३ यातना पीडित केन्द्रकी कार्यक्रम निर्देशक जमुना पौडेलसँग लिएको अन्तर्वार्ता, २०६७ साउन १८ (नोट्स उच्चायुक्तको कार्यालयसँग) । नेपालको राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले सन् १९९८ देखि २००२ सम्मको अवधिलाई समेटेर नेपालको मानवअधिकारवारे सन् २००३ को आफ्नो प्रतिवेदनमा १२ हजारभन्दा बढी यातना (र पक्राउ)का घटनावारे प्रतिवेदन गर्‍यो । See Nepal, National Human Rights Commission, *Human Rights in Nepal: a Status Report, 2003* (NHRC, Kathmandu, 2003), pp. 35-36. तर, आयोग मूलतः आफ्नै घटनाहरूमा भन्दा सिभिक्टबाट प्राप्त तथ्याङ्कमा भर परेको देखिन्छ ।

३९४ सिभिक्टबाट प्राप्त आँकडा र सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारमा भएका तथ्याङ्कबीच निकै भिन्नता भएको कुरालाई ध्यानमा राखिएको छ । यो घटनावारे अल्पउजुरीले गर्दा पनि हुनसक्छ । विभिन्न कारणले गर्दा यातनाका धेरै आरोप अभिलेख भण्डारको प्राथमिक स्रोतको रूपमा रहेका मानवअधिकार सङ्गठनमा नपुगेको हुनसक्छ ।

भण्डारमा माओवादीका तर्फबाट गरिएको भनिएका अड्गभड्ग भएका, क्रूर व्यवहार तथा अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहारका घटनाहरू पनि राखिएका छन् ।

बाहिरका सङ्गठनहरूद्वारा लगाइएका आरोपहरूको प्रत्युत्तरमा केही माओवादी कार्यकर्ताहरूलाई पार्टीबाट निस्कासन गरिएको वा श्रम शिविरमा पठाइएको कुरा उपलब्ध तथ्याङ्कहरूले देखाउँछन्^{३७५} । त्यस्तै, सुरक्षाफौजका केही कर्मचारीलाई पनि सैनिक अदालती कारवाहीलगायत आन्तरिक अनुशासन कारवाही गरिएका उदाहरणहरू पनि छन्^{३७६} । तर, यो प्रतिवेदन तयार पार्दाको समयसम्म द्वन्द्वरत कुनै पनि पक्षको कसैलाई पनि यातना दिएको, अड्गभड्ग गरेको वा अभद्र व्यवहार गरेबापत जेल सजाय गरिएको छैन^{३७७} ।

यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायसम्बन्धी विशेष प्रतिवेदकले आफ्नो कार्यादेशभित्रका मुद्दाहरूलाई लिएर नेपाललाई कतिपय सिफारिसहरू गरेका छन् । सन् २०१२ मार्चमा, विशेष प्रतिवेदकले सन् २००५ मा आफूले गरेका कतिपय सिफारिसहरूको कार्यान्वयन नभएको कुरामा जोड दिएका थिए । विशेषगरी, उनले दण्डसंहितामा यातनाको परिभाषा समावेश गर्नुपर्ने तथा यातनामा कसुरदार ठहर्‍याइएको कुनै पनि व्यक्तिलाई माफी वा दण्डहीनताबाट मुक्ति दिन नहुने कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएका थिए । उनले राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग यातनाको अनुसन्धान गर्न नसकेको पनि उल्लेख गर्दै यसमा आयोगको क्षमता अभिवृद्धि गर्न प्रोत्साहन गरे^{३७८} ।

द्वन्द्वको क्रममा उल्लङ्घनको यो प्रवर्गलाई चित्रण गर्ने प्रवृत्ति तथा ढाँचाको छलफलतर्फ फर्कनुअघि प्रत्येक पक्षलाई लागु हुने कानुनी तत्वलाई उल्लेख गरिएको छ । यातना, अड्गभड्ग, स्वेच्छाचारी थुना र अन्य दुर्व्यवहारलाई शासन गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनमा धेरैजसो समानता छ, यद्यपि भिन्नताहरूले ध्यानाकर्षण गर्छन् र तिनको पछि आउने खण्डमा छलफल गरिएको छ ।

७.२ सम्बद्ध कानुनी खाका

७.२.१ यातना

सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा गरिएको यातना मानवअधिकार उल्लङ्घन, मानवीय कानूनको उल्लङ्घन र अन्तर्राष्ट्रिय अपराध सबै हो ।

क) अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून

क्याटले यातनालाई^{३७९} यसरी परिभाषा गरेको छ, (जोड दिइएको):

कुनै सार्वजनिक अधिकारी वा सार्वजनिक हैसियतमा काम गर्ने अन्य कुनै व्यक्तिबाट वा निजको बहकाउ वा सहमति वा मौन सम्मतिमा कुनै व्यक्ति वा तेस्रो व्यक्तिबाट जानकारी वा साबिती लिने वा निज वा तेस्रो

^{३७५} For example, see discussion of accountability of those involved in the *Madi* bus bombing (Ref. No. 2005-06-06 - incident - Chitwan_0106, emblematic case 5. 15) in section 10. 4. 12.

^{३७६} प्रतीकात्मक घटना ७.२ मा तल मैना सुनारको घटना हेर्नुहोस् ।

^{३७७} नेपालको मूलकी ऐनमा निषेध गरिएका आक्रमण, कूटपिट वा अड्गभड्ग जस्ता कुनै पनि निषेधित कार्य गरेकोमा न त कसैलाई पक्राउ गरिएको छ ।

^{३७८} Human Rights Council, *Report of the Special Rapporteur on torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment, Juan E. Méndez, Follow-up to the recommendations made by the Special Rapporteur visits to China, Denmark, Equatorial Guinea, Georgia, Greece, Indonesia, Jamaica, Jordan, Kazakhstan, Mongolia, Nepal, Nigeria, Paraguay, Papua New Guinea, the Republic of Moldova, Spain, Sri Lanka, Togo, Uruguay and Uzbekistan.* A/HRC/19/61/Add. 3 (1 March 2012).

^{३७९} मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र न त नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धले यातनाको परिभाषा गरेको छ । See *General Comment No. 20 of the Human Rights Committee: Replaces general comment 7 concerning prohibition of torture and cruel treatment or punishment (Art. 7)* (International Covenant on Civil and Political Rights General Comment No. 20), para 4: “अनुबन्धमा धारा ७ ले समेटेका कुनै पनि अवधारणाको परिभाषा छैन, न त समितिले निषेधित कार्यहरूको सूची तयार गर्न आवश्यक नै ठानेको छ ... ।”

व्यक्तिले गरेको वा गरेको भनी आशङ्का गरिएको कार्यका लागि दण्ड दिने वा निज वा तेस्रो व्यक्तिलाई डरत्रास देखाउने वा जोरजुलुम गर्ने जस्ता उद्देश्यहरू वा कुनै पनि प्रकारको भेदभावमा कुनै कारणका लागि सो व्यक्तिलाई जानीजानी शारीरिक वा मानसिक चरम पीडा वा कष्ट दिने कार्य ^{३५०} ।

कम गम्भीर प्रकृतिका अभद्र व्यवहारको विपरीत यातना हुनका लागि आवश्यक चरम पीडाबारे बर्षौदेखि बहस चलेको छ । अभद्र व्यवहारले कति पीडा (शारीरिक होस् वा मानसिक) पुऱ्याएपछि त्यो 'चरम' भई यातना कहलिन पर्याप्त हुन्छ भन्ने कुरा मूल प्रश्न हो । उदाहरणका लागि, क्याट विधिशास्त्रले चरम कुटपिट यातना हुनसक्छ भन्ने कुरालाई मानेको छ । एक पीडित महिलाले पिटाइ खाएर टाउकामा गतिलो मुक्का प्रहार हुँदा क्याटले त्यसलाई यातना दिइएको भन्ने मानेको छ, जसबाट उनलाई तड्ग्रिन, त्यसबाट परेका मानसिक चिन्ता, छोटो समयका लागि स्मरणशक्तिको ह्रास तथा मनोचिकित्सकीय समस्याहरू बाहेक, दुईहप्ता लाग्यो^{३५१} । यातनाका अर्का पीडितलाई पटकपटक पिटिएको थियो, सिँढीमाथि घिसारेर लगिएको थियो, अश्रुग्याँस हानिएको थियो र चिकित्सकहरूले शल्यक्रिया गर्नुपर्ने गरी ढाडमा चोट पुऱ्याइएको थियो^{३५२} । अभद्र व्यवहारमा ठ्याक्कै के के कुरा पर्दछ भन्नेबारे प्रस्टता नभए पनि यसमा परिणाम पर्याप्त मात्रामा चरम भएमा यो यातना कहलिन सक्छ । हानाफी वि. अल्जेरियाको मुद्दामा हिरासतमा पाएको चोटपटकबाट पीडितको ज्यान गयो । उनले आफू पिटिएको कुरा बताउनमात्र भ्याए पनि समितिले यसमा धारा १ को उल्लङ्घन भएको ठहर गर्‍यो^{३५३} । के कुरा ख्याल गर्नु महत्वपूर्ण छ भने यी सबै घटनामा क्याटको परिभाषामा चर्चा गरिएका कारणहरूमध्येका कुनै कारणले गर्दा पीडितहरूलाई यातना दिइएको थियो ।

तर, कुटपिट पर्याप्त मात्रामा चरम छैन भने यो सदैव यातनाको रूपमा वर्गीकृत हुँदैन । लात्तले हानिएको, पिटिएको, घाँटी अँट्याएको तथा गोली हानेर मार्ने धम्की दिएकोलाई 'चरम कष्ट र पीडा'को अनुभव नभएको फैसला गरेको थियो^{३५४} । त्यसैले, हरेक घटनामाथि छुट्टाछुट्टै रूपमा विचार गरिएको हुनुपर्छ ।

आईसीसीपीआरको धारा ७ ले यातनाका साथै क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायमाथि निषेध गरेको छ^{३५५} । यी सबै प्रावधान उही धाराअन्तर्गत राखिएको भए पनि अनुबन्धनको उल्लङ्घन हुन कार्यहरूको यातनाको रूपमा नितान्त वर्गीकरण हुन जरुरी नभए पनि मानवअधिकार समितिले "यदि तथ्यहरूले त्यस्तो देखाएमा व्यवहारलाई यातनाको रूपमा पहिचान गर्न उपयुक्त भएको विचार गर्दछ"^{३५६} । यसको निर्धारणमा समिति क्याटको धारा १ को परिभाषाद्वारा निर्देशित भएको छ^{३५७} । समितिले के पाएको छ भने पीडितलाई महिनौंसम्म हतकडी लगाएर, पटकपटक उसलाई पिटेर, बरफको टुक्रा शरीरमा दलेर, संवेदनशील भागहरूमा सुइरोले घोचेर र उसलाई मार्ने धम्की दिएर वा भनेर पीडितलाई एकान्त काराबासमा राख्नु भनेको यातना दिनु हो^{३५८} । मानवअधिकार समितिले निश्चय गरेअनुसार, यातनाबाट पीडित अर्को व्यक्तिलाई विजुलीको करेन्ट लगाइएको, कुटिएको, निसासिएको वा डुबेर मर्न लागेको जस्तो अनुभूति गराइएको, हात बाँधेर सिलिडबाट भुन्ड्याइएको, कुकुरबाट आक्रमण गर्ने धम्की दिइएको, सुई लगाइएको, निद्राबाट वञ्चित गरिएको र गुदा मैथुन गरी बलात्कार गरिएको थियो^{३५९} ।

^{३५०} क्याट धारा १ । आईसीसीपीआरले यस्तो कुनै सन्दर्भको उल्लेख नगरेपनि, क्याटमा दिइएको परिभाषामा "सार्वजनिक अधिकारी" भन्ने पदावलीको थपाइ परम्परागत मानवअधिकार सिद्धान्तअनुसार भएको पाइन्छ, जसले दायित्वको भार राज्यमाथि थोपेछ न कि कुनै निजी व्यक्ति वा संस्थामाथि । सरकारमाथि थोपेरिएको यो भारले मानवअधिकारको परिभाषालाई यसको समकक्षी अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनबाट अलग्याउँछ । पछिल्लो कानून सशस्त्र द्वन्द्वरत दुवै पक्षका लागि बाध्यकारी छ, चाहे त्यहाँ कुनै "सरकारी" वा "सार्वजनिक अधिकारी"को संलग्नता होस् वा नहोस् । उदाहरणका लागि, आईसीटीवाईले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनले यातना सार्वजनिक अधिकारीबाट भएको हुनुपर्छ भनी भनेको छैन भनी स्पष्ट पारेको छ । *Kumarac et al.*, ICTY, Appeals Chamber, (2002) para 148 (see footnote 154); affirmed in *Limaj*, ICTY Trial chamber (2005), para 240 (see footnote 150). यातनाको परिभाषाले "वैध दण्डसजायबाट निस्सृत, त्यहाँ अन्तर्निहित अथवा त्यसबाट आकस्मिक रूपमा भएको दुःख वा पीडालाई समेट्दैन" भन्ने कुरा पनि ख्याल राख्नुहोस् ।

^{३५१} *Saadia Ali v. Tunisia*, CAT Communication no. 291/2006, 21 November 2008, para 2. 6 and 15. 4.

^{३५२} *Ali Ben Salem v. Tunisia*, CAT Communication no. 269/2005, 7 November 2007, paras 2. 3, 2. 4 and 16. 4.

^{३५३} *Hanafi v. Algeri*, CAT Communication no. 341/2008, 3 June 2011, para 9. 3.

^{३५४} *Keremedchiev v. Bulgaria*, CAT Communication 257/2004, 11 November 2008, paras 2. 2 and 9. 3.

^{३५५} ICCPR, article 7 (see footnote 164)

^{३५६} *Giri v. Nepal*, Human Rights Committee 1761/2008, 24 March 2011, para 7. 5

^{३५७} ऐ. ।

^{३५८} *Ibid*, paras 2. 4, 2. 5 and 7. 9.

^{३५९} *Hagog v. Libya*, Human Rights Committee 1755/2008, 17 March 2012, paras 2. 3 and 8. 6.

ख) अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी कानून

अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी कानूनको रोम विधानले जोड दिएर यातनाभिन्न पर्ने तत्वहरूको परिभाषा गरेको छ :

- पीडकले एक वा सोभन्दा बढी व्यक्तिमाथि पीडा दिएको ।
- पीडकले यस्ता प्रयोजनका लागि कष्ट वा पीडा दिएको:
 - क) जानकारी वा साबिती बयान लिन,
 - ख) सजाय,
 - ग) डरत्रास वा करकाप, वा
 - घ) कुनै पनि प्रकारको विभेदमा आधारित कुनै कारणका लागि ^{३९०} ।

अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारमा जस्तै, यातना हुनका लागि चाहिने कष्टको चरमपनाको निर्धारण अदालतबाट हुनुपर्छ । तर, निश्चित कार्यहरू आफैमा यातना भएको पाइएको छ । पूर्व युगोस्लाभियाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी न्यायाधिकरणमा, अदालतले भोचकामा भनेको छ,

यातनासम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विशेष प्रतिवेदक, मानवअधिकार निकाय तथा कानुनी विद्वानहरूले यातना हुन पर्याप्त रूपमा चरम मानिने कतिपय कार्यहरूलाई सूचीबद्ध गरेका छन् ... । कुटपिट, यौन हिंसा, लामो समयसम्म निद्रा, खाना, स्वास्थ्य तथा चिकित्सकीय सहायताबाट वञ्चित गरिएको एवं यातना दिने, बलात्कार गर्ने वा आफन्तहरूलाई माने धम्कीहरू यातनाका रूपमा उल्लेख गरिएका सर्वाधिक सामान्य कार्यहरू हुन्^{३९१} ।

आईसीटीवाईले लामो समयसम्म कसैलाई एकान्तमा राख्ने कार्य, जस्तो कि लामो समयसम्म एकान्त कारावास, पनि आफैमा एउटा यातना हो भनी वर्गीकरण गरेको छ^{३९२} । पीडितले आफूले कष्ट भोग्नु नभोग्नु जे भए पनि यी सबै कार्य अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनअनुसार यातना हुन् ।

अन्य परिस्थितिमा, चरमताको न्यूनतम मापदण्ड पूरा गरिएको छ कि छैन भन्ने कुराको निर्धारण गर्न कुनै न कुनै प्रकारको मापनको आवश्यकता पर्दछ जुन व्यक्ति अन्ततः आफैले अनुभूत गर्ने परिघटना हो । पीडितमाथि गरिएको अभद्र व्यवहारको प्रभावको अध्ययनले मात्र त्यो कष्ट यातना कहलिनका चरम या कठोर थियो कि थिएन भन्ने कुराको उद्घाटन गर्नेछ^{३९३} । यस्तो आत्मगत मूल्याङ्कनको कठिनाइलाई अदालतले स्वीकार गरेको छ र अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधिकरणहरूले परिस्थितिको समग्रतालाई विचार गर्दै यस्तो मूल्याङ्कन गरिनुपर्छ भनी उल्लेख गर्नेबाहेक हालसम्म यसका लागि न्यूनतम मापदण्डको सटिक परिभाषा बताएको छैन^{३९४} । भोचकामा,

यातनाको परिभाषालाई पूरा गर्न कति मात्राको पीडा हुन आवश्यक हुन्छ भन्ने न्यूनतम मापदण्ड रेखाङ्कित गरिएको छैन । कुनै पनि अभद्र व्यवहारको मूल्याङ्कन गर्दा, ट्राइल च्याम्बरले पुऱ्याइएको हानिको वस्तुगत चरमतामाथि सबै भन्दा पहिले विचार गर्नुपर्छ । आत्मगत मापदण्ड, जस्तै कुनै पीडित विशेषमाथि गरिएको शारीरिक वा मानसिक असर र कहिलेकाहीं पीडितको उमेर, लिङ्ग वा स्वास्थ्यको अवस्था जस्ता तत्वहरू पनि सान्दर्भिक हुनेछन् ... ^{३९५} ।

^{३९०} Rome Statute, article 8 (2) (c) (i)-4 “Elements of Crime” (see footnote 145).

^{३९१} *Prosecutor v. Kvočka, et al.*, ICTY, Trial Chamber, no. IT-98-30/1, 2 November 2001, para 144, (citing UN Doc A/56/156, 3 July 2001, para 8).

^{३९२} OHCHR, “International Legal Standards for the Protection of Persons Deprived of Their Liberty” in *Human Rights in the Administration of Justice: A Manual on Human Rights for Judges, Prosecutors and Lawyers*, Professional Training Series no. 9 (United Nations, 2003), chap. 8, sect. 4. 6, p. 355 Available from www2.ohchr.org/english/about/publications/docs/CHAPTER_8.pdf.

^{३९३} Chris Ingelse, *The U. N. Committee Against Torture: An Assessment* (The Hague, Kluwer Law International, 2001).

^{३९४} सन् १९७८ को युरोपेली मानवअधिकार अदालतले गरेको फैसलाको उल्लेख्य अपवादलाई छान्ने । आयरल्यान्ड गणतन्त्र वि. संयुक्त अधिराज्यको मुद्दामा, अदालतले पीडाको “अत्यन्त गम्भीर तथा क्रूर” सीमालाई पारित गर्‍यो । थुनुवाहरूलाई मुखुण्डो लगाएर राख्ने, उनीहरूलाई लगातार र तीव्र “श्वेत” आवाज सुनाउने, निद्राबाट वञ्चित गर्ने, अपर्याप्त खाना तथा पेय पदार्थ दिने र शरीरमा पीडा हुनेगरी लामो समयसम्म उभ्याउन लगाउने कुरा अमानवीय व्यवहार त हो तर यो यातनाको तहसम्म पुग्दैन भनेर भन्यो । अदालतले यी विधिहरूले “अत्यन्त गम्भीर तथा क्रूर” सीमाअन्तर्गत हुनुपर्ने पीडाको तीव्रता दिन नसकेको पायो ।

^{३९५} *Kvočka*, ICTY Trial Chamber (2001), para 143 (see footnote 391) (citing *Čelebići Case*, ICTY, Trial Chamber, (1998) para 469).

यसरी, यातना भएको छ कि छैन भनेर अध्ययन गर्दा आत्मगत तथा वस्तुगत दुवै तत्वमाथि विचार पुऱ्याउनुपर्छ र एउटा घटनामा कुनै पीडितमाथि गरिएको व्यवहार यातना हुन सक्ला तर त्यही व्यवहार अर्को पीडितका निम्ति अलिक तल्लो प्रकारको अभद्र व्यवहार हुन सक्ला वा सम्पूर्ण रूपमा प्रतिबन्धवाहिरै पर्न सक्ला भन्ने कुरा स्पष्ट भएको छ ।

हालसम्म, अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधिकरण तथा मानवअधिकार निकायहरूले यी देहायका कार्यहरू यातना भएको पाएका छन्: लात्तले हान्ने, कुट्ने पिट्ने, हिर्काउने, “फलङ्गा” (खुट्टाको पाइतालामा हिर्काउने काम), कोरा हान्ने, जोडले हल्लाउने, बिजुलीको करेन्ट लगाउने, जलाउने, हात वा खुट्टाबाट नड र/वा दाँत थुतेर निकाल्ने वा पीडितलाई एसिड खन्याउने । पीडितलाई “पानीमा डुबाउने”^{३९६} काम, लामो समयसम्म हात वा खुट्टामा सिक्रीले बाँधेर भुन्ड्याउने, सुपारी काट्ने सरौँतो जस्तो साधनले बूढी औँठा किच्याउने (थम प्रेस),^{३९७} खाना/पानी/निद्राबाट वञ्चित गराउने, सास निसासिएको जस्तो अनुभूति गराउने, औषधोपचार गर्न अस्वीकार गर्ने, लामो समयसम्म पर्याप्त सरसफाइ गर्न नदिने, धेरै समयसम्म उभ्याउन लगाउने, लामो अवधिसम्म एकान्त कारावास गराउने^{३९८} र बलात्कारलाई^{३९९} पनि यातना मानिएको छ । मानसिक यातना त्यतिखेर हुन्छ जब पीडकले पीडितलाई मार्ने धम्की दिन्छ वा साधनहरू ल्याएर मारेको जस्तो गर्छ^{४००} । यी प्रत्येक कार्य विगतमा यातना भएको हुन सक्ने भए पनि यी प्रत्येक कार्य यातना हुनैपर्छ भन्ने जरुरी छैन भन्ने कुरा बुझ्नु महत्वपूर्ण छ । ती कार्यको चरमता तथा अन्य परिस्थितिमाथि विचार पुऱ्याउनुपर्छ ।

७.२.२ अङ्गभङ्ग

अङ्गभङ्गलाई जेनेभा महासन्धिहरूको साभ्का धारा ३(१)(क) मा एवं विशिष्ट अपराध भएकाले रोम विधानमा^{४०१} निषेध गरिएको छ । यसका तत्वहरू यस प्रकार छन्:

- पीडकले कुनै व्यक्तिलाई अङ्गभङ्ग गर्‍यो,^{४०२} खासगरी
 - स्थायी रूपमा अङ्गभङ्ग गरेर,
 - स्थायी रूपमा अपाङ्ग बनाएर,
 - कुनै अङ्ग निकालेर
- व्यक्तिलाई जेनेभा महासन्धिहरूअन्तर्गत संरक्षण गरिएको थियो (अर्थात्, गैरसैनिक नागरिक थियो वा असक्षमता वा अशक्तताका कारण लडाइँबाट अलग भएको) ।
- यस कार्यलाई न त सम्बन्धित व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको औषधीय, दन्तीय वा अस्पतालको उपचारद्वारा नै उचित ठहर्‍याउन सकियो न त यस्ता व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको हितमा नै यो काम गरिएको थियो ।

^{३९६} पीडितको अनुहार कपडाले छोपेर माथिबाट पानी खन्याउने, वा पीडितको टाउको उसलाई पानीमा डुबेर मर्न लागेको जस्तो अनुभूति गराउने ।

^{३९७} थम्ब स्क्रु’ पनि भनिने यो थम्ब प्रेस सरौँतो जस्तै एउटा औजार हो जसले पीडितको बूढी औँला वा अरू औँलाहरू त्यसमा राखेर पेन्छ । औँला पूर्ण रूपमा नपल्लिएसम्म पीडकको सनकमा त्यसमाथिको दबाव बढाउँदै लान सकिन्छ ।

^{३९८} *Hagog v. Libya*, Human Rights Committee 1755/2008, 17 March 2012, paras 2. 3 and 8. 6. See also Communications of the Human Rights Committee; *Muteba v. Zaire* (124/1982), *Miango Muiyo v. Zaire* (194/1985) *Kanana v. Zaire* (366/1989), *Grille Motta* (11/1977), *Lopez Burgos* (52/1979), *Sendić* (63/1979), *Angel Estrella* (74/1980), *Arzuaga Gilboa* (147/1983), *Cariboni* (159/1983); *Berberreche Acosta* (162/1983) and *Herrera Rubio v. Colombia* (161/1983). See also *Prosecutor v. Dragan Nikolic*, ICTY, Trial Chamber, no. IT-94-2-S, Sentencing Judgement, 19 December 2003; *Furundžija*, ICTY Trial Chamber (1998) (see footnote 369); *Prosecutor v. Akayesu*, ICTR, Trial Chamber, no. ICTR-96-4-T, Judgment, 2 September 1998; *Aydin v. Turkey*, European Court of Human Rights, App. no. 57/1996/676/866, 25 September 1997; *Selouni v. France*, European Court of Human Rights, App. no. 25803/94, 28 July 1999.

^{३९९} *Kunarac et al.*, ICTY, Trial Chamber, (2001) para 656 (see footnote 154)

^{४००} Human Rights Committee, *General Comment 20*, para 5; *Maritza Urrutia Case*, Inter-American Court of Human Rights, (Ser. C) No. 103, 27 November 2003, para 78(c). See also Torture Abolition and Survivors Support Coalition International, *TASSC’s Definition* (2006) Available from www.tassc.org/index.php?sn=78 (defining mental torture to include death threats). अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनले “मानसिक यातना”लाई पनि जनाउँदछ र यसमा यातना तथा अन्य क्रूर व्यवहारिक धम्कीविरुद्धका प्रतिबन्ध पनि समावेश गरिएका छन् ।

^{४०१} रोम विधान, धारा ८(२)(ग)(i), “जीवन तथा व्यक्तिउपर हिंसा, खासगरी सबै प्रकारका हत्या, अङ्गभङ्ग, क्रूर व्यवहार तथा यातना ।” (see footnote 145)

^{४०२} “व्यक्तिको मर्यादांमा आघात पुऱ्याउनु” जस्तो नभएर “व्यक्ति” भन्ने शब्दले यहाँ जिउँदो व्यक्तिलाई जनाउँदछ अर्थात् कम्तीमा पनि त्यस्तो व्यक्ति जो अङ्गभङ्ग भएको बखत जीवित थियो । मृतकको अङ्गभङ्गका सम्बन्धमा यसलाई “आघात पुऱ्याउने कार्य”माथि लगाइएको प्रतिबन्ध एवं प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानुन दुवैद्वारा प्रतिबन्ध लगाइएको छ । See International Committee of Red Cross, *Customary International Humanitarian Law*, rule 113 (see footnote 129)

अङ्गभङ्गले शारीरिक पक्षलाई बुझाउँछ अर्थात् मानसिक वा मनोवैज्ञानिक हानि वा क्षतिलाई अभियोजन गर्न सकिदैन भन्ने हो। अङ्गभङ्गको परिभाषालाई पूरा गर्न स्थायी क्षति हुनुपर्छ भन्ने आवश्यक छैन, यद्यपि प्रायः यस्तो हुने गरेको छ। यस्तैखाले अपराधमा जस्तै, पीडितलाई अङ्गभङ्ग गर्न गरिएका असफल 'प्रयासहरू'लाई अभियोजन गर्न सकिन्छ।

सियरालियोनका लागि विशेष अदालतले हातखुट्टा काट्ने र पीडितको छालामा निजको नामका आद्य अक्षरहरू खोदने कामलाई अङ्गभङ्गका उदाहरणहरू हुन् भनेको छ^{४०३}। रुवान्डाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधिकरणले महिलाका स्तन काट्ने कार्यमा अपराधका तत्व भएको पाउनुका साथै त्यसो गर्दा पीडकलाई आजीवन कारावासको सजाय दिएको छ^{४०४}। अन्य घटनामा पुरुषहरूको प्रजनन क्षमतालाई स्थायी रूपमा नष्ट गर्ने (जनेन्द्रीय क्षेदन)^{४०५} र कान काट्ने कुरा पर्दछन्^{४०६}।

मानवअधिकारका दस्तावेजहरूमा, अङ्गभङ्गको छुट्टै परिभाषा गरिएको छैन। सामान्यतः माथि उल्लेख गरिएको अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको अङ्गभङ्गको परिभाषासँग मेल खाने कार्यले राज्यका पात्रद्वारा गरिएमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनअन्तर्गतको यातनाको अथवा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहारको परिभाषालाई पनि पूरा गर्नेछ^{४०७}।

७.२.३ अन्य प्रकारका अभद्र व्यवहार

यस अध्यायमा चर्चा गरिएका अन्य प्रकारका अभद्र व्यवहारमा क्रूर व्यवहार तथा अमानवीय र अपमानजनक व्यवहार पर्दछन्। यीमध्ये प्रत्येकका सम्बन्धमा दिइएको परिभाषा र विधिशास्त्र मानवअधिकार तथा न्यायिक संस्थाहरूसँग बाधित सक्छ, त्यसैले तल दिइएको कुरा प्रत्येकका लागि प्राथमिक पद्धतिहरूबाट छानेर निकालिएको हो। उदाहरणका लागि 'क्रूर व्यवहार'लाई सामान्यतः यातनाजस्तै उल्लङ्घनको रूपमा लिइन्छ तर यसमा यातनाको तहमा नपुग्ने कार्यहरू हुन्छन् किनभने यसमा "उद्देश्यमूलक" तत्व^{४०८} हराएको हुन्छ अथवा यातना हुन पीडाको तीव्रता जति हुनुपर्ने त्योभन्दा कम हुन्छ^{४०९}।

वास्तवमा यस अध्यायमा सम्बोधन गरिएका उल्लङ्घनहरू – खासगरी यातना तथा अन्य प्रकारका अभद्र व्यवहारसँग सम्बन्धित – केही हदसम्म तहगत श्रेणीमा पाउन सकिन्छ किनभने यातना र हिंसाका कम गम्भीर प्रवर्गहरूबीचमा रहेको कानुनी भिन्नता

^{४०३} *Prosecutor v Sesay, et al. (RUF Case)*, Special Court for Sierra Leone, no. SCSL-04-15-T, Judgement, 2 March 2009.

^{४०४} *Prosecutor v. Musema*, ICTR, Trial Chamber, no. ICTR-96-13-T, Judgment and Sentence, 27 January 2000, para 828. त्यसमा गरिएको अङ्गभङ्ग मानवताविरुद्धको अपराधको हिस्साको रूपमा गरिएको थियो।

^{४०५} *Prosecutor v. Nahimana, Barayagwiza and Ngeze*, ICTR, Trial Chamber, no. ICTR-99-52-T, Judgment and Sentence, 3 December 2003, para 812.

^{४०६} *Prosecutor v. Haradijajet al.*, ICTY, Trial Chamber, no. IT-04-84-T, Judgement, 3 April 2008, para 72.

^{४०७} *See, e.g., Concluding Observations of the Committee on the Rights of the Child: Sierra Leone (CRC/C/15/Add. 116)*, para 44, जसमा बालबालिकविरुद्ध गरिएका "अङ्गछेदन तथा अङ्गभङ्ग"लाई आईसीसीपीआरको धारा १२ को उल्लङ्घनको रूपमा समावेश गरिएको छ (see footnote 164)। अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनका सन्दर्भमा बारबार दिने गरिएको एउटा उदाहरण हो महिलाको जनेन्द्रीय छेदन। यसलाई मानवअधिकार आयोगले यातना तथा अन्य दुर्व्यवहारमाथि लगाइएको प्रतिबन्धको उल्लङ्घन पनि भनेको छ। *See Concluding comments of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women: Cameroon (CEDAW/C/CMR/CO/3)*, para 29.

^{४०८} Rome Statute of the International Criminal Court, article 8 (2) (c) (i)-3 "Elements of Crimes" (see footnote 145). *See also Čelebići Case: Prosecutor v. Mucic et al.*, ICTY, Trial Chamber, no. IT-96-21-T, 16 November 1998, para 424: "ट्रायल च्याम्बरले मनसायपूर्वक गरिएको वा नगरिएको कार्य... जसले गम्भीर मानसिक वा शारीरिक पीडा वा चोटपटक पुऱ्याउँदछ वा मानव मर्यादांमाथि गम्भीर आक्रमण गर्दछ त्यसलाई क्रूर व्यवहारको रूपमा पाएको छ...। साभ्ना धारा ३ मा यातनाको कसुरका लागि चाहिने अवस्था नपुग्नु क्रूर व्यवहार हो।" (emphasis added). *See also Prosecutor v. Krnojelac*, ICTY, Trial Chamber, no. IT-97-25-T, Judgement, 15 March 2001, para 209.

^{४०९} *See Prosecutor v. Krstić*, ICTY, Trial Chamber, no. IT-98-33-T, Judgement, 2 August 2001, para 516 (citing *Čelebići Case*, ICTY, Trial Chamber, (1998) para 552 (see footnote 408)) "क्रूर व्यवहारलाई न्यायाधिकरणको फैसलामा 'मनसायपूर्वक गरिएको वा नगरिएको कार्य जसले, वस्तुगत हिसाबले मूल्याङ्कन गर्दा, गम्भीर मानसिक वा शारीरिक पीडा वा चोटपटक पुऱ्याउँदछ...' (जोड दिइएको)। पीडाको आवश्यक सीमालाई लिएर आईसीटीवाई र अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको फरकफरक मत रह्यो। आईसीटीवाईले क्रूर व्यवहारमा पीडकद्वारा गरिएको "गम्भीर पीडा" हुनुपर्ने परिभाषा दियो भने रोम विधानले यातनामा जस्तै न्यूनतम सीमाको परिभाषा दिएको छ, जस्तै "चरम पीडा"। गम्भीर र चरम पीडाको बीचमा मापन गर्न सकिने खालको भिन्नता छ कि छैन र छ नै भने पनि कुन चाहिँ कुन वर्गमा पर्छ भन्ने कुरा कसरी निर्धारण गर्ने भन्ने विषय यो छलफलको क्षेत्रभन्दा बाहिरको कुरा हो।

आंशिक रूपमा कष्ट वा पीडाको चरमताको स्तरमा भर पर्दछ^{४१०}। सामान्यतः भन्ने हो भने यातनाको तहमा नपुग्ने अन्य प्रकारका अभद्र व्यवहारको कष्ट वा पीडाको न्यून मापदण्ड हुन्छ। तर, यो सरल चित्रणबाहेक, अदालत, सन्धि निकाय र विद्वानहरू विभिन्न प्रवर्गका बीच भिन्नताको रेखा कोर्न मौन बसेका छन्। के कुरा चाहिँ स्पष्ट छ भने यातना हुन कुनै उद्देश्यका लागि चरम कष्ट वा पीडा दिएको हुनुपर्छ भने अन्य कम गम्भीर प्रकारका अभद्र व्यवहारका लागि त्योभन्दा कम गम्भीर किसिमका कष्ट वा पीडा हुनु आवश्यक हुन्छ^{४११}।

थुनुवाहरू विशेषतः क्रूर व्यवहारको जोखिममा हुन्छन् र पीडितका रूपमा केस लमा पटकपटक देखापर्छन्। क्रूर व्यवहार खाचाखच भीड, सरसफाइको अभाव, चर्पीको अभाव, अपर्याप्त खाना, पानी र स्वास्थ्य स्याहार आदिले व्यक्तिको मर्यादाको अपमान गर्दछन्^{४१२}। अरू थुनासँग सम्बन्धित व्यवहार, जस्तै पटकपटक नाङ्गै पारेर खानतलास गर्ने,^{४१३} मनोवैज्ञानिक रूपमा विचलित थुनुवाहरूको कमजोर अनुगमन^{४१४}लाई पनि क्रूर व्यवहारको रूपमा पाइएको छ। क्याटले शरीर खानतलास गर्नु महासन्धिको धारा १६ विपरीत रहेको निश्चय गरेको छ^{४१५}। नराम्रो तथा अपर्याप्त थुना अवस्था तथा सुविधाहरू द्वन्द्वकालीन स्थितिमा प्रायः देखिने विशेषता हुन् र उपलब्ध अभिलेख तथा बयानहरूले नेपालमा यस्तै भएको कुरा देखाउँछन्।

एकान्तवास थुना जहाँ थुनुवालाई परिवार तथा साथीभाइलगायत बाहिरी संसारसँग कुनै पहुँच हुँदैन धेरै लामो समयसम्म भएमा त्यो पनि क्रूर व्यवहार हुन सक्छ। एकान्तवास थुनाले आईसीसीपीआरको धारा ७ को पनि उल्लङ्घन गर्दछ^{४१६}। संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार समितिले “लामो समयसम्म एकान्तवास थुनामा राख्नु आफैँमा एक प्रकारको क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार हो” र कुनै कुनै परिस्थितिमा त्यो यातना पनि हुनसक्छ^{४१७}। जबर्जस्ती श्रम – जुन आफैँमा एउटा मानवअधिकार उल्लङ्घन हो – लाई पनि थुनुवाहरूको क्रूर व्यवहारमा एउटा तत्वको रूपमा पाइएको छ, कम्तीमा पनि केही निश्चित अवस्थाहरूमा^{४१८}।

‘व्यक्तिगत मर्यादामाथि आघात’ र ‘अमानवीय तथा अपमानजनक व्यवहार’मा सामान्यतः शारीरिक रूपमा गरिने हिंसात्मक कार्यहरू पर्दैनन् बरु यसमा त्यस्ता कार्यहरू पर्दछन् जुन पीडितको बेइज्जत गरेको र उसको मर्यादामा आँच पुऱ्याउने मनसायले गरिएका हुन्छन्। रोम विधानअनुसार, पीडकले तलका कुरा गरेमा ‘व्यक्तिगत मर्यादामाथि आघात’ हुन्छ:

- एक वा सोभन्दा बढी व्यक्तिको बेइज्जत गरेको, अपमान गरेको वा अन्य प्रकारले मर्यादाको उल्लङ्घन गरेको^{४१९}।

^{४१०} क्याटको धारा १६ (यातना र यातना सरह नहुने अन्य प्रकारका अभद्र व्यवहारको बीचमा फरक छुट्याउने)। यस विचारलाई *General Comment No. 2 of the Committee Against Torture: Implementation of article 2 by States parties (CAT/C/GC/2)* समर्थन गरिएको छ जसले यातना र बाँकी अरू खालका व्यवहारको बीचमा तहगत फरकपनलाई “यातनाको तुलनामा, अभद्र व्यवहार दुःख र पीडाको कठोरतामा ... फरक हुन सक्छ” भन्ने मानेर स्वीकार गर्दछ। र अर्को कुरा, यातना कुनै विशिष्ट उद्देश्य – उदाहरणका लागि पीडितबाट साबिती लिन वा उसलाई दण्डसजाय दिन – का लागि गरिएको हुनुपर्छ भने अरू प्रकारका अभद्र व्यवहारलाई यस्तो अवस्था हुनु जरुरी छैन।

^{४११} आईसीटीवाईका फैसलाले *Kvočka* को मुद्दामा यस अवधारणालाई समर्थन गर्दै फैसला गर्‍यो कि “चरम पीडा” नै यातनाको फरक विशेषता हो जसले यस्तै खालका कसुरहरूबाट छुट्याउँछ। *Kvočka*, ICTY Trial Chamber (2001) para 142 (see footnote 391). मानवअधिकारसम्बन्धी युरोपेली महासन्धि आयरल्यान्ड वि. संयुक्त अधिराज्यको मुद्दामा अदालतले यातना र अपमानजनक व्यवहारको फरक “मूलतः दिइएको पीडाको तीव्रतामा भएको फरकबाट आउँछ।” *Republic of Ireland v. The United Kingdom*, European Court of Human Rights (1978), para 167 (see footnote 394)

^{४१२} *Report of the Special Rapporteur on torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment: Mission to Togo (A/HRC/7/3/Add. 5)*, para 85; Commission on Human Rights, Economic and Social Council, *Report of the Chairperson-Rapporteur of the Working Group on Arbitrary Detention, Leila Zerrougui; the Special Rapporteur on the independence of judges and lawyers, Leandro Despouy; the Special Rapporteur on torture and other cruel, inhuman or degrading treatment or punishment, Manfred Nowak; the Special Rapporteur on freedom of religion or belief, Asma Jahangir; and the Special Rapporteur on the right of everyone to the enjoyment of the highest attainable standard of physical and mental health, Paul Hunt: Situation of Detainees at Guantánamo Bay (E/CN. 4/2006/120)*, para 87.

^{४१३} *Van der Ven v. The Netherlands*, European Court of Human Rights, App. no. 50901/99, Judgement, 4 February 2003.

^{४१४} *Keenan v. The United Kingdom*, European Court of Human Rights, App. no. 27229/95, Judgment, 3 April 2001

^{४१५} *Concluding Observations of the Committee Against Torture: France (CAT/C/FRA/CO/4-6)*, para 28

^{४१६} *General Comment 20 (HRI/GEN/1/Rev. 9)* para 11. See also *Sharma v. Nepal*, Human Rights Committee Communication 1469/2006, 28 October 2008, para. 7. 2

^{४१७} *El-Megreisi v. Libyan Arab Jamahiriya*, Human Rights Committee, communication no. 440/1990, 23 Mar 1994.

^{४१८} *Prosecutor v. Blaškić*, ICTY, Trial Chamber, no IT-95-14-T, Judgment, 3 March 2000, paras 186, 713 and 716 थुनुवाहरूलाई युद्धभूमि नजिकै जबर्जस्ती सुरुङ्ग खन्न लगाउने कार्य क्रूर व्यवहार सरह हुन्छ।

^{४१९} यस अपराधका लागि ‘व्यक्तिहरू’मा मृतक पनि पर्न सक्दछन्। पीडित व्यक्ति मानहानि वा अपमान वा अन्य उल्लङ्घनको अस्तित्वका लागि व्यक्तिगत रूपमा सचेत हुनुपर्छ भन्ने जरुरी छैन भन्ने बुझिन्छ। यस तत्वले पीडितको सांस्कृतिक पृष्ठभूमिका सम्बद्ध पक्षहरूमाथि विचार गर्दछ।

- बेइज्जती, अपमान तथा अन्य उल्लङ्घनको चरमता यस्तो थियो कि त्यसलाई सामान्यतया व्यक्तिगत मर्यादामाथि आघातको रूपमा स्वीकार गरिएको हुन्छ।

माथि उल्लेख गरिएका अन्य उल्लङ्घनमा जस्तै, यसका वस्तुगत तथा विषयगत पक्षहरू बेइज्जतीको चरमताको निर्धारण गर्नमा सम्बन्धित छन्। उदाहरणका लागि, कुनै संवेदनशील पीडित व्यक्ति अरू पीडितहरूको तुलनामा केही निश्चित अपमानजनक व्यवहार वा बेइज्जतीबाट बढी नराम्रोसँग प्रभावित भएको हुनसक्छ। “सामान्य स्वीकारोक्ति” सँग सम्बन्धित तत्वले यस प्रतिबन्धान्तर्गत पर्ने व्यवहारले वस्तुगत रूपमा बेइज्जती वा अपमान गरेको कुरालाई सुनिश्चित गर्दछ। उदाहरणका लागि, बाबु र छोराहरूलाई एकअर्कालाई पिट्न बाध्य पार्ने तथा कैदीहरूलाई अरू बन्दीका सामुनै यौन सम्पर्क गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई अदालतहरूले अमानवीय व्यवहार भनेका छन्^{४२०}। त्यस्तै, महिलालाई टेबलमा नाच्न बाध्य पार्ने वा थुनुवाहरूलाई सुरुङ वा चिहान खन्न लगाउने कार्यलाई अपमानजनक वा बेइज्जतीपूर्ण व्यवहार भएको पाइएको छ^{४२१}। गाईबस्तु चराउने लट्ठीले कैदीहरूलाई घोच्नु तथा डरका कारण उनीहरूलाई दयाको भीखका लागि गिडगिडाउन लगाउनु मानव मर्यादाविरुद्धको अपमानको रूपमा लिएको थियो^{४२२}।

७.३ यातनाका आरोप

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगलगायत नेपालका प्रमुख मानवअधिकार सङ्गठनहरूले दृढका क्रममा भएका यातनाका विश्वसनीय आरोपहरूको अभिलेख राखेका छन्। उपलब्ध तथ्याङ्कअनुसार, दुवै पक्षले केरकारका क्रममा तथा गलत ठानिएको कार्यमा सजायको रूपमा यातनालाई नियमित रूपमा प्रयोग गरेका थिए भनिन्छ। यातनाका विधि तथा साधनहरू विभिन्न खालका हुन्थे र निसन्देह पीडा दिनमा ती प्रभावकारी थिए। यी विधि र साधनहरूको सङ्क्षिप्त विवरणपछि, छलफल यातनाको प्रयोगको सम्बन्धमा देखिएको प्रवृत्तिको वर्णनतर्फ फर्कनेछ। प्रत्येक प्रवृत्तिलाई एक वा सोभन्दा बढी प्रतीकात्मक घटनाहरूद्वारा प्रस्ट पारिएको छ।

७.३.१ विधि र साधन

कष्ट दिने अहिलेसम्मको सबैभन्दा सामान्य विधि भनेको उपकरण तथा साधनको प्रयोग नगरी हातखुट्टाको प्रयोग थियो – पीडितलाई लात हान्ने, हिकार्उने, थप्पड मार्ने वा मुक्का हान्ने। प्रतिवेदनहरूका अनुसार, पीडितहरूमाथि अनियन्त्रित रूपमा बारबार हिंसा गरिन्थ्यो अर्थात् उनीहरूलाई कैद गर्नेले शरीरको कुनै पनि भागमा जहाँ हिकार्उन सक्थ्यो त्यहाँ हिकार्उन्थ्यो। यस्ता मुक्का हान्न विभिन्न औजारको प्रयोग गरिन्थ्यो। थुनुवाहरूले आफूलाई पाइप, पोल, लाठी, पोलिथिन, धातुका रड, रबर (उदाहरणका लागि, गाडीको सिसाको वाइपर) र राइफलको कुन्डाले पिटेको बताए^{४२३}।

यातना दिने साधनका रूपमा धारिला हतियारहरूको प्रयोग गरिएको थियो, खासगरी नेपालीहरूको परम्परागत हतियार खुकुरी/छुरी जुन पीडितको जीउमा धस्न, काट्न र अङ्गभङ्ग गर्न प्रयोग गरिएको थियो। आवृत्तिमा केही कम भए पनि बञ्चरा र गैती^{४२४} पनि त्यसैगरी प्रयोग गरिएका थिए। अझ बर्बर रूपमा, घरेलु रूपमा बनाइएका बम तथा विस्फोटक पदार्थहरू पीडितको मुखमा राखिदिने, बाँधेर राखेको पीडितको तलपट्टि राखिदिने अथवा पीडितमाथि नै फ्याँक्ने काम गरिएको थियो भनिन्छ। यातना दिन वा अङ्गभङ्ग गर्नमा प्रयोग गरिएका अन्य औजारमा हातेआरा, काँटी र मार्तोल, सियो (औँलाको टुप्पामा घोच्न), कोदालो/साभेल, चुरोट, लाइटर र मैनबत्ती (पीडितलाई पोल्न) थिए।

^{४२०} *Čelebići Case*, ICTY Trial Chamber (1998) para 1067, 1066 (see footnote 408)

^{४२१} *Kunarac et al.*, ICTY, Trial Chamber, (2001) para 772 (see footnote 154); *Prosecutor v. Aleksovski*, ICTY, Trial Chamber, case no. IT-95-14/1-T, 25 June 1999, para 229.

^{४२२} *Čelebići Case*, ICTY Trial Chamber (1998) para 1058 (see footnote 408)

^{४२३} पीडितहरूलाई पोल्ने सिस्नोले कोरां हानिएका वा सिस्नोका पातहरू शरीरका संवेदनशील अङ्गमा पीडाजनक तरिकाले सुन्निने गरी दल्लिएका समाचारहरू बारबार आएका थिए।

^{४२४} म्याटोक बञ्चरो वा गैती जस्तै हुन्छ र त्यसको एकापट्टिबाट जमिन खन्न वा गोड्न सकिन्छ।

लगभग सबै पीडितलाई आँखामा पट्टी र हातमा हतकडी लगाइएको हुन्थ्यो र थुप्रैलाई महिनौसम्म । यस तरिकाले कसैलाई नियन्त्रणमा राखेपछि ऊ दिग्भ्रमित तथा जोखिमपूर्ण अवस्थामा भएको कुरालाई राम्ररी लिपिबद्ध गरिएको छ^{४२५} । एकपल्ट नियन्त्रणमा ल्याएपछि, विभिन्न प्रकारका प्रविधिहरू प्रयोग गरिएका हुन्थे – जसमा सबैलाई थाहा भएको खुट्टाको पाइतालामा पिट्ने (फलङ्गा)देखि लिएर हड्डी वा मांशपेशीमा क्षति पुग्नेगरी शरीर, खुट्टा वा ढाडमा गहुङ्गो पाइप/रड/लाठीले पेल्लेसम्मका छन् । हात, खुट्टा वा हातका औंलाहरू भाँचिएका तथा काँटी वा सियो औंलामा जबर्जस्ती घुसाइएको वा किचपिच पारिएका भन्ने आरोपहरू पनि छन् । लामो समयसम्म पीडितहरूलाई पानीमा उभिन लगाइएको र कहिलेकाहीँ पानीमा नै बिजुलीको करेन्ट लगाइएको भन्ने अन्य प्रतिवेदनले आरोप लगाएका छन् ।

‘डुवाएर मारेजस्तो गर्ने अभ्यास’ पनि पटकपटक प्रयोग गरिएको भनिन्थ्यो जसमा पीडितलाई निजको टाउको शरीरभन्दा तल हुनेगरी भुन्ड्याइएको हुन्थ्यो र उनीहरूको मुख या त टेप लगाएर टालिएको या सम्पूर्ण अनुहार कपडाले ढाकिएको हुन्थ्यो । अनि तिनका नाकमा वा तिनका अनुहारमा राखिएको भिजेको तौलियामा पानी खन्याइन्थ्यो^{४२६} । यो र यस्तैखालका पानीमा डुवाएर मारेजस्तो गर्ने र सास थुनिएजस्तो गराउने तरिकालाई विभिन्न निकायद्वारा यातना भनी परिभाषा गरिएको छ^{४२७} । केही पीडितलाई लामो बाटोसम्म गहुङ्गो भारी बोक्न, घाममा उभिन, काँधमा टायर बोकेर उभिन बाध्य पारिएको हुन्थ्यो वा घाँटीसम्म आउनेगरी खाडलमा पुरिएको हुन्थ्यो भनिन्थ्यो ।

अभिलेख भण्डारमा भएका घटनाहरूले द्वन्द्वकालमा प्रचलनमा रहेको अभद्र व्यवहारको अर्को विधिको पनि पहिचान गरेका छन् – विभिन्न मुद्रामा पीडितलाई भुन्ड्याउने तर प्रायः टाउको तल र जीउ माथि गरेर । यो केरकार गर्ने कक्षका चार पर्खालभित्र वा बाहिर रूख वा पोलमा गरिन्थ्यो । अधिकांश अवस्थामा यो पीडितलाई पिट्ने वा बिजुलीको करेन्ट लगाउने जस्ता कुनै न कुनै प्रकारको यातना वा अभद्र व्यवहारको पूर्वसङ्केत थियो । पहिचान गरिएका अरू दुईवटा घटना पनि थिए जसमा पीडितका आँखामा एसिड खन्याइएको भनिएको थियो र कम्तीमा एउटा घटनामा आँखाहरू निकालिएका थिए^{४२८} । कम्तीमा तीनवटा घटनामा पीडितलाई डोरीले बाँधेर घिसारिएको थियो भनियो^{४२९} ।

७.३.२ अनुसन्धान गर्ने वा माओवादीको पिछ्छा गर्ने क्रममा सुरक्षाफौजद्वारा गरिएको भनिएका यातना

उपलब्ध जानकारीले सुरक्षाफौजका तीनवटै अङ्गहरूलाई यातनाका घटनामा मुछेको छ भनिएको छ । सङ्कलित प्रतिवेदनहरूले के सङ्केत गर्दछन् भने सुरक्षाफौजले सामान्यतः पीडितहरूबाट जानकारी थुत्ने र केही हदसम्म सजाय दिने उद्देश्यले यस्ता विधिहरूको प्रयोग गर्नु जसले यातना दिइएको भन्ने आरोपहरू जन्मायो । स्वाभाविक रूपमा यस प्रवृत्तिमा यातनाका आरोपहरू पर्दछन् जुन यातना सुरक्षाफौजमाथि वा “सामन्ती” निसानामाथि गरिएको माओवादी आक्रमणपछिको अवस्थामा वा गुप्तचरीबाट प्राप्त सूचनाका आधारमा गरिएका कारवाहीका सन्दर्भमा भएका थिए^{४३०} ।

माओवादी आक्रमणपछि, सुरक्षाफौज नजिकैका गाउँहरूमा पस्थे र जो उनीहरूलाई आक्रमणमा संलग्न भएको जस्तो लाग्थ्यो वा जोसँग आक्रमणमा संलग्न भएकाहरूबारे जानकारी छ जस्तो लाग्थ्यो तिनलाई लिएर जान्थे । पक्राउपछि, व्यक्तिहरूलाई सुरक्षाफौजका आआफ्ना अड्डा, ब्यारेक वा थानामा ल्याइन्थ्यो र सुरक्षाफौजले जानकारी खुलाउन करकापयुक्त विभिन्न तरिका लागू गर्थ्यो । पीडितहरूलाई माओवादीका संरचना, कारवाही वा हतियार भण्डारको अस्तित्व वा ठाउँलगायत तिनका गतिविधि, परिवार तथा राजनीतिक सम्बन्ध, र अरूका नाम, गतिविधि, ठाउँ र निजी विवरणबारे प्रश्न गर्दथे । यस्तो केरकारका

^{४२५} See, e. g., Physicians for Human Rights, *Interrogations, Torture and Ill Treatment: Legal Requirements and Health Consequences*, 14 May 2004, p. 6-7, Available from physiciansforhumanrights.org/library/documents/reports/iraq-medical-consequences-of.pdf. See also *Concluding Observations of the Committee Against Torture: Israel(A/52/44)*, para 257, describing “hooding” as cruel treatment.

^{४२६} सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारमा यस्ता २० वटा भन्दा बढी घटना अभिलेख गरिएका छन् ।

^{४२७} Human Rights Watch, *Open Letter to Attorney General Alberto Gonzales*, 5 April 2006. Available from www.hrw.org/en/news/2006/04/05/open-letter-attorney-general-alberto-gonzales. See also *Concluding Observations of the Committee Against Torture: Israel(A/52/44)*, para 257.

^{४२८} Ref. No. 2004-06-06-incident-Kalikot_5193

^{४२९} उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref. Nos. 4872, 5788. Ref No. 2004-02-15-incident-Bardiya_ 5224.

^{४३०} उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत ।

बेला दिइएको भनिएको यातना पीडितबाट कुनै न कुनै जानकारी वा स्वीकारोक्ति प्राप्त नगरेसम्म जारी रहन्थ्यो । कुनै पीडित विशेषले वास्तवमा कुनै आक्रमणमा भाग लिएको छ भन्ने शङ्का लागेमा सुरक्षाफौजले निजमाथि सजाय वा प्रतिशोधको रूपमा यातना दिएको हुनसक्ने प्रतिवेदनहरूले जनाउँदछन् ।

सुरक्षाफौजले धेरैजसो प्रयोग गर्ने भनिएको विधि पीडितलाई मुड्की वा लाठीले टाउको र शरीरका विभिन्न भागमा हिकार्उने र पीडितलाई लात्तले हान्ने वा कुल्चने थिए । शारीरिक तीव्रताको स्तर पीडितपिच्छे, फरक हुन्थ्यो – पीडितलाई ससाना आल्पिनले घोच्नेदेखि लिएर कुटेर मार्नेसम्मका । त्यसका बीचमा पानीमा डुबाएर मारेको जस्तो गराउने, चुरोटले पोल्ने, खुट्टाका पाइतालामा पिट्ने, बेल्लाले शरीरमा पेल्ले र नक्कली हत्या गराउने घटनाहरू हुन्थे ।

प्रतिवेदनमा पक्राउ गरिएका माओवादी समर्थकहरूलाई ब्यारेकबाहिर सुरक्षाफौजका साथमा देखिएका घटनाहरू पनि समावेश गरिएका छन् । उनीहरूलाई माओवादीसँग आबद्धता भएका स्थानीय व्यक्तिहरूलाई चिनाउन प्रयोग गरिएको थियो भनिन्थ्यो । यी “सुराकीहरू”लाई उनीहरूको प्रयोजन सिद्धिएपछि कहिलेकाहीं पछि सुरक्षाफौजद्वारा मारिएका थिए अथवा रिहा नै गरिए पनि तिनले माओवादीको “सुराकीहरू”को आरोपमा त्यसका परिणामहरू भोग्नुपर्ने खतरा हुन्थ्यो^{४३१} ।

महिला तथा बालबालिकाले पनि विभिन्न सुरक्षाफौजका हातबाट यातना सहनुपर्थ्यो । यातनाका घटनाहरू समावेश गरिएका थुप्रै प्रतिवेदनहरू यौन प्रकृतिका यातनासम्बन्धी घटनाहरू पनि समावेश गरिएका थिए^{४३२} ।

प्रतीकात्मक घटना ७.१^{४३३}

घटना विवरण: उच्चायुक्तको कार्यालय–नेपालले प्युठानको खलङ्गास्थित शाही नेपाली सेनाको ब्यारेकमा भएका यातनाका आठवटा घटनाको अभिलेख राख्यो ।

माओवादी कार्यकर्ता वा समर्थक भएको आशङ्का गरिएका सबै पीडितलाई शाही नेपाली सेनाद्वारा २०६० चैत ६ गते र २०६२ पुस १३ को बीचमा पक्राउ गरिएको थियो । छुट्टाछुट्टै अन्तर्वार्तामा उनीहरूले पक्राउपछि आफूलाई आँखामा पट्टी तथा हातमा हतकडी लगाइएको र त्यसपछि कुटपिट गरिएको, लात्तले हानिएको र घुस्सा, लाठी, पेटी, प्लास्टिक पाइप तथा राइफलका कुन्डाले कुटिएको बताए । यस्तो दुर्व्यवहार ३० मिनेटदेखि केही घण्टासम्म हुन्थ्यो र कहिलेकाहीं केही दिनसम्म बीचबीचमा लगातार भइरहन्थ्यो । थुनुवाहरूमध्ये चारजनाले आफूलाई “पानीमा डुबाएर मार्ने” जस्तो गरिएको बताए, जसमा उनीहरूलाई नाक र मुखमा पानी खन्याएर अब म डुबेर मर्दैछु जस्तो अनुभव गराइन्थ्यो । आठमध्ये एकजनाले आफूलाई जिउँदै पुर्ने धम्की दिइएको र खाडलमा राखेर माथिबाट फोहोर खन्याएको कुरा बताए ।

विश्लेषण: निषेधित प्रयोजनका लागि चरम कष्ट वा पीडा दिन गरिने व्यवहार नै यातना हो । मानवअधिकार निकायहरूले केही व्यवहार, विशेषगरी कुट्ने, लात्तले हान्ने र मुक्का हान्ने/हिकार्उने कार्य, आफैँमा यातना भएको पाएका छन् । खलङ्गा ब्यारेकमा थुनिएका आठ थुनुवाले दिएका बयानहरू धेरै पक्षमा समानखालका छन् । ती व्यक्तिले एकै खालको कुटाइ खाएको र यो उस्तै समयको अन्तरालमा भएको कुरा बताएका थिए । उनीहरू सबैले आफूलाई हातमा हतकडी तथा आँखामा पट्टी लगाइएको र उस्तै खालको अभद्र व्यवहार गरिएको कुरा बताए । “पानीमा डुबाएर मार्ने” जस्तो कार्य कष्टको न्यूनतम चरमपनामा पुग्न पर्याप्त थियो कि थिएन त्यसका लागि उमेर, लिङ्ग, संवेदनशीलता, स्वास्थ्य अवस्थालगायतका कुरालाई समग्रतामा लिएर त्यसको पीडितमा कस्तो असर पर्‍यो भन्ने कुराको अध्ययन गरिनुपर्छ । यस घटनामा गरिने छानबिनले माथि खण्ड ७.२ मा उल्लेख गरिएका “सम्बद्ध कानुनी खाका”बमोजिम

४३१ ४३१. हेर्नुहोस् अध्याय ५ – गैरकानुनी हत्या ।

४३२ ४३२. यौन हिंसाका घटना अध्याय ८ मा छलफल गरिएका छन् ।

४३३ ४३३. OHCHR source confidential Ref. Nos. 5209, 5195, 5196, 5184, 5108, 4954, 5021, 4959; OHCHR – Nepal; *Giri v. Nepal*, Human Rights Committee Communication 1761/2008, 27 April 2011 para 9.

वस्तुगत तत्वका अतिरिक्त यी आत्मगत तत्वहरूको पनि अध्ययन गर्नुपर्छ । यो प्रतिवेदनको निष्कर्ष छ कि यातना दिइएको छ, शङ्का गर्ने मनासिब आधार विद्यमान छ भने अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअनुसार यस घटनाको (र अन्यको) अनुसन्धान गर्नु बाध्यात्मक हुन्छ । त्यस्तै, दोषी पाइएको व्यक्तिलाई सजाय दिनु तथा पीडितलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउनु पनि त्यत्तिकै बाध्यकारी हुन्छ । मानवअधिकार समितिले के उल्लेख गरेको छ भने आईसीसीपीआरअन्तर्गत पीडित तथा निजको परिवारलाई प्रभावकारी न्यायिक उपचार उपलब्ध गराउनु राज्यको दायित्व हो । त्यस्तै, यातना र अभद्र व्यवहारसम्बन्धी पूर्ण र मिहिन अनुसन्धान, त्यसमा जिम्मेवार व्यक्तिहरूको अभियोजन तथा सजाय र उल्लङ्घनका लागि पर्याप्त क्षतिपूर्तिको पनि सुनिश्चित गर्नु राज्यको दायित्व हो ।

प्रतीकात्मक घटना ७.२: मैना सुनारको यातना र मृत्यु^{४३४}

घटना विवरण: शाही नेपाली सेनाका अधिकृतहरूले १५ वर्षीया मैना सुनारलाई २०६० फागुन ५ गते काभ्रे जिल्लास्थित उनको आफ्नो घरबाट वीरेन्द्र शान्ति कार्य तालिम केन्द्रमा लिएर गए । सेनाका दुई सहसेनानी (क्याप्टेन) लगायत शाही सेनाका सात अधिकृत तथा सिपाहीको उपस्थितिमा उनलाई यातना दिइयो । राम्ररी लिपिबद्ध गरिएका प्रतिवेदनहरूका अनुसार, अधिकृतहरूले मैना सुनारको टाउको ठूलो पानीको भाँडोमा एक मिनेटसम्म ६/७ पटक डुबाउन आदेश दिए । त्यसपछि, सिपाहीहरूले उनको भिजेका हातखुट्टामा चार पाँचपटक बिजुलीको करेन्ट लगाएको भनियो । यो कथित यातना डेढ घण्टासम्म जारी रह्यो र त्यसपछि उनलाई तालिम केन्द्रको एउटा बिल्डिङमा लगेर थुनियो, जहाँ उनलाई आँखामा पट्टी र हातमा हतकडी लगाइएको थियो । पछि उनले बान्ता गर्न र मुखमा फिँज काढ्न थालेको भनियो । त्यसपछि उनको मृत्यु भयो । त्यस हत्यालाई ढाकछोप गर्ने प्रयत्नस्वरूप संलग्न सेनाका कर्मचारीले उनको लासलाई कम्पाउन्ड बाहिर लगे र ढाडमा गोली हाने । उनलाई त्यहीं नजिकै गाडियो ।

यस्तो स्थितिको सामना गर्नुपरेपछि सेनाले सुरुमा मैना सुनार भाग्न खोज्दा गोली चलाइएको दाबी गर्‍यो । तर, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कतिपय सङ्घसंस्थाहरूको जोडबलपछि एउटा “कोर्ट अफ इन्क्वायरी बोर्ड” सन् २००५ मा गठन गरियो र त्यसपछि कोर्ट मार्शल पनि गठन गरियो । सेनाका तीनजनालाई “गलत प्रविधि अपनाई सोधपुछ गरेको” र “प्रचलित कानून बमोजिमको प्रक्रिया पूरा नगराई” मैनाको लास गाड्न दिएकोमा अन्ततः दोषी पाइयो । उनीहरूले मुद्दाको सुनुवाइका लागि पर्खेर जति समय जेलमा बिताए त्यति नै समय उनीहरूलाई जेल सजाय तोकियो र परिवारलाई रु २५ हजार देखि रु ५० हजारसम्म तिर्न तिनलाई आदेश दिइयो । परिवारले उक्त रकम अस्वीकारेर फेरि कानुनी प्रक्रिया सुरु गर्न खोजे पनि जिल्ला प्रहरी कार्यालयले जाहेरी दर्खास्त दर्ता गर्न मानेन । त्यसपछि परिवारले सर्वोच्च अदालतको ढोका ढकढक्यायो, जसले तीन महिनाभित्रमा सो अनुसन्धान पूरा गर्न परमादेशको आदेश दियो । यस आदेशपछि प्रहरीले घटनामा मुछिएका सेनाका चार अधिकारीविरुद्ध हत्यासम्बन्धी अनुसन्धान काभ्रेपलाञ्चोक जिल्ला अदालतमा पेश गर्‍यो । सर्वोच्च अदालतले एकजना शङ्कितलाई बुझाउन तथा नागरिक अनुसन्धानलाई सहयोग गर्न आदेश दियो, तर यो आदेश यो प्रतिवेदन तयार पार्दाको समयसम्म पूरा भएको छैन ।

^{४३४} Ref. No. 2004-02-17 - incident - Kavre_0259 . सत्य र न्यायको खोजीमा पीडितकी आमा निरन्तर लागिरेकाले, शायद यो द्वन्द्वकालको सबैभन्दा कुख्यात र चर्चित मृत्यु बन्न पुग्यो । फलस्वरूप, केही विश्वसनीय स्रोतहरूबाट प्राप्त तथ्याङ्क विस्तृत र जबर्जस्त छ । उच्चायुक्तको कार्यालय, “मैना सुनारको हिरासतमा यातना र मृत्यु : सरोकारहरूको सारसङ्क्षेप” (December 2006) Available from http://nepal.ohchr.org/en/resources/Documents/English/reports/IR/Year2006/2006_12_01_HCR%20Maina%20Sunuwar_E.pdf; *Devi Sunar v. District Police Office, Kabhrepalanchok, Dhulikhel et al.* . Nepal Kanoon Patrika, Supreme Court, Case 2064/2007, Vol. 49, Issue 6, at pp 738-749; Rome Statute, article 28(a) (see footnote 145) . घटनाको पूर्ण विवरणका लागि एडभोकेसी फोरमको “Maina Sunuwar – Separating Fact from Fiction”, 2010 हेर्नुहोस् ।

विश्लेषण: अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी कानूनअनुसार, व्यक्तिगत फौजदारी जिम्मेवारी पीडकमाथि अधिकार भएका व्यक्तिहरूमा रहेको हुन्छ। त्यस्ता अधिकारीलाई उल्लङ्घनबारे “थाहा थियो वा थाहा भएको हुनुपर्थ्यो” र तिनले उपयुक्त कार्य गर्न सकेनन्। मैना सुनारसम्बन्धी तथ्यहरूले के स्थापना गरेको देखिन्छ भने वीरेन्द्र शान्ति कार्य तालिम केन्द्रको प्रभावकारी नियन्त्रणमा रहेका र चेन अफ कमान्डको अफ्र त्योभन्दा माथि रहेकाहरूलाई मैना सुनारलाई दिइएको यातना तथा उनको मृत्युका आरोपहरूबारे थाहा थियो। अबको प्रश्न के हो भने प्रत्येक तहगत श्रेणीमा रहेका वरिष्ठहरूले “त्यस्तो कार्य हुन नदिन वा त्यसलाई दबाउन वा यस विषयलाई अनुसन्धान र अभियोजनका लागि दक्ष अधिकारीसमक्ष पेश गर्न आफ्नो अधिकारमा रहेका सबै आवश्यक र मनासिब उपायहरू” गरे कि गरेनन् भन्ने हो। यस मुद्दामा भएका सामग्रीहरूले घटना भएपछि सैन्य नेतृत्वले मुद्दा कमिसन अफ इन्क्वायरी बोर्ड र त्यसपछि कोर्ट अफ मार्शलमा पेश गरेको कुरा जनाउँदछन्। तर, सामग्रीमा भएको कुनै पनि कुराले त्यो अपराध रोक्न सक्ने निरोधक वा निग्रहकारी कार्य गरेको जनाउँदैनन्। कोर्ट मार्शलले दिएको सजाय, अभियुक्तहरूको सानो सूची तथा नागरिक न्यायिक अनुसन्धानलाई सहयोग गर्न नसकेको आलोकमा, सेनाको नेतृत्वद्वारा गरिएका यी कार्यले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून वा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनअन्तर्गतका दायित्वहरू पूरा गर्ने सम्भावना छैन।

माओवादी तथा तिनका समर्थकहरू मात्र यातनाका कथित पीडितहरू थिएनन्। द्वन्द्वका बेला कार्यरत दलित मुक्ति मोर्चा, अखिल नेपाल राष्ट्रिय स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियन (अनेरास्ववियु), नेपाल ट्रेड युनियन महासङ्घ तथा अखिल नेपाल महिला सङ्घ जस्ता कतिपय समूहहरू आस्थाका रूपमा माओवादीसँग नजिक थिए^{४३५}। द्वन्द्वको अवधिभरि माओवादीको उद्देश्यप्रति सहानुभूतिशील वा त्यस्तो भएको ठानिएका मानिसलाई वा अन्य प्रकारले माओवादीसँग सम्बन्धित मानिस (उदाहरणका लागि, माओवादीका आफन्त)लाई पनि सुरक्षाफौजद्वारा निसाना बनाइएको थियो भनिन्छ।

माओवादीसँग कुनै पनि सम्बन्ध नभएकाहरूसँग पनि अभद्र व्यवहार गरिएको कुरा प्रतिवेदनहरूले देखाउँदछन्। उदाहरणका लागि, सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारले ४० वटा घटनाका अभिलेख राखेको छ, जसमा सुरक्षाफौजको प्रतिकूल हुने गरी समाचार लेख्दा पत्रकारहरूले अभद्र व्यवहार खेप्नुपरेको^{४३६} र अर्का नौवटा घटनामा^{४३७} माओवादीहरूको उपचार गरेकोमा सजायस्वरूप चिकित्साकर्मीहरूलाई यातना (कुटिएको) दिइएको वा मारिएको थियो भनियो^{४३८}। शायद सर्वाधिक खतरामा शिक्षक, विद्यार्थी तथा मानवअधिकार रक्षकहरू थिए। चौध मानवअधिकार रक्षक र १३० शिक्षकलाई, उपलब्ध तथ्याङ्कअनुसार, सुरक्षाफौजद्वारा यातना दिइयो भनियो। एउटा उल्लेख्य घटना: मान्मामा सँगै हिँडिरहेका एक पत्रकार र अर्को एक मानवअधिकार कर्मीलाई सुरक्षाफौजले नराम्रोसँग आक्रमण गर्‍यो भनियो^{४३९}।

कुनै पीडित व्यक्तिको राजनीतिक आवद्धता बहुधा नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)सँग हुने गरेको भनिए पनि अभिलेख भण्डारमा राखिएका २४ वटा घटनामा पीडित व्यक्तिको आवद्धता नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (एमाले)सँग थियो भनियो।

७.३.३ सजाय वा करकापको साधनको रूपमा माओवादीद्वारा दिइएको भनिएको यातना

द्वन्द्वको एक पक्षको रूपमा नेकपा (माओवादी)ले जेनेभा महासन्धिहरूका साभा धारा ३ का प्रावधानहरूको सम्मान गर्नुपर्दथ्यो। जनमुक्ति सेना, माओवादी संयन्त्रका राजनीतिक कार्यकर्ता तथा अन्य सदस्यहरूले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय

^{४३५} थप यस्ता सङ्घसंस्थाहरूको सूची र तिनका कामकारवाहीको विश्लेषणका लागि हेर्नुहोस् International Crisis Group, *Nepal's Maoists*, p. 11 (see footnote 28)

^{४३६} उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref. No. 4964.

^{४३७} उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref. No. 2443.

^{४३८} यो पछिल्लो कार्यले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको दुई किसिमले उल्लङ्घन गरेको छ। जेनेभा महासन्धिहरूको अतिरिक्त सन्धिपत्र २ को धारा १० ले भनेको छ: “चिकित्सासम्बन्धी क्रियाकलापमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई चिकित्सासम्बन्धी नैतिकतासँग सम्बन्धित नियमहरू वा घाइते वा विरामीको फाइदाका लागि बनाइएका अन्य नियमहरू वा यस सन्धिपत्रको विपरीत न त कुनै कार्य गर्न बाध्य पारिनेछ वा विपरीत कार्य गर्न लगाइनेछ वा न त यसले आवश्यक ठानेका कार्यमा नलाग्न बाध्य तुल्याइनेछ।” यो नियम प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको अङ्ग बनिसकेको छ। See, e. g., United States Senate Committee on the Judiciary, Human Rights and the Law Subcommittee, Statement for the Record from Physicians for Human Rights “The ‘Material Support’ Bar: Denying Refuge to the Persecuted?” 19 September 2007.

^{४३९} Ref. No. 2006-02-13-incident-Kalidko_4934.

कानूनअन्तर्गत उनीहरूले आफ्नो नियन्त्रणमा लिएका जोसुकैसँग मानवोचित व्यवहार गर्न आवश्यक थियो। कसैलाई पक्राउ गरेपछि वा नियन्त्रणमा लिइसकेपछि त्यस व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक रूपमा हानि पुऱ्याउनुहुँदैन। यो प्रतिबन्ध पीडित गैरसैनिक वा लडाइँबाट अलग भएको शत्रुपक्षको लडाकु जोसुकै भए पनि समान रूपमा लागू हुन्थ्यो।

क) शान्ति सुरक्षा कायम राख्ने तथा 'जनन्याय'को साधनको रूपमा यातना

माओवादी कार्यकर्ताहरूले आफूले अपराधिक गतिविधिमा संलग्न भएको आशङ्का गरेका मानिसलाई पटकपटक पक्राउ गरेको देखिन्थ्यो^{४४०}। यी अधिकांश कथित पीडितहरू साधारण नागरिक थिए। तर, सुरक्षाफौजका सदस्यहरू, जस्तो प्रहरी कर्मचारी र माओवादी कार्यकर्ता स्वयं पनि, नेकपा (माओवादी)द्वारा अभ्यास गरिएको प्रहरी अधिकारबाट पीडित थिए। मुख्य निसानाहरू माओवादीले जासूस वा सुराकी भनी आशङ्का गरेका मानिस थिए। त्यसबाहेकका पीडितहरूमा चोरी, हत्या, दोस्रो विवाह/बहुविवाह, 'अनैतिक चरित्र,' भ्रष्टाचार, मादक पदार्थ बनाउने/विक्री गर्ने/उपभोग गर्ने, मजदुरहरूसँग अभद्र व्यवहार गर्ने र काठ चोरी निकासी गर्ने कार्यमा अभियोग लगाइएका व्यक्तिहरू थिए।

अर्धन्यायिक प्रक्रियाको परिणामस्वरूप यातना हुन गएको भनिएका घटनाहरू पनि छन्^{४४१} जसमा अभियुक्तलाई "जनता"का समक्ष मुद्दा चलाइन्थ्यो र कष्टपूर्ण सजाय सुनाइन्थ्यो, जुन यातनाको तहमा पुग्न पर्याप्त थियो। अरू बेला, सजाय तत्काल दिइन्थ्यो। कार्यकर्ताहरू अभियुक्तलाई लिएर जान्थे र ठाउँको ठाउँ सजाय दिइन्थ्यो^{४४२}। सानो सङ्ख्याका घटनामा माओवादी गतिविधि, खासगरी शान्ति सुरक्षा कायम राख्नेमा "हस्तक्षेप" गर्न खोज्ने प्रहरी अधिकारीहरूलाई सजाय दिने माओवादीहरू पनि थिए।

अभिलेखन गरिएका घटनाहरूमा सबैभन्दा सामान्य यातनाको विधि कुटपिट थियो। हात, खुट्टा, राइफल वा लाठीले बाहेक अन्य तरिकाले शारीरिक कष्ट दिने उदाहरणहरूको अभिलेख राखिएन। मनोवैज्ञानिक यातना दिने घटनाको अभिलेख राखिएको थियो जसमा केही निश्चित पीडितलाई तिमीहरूको हत्या गरिदछ भनी डर देखाइएको हुन्थ्यो^{४४३}।

माओवादी कार्यकर्ताले सुरक्षाफौजका सदस्यहरूलाई यातना दिएको भनिएका घटनाहरू भएका भए पनि उपलब्ध तथ्याङ्कले यो अभ्यास व्यापक वा विशेषगरी आम रूपमा प्रचलनमा नभएको कुरा बताउँछन्। सेना, प्रहरी तथा सशस्त्र प्रहरीका सदस्यहरूलाई अधिकांशतः घर बिदामा हुँदा वा बाटामा, खासगरी द्वन्द्वको पछिल्लो अवधितिर पक्राउ गरियो^{४४४}। पक्राउपछिको सबभन्दा ठूलो उद्देश्य पीडितलाई सुरक्षाफौज छाड्न विश्वस्त पार्ने, उनीहरूले त्यहाँ प्रवेश गरेमा उनीहरूलाई सजाय दिने अथवा उनीहरूले गरेका कुनै पनि माओवादी विरोधी गतिविधिको बदला लिने हुन्थ्यो।

प्रतीकात्मक घटना ७.३^{४४५}

घटना विवरण: सशस्त्र, छद्मरूप धारण गरेका आठ नौजना माओवादीको एक समूहले पर्वत जिल्लामा एक ७४ वर्षीय वृद्धका खुट्टा भाँचे। माओवादीहरूले उनलाई जिल्ला विकास समितिका सभापतिसँग नजिक भएको, स्थानीय समितिका कोषबाट रकम हिनामिना गरेको र आठजना माओवादीलाई सम्झाएर आत्मसमर्पण गराएको आरोप लगाइएको थियो। ती वृद्धका दुवै खुट्टा नराम्रोसँग भाँचिएकाले सोको उपचारका लागि गण्डकी अस्पताल पोखरामा लगियो।

४४० उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref No 1861.

४४१ See section 9. 3. 5, The Maoist "Justice System" p. 187

४४२ उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref Nos 1885, 5396.

४४३ उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref No 0003.

४४४ उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref. No 1806.

४४५ उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref. No. 5751.

विश्लेषण: यस घटनामा कष्ट दिइएको भन्ने कुरा स्पष्ट छ र यो सजाय नै दिने उद्देश्यले गरिएको भनिएकाले दिइएको कष्ट वा पीडाले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनले खोजेअनुसारको चरम तहको मापदण्ड पूरा गरेमा यो यातनाको रूपमा वर्गीकरण हुनेछ। माथि उल्लेख गरिएभन्ना, यस घटनाले चरमताको न्यूनतम मापदण्ड पूरा गर्छ कि गर्दैन भन्ने सम्बन्धमा गरिने छानबिन वस्तुगत तथा आत्मगत दुवै हुन्छ। पीडितको उमेर आत्मगत जाँचमा एउटा महत्वपूर्ण तत्व हुनेछ र हड्डी धुलोपीठो हुनेगरी खुट्टा भाँच्ने कामले चरमताको वस्तुगत मापदण्ड पूरा गर्नेछ। यस घटनाको सुनुवाइ गर्ने अदालतले सम्भवतः यस घटनालाई यातनाको युद्धअपराधको रूपमा पाउनेछ।

ख) करकापको साधनको रूपमा यातना

अर्धफौजदारी न्यायका घटनाका अतिरिक्त, माओवादीहरूले आफ्नो मूल उद्देश्यलाई अगाडि बढाउन, राजनीतिक रूपले अभिप्रेरित होस् वा सैनिक रूपले, यातना दिएको भनियो। उदाहरणका लागि, सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्र सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारले माओवादीले घोषणा गरेको बन्द^{४४६} उल्लङ्घन गरेकाले कुटाइ खाएको भनिएका घटना; घर वा बिल्डिङ खालि नगरेको मानिसलाई यातना दिइएको; जग्गा नबुझाएका; माओवादी कार्यकर्ताका लागि खाना नपकाएको; माओवादीलाई पैसा वा कर नतिरेको; माओवादीमा प्रवेश गर्न नमानेको; सुरक्षाफौजमा परिवारको कुनै सदस्य लगाएको वा त्यस्तो व्यक्तिका गतिविधिबारे जानकारी वा ऊ कहाँ छ भन्नेबारे केही नखुलाएकोमा सजायको रूपमा; राजनीतिक वा वैचारिक भिन्नताका कारण, उदाहरणका लागि, नेपाली काङ्ग्रेस वा एमालेको सदस्य भएको, वा अन्यथा माओवादीविरुद्ध बोलेको; माओवादीसँग नमिलेको वा प्रतिकार समिति जस्तो माओवादी विरोधीसमूह वा पार्टीमा लागेको अभिलेख राखेको छ। कुटपिट गर्नु, हातखुट्टाका हड्डी भाँच्नु र पीडितलाई गोली हान्नु आम प्रचलनमा रहेका कष्ट दिन प्रयोग गरिएका विधिहरू थिए। अभिलेख भण्डारमा व्यक्तिहरूलाई गोली हानिएको तर नमारिएका कतिपय घटना छन्^{४४७}।

अरूले पनि सजाय पाए, जसको कारण थाहा भएको छैन। माओवादीहरू स्वयं वा पूर्वमाओवादीहरूलाई पनि खराब आचरणका लागि वा पार्टी छोड्न खोजेको भनी यातना दिइयो भनियो। महिला र बालबालिकालाई पनि छाडिएन। महिला र बालबालिकालाई भिन्नाभिन्नै किसिमले वा भिन्नाभिन्नै उद्देश्यले यातना दिइएकोमा भने खास प्रवृत्ति खुट्याउन सकिएन।

प्रतीकात्मक घटना ७.४^{४४८}

घटना विवरण: पीडितले शिक्षक भएर ११ वर्षसम्म र गाउँ विकास समिति (गाविस)को सचिव भएर २८ वर्षसम्म सेवा गरे। सन् २००२ को फेब्रुअरीमा उनको घरमा आएका जनमुक्ति सेनाका सशस्त्र सदस्यहरूले उनीसँग रु. २५ हजार चन्दा मागे। पीडितले चन्दा दिन नमानेपछि चन्दाको माग बढाएर रु. ५० हजार पुऱ्याइयो, जसलाई फेरि पनि अस्वीकार गरियो। पछि पीडितलाई उनकै घरबाट अपहरण गरी गाविस कार्यालयमा ल्याइयो। कार्यालयभित्र नेकपा (माओवादी)का २७ सशस्त्र सदस्यहरू थिए जसले फेरि उनीसँग चन्दा मागे। पीडितले आफूसँग पैसा नभएको बताएपछि उनीहरूले चन्दाको रकम बढाएर रु १ लाख पुऱ्याए। फेरि पनि त्यसलाई अस्वीकार गरेपछि, उनलाई कुटपिट गरियो। उनलाई बसाएर दुईवटा काठका नोल उनका तिघ्राका तल र माथि राखिए र त्यसमाथि कुल्चिन लगाइयो र ती नोल तिघ्रामाथि कुदाइए। उनलाई पटकपटक उठबस गर्न लगाइयो ढाडमा र टाउकाको पछ्याडि राइफलका कुन्दाले हिकार्इयो। उनले आफ्नो होश गुमाए। नेकपा (माओवादी)ले उनलाई गाउँलेका अगाडि टाउको चारपाटा मुडे, कालोमोसो दले र घाँटीमा जुत्ताका माला लाउन लगाएर चारवटा गाविस भरि घुम्न बाध्य पारे।

^{४४६} सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारले बन्द लागु गराउने क्रममा गरिएको हिसाको फलस्वरूप मृत्यु भएको घटनाको अभिलेख राखेको छ।

^{४४७} See, e. g., 2001-01-13-incident-Dhanusha_1388, 200311-07-incident-Rupandehi_5883.

^{४४८} उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref. No. 5396. नेपाली समाजमा जुतालाई फोहोर चिजको रूपमा लिइन्छ र कुनै पनि व्यक्तिको यो “सबैभन्दा तल्लो” भागको प्रतीकको रूपमा लिइन्छ – जुन भुईँसँग टाँसिएको हुन्छ।

दुई महिनामा तङ्गेपछि पीडित भागेर जिल्ला सदरमुकाम पुगे । उनका जेठा छोरालाई अपहरण गरी नौ दिनसम्म राखियो र कैदी अवस्थामा नै कुटपिट गरियो भनियो । त्यसपछि, नेकपा (माओवादी) परिवारमा कति सुन, चाँदी र अन्य सामान छन् त्यसको हिसाबकिताब राख्न अधि बढे । जेठा छोराको रिहा भएलगत्तै, त्यतिखेर १४ वर्ष पुगेका पीडितका सबैभन्दा कान्छा छोरालाई अपहरण गरियो । उनलाई एक रात राखियो र माओवादीले उनलाई कि त आफ्नो बाबुलाई ल्याउन कि बाबुको सम्पत्ति बुझाउन कि मर्न तयार हुन माग गरे । बाबुलाई ल्याउने कुरामा सहमत भएपछि उनलाई छाडियो । जब बाबुले छोराबाट उक्त सन्देश पाए अब माओवादीले मार्ने रहेछन् भन्ने विश्वास लागेर वरु सम्पत्ति बुझाइ दिनु भनेर जवाफ पठाए । सन् २००२ को डिसेम्बरमा, तीनजना इलाका कमान्डरसहित करिब ४५ जना नेकपा (माओवादी)का कार्यकर्ताले पीडितको घर आफ्नो कब्जामा लिए । त्यस घटनापछि पीडित विस्थापित भए र जिल्ला सदरमुकाममा बस्न थाले । पीडितलाई सरकारबाट रु. २३ हजारको क्षतिपूर्ति प्रदान गरियो ।

विश्लेषण: यी कथित तथ्यहरूले नेकपा (माओवादी)ले पीडितलाई यातना दिएको थियो भन्ने मनासिब आशङ्कालाई जन्म दिन्छन् । विशेषगरी राइफलका कुन्दाले टाउकामा कुट्ने कार्य सम्भवतः आफैँमा एउटा यातना हो । खुट्टामा नोल कुदाउने कार्यले पनि “चरम कष्ट”को न्यूनतम मापदण्ड पूरा गर्न सक्नेछ, यद्यपि अन्य तत्वहरू (जस्तै, समयको अवधि र जुन तीव्रताका साथ त्यो पीडा वा कष्ट दिइयो त्यो तीव्रता एवं पीडितको उमेर र स्वास्थ्य स्थिति)का सम्बन्धमा विचार गर्नु आवश्यक छ । करकाप, जुन यस घटनापछाडिको उद्देश्य रहेको देखिन्छ, रोम विधानमा दिइएको यातनाको परिभाषामा सूचीकृत निषेधित उद्देश्यहरूमध्येको हो । त्यसैले, अदालतले कष्टको न्यूनतम सीमा र निषेधित प्रयोजनका पूर्वआवश्यकताहरू दुवै पूरा भएको पाउन सक्नेछ र त्यसो भएमा साभा धारा ३ को उल्लङ्घन हुनेछ ।

७.४ अङ्गभङ्गका आरोप

माथि वर्णन गरिएभैं, अङ्गभङ्गलाई जेनेभा महासन्धिहरूको साभा धारा ३ अन्तर्गत निषेध गरिएको छ । यसलाई अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनका यातनाविरोधी प्रावधानहरूमा पनि निषेध गरिएको छ । कुनै एक व्यक्तिले अर्को व्यक्तिलाई जानाजान अङ्गभङ्ग गर्दछ वा उनीहरूले अन्य कुनैप्रकारले अर्को व्यक्तिको शरीरबाट अङ्ग भिक्दछ वा स्थायी रूपमा अपाङ्ग बनाउँदछ भने (त्यो काम पीडितको सर्वोत्तम हितमा छैन भन्ने मानेर, जस्तो कि इमानदारीपूर्वक गरिएको आपतकालीन शल्यचिकित्सा) त्यस्तो अवस्थामा अङ्गभङ्गको अपराध गरिएको हुन्छ ।

७.४.१ सुरक्षाफौजद्वारा भएको अङ्गभङ्ग

अभिलिखित तथ्याङ्कअनुसार, सुरक्षाफौजद्वारा भएका अङ्गभङ्गका घटना बारबार भइरहने घटना थिएनन् र घटना भए पनि त्यसबाट कुनै खास स्पष्ट प्रवृत्ति देखा परेन । जब यो देखियो, यो प्रायः चरम यातनाको साधनको रूपमा, कथित माओवादी गतिविधि गरेकोमा सजायको रूपमा अथवा माओवादी कार्यकर्ता कहाँ छन् भन्ने कुरा खुलाउन करकापको रूपमा प्रयोग गरेको पाइन्छ । पीडितहरूबाट साबिती लिने क्रममा, सुरक्षाफौजले कहिलेकाहीं थुनुवाहरूका प्रायशः हातका, हड्डी, भाँच्चे^{४४९} । केही पीडितको हात, खुट्टा वा घाँटी काटिन्थ्यो^{४५०} । एउटा घटनामा, पीडितको खुट्टाको बुढीऔँलाको एक टुक्रा मासु काटेर निकालियो^{४५१} । अर्को घटनामा पीडितको चाकबाट पटकपटक मासुका टुक्रा काटेर निकालियो^{४५२} ।

७.४.२ सजाय र करकापका रूपमा माओवादीबाट भएका अङ्गभङ्ग

माओवादीले दिएको चरम यातना जस्तै, माओवादीले सर्वसाधारण नागरिक तथा सुरक्षाफौजका सदस्यहरूको अङ्गभङ्ग गरिएको थियो । सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारमा सूचीकृत अङ्गभङ्गका पीडितहरू प्रायः सबै पुरुष

^{४४९} Ref. Nos. 2005-06-12-incident-Jhapa_1557; 1996-05-06-incident-Sindhuli_0294; 2001-12-30-incident-Krave_0199.

^{४५०} उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref. No. 0189.

^{४५१} उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref. No. 0181.

^{४५२} उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref. No. 1742

थिए र तीमध्ये अधिकांशको तिनै घाउका कारण मृत्यु भएको थियो^{४५३}। अङ्गभङ्गलाई सामान्यतः माथि यातना खण्डमा बताइए जस्तै सजायको एउटा वीभत्स माध्यमको रूपमा प्रयोग गरिएको थियो।

उद्देश्यमा भएको समानताबाहेक, माओवादीहरूले गरेका गैरकानुनी हत्यासँग मिल्दोजुल्दो कार्यशैली प्रयोग गरेको भनियो। उनीहरू पीडितका घरमा जान्थे वा अन्य प्रकारले उसलाई अपहरण गर्थे, अनि पीडितलाई एकान्तस्थल लान्थे, अङ्गभङ्ग गर्थे र उसलाई त्यहीं अध्यारोमा एकै छाडेर जान्थे। कहिलेकाहीं आरोपित पीडकहरू घर फर्कथे, पीडितको परिवार तथा गाउँलेहरूलाई त्यसबारे र त्यो किन गरिएको थियो भन्नेबारे जानकारी गराउँथे र पीडितलाई कहाँ पाउन सकिन्छ भन्नेबारे पनि बताउँथे। गाउँलेहरू र/वा परिवारजनहरू अन्ततः पीडितको उद्धार गर्न सफल हुन्थे र सहायता उपलब्ध गराउँथे। अभिलेख भण्डारमा यस्ता घटनाको अभिलेख राखिएको छ जसमा माओवादीहरूले पीडितका हात, पाखुरा वा खुट्टा कि त पूरै कि आंशिक रूपमा काटेको भनिएको छ^{४५४}। खुट्टा बञ्चरो वा हम्मरद्वारा भाँचिएको हुन्थ्यो वा ढुङ्गाद्वारा किचिपिची पारिएको हुन्थ्यो^{४५५}। एक पीडितका आँखा निकालिएका थिए^{४५६} भने अरूको नाक वा कान काटिएको थियो^{४५७}। अङ्गभङ्ग गर्ने अर्को माध्यम भनेको पीडितको अनुहारमा एसिड खन्याइदिने थियो^{४५८}।

प्रतीकात्मक घटना ७.५^{४५९}

घटना विवरण: माओवादीहरू रसुवा जिल्लाका एक शिक्षक नाम उल्लेख नगरिएको कहाँ उनीहरूको पार्टीमा प्रवेश गर्न वा चन्दा दिन भनेर अनुरोध गर्दै पटकपटक पुगे। उनले ती दुवै कुरालाई अस्वीकार गरे। सन् २००२ सेप्टेम्बर मा, करीब ९ बजेतिर, नेकपा (माओवादी)का कार्यकर्ताको एउटा समूह उनको घरमा आयो र उनलाई बाहिर निकलन भन्यो। जब उनी बाहिर निकले, माओवादी कार्यकर्ताहरूले उनको हात पछाडि लगेर बाँधे र आँखामा पट्टी लगाए। तिनले उनलाई बाँच्ने मन छ कि छैन भनेर सोधे र 'कारवाही गर्न' लागेको कुरा बताए। उनको घरबाट एक किलोमिटर टाढा गएर माओवादी कार्यकर्ता रोकिए, उनलाई लडाए र धारिलो हतियारले उनको दाहिने खुट्टा छिनाए। ती पीडितले ५२ दिनसम्म अस्पतालमा बिताउनुपऱ्यो र अहिले उनले कृत्रिम खुट्टा लगाएका छन्।

विश्लेषण: यहाँ प्रस्तुत गरिएका तथ्यहरूले माओवादीहरूले पीडितलाई स्थायी रूपमा अङ्गभङ्ग गर्ने गरी ढुँडो बनाएका थिए भन्ने मनासिब आशङ्कालाई जन्म दिन्छ। पीडित सर्वसाधारण (शिक्षक) थिए कि थिएनन्, वा उनी वास्तवमा शत्रु पार्टीको सदस्य थिए कि थिएनन् भन्ने कुरा असान्दर्भिक छ। पीडितलाई नियन्त्रणमा लिइसकेपछि उनलाई जेनेभा महासन्धिहरूको साक्षा धारा ३ अन्तर्गत मानवोचित व्यवहार गरिनुपर्थ्यो र यस किसिमले उनलाई अङ्गभङ्ग गर्ने कार्य प्रमाणित भएमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घन भएको ठहरिनेछ।

७.५ अन्य अभद्र व्यवहारका आरोप^{४६०}

यस छलफलको प्रयोजनका लागि, यातना वा अङ्गभङ्गको तहमा नपुग्ने अभद्र व्यवहारलाई दुई प्रवर्गमा विभाजन गरिनेछ। माथि उल्लेख गरिएभैं, क्रूर व्यवहारमा अधिकांश किसिमका शारीरिक वा मानसिक अभद्र व्यवहार समेटिएका छन् जुन या त चरमताको न्यूनतम मापदण्ड वा अन्यथा यातना हुनसक्ने निषेधित प्रयोजनभन्दा तल पर्दछन्। त्यसबाहेक, “अमानवीय तथा अपमानजनक व्यवहार”मा^{४६१} सामान्यतः शारीरिक कष्ट पर्दैन तर अन्य किसिमले त्यसले पीडितको “वस्तुगत रूपमा बेइज्जत,

^{४५३} हेनुहोस् अध्याय ५ गैरकानुनी हत्या।

^{४५४} उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref. No. 1380.

^{४५५} उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref. No. 5773.

^{४५६} Ref. No. 2004-06-06-incident-Kalikot_5193.

^{४५७} Ref. No. 2005-08-07 - Kalikot_4984, जनेन्दीय पनि छेदन गरिएको। यी पीडित व्यक्ति अन्ततः मारिएका थिए।

^{४५८} Ref. No. 1998-07-00 - Rukum_5593.

^{४५९} उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref. No. 0279.

^{४६०} क्रूर व्यवहार, व्यक्तिगत मर्यादामाथिको आघात र अमानवीय तथा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय।

^{४६१} यसमा समावेश गरिएको सन्दर्भ हो साक्षा धारा ३ बाट लिइएको “व्यक्तिगत मर्यादामा आघात”।

अपमान गरेको वा अन्य किसिमले मर्यादाको उल्लङ्घन गरेको”^{४६२} हुन्छ। द्वन्द्वरत दुवै पक्षद्वारा गरिएका युद्धकालीन घटना क्रूर, अमानवीय र/वा अपमानजनक व्यवहारको तहमा पुगे।

७.५.१ माओवादीद्वारा गरिएको क्रूर वा बेइज्जतीपूर्ण सजाय

प्रायः माओवादीद्वारा गरिएका कथित क्रूर वा बेइज्जतीपूर्ण सजाय त्यतिखेर देखा पर्दथे, जब उनीहरू आफ्ना अर्धन्यायिक वा प्रहरी गतिविधिहरू गरिरहेका हुन्थे। विभिन्न प्रकारका खराब आचरण गरेकोमा दोषी पाइएका व्यक्तिहरूलाई यस्तो सजाय दिइन्थ्यो जुन स्वभावैले क्रूर, बेइज्जतीपूर्ण वा अपमानजनक थिए^{४६३}। त्यसबाहेक, माओवादी जनअदालतद्वारा जबर्जस्ती श्रममा पठाउन दिइएको सजाय आम रूपमा प्रचलनमा रहेका सजायमध्येको थियो^{४६४}। अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौताहरूले कुनै पनि राज्यद्वारा गरिने जबर्जस्ती श्रममाथि कडाइका साथ बन्देज लगाउनुका साथै गैरराज्य निकाय र व्यक्तिहरूद्वारा हुने यसको प्रयोगमाथि प्रतिबन्ध लगाएको छ। यसलाई कुनैकुनै परिस्थितिमा क्रूर तथा अमानवीय व्यवहार पनि मानिएको छ^{४६५}।

माओवादीहरूले पीडितलाई यस्ता प्रकारका अभद्र व्यवहार गर्दा विभिन्न किसिमका विधि र साधनहरू प्रयोग गरेका थिए। बेइज्जतीपूर्ण वा अपमानजनक व्यवहार त्यतिखेर हुन्थ्यो जब माओवादी कार्यकर्ताहरूले पीडितको अनुहारमा तेल, अलकत्रा आदि राखेर बनाइएको कालोमोसो दलिन्यो। त्यसपछि सबैले हेरून् भनेर पीडितलाई गाउँवरिपरि घुमाइन्थ्यो। अभिलेख भण्डार मा यस्ता पाँचवटा घटना समावेश गरिएका छन् जसमा विभिन्न खालका दुष्कर्म, जसलाई प्रायः आपराधिक आचरण गरेको आशङ्का गरिन्थ्यो, गरेकोमा सजायको रूपमा यस्तो बेइज्जतीपूर्ण व्यवहार गरिएको थियो^{४६६}। माओवादीले पीडितको कपाल खौरेको^{४६७} र पीडितलाई नाङ्गै घुमाएका घटनाहरूको पनि अभिलेख राखिएको छ। बेइज्जत गर्ने अर्को प्रचलित तरिका भनेको “जुत्ताको माला लगाउने”^{४६८} जसमा जुत्ताको माला बनाएर पीडितको टाउकोमा लगाई गाउँ घुमाइन्थ्यो। नेपाली संस्कृतिमा यी सबै कृत्य अत्यन्तै बेइज्जतीपूर्ण थिए र प्रायः यिनै कारणबाट उनीहरूले आफ्नो गाउँ नै छाड्नु परेको वा त आत्महत्या समेत गर्नुपरेको थियो।

प्रतीकात्मक घटना ७.६^{४६९}

घटना विवरण: माओवादीहरूले एउटा कथित बलात्कारको घटनालाई लिएर पीडित नाम उल्लोख नगरिएको साथसाथै अरू तीनजनालाई पनि अपहरण गरे भनियो। माओवादीहरूले ती चार कैदीलाई अनुहारमा खरानी धसेर र टाउको मुण्डन गरेर सार्वजनिक रूपमा गाउँ घुमाए। पीडितले कैदमा परेपछि २०६५ कात्तिक २३ गते आत्महत्या गरे।

विश्लेषण: बलात्कारको घटनामा संलग्न भएको आशङ्का गरिएका मानिसहरूको समूहलाई माओवादीहरूले जानाजान बेइज्जत गरेको भनी यी प्रस्तुत तथ्यहरूले आशङ्का उब्जाउँदछन्। बलात्कारका आरोपित पीडकहरूलाई दक्ष अदालतमा मुद्दा चलाइनुपर्छ र दोषी पाइएमा उपयुक्त सजाय दिनुपर्छ, भन्ने हुँदाहुँदै, उचित प्रक्रियाको अधिकार कैदीहरूलाई उपलब्ध गराइएको कुनै पनि सङ्केत नदेखिनु मानवअधिकारको स्पष्ट तथा गम्भीर उल्लङ्घन हो। यहाँ अभ्र बढी सान्दर्भिक कुरा के छ भने सजाय दिने विधि अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून तथा मानवअधिकार कानून दुवैको उल्लङ्घन हो किनकि यसमा नेपाली संस्कृतिमा बेइज्जतीपूर्ण र अपमानजनक मानिने दुवै व्यवहार गरिएको छ।

^{४६२} यौन प्रकृतिका अपमानजनक व्यवहारका घटनाहरूलाई अध्याय ८, यौन हिंसामा सम्बोधन गरिएको छ, पृ. १५८।

^{४६३} यदि सजायबाट पाएको पीडा “चरम” छ भने यातनाका लागि तोकिएको न्यूनतम सीमा पूरा गरिएको हुन सक्छ। सजाय यातनाको प्रतिबन्धित उद्देश्यमध्ये एउटा हो।

^{४६४} सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारमा माओवादीद्वारा जबर्जस्ती श्रममा पठाइएका ७० वटाभन्दा बढी घटना राखिएका छन्। सजायको परिस्थिति (कामको प्रकृति, समयबन्धि, अवस्था) सबै घटनामा उपलब्ध भएनन्। “क्रूर व्यवहार” गरिएको थियो कि थिएन भन्ने मुनासिब आशङ्काको निर्धारण गर्न थप अनुसन्धान गर्न आवश्यक छ।

^{४६५} *Prosecutor v. Blaškić*, ICTY, Appeal Chamber, no IT-95-14-A, 29 July 2004, paras 186, 713 and 716 (थुनुवाहरूलाई युद्धभूमि नजिकै जबर्जस्ती सुरुङ्ग खन लगाउने कार्य क्रूर व्यवहार सरह हुन्छ।)

^{४६६} Ref. Nos. 2002-04-18-incident-Jumla_5396, 2003-04-14-incident-Darchula_2035, 2006-09-17-incident-Darchula_1864, 2006-05-23-incident-Darchula_1883, 2001-07-18-incident-Chitwan_1377.

^{४६७} उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref. Nos. 5560, 5983.

^{४६८} उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref. No. 5917.

^{४६९} उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref. No. 1864.

७.५.२ सोधपुछको क्रममा सुरक्षाफौजद्वारा गरिएको क्रूर वा बेइज्जतीपूर्ण व्यवहार

सुरक्षाफौजले थुनुवाहरू, प्रायः शङ्कास्पद माओवादी वा त्यससँग सम्बद्ध व्यक्तिहरूसँग सोधपुछ गर्दा क्रूर वा बेइज्जतीपूर्ण मानिने उपायहरूको प्रयोग गरिएका घटनाहरू अलिक कम थिए । यस अर्थमा अभद्र व्यवहार गरिएका उदाहरणहरूमा थुनुवाहरूलाई खाडलमा घाँटीसम्म पुर्नु,^{४७०} नदीमा फ्याँक्नु,^{४७१} लामो समयसम्म भारी बोकाएर उभ्याउन लगाउनु र घाममा हेर्न लगाउनु,^{४७२} फोहोर कुरा खान बाध्य बनाउनु^{४७३} र डोरीमा राखेर कुकुरलाई जस्तै कुद्न लगाउनु^{४७४} थिए । अभिलेख भण्डारमा पाइएका यी र यस्तै खालका उदाहरणहरूले या त अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको अज्ञानता या क्रूर तथा उद्देश्यमूलक ढङ्गले त्यसको बेवास्ता गरिएको कुरालाई भल्काउँदछ ।

प्रतीकात्मक घटना ७.७^{४७५}

घटना विवरण: सन् २००० डिसेम्बरमा, प्राथमिक विद्यालयका एकजना शिक्षक नाम उल्लोख नगरिएको सहित १४ जना जति मानिसलाई माओवादी गतिविधिमा संलग्न भएको आशङ्कामा प्रहरीद्वारा पक्राउ गरियो । उनीहरूलाई बन्दुकका कुन्दा र बुटले हिकार्इएको, सिमेन्टको भुइँमा घुँडा टेकेर हिँडन लगाइएको र ज्यान मार्ने धम्की दिएको भनिएको थियो ।

विश्लेषण: यो छोटो विवरणले थुनास्थलको वातावरणको चित्रण गर्दछ, जहाँ थुनुवाहरूलाई न्यूनतम रूपमा पनि मानवोचित व्यवहार गरिएको थिएन र बन्दुकको कुन्दा र बुटले हिकार्इएको भन्ने कुराको आलोकमा, यातनाको मुद्दा हाल सकिनेछ । तर, उपलब्ध गराइएका तथ्यहरूबाट अभद्र व्यवहार सजाय गर्न र जानकारी वा साबिती लिन केका लागि गरिएको थियो भन्ने कुरा स्पष्ट थिएन । जेहोस् भुइँमा घुँडा टेकेर हिँडन लगाउने तथा उनीहरूलाई ज्यान मार्ने धम्की दिने कार्यलाई अदालतले यातना नभए पनि क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहारको रूपमा पाउन सक्नेछ ।

७.६ राज्यको दायित्व

सबै राज्य अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून दुवै प्रकारका यातना र अभद्र व्यवहारका विश्वसनीय आरोपहरूको अनुसन्धान गर्ने तथा पीडकहरूलाई सजाय गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनद्वारा बाँधिएका छन्^{४७६} । नेपालले सन् १९९१ मा क्याटको अनुमोदन गरेका कारण यो कानून नेपाललाई बाध्यकारी कानुनी व्यवस्थाको रूपमा लागु हुन्छ । यस महासन्धिको धारा १२ अनुसार,

प्रत्येक पक्षराष्ट्रले आफ्नो क्षेत्राधिकारअन्तर्गतको कुनै पनि भूभागमा यातना दिइएको विश्वास गर्ने मनासिब आधारमा भएको अवस्थामा आफ्ना अधिकारप्राप्त अधिकारीहरूले छिटो तथा निष्पक्ष अनुसन्धान अगाडि बढाउने कुरा सुनिश्चित गर्नेछ ।

धारा १२ अनुसन्धान शीघ्र रूपमा होस् भन्ने चाहन्छ, तर अर्को अर्थमा भन्ने हो भने यो निश्चित अवधिका रूपमा सीमित हुँदैन अर्थात् यातना जहिलेसुकै गरिएको भए पनि अनुसन्धान गर्ने दायित्व हराएको हुँदैन । नेपाली कानूनले सन्धिजन्य अन्तर्राष्ट्रिय

^{४७०} उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref. No. 5340.

^{४७१} उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref. No. 5478.

^{४७२} उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref. No. 5340.

^{४७३} Ref. No. 1996 -02-29-incident-Jajarkot_5684.

^{४७४} उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref. No. 1546.

^{४७५} उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref. No. 2104.

^{४७६} क्याट, धारा ६; CAT, article 6; अन्तर्राष्ट्रिय रेडक्र स-समिति, *Customary International Humanitarian Law*, नियम १५.८.२ “राज्यले आफ्ना नागरिक वा सशस्त्र फौजद्वारा, वा आफ्नो भूमिमा गरिएका भनिएका युद्ध अपराधहरूको अनुसन्धान गर्नुपर्छ र उपयुक्त भएमा शङ्कित व्यक्तिउपर अभियोजन पनि गर्नुपर्छ ।” (see footnote 129) न पीडकको न त पीडितको भूमिका, न त राष्ट्रिय सुरक्षा, सङ्कटकाल वा प्रतिआतङ्कवाद जस्ता सरोकारहरूलाई आधार मानेर त्यस्तो कार्य उचित छ भनेर त्यसलाई माफ नै गर्न सकिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको बाध्यकारी मान्यताको रूपमा यातनासम्बन्धी आरोपहरूको अनुसन्धान गर्नुपर्छ ।

कानुनी दायित्वहरू राष्ट्रिय कानूनमा भएका त्यसविपरीतका प्रावधानहरूमाथि हावी हुने हुनाले^{४७७} दायित्वलाई निषेध गर्ने वा अमान्य ठहर्‍याउने रूपमा व्याख्या गर्न सकिने कुनै पनि राष्ट्रिय कानूनका बाबजुद त्यो दायित्व रहेकै हुन्छ^{४७८} ।

त्यस्तै, यातनाको आरोप प्रस्तुत गर्ने व्यक्तिहरूलाई न्यायिक उपचार उपलब्ध गराउनु क्याटका पक्षराष्ट्रहरूको दायित्व हो । धारा १३ ले भनेको छ:

प्रत्येक पक्षराष्ट्रले आफ्नो क्षेत्राधिकारअन्तर्गतको कुनै पनि भूभागमा आफूलाई यातना दिइएको भनी आरोप लगाउने कुनै पनि व्यक्तिलाई यसका अधिकारप्राप्त अधिकारीहरूसमक्ष उजुरी गर्ने वा निजहरूबाट आफ्नो मुद्दाको छिटो र निष्पक्षमा रूपमा अध्ययन गरी पाउने अधिकार हुने कुरा सुनिश्चित गर्नेछ ।

यस प्रावधानले आरोपको अध्ययन गर्नुपर्ने बाध्यात्मक अवस्थालाई जगाउँदछ । यसमा महत्वपूर्ण कुरा के छ भने यो काल वा “मनासिब आधारहरू”को मापदण्डद्वारा सीमित भएको छैन । त्यसैले, यसको अर्थ के हो भने “क्षेत्राधिकारअन्तर्गतको कुनै पनि भूभागमा” यस्तो आरोप प्रस्तुत गर्ने कुनै पनि व्यक्तिले यस्तो अधिकारको प्रयोग गर्न सक्छ र यो गरिसकेपछि आरोपको अध्ययन गर्ने सक्षम अधिकारीले यातना दिइएको भन्ने विश्वास गर्ने मनासिब आधार विद्यमान छन् भन्ने निर्धारण गरेमा धारा १२ मा पूर्वानुमान गरिएको पूर्ण अनुसन्धान गर्नेपर्ने हुन्छ ।

तर, क्याट कार्यान्वयनको अनुगमन गर्ने समितिले राज्यका अधिकारीहरूको उनीहरू स्वयंले यातना दिनबाट बच्ने मात्र होइन, अरूले यस्ता कार्य नगरून् भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्ने दायित्व पनि हुन्छ, भन्ने कुरा उल्लेख गर्‍यो ।

राज्यअधिकारीहरूलाई यातना वा अभद्र व्यवहारका कार्यहरू गैरराज्य पात्र वा निजी पात्रहरूद्वारा भइरहेको थाहा छ वा त्यस्तो भएको विश्वास गर्ने मनासिब आधारहरू छन् र उनीहरूले त्यस्तो कार्य हुन नदिन, त्यसको अनुसन्धान गर्न र यस्ता पात्रहरूलाई अभियोजन र सजाय गर्न उपयुक्त प्रयास गर्न विफल भएमा ..., राज्यले त्यसको जिम्मेवारी लिन्छ र यसका अधिकारीहरूलाई महासन्धिअन्तर्गत मतियार वा अन्य प्रकारले जिम्मेवार लेखकका रूपमा विचार गरिनुपर्छ^{४७९} ।

त्यसैले, राज्यका अधिकारीहरू आफैले यातना गर्दैनन् भनेर अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दायित्वबाट मुक्त हुँदैनन् । यो अन्तर्राष्ट्रिय अपराध जोसुकैले गरेको भएपनि त्यसमाथिको प्रतिबन्धलाई लागु नगर्ने अधिकारीहरू आफै मतियार हुनसक्छन् ।

७.७ आधिकारिक जवाफ

यो प्रतिवेदन लेख्दाको समयसम्म, नेपालमा द्वन्द्वका बेला भएका यातना तथा अन्य विभिन्न प्रकारका अभद्र व्यवहारका विश्वसनीय आरोपहरूको अनुसन्धान गर्नुपर्ने दायित्वका सम्बन्धमा सरकारले गरेका प्रयत्नहरू कमजोर छन् । यातनाका आरोपप्रति सरकारले दिने अति सामान्य संस्थागत जवाफहरूमध्ये केही जवाफ तल छलफल गरिएको छ^{४८०} ।

उपलब्ध तथ्याङ्कमा अभिलेख गरिएको सबैभन्दा सामान्य जवाफ के रहेको छ भने न्याय प्रणालीले कुनै पनि विश्वसनीय आरोपलाई बेवास्ता गरेको छ, खासगरी पीडितका परिवार वा नागरिक समाजद्वारा उठाइएका आरोपहरूका सम्बन्धमा^{४८१} । उल्लङ्घन

^{४७७} नेपाल सन्धि ऐन, २०४७, दफा ९(१): “ससद्बाट अनुमोदन, सम्मिलन, स्वीकृति वा समर्थन भई नेपाल वा नेपाल सरकार पक्ष भएको कुनै सन्धिको कुरा प्रचलित कानूनसँग बाझिएमा सो सन्धिको प्रयोजनका लागि बाझिएको हदसम्म प्रचलित कानून अमान्य हुनेछ र तत्सम्बन्धमा सन्धिको व्यवस्था नेपाल कानून सरह लागु हुनेछ ।”

^{४७८} यस्ता राष्ट्रिय कानुनी प्रावधानहरू हदम्याद वा आममाफीलाई समेत समावेश गर्नेछ ।

^{४७९} *General Comment No. 2 of the Committee Against Torture: Implementation of article 2 by States parties (CAT/C/GC/2)*, para 18

^{४८०} यसलाई अझ विस्तृत रूपमा अध्याय ९ को “जवाफदेहिता”मा छलफल गरिनेछ ।

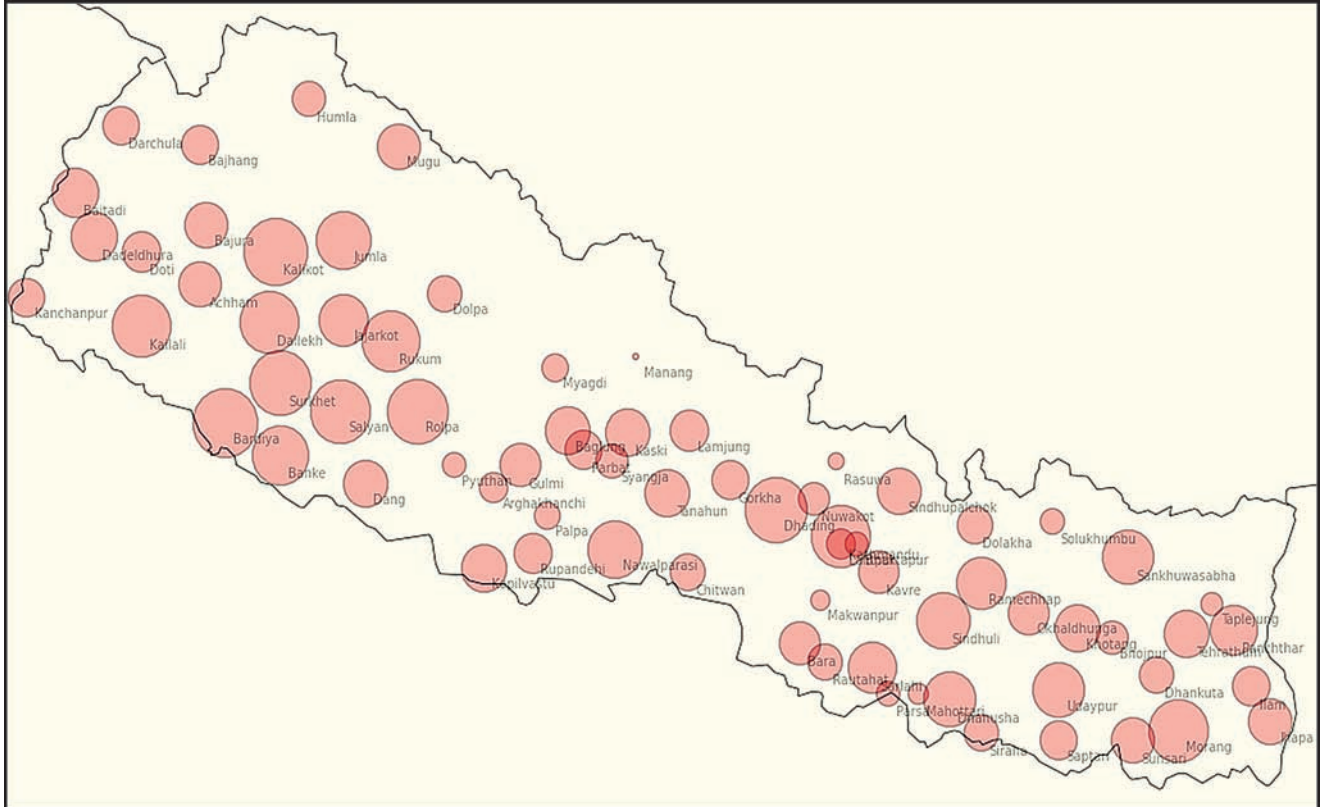
^{४८१} In addition to information in the TJRA, see Asian Human Rights Commission, Urgent Appeal 16 November 2005; Human Rights Watch, *Waiting for Justice: Unpunished Crimes from Nepal's Armed Conflict*, September 2008, p. 24. Available at http://www.hrw.org/sites/default/files/reports/nepal0908web_0.pdf; Human Rights Watch, *Still Waiting for Justice: No End to Impunity in Nepal*, October 2009, p. 3. Available at <http://www.hrw.org/sites/default/files/reports/nepal1009webwcover.pdf>

भएको स्थितिलाई पुष्टि गर्न अनुसन्धान नै नगरिकन उल्लङ्घनलाई राज्यअधिकारीहरूले अस्वीकार गर्ने कुरा पनि सामान्य थियो । केही घटनाले पीडितले आफूसँग गरिएको भनिएको अभद्र व्यवहारबारे कुरा खुलासा गरेमा निजलाई व्यस्तै वा त्यो भन्दा खराब व्यवहार गरिनेछ भनेर सुरक्षाफौजले पीडितलाई धम्की दिएको पनि उद्घाटन गरेका छन्^{४८२} । पीडितका परिवार वा साथीहरूलाई दिइएका त्यस्तै खालका धम्कीको अर्थ उल्लङ्घनबाट एक कदम टाढा रहेका मानिसहरू समेत यातना वा दुर्व्यवहारबारे उजुरी गर्न डराउँथे भन्ने हो ।

धेरै पीडितले आफूसँग अभद्र व्यवहार नगरिएको भन्ने कागजमा जबरजस्ती, सही गर्न लगाइएको कुरा पनि बताए । त्यस्तो कागजमा सही गर्न नमान्नुको अर्थ थप यातना वा रिहाइमा हुने ढिलाइको खतरा मोल्नु हुन्थ्यो । शायद प्रमाण लुकाउने मनसायले गरिएको अर्को चातुर्य भनेको पीडितका देखिने घाउ निको भइसकेपछि मात्र उनीहरूलाई रिहा गर्नु थियो ।

घटनाहरूले नेकपा (माओवादी)ले विश्वसनीय आरोपहरू अस्वीकार गर्नुका साथै त्यस्ता कार्यलाई “जनयुद्ध”को आवश्यक हिस्साको रूपमा न्यायोचित मानिएको पनि देखाउँछन् । बिरलै मात्र, खासगरी द्वन्द्वको पछिल्लो अवधितर तथा अन्तर्राष्ट्रिय निकाय र राष्ट्रिय मानवअधिकार रक्षकहरूको सकारात्मक हस्तक्षेपपछि मात्र, माओवादीहरूले यातनाका आरोप लागेपछि केही कार्यकर्तालाई सजाय गरेको दाबी गरेको छ । अभिलेख भण्डारमा सानो सङ्ख्याका यस्ता घटनाहरू राखिएका छन् जहाँ केही निश्चित कार्यकर्तालाई श्रमशिविरमा रहेर काम गर्ने गरी सजाय दिइएको भनिएको थियो^{४८३} । तर, अभिलेख राखिएका कुनै पनि घटनामा नेकपा (माओवादी)ले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डले भनेको जस्तो अनुसन्धान गरी सजाय दिएको भन्ने कुरा त्यहाँ दिइएका तथ्यहरू पर्याप्त मात्रामा स्पष्ट छैनन् ।

यातनावारे विखण्डित तथ्याङ्क (अंगभंग तथा अन्य प्रकारका अभद्र व्यवहार सहित)

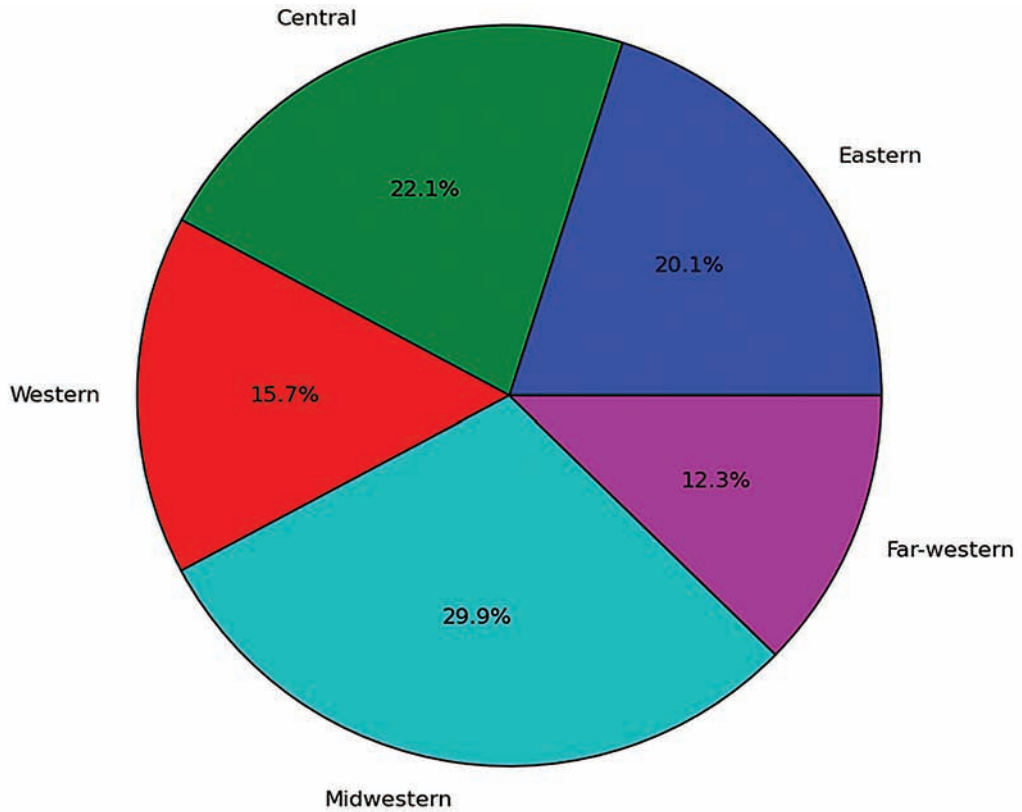

(यस नक्सामा १९९६ देखि २००६ सम्मका घटेका यातनाका घटनाहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।)

रेखाचित्र ७.१: यातनाका घटनाहरू, १९९६- २००६

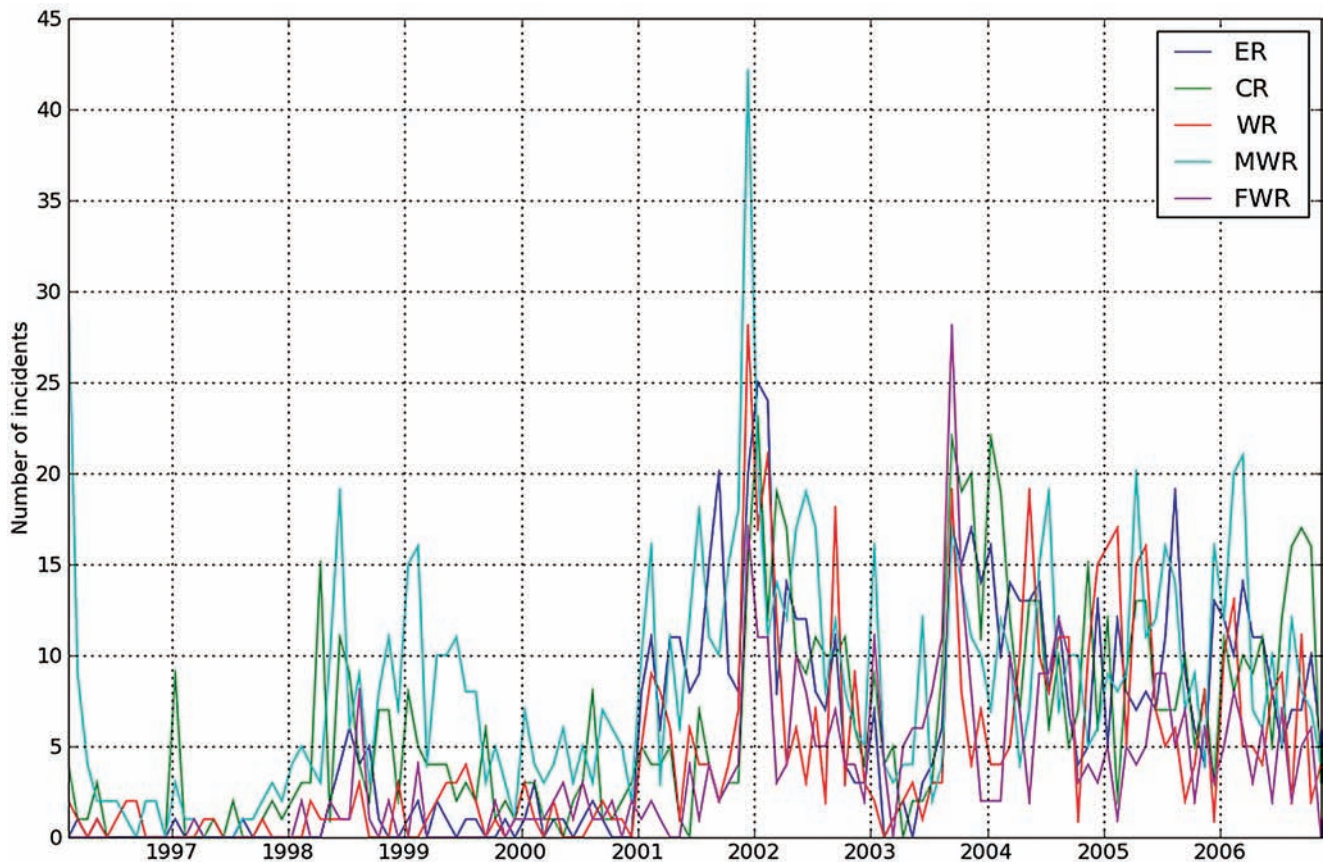
^{४८२} उच्चायुक्तको कार्यालय, “महाराजगन्जसँग सम्बन्धित बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबारे प्रतिवेदन,” May 2006, p. 5.

^{४८३} See, e. g., Ref. No. 2006-06-10-incident-Sindhupalchowk_0058; 2005-07-25-incident- Bardiya_4993.

(यस रेखाचित्रमा विकासक्षेत्रगतरूपमा १९९६ देखि २००६ सम्म घटेका यातनाका निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ : पूर्वाञ्चल : निलो रंग, मध्यमाञ्चल : हरियो रंग, पश्चिमाञ्चल : रातो रंग, मध्यपश्चिमाञ्चल : आकाशे रंग, सुदूर पश्चिमाञ्चल : बैजनी रंग ।)

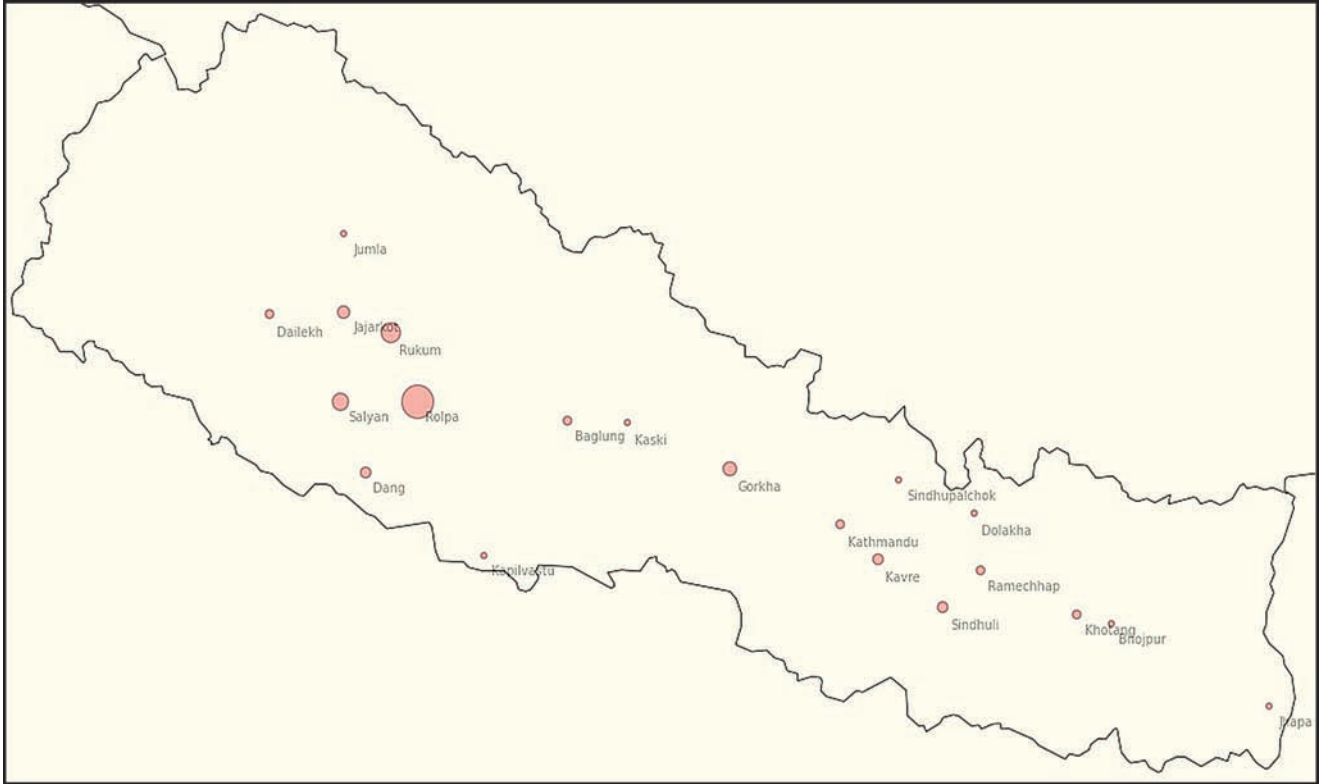
रेखाचित्र ७.२: क्षेत्रगत रूपमा यातनाका सम्पूर्ण घटनाहरू, १९९६- २००६

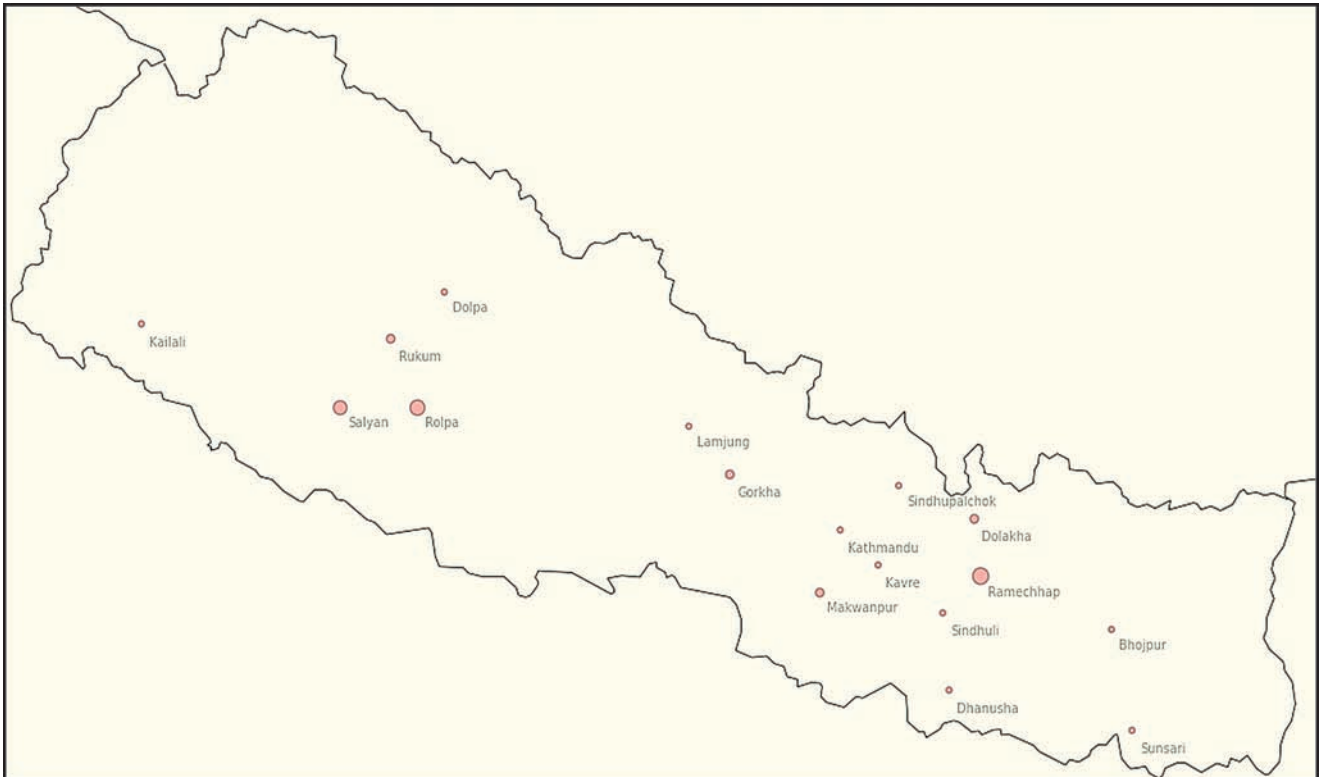
(यस रेखाचित्रमा विकासक्षेत्रगतरूपमा १९९६ देखि २००६ सम्म घटेका यातनाका निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ : पूर्वाञ्चल : निलो रंग, मध्यमाञ्चल : हरियो रंग, पश्चिमाञ्चल : रातो रंग, मध्यपश्चिमाञ्चल : आकाशे रंग, सुदूर पश्चिमाञ्चल : बैजनी रंग ।)

रेखाचित्र ७.३: क्षेत्रगत रूपमा यातनाका घटनाहरू, १९९६- २००६

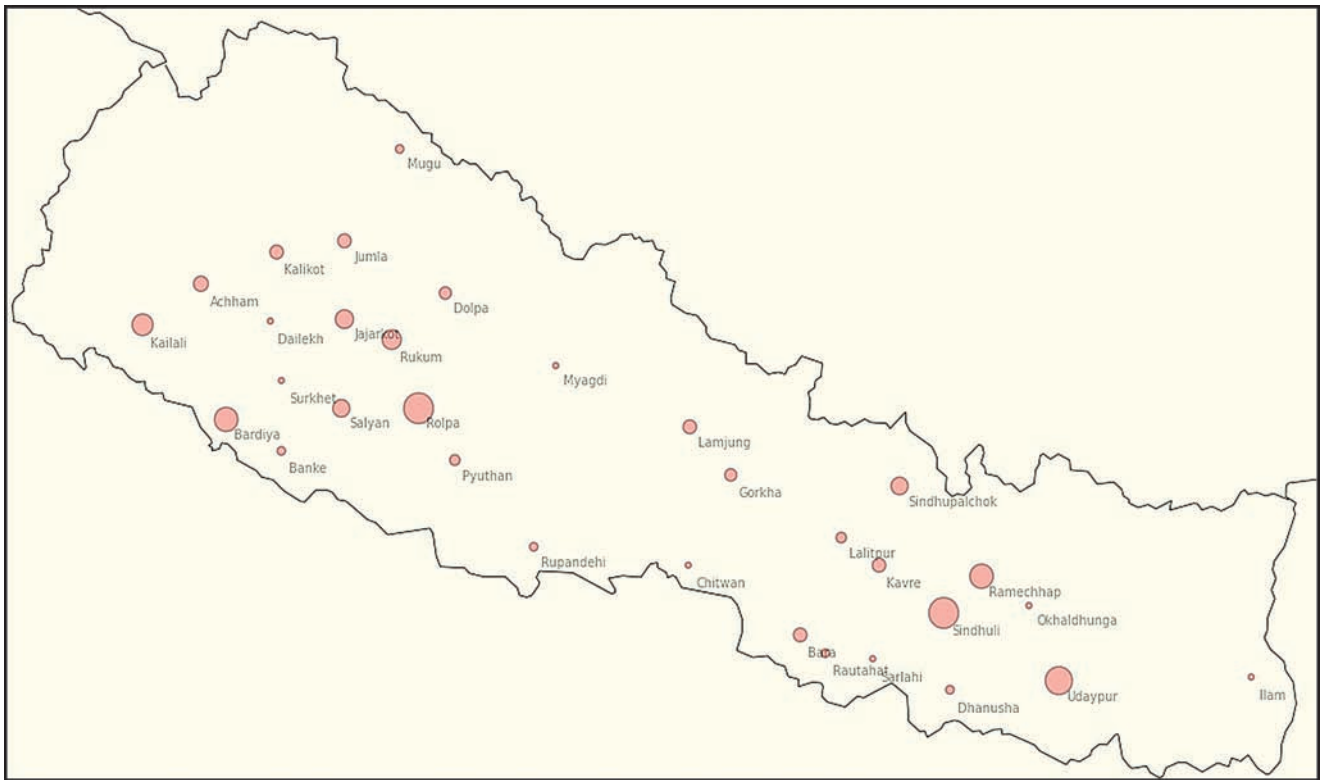
वार्षिक रूपमा यातनाका घटनाहरू

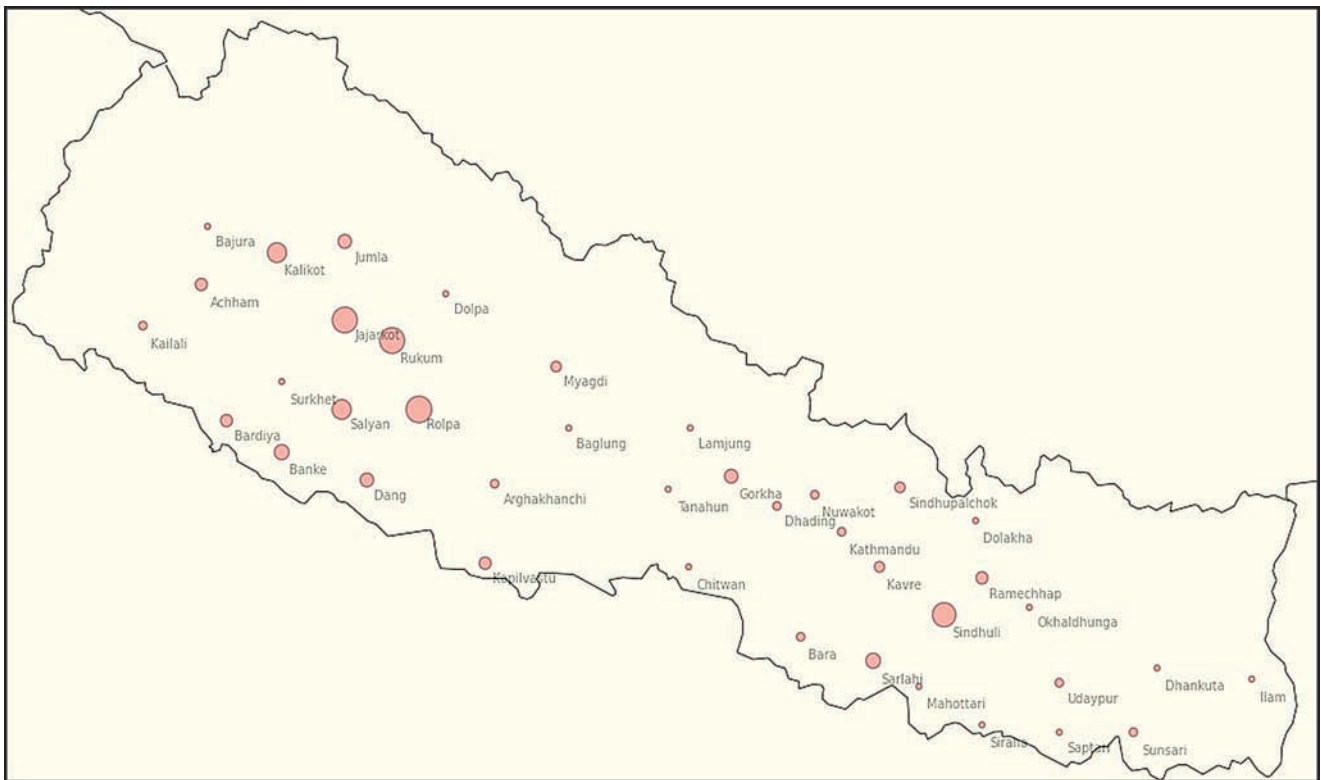
रेखाचित्र ७.४: यातनाका घटनाहरू, १९९६

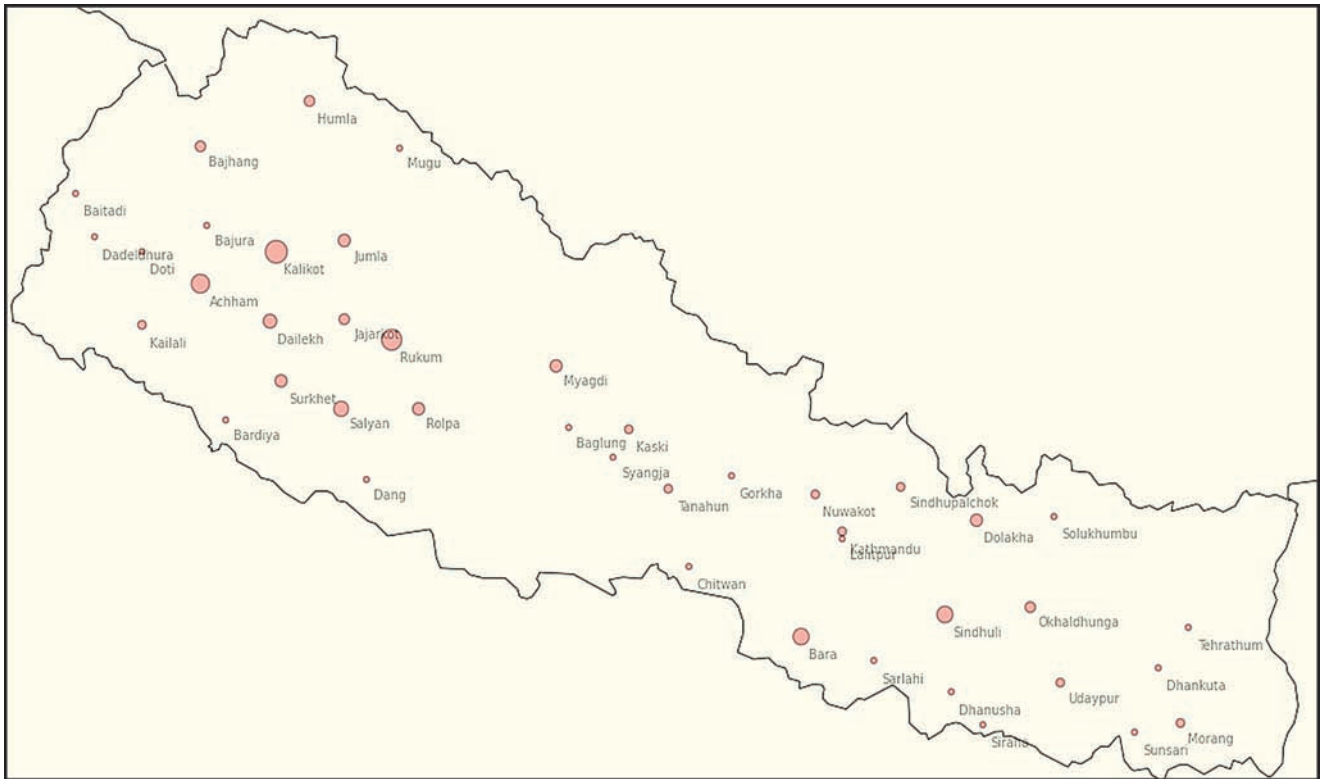
रेखाचित्र ७.५: यातनाका घटनाहरू, १९९७

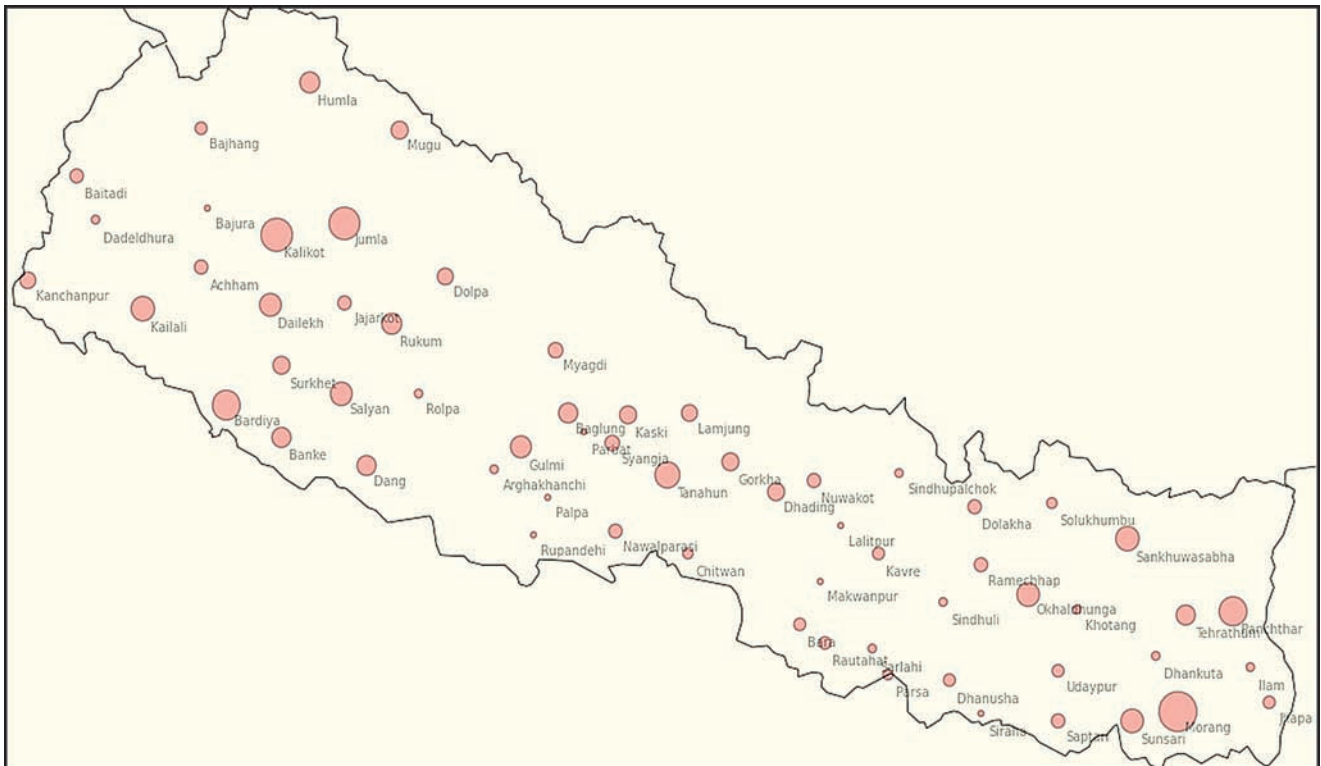
रेखाचित्र ७.६: यातनाका घटनाहरू, १९९८

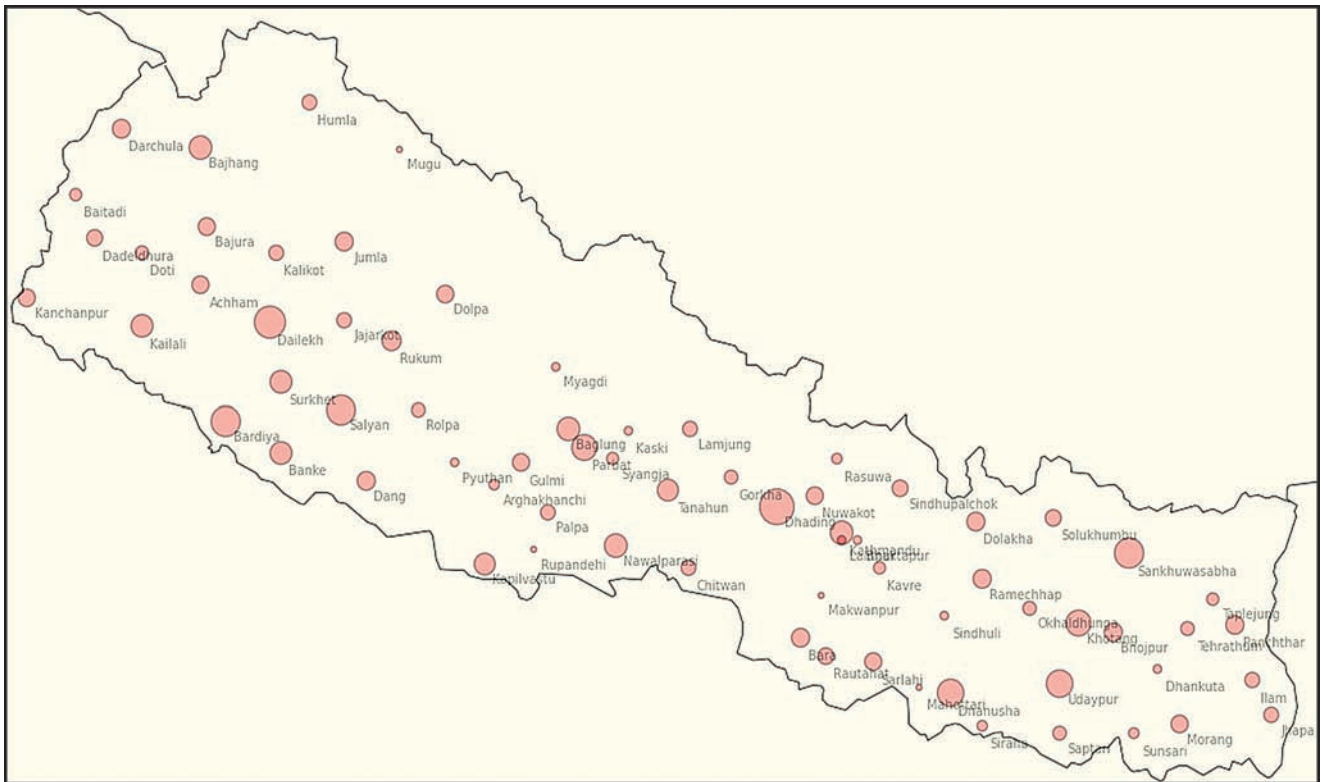
रेखाचित्र ७.७: यातनाका घटनाहरू, १९९९

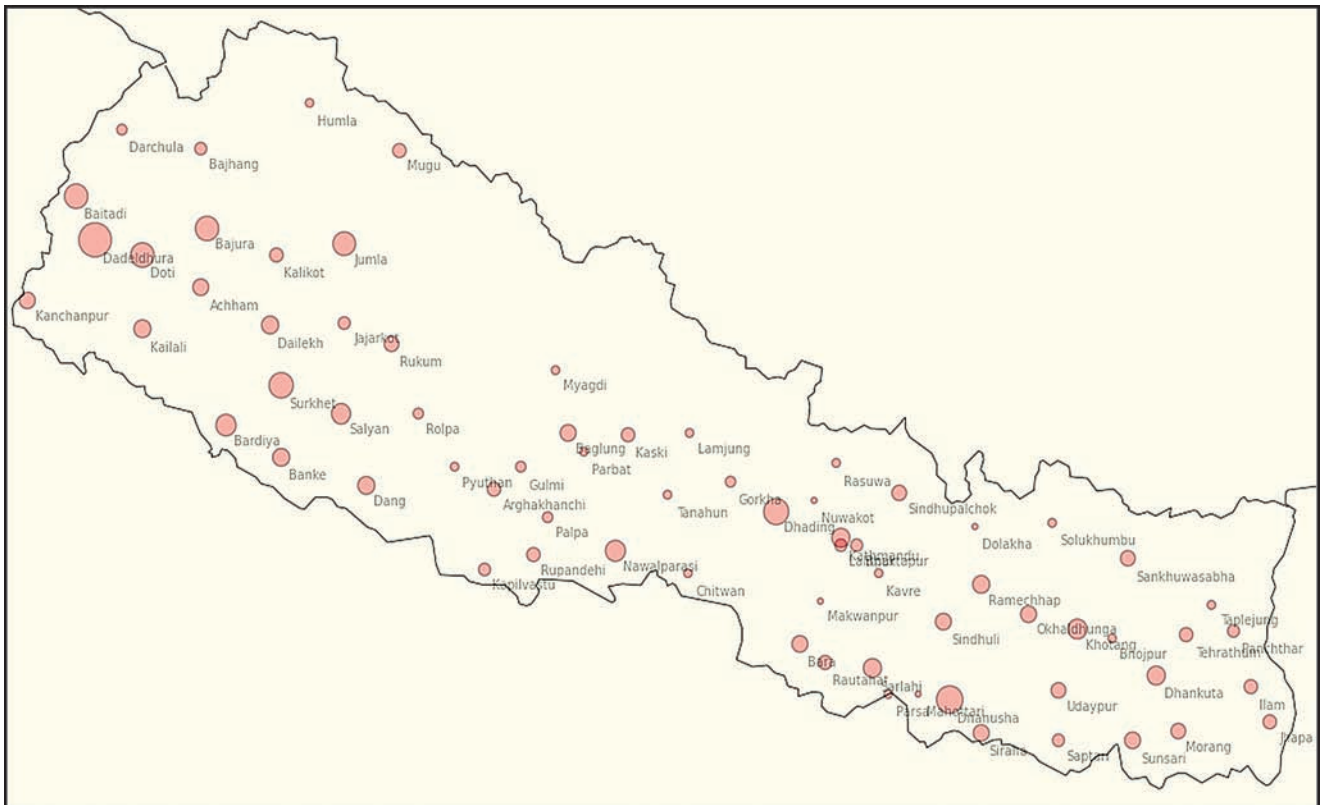
रेखाचित्र ७.८: यातनाका घटनाहरू, २०००

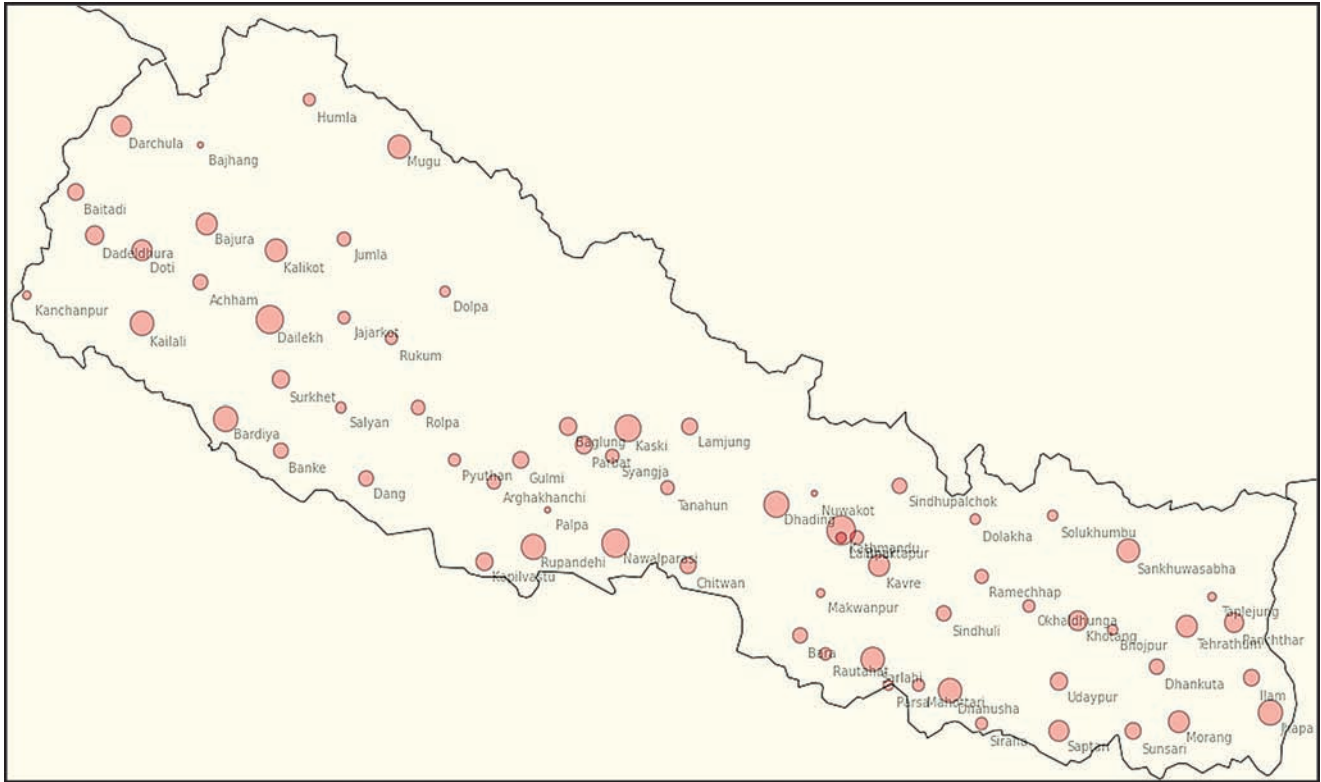
रेखाचित्र ७.९: यातनाका घटनाहरू, २००९

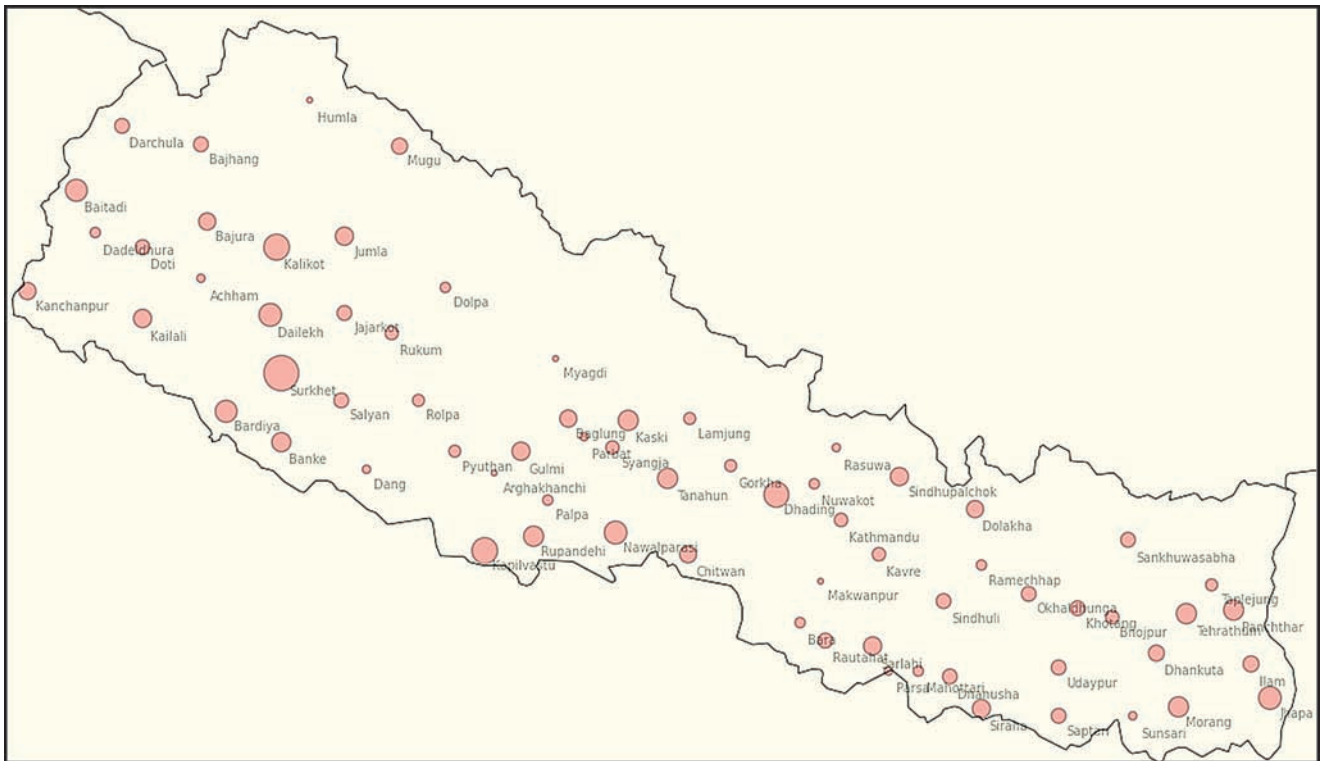
रेखाचित्र ७.१०: यातनाका घटनाहरू, २००२

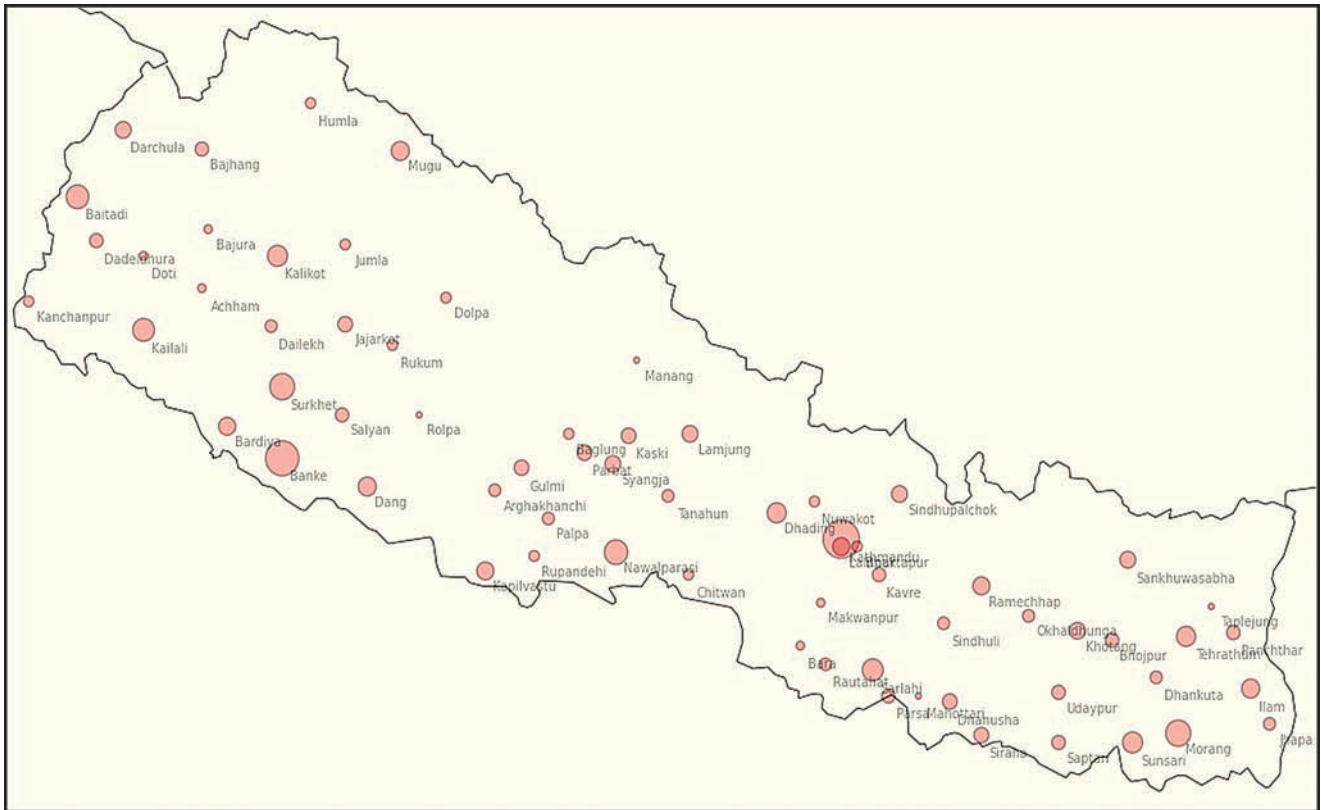
रेखाचित्र ७.११: यातनाका घटनाहरू, २००३

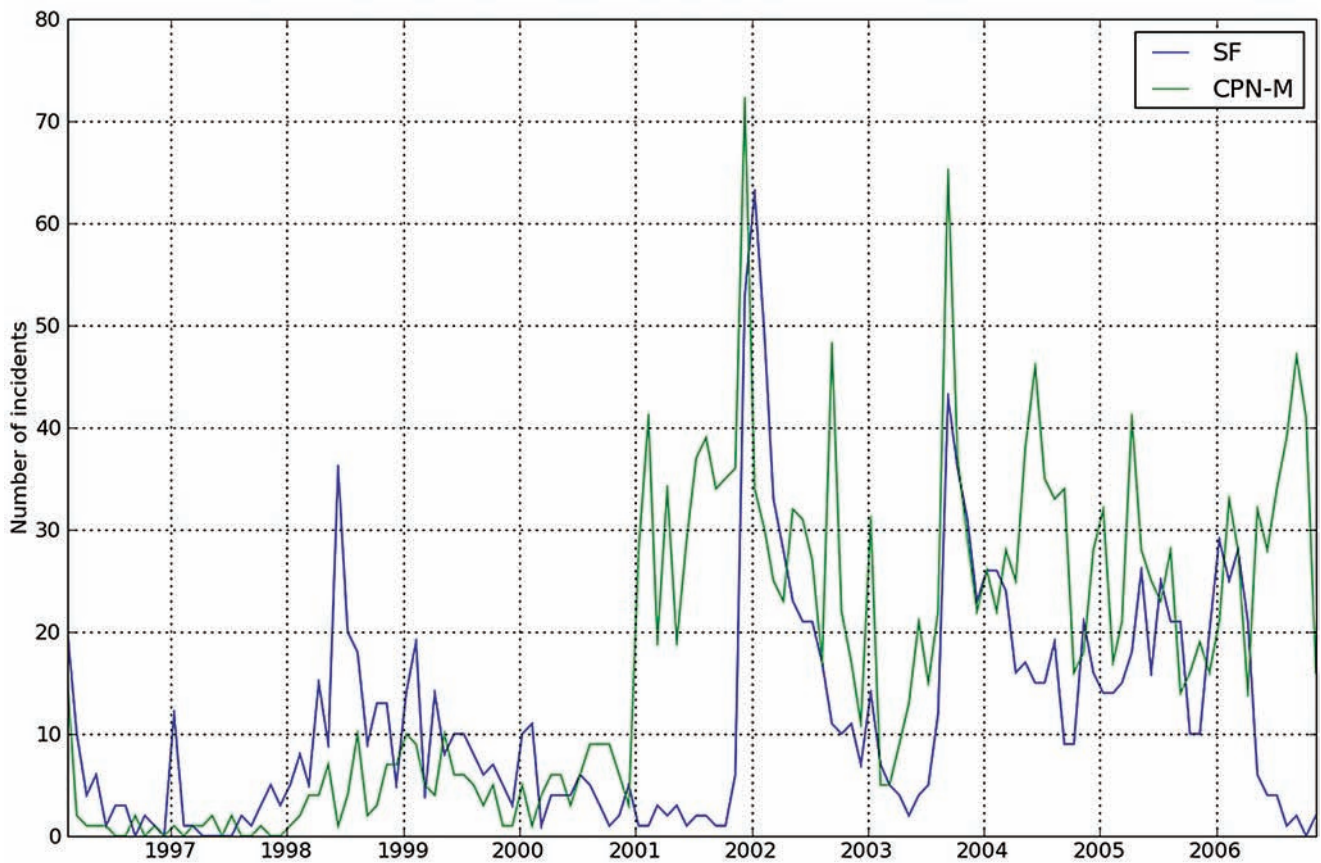
रेखाचित्र ७.१२: यातनाका घटनाहरू, २००४

रेखाचित्र ७.१३: यातनाका घटनाहरू, २००५

रेखाचित्र ७.१४: यातनाका घटनाहरू, २००६

(यस रेखाचित्रमा २००६ मा घटेका यातनाका घटनाहरू आरोपितका आधारमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ, सुरक्षा निकाय : रातो रंग, नेकपा (माओवादी) : हरियो रंग।)

रेखाचित्र ७.१५: आरोपितका आधारमा यातनाका घटनाहरू, १९९६- २००६

अध्याय ८ – स्वेच्छाचारी पक्राउ

कसैलाई पनि स्वेच्छाचारी रूपमा पक्राउ गरिने, थुनामा राखिने वा देश निकाला गरिने छैन ।

– मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, धारा ९

८.१ समीक्षा

थुना स्वेच्छाचारी हुनुहुँदैन भन्ने कुरा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून दुवैको एउटा आधारभूत सिद्धान्त हो । यी दुवै कानुनी व्यवस्थाले थुना आवश्यकता, खासगरी सुरक्षा आवश्यकतामा आधारित हुनुपर्ने एवं बेपत्ता पार्ने कार्य हुन नदिन तथा थुनाको निरन्तर आवश्यकताको सुपरीवेक्षण गर्न निश्चित अवस्था र कार्यविधिहरूको व्यवस्था गरेर स्वेच्छाचारी थुना हुन नदिने उद्देश्य राखेका छन् । स्वेच्छाचारी थुनाले स्वतन्त्रताको अधिकार तथा कानूनको उचित प्रक्रियाको हनन गर्नुका साथै पक्राउ गरिने व्यक्तिको मर्यादाको क्षयीकरण गर्दछ । यस्ता पक्राउले आफ्ना प्रियजन, जो बहुधा मूल अन्नदाताको रूपमा परिवारमा रहेको हुन्छ, उनको रिहाइ निरन्तर खोजिरहने परिवारजनहरूले भोग्नुपरेका आर्थिक कठिनाइहरूलाई भन्ने चर्काएर लान्छ^{४८४} ।

स्वेच्छाचारी पक्राउ नेपालको द्वन्द्वको एक महत्वपूर्ण विशेषता थियो । द्वन्द्वरत दुवै पक्षबाट हजारौं मानिस अन्तर्राष्ट्रिय परिभाषाको क्षेत्रभित्र पर्नेगरी थुनिएका थिए । स्वेच्छाचारी थुनाबाट हुने अन्यायलाई सहनुका अतिरिक्त कानूनको पहुँचभन्दा बाहिर लगेर थुनिएका व्यक्तिहरू यातनालगायत अरू प्रकारका अभद्र व्यवहारको सहज निसाना बनेका थिए ।

८.२ सम्बद्ध कानुनी खाका

परिभाषाअनुसार, देहायका अवस्थामा 'स्वेच्छाचारी पक्राउ' भएको हुन्छ:

- कुनै व्यक्तिलाई पक्राउ गरिन्छ
- राज्यको तर्फबाट काम गर्ने व्यक्तिद्वारा
- थुना यी कुरामा आधारित हुँदैन:
 - कानून, वा
 - कुनै विशिष्ट सुरक्षा आवश्यकता, वा
 - कुनै विशिष्ट वा तत्कालको खतराबाट थुनिएको व्यक्तिको संरक्षण
- कानूनले व्यवस्था गरेभन्दा बढी समयसम्म थुना निरन्तर भइरहनु^{४८५}

पक्राउ गर्ने व्यक्तिभन्दा स्वतन्त्र कुनै न्यायिक वा अन्य निकायद्वारा पक्राउ गरिएको व्यक्तिको थुनाको वैधानिकताको नियमित रूपमा समीक्षा भइरहेको छ, वा राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत कानूनसम्मत सजायको रूपमा निजलाई थुनामा राखिएको कुरा अदालतद्वारा घोषणा गरिएको छ, भने, सामान्यतया त्यस्तो कार्य स्वेच्छाचारी पक्राउको तहमा पुग्दैन^{४८६} । नेपाली कानूनअनुसार,

^{४८४} "राज्यद्वारा गरिएको कुनै पनि थुनाले थुनुवाको जीवनलाई वास्तवमा 'रोकेर' थुनुवाको परिवारका लागि कठिनाईको सिर्जना गरिदिन्छ । कसैलाई थुनाले उसको पारिवारिक जीवन तथा जीविकोपार्जन (जसमाथि परिवारका सदस्यहरू निर्भर रहेका हुनसक्छन्)को अधिकार जस्ता केही अधिकारको पूर्ण उपभोगलाई अस्वीकार गर्दछ । धेरै घटनामा थुनाले थुनुवाहरू र अन्ततः तिनका परिवारलाई रोग तथा अन्य स्वास्थ्यसम्बन्धी समस्या निम्त्याउने खतरा रहन्छ ।" UNAMA, *Arbitrary Detention in Afghanistan – a Call for Action*, vol. 1 (2009) p. 1.

^{४८५} आईसीसीपीआर, धारा ९ (see footnote 164). स्वेच्छाचारी थुनासम्बन्धी कार्यसमूहले स्वेच्छाचारी थुनालाई बृहत तरिकाले थुनाको रूपमा परिभाषा गरेको छ, जसको: (क) वैध कानुनी आधार हुँदैन; (ख) जसले राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनद्वारा प्रत्याभूत मौलिक अधिकारहरूलाई अस्वीकार गर्दछ; वा (ग) जुन यसरी हुन्छ कि अत्यावश्यक कार्यविधिगत प्रत्याभूतिहरूको पालना गरिएको हुँदैन जसले गर्दा पक्राउ र थुनाले, सुरुमा यो कानुनी भएपनि, स्वेच्छाचारी चरित्र ग्रहण गर्दछ ।

^{४८६} See, e. g., United Nations Working Group on Arbitrary Detention, *FactSheet No. 26: The Working Group on Arbitrary Detention* (9 December 1998) Available from www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet26en.pdf.

द्वन्द्व नभएको परिस्थितिमा थुनुवालाई २४ घण्टाभित्र न्यायिक अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनुपर्छ^{४८७} ।

८.२.१ अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून

साभा धारा ३ अन्तर्गत, स्पष्ट रूपमा प्रतिबन्धित गरिएको नभए तापनि, स्वतन्त्रताको स्वैच्छिक वञ्चीति अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनअन्तर्गत निषेध गरिएको छ^{४८८} । विद्वानहरूले के भनेका छन् भने साभा धारा ३ मा निहित “मानवोचित व्यवहार”ले अन्तर्राष्ट्रिय तथा गैरअन्तर्राष्ट्रिय दुवै खालका सशस्त्र द्वन्द्वमा यस्ता पक्राउहरूलाई निषेध गर्नेछ^{४८९} ।

८.२.२ अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून

केही अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय दस्तावेजहरूले कसैलाई पनि स्वैच्छिक रूपमा पक्राउ गर्न वा थुन्न नपाउने प्रावधानहरू राखेका छन् । मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, बालअधिकार महासन्धि,^{४९०} मानवअधिकारसम्बन्धी युरोपेली तथा अमेरिकी महासन्धिहरू त्यस्तै दस्तावेज हुन् । आईसीसीपीआरले दोहोरो अर्थ नलाग्ने गरी उल्लेख गरेको छ,

कसैलाई पनि स्वेच्छाचारी रूपमा पक्राउ गर्न वा थुनामा राख्न पाइने छैन । कानूनबमोजिम वा कानूनद्वारा स्थापित कार्यविधिवमोजिम बाहेक कसैको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अपहरण गरिने छैन ।

आईसीसीपीआरले स्वेच्छाचारी पक्राउविरुद्धको निषेधलाई सङ्कटकालमा निलम्बन गर्न सकिने अधिकारभित्र पारेको छैन । सङ्कटकाल घोषणा गरिएको अवस्थामा पनि यस्ता पक्राउ गर्न पाइँदैन भन्ने कुरालाई स्वीकार गरिएको छ^{४९१} ।

८.२.३ राष्ट्रिय कानून

द्वन्द्वका बेला सुरक्षाफौजले प्रायः “निवारक नजरबन्द”लाई माओवादी कार्यकर्ता तथा समर्थकहरूलाई पक्रने कानुनी आधारको रूपमा प्रयोग गर्थे । नेपाली कानूनअनुसार, निवारक नजरबन्द “निवारक नजरबन्दको आदेश”अन्तर्गत सुरु गर्न सकिन्थ्यो, र द्वन्द्वका समयमा यी आदेशका दुईवटा कानुनी आधार थिए । पहिलो द्वन्द्व सुरु हुँदाखेरि नै कार्यान्वयनमा रहेको कानून, खासगरी सार्वजनिक सुरक्षा ऐन, २०४६, जुन पञ्चायतकालदेखि नै चलिआएको ऐन थियो^{४९२} । दोस्रो चाहिँ सन् २००२ मा पारित गरिएको ऐन थियो जसलाई आतङ्ककारी तथा विध्वंससात्मक गतिविधि (नियन्त्रण र सजाय) ऐन, (टाडा) भनेर चिनिन्छ (यसलाई पछि अध्यादेशको रूपमा नवीकरण गरिएको थियो) । टाडाले पक्राउको दायरालाई फराकिलो बनायो, न्यायिक निरीक्षणलाई घटायो र थुना अवधिलाई बढायो । थुनाको संवैधानिक आधारको छोटो अध्ययनपछि यी प्रत्येक कानुनी व्यवस्थाका बारे तल सङ्क्षिप्त रूपमा चर्चा गरिनेछ ।

^{४८७} नेपालमा पक्राउ गर्ने अधिकारीले थुनुवालाई निज शत्रु राज्यको नागरिक वा निवारक नजरबन्दमा थुनिएको अवस्थामा बाहेक पक्राउ गरेको २४ घण्टाभित्र न्यायिक अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनुपर्छ । यो व्यवस्था २०४७ र २०६३ का संविधानहरू (क्रमशः धारा १४(६) र २४(६)) र सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन (दफा १५(१)) मा गरिएको छ ।

^{४८८} See International Committee of Red Cross, *Customary International Humanitarian Law*, rule 99 (see footnote 129).

^{४८९} See International Committee of Red Cross, *Customary International Humanitarian Law*, vol. 1 (see footnote 129). “जेनेभा महासन्धिहरूको साभा धारा ३ अनुसार सबै गैरसैनिक व्यक्तिहरू तथा लडाइँबाट अलग भएका व्यक्तिहरूलाई मानवोचित व्यवहार गर्नुपर्दछ (हेनुहोस् नियम ८७) र स्वतन्त्रताको स्वेच्छाचारी हरण यस व्यवस्थामा अनुकूल छैन ।”

^{४९०} नेपालले बालअधिकार महासन्धिमा सन् २००० मा हस्ताक्षर गरी सन् २००७ मा अनुमोदन गर्‍यो ।

^{४९१} स्वेच्छाचारी थुनालाई महासन्धिअन्तर्गतका “निलम्बन गर्न नसकिने” अधिकारहरूमध्ये एउटा अधिकारको रूपमा धारा ४ मा सूचीकृत गरिएको छैन । अध्याय ४ – अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको प्रयोग, निलम्बनसम्बन्धी छलफलका लागि पृ. ६१ । तर, *General Comment No. 29 of the Human Rights Committee: State of Emergency (Article 4)* (CCPR/C/21/Rev. 1/Add. 11): “पक्ष राष्ट्रहरूले कुनै पनि परिस्थितिमा अनुबन्धको धारा ४ लाई मानवीय कानून वा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका बाध्यकारी मान्यताको उल्लङ्घन हुनेगरी, उदाहरणका लागि, बन्धक बनाएर, स्वतन्त्रताको स्वेच्छाचारी हरण गरी सामूहिक सजाय दिएर, अथवा निर्दोषताको अनुमानलगायतका स्वच्छ पुर्पक्षका आधारभूत सिद्धान्तहरूबाट विचलित भएर त्यसलाई न्यायोचित ठहर्‍याउन प्रयोग गर्न सक्दैनन् ।” (भन्ने कुरामा जोड दिइएको छ ।)

^{४९२} सन् १९९१ म संशोधित ।

क) संविधान

द्वन्द्वका बेला कार्यान्वयनमा रहेको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले “निवारक नजरबन्द”को व्यवस्था गरेको थियो^{४९३} तर यसका लागि कसैले मुलुकको सार्वभौमसत्ता, अखण्डता वा सार्वजनिक शान्ति र व्यवस्थामा तत्काल खलल पार्ने पर्याप्त आधार भएको हुनुपर्थ्यो। संविधानमा “निवारक नजरबन्दविरुद्धको हकको”^{४९४}पनि व्यवस्था गरिएको छ। तर, संविधानका धारा २३ र ८८ मा व्यवस्था गरिएको संवैधानिक उपचारको हकको मद्दतले निवारक नजरबन्दको आदेशलाई अदालतमा चुनौती दिन सकिन्थ्यो। मुद्दा हेर्ने अदालतले त्यो सम्बन्धित थुनुवाले “तत्काल खलल पार्ने” कुरासँग सन्तुष्ट हुने अवस्था छ कि छैन भनेर अध्ययन गर्दथ्यो।

माथि बताइएभैं, स्वेच्छाचारी थुनाबाट मुक्त हुन पाउने मानवअधिकारलाई सडककाल घोषणा गरिएको अवस्थामा पनि निलम्बन गर्न पाइँदैन^{४९५}। केही अपवादलाई छोडेर नेपालका अदालतहरूले बन्दीप्रत्यक्षीकरणको रिट संयन्त्रमार्फत द्वन्द्वका बेला यस अधिकारको सामान्यतया सम्मान गर्नु^{४९६}। निवारक नजरबन्दका आदेशहरूलाई अदालतमा चुनौती दिइएको थियो र धेरैमा सफलता पनि हात लाग्यो। तर, अबै पनि सुरक्षाफौजले यस अधिकारलाई पूर्ण रूपमा आत्मसात गरेका थिएनन् र कहिलेकाहीं रिहा आदेश नमानेको वा अदालतले रिहा गरेको थुनुवालालाई पुनः पक्राउ गरेको थियो^{४९७}।

ख) सार्वजनिक सुरक्षा ऐनअन्तर्गतका निवारक नजरबन्दका आदेश

सार्वजनिक सुरक्षा ऐनले प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई ९० दिनका लागि निवारक नजरबन्दको आदेश जारी गर्ने अधिकार दिएको थियो। यसलाई अर्कोपल्ट ९० दिन र अन्तिमपटक १८० दिन (जम्मा १२ महिना)^{४९८} नवीकरण गर्न सकिन्थ्यो। यस आदेशको उद्देश्य देशको सुरक्षा तथा शान्तिमा असर पर्ने गरी कुनै पनि गतिविधि हुन नदिनु थियो। सामान्यतया पक्राउ गर्ने अधिकारीले संविधानको धारा १४(६) अनुसार २४ घण्टाभित्र त्यस्तो थुना आदेश सम्बन्धित जिल्ला अदालतलाई पेश गर्नुपर्थ्यो। तर, यो २४ घण्टे नियम सार्वजनिक सुरक्षा ऐन जस्ता वैध कानूनअनुसार जारी गरिएका निवारक नजरबन्दका आदेशहरूमा लागू हुँदैनथ्यो^{४९९}।

सार्वजनिक सुरक्षा ऐनबमोजिम प्रमुख जिल्ला अधिकारीद्वारा जारी निवारक नजरबन्दका आदेशहरूलाई कुनै पनि अदालतमा चुनौती दिन नपाइने कुरा सो ऐनमा व्यवस्था गरिएको थियो। तर, माथि उल्लिखित संविधानका धाराहरू त्यस प्रावधानमाथि हावी भए र कुनै पनि पक्राउ वा आदेशको वैधानिकतालाई सर्वोच्च अदालत वा पुनरावेदन अदालतहरूमा सधैं चुनौती दिन सकिने भयो^{५००}।

^{४९३} नेपाल अधिराज्यको संविधान (२०४७) को निवारक नजरबन्दविरुद्धको हकसम्बन्धी धारा १५ ले यस्तो व्यवस्था गरेको छ :

(१) नेपाल अधिराज्यको सार्वभौमसत्ता, अखण्डता वा सार्वजनिक शान्ति र व्यवस्थामा तत्काल खलल पार्ने पर्याप्त आधार नभई कसैलाई पनि निवारक नजरबन्दमा राखिने छैन।

(२) निवारक नजरबन्दमा राख्ने अधिकारीले कानूनविपरीत वा बदनियतपूर्वक कसैलाई नजरबन्दमा राखेमा नजरबन्दमा रहेको व्यक्तिले कानूनद्वारा तोकिएबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउनेछ।

^{४९४} नेपाल अधिराज्यको संविधान (२०४७), धारा १५।

^{४९५} See footnote 491.

^{४९६} नेपाल अधिराज्यको संविधान (२०४७), धारा १११.८ ले सडककालीन अधिकारहरूको सूची दिँदै घोषणा गरेको छ कि “धारा २३ अन्तर्गत बन्दी प्रत्यक्षीकरणको उपचार प्राप्त गर्ने हक निलम्बन गरिने छैन।”

^{४९७} See, e.g., *Nepali Times*, 4 December 2003, p. 5. Security forces also threatened lawyers not to file them: see Amnesty International, “A long ignored human rights crisis is now on the brink of catastrophe,” 18 February 2005, p. 5, Available from <http://www.amnesty.org/en/library/info/ASA31/022/2005/en>

^{४९८} सुरुको ९० दिने आदेश प्रमुख जिल्ला अधिकारीद्वारा जारी हुन्छ र यस्तो आदेश गृहमन्त्रालयको स्वीकृतिमा ६ महिनासम्म बढाउन सकिन्छ। सल्लाहकार समितिले स्वीकृत गरेमा अर्को ६ महिनाका लागि कायम हुन्छ (थुनाको जम्मा अवधि एक वर्ष)। सल्लाहकार समितिको अध्यक्षमा सर्वोच्च अदालतका बहालवाला न्यायाधीश हुनुपर्छ भने दुईजना अतिरिक्त सदस्यहरू सर्वोच्च अदालतका बहालवाला वा अवकाशप्राप्त न्यायाधीशहरू हुन्छन्। तर, यस्तो समिति सन् १९९० यता बनेको छैन। हेर्नुहोस् सार्वजनिक सुरक्षा ऐनको दफा ५(२), ७ र ८।

^{४९९} नेपाल अधिराज्यको संविधान (२०४७), धारा १४(७)।

^{५००} ऐ. धारा २३; न्याय प्रशासन ऐन, २०४८, दफा ८(२)

ग) आतङ्ककारी तथा विध्वंशात्मक गतिविधि (नियन्त्रण र सजाय) अध्यादेश (टाडा)अन्तर्गतका निवारक नजरबन्दका आदेशहरू

टाडाअन्तर्गत जारी निवारक नजरबन्दका आदेशहरू छ महिनाका लागि मान्य थिए र जम्मा १२ महिनाका लागि एकपल्ट नवीकरण गर्न सकिन्थ्यो^{१०१} । तर, यस्ता आदेश आतङ्ककारी तथा विध्वंशात्मक कार्य हुनसक्ने कुनै काम कुरा गर्नबाट कुनै व्यक्तिलाई रोक्नुपर्ने विश्वास गर्न सकिने मनासिब आधार भएमा मात्र जारी गर्न सकिन्थ्यो । के कुरा महत्वपूर्ण छ भने टाडामा अदालतलाई २४ घण्टाभित्र जानकारी गराउनुपर्ने प्रावधान थिएन^{१०२} । यस त्रुटिले सुरक्षाफौज र/वा प्रमुख जिल्ला अधिकारीहरू कसैलाई एकान्त कारावासमा थुन्न र कुनै थुनुवालाई रिहा गर्न बाध्य भएमा निवारक नजरबन्दको आदेशमा पछिल्लो मिति राख्न छुट दियो^{१०३} । तर, फेरि यी टाडोका पक्राउहरूको वैधतालाई सर्वोच्च अदालत वा पुनरावेदन अदालतमा चुनौती दिन सकिन्थ्यो र पटकपटक दिइएको पनि थियो । टाडोले शाही सेनालाई द्वन्द्वका क्रममा शङ्कित व्यक्तिहरूलाई पक्राउ गर्न (एकमात्र) कानुनी आधार प्रदान गर्‍यो ।

संसदले पछि २००२ अप्रिलमा टाडोलाई ऐन (टाडा)को रूपमा जारी गर्‍यो । यस ऐनले सुरक्षा अधिकारीलाई बिनापूर्वी शङ्कित व्यक्तिलाई पक्रन तथा अनुसन्धान प्रयोजनका लागि भनेर ६० दिनसम्म प्रहरी हिरासतमा राख्न अधिकार दियो । त्यसबाहेक, यस ऐनअनुसार, व्यक्तिहरूलाई अदालतमा प्रस्तुत नगरिकन ९० दिनसम्म मानवोचित ठाउँमा नजरबन्दमा राख्न सकिने भयो ।

सुरक्षाफौजले राजनीतिक दलका कार्यकर्ता तथा नेता र नागरिक समाजका सदस्यहरूविरुद्ध निवारक नजरबन्दका आदेशहरू जारी गर्न सार्वजनिक सुरक्षा ऐन प्रयोग गर्ने गरेको थियो भने माओवादीसँग आवद्धता भएका आशङ्का गरिएका जोसुकैलाई पक्रन टाडोलाई प्रयोग गरिएको थियो ।

घ) पुनःपक्राउ

बन्दीप्रत्यक्षीकरणको रिटमार्फत आफ्नो थुनालाई सफलतापूर्वक चुनौती दिने निकै ठूलो सङ्ख्याका व्यक्तिहरूलाई सुरक्षाफौजद्वारा पछि पुनः पक्राउ गरिएको थियो र यस्तो पुनःपक्राउ अदालतमै हुँदा वा अदालतबाट निस्कंदै गर्दा समेत भएको थियो^{१०४} । पक्राउ पर्ने व्यक्तिले सुरक्षा खतरा उत्पन्न गरेको भन्नेमा सुरक्षाफौजलाई विश्वास लागेमा –अदालतले भर्खरै त्यसको उल्टो फैसला गरेको नगरेको जे भए पनि – त्यसका आधारमा उसले कानुनी रूपमा पक्रन सक्ने भएपनि यो कानुनी शासन र लामो समयदेखिको बन्दीप्रत्यक्षीकरणको अभ्यासको अनादर गरेको प्रस्ट सङ्केत हो । “तत्काल खतरा”को निष्कर्षलाई समर्थन गर्ने थप केही प्रमाणको अनुपस्थितिमा पुनःपक्राउ स्पष्टतः कानुनसम्मत देखिँदैन^{१०५} ।

निवारक नजरबन्द सम्बन्धमा, मानवअधिकार समितिले आफ्नो आईसीसीपीआरको धारा ९ को सन्दर्भ दिँदै आफ्नो सामान्य टिप्पणी नं. ८ मा उल्लेख गर्‍यो:

निवारक नजरबन्दलाई सार्वजनिक सुरक्षाका कारण प्रयोग गर्नु परेमा उही प्रावधानहरूद्वारा नियन्त्रित गरिनुपर्छ, जस्तै, यो स्वेच्छाचारी हुनुहुँदैन र कानुनद्वारा स्थापित आधार तथा कार्यविधिहरूमा आधारित हुनुपर्छ (अनु. १), ती कारणहरूबारे जानकारी दिनुपर्छ, (अनु. २), थुनामाथि अदालतको नियन्त्रण उपलब्ध हुनुपर्छ (अनु. ४), र उल्लङ्घन भएमा क्षतिपूर्तिको व्यवस्था हुनुपर्छ (अनु. ५) । त्यसका अतिरिक्त, यस्ता घटनामा फौजदारी अभियोग ल्याइएमा धारा ९(२) एवं धारा १४ को पनि पूर्ण संरक्षण प्रदान गरिनुपर्छ^{१०६} ।

१०१ पहिलो ६ महिनाका लागि आदेश प्रमुख जिल्ला अधिकारीद्वारा जारी गरिन्छ भने अर्को ६ महिनाका लागि गृहमन्त्रालयको स्वीकृतिमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीद्वारा नै जारी गर्न सकिनेछ ।

१०२ नेपाल अधिराज्यका संविधान (२०४७) को धारा १४(६)ले थुनुवालाई पक्राउ परेको २४ घण्टाभित्र न्यायिक अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनुपर्ने व्यवस्था गरेपनि, धारा १४(७)ले “उपधारा (५) र (६) मा लेखिएका कुराहरू शत्रुराज्यको नागरिकको हकमा र उपधारा (६) मा लेखिएका कुराहरू निवारक नजरबन्द राख्ने व्यवस्था गर्ने कुनै कानुनअन्तर्गत पक्राउ भएको वा नजरबन्द रहेको व्यक्तिको हकमा लागू हुने छैन” उल्लेख गरेको छ ।

१०३ उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref. No. 1504.

१०४ सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारमा यस्ता २० वटा भन्दा बढी घटनाको अभिलेख राखिएको छ ।

१०५ त्यस्तै, सुरक्षाफौजले थुनाको कानुनी अवधि समाप्त भएपछि थुनुवाहरूलाई थुनाको अर्को नयाँ अवधि सुरु गर्न नयाँ ठाउँमा सार्ने गरिएको बुझिन्छ । see, e. g., , ref. No. 2003-11-21 - incident - Kathmandu_0163.

१०६ General Comment No. 8 of the Human Rights Committee: Right to liberty and security of persons (Article 9) (CCPR General Comment No. 8), para 4.

८.३ स्वेच्छाचारी पक्राउका आरोप

सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारमा घटनाहरूको अभिलेखन गर्ने प्रयोजनका लागि र प्रतिवेदनमा विश्लेषणको उपयुक्त आधार प्रदान गर्न स्वेच्छाचारी पक्राउका कथित आरोपहरूका निमित्त न्यूनतम मापदण्डको आवश्यकता भएको निर्णय गरियो^{५०७}। पीडितलाई पक्राउ गरेको केही दिन वा घण्टापछि रिहा गरिएका असङ्ख्य स्वेच्छाचारी पक्राउ भएको कुरालाई विचार गर्दा, कुनै घटनाको अभिलेख राख्नुअघि न्यूनतम थुनाको अवधि तय गरिएको थियो। सार्वजनिक सुरक्षा ऐन र टाडोअन्तर्गत कानुनी थुनाको बाह्य सीमालाई उचित सम्मान दिइएको थियो^{५०८}। त्यसैले, स्वेच्छाचारी पक्राउको कुनै पनि घटना कानूनको गम्भीर उल्लङ्घन हो भन्ने कुरा स्वीकार गर्दै न्यूनतम मापदण्ड एक वर्षलाई मानी तय गरिएको थियो। तर पनि यातना वा अभद्र व्यवहार जस्ता अन्य गम्भीर उल्लङ्घनका आरोपहरूलाई समावेश गरिएका छन्, यद्यपि यस्तो दुर्व्यवहार एक वर्षभन्दा कमको थुना अवधिमा भएको भनिन्छ।

८.३.१ सुरक्षाफौजद्वारा गरिएका स्वेच्छाचारी पक्राउ

सुरक्षाफौजले द्वन्द्वको सम्पूर्ण अवधिभर द्वन्द्वसँग सम्बन्धित विभिन्न आधारलाई लिएर व्यक्तिहरूलाई थुनामा राखे। नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले केही सुरक्षाकवच उपलब्ध गराएको भए पनि २०५८ मङ्सिरमा सङ्कटकाल घोषण गरीनु अघि प्रहरीले सार्वजनिक सुरक्षा ऐनअन्तर्गत शङ्कास्पद माओवादी सदस्य तथा शुभचिन्तकहरूलाई पक्रे थुनामा राख्यो। फौजदारी कानूनअन्तर्गत पक्राउ गर्ने कामको विपरीत, सार्वजनिक सुरक्षा ऐनअन्तर्गत पक्राउ गर्न दिइने निवारक नजर बन्दको आदेशको प्रयोगले अन्यथा लागु हुने न्यूनतम कानुनी मापदण्डहरू छलन सुरक्षाफौजलाई सक्षम तुल्याएर कुनै न्यायिक जाँचबुझबिना थुनुवासँग सोधपुछ गर्ने कुरालाई अनुमति दियो। यसले प्रमाणको अभावमा शङ्कित व्यक्तिलाई रिहा गर्न सक्ने न्यायाधीश समक्ष सुरक्षाफौजले प्रमाण ल्याउनुपर्ने उसको बोझलाई पन्छायो अथवा न्यायाधीशको विचारमा त्यो व्यक्तिले वास्तवमा राष्ट्रिय सुरक्षाप्रति कुनै पनि खतरा खडा नगरेको पनि हुनसक्थ्यो। अन्ततः यसले सुरक्षाफौजलाई अन्य उचित प्रक्रियाका अधिकारहरूको सम्मान गर्ने कार्यबाट पन्छिने ठाउँ दियो।

सार्वजनिक सुरक्षा ऐनले माओवादी आन्दोलनमा संलग्न भएको आशङ्का गरिएका मानिसलाई कुनै अभियोग वा पुर्पक्ष नगरी थुन्न सक्ने ठाउँ दियो। एक आधिकारिक स्रोतका अनुसार, हिरासतमा भएका राजनीतिक बन्दीहरूको जम्मा सङ्ख्या १९९९ को मध्य नोभेम्बरसम्ममा १ हजार ५०० पुगेको थियो^{५०९}। मानवअधिकार समूहहरूले द्वन्द्वको सुरुतिर पक्राउका लागि गरिएका कानुनी प्रावधानहरूको पालना नगरिएको कुरा बताए। उदाहरणका लागि, एम्नेस्टी इन्टरनेसनलले आफूले अन्तर्वार्ता लिएका थुनुवाहरू कसैलाई पनि पक्राउ गर्दा पुर्जा नदिएको कुरा बताएका थिए, न त उनीहरूलाई संविधानले तोकेबमोजिम २४ घण्टाभित्र न्यायिक अधिकारीसमक्ष नै प्रस्तुत गरिएको थियो^{५१०}। उक्त सङ्गठनले प्रहरी हिरासतमा भएका थुपैलाई सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४७ बमोजिम राख्न सकिने २५ दिने अवधिभन्दा लामो समयसम्म राखिएको पायो। अन्तर्वार्ता लिइएका बहुसङ्ख्यक पूर्वथुनुवाहरूलाई उनीहरूविरुद्ध खास के अभियोग लगाइएको थियो भन्ने कुरा नै बताइएन^{५११}। यी सार्वजनिक सुरक्षा कानूनहरूको दोहन गर्दै, विशेषगरी थुनाको सुरुआततिर, सुरक्षाफौजले थुनुवाका परिवारजनलाई पटकपटक थुनुवाहरूसँगको पहुँचलाई वा थुनुवाहरूको वकिलसँगको पहुँचलाई अस्वीकार गरे^{५१२}।

अभिलेख भण्डारमा भएका जानकारीमा आधारित रहेर, सुरक्षाफौजद्वारा स्वेच्छाचारी रूपमा पक्राउ गरिएका ४३ वटा घटनाले एकवर्षे न्यूनतम मापदण्ड पूरा गरेका छन्। तीमध्ये, तीनवटा घटना नाबालकको पक्राउ र कम्तीमा सातवटा महिलासँग सम्बन्धित थिए।

^{५०७} अभिलेख भण्डार र यो प्रतिवेदन तयार गर्नमा प्रयुक्त अध्ययनविधिवारे विस्तृत छलफलका लागि परिशिष्ट २ हेर्नुहोस्।

^{५०८} Notwithstanding serious reservations as to the regime's legality voiced by human rights observers. See, e. g., *Report of United Nations Working Group on Enforced and Involuntary Disappearances on Nepal* (E/CN. 4/2005/65/Add. 1), p. 16-18(calling for the immediate rescission of TADO).

^{५०९} As quoted by Amnesty International, *Nepal: Human Rights and Security* (see footnote 38)

^{५१०} Amnesty International, *Nepal - Human Rights at a Turning Point?* (see footnote 33)

^{५११} ऐ.।

^{५१२} सुरक्षाफौजले थुनुवाहरूलाई राख्दै नराखेको भनी अस्वीकार गरेका घटनामा “वेपत्ता पार्ने कार्य”को अपराधका तत्वहरू भएका हुनसक्छन्। यस्ता घटनाहरू बलपूर्वक वेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी अध्याय ६ मा सम्बोधन गरिएको छ।

थुप्रे घटनामा, सुरक्षाफौजले तोकिएको ९० वा ६० दिनको अधिकतम थुना अवधि गुज्रेपछि नयाँ थुना आदेशहरू जारी गरिएको भनियो । एम्नेस्टी इन्टरनेसनलका अनुसार, वरिष्ठतम् जिल्लास्तरीय सरकारी अधिकारीहरू, जसलाई प्रमुख जिल्ला अधिकारी भनेर चिनिन्छ, लाई टाडाको दफा ९ अनुसार निवारक नजरबन्दको आदेश जारी गर्ने अधिकार भए तापनि “प्रमुख जिल्ला अधिकारीहरूले पक्रन पहिल्यै सही गरिएका खालि थुना आदेश पुर्जीहरू सुरक्षाफौजलाई जारी गरिएको देखिन्थ्यो । यसले सुरक्षाफौजलाई आफूले चाहेको जोसुकैलाई पक्रन र आफूले चाहेको अवधिसम्म राख्न व्यापक अधिकार दियो”^{५१३} ।

प्रतीकात्मक घटना ८.१^{५१४}

घटना विवरण: पोखराका एक मानवअधिकारकर्मी नाम नखुलाइएको लाई युनिफाइड कमान्डद्वारा २००४ को जनवरीमा पक्राउ गरियो । उनलाई पोखराको फूलबारी सैनिक ब्यारेकमा लगियो र पाँच महिनासम्म थुनेर राखियो । जिल्ला प्रहरी कार्यालय, मकवानपुरमा सरुवा गर्नु तीन दिनअघि उनलाई स्याङ्जा जिल्लास्थित सेतीदोभान ब्यारेकमा लगियो । त्यसपछि जुन दिन पर्वत जिल्लाको भगर वार्ड प्रहरी चौकीमा लगियो त्यसै दिन उनलाई अन्ततः कास्की जेलमा सरुवा गरियो जहाँ उनले दुई वर्ष बिताए । सन् २००६ को जनवरीमा उनलाई कास्की जेलबाट काठमाडौँस्थित सुन्दरीजल सोधपुछ केन्द्रमा सारियो ।

थुनुवाले एकपछि अर्को गर्दै पाँचवटा निवारक नजरबन्दका आदेशहरू पाए । पहिलो दुईवटा ९०/९० दिनका लागि थिए, २००४ को क्रमशः अप्रिल र अगस्तका लागि, भने त्यसपछिको आदेश २००४ नोभेम्बर १७ (२०६१ मङ्सिर २) मा छ महिनाका लागि दिइएको थियो । फेरि यसलाई ६ ६ महिनाका लागि भनेर दुईपटक बढाइयो जसमध्ये एउटा २००५ मई १६ (२०६२ जेठ २) र अन्तिम चाहिँ २००५ नोभेम्बर १६ (२०६२ मङ्सिर १) मा दिइएको थियो । अन्ततः उनलाई २००६ को जनवरीमा छाडियो । सबै आदेशमा कास्की जिल्लाका प्रमुख जिल्ला अधिकारीको हस्ताक्षर थियो भने अन्तिम आदेशमा गृहमन्त्रालयको स्वीकृति थियो ।

प्रतीकात्मक घटना ८.२^{५१५}

घटना विवरण: शाही नेपाली सेनाले २००३ को सेप्टेम्बरमा पक्राउ गरेपछि एक नाबालक पीडितलाई भैरवनाथ गणमा १८ महिनासम्म राखियो । त्यसपछि उनलाई २००५ को फेब्रुअरीमा हनुमानढोका केन्द्रीय कारागारमा सरुवा गरियो । सन् २००५ को मई वा जूनमा उनलाई नखु जेल सरुवा गरियो । उनको थुनाअवधि दुईपटक बढाइयो (२००५ फेब्रुअरी र २००५ जुलाईमा) । तर, सन् २००५ को अन्त्यमा निवारक नजरबन्दको आदेशको म्याद सकिए पनि उनलाई छोडिएन ।

सन् २००६ को वसन्तमा थुनामा हुँदैखेरी पीडितले एउटा स्थानीय साप्ताहिक पत्रिकामा भैरवनाथ ब्यारेकमा भएका यातना तथा गैरकानुनी हत्याबारे लेख प्रकाशित गरे, जुन उनले आफैँ त्यहाँ धेरै महिना बस्दाखेरि प्रत्यक्षतः अनुभव गरेका थिए । लेख प्रकाशित भएलगत्तै, शाही नेपाली सेनाले उनलाई जेल प्रशासनमार्फत धम्की दिएको थियो भनिन्थ्यो ।

उनका बुवा दुई पटकसम्म काठमाडौँको जिल्ला प्रशासन कार्यालय गए र आफ्नो छोराको थुना अवधि सकिएपछि पनि किन थुनिराखेको भनी प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई सोधे । अनुसन्धानको काम समाप्त भएपछि उनका छोरालाई रिहा गरिनेछ भनी उनलाई भनियो । पीडितका परिवारले एक निजी वकिलको सहयोगमा त्यो थुनालाई सर्वोच्च अदालतमा चुनौती दियो । अदालतको आदेशमा उनलाई २००६ को मार्चमा रिहा गरियो ।

^{५१३} Amnesty International, *Nepal Escalating 'Disappearances'*, p. 6-7. (see chap. 6 section 6. 1 Overview)

^{५१४} उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref. No. 5871.

^{५१५} उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref. No 0177.

विश्लेषण: यी उपलब्ध तथ्यहरूका आधारमा हेर्ने हो भने थुनालाई निवारक नजरबन्दको आदेशको समय समाप्त भइसकेपछि पनि थुनामै राखेको देखिन्छ। माथिको विवरणबाट उनलाई भिन्नै आधारमा निरन्तर थुनामा राखिएको हो कि होइन भन्ने स्पष्ट छैन। तर, कुनै पनि व्यक्तिलाई थुनामा राख्ने कानुनी आधार समाप्त भएपछि पनि थुनामा राखिरहेमा, त्यस्तो थुना आफैँमा स्वेच्छाचारी हुन्छ। लामो समयसम्मको थुना र त्यसको निरन्तर विस्तारका लागि कानुनी आधार को अनुपस्थितिले गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको सम्भाव्य उल्लङ्घनको रूपमा यस घटनाको समीक्षा गर्नुपर्ने हुन्छ।

८.३.२ माओवादीद्वारा गरिएका स्वेच्छाचारी पक्राउसरहका अपहरण

माथि उल्लेख गरिएभन्ने, परिभाषाका आधारमा “स्वेच्छाचारी पक्राउ” राज्यका तर्फबाट कार्य गर्ने व्यक्तिद्वारा गरिने कार्यका लागि हो^{५६}। गौरराज्य पात्रहरूको रूपमा माओवादीहरूले द्वन्द्वकालभरि व्यक्तिहरूलाई विभिन्न कारणका लागि पक्राउ गरे पनि यी गैरकानुनी थुनाहरू प्राविधिक रूपमा यस परिभाषाभित्र पर्दैनन्। यस प्रतिवेदनमा यस्ता कार्यहरूलाई “स्वेच्छाचारी पक्राउ सरहका अपहरणहरू” भनिएको छ। गम्भीरताको एकवर्षे न्यूनतम मापदण्डलाई सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारमा माओवादी अपहरणहरूको सूचीकरण गर्न प्रयोग गरिएको छ।

अर्धन्यायिक निकाय “जनअदालत”ले गरेको फैसलास्वरूप श्रमशिविरमा काम गर्ने सजाय दिइएका व्यक्तिहरूको अपवादलाई छाडेर, अभिलेखन गरिएका घटनाहरूले माओवादीहरूले लामो अवधिसम्म व्यक्तिहरूलाई थुन्ने मनसाय राखेको देखिएन। उनीहरूले द्वन्द्वकालमा असङ्ख्य स्वेच्छाचारी पक्राउ गरिएको भनिए तापनि अभिलेख भण्डारमा राखिएका केही घटनाहरूले मात्र एकवर्षे न्यूनतम सीमा पूरा गरे। यस्तो सानो सङ्ख्याले कुनै स्पष्ट प्रवृत्ति छुट्याउन सकििएन।

^{५६} स्वेच्छाचारी पक्राउको परिभाषाका लागि हर्नुहोस् खण्ड ७.८.१ सम्बद्ध कानुनी खाका।

अध्याय ९ – यौन हिंसा

९.१ समीक्षा

यहाँ सबैजसो महिला बलात्कृत भएका हुनाले मलाई जे भएको भएपनि मेरो परिवारले त्यति ठूलो प्रतिक्रिया जन(एन)। कोही त असङ्ख्यपटक बलात्कृत भएका छन्। कोही त सेनाका विभिन्न कर्मचारीद्वारा पटकपटक गरिएको बलात्कारबाट यति नराम्रोसँग घाइते भएका छन् कि उनीहरू राम्रोसँग उभिन पनि सक्दैनन्^{५१७}।

द्वन्द्वकालीन समयमा भएका अन्य गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घनहरूबारे व्यापक अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन गरिएको भए पनि यौन हिंसासम्बन्धी अध्ययन दुर्लभ रहेको छ। तर, यसले द्वन्द्वकालमा यौन हिंसा गरिएको थिएन भन्ने कुरालाई सङ्केत गर्दैन। बरु, यो यौन हिंसासम्बन्धी प्रायः कमै प्रतिवेदन गरिन्छ भन्ने यथार्थताको प्रतिबिम्बन हो। सामाजिक तथा साँस्कृतिक वर्जनाहरूका कारण लाजले वा आरोप लगाइएला भन्ने डरले गर्दा पीडितहरू आफ्ना व्यथाहरू बाँड्न हिचकिचाउँछन्। अरूको साथ नपाउनाले र द्वन्द्वकालमा संरक्षण तथा न्यायिक उपचार संयन्त्रहरूको अभावका साथै पीडकहरूबारे उजुरी गरेमा बदला लिइने वा थप पीडित भइने डरले पनि यो स्थिति फन खराब भयो र धेरै घटना भौगोलिक रूपमा दुर्गम रहेका ठाउँहरूमा भए, जहाँ उजुरी गर्न कठिनाई हुन्थ्यो। त्यसबाहेक, द्वन्द्वकालीन समयमा पीडकहरूका बारेमा उजुरी गरेमा बदला लिइने वा थप पीडित भइने डर व्यापक थियो।

यो अध्याय द्वन्द्वका क्रममा भएका यौन हिंसासँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी मापदण्डहरूको पहिचानबाट सुरु हुन्छ। त्यसपछि यसले यौन हिंसा भएको नेपालको सामाजिक तथा साँस्कृतिक सन्दर्भ र यस्तो हिंसाका पीडित, तिनका परिवार तथा समुदायमाथि परेको असरको व्याख्या गर्दछ। अनि यस अध्यायले नेपालमा न्याय प्राप्तमा रहेका विभिन्न अवरोधको पहिचान गर्नुका साथै किन यस्तो हिंसाविरुद्ध कम उजुरी भएका छन् भन्ने कुरालाई पनि केही छोएको छ। नेपालका द्वन्द्वरत दुवै पक्षका कर्मचारीबाट महिलाविरुद्ध भएका यौन तथा लैङ्गिक हिंसासम्बन्धी विद्यमान अनुसन्धानको समीक्षा तल दिइएको छ। अन्त्यमा, अभिलेख भण्डारबाट लिइएका केही घटनाको समीक्षा तथा विश्लेषण गरिएको छ।

हाल उपलब्ध जानकारीका आधारमा भन्ने हो भने द्वन्द्वकालमा गरिएको भनिएका यौन हिंसाका बहुसङ्ख्यक घटनाले सुरक्षाफौजका कर्मचारीलाई पीडकको रूपमा मुछेका छन् भनिएको छ। यस्तो हिंसा माओवादीहरूलाई खोजतलास तथा सोधपुछ गर्ने क्रममा गरिएको भनिएको थियो र माओवादी भएको वा तिनलाई सहयोग गर्ने आशङ्का गरिएका महिलाले विशेषतः चरम व्यवहारको सामना गर्नुपर्थ्यो। सुरक्षाफौजद्वारा गरिएको यौन हिंसा संस्थागत वा योजनाबद्ध थियो वा थिएन भन्ने स्थापना गर्न हाल पर्याप्त जानकारी छैन। तर, माथिल्लो तहमा मौन सम्मति दिएको हुनसक्ने देखिन्छ, जसले मौका छोपेर गरिने यौन हिंसाका लागि दण्डहीनताको संस्कृतिलाई प्रोत्साहन दिने काम गरेको हुन सक्छ।

यस अध्यायको मुख्य निष्कर्ष द्वन्द्वकालमा भएका यौन हिंसाबारे अझ धेरै कुरा थाहा पाउन र बुझ्न बाँकी नै छ भन्ने हो। यसबारे थप जानकारीको खोजी यस्तो किसिमले गरिनुपर्छ कि जसले गर्दा त्यो लैङ्गिक संवेदनशील होस् र त्यसले पीडितका आवश्यकताहरूलाई पनि सम्बोधन गर्नुका साथै त्यस प्रक्रियामा उनीहरूको सशक्तीकरण गरोस्^{५१८}।

५१७ सन् २००२ मा बलात्कृत पीडित महिला उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल, यूएनएफपीए, एडभोकेसी फोरम र मानसिक स्वास्थ्य परामर्श केन्द्र (सीएमसी)सँग सन् २००९ मा अछाम जिल्लाको मूल्याङ्कन भ्रमणका क्रममा कुराकानी गर्दै।

५१८ उच्चायुक्तको कार्यालयले यौन हिंसाका पुरुष पीडितहरूबारे कुनै पनि उजुरी प्राप्त गरेको छैन। यसको अर्थ पुरुषविरुद्ध यौन हिंसाका कुनै घटना नै भएका थिएनन् भन्ने होइन, यति मात्र हो कि अहिले त्यस्ता उजुरी प्राप्त भएका छैनन्। यौन हिंसा विशेषगरी पुरुषविरुद्धका सम्बन्धमा रहेको साँस्कृतिक लाञ्छनाले गर्दा उनीहरूलाई त्यस्ता घटनाबारे उजुरी गर्नबाट निरुत्साहित गरेको हुन सक्छ।

९.२ सम्बद्ध कानुनी खाका

विश्व स्वास्थ्य सङ्गठन (डब्लुएचओ)ले यौन हिंसालाई “कुनै पनि परिस्थितिमा कुनै पनि व्यक्तिद्वारा पीडितसँगको उसको सम्बन्ध जे जस्तो भए पनि कुनै पनि यौन कार्य, यौन कार्य गर्ने उद्योग, अनिच्छित यौन टिप्पणी वा अघि बढ्ने काम, वा बेचबिखन गर्ने कार्य वा करकापमार्फत कुनै व्यक्तिको यौनिकताविरुद्ध लक्षित कार्य” भनी परिभाषा गरेको छ^{५१९} ।

अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनले द्वन्द्वका बेला हुने यौन हिंसाका कार्यमाथि स्पष्ट रूपमा प्रतिबन्ध लगाएका छन् । मानवीय कानूनअनुसार, सशस्त्र द्वन्द्वमा यौन हिंसालाई पूर्वयुगोस्लाभियाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी न्यायाधिकरण (आईसीटीवाई), रुवान्डाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी न्यायाधिकरण (आईसीटीआर), अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालत(आईसीसी), सियरा लियोनका लागि विशेष अदालत र एक्स्ट्राअर्डिनरी च्याम्बर्स अफ दि कोर्ट्स अफ क्याम्बोडियाको विधान तथा केस लद्वारा परिभाषा गरिएको छ । यस परिभाषामा बलात्कार, यौन दासता, जबर्जस्ती वेश्यावृत्ति, जबर्जस्ती गर्भ बोकाउने तथा बन्ध्याकरण गर्ने र त्यस्तै गम्भीर प्रकृतिका अन्य प्रकारका यौन हिंसा समाविष्ट छन्, जसमा आक्रमण, महिला बेचबिखन तथा नाङ्गै पारेर खानतलास गर्ने कृत्य पनि पर्दछ^{५२०} । द्वन्द्वका क्रममा निरन्तर लागु भएको अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनअनुसार, यौनहिंसासहितको लैङ्गिक हिंसा महिलाविरुद्धका सबै प्रकारका विभेदहरूको उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि (सिड्अ)को “धारा १ अनुसारको विभेद हो”^{५२१} । महिलाका अधिकार तथा स्वतन्त्रताहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय वा आन्तरिक सशस्त्र द्वन्द्वका समयमा मानवीय मान्यताअनुसार समान संरक्षणको अधिकार, व्यक्तिको स्वतन्त्रता तथा सुरक्षाको अधिकार तथा प्राप्त गर्न सकिने उच्चतम स्तरको शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्यको अधिकार पर्दछन्^{५२२} ।

यौन हिंसा युद्ध अपराध, मानवताविरुद्धको अपराध, एक प्रकारको यातना वा जातिहत्याको तत्व हुन सक्छ^{५२३} । संयुक्त राष्ट्रसङ्घ सुरक्षा परिषद्ले यौन हिंसा “गैरसैनिक नागरिकहरूलाई जानाजान निसाना बनाउन वा गैरसैनिक जनसमुदायविरुद्ध व्यापक वा योजनाबद्ध आक्रमणको हिस्साको रूपमा प्रायोग गरिएमा” यसले अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति र सुरक्षालाई बाधा पुऱ्याउन सक्छ । यौन हिंसालाई द्वन्द्वसँग सम्बन्धित सैनिक वा राजनीतिक कारवाहीसँग गाँसिएमा यसलाई युद्धको रणनीतिको रूपमा हेर्न सकिने भए पनि यो उल्लङ्घन नै हुन्छ^{५२४} । यौन हिंसाका सम्बन्धमा प्रत्यक्ष आदेशहरू त्यति नआउने भए तापनि सिपाहीबाट भएका अन्य अपराधहरूलाई रोक्न सफल भएर पनि यौन अपराध हुन नदिन वा त्यसमा सजाय गर्न कुनै प्रयास नगरेमा यसलाई रणनीतिको रूपमा प्रयोग गरिएको हुन्छ, भन्ने प्रस्ट हुन्छ । रणनीतिको रूपमा यौन हिंसाका कार्यहरू द्वन्द्वसँग अस्थायी, भौगोलिक र कारणात्मक रूपमा गाँसिएको हुनुपर्छ^{५२५} ।

वि.सं. २०५७ कात्तिक १५ गतेको प्रस्ताव १३२५ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घ सुरक्षा परिषद्ले “महिला तथा बालिकाका अधिकार तथा संरक्षणमा लागु हुने अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको सम्मान गर्न” र “लैङ्गिक हिंसा, खासगरी बलात्कार तथा अन्य प्रकारका यौन दुर्व्यवहारबाट महिला तथा बालिकाहरूको संरक्षण गर्न विशेष उपायहरू अपनाउन सशस्त्र द्वन्द्वरत सबै पक्ष”लाई आह्वान गर्‍यो^{५२६} । उक्त प्रस्तावले दण्डहीनताको अन्त्य गर्न र महिला तथा बालिकाविरुद्ध यौन तथा अन्य हिंसाका लागि जिम्मेवार व्यक्तिहरूलाई अभियोजन गर्न सबै राज्यको जिम्मेवारीमाथि जोड दियो^{५२७} । त्यसबाहेक, २०६५ असार ५ गतेको प्रस्ताव १८२०

^{५१९} Stop Rape Now, UN Action Against Sexual Violence in Conflict, *Analytical and Conceptual Framing of Conflict-Related Sexual Violence*, p. 1.

^{५२०} Ibid. See also UN Security Council Resolution 1325 (S/RES/1325) (2000), preamble, para 10; OHCHR, *Democratic Republic of the Congo, 1993–2003: Report of the Mapping Exercise documenting the most serious violations of human rights and international humanitarian law committed within the territory of the Democratic Republic of the Congo between March 1993 and June 2003* (2010), para 546-50. “त्यसैले, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय, परम्परागत तथा प्रथाजनित कानुनी दस्तावेजहरूको संयुक्त कार्यले लोकतान्त्रिक गणतन्त्र कङ्गोमा सन् १९९३ र २००३ को बीचमा भएका यौन हिंसाका घटनाहरूलाई दण्डित गर्न सक्नुपर्दछ ।”

^{५२१} *General Recommendation No. 19 of the Committee on Elimination of Discrimination against Women: Violence against Women* (11th session, 1992).

^{५२२} ऐ. अनु. ७(ख)(ग)(छ) ।

^{५२३} Stop Rape Now, UN Action Against Sexual Violence in Conflict, *Analytical and Conceptual Framing of Conflict-Related Sexual Violence*, p. 1-2; UN Security Council resolution 1820 (S/RES/1820) (2008) para 4.

^{५२४} UN Security Council Resolution 1820 (S/RES/1820) 2008.

^{५२५} Stop Rape Now, UN Action Against Sexual Violence in Conflict, *Analytical and Conceptual Framing of Conflict-Related Sexual Violence*, p. 2-3

^{५२६} UN Security Council Resolution 1325 (S/RES/1325) (2000), paras 9 and 10.

^{५२७} ऐ. अनु. ११ ।

(२००८) मा सुरक्षा परिषदले “द्वन्द्वरत सबै पक्षले महिला र बालिकालगायत सर्वसाधारणलाई सबै प्रकारका यौन हिंसाबाट संरक्षण गर्नका लागि तत्काल उपयुक्त कदमहरू चाल्नुपर्ने” माग गर्‍यो^{१२८} । सो प्रस्तावले द्वन्द्व समाधानमा यौन हिंसालाई आममाफीका प्रावधानहरूबाट बाहिर्याउनुपर्ने आवश्यकतामा पनि जोड दिँदै सदस्य राष्ट्रहरूलाई “यस्ता कार्यका लागि जिम्मेवार व्यक्तिहरूलाई अभियोजन गर्ने आफ्ना दायित्वको पालना गर्न, यौन हिंसाका सबै पीडित, खासगरी महिला तथा बालिकाले कानुनअन्तर्गत समान संरक्षण तथा न्यायमा समान पहुँच” का लागि आह्वान गर्‍यो^{१२९} । प्रस्तावहरू १८८८ र १९६० ले यी सरोकारमाथि जोड दिए र यौन हिंसालाई सम्बोधन गर्न महासचिवका विशेष प्रतिनिधि नियुक्ति गर्ने तथा सशस्त्र द्वन्द्वमा यौन हिंसा प्रयोग गरिएको आशङ्का गरिएका सबै पक्षको सूची तयार गर्नेलगायत कतिपय संयन्त्रहरूको स्थापना गर्‍यो^{१३०} । यस सम्बन्धमा महत्वपूर्ण कुरा के छ भने उक्त प्रस्तावले यस्ता कार्यमा “दिगो खालको शान्ति, न्याय, सत्य र राष्ट्रिय मेलमिलाप प्राप्तिका लागि विस्तृत पद्धतिको हिस्साको रूपमा” दण्डहीनताको अन्त्य गर्नुपर्ने महत्वमाथि जोड दियो^{१३१} ।

सुरक्षा परिषदका यी प्रस्तावहरू र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानुन तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनद्वारा स्थापित मापदण्डका आधारमा रहेर तलको खण्डले द्वन्द्वका समयमा यौन हिंसालाई नियमन गर्ने कानुनी खाका प्रस्तुत गरेको छ । बलात्कारको विश्लेषणबाट अध्ययन सुरु हुन्छ किनकि अभिलेख भण्डारमा राखिएका यौन हिंसाका घटनाहरूमा मुख्यतः बलात्कार, सामूहिक बलात्कार तथा बलात्कार गर्ने उद्योगसम्बन्धी आरोपहरू रहेका छन् । अन्य प्रकारका यौन हिंसा, यौन आक्रमण तथा छेडछाड जस्ता अपराधलगायतका कानुनी पक्षहरूमाथि त्यसपछि चर्चा गरिनेछ ।

१.२.१ बलात्कार

नेपालमा महिलाको बलात्कार फौजदारी कसुर हो । मुलुकी ऐनको जबर्जस्ती करणीको महलको दफा १ ले यसलाई “कसैले कुनै महिलालाई निजको मन्जुरी नलिई करणी गरेमा वा सोह्र वर्षभन्दा कम उमेरकी बालिकालाई निजको मन्जुरी लिई वा नलिई करणी गरेमा जबर्जस्ती करणी गरेको ठहर्छ” भनी परिभाषा गरेको छ । यस परिभाषाको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले डर, त्रास, धाक देखाई वा करकाप, अनुचित प्रभाव वा भुक्यानमा पारी वा जोरजुलुम गरी वा अपहरण गरी वा शरीर बन्धक राखी लिएको मन्जुरीलाई मन्जुरी मानिने छैन भनेको छ । त्यस्तै, होस ठेगानमा नरहेको अवस्थामा लिएको मन्जुरीलाई मन्जुरी मानिने छैन ।

आईसीटीवाई र आईसीटीआर दुवैले बलात्कारको समयमा पीडितको आचरणले यातनाका लागि आवश्यक तत्व “मानसिक वा शारीरिक जे भएपनि चरम कष्ट वा पीडा”^{१३२} पूरा गरेको छ भने त्यस्तो बलात्कार यातना^{१३३} हुनेछ भनी फैसला गरेका छन् । बलात्कारका बखतमा सहेको कष्टका अतिरिक्त, मनोवैज्ञानिक पीडा “सामाजिक तथा साँस्कृतिक अवस्थाहरूले भन खराब बनाउन सक्छ, जसले विशेषतः तीक्ष्ण र दीर्घकालीन असर गर्ने हुन्छ”^{१३४} भन्ने कुरालाई अदालतहरूले स्वीकार गरे । बलात्कार युद्ध अपराध^{१३५} पनि हुन्छ र अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतले साभा धारा ३ ले लगाएको “व्यक्तिगत मर्यादामाथिको आघात”को प्रतिबन्धलाई बलात्कार दोषारोपणको आधारको रूपमा प्रयोग गरेको छ^{१३६} ।

आईसीआरसीको विचारमा द्वन्द्वको क्रममा बलात्कारमाथि लगाइने प्रतिबन्धले प्रथागत अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी हैसियत प्राप्त गरेको छ, अर्थातद्वन्द्वरत पक्ष जेनेभा महासन्धिहरूको पक्ष भए पनि नभए पनि तिनका सदस्यमध्ये कुनै एक सदस्यले गरेको बलात्कार दण्डनीय अपराध हो^{१३७} ।

^{१२८} UN Security Council Resolution 1820 (S/RES/1820) (2008) para 3.

^{१२९} ऐ., अनु. ४ ।

^{१३०} UN Security Council Resolution 1888 (S/RES/1888) (2008), UN Security Council Resolution 1960 (S/RES/1960) (2010).

^{१३१} ऐ., अनु. ४ ।

^{१३२} हेनुहोस् अध्याय ७ – यातना ।

^{१३३} *Prosecutor v. Semanza*, ICTR Trial Chamber, no. ICTR-97-20-T, Judgment and Sentence, 15 May 2003, para 483; *Kunarac et al.*, ICTY Trial Chamber, (2001) para 655 (see footnote 154); *Kvočka*, ICTY Trial Chamber (2001) para 561 (see footnote 391).

^{१३४} *Čelebići Case*, ICTY, Trial Chamber, (1998) para 495 (see footnote 408)

^{१३५} Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda (1994), article 4(e); UNTAET Regulation 2000/15, section 6(1)(e)(vi); Statute of the Special Court for Sierra Leone (2002) article 3(e). See also, e. g., UN Security Council Resolution 1820 (S/RES/1820) (2008)

^{१३६} Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda (1994), article 4(e); UNTAET Regulation 2000/15, section 6(1)(e)(vi); Statute of the Special Court for Sierra Leone (2002) article 3(e). See also, e. g., UN Security Council Resolution 1820 (S/RES/1820) (2008)

^{१३७} International Committee of Red Cross, *Customary International Humanitarian Law*, rule 93 (see footnote 129). बलात्कार तथा अन्य प्रकारका यौन हिंसालाई प्रतिबन्धित गरिएको छ ।

रोम विधानले बलात्कारको अपराधलाई गैर अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वमा बलात्कारको अपराधलाई अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतका लागि यसरी परिभाषा गरेको छः

- पीडितको शरीरको कुनै पनि भाग वा पीडकको यौनाङ्ग भएको भाग वा पीडितको गुद्द्वार वा जनेन्द्रीयको प्वालमा कुनै वस्तु वा शरीरको कुनै भाग केही मात्रामा भए पनि पसाउने गरी कसैको शरीरमा पीडकले अतिक्रमण गर्‍यो ।
- अतिक्रमण यस्तो व्यक्ति वा अर्को व्यक्तिविरुद्ध बल प्रयोगमार्फत् वा हिंसाको डर, दबाव, थुना, मनोवैज्ञानिक दमन वा अधिकारको दुरुपयोग जस्ता बलप्रयोगको वा जोरजुलुमको धम्कीद्वारा वा जोरजुलुमयुक्त वातावरणको फाइदा उठाएर भएको थियो वा साँचो मन्जुरी दिन नसक्ने व्यक्तिविरुद्ध अतिक्रमण गरिएको थियो ।
- यस्तो आचरण अन्तर्राष्ट्रिय चरित्र नभएको सशस्त्र द्वन्द्वको सन्दर्भमा भएको थियो वा त्यससँग सम्बन्धित थियो ।
- सशस्त्र द्वन्द्वको अस्तित्व स्थापना गर्ने तथ्यगत परिस्थितिवारे पीडक जानकार थियो^{५३८} ।

यो परिभाषा उद्देश्यमूलक ढङ्गले विस्तृत तथा व्यापक छ र थुप्रै परम्परागत फौजदारी कानूनका फैसलामा भएका परिभाषासँग मेल नखान सक्छन्^{५३९} । दुईवटा तत्व “यौन प्रकृतिको शारीरिक अतिक्रमण” र “जोरजुलुम”बारे विस्तृत रूपमा तल अध्ययन गरिनेछ ।

क) अतिक्रमण

‘अतिक्रमण’को तत्व धेरै पक्षमा परम्परागत फौजदारी कानूनको ‘भिन्न छिराउने’ कुरासँग मिल्दोजुल्दो छ । तर, रोम विधानका मस्यौदाकारहरूले यस पदलाई लैङ्गिक रूपमा तटस्थ पदको रूपमा प्रयोग गरेका छन्^{५४०} । अझै पनि, रोम विधानमा भएको अतिक्रमणको धारणा भिन्न छिराउने कुरासँग घनिष्ठ रूपले गाँसिएको छ किनभने शरीरमाथिको अतिक्रमण पीडितको शरीरको कुनै पनि भाग वा पीडकको यौनाङ्ग भएको भाग वा पीडितको गुद्द्वार वा यौनाङ्गको प्वालमा कुनै वस्तु वा शरीरको कुनै भाग केही मात्रामा भए पनि भिन्न पसाउने कार्य भएको हुनुपर्छ ।

ख) बल, बल प्रयोगको धम्की वा जोरजुलुम

मन्जुरीको अभाव भन्ने दोस्रो तत्वका बारे अलिक बढी गहिरिएर अध्ययन गर्नु आवश्यक छ । के कुरा स्पष्ट छ भने रोम विधानको परिभाषामा दिइएका पदावली “बल, बल प्रयोगको धम्की वा जोरजुलुम”लाई साँघुरो हिसाबले व्याख्या गरिनु हुँदैन । कुनै जोरजुलुमयुक्त विशिष्ट कार्य प्रमाणित हुनुभन्दा ‘जोरजुलुमको समग्र परिस्थिति’ बढी सान्दर्भिक हुन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको कार्यविधि तथा प्रमाणका नियमहरूले सिद्धान्तको उल्लेख गरेका छन्ः

यौन हिंसाका घटनामा अदालत देहायका सिद्धान्तद्वारा निर्देशित हुनुका साथै उपयुक्त भएमा ती सिद्धान्तलाई लागू गर्नेछः

^{५३८} रोम विधान, धारा ८ (२)(ड)(vi) - १ “बलात्कारको युद्ध अपराध” (पादटिप्पणी १४५ हेर्नुहोस्) ।

^{५३९} परम्परागत रूपमा बलात्कारका तत्वहरू देहायका जस्तै देखिन्छन् :

१. अलिकति भएपनि यौनाङ्ग छिराउने

२. पीडितको योनी वा मलद्वारमा

पीडकको लिङ्ग छिराउने

वा, पीडकद्वारा प्रयोग गरिएको अन्य कुनै वस्तु

वा पीडकको लिङ्ग पीडितको मुखमा पसाउने

३. पीडित वा कुनै तेस्रो व्यक्तिविरुद्ध जोरजुलुम वा बल प्रयोग गर्ने धम्कीमार्फत

^{५४०} See Rome Statute, article 8 (2)(e)(vi)-1 “War crime of rape” (see footnote 145). लिङ्ग छिराउने कार्यलाई कर्ताको रूपमा पुरुषले मात्र गर्न सक्छ भनी व्याख्या गर्न सकिन्छ ।

क) बल, बलको प्रयोग, जोरजुलुम वा जोरजुलुमयुक्त वातावरणको फाइदा उठाएर स्वैच्छिक र सही अर्थको मन्जुरी दिनसक्ने पीडितको क्षमतालाई कमजोर बनाएर गरिएका पीडितको आचरण वा कुनै पनि शब्दहरूबाट त्यस्तो अनुमान लगाउन सकिदैन।^{५४१}

तदर्थ न्यायाधिकरणले यस तत्वलाई पनि लागु गर्नुका साथै यी पदहरूलाई यौन अतिक्रमण स्वैच्छिक नभएको वा अन्य किसिमले गैरसहमतिपूर्ण^{५४२} नभएका सबै स्थितिलाई सुनिश्चित गर्ने गरी व्याख्या गरिएको छ। उदाहरणका लागि, रुवान्डाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी न्यायाधिकरणले के फैसला गरेको छ भने “धम्की, डरत्रास, जबर्जस्ती चन्दा असुली वा अन्य प्रकारका दबावहरू, जुन भय र हताशाको स्थितिको शोषण गरेका हुन्छन्, जोरजुलुम हुन सक्छन्”^{५४३}। सियरा लियोनका लागि विशेष अदालतले “जोरजुलुमयुक्त परिस्थिति”, खासगरी सशस्त्र द्वन्द्वमा, शारीरिक बलको प्रमाणसँग मात्र सम्बन्धित छैन:-

सशस्त्र द्वन्द्वको परिस्थितिमा, जोरजुलुम प्रायः विश्वव्यापी हुन्छ। पीडितको निरन्तर प्रतिरोध र पीडकबाट भएको शारीरिक बल वा बल प्रयोगको धम्की जोरजुलुम स्थापना गर्न आवश्यक छैन^{५४४}।

वास्तवमा त्यस्ता परिस्थितिहरू छन् जसमा पीडितका असहमतिको अनुमान लगाउन सकिन्छ। उदाहरणका लागि, प्रोजेक्ट्युटर वि. फुरुन्डजाको मुद्दामा, अदालतले “कुनै पनि प्रकारको बन्दी अवस्थाले मन्जुरीलाई अस्वीकार गर्दछ”^{५४५} भन्ने फैसला गर्‍यो।

जोरजुलुम तथा मन्जुरीका सम्बन्धमा अर्को याद राख्नुपर्ने कुरा के हो भने अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले पनि केही व्यक्तिहरू साँचो अर्थमा मन्जुरी दिन नसक्ने अवस्थामा हुन सक्छन् भन्ने कुरालाई स्वीकार गरेको छ^{५४६}। यसबारे, रोम विधानका अपराधका तत्वहरूले “प्राकृतिक, फकाएर गरिने वा उमेरसँग सम्बन्धित अशक्तताले गर्दा कुनै पनि व्यक्ति साँचो मन्जुरी दिन नसक्ने हुनसक्छ।”^{५४७} यसमा पीडितमा अपाङ्गता भएको वा नशाको प्रभावमा रहेको अवस्था पनि समेटिएको हुन सक्छ।

९.२.२ अन्य यौन हिंसा

“अरू यौन हिंसा” भन्नाले सामान्यतः बलात्कारभन्दा बृहत्तर प्रवर्ग भन्ने बुझिन्छ र यसमा बलात्कार हुन आवश्यक आधारहरू पूरा नगर्ने कार्यहरू पर्दछन्। यो मानव शरीरको शारीरिक अतिक्रमणमा सीमित छैन र यसमा शारीरिक सम्पर्क नपर्ने कार्यहरू पनि पर्न सक्छन्^{५४८}। यसले “यान्त्रिक वर्णनमा समेट्न प्रायः गाढो पर्ने यौन कसुरमा सजायको विश्वास दिलाएर ‘सुरक्षा कवच’ प्रदान” गर्दछ^{५४९}। उदाहरणका लागि, गम्भीर यौन आक्रमण वा छेडछाड जस्ता अपराधहरू यस प्रवर्गमा समावेश गरिएका छन्^{५५०}। नेपालमा भएको जस्तो गैरअन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वका सम्बन्धमा, रोम विधानले ‘यौन हिंसा’लाई अलग्गै अपराध भनी व्यवस्था गरेको छ, जसमा देहायका तत्वहरू रहेका छन्:

- पीडकले एक वा बढी व्यक्तिविरुद्ध यौन प्रकृतिको कुनै कार्य गर्‍यो वा गरायो वा अर्को व्यक्तिविरुद्ध बल प्रयोगमाफत वा हिंसाको डर, दबाव, थुना, मनोवैज्ञानिक दमन वा अधिकारको दुरुपयोग जस्ता बलप्रयोग वा जोरजुलुमको धम्कीद्वारा वा जोरजुलुमयुक्त वातावरणको फाइदा उठाएर त्यस्तो कार्य गर्‍यो वा साँचो मन्जुरी दिन नसक्ने व्यक्तिविरुद्ध अतिक्रमण गर्‍यो।

^{५४१} ICC, *Rules of Procedure and Evidence*, ICC-ASP/1/3 (2002) rule 70

^{५४२} *Kunarac*, ICTY Trial Chamber (2001) para 460 (see footnote 154), (बल प्रयोग, बल प्रयोगको धम्की तथा जोरजुलुमको अर्थ हो “योनीमा लिङ्ग छिराउने काम पीडितको सहमतिबेगर भएको छ” भन्ने फैसला हो।)

^{५४३} *Akayesu*, ICTR Trial Chamber, (1998) para 688 (see footnote 398).

^{५४४} ऐ. १।

^{५४५} *Furundžija*, ICTY Trial Chamber (1998), para 271 (see footnote 369).

^{५४६} यहाँ चुरो कुरा आफ्नो सहमति दिन सक्ने क्षमता हो, न कि स्वयं सहमति।

^{५४७} Rome Statute, Article 8 (2) (e) (vi)-1 “War crime of rape” (see footnote 145) चौध वर्षमुनिका बालबालिकाले वैध सहमति दिन सक्दैनन्; *Prosecutor v. Brima et al. (AFRC Case)*, SCSL, Appeal Chamber, no. SCSL-04-16-A, Judgment, 22 February 2008, para 694.

^{५४८} *Akayesu*, ICTR Trial Chamber (1998), para 598 (see footnote 398).

^{५४९} ऐ. अनु. ५९६।

^{५५०} *Kvočka*, ICTY Trial Chamber (2001), para 180 (see footnote 391).

- यो आचरणको गम्भीरता जेनेभा महासन्धिहरूको साभा धारा ३ को गम्भीर उल्लङ्घनसँग तुलनीय थियो ।
- सशस्त्र द्वन्द्वको अस्तित्व स्थापना गर्ने तथ्यगत परिस्थितिबारे पीडक जानकार थियो^{५१} ।

पहिलो तत्वबाट प्रस्ट हुन्छ कि यो अपराध पूरा गर्न कुनै पनि अतिक्रमण वा छिराउने कार्य आवश्यक पर्दैन । अर्को अर्थमा भन्ने हो भने यी तत्व बलात्कारका तत्वसँग मिल्दाजुल्दा छन्, खासगरी आवश्यक पर्ने जोरजुलुमको स्तरका सम्बन्धमा, बलात्कारका लागि आवश्यक पर्ने तीनै तत्व । तर, महत्वपूर्ण कुरा के छ भने 'अन्य यौन हिंसा' केही कम गम्भीर प्रकृतिका यौन कार्यहरूको अभियोजन गर्नमा लक्षित प्रवर्ग होइन । त्यसविपरीत, यसले त्यस्ता कार्यहरूलाई मात्र समेटेको छ जुन साभा धारा ३ का अन्य गम्भीर उल्लङ्घनहरूसँग "तुलनीय गम्भीरता"का छन् । यसको उद्देश्य युद्धकालमा भएका गम्भीर र जोरजुलुमयुक्त आचरणलाई समेट्नु हो जसलाई परिभाषाका कारण बलात्कार मानिंदैन ।

९.२.३ व्यक्तिगत फौजदारी जिम्मेवारी

यौन हिंसाको अपराध गर्न आदेश दिने, अनुरोध गर्ने, सहयोग गर्ने, दुरुत्साहन गर्ने, सहायता गर्ने कुनै पनि व्यक्तिलाई अभियोजन गर्न सकिन्छ र गर्नुपर्छ^{५२} । त्यसैगरी, अन्य व्यक्तिसँग मिलेर र साभा उद्देश्य लिएर अपराध गर्नमा (त्यस्तो उद्योग गर्नमा) मद्दत पुऱ्याउने व्यक्तिहरूका बारे, समूहद्वारा गरिएका कार्यका लागि प्रत्येक व्यक्तिलाई जवाफदेही बनाउन सकिन्छ^{५३} । यौन हिंसाका सन्दर्भमा दोष प्रमाणित गर्न, विशेषतः ती अभियुक्तका सम्बन्धमा जसले वरिष्ठ राजनीतिक वा सैनिक पद लिएका थिए, यस प्रकारको जवाफदेहिता अस्थायी न्यायाधिकरणहरूले पटकपटक प्रयोग गरेका छन् । जवाफदेहिताको विधिको रूपमा 'कमान्ड जिम्मेवारी'मा पनि यही कुरा लागु हुन्छ^{५४} । न्यायाधिकरणहरूले अख्तियारीको पद लिएर बसेका व्यक्तिहरूलाई तिनका कनिष्ठहरूले गरेका यौनहिंसाका कार्यका निम्ति जिम्मेवार पाएका छन्^{५५} ।

९.३ पृष्ठभूमि

९.३.१ समीक्षा

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महिला विकास कोष (युनिफेम)का एक विज्ञले महिलामाथि युद्धको प्रभावबारे गरेको अध्ययनले औल्याएअनुसार,^{५६} द्वन्द्वका क्रममा महिलाहरूले सहनुपरेको चरम हिंसा युद्धको विशिष्ट अवस्थाका कारण मात्र सिर्जना भएको होइन । बरु, यस्तो हिंसा शान्तिकालमा महिलाहरूको जीवनमा भएका हिंससँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित छन्^{५७} । धेरै समाजमा के धारणा रहेको छ भने महिलाहरू सामुदायिक इज्जतका सामग्री हुन् र पुरुष त्यसका संरक्षक । इज्जतसम्बन्धी यस प्रकारका लैङ्गिक विशिष्ट अवधारणाहरूले आफ्ना अन्तिम अभिव्यक्ति युद्धकालमा पाउँदछन्^{५८} ।

महिलाविरुद्धको हिंसामा प्रायः सजाय नहुने भएकाले यो एउटा स्वीकार्य मान्यता बनेको छ र द्वन्द्वको समयमा सामान्यतः

^{५१} Rome Statute, article 8 (2) (e) (vi)-6 "War crime of sexual violence" (see footnote 145) (final two elements have been removed as repetitive). जबर्जस्ती गभंवती बनाउने, यौन दासता, जबर्जस्ती बन्ध्याकरण गर्ने र जबर्जस्ती वेश्यावृत्तिमा लगाउने लगायतका यौन प्रकृतिका अन्य अपराधहरू पनि छन् ।

^{५२} ऐ. धारा २५(३) ।

^{५३} यसमा "पूर्वानुमान गर्न सकिने" लगाउन सकिने सबै अपराधको दायित्वसमेत पर्दछ । आईसीटीवाईमा यस्तो खालको दायित्वलाई "संयुक्त फौजदारी उद्यम"को नाम दिइएको छ ।

^{५४} *Tadić*, para 536 (see footnote 152); *Prosecutor v. Furundžija*, ICTY, Appeal Chamber, no. IT-95-17/-A, Judgement, 21 July 2000; *Krstić*, ICTY, Trial Chamber (2001) para 2 (see footnote 409); *Kvočka*, ICTY Trial Chamber (2001) (see footnote 391).

^{५५} *Blaškić*, ICTY, Appeal Chamber, (2004) para 613 (see footnote 465) (Overturned on other grounds).

^{५६} *Blaškić*, ICTY, Appeal Chamber, (2004) para 613 (see footnote 465) (Overturned on other grounds).

^{५७} UNIFEM, *Women, War, Peace: The Independent Experts' Assessment on the Impact of Armed Conflict on Women and Women's Role in Peace-building* (New York, UNIFEM, 2002) p. 13.

^{५८} Women, Law & Development International, "Gender Violence: The Hidden War Crime" (Washington, D. C. , 1998).

हिंसा बढ्ने हुनाले यौन हिंसा पनि बढेको पाइन्छ^{५५९} । महिलाविरुद्धको हिंसासम्बन्धी विशेष प्रतिवेदकले उल्लेख गरेकी छन् कि युद्धकालमा “ज्यान मार्ने धम्की दिएर महिला तथा किशोरीहरूलाई सरकारी फौज, गैरराज्य पात्र, तिनको संरक्षणका लागि जिम्मेवार प्रहरी, शरणार्थी शिविर तथा सीमा रक्षक, छिमेकी, स्थानीय राजनीतिज्ञ र कहिलेकाहीं परिवारजनहरूबाटै बलात्कार गरिएको छ ... । महिला तथा किशोरीहरूलाई सिपाहीसँग “विवाह”का लागि बाध्य पारिएको हुन्छ, जसको घुमाउरो अर्थ नितान्त रूपमा पटकपटक बलात्कृत हुनु वा यौन दासतामा रहनु हो^{५६०} ।” प्रायः यस किसिमको व्यवहार “इज्जतसँग गाँसिएको नारी यौनिक शुद्धताको पितृसत्तात्मक अवधारणासँग सम्बन्धित छ ... । महिलाको यौनिकतासँग गाँसिएका यी मूल्यहरूले ‘आफ्ना’ आइमाइको यौनिक नियमन, अरू उल्लङ्घनकर्ताबाट हुने यौन हिंसा एवं “अरूका” महिलामाथि भएको बन्देजलाई वैधानिकता प्रदान गर्दछ^{५६१} ।”

९.३.२ नेपालमा यौन हिंसाको सामाजिक तथा साँस्कृतिक सन्दर्भ

नेपाली समाजमा व्यापक रूपमा रहेको असमान लैङ्गिक सम्बन्ध नै महिलाविरुद्धको हिंसालाई वैधानिकता प्रदान गर्नमा मुख्य तत्वको रूपमा रहेको छ^{५६२} ।

नेपालमा भएका अनुसन्धानले के देखाउँदछन् भने नेपाली समाजको मुटुमा एउटा जबर्जस्त पितृसत्तात्मक तत्व रहेको छ । यो पितृसत्तात्मक जग नै नेपाली समाजमा सामाजिक तथा लैङ्गिक विभेदको जडमा रहेको छ भनिन्छ^{५६३} । त्यसबाहेक, अनुसन्धानहरूले पितृसत्तात्मक सामाजिक-साँस्कृतिक मान्यता तथा चलनहरूले महिलाविरुद्धको यौन हिंसालाई चुपचाप सहेको देखाउँछन् जसले गर्दा यस्ता हिंसाको प्रयोगले वैधानिकता पाएको छ^{५६४} ।

पितृसत्तात्मक समाज एउटा यस्तो समाज हो जसले पुरुषहरूलाई विशेष सुविधा र परिवारभित्रै लैङ्गिक श्रेणीगत विभाजनलाई वैधानिकता प्रदान गर्दछ^{५६५} । नेपालमा, गहिरोसँग जरा गाडेर रहेका पितृसत्तात्मक दृष्टिकोणहरू, निजी तथा सार्वजनिक क्षेत्रमा मानिएको पुरुषको श्रेष्ठतामा आधारित आचरण र महिलाहरू कमजोर तथा जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहेका हुन्छन् भन्ने कठोर विचारले महिलाको परिवार तथा समुदायभित्रको स्थितिलाई कमजोर बनाएको छ^{५६६} । “महिलाविरुद्ध विभेद गर्ने पितृसत्तात्मक दृष्टिकोण तथा गहिरोसँग जरा गाडेर रहेका रुढिगत कुराहरू सामाजिक, साँस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक र राजनीतिक संस्थाहरू र नेपाली समाजका संरचनाहरू सञ्चारजगतमा जबर्जस्त जरा गाडेर रहेका छन्”^{५६७} भनी सिङ्ग समितिले चिन्ता व्यक्त गरेको छ । कुनै पनि महिलाको स्थिति उनको पुरुषसँगको सम्बन्धद्वारा निर्धारित हुन्छ, जसको नातागत तथा कानुनी संरक्षणमा उनी रहेकी हुन्छन्; महिला सानो छँदा बाबुको अधीनमा हुन्छन् भने विहे गरेपछि लोग्नेको अधीनमा^{५६८} । जुनसुकै वर्ग, जात, धर्म र जातिमा भए पनि विवाह किशोरीलाई अत्यावश्यक वस्तुका रूपमा हेरिने चलन छँदैछ र किशोरीको यौनिकता र यसको पछि श्रीमानमा हुने हस्तान्तरण आमाबाबुका लागि प्राथमिक महत्वको विषय हो भन्ने ठानिन्छ^{५६९} ।

^{५५९} ऐ. ।

^{५६०} Report of the Special Rapporteur on violence against women, its causes and consequences, Ms. Radhika Coomaraswamy, *Violence against women perpetrated and/or condoned by the State during times of armed conflict (1997-2000)*, E/CN. 4/2001/73

^{५६१} The United Nations Special Rapporteur on Violence Against Women, its Causes and Consequences, *Fifteen Years of the United Nations Special Rapporteur on Violence Against Women (1994-2009)*, *A Critical Review*, p. 15

^{५६२} WOREC, *Violence against Women in Nepal: A Complex and Invisible Reality* (Kathmandu, WOREC, 2006), p. 4.

^{५६३} Ibid, p. 1; UNIFEM & SAATHI, “Sexual and Gender Based Violence during Conflict and Traditional Period: Jhapa and Morang Districts: A Research”, 2008, p. 7; Forum for Women, Law & Development, “Domestic Violence against Women in Nepal: Concept, History and Existing Laws” p. 10, Available from www.fwld.org/article.php.

^{५६४} UNIFEM & SAATHI, “Sexual and Gender Based Violence during Conflict and Traditional Period”, p. 10 (see footnote 563)

^{५६५} ऐ. ।

^{५६६} WOREC, *ANWESI: A Year Book on Violence Against Women 2008* (Kathmandu, WOREC, 2008) p. 40.

^{५६७} CEDAW, *Concluding Observations: Nepal*, CEDAW/C/NPL/CO/4-5, para 17

^{५६८} Advocacy Forum and International Centre for Transitional Justice, *Across The Lines: The impacts of Nepal's Conflict on Women* (2010), p. 34; WOREC, *ANWESI 2008*, p. 40 (see footnote 566)

^{५६९} FWLD, “Domestic Violence against Women in Nepal,” p. 8 (see footnote 563)

मानवअधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत एक गैरसरकारी संस्था महिला पुनर्स्थापना केन्द्र (ओरेक)द्वारा गरिएको एक अनुसन्धानअनुसार, महिलाविरुद्धको हिंसा सामाजिक रूपमा “सामान्य” रहेको पाइन्छ र नेपालमा यो उच्च छ^{५७०} । उदयपुर तथा मोरङ जिल्लामा ओरेकद्वारा गरिएको अनुसन्धानले “यौन हिंसा ग्रामीण नेपालमा अत्यन्त आम रूपमा प्रचलनमा रहेको पायो^{५७१} ।” वयस्क किशोरीहरू तथा कम उमेरमै विवाहित बनेका महिलाहरूले घरमा, गाउँमा, स्कुलमा एवं सार्वजनिक समारोहरूमा विभिन्न प्रकारका यौन उत्पीडनहरूका सामना गर्नुपरेको हुन्छ^{५७२} ।

९.३.३ यौन हिंसाको पीडित, परिवार तथा समुदायमाथि परेका परिणाम

सामाजिक रूपमा कलङ्कित बनाउने, अलग्याउने तथा परिवारले स्वीकार नै नगर्ने जस्ता यौन हिंसाका परिणामहरू पूर्ण रूपमा समाजमा विद्यमान छन् जसले गर्दा जहिल्यै पनि यसलाई कार्पेटमुनि खाइन्छ र उल्लङ्घनकर्तालाई थप अधिकार दिइन्छ^{५७३} ।

यौन हिंसाका परिणामहरू विभिन्न तहमा देखिएका हुन्छन् र यो पीडित विशेषमा मात्र नभएर निजको परिवार, समुदाय र समग्र समाजमै देखिएको हुन्छ । यसले चोटपटक लगाएर, अनिच्छित गर्भ बोकाएर, यौनिक रूपमा असक्षम बनाएर, एचआईभी/एड्स तथा अन्य यौन रोगहरू सारेर स्वास्थ्यमाथि भयङ्कर ठूलो असर पार्न सक्छ^{५७४} । यहाँ महत्वपूर्ण कुरा के छ भने नेपालमा धेरै महिलालाई यस्ता असरहरूबारे जानकारी नभएको तथा यौन स्वास्थ्य समस्याहरू सतहमा आएर प्रस्ट नदेखिन्जेलसम्म यसलाई समस्याको रूपमा नलिने चलन पाइएको छ^{५७५} । चिन्ता, मानसिक आघात परेपछि देखिने समस्या, चरम निराशा र आत्महत्यालागायत यौन हिंसाका मनोवैज्ञानिक असरहरू पनि छन्^{५७६} ।

पीडितमाथि परेका यौन हिंसाका सामाजिक तथा साँस्कृतिक परिणामहरू कम्तीमा पनि स्वास्थ्य वा मनोवैज्ञानिक परिणाम जत्तिकै कठोर हुन सक्छन् । माथि चर्चा गरिएभैं, नेपालमा धेरैजसो व्यक्तिगत तथा सामूहिक साँस्कृतिक परिचय महिलाको यौनिकताको वरिपरि बुनिएको पाइन्छ^{५७७} र यौन हिंसाबाट पीडित भएका महिलाहरूलाई आफ्नो इज्जत गुमाएको रूपमा पाउन सकिन्छ^{५७८} । कुनै किशोरीको इज्जतलाई ठूलो मूल्य तिरेरै भए पनि संरक्षण गर्नुपर्ने कोमल वस्तुको रूपमा लिइन्छ^{५७९} र “किशोरीले आफ्नो सुरक्षा गर्न नसकेमा वा उनी स्वयं पीडित बनेमा निजले आफ्नो सम्मानमात्र गुमाउने होइन, परिवार र सम्पूर्ण समाजले नै लज्जाको महसुस गर्दछ^{५८०} ।” यसले गर्दा, द्वन्द्वसँग सम्बन्धित र असम्बन्धित यस्ता घटना पनि छन् जसमा महिलाले आफूले भोगेको पीडाबारे उजुरी गर्दा दोहोरो रूपमा पीडित र आफ्नै समुदायभित्र कलङ्कित बन्नुपरेको छ । तीमध्ये आफ्ना परिवार, स्थानीय वा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठनको भरथेग पाएका धेरैजसो नयाँ जीवन सुरु गर्न काठमाडौं वा विदेशतिर लागेका छन् ।

९.३.४ नेपालमा न्याय प्राप्त गर्नमा रहेका बाधा

युद्ध रणनीति तथा मानवअधिकारको मुद्दाको रूपमा यौन हिंसाले विश्वव्यापी रूपमा ध्यानाकर्षण गर्दै गए पनि त्यस्तो हिंसाका पीडित महिलाका लागि आवश्यक प्रत्यक्ष समर्थन अबै अपर्याप्त छ^{५८१} र नेपाल त्यसको अपवाद होइन । नेपालमा महिलाले

^{५७०} WOREC, *ANWESI 2008*, p. 12 (see footnote 566), WOREC, *Adolescents and Youth Speak about Violence and its Impact: A Case Study in Eastern Nepal* (Kathmandu, WOREC, 2003) p. 5.

^{५७१} ऐ. पृ. ४४ ।

^{५७२} ऐ. ।

^{५७३} WOREC, *Violence against Women in Nepal*, p. 19 (see footnote 562).

^{५७४} UNIFEM, *Women, War, Peace* (see footnote 557)

^{५७५} WOREC, *ANWESI 2008* (see footnote 566).

^{५७६} UNIFEM, *Women, War, Peace* (see footnote 557)

^{५७७} WOREC, *Adolescents and Youth Speak* (see footnote 570)

^{५७८} ऐ. ।

^{५७९} ऐ. ।

^{५८०} ऐ. ।

^{५८१} ^{५८१}. UNIFEM, *Women, War, Peace* (see footnote 557).

न्याय प्राप्त गर्नमा रहेका मुख्य तगाराहरूमध्ये एउटा तगारो यौन हिंसाका पीडितहरूका लागि सीमित, र कुनै कुनै अवस्थामा त हुँदै नभएको, समर्थन संरचनाहरू हुन्^{५२} ।

त्यसबाहेक, यौन हिंसालाई सम्बोधन गर्ने विद्यमान कानुनी खाका मानवअधिकार तथा अन्य सङ्घसंस्थाहरूद्वारा अपर्याप्त भएको भनी आलोचना गरिएको छ । पहिलो कुरा, बलात्कारको परिभाषा साँघुरो छ र यसले “शरीरको अतिक्रमण” भन्दा “मन्जुरी”का^{५३} मुद्दामाथि बढी ध्यान केन्द्रित गरेको छ । दोस्रो कुरा, बलात्कारले यौनाङ्ग छिराउने कार्यलाई मात्र समेटेको छ र मुख मैथुन वा वस्तुहरू छिराउने जस्ता अन्य प्रकारका छिराइलाई ठाउँ दिएको छैन^{५४} । तेस्रो कुरा, ३५ दिने हदम्याद अत्यन्त छोटो छ, विशेषगरी यस्तो छोटो समयविधमा उजुरी गर्नका लागि अगाडि सर्न पीडित अत्यन्त ठूलो मानसिक आघातमा परेको वा भयभीत अवस्थामा हुन्छ^{५५} । महिलाहरूले अभियोग अगाडि बढाउन खोजेमा प्रायः तिनले पीडकहरूबाट दबावको सामना गर्नुपर्छ र केही घटना त तिनले “सामाजिक सामाञ्जस्यता”कायम गर्ने नाममा आफ्ना समुदायले अभियोगहरू फिर्ता गर्न दबाव दिन्छन् । केही घटनामा मेडिकल रिपोर्ट नहुनाले प्रहरी मुद्दा दर्ता गर्न मान्दैन भने उता डाक्टर जाहेरी दर्खास्त नहुँदा विधिविज्ञान परीक्षण गर्न मान्दैनन् ।

ओरेक नेपालद्वारा औल्याइएभ्रै, जटिल र खर्चालु कानुनी प्रक्रियाहरू, जसमा गोपनीयताको अभाव हुन्छ, त्यसले महिलाहरूलाई न्याय प्राप्त गर्नबाट रोक्दछन्^{५६} । महिलाविरुद्धको हिंसाको गम्भीरतालाई कम महत्व दिने लिङ्गभेदवादी दृष्टिकोण पनि पीडकहरूलाई पक्रने, मुद्दा चलाउने तथा दोषारोपण गर्ने निर्णयहरूलाई प्रभावित गरेको देखिन्छ^{५७} । यौन हिंसाका घटनामा अनुसन्धान तथा अभियोजनलाई साथ दिन प्रहरी तथा न्यायिक प्रणालीको विफलताले दण्डहीनताको संस्कृतिलाई बढावा दिएको छ जसले गर्दा यौन हिंसाले प्रश्रय पाउँछ^{५८} । पीडकको राजनीतिक संरक्षणले पीडित तथा तिनका परिवारलाई मुद्दा फिर्ता गर्न वा ज्यानको धम्कीका बीच चुपचाप रहन बाध्य पार्दछन्^{५९} । घटनाका त्यस्ता रिपोर्ट पनि छन् जसमा मुद्दा दर्ता हुन नदिन र सार्वजनिक हुनबाट रोक्न पीडितका परिवारलाई मौद्रिक फाइदा उपलब्ध गराइएको छ^{६०} ।

द्वन्द्वका क्रममा भएका यौन हिंसाका कार्यमा न्यायको खोजीका सम्बन्धमा, मानवअधिकार सञ्चार प्रतिष्ठान, नेपाल (इरिकन)ले सुरक्षाफौजद्वारा गरिएको भनिएका यौन हिंसा वा बलात्कारका अपराधहरूबारे जुनसुकै तहको अधिकारीसमक्ष कुरा लैजाँदा पनि त्यसमा बिरलै कारवाही भएको पायो^{६१} । उजुरी गर्नेहरूलाई “मुखबुभो लगाउन” सानोतिनो रकम फाल्ने गरिएको कुरा प्रतिष्ठानले प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेको छ । सुरक्षाफौजका कर्मचारीद्वारा बलात्कार गरिएको भनिएकी एक १३ वर्षीया बालिकाको घटनामा समेत यसरी नै रकम दिई मुखबुभो लगाइएको थियो^{६२} । अधिकांश घटनामा, इरिकनले वास्तविक अनुसन्धान नगरिएको पायो^{६३} । सिङ्गले पनि द्वन्द्वका क्रममा भएका यौन हिंसाका घटनाहरूलाई सम्बोधन गर्न नेपाल सरकारलाई कदम चाल्न आग्रह गर्दै भनेको छ:

समिति द्वन्द्वकालमा सुरक्षाफौज तथा माओवादी दुवैद्वारा भएको भनिएका बलात्कार लगायतका यौन हिंसाका घटनाबारे अनुसन्धान नभएको तथा पीडकहरूलाई न्यायको कठघरामा नल्याइएकोमा अत्यन्त चिन्तित छ । द्वन्द्वबाट प्रभावित ठूलो

^{५२} UNCT-Nepal, “Joint UNCT Input on Nepal for the Report of the Secretary General to the Security Council on the Implementation of SCR 1820 on Women, Peace and Security”, April 2009, para 50.

^{५३} ऐ. १ ।

^{५४} ऐ. १ ।

^{५५} Ibid para 36; CEDAW, *Concluding Observations: Nepal*, CEDAW/C/NEPAL/CO/4-5, para 35

^{५६} WOREC, *ANWESI 2008* (see footnote 566).

^{५७} ऐ. पृ. ३३ ।

^{५८} UNCT-Nepal, “Joint UNCT Input on Nepal”, para 50 (see footnote 582).

^{५९} UN Country Team (UNCT), Nepal, “Joint UNCT Input on Nepal for the Report of the Secretary General to the Security Council on the Implementation of SCR 1820 on Women, Peace and Security”, April 2010, para 50.

^{६०} ऐ. १ ।

^{६१} Institute of Human Rights Communication, Nepal (IHRICON), *Sexual Violence in the “People’s War”: The Impact of Armed Conflict on Women and Girl in Nepal* (Kathmandu, IHRICON, 2007) p. 31.

^{६२} ऐ. १ ।

^{६३} ऐ. १ ।

सङ्ख्याका महिलाहरूले न्यायमा पहुँच प्राप्त गर्नमा कठिनाइहरूको सामना गर्नुपरेको र द्वन्द्वकालमा भएका बलात्कार तथा अन्य यौन अपराधका सम्बन्धमा गरिएको हदम्यादको व्यवस्थाले पीडित महिलाहरूलाई न्यायमा पहुँच प्राप्त गर्नमा अवरोध पुऱ्याउन सक्नेप्रति पनि समिति चिन्तित छ । द्वन्द्वकालमा यौन हिंसा भोगेका थुप्रै महिला अहिले तीव्र मानसिक आघात तथा अन्य शारीरिक तथा मानसिक समस्याबाट पीडित भइरहेकोमा पनि समिति थप चिन्तित छ । त्यसबाहेक, समितिले शान्ति तथा पुनर्निर्माण प्रक्रियामा महिलाको सहभागिता नभएकोमा चिन्ता व्यक्त गरेको छ^{५९४} ।

द्वन्द्वकालमा, कानुनी सहायतामा पहुँच सीमित थियो वा थिएन भने पनि हुन्छ^{५९५} । विशेषगरी ग्रामीण इलाका वा दुर्गम जिल्लामा मनोसामाजिक सहायता पनि अत्यन्त दुर्लभ थियो । आज पनि नेपालमा यौन हिंसाबाट पीडित महिलाका लागि स्वास्थ्य सेवा, मनोसामाजिक सहायता र कानुनी सेवा सबैलाई समेट्ने एकीकृत सहायता नमुनाको अभाव रहेको छ ।

९.३.५ यौन हिंसाबारे न्यून उजुरी

नेपाली समाजमा यौन हिंसाका बारेमा रहेका वर्जना तथा चुपचाप रहने आम संस्कृति तथ्याङ्क सङ्कलनमा रहेका सबैभन्दा ठूला चुनौती हुन्^{५९६} । यी वर्जनाहरूले पीडितलाई हानि पुऱ्याउने खतरा नमोली यौन हिंसाको अभिलेखन गर्न गाह्रो बनाएका छन् र यस्तो अभिलेखन गर्ने काम मानवअधिकारको अनुगमनका लागि एउटा आधारभूत सिद्धान्त हो ।

माथि उल्लेख गरिएभन्ने, युद्धकाल र शान्तिकाल दुवै समयमा भएका यौन हिंसासँग सम्बन्धित कलङ्कका कारण महिलाहरूले चुपचाप बस्नुपरेको थियो^{५९७} । ओरेकले महिलाविरुद्ध घटनाहरूको दर्ता सबैभन्दा कम सुदूर पश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा भएको र यो मूलतः महिलाका लागि सहायता संरचनाको अभावले गर्दा भएको थियो^{५९८} भन्ने कुरा बताएको छ । मध्यमाञ्चल क्षेत्रमा पीडित महिलाका लागि सहायता संरचना तुलनात्मक रूपमा केही राम्रो भएकाले गर्दा उनीहरू आफूले सामना गर्नुपरेको हिंसाबारे बढी खुला भएको कुरा बताइएको छ^{५९९} ।

द्वन्द्वसँग सम्बन्धित यौन हिंसाबारे जानकारीको अझै अभाव छ भन्दा आश्चर्य मान्नु पर्दैन । बलात्कारलगायत अधिकांश हिंसाका घटना द्वन्द्वका क्रममा ग्रामीण तथा दुर्गम इलाकामा भएको तथ्यले यसमा मद्दत पुऱ्याएको छ^{६००} । चुपचापको संस्कृतिलाई मुलुकको सैनिकीकरणबाट अझ बल मिलेको बताइन्छ, र यस्तो संस्कृतिले द्वन्द्वकालमा आफूले सामना गर्नुपरेका दुर्व्यवहारको वास्तविकताका सम्बन्धमा महिलाहरूलाई खुलेर बोल्नमा थप निरुत्साहन गरेको छ^{६०१} ।

प्रतिशोध तथा थप पीडित भइने डरका कारण पनि यौन हिंसाका सम्बन्धमा न्यून उजुरी परेको बताइन्छ । ओरेकले समुदायस्तरीय महिलाहरू सुरक्षाफौजद्वारा भएको भनिएका हिंसाका घटनाहरूबारे उजुरी दर्ता गर्न डराएको पाएको छ^{६०२} । उजुरी गरे नै भने पनि, प्रहरी जस्ता राज्यका संयन्त्रहरूले सेनाविरुद्धका आरोपहरूका सम्बन्धमा अनुसन्धान वा हस्तक्षेप नगर्ने हुनाले यसलाई अर्थहीन रूपमा लिएको थियो^{६०३} । यौन हिंसा सँगसँगै आउने कलङ्कबाहेक, उजुरी गर्ने महिलालाई माओवादी भएको आरोप लगाइने खतरा हुन्थ्यो^{६०४} र त्यसका सबै परिणामहरू भोग्नुपर्ने हुन्थ्यो ।

^{५९४} CEDAW, *Concluding Observations: Nepal*, CEDAW/C/NEPAL/CO/4-5, 29 July 2001, para 35.

^{५९५} USAID, *Nepal Rule of Law Assessment, Final Report* (19 August, 2009) Available at <http://nepal.usaid.gov/downloads/all-downloads/category/16-evaluation-reports.html>

^{५९६} UNCT-Nepal, "Joint UNCT Input on Nepal" para 4 (see footnote 582)

^{५९७} ^{५९७} IHRICON, "Sexual violence in the "People's War" (see footnote 591)

^{५९८} ^{५९८} WOREC, *ANWESI 2008*, p. 13 (see footnote 566).

^{५९९} ^{५९९} ऐ. ।

^{६००} ^{६००} FWLD, "Domestic Violence against Women in Nepal" (see footnote 563), See also CEDAW, *Concluding Observations: Nepal*, CEDAW/C/NEPAL/CO/4-5, para 36(d).

^{६०१} ^{६०१} WOREC, *Violence against Women in Nepal*, p. 1,19 (see footnote 562).

^{६०२} ^{६०२} ऐ. पृ. २ ।

^{६०३} ^{६०३} ऐ. ।

^{६०४} ^{६०४} ऐ. ।

९.४ विश्लेषण: प्रवृत्तिका सङ्केत

यस खण्डमा द्वन्द्वकालमा भएका यौन हिंसाका घटनाहरूको अध्ययन गरिएको छ । उपलब्ध तथ्याङ्कमा भएका कथित यौन हिंसाका सीमित घटनाहरूलाई हेर्ने हो भने पहिलो भागले प्रमुख अनुसन्धानको समीक्षा गरेको छ भने दोस्रो भागले सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारमा राखिएका घटनाहरूको अध्ययन गरेको छ ।

९.४.१ गैसस तथा संयुक्त राष्ट्रसङ्घद्वारा गरिएका विद्यमान अनुसन्धान

क) एडभोकेसी फोरम, नेपाल र अन्तर्राष्ट्रिय सङ्क्रमणकालीन न्याय केन्द्रद्वारा गरिएका अनुसन्धान^{६०५}

एडभोकेसी फोरम, नेपाल र अन्तर्राष्ट्रिय सङ्क्रमणकालीन न्याय केन्द्र (आईसीटीजे)ले “नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वको महिलामाथि परेको असर”बारे बुझ्ने र “युद्धबाट प्रभावित महिला र तिनका समुदायहरूलाई सहायता गर्ने रणनीति”^{६०६}सुझाउने उद्देश्यले संयुक्त रूपमा अनुसन्धान गरेका थिए । सन् २००९ को जनवरीदेखि जूनसम्म मुलुकका १६ जिल्लामा^{६०७}सो अनुसन्धान गरिएको थियो र त्यसमा सीमान्तीकृत समुदायका महिलामा पुग्ने सचेत प्रयत्नका साथ मानवअधिकार उल्लङ्घनबाट पीडितहरूसँग गहन अन्तर्वार्ताहरू पनि अनुसन्धानमा समावेश गरिएका थिए^{६०८} ।

फोरम/केन्द्रको उक्त अनुसन्धानले माओवादी र सुरक्षाफौज दुवैले बलात्कारलगायतका यौन हिंसा गरेको निष्कर्ष निकाल्यो । तर, बहुसङ्ख्यक आरोपहरू सुरक्षाफौजविरुद्ध लगाइएका थिए^{६०९} । द्वन्द्वको सुरु अवधितिर, पश्चिमाञ्चल र मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रका महिलाहरू प्रहरीले थालेको “अपरेसन रोमियो” र “अपरेसन किलो सेरा टु” जस्ता कारवाहीपछि यौन हिंसाका सिकार भए^{६१०} । तर, एडभोकेसी फोरम तथा केन्द्रद्वारा गरिएको यस अनुसन्धानका अनुसार, द्वन्द्वकालमा गरिएका यौन हिंसाका अत्यन्त खराब कार्यहरू सन् २००१ मा परिचालनपछि शाही नेपाली सेनाद्वारा र सन् २००३ र २००६ का बीचमा एकीकृत कमान्डअन्तर्गत नेपाल प्रहरीद्वारा गरिएको थिए भनिन्छ^{६११} ।

फोरम/केन्द्रले सुरक्षाफौजका कर्मचारीले कारवाही तथा नियमित गस्तीका क्रममा महिला तथा किशोरीमाथि “पटकपटक” यौन दुर्व्यवहार गरेको कुरा पाए^{६१२} । यस अनुसन्धानले के पनि निष्कर्ष निकाल्यो भने सुरक्षाफौजद्वारा गरिएका यौन हिंसाका पीडितहरूलाई माओवादीलाई सहयोग गरेको वा उनीहरूसँग कुनै न कुनै प्रकारको सम्बन्ध राखेको “प्रायः” आरोप लगाइन्थ्यो^{६१३} । सुरक्षाफौजले नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)का महिला कार्यकर्ताहरूमाथि बर्बर प्रकारका यौन हिंसा गरेको आरोप लगाइन्छ^{६१४} । अनुसन्धानको दावी छ कि शाही नेपाली सेनाद्वारा महिला माओवादी कार्यकर्ता र शुभचिन्तकहरूलाई सजाय गर्न बलात्कारलाई “आम अभ्यास”को रूपमा प्रयोग गरिएको थियो^{६१५} ।

६०५ ६०५. AFN and ICTJ, *Across The Lines* (see footnote 568).

६०६ ६०६. ऐ., पृ. १३ ।

६०७ ऐ. पृ. १५, सुदूरपश्चिमाञ्चल; कैलाली, डडेलधुरा, अछाम, मध्यपश्चिमाञ्चल; बर्दिया, कालिकोट र रोल्पा, मध्यपश्चिमाञ्चल; बागलुङ, कपिलवस्तु र पाल्पा, मध्यमाञ्चल क्षेत्र; धनुषा, दोलखा र मकवानपुर, पूर्वाञ्चल क्षेत्र; मोरङ, ओखलढुङ्गा, सिरहा, सप्तरी जिल्लाहरू ।

६०८ ऐ. ।

६०९ ऐ., पृ. ४९ ।

६१० ६१०. ऐ. पृ. ४९-५० । यी कारवाहीका मिति र ठाउँबारे जानकारीका लागि द्वन्द्वको समयरेखा हेर्नुहोस् ।

६११ ऐ., पृ. ४९ ।

६१२ ऐ., पृ. ५१ ।

६१३ ऐ. ।

६१४ ऐ., पृ. ४८ ।

६१५ ऐ. ।

सामान्यतः सैनिक ब्यारेकको नजिकै वा माओवादी गढ ठानिएका क्षेत्रमा बस्ने महिलाहरू नै सुरक्षाफौजद्वारा गरिएका यौन हिंसाप्रति बढी जोखिमपूर्ण भएको भनिन्छ^{६१६} । महिला तथा किशोरीहरू घरबाहिर जीविकोपार्जनका आफ्ना दैनिक गतिविधि, जस्तै, दाउरा वा छांना छाउने खर सङ्कलन गर्दा, पानी ल्याउँदा, हाटबजार जाँदा वा एकलै घरमा घरायसी काम गर्दा, विशेषतः जोखिमपूर्ण अवस्थामा पाइएका थिए^{६१७} । सुरक्षाफौज कर्मचारीका व्यक्ति विशेषले द्वन्द्वकाल वा त्यसपछिको दण्डहीनताको वातावरणबाट फाइदा उठाएको पनि प्रतिवेदनले आरोप लगाएको छ, जसमा उनीहरूलाई यौन हिंसालगायत अपराधिक कार्यका लागि बिरलै जवाफदेही बनाइएको थियो^{६१८} ।

सो अनुसन्धानले भूठा विवाहको बढ्दो प्रवृत्ति र 'द्वन्द्व पत्नी'को परिघटना पनि भएको पायो^{६१९} । असुरक्षाको भावनाका कारण किशोरी तथा तिनका परिवारहरूलाई के विश्वास थियो भने विवाह गरेर बसेपछि त्यसले सुरक्षाफौजद्वारा हुने यौन हिंसाविरुद्ध एवं नेकपा (माओवादी)द्वारा हुने भर्तीबाट केही न केही संरक्षण उपलब्ध गराउनेछ^{६२०} । हुनसक्छ त्यस्तै कारणले गर्दा अनुसन्धानले बालविवाहमा बढोत्तरी भएको पायो । धेरै किशोरीलाई उनीहरू गर्भवती भएपछि छाडेको भनियो र चरम सामाजिक तथा आर्थिक कठिनाइहरूको सामना गर्न उनीहरूलाई एकलै छाडियो^{६२१} ।

माओवादीविरुद्ध लगाइएका थोरै सङ्ख्याका आरोपहरूका सम्बन्धमा, एडभोकेसी फोरम र आईसीटीजेको संयुक्त प्रतिवेदनले यौन हिंसा माओवादीको मान्यता तथा सैद्धान्तिक विचारधाराविरुद्ध भएको र उसको समग्र राजनीतिक रणनीतिका लागि प्रत्युत्पादक भएको टिप्पणी गर्‍यो^{६२२} । तर, प्रतिवेदनले यस्ता घटनाहरूको पनि उल्लेख गर्‍यो जसमा सरकार वा सुरक्षाफौजसँग आबद्ध महिलाहरूमाथि माओवादी कार्यकर्ताद्वारा कथित रूपमा यौन हिंसा गरिएको छ^{६२३} । सो अनुसन्धानले माओवादी कमान्डरहरूले महिलालाई उनीहरूसँग यौन सम्बन्ध राख्न बाध्य पारेका केही घटना पनि पायो^{६२४} । गर्भवती महिला कार्यकर्ताहरूमाथि जबर्जस्ती वा असुरक्षित रूपमा गर्भपतन गराइएको पनि भनियो^{६२५} ।

ख) महिला पुनर्स्थापना केन्द्र^{६२६}

ओरेकले आफ्नो प्रतिवेदन नेपालमा महिलाविरुद्धको हिंसा: एक जटिल र अदृश्य यथार्थतामा २००५ अक्टोबरदेखि २००६ अप्रिलसम्म भएका महिलाविरुद्ध हिंसाका घटनाहरूको अभिलेखन गरेको छ^{६२७} । यो समेटिएको समय द्वन्द्वकालीन अवधिमा परेको भएपनि यसमा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित यौन हिंसामात्र नभएर घरेलु हिंसा जस्ता द्वन्द्वसँग असम्बन्धित हिंसालाई पनि समेटिएको छ । अनुसन्धानले मुलुकका सबै क्षेत्रलाई समेट्ने गरी नेपालका ७५ मध्ये ६२ जिल्लालाई समेटेको छ ।

ओरेकको अनुसन्धानले के निष्कर्ष निकाल्यो भने सुरक्षाफौज यौन हिंसाका मुख्य पीडक थिए, यद्यपि प्रतिवेदनले अनुसन्धानकर्ताहरूलाई माओवादीको अशिष्ट आचरणको अभिलेखन गर्ने सम्बन्धमा "समुदायभित्र" छिचोल्न कठिनाइ भएको स्वीकार गर्‍यो^{६२८} ।

प्रतिवेदनले डरले गर्दा सुरक्षाफौजबाट हिंसाको पीडा भोगेका महिलाहरू उजुरी दर्ता गर्न तयार नभएको^{६२९} तथा माओवादी

६१६ ऐ., पृ. ४७ ।

६१७ ऐ., पृ. ५३ ।

६१८ ऐ. ।

६१९ ऐ., पृ. ५५ ।

६२० ऐ. ।

६२१ ऐ. ।

६२२ ऐ., पृ. ५६ ।

६२३ ऐ., पृ. ४९ ।

६२४ ऐ., पृ. ५६ ।

६२५ ऐ., पृ. ५७ ।

६२६ WOREC, *Violence against Women in Nepal* (see footnote 562).

६२७ ऐ., पृ. १ ।

६२८ ऐ., पृ. १७ ।

६२९ ऐ. ।

भएको आशङ्कामा सुरक्षाफौजद्वारा पक्राउ गरिएका महिलाहरूसँग अभद्र व्यवहार गरिएकोमा पनि सावधान गरायो^{६३०} । अर्को कुरा, ओरेकको अनुसन्धानले माओवादी भएको आरोप लागेपछि त्यसले यौन हिंसा र पीडितको हत्यासमेत गर्ने कुरालाई वैधानिकता प्रदान गर्न सक्ने पायो:

शाही नेपाली सेनाले उनीहरू (सामुदायिक महिला)लाई दुर्व्यवहार र हत्या गरे पनि तिनलाई माओवादीको बिल्ला भिराउन सकिन्छ र प्रत्येक कार्य वैधानिक हुन्छ^{६३१} ।

अन्य त्यस्तैखाले सार्वजनिक प्रतिवेदनहरू जस्तै ओरेकको अनुसन्धानले पनि “द्वन्द्व पत्नी”को परिघटनाको^{६३२} प्रमाण फेला पायो जसमा सुरक्षाफौजका केही कर्मचारीले आफूलाई कार्यभार सुम्पिएको समयमा महिला साथी राख्ने र अर्को ठाउँमा सरुवा भएपछि उनीहरूलाई छोडेर जाने गरेका भनियो^{६३३} । यस्ता महिलालाई तिनका “संरक्षणकर्ता”ले छोडेर गएपछि अशुद्ध तथा अनैतिक भएको ठानिन्थ्यो, जसका कारण ती महिला र त्यो सम्बन्धबाट कुनै बालबच्चा भएको भए तिनले पनि समाज बहिष्कार र कलङ्कको परिणति भोग्नुपर्थ्यो । ओरेकले सैनिक ब्यारेकनजिकै जबर्जस्ती यौन व्यवसायी बनाइएका महिलाका प्रमाण पनि पायो^{६३४} । यसको सङ्केत के थियो भने आन्तरिक रूपमा विस्थापित महिलाहरूको आर्थिक सुरक्षा र तिनलाई साथ दिने प्रणाली नहुनाले यस्तो बेचबिखन वा जोरजुलुमयुक्त व्यवहारप्रति उनीहरू जोखिममा परे^{६३५} ।

ग) मानवअधिकार सञ्चार प्रतिष्ठान, नेपाल (इरिकन)द्वारा गरिएको अनुसन्धान^{६३६}

द्वन्द्वकालमा भएको यौन हिंसासम्बन्धी इरिकनद्वारा गरिएको अनुसन्धानको उद्देश्य सुरक्षाफौजका ब्यारेक भएका क्षेत्र र माओवादीका आसपासमा महिला तथा किशोरीहरूमा बलात्कार तथा यौन हिंसाको आवृत्तिको पहिचान गर्नु रहेको थियो^{६३७} । इरिकनले बाँके, बर्दिया, जुम्ला, रोल्पा र अछाम जिल्लामा सन् २००६ को सेप्टेम्बर र नोभेम्बरको बीचमा अन्तर्वार्ता एवं समूहगत छलफलमार्फत आफ्नो अनुसन्धान सम्पन्न गर्‍यो^{६३८} । प्रत्येक जिल्लामा, अनुसन्धानस्थलहरू कुनै सैनिक ब्यारेक छ कि छैन भन्ने आधार एवं सुरक्षाफौज तथा माओवादी कार्यकर्ता बस्ने गरेका गाउँ तथा स्कुल क्षेत्रहरू छानिएका थिए^{६३९} ।

अनुसन्धानले बलात्कारका घटनाबारे पनि प्रतिवेदन गर्‍यो^{६४०} र सबै तहका सैनिक कर्मचारी यौन हिंसामा संलग्न भएका थिए । तल्लो तहका कसुरदारहरूलाई प्रायः कहिल्यै सजाय गरिएन^{६४१} । महिलाहरू घाँसपात वा दाउरा जम्मा गर्न बाहिरफेर जाँदा उनीहरूले भेल्लुपर्ने विशेष जोखिमलाई बढी जोड दिइएको थियो^{६४२} र महिलाहरूलाई माओवादी भएको आरोप लगाइदिने धम्की दिनु भनेको जस्तोसुकै अभद्र व्यवहारलाई पनि उचित ठहर्‍याउनु हुन्थ्यो^{६४३} । इरिकनले ओरेकका निष्कर्षहरूमा जस्तै “द्वन्द्व पत्नी” प्रचलनमा रहेको कुरालाई पुष्टि गर्‍यो^{६४४} ।

६३० ऐ., पृ. १६ ।

६३१ ऐ., पृ. १७, पश्चिमाञ्चल क्षेत्रकी एक महिला विकास अधिकृतको भनाइ उद्धृत गर्दै ।

६३२ ऐ., पृ. १७ ।

६३३ ऐ., पृ. ३ ।

६३४ ऐ. ।

६३५ ऐ. ।

६३६ IHRICON, *Sexual Violence in the “People’s War”* (see footnote 591)

६३७ ऐ. पृ. viii.

६३८ ऐ. ।

६३९ ऐ., पृ. xvi.

६४० ऐ., पृ. ३ ।

६४१ ऐ. पृ. ३२ ।

६४२ ऐ., पृ. ६ ।

६४३ ऐ., पृ. ३ ।

६४४ ऐ., पृ. ९ ।

घ) युनिफेम र साथीद्वारा भापा र मोरङ जिल्लामा गरिएको अनुसन्धान^{६४४}

भौगोलिक रूपमा तराईका सबैभन्दा पूर्वमा रहेका दुई जिल्लामा सीमित रहे पनि, युनिफेम र साथीद्वारा गरिएको एक अध्ययनले द्वन्द्व तथा द्वन्द्वोत्तर अवधिमा भएका यौन तथा लैङ्गिक हिंसाको अध्ययन गर्‍यो । अनुसन्धानले ११-७४ वर्ष उमेर समूहका विभिन्न जातजातिका ४ सय ९८ महिला तथा किशोरीका घटनाहरूलाई समेटेको थियो^{६४५} ।

अनुसन्धानले गैरपरिवार सदस्यहरू (द्वन्द्वरत पक्ष एवं छिमेकीहरू)द्वारा गरिएको यौन हिंसा द्वन्द्वकालमा उच्चतर रहेको पायो^{६४६} । सम्पूर्ण उत्तरदाताहरूमध्ये १८ प्रतिशतले गैरपरिवार सदस्यहरूद्वारा गरिएको कुनै न कुनै प्रकारको यौन हिंसाको सामना गर्नुपर्‍यो^{६४७} । महत्वपूर्ण कुरा के छ भने अनुसन्धानले समुदायस्तरमा सुरक्षा प्रणालीको अभाव वा सीमितता, घरमा पुरुष सदस्यको अनुपस्थिति र विद्रोही तथा सशस्त्रफौजको बढ्दो हैसियतले गर्दा द्वन्द्वअवधिमा किशोरी तथा महिलाहरूको जोखिमता बढेको पायो र यसले उनीहरूलाई यौन तथा लैङ्गिक हिंसाको मुख्य निसाना बनायो^{६४८} ।

ड) उच्चायुक्तको कार्यालय, यूएनएफपीए, एड्भोकेसी फोरम र सेन्टर फर मेन्टल हेल्थ काउन्सिलिङद्वारा अछाम जिल्लामा गरिएको मूल्याङ्कन भ्रमण

सन् २००९ मा उच्चायुक्तको कार्यालयले सुदूरपश्चिमाञ्चल क्षेत्रस्थित एक गैरसरकारी संस्थाबाट अछाम जिल्लाको भाटकाटिया गाउँ विकास समिति (गाविस)को कुनै खास गाउँमा सन् २००२ मा जिल्ला सदरमुकाम मङ्गलसेनमाथि माओवादीको आक्रमणपछि केही महिला शाही नेपाली सेनाका सिपाहीद्वारा बलात्कृत भएको जानकारी प्राप्त गर्‍यो । फलस्वरूप, उच्चायुक्तको कार्यालयले २००९ फेब्रुअरीमा प्रारम्भिक मूल्याङ्कन भ्रमण गर्‍यो जसले वास्तवमा त्यस क्षेत्रमा माओवादी आक्रमणपछि पहिले उजुरी नगरिएका द्वन्द्वसँग सम्बन्धित यौन हिंसाका घटनाको प्रमाण उपलब्ध गरायो । मूल्याङ्कनले बलात्कृत भनिएका धेरैजसो पीडितले पछि विभिन्न प्रकारका प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी समस्या भोग्नुपर्‍यो ।

सन् २००९ मईमा, उच्चायुक्तको कार्यालय, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय जनसङ्ख्या कोष (यूएनएफपीए), एड्भोकेसी फोरम नेपाल र सेन्टर फर मेन्टल हेल्थ काउन्सिलिङ (सीएमसी-नेपाल)ले स्वास्थ्यसम्बन्धी जल्दाबल्दा आवश्यकताको लेखाजोखा गर्न र पीडितलाई आधारभूत तथा तत्काल आवश्यक पर्ने मनोसामाजिक सहायता उपलब्ध गराउन एउटा अस्थायी महिला प्रजनन स्वास्थ्य शिविरको स्थापनार्थ संयुक्त रूपमा एउटा भ्रमण गरे । महत्वपूर्ण कुरा के छ भने उपचार र परामर्शका क्रममा यौन हिंसा भोगेको जनाउ दिने महिलाहरूलाई दस्तावेज तयार गर्ने कर्मचारीकहाँ पठाइयो ।

यो तीनदिने मूल्याङ्कन भ्रमणले धेरै मानिस यौन हिंसाको मुद्दाबारे बोल्न अझै पनि अनिच्छुक रहेको र यसबारे कहिल्यै पनि समुदायका बीच खुला रूपमा छलफल नगरिएको पायो । क्याम्प जाने ३ सय २२ महिलामध्ये १४ वटा गम्भीर यौन हिंसाका घटना (बलात्कारका नौ र बलात्कार गर्ने उद्योगका पाँच घटना)को दस्तावेज तयार गरियो ।

यहाँ उल्लेख गर्नुपर्ने कुरा के छ भने सो टोलीले कुनै पनि घटना प्रहरी वा जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता नगरिएको पनि पायो । उच्चायुक्तको कार्यालयले यौन तथा लैङ्गिक हिंसाका पीडितले सरकार वा अन्य सङ्गठनहरूबाट कुनै पनि सहायता प्राप्त नगरेको पायो । यौन हिंसाको संवेदनशील प्रकृतिलाई विचार गरी उच्चायुक्तको कार्यालय विश्वस्त छ कि द्वन्द्वसँग सम्बन्धित अझ बढी घटना छन् जसबारे अभिलेखन र उजुरी गरिएको छैन ।

^{६४४} UNIFEM & SAATHI, “Sexual and Gender Based Violence during Conflict and Traditional Period” (see footnote 563)

^{६४५} ऐ, पृ. १७ ।

^{६४६} ऐ, पृ. ४ ।

^{६४७} ऐ, पृ. ४३ ।

^{६४८} ऐ, पृ. २१ ।

आंशिक रूपमा यो नमुना भ्रमणको अनुभवमा आधारित रहेर, यूएनएफपीए र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय बालकोष (युनिसेफ)ले सर्वाधिक द्वन्द्वप्रभावित जिल्लाहरूमध्ये १४ जिल्लामा प्रजनन स्वास्थ्य शिविरलाई अभिलेखीकरण, मनोसामाजिक परामर्श सेवा र कानुनी सहायताको प्रावधानसँग गाँसेर एउटा संयुक्त परियोजनाको सुरुआत गर्‍यो। दुईवर्षे परियोजनाको अन्त्यमा यससम्बन्धी प्रतिवेदन प्रकाशन गरिने भएको छ जसले द्वन्द्वका बेला भएका यौन हिंसा तथा त्यस्तो पीडा भोगेकाहरूका आवश्यकता तथा मागहरूबारे अझ बढी र अति आवश्यक प्रकाश पार्ने अपेक्षा गरिएको छ^{६५०}।

९.४.२ अभिलेख भण्डार अभ्यासको क्रममा पहिचान गरिएका घटनाहरूको विश्लेषण

क) समीक्षा

सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारमा राखिएका घटनाहरूले यौनहिंसाका बहुसङ्ख्यक घटना सुरक्षाफौजले गरेको देखिएको जनाउँदछन्। सूचीकृत एक सयभन्दा बढी घटनामध्ये, १२ वटा घटनामा पीडकहरू माओवादी भएको भनिएको छ। सुरक्षाफौजद्वारा गरिएको भनिएका घटनामध्ये नेपाल प्रहरी र शाही नेपाली सेनाको सङ्ख्या लगभग बराबर रहेको छ भने अरू घटनाहरूले कथित पीडकको रूपमा सप्रब, सुरक्षाफौज, संयुक्त कमान्ड वा सामान्यतः “प्रहरी”लाई जनाउँदछन्। नेपाल प्रहरीद्वारा गरिएको भनिएका घटनाहरू द्वन्द्व अवधिभर समान रूपमा वितरित छन् भने सेनाद्वारा गरिएको भनिएका घटनाहरूमध्ये अधिकांशतः सन् २००१ पछि उनीहरू परिचालित भएको बेला भए।

अधिकांश उल्लङ्घनहरू कथित बलात्कार, सामूहिक बलात्कार तथा बलात्कार गर्ने उद्योगसँग सम्बन्धित छन् भने तीमध्ये केही घटना जबर्जस्ती नाङ्गै बनाइएकोसँग सम्बन्धित छन्^{६५१}। यो सन्दर्भ अभिलेख भण्डार तयार गर्ने अभ्यासको क्रममा पहिचान गरिएका र सुरक्षाफौजद्वारा गरिएको भनिएका कतिपय घटनाहरू महिला माओवादीहरूको बलात्कारसँग सम्बन्धित छन्, जसमा उनीहरूले बर्बर यौन हिंसा भोग्नुका साथै अन्ततः उनीहरूलाई मारिएको थियो।

उपलब्ध तथ्याङ्कहरूले बालबालिका, अर्थात् १८ वर्षमुनिका बालिकाहरू, द्वन्द्व अवधिमा विशेषतः जोखिमको स्थितिमा रहेको देखाउँदछन्। एक तिहाइभन्दा बढी पीडित बालबालिका १५ वर्षमुनिका थिए। दश वर्षमुनिका पीडित भएका घटनाहरू पनि छन्। केही घटनामा विभिन्न खालका पीडितहरू थिए र यो त्यो अवस्थामा हुन्थ्यो जब खानतलास कारवाहीको क्रममा सुरक्षाफौजका कर्मचारीद्वारा प्रायः यौनहिंसा गरिएको भनिन्थ्यो। गर्भवती तथा मानसिक अपाङ्गता भएका महिलासँग यौन हिंसा गरिएको भनिएका घटनाहरू पनि छन्। त्यसबाहेक, बलात्कारबाट भएको अनिच्छित गर्भका कारण वा गर्भपतनको क्रममा कतिले आफ्नो ज्यान गुमाउनुपऱ्यो^{६५२}।

ख) सुरक्षाफौजद्वारा भएको भनिएको यौन हिंसा

उजुरी गरिएका सीमित घटनाहरूको आधारमा, कसरी बलात्कार तथा यौन हिंसाका कार्यहरू गरिएका थिए भन्ने सम्बन्धमा प्रवृत्तिको स्थापना गर्न गाह्रो छ। तर, उपलब्ध जानकारीको आधारमा, माओवादीको खोजतलास गर्ने र उनीहरूलाई सोधपुछ गर्ने क्रममा सुरक्षाफौजका कर्मचारीद्वारा भएको भनिएका यौन हिंसाका सम्बन्धमा निश्चित प्रवृत्तिभएको जस्तो देखिन्छ। उजुरी गरिएका घटनाहरू पीडितको घर छेउछाउ एवं उनीहरूलाई हिरासतमा लगेपछि भएका थिए। विशेषगरी महिला माओवादी कार्यकर्ताहरूले बर्बर यौन हिंसाको सामना गर्नुपरेको थियो र कहिलेकाहीं उनीहरूलाई त्यसपछि मारिएको हुन्थ्यो। आफ्ना कार्यहरूलाई उचित ठहऱ्याउन माओवादीसँग सम्बन्ध भएको आशङ्काको उपयोग गर्दै, सुरक्षाफौजले कहिलेकाहीं मौका छोपेर यौन हिंसा गरेको पनि भनिन्थ्यो, जहाँ पीडकहरूले द्वन्द्वको अवधिमा पीडितको जोखिमता र दण्डहीनताको वातावरणको फाइदा उठाएको देखिन्छ।

^{६५०} UNCT-Nepal, “Joint UNCT Input on Nepal 2010,” p. 8 (see footnote 589); UNFPA/UNICEF, “UN Peace Fund Proposal on UNSCR 1612 and 1820”, 2010, on file with OHCHR-Nepal.

^{६५१} See section 8.4.1(e), Assessment Mission by OHCHR, UNFPA, Advocacy Forum and CMC in Achham District, p. 171 बलात्कारबाहेक यौन हिंसाका अन्य आरोपहरू नआउनुलाई द्वन्द्व अवधिमा यस्ता हिंसा हुँदै नभएको भन्दा पनि यसलाई अत्युजुरीको प्रतिविम्ब हो भनेर हेरिनुपर्छ।

^{६५२} नेपालले सन् २००२ मा गर्भपतनलाई मान्यता दिने कानून पारित गर्‍यो।

अ) माओवादीको खोजतलास तथा उनीहरूलाई सोधपूछ गर्ने क्रममा सुरक्षाफौजद्वारा भएको भनिएको यौन हिंसा

बलात्कार तथा अन्य प्रकारका यौन हिंसा प्रायः पीडितको घर छेउछाउ माओवादीको खोजतलास गर्ने क्रममा गरिएको थियो भनिन्छ । सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारले अनेकौं घटनाको पहिचान गरेको छ जसमा पीडितलाई खोजतलास कारवाहीको क्रममा निजकै घरमा बलात्कार गरिएको थियो अथवा उनलाई घरबाट जबर्जस्ती लिएर गएर घरनजिकैको ठाउँमा बलात्कार गरिएको थियो । यस्तो घटनामा, सुरक्षाफौजका केही कर्मचारी रातको समयमा माओवादीसँग सम्बन्ध भएको आशङ्का गरिएका परिवारका पुरुष सदस्यहरूबारे सोध्दै पीडितको घरमा पुग्ने गर्थे । घरमा हुँदै, सुरक्षाफौजका कर्मचारीले महिला पीडितहरूलाई बलात्कार गर्ने गरेको आरोप लगाइन्थ्यो त्यो पनि कहिलेकाहीं बालबालिका वा परिवारजनकै सामुन्ने । पीडितहरूलाई जबर्जस्ती आफ्नै घरबाट निकाली ग्वाली वा जङ्गलजस्तो नजिकैको ठाउँमा लगेर पनि बलात्कार गरिएको हुन्थ्यो । कथित सामूहिक बलात्कारका थुप्रै घटना छन् । सुरक्षाफौजका कर्मचारीद्वारा घर खानतलासका क्रममा महिलालाई नाङ्गै पारिएका घटना पनि छन् ।

प्रतीकात्मक घटना ९.१^{६३}

घटना विवरण: सन् १९९८ को मई र अगस्तको बीचमा सिन्धुली जिल्ला महादेवस्थान गाविसकी एक १६ वर्षीया किशोरी तथा २०, २७, २८ र ४० वर्षीय चार महिलासहित १५ महिलालाई प्रहरीद्वारा बलात्कार गरिएको भनियो । यी कथित बलात्कार “किलो सेरा टु” नामक प्रहरी कारवाहीका क्रममा गरिएका थिए । प्रहरीहरू माओवादीको खोजीमा पीडितका घरमा प्रवेश गरे र उनीहरूलाई बलात्कार गर्नुका साथै यौन आक्रमण गरे ।

प्रतीकात्मक घटना ९.२^{६४}

घटना विवरण: अछाम जिल्लाको सदरमुकाम मङ्गलसेनमा भएको माओवादी आक्रमणपछि २००२ फेब्रुअरीमा नेपाली सेनाको ठूलो सङ्ख्याका कर्मचारी पीडितको घरमा आए । त्यसैदिन पहिले उनीहरू त्यहाँ खाना र घिउ लिन आएका थिए । राति नेपाली सेनाका तीन सिपाही पोशाकमा आफ्नो श्रीमान नभएको बेला पीडितको घरमा फेरि आए । सिपाहीले लात्तले हानेर ढोका खोले र तथानाम गाली गर्दै भने: “ए, रण्डीकी छोरी, लुगा खोल !” उनीहरूले जबर्जस्ती उनका लुगा खोले, उनलाई भुइँमा लडाए अनि माओवादी भएको आरोप लगाउँदै छोराछोरीकै सामुन्ने बलात्कार गरे ।

सन् २००२ फेब्रुअरीमै, अछाम जिल्लामा, अर्की महिलालाई उनको घरमा आएका नेपाली सेनाका सदस्यहरूद्वारा सामूहिक बलात्कार गरिएको भनियो । उनीहरूले पीडितलाई टाँडमा लगे र माओवादी चिना भन्दै बलात्कार गरे भनियो ।

सन् २००२ फेब्रुअरीकै अझ अर्को घटनामा, अछाम जिल्लामा, नेपाली सेनाका सिपाहीहरूद्वारा घर घेराउ गरियो । उनीहरू चिच्याए: “ए, साला, सुँगुरका बच्चा माओवादी, घरबाट निकली !” उनीहरूले घरको ढोका जबर्जस्ती खोले । पीडितकी आमा, सानो भाइ र बहिनीलाई घरबाट बाहिर निकालेपछि सुरक्षाफौजले पीडितलाई उनका बाबुको माओवादीसँगको आबद्धताबारे केरकार गरे । उनीहरूले उनलाई गालामा चङ्कन हान्दै कपालमा समातेर घिसारे । तिनले पीडितकी आमालाई पनि काठको मुङ्गाले हानेर बेहोस बनाए । ‘माओवादी भएपछि, यस्तै हुन्छ’ भन्दै करिब पाँचजनाले उनलाई बलात्कार गरे । पछि अरू तीनजना सिपाही कोठामा पसे र उनलाई बलात्कार गर्दै अझ कुटपिट गरे ।

६३ उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref No. i0261

६४ उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref No. 2072, 2075, 2078.

प्रतीकात्मक घटना ९.३^{६५५}

घटना विवरण: काभ्रे जिल्लामा सन् २००४ को एक मध्यरात, सुरक्षाफौजका करिब १० जना सादा पोशाकका कर्मचारी पीडितको घरमा आए । तिनले पीडितका बाबुलाई आफू उनका छोराको साथी भएको भन्दै ढोका खोल्न भने । उनका छोरा माओवादी पार्टीमा प्रवेश गरेका थिए । डरका कारण बाबुले ढोका खोलेनन् । सुरक्षाफौजका कर्मचारी ढोका फुटाएर भित्र पसे । घर खानतलास गरेपछि, उनीहरूले पीडित, एक १८ वर्षीया विद्यार्थीलाई ओछ्यानबाट तानेर निकाले । “म माओवादी हैन, सात कक्षाकी विद्यार्थी र ग्रामीण उर्जा विकास केन्द्र, काभ्रेकी सामाजिक कार्यकर्ता हुँ” भन्दै उनी चिच्याइन् । पाँच सुरक्षाकर्मीले उनलाई ग्वालीमा लगे । परिवारका सदस्यहरूलाई त्यहाँ जान दिइएन, तर उनीहरूले उनको कष्टपूर्ण चिच्याहट र क्रन्दन अरू पाँच घण्टासम्म सुने ।

पाँचबजे विहानतिर, सुरक्षाफौजका कर्मचारीले पीडितलाई ग्वालीबाट हटाए र उनका बाबु तथा परिवारका अन्य सदस्यहरूले १०० मिटर जति टाढा तीनचार राउन्ड गोली पड्केको आवाज सुने । पछि उनीहरूले पीडितको शव नाङ्गो अवस्थामा फेला पारे र रगतको टाटा भएको लुगा र भित्री कट्टु छेउमा थियो । उनको टाउकामा गोलीका तथा अन्य घाउहरू थिए । उनको छाती र पेटमा पनि चोटहरू थिए ।

माओवादीहरूलाई सोधपुछ गर्ने क्रममा गरिएका बलात्कार तथा अन्य प्रकारका यौन हिंसा हिरासतमा पनि भए भनिन्छ । उजुरी गरिएका कतिपय घटनामा, पीडितहरूलाई पक्राउ गरी थुनिएको वा प्रहरी थाना वा सैनिक ब्यारेकमा लगिएको थियो । थुनाका क्रममा, उनीहरूलाई यौन आक्रमण गरिएको र/वा बलात्कार गरिएको थियो । सन् २००० मा कैलाली जिल्लामा भएको एउटा घटनामा, एक २७ वर्षीय पीडितलाई चारजना प्रहरीद्वारा उनको आफ्नै घरबाट पक्राउ गरियो । उनलाई प्रहरी चौकीमा लिएपछि बलात्कार गरिएको भनियो^{६५६} ।

माओवादीको आशङ्का गरिएका किशोरी वा महिलाहरूले बर्बर यौन हिंसाको सामना गर्नुपरेको देखिन्छ र तीमध्ये कतिपय घटनामा गैरकानुनी हत्या हुनुअघि बलात्कार गरिएको थियो भनिन्छ । उदाहरणका लागि, सन् २००० मा, एक २५ वर्षीया माओवादी कार्यकर्ता [नाम नखुलाइएकी] लाई हुम्ला जिल्लाको एउटा गाउँबाट पक्राउ गरियो । पक्राउपछि, सेनाका २५ सिपाहीले उनलाई बलात्कार गरेपछि गोली हानी हत्या गरे^{६५७} । त्यस्तै अर्को घटनामा, सन् २००१ मा हुम्ला जिल्लामा, एक महिला माओवादी कार्यकर्ता [नाम नखुलाइएकी] लाई शाही नेपाली सेना र नेपाल प्रहरीको संयुक्त फौजद्वारा लखेटियो । त्यसबेला, उनी सात वा आठ महिनाकी गर्भवती थिइन् । किर्मी गाउँमा पक्रेपछि, सेनाले उनलाई पहिला बलात्कार गर्‍यो अनि चरम रूपमा कुटपिट गरी ढाडमा गोली हानी हत्या गरियो भनियो^{६५८} ।

प्रतीकात्मक घटना ९.४^{६५९}

घटना विवरण: अर्को घटनामा, नाम नखुलाइएकीलाई बलात्कार गरी हत्या गरियो भनियो । सन् २००२ सेप्टेम्बरमा घटना भएका बखत, पीडित जनमोर्चासँग आफ्नो आवद्धताका कारण सुरक्षाफौजद्वारा पक्राउ परिने हो कि भनेर लुकेर बसेकी थिइन् । एक मध्यराततिर नेपाली सेनाका बर्दीधारी कर्मचारी उनी बसेको घरमा आए । ढोका खोल्ने पीडितकी बहिनीलाई दुईजना सिपाहीद्वारा बाहिर लगियो । उनलाई टाउकामा पिस्तोल ताकेर नजिकै राखिएको गाडीमा ल्याइयो । आँखामा पट्टी लगाएर राखिएकी पीडितलाई चिनाउन बहिनीलाई बाध्य पारेपछि, एउटाले बहिनीलाई मारुपर्छ

^{६५५} Ref. No. 2004-02-13 - incident - Kavre _0262.

^{६५६} उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref No. 4024.

^{६५७} उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref No. 5479

^{६५८} उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref No. 5475

^{६५९} उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref No. 0189

भन्यो । अर्कोले “त्यो पछि गरौंला” भन्यो । त्यसपछि तिनीहरूले बहिनीलाई घर फर्काएर लगे र बाहिर ननिक्लन धम्की दिए । केही समयपछि गोलीको आवाज सुनियो । भोलिपल्ट बिहान उनको शव लगभग नाङ्गो अवस्थामा २०० मिटर जति पर लडिरहेको अवस्थामा फेला पयो । उनका स्तनहरू काटिएका थिए । उनको टाउकामा गोलीका घाउहरू थिए भने आँखाहरू बाहिर निस्केका थिए । उनले त्यो रात लुङ्गी र टिसर्ट लगाएकी थिइन् । तर, जब उनको शव भेटियो, उनको नाङ्गो शरीर ढाक्न मात्र ती लुगाहरू त्यहाँ फ्याँकिएका थिए । उनको योनी सुन्निएको थियो ।

आ) सुरक्षाफौजद्वारा मौका छोपेर गरिएको भनिएका यौन हिंसा

उजुरी गरिएका घटनाले के देखाउँदछन् भने पीडित व्यक्ति माओवादी हो भन्ने दाबीलाई उपयोग गर्दै सुरक्षाफौजका कर्मचारीद्वारा यौन हिंसा गरिएका थिए । सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारमा अभिलेखन गरिएका कतिपय घटनाले पनि त्यही प्रवृत्तिलाई पछ्याएका छन् । सन् २००४ मा सर्लाही जिल्लामा, एक २३ वर्षीया महिलालाई उनको आफ्नै घरमा प्रहरीद्वारा बलात्कार गरियो^{६६०} । सन् २००२ मा, उदयपुर जिल्लामा, आफूलाई ताराघारी ब्यारेकबाट आएका सुरक्षाफौजका कर्मचारी भएको बताउने मानिसद्वारा एक ३० वर्षीया महिलालाई राति घरबाट बाहिर निस्कन भनियो । घरबाट अलिक टाढा लिएपछि उनलाई बलात्कार गरियो^{६६१} । सन् २००२ फेब्रुअरीमा अछाम जिल्लामा भएको अर्को घटनामा, वस्तुभाउका लागि जङ्गलबाट घाँस लिएर घर फर्किरहेका बेला पीडितको शाही नेपाली सेनाका करिब १० जना सदस्यसँग जम्काभेट भयो । उनलाई माओवादी भएको आरोप लगाई आक्रमण गरेपछि, एउटाले उनलाई अलिक टाढा लग्यो र बलात्कार गर्‍यो भने अरू अलिक टाढा पर्खेर बसे^{६६२} ।

ग) माओवादीद्वारा भएको भनिएका यौन हिंसा

सुरक्षाफौजका कर्मचारीद्वारा गरिएको भनिएका यौन हिंसाका घटनाको तुलनामा माओवादीद्वारा गरिएको भनिएका घटनाको सङ्ख्या कम छ । घटना सीमित सङ्ख्यामा भएकाले गर्दा कुनै स्पष्ट ढाँचा वा प्रवृत्ति पत्ता लगाउन सम्भव छैन । तर, सुरक्षाफौजका विभिन्न अङ्गद्वारा शङ्कास्पद माओवादीविरुद्ध गरिएको भनिएको यौन हिंसाको विपरीत, माओवादीद्वारा गरिएको भनिएको यौन हिंसा (जसमा बलात्कार, बलात्कार गर्ने उद्योग तथा सामूहिक बलात्कार पर्दछन्) चरित्रगत हिसाबले बढी मौकापरस्त भएको देखिन्छ र कार्यकर्ताहरूको समूहले भन्दा व्यक्तिविशेषले गरेको देखिन्छ ।

सन् २००१ सेप्टेम्बरमा नुवाकोटमा भएको एउटा घटनामा घाँस काटिरहेकी एक १२ वर्षीया बालिकालाई माओवादी गाउँ जनसरकारको सदस्यद्वारा बलात्कार गरियो भनियो^{६६३} । सन् २००५ अगस्टमा सप्तरी जिल्लामा भएको अर्को घटनामा, माओवादी कार्यकर्ता भनिएका एक पीडक खाना चाहियो भन्दै पीडितको घरमा राति देखा परे जुनबेला उनका श्रीमान् घरमा थिएनन् । खाना खाइसकेपछि, पीडक त्यहाँबाट गए तर दुई घण्टापछि फेरि फर्केर आए । उनी ढोका जबर्जस्ती फोरेर भित्र पसे अनि पीडितको घाँटीमा खुकुरी तेर्स्याएर उनलाई बलात्कार गरे भनियो^{६६४} ।

अर्को एउटा घटनामा, २००६ जनवरीको एक दिन साँझ, जुम्ला जिल्लाको सदरमुकाममा रक्सी खाएर मातेका चारजना माओवादी कार्यकर्ता पीडितको घरमा पसे र पीडित र अरू तीनजनालाई बलात्कार गरे^{६६५} ।

सन् २००६ जनवरीमै, कञ्चनपुर जिल्लामा, एक माओवादी कार्यकर्ताले पीडितलाई फकाएर जङ्गल लगे र उनलाई त्यहाँ बाँधेर बलात्कार गरे । यसभन्दा अघि पनि उसले नचाहिँदो रूपमा पीडितसँग लहसिने कोसिस गरेको थियो । आफ्नो ज्यानको

६६० उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref No. 2882

६६१ उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref No. i3161

६६२ उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref No. 2069

६६३ उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref No. 0941

६६४ उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref No. 1210a

६६५ उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref No. 1210b

डरले पीडितले सङ्घर्ष गरिन् । पीडितको परिवारले सुरुमा माओवादीमा गएर उजुरी दर्ता गर्‍यो । तर, पीडित र उनका परिवारको उपस्थित बिना नै एक सुनुवाइमा यौन सम्पर्क मन्जुरीमा भएको निर्णय गरियो । उच्चायुक्तको कार्यालयले परिवारले किन पहिला नै त्यो कार्यकर्ताका बारे उजुरी नगरेको भनेर सोध्दा, उनका बाबुले एउटा सक्रिय माओवादी कार्यकर्ताका विरुद्ध आफूले त्यसो गर्न नसकेको जवाफ दिए^{६६} ।

माओवादी कर्मचारी तथा सुरक्षाफौजका कर्मचारीद्वारा यौन हिंसाको अनुसन्धान तथा अभियोजन प्राथमिकताका साथ तत्काल सुरु गरिनुपर्छ । यस्तो निन्दनीय हिंसाका लागि पीडितले न्याय पाउनुपर्छ ।

अध्याय १० – जवाफदेहिता^{६६७} र प्रभावकारी न्यायिक उपचारको अधिकार

१०.१ समीक्षा

यो प्रतिवेदन तयार पार्ने क्रममा अध्ययन गरिएका उपलब्ध दस्तावेजअनुसार दशक लामो द्वन्द्वका क्रममा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून वा मानवीय कानूनका ९ हजारसम्म गम्भीर उल्लङ्घन भएका हुन सक्छन् भनी शङ्का गर्नु मनासिब नै हुन्छ, जसमध्ये अधिकांश अधिल्ला अध्यायहरूमा समीक्षा गरिएका प्रवर्गमा पर्दछन्। तर, यो प्रतिवेदन तयार पार्दासम्म, द्वन्द्वसँग सम्बन्धित कुनै पनि अपराधमा नेपालमा कसैलाई पनि नागरिक अदालतमा अभियोजन गरिएको छैन। त्यसैले, सम्बन्धित व्यक्तिहरूलाई न्यायको कठघरामा उभ्याउन नसक्नु जिम्मेवार राजनीतिक निकायहरूको प्रणालीगत विफलता हो भनेर निष्कर्ष निकाल्नु र जवाफदेहिताको अभावले द्वन्द्वकालका दुर्व्यवहारलाई निरन्तरता दिने मात्र काम गरेको छ भनी निष्कर्ष निकाल्नु अत्युक्ति नहोला। त्यसकारण, जवाफदेहिताले द्वन्द्वको विरासतलाई भैले भएकाले नेपालका लागि यो आधारभूत महत्वको विषय रहेको छ^{६६८}।

यो अध्याय सम्बद्ध पात्र तथा संस्थाहरूले जवाफदेहिताका लागि गरेका थुप्रै सार्वजनिक प्रतिबद्धताको स्मरण गर्दै सुरु हुन्छ। दोस्रो कुरा, यसले उल्लङ्घनका पीडित र तिनका परिवारलाई प्रभावकारी न्यायिक उपचार उपलब्ध गराउने राज्यअधिकारीहरूको दायित्वसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी खाका उपलब्ध गराएको छ किनकि उल्लङ्घनकर्ताहरूलाई तिनका आपराधिक कार्यका लागि जवाफदेही बनाइने कुरा निश्चित गर्नु अत्यन्त महत्वपूर्ण हुन्छ। तेस्रो कुरा, द्वन्द्वका गम्भीर आपराधिक कार्यमा जवाफदेहिता निश्चित गर्न विद्यमान संस्थागत उपाय, अधिकार तथा कर्तव्यहरूको पहिचान भएको छ जसले गर्दा प्रभावकारी उपचार उपलब्ध गराउन कुन संस्था र अधिकारीको कस्तो कर्तव्य थियो भन्ने बुझ्न सजिलो भएको छ। अन्त्यमा, उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपालको आफ्नै अनुभव तथा अभिलेख भण्डारमा समाविष्ट जानकारीका आधारमा, पीडित र तिनका परिवारले कथित उल्लङ्घनहरूका लागि न्यायिक उपचार खोज्ने क्रममा सामना गरेका विभिन्न बाधा व्यवधानलाई पनि प्रस्तुत गरिएको छ^{६६९}।

यस प्रतिवेदनले भावी सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग (टीआरसी) तथा बेपत्ता छानबिन आयोगलाई आफ्ना गतिविधिहरूको अझ राम्रोसँग योजना गर्न र दण्डहीनताका सम्बन्धमा समस्याहरूको खोजी गर्न मद्दत गर्नेछ। उदाहरणका लागि, सामान्यतया जवाफदेहिताका मुद्दा तथा प्रश्नहरूको सिलसिलालाई छानबिनसँग एकीकरण गरेर तथा चेन अफ कमान्डको कुन अधिकारीसँग अन्तर्वार्ता लिने भन्नेबारे निर्णय गरेर यो काम गर्न सकिनेछ। यसले तलका सिफारिस गर्न सघाउ पनि पुऱ्याउन सक्नेछ:

सशस्त्र द्वन्द्वका अन्तर्निहित कारण र भविष्यमा त्यस्ता घटना दोहोरिन नदिनका लागि गरिनुपर्ने आवश्यक नीतिगत, कानुनी, संस्थागत, प्रशासनिक र व्यावहारिक सुधारका विषय मानवअधिकारको प्रवर्धन, न्याय प्रणालीको सुदृढीकरण तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण सिर्जना गर्ने सम्बन्धमा नेपाल सरकारले तत्काल तथा भविष्यमा अवलम्बन गर्नुपर्ने कुराहरू ...।^{६७०}

६६७ द्वन्द्वरत पक्षहरूको संस्थागत जवाफदेहिता वा प्रतिस्थापन, क्षतिपूर्ति, पुनर्स्थापना, सुधार र पुनरावृत्ति नहुने कुराको प्रत्याभूति समाविष्ट बृहत्तर अर्थको जवाफदेहिता यो प्रतिवेदनभन्दा बाहिरको कुरा हो। बृहत्तर जवाफदेहिताको अवधारणाका लागि हेर्नुहोस् see Report of the independent expert to update the Set of Principles to combat impunity, Diane Orentlicher, UN Doc. E/CN.4/2005/102, 18 February 2005.

६६८ जवाफदेहिता र दण्डहीनता कानुनी शासनको सम्मानको धरातलका दुई विपरीत छेउ हुन्। त्यसैले जति बढी दण्डहीनता भयो त्यति नै कम जवाफदेहिता हुन्छ, अवस्था जति कम दण्डहीनता भयो त्यति नै बढी जवाफदेहिता हुन्छ। त्यसैअनुसार, दण्डहीनता र जवाफदेहिताको अभाव यस अध्यायमा सरोवरी प्रयोग गरिएको छ।

६६९ यसको उद्देश्य पीडितको उपचारको अधिकार र जवाफदेहितासँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूको आलोकमा अभ्यासलाई जनाउने उदाहरणहरू उपलब्ध गराउनु र तत्कालीन रूपमा विद्यमान अभ्यासहरूको विस्तृत मूल्याङ्कन नगर्नु हो।

६७० सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको मस्यौदा विधेयक, २०११, दफा २७, प्रकरण (च) र (ज)।

१०.१.१ सत्य र जवाफदेहिताप्रतिको सार्वजनिक प्रतिबद्धता

अन्तरिम संविधानमा प्रयोग गरिएको द्विविधारहित भाषाका अतिरिक्त, सरकारप्रमुख राजनीतिक दलहरू तथा सुरक्षाफौजले सत्य र जवाफदेहिता निश्चित गर्न पटकपटक प्रतिबद्धता जाहेर गरेका छन् ।

क) अन्तरिम संविधान

राजनीतिक सहमतिका आधारमा मस्यौदा गरिएको तथा अन्तरिम व्यवस्थापिकाद्वारा अनुमोदन गरिएको अन्तरिम संविधानले मौलिक अधिकारहरूको हनन भएकाहरूका लागि संवैधानिक उपचारको हकको प्रत्याभूति गरेको छ^{६७१} । “यसले विश्वव्यापी रूपमा स्वीकृत ... कानूनको शासन ... राजनीतिक दलहरूका क्रियाकलापमा पारदर्शिता र जवाफदेहिता, जनसहभागिता, निष्पक्ष, सक्षम तथा स्वच्छ प्रशासनतन्त्रका अवधारणाहरूको पूर्ण परिपालना गर्ने राजनैतिक प्रणाली अवलम्बन गरी भ्रष्टाचार र दण्डहीनताको अन्त्य गर्दै सुशासन कायम गर्ने...”^{६७२} दायित्व राज्यमाथि थोपरेको छ ।

ख) विस्तृत शान्ति सम्झौता

वि.सं. २०६३ मङ्सिरको विस्तृत शान्ति सम्झौताले टीआरसीको भूमिका “द्वन्द्वका क्रममा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्नहरूका बारेमा सत्य अन्वेषण गर्ने” भनी स्पष्टसँग बताएको छ^{६७३} ।

ग) सरकार

सरकारले पटकपटक दण्डहीनता अन्त्य गर्ने तथा कानुनी शासन कार्यान्वयन गराउने आफ्नो मनसाय घोषणा गरेको छ । द्वन्द्वको अवधिमा, सरकारले २०६० चैत १३ गते मानवअधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको कार्यान्वयनका सम्बन्धमा श्री ५ को सरकारको प्रतिबद्धता नामक एक सार्वजनिक वक्तव्य जारी गर्‍यो, जसमा “विगतमा भएका मानवअधिकारहरूको उल्लङ्घनको अनुसन्धान गर्ने तथा जिम्मेवार व्यक्तिहरूलाई अभियोजन गर्ने” वचनबद्धता व्यक्त गरिएको थियो^{६७४} । त्यसपछि, २०६५ असोज १० गते, तत्कालीन प्रधानमन्त्री पुष्पकमल दाहाल “प्रचण्ड”ले संयुक्त राष्ट्रसङ्घ महासभामा दण्डहीनताको वातावरणको अन्त्य गर्न सरकार प्रतिबद्ध रहेको तथा मेलमिलाप आयोगले शान्ति तथा न्यायका बीच आवश्यक सन्तुलन कायम राख्न प्रयत्न गर्नेछ भनी उल्लेख गरे ।

घ) ठूला राजनीतिक दलहरू

नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) र सात राजनीतिक पार्टीको गठबन्धनबीच २०६२ मङ्सिरमा सम्पन्न १२ बुँदे समझदारीपत्रमा उल्लेख गरिएको छ: “विगतमा दलहरूबीच भएका अनुपयुक्त व्यवहारहरूका सन्दर्भमा दलविशेषले आपत्ति जनाएका र छानबिनको माग गरेका घटनाहरूको सम्बन्धमा छानबिन गर्ने र दोषी पाइएमा दोषीलाई कारवाही गरी सार्वजनिक रूपमा जानकारी गराउने साभा प्रतिबद्धता व्यक्त भएको छ ।”^{६७५}

नेपाली काङ्ग्रेस, नेकपा (एमाले) र नेकपा (माओवादी) प्रत्येकले आफ्ना संविधानसभा निर्वाचनका घोषणापत्रमा देहायका वक्तव्य तथा प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका थिए:

६७१ नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३) धारा ३२ (संवैधानिक उपचारको हक), धारा १०७ (सर्वोच्च अदालतको अधिकार क्षेत्र) ।

६७२ ऐ. धारा ३३(ग) राज्यका दायित्वहरू ।

६७३ विस्तृत शान्ति सम्झौता (२०६३) दफा ५.२.५ ।

६७४ मानवअधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको कार्यान्वयनसम्बन्धी श्री ५ को सरकारको प्रतिबद्धता (२००४) बुँदा २३

६७५ Agreement and Understandings on Peace Negotiation of Nepal, point 12, Available at <http://www.peace.gov.np/uploads/Publication/cover%20and%20con.pdf>

नेपाली काङ्ग्रेस: ६७६

राष्ट्रको मुख्य जिम्मेवारी कानुनी शासनमार्फत दण्डहीनताको अन्त्य गर्नु हुनेछ ।

नेपाली काङ्ग्रेस सुशासनको प्रत्याभूति गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछ ... तथा दण्डहीनताको अन्त्य गरी समाजमा न्यायको प्रत्याभूति गरिनेछ ।

सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगका प्रावधानबमोजिम दण्डहीनता दोहोरिने सम्भावनाको अन्त्य गरी पारस्परिक सद्भावनासहितको विश्वसनीय वातावरणको सिर्जना गरिने छ ।

नेकपा (एमाले): ६७७

दण्डहीनताको अन्त्य: मानवताविरुद्धका सबै अपराध सजायका भागी हुनेछन् ।

दण्डहीनताको अन्त्य गरिनेछ र समाजमा मेलमिलापको वातावरणको स्थापना गरिनेछ । बेपत्ता पारिएका व्यक्ति कहाँ छन् भन्ने कुरा आवश्यक अनुसन्धान गरी सार्वजनिक गरिनेछ ।

नेकपा (माओवादी): ६७८

नेकपा (माओवादी)ले विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लेख भएबमोजिम अपराधीविरुद्ध कारवाही थाल्न सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन ... अगाडि सार्नेछ ।

त्यसबाहेक, २००६ अप्रिलमा, नेकपा (माओवादी)ले उल्लङ्घनका पीडितहरूको उपयुक्त उपचारको अधिकारलाई सार्वजनिक रूपमा आत्मसात गर्‍यो^{६७६} । नेकपा (माओवादी)ले २०६३ भदौ १७ गतेको प्रेस वक्तव्यमा निर्देशनहरू प्रकाशन गर्‍यो, जसले कुटपिट, अपहरण र हत्याहरू पार्टीको नीतिअनुसार प्रतिबन्धित रहेको कुरा स्पष्ट पाऱ्यो र जिल्लास्तरमा “पार्टी नीतिविरुद्ध कुटपिट, अपहरण र हत्याका लागि जिम्मेवार व्यक्तिविरुद्ध तत्काल सार्वजनिक कारवाही गर्न” आफूले जिल्लास्तरमा कार्यालयहरू स्थापना गरिरहेको कुराको घोषणा गर्‍यो^{६७७} ।

ड) सुरक्षाफौज

सुरक्षाफौजले जवाफदेहिताका सम्बन्धमा पटकपटक सार्वजनिक प्रतिबद्धताहरू व्यक्त गर्‍यो । प्रधानसेनापतिले अनेकौं निर्देशनहरू जारी गरे जसमध्ये केही जवाफदेहिताका मुद्दासम्बन्धी छन् । उदाहरणका लागि, निर्देशन नं. ०१/०६१ (२०६१ पुस २६) ले शाही नेपाली सेनाका सबै कर्मचारीलाई “मानवअधिकारसम्बन्धी सबै मुद्दाको शीघ्र तथा विस्तृत अनुसन्धान” गराउन भनेको छ^{६७८} । त्यस्तै, अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनबारे प्रधानसेनापतिद्वारा जारी विशेष निर्देशनहरूले “नेपाली सेनाविरुद्ध अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून तथा मानवीय कानूनको उल्लङ्घनसम्बन्धी आरोपहरूको

६७६ नेपाली काङ्ग्रेसको केन्द्रीय प्रचार समितिद्वारा २०६४ फागुन २७ गते जारी संविधानसभा निर्वाचनको घोषणापत्र (अनौपचारिक अनुवाद) ।

६७७ नेकपा (एमाले)का मुख्य सचिवद्वारा जारी संविधानसभा निर्वाचनको घोषणापत्र (अनौपचारिक अनुवाद), २०६४ ।

६७८ नेकपा (माओवादी)को केन्द्रीय समितिद्वारा जारी संविधानसभा निर्वाचनको घोषणापत्र (अनौपचारिक अनुवाद), फेब्रुअरी/मार्च, २००८ ।

६७९ नेकपा (माओवादी) मानवअधिकार तथा मानवीय सिद्धान्तहरूप्रति प्रतिबद्धताको वक्तव्य, २०६३ वैशाख ३, बुँदा १४ ।

६८० नेकपा (माओवादी), प्रेस वक्तव्य, २०६३ भदौ १७ ।

६८१ मानवअधिकार पत्रिका २००८, मानवअधिकार निर्देशनालय, नेपाली सेना, पृ. ७९ ।

विस्तृत, शीघ्र र समयमै अनुसन्धान गर्नुपर्ने” आवश्यकतालाई आत्मसात गरेको छ^{६२} । वि.सं. २०६४ फागुन १० गते जारी “नेपाली सेनाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून तथा मानवीय कानूनको समायोजन आदेश”ले “अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून तथा मानवीय कानूनको सिद्धान्त, शिक्षा, तालिम र स्वीकृतिमा समायोजन गर्न भनेको छ”, यद्यपि “स्वीकृति” भनेको के हो भनेर खुलाइएको छैन^{६३} ।

नेपाल प्रहरी तथा सशस्त्र प्रहरी बलले कैयन पटक उल्लङ्घनमा उपचार प्रदान गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका छन् । सबैभन्दा विस्तृत प्रतिबद्धताहरू तिनका कर्मचारीलाई बाँध्ने आ-आफ्ना हातेपुस्तिकाहरूमा व्यक्त गरिएका छन् । नेपाल प्रहरीले “नेपाल प्रहरी: मानवअधिकारसम्बन्धी स्थायी आदेश” प्रकाशित गर्‍यो जसलाई तत्कालीन प्रहरी महानिरीक्षकले सन् २००७ मा स्वीकृति दिएका थिए । उक्त हातेपुस्तिकामा भएका विस्तृत निर्देशनहरूमध्ये “मानवअधिकार उल्लङ्घनसम्बन्धी सबै प्रतिवेदन तथा उजुरीको पूर्ण तथा उचित रूपमा अनुसन्धान गर्ने र जवाफदेहिता निश्चित गर्नेगरी यस्ता उल्लङ्घनमा दोषी पाइएकाहरूविरुद्ध कारबाही गर्ने कुराको निश्चित गर्न” वरिष्ठ अधिकारीहरूलाई दिइएको आदेश एक हो^{६४} । यस्तै खालको व्यवस्था सशस्त्र प्रहरी बलको हातेपुस्तिकामा पनि गरिएको छ^{६५} । वि.सं. २०६६ असार ४ गते भएको यस हातेपुस्तिकाको विमोचन समारोहमा, महानिरीक्षकले “सशस्त्र प्रहरी बलका अधिकृत तथा रिट्टेहरूलाई मानवअधिकारको उल्लङ्घन भएको पाइएमा व्यक्तिगत रूपमा जिम्मेवार ठहर्‍याई आवश्यक विभागीय कारबाही गर्ने” संस्थाको प्रतिबद्धताबारे सार्वजनिक रूपमा बोलेका थिए ।

१०.२ सम्बद्ध कानुनी खाका

१०.२.१ अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून

क) प्रभावकारी न्यायिक उपचारको अधिकार

जवाफदेहितासम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारसम्बन्धी मापदण्डहरू पीडित तथा तिनका परिवारको प्रभावकारी न्यायिक उपचारको सुस्थापित अधिकारमा आधारित छन् । मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा ८ मा भनिएको छ:

प्रत्येक व्यक्तिलाई संविधान वा कानूनद्वारा प्रदत्त मौलिक अधिकारहरूको उल्लङ्घन गर्ने कार्यविरुद्ध सक्षम राष्ट्रिय न्यायाधिकरणबाट प्रभावकारी न्यायिक उपचार पाउने अधिकार हुनेछ ।

यस अधिकारलाई नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध (आईसीसीपीआर)को धारा २ मा पनि सुरक्षित गरिएको छ, जसले पक्षराष्ट्रहरूलाई “त्यस्तो उपचार दावी गर्ने कुनै पनि व्यक्तिको अधिकार सक्षम न्यायिक, प्रशासनिक वा व्यवस्थापकीय अधिकारीहरू वा सो राष्ट्रको कानुनी प्रणालीबाट व्यवस्था गरिएका अन्य कुनै सक्षम अधिकारीद्वारा निर्धारण गरी पाउने कुरा निश्चित गर्न” भनेको छ^{६६} ।

यस अधिकारका लागि पहुँचयोग्य तथा प्रभावकारी न्यायिक उपचार चाहिन्छ जसले गर्दा अरू संरक्षित अधिकारहरूको उपभोग गर्न सकिन्छ । सबैभन्दा ठूलो कुरा उल्लङ्घनका आरोपहरूको शीघ्र, पूर्ण र प्रभावकारी रूपमा स्वतन्त्र तथा निष्पक्ष निकायमार्फत अनुसन्धान गरिनुपर्छ^{६७} ।

६२ ऐ. पृ. ८० ।

६३ ऐ. पृ. ८०-८३ ।

६४ मानवअधिकार स्थायी आदेशहरू, नेपाल प्रहरी, २००७ ।

६५ सशस्त्र प्रहरी बल मानवअधिकार हातेपुस्तिका, सशस्त्र प्रहरी बल, २००९ ।

६६ आईसीसीपीआर धारा २(३)(ख) (पादटिप्पणी १६४ हेर्नुहोस्) । त्यस्तै अधिकारहरू सीआरसी, सिड्अ, सर्ड र क्याटमा पनि छन् ।

६७ मानवअधिकार समिति, सामान्य टिप्पणी ३१, अनु. १५ ।

प्रभावकारी न्यायिक उपचारको अधिकारको सम्मान निश्चित गर्ने राज्यको दायित्वमा आफ्नो अधिकारक्षेत्रमा रहेका व्यक्तिहरूलाई संरक्षण गर्ने दायित्वसमेत पर्दछ। त्यसैले, निजी व्यक्ति वा निकायद्वारा गरिएको क्षति हुन नदिन वा त्यसमा सजाय दिन, त्यसको अनुसन्धान गर्न वा त्यसमा क्षतिपूर्ति दिन राज्यले उपयुक्त उपाय वा प्रयासहरू गर्न नसकेमा यस अधिकारको उल्लङ्घन भएको परिस्थिति आउन सक्छ। उल्लङ्घन भोगेका व्यक्तिहरूलाई न्यायिक उपचारको हिस्साको रूपमा परिपूरण उपलब्ध गराइनुपर्छ। त्यसबाहेक, परिपूरणको व्यवहारमा प्रभावकारी उपयोग हुनुपर्छ^{६८८}।

प्रभावकारी न्यायिक उपचारको हकलाई सङ्कटकालमा निलम्बन गर्न सकिँदैन, किनकि समग्र अनुबन्धमा यो दायित्व अन्तर्निहित रहेको छ^{६८९}।

ख) अभियोजन गर्ने कर्तव्य

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअनुसार अपराध मानिने अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनका घोर उल्लङ्घन तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका गम्भीर उल्लङ्घनका घटनामा त्यस्ता उल्लङ्घनहरूको अनुसन्धान गर्ने र पर्याप्त प्रमाण पाइएमा त्यसमा जिम्मेवार पाइएको भनिएको व्यक्तिलाई अभियोजन गर्ने र दोषी पाइएमा निजलाई सजाय गर्ने राज्यको दायित्व हो^{६९०}।

रोम विधानको प्रस्तावनामा प्रतिविम्बित भएअनुसार मानवताविरुद्धको अपराध, युद्ध अपराध र जातिहत्याका घटनामा अभियोजन गर्ने कर्तव्य प्रथाजनित कानूनको एउटा हिस्सा हो^{६९१}। यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार, गैरकानुनी तथा गैरन्यायिक हत्या, बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअनुसार अपराध भनी स्वीकार गरिएका त्यस्तै प्रकृतिका अन्य उल्लङ्घनहरूका सम्बन्धमा, उल्लङ्घनका लागि जिम्मेवार व्यक्तिहरूलाई न्यायको कठघरामा उभ्याउने कुराको निश्चित गर्नु नेपाललगायत आईसीसीपीआरका पक्षराष्ट्रहरूको कर्तव्य हो^{६९२}।

अभियोजन गरेपछि, अभियुक्तलाई अदालतले अन्यथा फैसला नगरेसम्म निर्दोष मानिनुपर्छ^{६९३}। अभियुक्तको कानुनी प्रतिनिधि हुनुपर्ने र कानूनद्वारा स्थापित स्वतन्त्र, निष्पक्ष तथा दक्ष अदालतद्वारा ढिलाइ नगरी स्वच्छ सार्वजनिक सुनुवाइ हुनुपर्ने लगायतका उचित प्रक्रियासम्बन्धी अधिकारहरूको प्रत्याभूति हुनुपर्छ^{६९४}। स्वच्छ सुनुवाइका अधिकार सङ्कटकालका बेला निलम्बन हुँदैनन्^{६९५}।

मूल उल्लङ्घनका विषयवस्तु बन्ने कार्यहरू बाहेक अनुसन्धान गर्न नसक्नु वा पीडकहरूलाई न्यायको कठघरामा उभ्याउन नसक्नु छुट्टै मानवअधिकार उल्लङ्घनको विषय हुनसक्छ^{६९६}।

६८८ ऐ. अनु. ८, १६, २०।

६८९ मानवअधिकार समिति, सामान्य टिप्पणी २९, अनु. १४: “यस प्रावधानमा ... समग्र अनुबन्धमा अन्तर्निहित सन्धि दायित्व रहेको छ। कुनै पक्षराष्ट्रले, सङ्कटकालको समयमा र परिस्थितिको बाध्यताले यस्ता उपायहरू खोजेका हदसम्म, न्यायिक र अन्य उपचारलाई शासन गर्ने कार्यविधिको व्यावहारिक सञ्चालन मिलाउन सक्ने भए पनि पक्षराष्ट्रले प्रभावकारी न्यायिक उपचार गराउन अनुबन्धको धारा २, प्रकरण ३ अनुसारको मौलिक दायित्वको पालना गर्नुपर्छ।”

६९० “अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनको घोर उल्लङ्घन र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनका लागि न्यायिक उपचार तथा परिपूरणको अधिकारसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त तथा मार्गनिर्देशनहरू” महासभाको प्रस्ताव ६०/१४७ द्वारा अवलम्बन तथा घोषणा गरिएको। (२००५ डिसेम्बर १६) सिद्धान्त ४।

६९१ थप विस्तृत विश्लेषणका लागि, अध्याय ४ – लागू हुने अन्तर्राष्ट्रिय कानून।

६९२ सामान्य टिप्पणी ३१, अनु. १८, सामान्य टिप्पणी २० (४४)।

६९३ आईसीसीपीआर धारा १४(२) (पादटिप्पणी १६४ हेर्नुहोस्)।

६९४ राजनीतिक तथा नागरिक अधिकार समिति सामान्य टिप्पणी नं. १३: अदालतको दृष्टिमा समानता र कानूनद्वारा स्थापित स्वतन्त्र अदालतबाट स्वच्छ र सार्वजनिक सुनुवाइको अधिकार (धारा १४) (१९८४)। उचित प्रक्रियाका प्रावधानहरू नेपालको अन्तरिम संविधान (२००७) धारा २४ मा प्रतिविम्बित छन्। कारवाहीमा अनुचित ढिलाइका सम्बन्धमा मानवअधिकार समिति, मुनोज हर्मोजा वि. पेरू, पत्र नं. २०३/१९८६ हेर्नुहोस्।

६९५ मानवअधिकार समिति, सामान्य टिप्पणी २९, पृ. १६।

६९६ मानवअधिकार समिति, सामान्य टिप्पणी ३१, पृ. १८। अध्याय ४ – लागू हुने अन्तर्राष्ट्रिय कानून।

१०.२.२ अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून

यस्तैखालका व्यवस्थाहरू अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनमा पनि पाउन सकिन्छ। व्यक्तिहरूले युद्ध अपराधजन्य कार्य गर्दा आदेश मानेर वा नमानेर जे हिसाबले गरेको भएपनि उनीहरूलाई व्यक्तिगत हिसाबले आपराधिक रूपमा जिम्मेवार बनाउन सकिन्छ^{६९७}। कमान्डर तथा वरिष्ठ अधिकारीहरूले आफ्ना मातहतका कर्मचारीले यस्ता अपराध गर्न लागेको वा गर्दै गरेको थाहा भए, वा थाहा पाउनुपर्थ्यो, र त्यस्तो अपराध हुन नदिन, वा त्यस्तो अपराध भइसकेको भए, जिम्मेवार व्यक्तिलाई सजाय गर्न आफूले सक्ने मनासिब उपायहरू नगरेमा उनीहरू पनि आपराधिक रूपमा जिम्मेवार हुन्छन्^{६९८}। आफ्ना नागरिक वा सुरक्षाफौजले आफ्नो भूभागमा युद्ध अपराध गरेका आरोपहरूका बारे अनुसन्धान गर्नु तथा आवश्यक परेमा ती अभियुक्तहरूको अभियोजन गर्नु राज्यहरूको दायित्व हुन्छ^{६९९}।

अन्तर्राष्ट्रिय वा गैरअन्तर्राष्ट्रिय जुन प्रकृतिको भए पनि सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका उल्लङ्घनहरूका लागि स्वच्छ सुनुवाइको अधिकारका तत्वहरू अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनअन्तर्गत पनि प्रत्याभूत गरिएका छन्^{७००}।

१०.३ जवाफदेहिताका संयन्त्र

१०.३.१ नेपालको फौजदारी न्याय प्रणाली

गम्भीर आपराधिक कार्यमा क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने प्राथमिक जिम्मेवारी नेपालको न्याय प्रणालीमा रहेको छ। यो न्याय प्रणाली अपराधका विरुद्ध कार्य गर्न तयार गरिएको एकीकृत तथा नियममा आधारित प्रक्रिया हो जसमा घटनाहरूको अनुसन्धान गरिन्छ, सरकारी वकिलद्वारा अभियोग लगाइन्छ र अदालतद्वारा त्यसको न्याय निरूपण हुन्छ। संलग्न सबैका अधिकारहरूको रक्षा गर्दै न्याय प्रणालीले कुनै गैरकानुनी कार्य गरिएको छ कि छैन र यदि गरिएको भए कसले गरेको हो र निजले कस्तो सजाय पाउनुपर्छ वा कस्तो न्यायिक उपचार हुन्छ भन्ने निर्णय गर्दछ।

यस प्रतिवेदनका अधिल्ला अध्यायहरूमा उल्लेख गरिएभैं, मानवअधिकार वा मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घन सरह मानिने सबै नभए पनि धेरैजसो अपराधका बारे नेपालको राष्ट्रिय कानूनमा समानखालका प्रतिबन्ध भएकाले तिनलाई राष्ट्रिय अदालतमा अभियोजन गर्न सकिन्छ। गैरकानुनी हत्या र बलात्कार यसका प्रस्ट उदाहरण हुन् भने बेपत्ता पार्ने कार्य र यातना जस्ता अन्य अपराधलाई नेपालमा अपराधीकरण नगरिएकाले ती बढी समस्यामूलक छन्। तर, यातना वा बेपत्ता पार्ने कार्यमा प्रायः ती तत्व पर्दछन् जुन अन्य प्रावधानद्वारा आपराधिक रूपमा प्रतिबन्धित गरिएका हुन्छन्^{७०१}।

क) अनुसन्धानको सुरुआत

नेपालमा प्रथम जाहेरी दर्खास्त (एफआईआर)बाट फौजदारी न्याय प्रणालीको काम सुरु हुन्छ। अपराध भएको छ वा हुँदैछ भन्ने थाहा पाएको कुनै व्यक्तिले^{७०२} मौखिक वा लिखित रूपमा सबैभन्दा नजिकको प्रहरी कार्यालयमा उजुरी गर्नुपर्छ र यस उजुरीलाई

६९७ अन्तर्राष्ट्रिय रेडक्रस समिति, प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून, नियम १५१ (पादाटिप्पणी १२९ हेर्नुहोस्)।

६९८ ऐ. नियम १५३।

६९९ ऐ. नियम १५८।

७०० ऐ. नियम १००।

७०१ ७०१. उदाहरणका लागि, शारीरिक आक्रमण र कुटपिटको व्यवस्था नेपाली मुलुकी ऐनमा गरिएको छ।

७०२ सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, दफा ३(१)। "व्यक्ति" भन्नाले प्रहरीसमेत पर्दछ र त्यसैले प्रहरी स्वयंले कुनै अपराध, खासगरी गम्भीर अपराध, भएको थाहा भएमा, त्यसबारे जाहेरी दर्खास्त दर्ता गर्नुपर्छ भन्ने बुझिन्छ। जाहेरी दर्खास्त मौखिक रूपमा पेश गरिएको छ भने प्रहरीले त्यो दर्खास्त दर्ता गर्ने व्यक्तिको बयान लिनुपर्छ, त्यहाँ लेखेको कुरा पढेर सुनाउनुपर्छ र निजको हस्ताक्षर गराउनुपर्छ। सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐनको दफा ३(६)।

दर्ता गरिनुपर्छ । जाहेरी दर्खास्त सबैभन्दा नजिकको प्रहरी कार्यालयमा दर्ता गरिनुपर्छ^{७०३} । जाहेरी दर्खास्त “१० नं. डायरी”^{७०४} भनिने अपराध दर्ता पुस्तकमा दर्ता गरिनुपर्छ, तर कुनै कारणवश प्रहरीले द्रुतसँग सम्बन्धित उल्लङ्घनहरूमा भए जस्तो यो उजुरी दर्ता गर्न नमानेमा उजुरीकर्ताले माथिल्लो प्रहरी कार्यालय वा प्रमुख जिल्ला अधिकारीकहाँ उजुरी गर्नुपर्छ^{७०५} । उजुरी दर्ता भएपछि प्रहरीले त्यससम्बन्धी आफ्नो प्रारम्भिक मूल्याङ्कन गर्नेछ, र अपराधसँग सम्बन्धित आफ्नो प्रारम्भिक प्रतिवेदन जिल्ला सरकारी वकिलकहाँ पेश गर्नेछ । घटनाको अनुसन्धान आवश्यक छ भन्ने निर्णय गरेमा सरकारी वकिलले प्रहरीलाई निर्देशनसहित त्यो प्रतिवेदन फिर्ता पठाउनेछन्^{७०६} ।

ख) प्रहरी अनुसन्धान

घटनास्थलमा जाने र जतिसक्दो चाँडो तत्सम्बन्धी प्रमाण सङ्कलन गर्ने एकमात्र जिम्मेवारी नेपाल प्रहरीको हो^{७०७} । सम्बद्ध जानकारी भएको कुनै पनि व्यक्तिसँग प्रहरीले बयानहरू लिनुपर्ने हुन्छ^{७०८} र उनीहरूले त्यसका लागि घर आदिको खानतलास गर्न सक्नेछन्^{७०९} । पक्राउ गरिएको कुनै पनि शङ्कास्पद व्यक्तिसँग उनीहरूले बयान लिन सक्नेछन् तर त्यो काम जिल्ला सरकारी वकिलको उपस्थितिमा गरिनुपर्छ^{७१०} । उनीहरूले पक्राउ गरिएको व्यक्तिको शरीरको कुनै पनि भाग वा अङ्ग सरकारी डाक्टरद्वारा परीक्षण गर्नुपर्ने भनी अनुरोध पनि गर्न सक्नेछन्^{७११} ।

कुनै व्यक्ति अपराधमा संलग्न भएको छ भन्ने शङ्का गर्ने “मनासिव आधार” भएमा प्रहरीलाई निजलाई पक्रने अधिकार हुनेछ^{७१२} तर त्यस्तो अवस्थामा उनीहरूले पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई थुनुवा पुर्जी दिनुपर्छ जसमा किन थुनियो भन्ने कुराको कानुनी आधार उल्लेख गरिएको हुन्छ^{७१३} । प्रत्येक प्रहरी थानामा रोज नाम्चा राखिएको हुनुपर्छ जसमा पक्राउ गरिएका र उजुरीवालाहरूको नाम, शङ्कित अपराध र पक्राउका बेला बरामद गरिएका कुनै सामान समावेश गरिएको हुन्छ^{७१४} ।

प्रहरीले पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई सम्बद्ध न्यायिक अधिकारी, सामान्यतः जिल्ला अदालतका न्यायाधीशसमक्ष थप थुनाअवधिका लागि निवेदनसहित २४ घण्टाभित्र^{७१५} पेश गर्नुपर्छ । पक्राउ गरिएका व्यक्तिहरूलाई आफूले चाहेको कानून व्यवसायी राख्न पाउने अधिकार हुनेछ^{७१६} र यदि उनीहरूको वार्षिक आय तोकिएको रकमभन्दा कम छ भने उनीहरू निःशुल्क कानुनी सहायताका

७०३ सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, दफा ३ (१) मा लेखिएको छ : “अनुसूची १ मा लेखिएको कुनै अपराध भएको वा भइरहेको वा हुन लागेको छ भन्ने कुरा थाहा पाउने व्यक्तिले तत्सम्बन्धी अपराधवारे आफूसँग भएको वा आफूले देखे जानेसम्मको सबुद प्रमाण खुलाई यथाशीघ्र सो कुराको लिखित दर्खास्त वा मौखिक सूचना नजिकको प्रहरी कार्यालयमा दिनुपर्छ ।”

७०४ सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, दफा ४ । सरकारी मुद्दासम्बन्धी नियमावली, नियम ३(४) पनि हेर्नुहोस् ।

७०५ त्यसपछि त्यो जाहेरी दर्खास्त आवश्यक कारवाहीका सम्बन्धमा वाध्यकारी लिखित निर्देशनहरूसहित सम्बद्ध प्रहरी चौकीमा पठाउनु प्रमुख जिल्ला अधिकारीको दायित्व हुन्छ । हेर्नुहोस् सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, दफा ३(५) र (६) ।

७०६ सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, दफा ६(१) र (२) ।

७०७ ऐ. दफा ७(१) (२) (३) र (४); सरकारी मुद्दासम्बन्धी नियमावली, नियम ४(५) ।

७०८ सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, दफा ९ ।

७०९ तहकिकातअन्तर्गतको अपराधसँग सम्बद्ध सबुद प्रमाण पाइने विश्वास गर्ने मनासिव माफिकका कारण भएमा प्रहरीले त्यस्तो घर वा ठाउँको तलासी लिन सक्नेछ । यसरी कुनै घर वा ठाउँको तलासी लिँदा सो घर वा ठाउँमा बसोबास गरी आएका वा सो घरका धनी वा जिम्मा लिएका मानिसलाई तलासी लिन खोजेको कारण खोली उनीहरूले सूचना पठाउनुपर्छ । ऐ. दफा ८; मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्ती, नं. १७२ (१)-(५) ।

७१० सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, दफा ९ ।

७११ अपराधसँग सम्बन्धित प्रमाण पाउन सकिन्छ भन्ने मनासिव माफिकका कारणहरू भएमात्र यस्तो परीक्षण गर्न सकिन्छ । सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, दफा ९(१), (२); सरकारी मुद्दासम्बन्धी नियमावली नियम ४ (६); सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, दफा १० (१); दफा १२ । यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ को दफा ३(२) मा कुनै पनि व्यक्तिलाई थुनामा राख्दा वा छोडदा सम्भव भएसम्म सरकारी सेवामा रहेका चिकित्सक र चिकित्सक उपलब्ध हुन नसकेको अवस्थामा सम्बन्धित अधिकारी आफैँले निजको शारीरिक स्थितिको जाँच गरी गराई सोको अभिलेख खडा गरी राख्नुपर्नेछ । यातना क्षतिपूर्ति ऐनको दफा ३(३) अनुसार, शारीरिक वा मानसिक स्थितिको जाँचसम्बन्धी प्रतिवेदनको एकप्रति सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा पठाउनु पर्नेछ । खासगरी यस्तो जाँच यातना दिइएको छ भन्ने आरोप लागेमा सान्दर्भिक हुन्छ ।

७१२ सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐनको दफा १४(१) । प्रहरीले पक्राउ गर्न पाउने अन्य आधारहरू प्रहरी ऐनको दफा १७(१); सार्वजनिक अपराध ऐनको दफा ३(१) र द्रुतको समयमा टाडो/डामा वर्णन गरिएको छ ।

७१३ सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐनको दफा १४(१); सरकारी मुद्दासम्बन्धी नियमावली नियम ९(३) ।

७१४ प्रहरी ऐनको दफा २३(१) । प्रमुख जिल्ला अधिकारीले यस्तो डायरी भिकाई जाँच सक्नेछन् । प्रहरी ऐनको दफा २३(२) हेर्नुहोस् ।

७१५ नेपालको संविधान (२०४७), धारा १४(६); नागरिक अधिकारसम्बन्धी ऐन, दफा १५(२); सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, दफा १५; नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३), धारा २४(३) ।

७१६ नेपालको संविधान (२०४७), धारा १४(५); नागरिक अधिकारसम्बन्धी ऐन, दफा १५(२); नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३), धारा २४(२) ।

हकदार हुनेछन्^{७१७} । प्रमाणहरूको अध्ययनपछि सम्बद्ध न्यायिक अधिकारीले अनुसन्धानका क्रममा २५ दिनसम्म थुनाका लागि अनुमति दिन सक्नेछ वा त्यस्तो व्यक्तिको रिहाइका लागि आदेश दिन सक्नेछ^{७१८} ।

घटना ज्यानमुद्दा, आकस्मिक वा शङ्कास्पद मृत्यु, वा आत्महत्यासँग सम्बन्धित भएमा प्रहरी लास भएको घटनास्थलमा गई शव जाँच मुचुल्का तयार गर्नुपर्छ जसमा सम्भव भएसम्म तस्वीरहरू तथा घाउको विवरण र मृत्युका सम्भाव्य कारणहरू जस्ता सम्बद्ध तथ्याङ्क समावेश गरिएको हुनुपर्छ^{७१९} । शव परीक्षणबाट मृत्यु अपराधिक गतिविधिका कारण भएको भन्ने सङ्केत मिलेमा वा मृत्यु शङ्कास्पद परिस्थितिमा भएको जस्तो देखिएमा, प्रहरीले उक्त शव पोस्टमोर्टमका लागि पठाउनुपर्छ र फायलमा शव परीक्षण प्रतिवेदन पनि समावेश गरिएको हुनुपर्छ^{७२०} ।

कुनै घटनाका बारे सकेजति जानकारी सङ्कलन गरेपछि, अनुसन्धानकर्ताले उक्त फायल जिल्ला सरकारी वकिलकहाँ पठाउनुपर्छ^{७२१} ।

ग) जिल्ला सरकारी वकिल

प्रहरी अनुसन्धान प्रतिवेदन प्राप्त गरेपछि,^{७२२} जिल्ला सरकारी वकिलले थप कारबाही गर्नुपर्ने हो कि होइन भन्ने कुराको निर्णय गर्दछ^{७२३} । सङ्कलित प्रमाणहरूले अभियोगलाई समर्थन गरेकोमा निजलाई विश्वास लागेमा, अभियोगपत्र दायर गरिनेछ^{७२४} । अभियुक्त हिरासतमा नै छ भने अभियोगपत्र दायर गर्दा निजलाई अदालत सामु उपस्थित गराउनेपर्छ । यदि अभियुक्त हिरासतमा छैन भने अदालतले समाप्तवापत जारी गर्नेछ र अभियुक्त फरार भए अदालतले निजको पक्राउका लागि पुर्जा जारी गर्नेछ^{७२५} ।

घ) पुर्पक्ष सुनुवाइ

मथि उल्लेख गरिएभैं, संविधानले सबै अभियुक्तलाई आफूले चाहेको कानुन व्यवसायी राख्ने तथा प्रतिरक्षा गर्न पाउने अधिकार उपलब्ध गराएको छ^{७२६} । तर, अभियुक्त १६ वर्षमुनिको नभएसम्म निजलाई अदालतमा कानुनी सहायता वा कानुनी प्रतिनिधित्व उपलब्ध गराउनुपर्ने कुनै कानुनी प्रावधान छैन^{७२७} ।

पुर्पक्षका क्रममा, जिल्ला अदालतले सरकारी वकिल तथा प्रतिवादी समूहद्वारा प्रस्तुत गरिएका प्रमाणहरूको सुनुवाइ गर्दछ। साक्षीलाई अदालतमा हाजिर हुन बोलाइन्छ र न्यायाधीशले कुनै महत्वपूर्ण साक्षी हाजिर नभएमा निजलाई उपस्थित हुन वारेन्ट जारी गर्न सक्नेछन्^{७२८} । सबै साक्षीले म सत्य बोल्छु भनेर शपथ खानुपर्छ र मुद्दाका दुवै पक्षको उपस्थितिमा उनीहरूको परीक्षण हुन्छ र उनीहरूलाई जिरह गर्न सकिनेछ^{७२९} । तर, नेपालमा साक्षी संरक्षणको कुनै पनि कानुन छैन ।

७१७ हाल वार्षिक आय रु ४० हजारभन्दा कममा तय । कानुनी सहायतासम्बन्धी ऐन, दफा ३(१) । तर यस्ता अधिकारबारे पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई जानकारी गराउनुपर्ने प्रहरीको दायित्वबारे प्रहरी मौन छ ।

७१८ सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, दफा १५(२) र (४) । टाडो/डाअन्तर्गतको नियममा यसको अपवादलाई ख्याल गर्नुहोस् ।

७१९ सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, दफा ११(१) । प्रहरी समयमा घटनास्थलमा पुग्न नसकेमा गाउँ विकास समिति वा नगरपालिकाले शव जाँच प्रतिवेदन तयार गर्न सक्नेछन् । मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महल, दफा २(१) ।

७२० सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, दफा ११(३); मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महल, दफा २(४); सरकारी मुद्दासम्बन्धी नियमावली नियम ७(१) ।

७२१ अनुसन्धान कसरी सञ्चालन गर्ने भन्नेबारे प्रहरीलाई सल्लाह दिनु सरकारी वकिलको कर्तव्य हुनेछ र प्रहरीले पनि यस्तो सल्लाह माग्न सक्नेछ । सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, दफा ६(२) र ७(५) ।

७२२ शङ्कित व्यक्ति थुनामा भएको अवस्थामा थुनुवा आदेश सकिनु कम्तीमा तीन दिनअघि र अन्यथा कानुनको हदम्याद पुग्ने पन्ध्र दिन अगावै तहकिकात प्रतिवेदन दायर गरिनुपर्छ । सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, दफा १७(१) । प्रहरीले कुनै पनि अपराध नभएको पाएमा वा अपराधी पत्ता लगाउन नसकेको अवस्थामा वा अभियोगलाई समर्थन गर्ने पर्याप्त प्रमाण नभएमा पनि यो तहकिकात प्रतिवेदन दायर गर्ने दायित्व उही नै हो । सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, दफा १७(१) ।

७२३ ऐ. दफा १७(२) ।

७२४ ऐ. दफा १८(१) । अभियोगपत्रमा अभियुक्तको नाम, थर र ठेगाना; जाहेरी दर्खास्तमा दिइएका विवरण; अपराधको विवरण; अभियुक्तविरुद्धका अभियोगहरू र सम्बद्ध प्रमाणको सङ्क्षेप; लागु हुने कानुन; माग गरेको दण्डसजाय; र पीडित(हरू)लाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउनुपर्ने भए कति क्षतिपूर्ति । सरकारी मुद्दासम्बन्धी नियमावली नियम १३(१) ।

७२५ मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तीको महल, दफा ९४ र ९८ ।

७२६ नेपालको संविधान (२०४७), धारा १४(५); नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३), धारा २४(२) ।

७२७ बालबालिकासम्बन्धी ऐन, दफा १९ ।

७२८ मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोवस्तीको महल, दफा ११५ ।

७२९ प्रमाण ऐन, दफा ४९(१) र (२), ५१, ५२ र ४७ । प्रहरीले साँचो बक्नुपर्ने भन्ने कुनै कानुनी व्यवस्था गरिएको छैन भन्ने कुरालाई ख्याल गर्नुहोस् ।

ड) फैसला, पुनरावेदन र सजाय

सामान्यतः सम्बद्ध सबै पक्ष सुनुवाइमा उपस्थित भएमा, जिल्ला अदालतले मुद्दाको सुनुवाइ गर्नुपर्छ र अभियोगपत्र दर्ता गरेको मितिले एक वर्षभित्रमा फैसला सुनाउनुपर्छ^{७३०} । त्यस्तो फैसलाविरुद्ध पुनरावेदन गर्न सकिनेछ । फैसलाको पुनरावेदन गर्न सकिनेछ र पुनरावेदन अदालतले जिल्ला अदालतको फैसलालाई पूर्ण वा आंशिक रूपमा उल्टाएमा वा दश वर्षभन्दा बढी जेल सजाय भएमा सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन गर्न सकिनेछ^{७३१} । पुनरावेदन अदालतले जिल्ला अदालतको फैसलालाई सदर गरेमा वा दश वर्षको भन्दा कम जेल सजाय भएमा, कसुरदार ठहरिएको व्यक्तिले कानूनका आधारमा न्याय प्रशासन ऐनको दफा १२ अनुसार सर्वोच्च अदालतसमक्ष विशेष अनुमतिपत्र दर्ता गर्न सक्नेछ ।

दोषी पाइएको अवस्थामा न्याय प्रणालीले विभिन्न सजायको व्यवस्था गरेको छ र त्यसमध्ये सबैभन्दा गम्भीर सजाय कसुरदार ठहरिएको व्यक्तिलाई आजीवन कारावास र निजको सम्पूर्ण सम्पत्ति जफत हुनु हो^{७३२} । सामान्यतया कानूनमा तोकिएका सजायहरू अपराधको गम्भीरतासँग समानुपातिक छन् । नेपालमा मृत्यु दण्डको सजाय छैन^{७३३} ।

च) उच्च अदालतका थप उपचारहरू

अ) बन्दीप्रत्यक्षीकरणको निवेदन

बन्दीप्रत्यक्षीकरणको निवेदनले थुनाको वैधताबारे फैसला गर्न अनुरोध गरेको हुन्छ । यस्तो खालको उपचारको माग कुनै थुनुवाले वा निजको तर्फबाट अरू कसैले पुनरावेदन वा सर्वोच्च अदालतमा निवेदन दर्ता गरेर गर्न सक्नेछ । यो निवेदनमा शुल्क लाग्दैन र यो जोसुकैका लागि सधैंभरि उपलब्ध छ^{७३४} । यस्तो निवेदनमा थुनुवासम्बन्धी आधारभूत जानकारी उल्लेख गरिएको हुनुपर्दछ (जस्तै, तिनीहरूको हुन् र उनीहरूलाई कहिले, कहाँ र किन पक्राउ गरिएको थियो) ।

कुनै पनि व्यक्तिलाई थुन्दा संविधान वा कानूनको उल्लङ्घन भएको छ भन्ने कुरामा अदालत विश्वस्त भएमा उसले रिट जारी गर्दछ^{७३५} । अनि अदालतले थुनुवाको रिहाइका लागि तत्काल आदेश जारी गर्न सक्नेछ^{७३६} । बन्दीप्रत्यक्षीकरणको अधिकारलाई सरकारले सङ्कटकाल लगाएको अवस्थामा पनि निलम्बन गर्न सकिदैन । नेपालमा द्वन्द्वकालमा गरिएका यस्ता दुवै घोषणामा, बन्दीप्रत्यक्षीकरणको अधिकारलाई यसले असर गर्ने छैन भनी प्रस्ट रूपमा उल्लेख गरिएको थियो^{७३७} ।

आ) परमादेशको रिट

परमादेशको रिट माथिल्लो अदालतबाट तल्लो अदालत वा सरकारी अधिकारीलाई कुनै खास कर्तव्य गर्नु भनी जारी आदेश हो । यो आदेश कुनै कार्य गर्न वा नगर्न जारी गरिएको हुन्छ तर सामान्यतः कानूनद्वारा कुनै खास कर्तव्य गर्नुपर्ने सम्बद्ध अधिकारीले

७३० मुलुकी ऐन, नं. १४(१) ।

७३१ न्यायिक प्रशासन ऐन, दफा ९(ख) र (ग) ।

७३२ तर, लागु हुनुभन्दा अघि यसलाई पुनरावेदन अदालतद्वारा स्वीकृत गरिएको हुनुपर्छ । हेर्नुहोस्, न्यायिक प्रशासन ऐन, दफा १० ।

७३३ नेपालमा मृत्युदण्डलाई नेपाल अधिराज्यको संविधान (२०४७)को धारा १२(१)द्वारा उन्मूलन गरिएको थियो । यही प्रावधान नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३)को धारा १२(१)मा समायोजन गरिएको थियो ।

७३४ हेर्नुहोस् नेपाल अधिराज्यको संविधान (२०४७)को धारा ८८(२); नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३), धारा १०७(२) ।

७३५ सर्वोच्च अदालत नियमावली (१९९२), दफा ३१-३७ ।

७३६ नेपाल अधिराज्यको संविधान (२०४७), धारा ११५(८)- ले राज्यका सङ्कटकालीन अधिकारहरूलाई सूचीकरण गर्दै भनेको छ “धारा २३ अन्तर्गत बन्दीप्रत्यक्षीकरणको उपचार प्राप्त गर्ने हक निलम्बन गरिने छैन ।” यही कुरा उल्लेख गरिएको नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३), धारा १४३(७) पनि हेर्नुहोस् । आफ्नो थुनाको वैधतालाई चुनौती दिने र न्यायाधीश वा त्यस्तै खालको स्वतन्त्र निकायबाट आफ्नो अनुरोध (जस्तै, बन्दीप्रत्यक्षीकरण)को समीक्षा गराउन पाउने कुनै पनि थुनुवाको सामर्थ्य अहरणनीय मानवअधिकार हो जसले प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको हैसियत प्राप्त गरेको छ ।

७३७ Reference: C. N. 270. 2002. TREATIES-4 (Depositary Notification), 25 March 2002, “Nepal: Notification Under Article 4 (3),” par. 1 (“However, the right to the remedy of habeas corpus has not been suspended.”), and Reference: C. N. 271. 2005. Treaties-5 (Depositary Notification), 14 March 2005, par. 4, “Derogation from Article 2. 3 of the International Covenant on Civil and Political Rights following the suspension of Article 23 of the Constitution (right to constitutional remedy except the writ of habeas corpus)” (emphasis added).

त्यो काम गर्न नमानेमा वा नसकेमा यो आदेश जारी गरिन्छ। उदाहरणका लागि, जाहेरी दर्खास्त दर्ता गराउन प्रहरीलाई यो आदेश जारी गर्न सकिन्छ। परमादेशको निवेदन मानवअधिकार उल्लङ्घनका लागि महत्वपूर्ण बाटो हो।

१०.३.२ प्रमुख जिल्ला अधिकारी

नेपालका ७५ जिल्लामध्ये प्रत्येक जिल्लामा, गृहमन्त्रालयद्वारा नियुक्त प्रमुख जिल्ला अधिकारीले स्थानीय प्रशासनको नेतृत्व गरेको हुन्छ। जिल्ला प्रशासन कार्यालयलाई विभिन्न प्रकारका प्रशासनिक, कार्यकारी, सुरक्षासम्बन्धी तथा न्यायिक कार्यहरू गर्ने अधिकार भएको हुनाले प्रजिअले जिल्लामा शासन गर्नमा विशेषतः महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ र तीमध्ये धेरैजसो कार्यहरू मानवअधिकारसँग सम्बन्धित हुन्छन्^{७३८}। जिल्लामा शान्ति सुरक्षा कायम राख्ने जिम्मेवारी प्रमुख जिल्ला अधिकारीमा रहेको हुन्छ र निजलाई सार्वजनिक अपराध, हातहतियार तथा गोलाबारुद, बलको प्रयोग, दड्गा प्रभावित क्षेत्रहरूमा कर्फ्युको घोषणा गर्ने, आतङ्ककारी तथा विध्वंशात्मक गतिविधि ऐन/अध्यादेश (टाडा/टाडो) र सार्वजनिक सुरक्षा ऐन (ती कानून कार्यान्वयनमा रहेका बेला) अन्तर्गत निवारक नजरबन्दको आदेशसँग सम्बन्धित अधिकारहरू प्राप्त हुन्छन्। प्रमुख जिल्ला अधिकारी जिल्ला सुरक्षा समितिको पनि अध्यक्ष हो। यो समिति जिल्लामा शान्ति, सुरक्षा तथा सुव्यवस्था कायम राख्ने जिल्लास्तरीय समन्वय निकाय हो^{७३९}।

माथि बताइएभैं, प्रमुख जिल्ला अधिकारीले जाहेरी दरखास्त दर्ता गर्न सम्बद्ध प्रहरी थानालाई निर्देशन दिन सक्नेछ^{७४०}। उनीहरूलाई रोज नाम्चाको समीक्षा गर्ने र थुनास्थलमा सुविधाहरूको निरीक्षण गर्ने अधिकार पनि हुन्छ। वास्तवमा जिल्ला प्रहरी कार्यालय, इलाका प्रहरी कार्यालय तथा प्रहरी चौकीहरूको वार्षिक रूपमा निरीक्षण गर्नु उनीहरूको दायित्व हो। अर्को महत्वपूर्ण कुरा के भने प्रजिअलाई केही फौजदारी तथा देवानी मुद्दाको छिनोफानो गर्ने अधिकार हुनेछ^{७४१}।

१०.३.३ कार्यकारी तथा संसदीय उपचारहरू

सरकार तथा संविधानसभा दुवैले जवाफदेहितासम्बन्धी विभिन्न संयन्त्रको उपयोग गर्न सक्छन्। उदाहरणका लागि, सांसदहरूले २५ सदस्यीय अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध तथा मानवअधिकारसम्बन्धी संसदीय समितिको मद्दत लिन सक्छन्^{७४२}। संसदीय नियमका कारण समितिले मानवअधिकारसम्बन्धी कुनै पनि मुद्दाको अध्ययन गर्न तथा व्यक्तिहरूलाई समितिसमक्ष स्वयं उपस्थित गराउन सक्नेछ^{७४३}। समितिले सरकारलाई आदेश दिन पनि सक्नेछ।

क) जाँचबुझ आयोग

सरकारले कानूनअनुसार जाँचबुझ आयोगको निर्माण गर्न सक्नेछ। राष्ट्रप्रमुख हुँदा राजाले कुनै पनि विषयवस्तुको अध्ययन गर्न जाँचबुझ आयोगको निर्माण गर्न सक्दथे। उनको अधिकारको मातहतमा रहेको आयोगको नेतृत्व सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश वा पुनरावेदन अदालतका मुख्य न्यायाधीशले गर्न सक्दथे र राजाले चाहेको सङ्ख्यामा थप न्यायाधीशहरूको व्यवस्था गर्न सकिन्थ्यो। त्यस्तै, जाँचबुझ आयोग ऐन, २०२६ जारी भएयता सरकारले पनि “सार्वजनिक महत्वको कुनै पनि विषयवस्तु”को छानबिन गर्न जाँचबुझ आयोगहरूको गठन गर्न सक्नेछ^{७४४}।

^{७३८} स्थानीय प्रशासन ऐन, दफा ५(१)।

^{७३९} स्थानीय प्रशासन ऐन, दफा ६(७)।

^{७४०} सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, दफा ३(५)।

^{७४१} यसमा सार्वजनिक अपराध ऐन, हातहतियार खरखजाना ऐन र अत्यावश्यक वस्तु संरक्षण ऐन अन्तर्गतका अपराधहरू पर्दछन्।

^{७४२} मानवअधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धसम्बन्धी संसदीय समिति वा परराष्ट्र तथा मानवअधिकारसम्बन्धी संसदीय समिति पनि भनिएको। संविधानसभा नियमावली (२००८) अनुसार यसको स्थापना गरिएको थियो।

^{७४३} ऐ. दफा १२(१)।

^{७४४} जाँचबुझ ऐन, धारा ३(१)मा चर्चा गरिएजस्तै नेपाल अधिराज्यको संविधान (२०७२)को धारा ९२ को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा सबै कुराहरू उल्लेख गरिएका छन्।

यस्ता आयोगहरूलाई कुनै पनि व्यक्तिलाई बोलाउन र बयान लिन, आवश्यक दस्तावेजहरू भिकाउन आदेश दिन, प्रमाण बुझ्न र सरकारी वा सार्वजनिक कार्यालयलाई दस्तावेज उपलब्ध गराउन अदालतसरहका अधिकारहरू हुन्छन् । तिनले कुनै पनि व्यक्ति वा क्षेत्रको खानतलास गर्न वा त्यस्तो खानतलासका लागि आदेश दिन सक्नेछन्^{७४५} । आयोगका काम तथा कार्यविधिहरू गोप्य हुन्छन् तर “सार्वभौमसत्ता, अखण्डता वा सामरिक महत्वका वा सार्वजनिक शान्ति सुव्यवस्थामा वा विभिन्न जात जाति वा सम्प्रदायहरूबीचको सुसम्बन्धमा प्रतिकूल असर पार्ने तथा मित्र राष्ट्रहरूको सम्बन्धमा प्रतिकूल असर पार्ने कुरा बाहेक”^{७४६} प्रतिवेदनका कुरा सार्वजनिक जानकारीका लागि प्रकाशन गरिनेछ । यस ऐनअनुसार, जाँचबुझ आयोगले आफ्नो कार्यदेशको समाप्तिपछि आयोग स्थापना गर्ने अधिकारीसमक्ष प्रतिवेदन पेश गर्नेछ ।

वि.सं. २०६४ जेठ १८ गते सरकारले सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यलाई सम्बोधन गर्न बेपत्तासम्बन्धी छानबिन आयोग स्थापना गर्ने निर्णयको घोषणा गर्‍यो । तर, यो प्रतिवेदन तयार हुने बेलासम्म पनि आयोग स्थापना भएको थिएन ।

ख) सुरक्षाफौजको निगरानी

वि.सं. २०४७ को संविधानले राजालाई तत्कालीन शाही नेपाली सेनाको परमसेनाधिपति मानेको थियो । उनले प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा प्रधानसेनापतिको नियुक्ति गर्दथे^{७४७} । अहिले, अन्तरिम संविधानअनुसार, प्रधानसेनापतिको नियुक्ति र सेनाको नियन्त्रण, परिचालन तथा व्यवस्थापनका लागि मन्त्रिपरिषद् जिम्मेवार हुन्छ^{७४८} । नेपाली सेनाको निगरानी रक्षा मन्त्रालयले गर्नेछ र मन्त्रालयको प्रशासन तथा वित्त शाखाले गलत कार्यबारे उजुरी प्राप्त गर्नेछ^{७४९} ।

गृह मन्त्रालयले दुईवटा प्रहरी बल (नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी बल) तथा राष्ट्रिय अनुसन्धान विभागमाथि निगरानी राख्दछ । गृह मन्त्रालयले प्रमुख जिल्ला अधिकारीबाट वार्षिक रूपमा प्रहरीको कार्यसम्पादनबारे प्रतिवेदन प्राप्त गर्दछ^{७५०} । सन् २००३ जनवरीयता गृह मन्त्रालयमा एउटा मानवअधिकार सेलको स्थापना गरिएको छ र यसले नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल तथा राष्ट्रिय अनुसन्धान विभागद्वारा तयार पारिएका मानवअधिकार उल्लङ्घनका प्रतिवेदनहरूको अनुगमन गर्दछ ।

१०.३.४ राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग (आयोग)को स्थापना मानवअधिकार आयोग ऐन, १९९७ अनुसार सन् २००० मा एक स्वतन्त्र तथा स्वायत्त कानुनी निकायको रूपमा गरिएको थियो । यस ऐनलाई राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग ऐन, २०६८ द्वारा २०६८ माघ ६ गते प्रतिस्थापन गरियो । यसले अन्तरिम संविधान, २०६३ अनुसार संवैधानिक निकायको हैसियत प्राप्त गर्‍यो । राष्ट्रपतिले संवैधानिक परिषद्को सिफारिसमा आयोगका अध्यक्ष तथा सदस्यहरूको नियुक्ति गर्नेछन्^{७५१} ।

आयोगले कुनै उजुरी प्राप्त गरेपछि अथवा आफ्नै पहलमा सम्भावित मानवअधिकार उल्लङ्घनको छानबिन तथा अनुसन्धान गर्दछ । यसले कुनै पनि ठाउँको भ्रमण गर्न र जुनसुकै अधिकारी, थुनास्थल वा सरकारी संस्थाको अनुगमन गर्न तथा संस्थाहरूले मानवअधिकार मापदण्डबमोजिम कार्य गर्ने कुराको निश्चित गर्नेगरी सरकारलाई सिफारिस गर्न सक्छ^{७५२} ।

७४५ जाँचबुझ ऐन, २०२६, दफा ४(२), ४(३) र (५)(क) ।

७४६ ऐ. दफा ८(क) ।

७४७ नेपाल अधिराज्यको संविधान (२०४७), धारा ११९ ।

७४८ नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३), धारा १४४ (२)(३) ।

७४९ रक्षामन्त्रालयको वेबसाइट <http://www.mod.gov.np/aboutmod.php>, accessed 17 August 2010.

७५० हेनुहोस् प्रमुख जिल्ला अधिकारीबारे उपदफा ९.३.२, पृ. १८४ ।

७५१ नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३), धारा १३१(३) ।

७५२ राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग ऐन, दफा ९; नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३), धारा १३२ ।

आफ्ना कार्यहरूलाई साथ दिन आयोगलाई अदालतलाई भएसरहका अधिकार प्राप्त हुनेछन् । यसले कुनै पनि व्यक्तिलाई आयोगसमक्ष उपस्थित गराउन, थप प्रमाण वा साक्षी बुझ्न, कागजातहरू भिकाउने आदेश दिन, सार्वजनिक दस्तावेजका प्रतिका लागि अनुरोध गर्न र आफूले उपयुक्त सम्भेका कुनै पनि खोजतलास गर्न वा त्यसलाई सहज गराउन सक्नेछ^{७५३} । यसले मानवअधिकार उल्लङ्घनकर्ताविरुद्ध अदालती कारवाहीका लागि सिफारिस पनि गर्न सक्नेछ^{७५४} ।

सैनिक ऐनमा समेटिएका अधिकांश विषयलाई राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग ऐन तथा अन्तरिम संविधानले आयोगका क्षेत्राधिकारभन्दा बाहिर राखेको भए पनि, अन्तरिम संविधानको धारा १३२(४)ले सैनिक ऐनअन्तर्गतका सीमाहरू जेसुकै भए पनि अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून वा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको उल्लङ्घन भएको विषयमा यस ऐनअन्तर्गत कारवाही चलाउन बाधा पर्ने छैन भनी प्रस्टसँग उल्लेख गरेको छ^{७५५} ।

आयोगले सरकार तथा सार्वजनिक कार्यालयलाई कुनै मुद्दाका बारे कारवाही गर्न सिफारिस गर्न सक्छ । कुनै पनि अधिकारी, व्यक्ति वा आफ्ना सिफारिस वा निर्देशनहरू पालना वा कार्यान्वयन गर्न नसक्ने संस्थाको नाम समावेश गरी प्रतिवेदनहरू सार्वजनिक गर्न सकिन्छ । त्यसबाहेक, आयोगले कुनै पनि अधिकारी, व्यक्ति वा संस्थाको नाम मानवअधिकार उल्लङ्घनको पीडकको रूपमा सार्वजनिक गर्न सक्छ^{७५६}, यद्यपि यस अधिकारसँग कार्यान्वयन संयन्त्र गाँसिएको छैन ।

१०.३.५ माओवादी “न्याय प्रणाली”

द्वन्द्वका बेला माओवादीहरूले उनीहरूको आफ्नै समानान्तर न्याय प्रणालीको निर्माण गरेका थिए तर यसका संस्था, कार्य तथा अभ्यासहरूबारे अत्यन्त थोरैमात्र थाहा छ वा थाहा छैन भने पनि हुन्छ । द्वन्द्वको पछिल्लो अवधितरि नेकपा (माओवादी)ले आधारभूत कानुनी दस्तावेजको रूपमा “गणतन्त्र नेपालको सार्वजनिक कानुनी संहिता, २०६०”^{७५७} प्रकाशन गर्‍यो । यसले कानूनलाई “समय, परिस्थिति एवं जनआकाङ्क्षाअनुसार परिवर्तनले चाहेअनुरूप विकसित, परिवर्तित तथा सुधारिदै जाने” प्रक्रिया हो भन्यो । यो संहिता मुलुकी ऐनका फौजदारी प्रावधानबाट निकै प्रभावित भएको देखिन्छ^{७५८} तर त्यसलाई, उदाहरणका लागि, कम सजाय तोकेर माओवादी विचारधारासँग मिल्नेगरी समायोजन गरिएको छ ।

द्वन्द्वकालीन अवधिमा आरोपित अपराधसम्बन्धी मुद्दा हेर्ने काम “जनअदालतहरू”ले गर्दथे । यी अदालतहरू अधिकांशतः चलायमान हुन्थे र “न्यायाधीशहरू” मुद्दा सुन्न भनेर एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा जान्थे^{७५९} । कैलाली, बाँके र कञ्चनपुर लगायतका जिल्लाहरूमा, “जनअदालत”ले एकान्तमा रहेका तथा साइनबोर्ड टाँसिएका भवनहरूबाट आफ्नो काम गर्दथे^{७६०} । अन्य इलाकामा, खासगरी अझ दुर्गम क्षेत्रमा, न्यायिक कार्यहरू नेकपा (माओवादी)को नेतृत्व, या त “जनसरकारका” प्रतिनिधिहरूद्वारा या जनमुक्ति सेना या मिलिसियाका नेताहरूद्वारा गरिन्थ्यो^{७६१} ।

न्यायाधीशहरू सामान्यतः स्थायी रूपमा नियुक्त गरिएका हुँदैनथे न त उनीहरू पूर्णकालीन नै हुन्थे । अधिकांश अवस्थामा, राजनीतिक जिम्मेवारी पाएका नेकपा (माओवादी)का सदस्यहरू न्यायिक क्षेत्रमा काम गर्दथे । प्रतिवेदनका अनुसार, न्यायाधीशको नियुक्ति गरिन्थ्यो र यस निर्णयलाई ‘हुन्छ’ भन्ने अर्थमा टाउको हल्लाएर वा हात माथि उठाएर स्थानीय मानिसहरूद्वारा

७५३ राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग ऐन, दफा ११ ।

७५४ राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग ऐन, दफा ११; नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३), धारा १३२ ।

७५५ “यस धारामा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए पनि राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगलाई सैनिक ऐनको अधिकारक्षेत्रमा पर्ने कुनै पनि विषयका सम्बन्धमा कुनै पनि अधिकार हुने छैन । तर, मानवअधिकार तथा मानवीय कानूनको उल्लङ्घनका घटनासम्बन्धी कारवाहीमा कुनै कुराले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन ।”

७५६ नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३), धारा १३२ ।

७५७ जनगणतन्त्र नेपालको सार्वजनिक कानुनी संहिता २०६० (२००३/२००४), संयुक्त क्रान्तिकारी जनपरिषद्, नेपाल, केन्द्रीय कार्यालय, धारा १ ।

७५८ किशोर नेपाल, “The Maoist Service Provision in Parts of Mid and Far West Nepal”, (Centre for Professional Journalism Studies, March 2005).

७५९ अन्तर्राष्ट्रिय कमिसन अफ जुरिस्ट (आईसीजे), “नेपाल: सङ्क्रमणमा न्याय,” (२००८) पृ. ८ ।

७६० उच्चायुक्तको कार्यालयको आन्तरिक प्रतिवेदन, नेकपा (माओवादी)को मध्य तथा सुदूर पश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा जनअदालत र फौजदारी न्याय (डिसेम्बर २००६), पृ. १ ।

७६१ आईसीजे, “नेपाल: सङ्क्रमणमा न्याय,” (२००८) पृ. ८ ।

“स्वीकृति प्रदान” गरिन्थ्यो । प्रत्येक मुद्दामा एकदेखि पाँचजना सदस्यहरू बस्दथे^{७६२} । सन् २००५ मा गरिएको संयुक्त राष्ट्रसङ्घ विकास कार्यक्रमको एक अध्ययनले (सबैभन्दा तल्लो) गाउँस्तरीय “जनअदालत”मा दुई न्यायाधीश, एक अधिवक्ता, स्थानीय “जनसरकारबाट” दुई सुरक्षाकर्मी र एक महिला सदस्य भएको पायो^{७६३} ।

सार्वजनिक कानुनी संहिता अनुसन्धान, पुर्पक्ष र सुनुवाइका कार्यविधिबारे मौन छ । अधिकांश अवस्थामा, निर्णयहरू एकैदिनमा मौखिक रूपमा सुनाइन्थ्यो^{७६४} र लिखित फैसला विरलै तयार गरिएको हुन्थ्यो । कम्तीमा केही निर्णयहरूका लागि पार्टीको स्वीकृति आवश्यक परेको देखिन्छ र सम्पूर्ण मुद्दा नै पार्टीले आफ्नो हातमा लिएका उदाहरणहरू छन्^{७६५} ।

नेकपा (माओवादी)ले “जनअदालत”का तीन तह भएको कुरा उल्लेख गरेको छ । ती हुन्: जिल्ला तह, पुनरावेदन अदालत र अन्तिम आश्रयको अदालत । पुनरावेदन अदालतमा एक वरिष्ठ राजनीतिक कार्यकर्ता हुन्थे भने अन्तिम आश्रयको अदालत एक केन्द्रीय समितिका सदस्यसहित तीन न्यायाधीश मिलेर बनेको हुन्थ्यो^{७६६} ।

उक्त संहितामा तीन प्रकारका सजायको व्यवस्था गरिएको थियो: जेल सजाय, श्रमसहितको जेल सजाय र जरिवाना^{७६७} । “जनसरकारीविरुद्धको अपराध” जस्ता “गम्भीर अपराध”मा १० वर्षसम्मको जेल सजाय दिइन्थ्यो^{७६८} । अन्यथा, माथि उल्लेख गरिएभन्ने, दण्डसजाय राज्यको न्याय प्रणालीले तोकेभन्दा कम हुने गर्दथ्यो । संहितामा मृत्युदण्डको उल्लेख छैन ।

“श्रमसहितको जेलसजाय” पाएका व्यक्तिहरूलाई श्रम शिविरमा पठाइन्थ्यो जुन द्वन्द्वकालीन अवधिको धेरैजसो समयमा अस्तित्वमा रहेको देखिन्छ । यस्ता शिविर माओवादी स्कुल, सडक, अस्पताल तथा अन्य आधारभूत संरचनाका लागि निर्माणस्थल, खेत र माओवादीले सञ्चालन गरेका कार्यालय वा माओवादी राजनीतिक कार्यकर्ताका घरहरू हुन्थे^{७६९} ।

वि.सं. २०६३ असार १९ गते माओवादी नेता पुष्पकमल दाहाल (‘प्रचण्ड’)ले “जनअदालत” “ठूला शहर तथा राजधानी”मा विघटन गरिनेछ भनी सार्वजनिक रूपमा निर्देशन जारी गरे^{७७०} । विस्तृत शान्ति सम्झौताले समानान्तर संरचना नराख्ने सहमतिलाई औपचारिकता दियो^{७७१} र नेकपा (माओवादी)ले २००७ जनवरीमा “जनअदालत” विघटन गरेको घोषणा गरे^{७७२} ।

१०.३.६ आन्तरिक जवाफदेहिताका संयन्त्रहरू

माथि चर्चा गरिएका गैरसैनिक फौजदारी कारबाहीहरू बाहेक, राज्यको सुरक्षाफौज, र केही हदसम्म माओवादी संयन्त्रले आन्तरिक न्यायिक तथा अनुशासनात्मक संयन्त्रहरूको सञ्चालन गरेका थिए जसको निर्माण आफ्ना सदस्यहरूको आपराधिक तथा गैरआपराधिक आचरणलाई सम्बोधन गर्ने हिसाबले गरिएको थियो । विस्तृत रूपमा ती कार्यविधिहरूबारे चर्चा गर्नु यस प्रतिवेदनको दायराभन्दा बाहिरको कुरा भएपनि, अन्तर्राष्ट्रिय कानुनका गम्भीर उल्लङ्घनको उपचारमा विभिन्न फौजले द्वन्द्वकालभरि कस्ता साधनहरू प्रयोगमा ल्याएका थिए भन्ने कुरालाई बुझ्न सघाउने मनसायले सङ्क्षिप्त रूपमा यहाँ त्यसको चर्चा गरिएको छ ।

७६२ आईसीजे, “नेपाल: सङ्क्रमणमा न्याय,” (२००८) पृ. ८ ।

७६३ “नेपालमा द्वन्द्वको समयमा न्यायमा पहुँच,” युएनडीपीद्वारा गराइएको अप्रकाशित अध्ययन, (२००५ जून), पृ. ३० ।

७६४ ऐ. ।

७६५ आईसीजे, “नेपाल: सङ्क्रमणमा न्याय,” (२००८) पृ. १० ।

७६६ ऐ. पृ. ८-९ ।

७६७ ऐ. पृ. ११ ।

७६८ सार्वजनिक कानुनी संहिता २०६०, अध्याय ४-१० (२००३/२००४) ।

७६९ आईसीजे, “नेपाल: सङ्क्रमणमा न्याय,” (२००८) पृ. २३ । उच्चायुक्तको कार्यालयको आन्तरिक प्रतिवेदन, नेकपा (माओवादी)को मध्य तथा सुदूर पश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा जनअदालत र फौजदारी न्याय (डिसेम्बर २००६) । “उच्चायुक्तको कार्यालयले भेटेका व्यक्तिहरू खेती गरिरहेका, चिया दोकानमा काम गरिरहेका, स्कुलमा लुक्ने खाडल खनिरहेका, नेकपा (माओवादी)का कार्यालयमा पियनका रूपमा काम गरिरहेका वा नेकपा (माओवादी)का कार्यक्रममा सघाइरहेका थिए ।”

७७० नेकपा (माओवादी), केन्द्रीय समिति, प्रेस वक्तव्य, २०६३ असार १९ ।

७७१ विस्तृत शान्ति सम्झौता (२०६३ मङ्सिर ५) अनु. १०.१; सरकार-माओवादी समझदारी, अनु. ३(ग) र ७(क) ।

७७२ नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी), केन्द्रीय समिति, प्रेस वक्तव्य, २०६३ माघ ४ ।

क) शाही नेपाली सेना

शाही नेपाली सेनामा आफ्ना कर्मचारीमा लागू हुने तीन तहका आन्तरिक जवाफदेहिता संयन्त्रहरू थिए। ती हुन्: कोर्ट अफ इन्क्वायरी, अनुशासनात्मक कारवाही र कोर्ट मार्शल^{७७३}। यी संयन्त्रहरू “सैनिक अपराध”मा सैनिक कर्मचारीविरुद्ध लागू गर्न सकिन्थ्यो, यस्तो प्रवर्ग जसमा अनुशासनको हिसाबले हुने गलत काम र अधिकांश अपराध पर्दथे^{७७४}।

अ) कोर्ट अफ इन्क्वायरी

कोर्ट अफ इन्क्वायरी नेपाली सेनाका कर्मचारीविरुद्ध लगाइएका विशिष्ट उजुरी तथा आरोपहरूबारे अध्ययन गर्न सैनिक नेतृत्वको आदेशमा गठन गरिएको एक अस्थायी आन्तरिक अनुसन्धानात्मक निकाय हो। परम्परागत रूपमा सैनिक स्टाफमात्र भएको मा,^{७७५} सैनिक ऐन, २०६३ ले अन्तर्राष्ट्रिय अपराधलगायतका बढी गम्भीर मुद्दाहरूमा कोर्ट अफ इन्क्वायरीद्वारा हुने अनुसन्धानमा सहायता गर्न एक गैरसैनिक व्यक्तिको रूपमा नायब महान्यायाधिवक्तालाई थप गरियो^{७७६}।

कोर्ट अफ इन्क्वायरीले आफ्नो अनुसन्धान पूरा गरेपछि यसले त्यो परिणामलाई कार्यरथी उपरथीलाई पठाउँछ, जसले त्यो फायल समीक्षापश्चात् मुद्दालाई बन्द गर्ने कि अनुशासनात्मक कारवाही वा कोर्ट मार्शल गर्ने भन्नेबारे प्रधानसेनापतिकहाँ सिफारिस गर्दछन्^{७७७}। अनुशासनात्मक कारवाही र कोर्ट मार्शलबीचको छनोट अपराधको गम्भीरतामा भर पर्दछ^{७७८}।

आ) कोर्ट मार्शल

कोर्ट मार्शल सेनाद्वारा गरिएका द्वन्द्वसँग सम्बन्धित उल्लङ्घनहरूमा सजाय दिने प्राथमिक संयन्त्र थियो। द्वन्द्वको समयमा कार्यान्वयनमा रहेको सैनिक ऐन, २०१६ अनुसार, हत्या वा बलात्कारलगायतका अपराध गर्ने सैनिक अधिकारीलाई कोर्टमार्शल समक्ष उभ्याइन्थ्यो^{७७९}। मूलतः यस्ता गम्भीर अपराधहरूमा न्याय प्रदान गर्न नसकेका कारणले गर्दा सैनिक ऐन, २०६३ ले यसको क्षेत्राधिकारलगायतका कुरामा महत्वपूर्ण परिवर्तनहरू ल्यायो। अहिले सबै परिस्थितिमा भएका कर्तव्य ज्यान तथा बलात्कारका घटना कोर्ट मार्शलको क्षेत्राधिकारभन्दा बाहिर रहेका छन्^{७८०}। भ्रष्टाचार, चोरी, यातना तथा बेपत्ता पार्ने कार्य यो २०६३ को कानूनमा नयाँ सूचीकृत भएका अपराधहरू हुन्। नागरिक अदालतले पनि यी अपराधलाई हेर्दछन्^{७८१}। त्यति भएर पनि निजामती ऐनअनुसारका अपराधहरू एक सैनिक कर्मचारीले अर्को सैनिक कर्मचारीविरुद्ध गरेको भए ती अपराध यो ऐनबमोजिम कोर्ट मार्शलद्वारा दण्डनीय हुन्छन्।

कोर्ट मार्शलले पनि नागरिक अदालतलेभैँ कार्य गर्दछ^{७८२}। यस प्रक्रियामा साक्षीको सुनुवाइ गर्न सकिनेछ^{७८३} र सैनिक अदालतमा सुनुवाइ हुने मुद्दाको अनुसन्धान र सुनुवाइको क्रममा अभियुक्तका फौजदारी न्यायका अधिकारहरूको संरक्षण गरिनेछ र प्रतिरक्षाका

७७३ यसपछि यी तीनवटा संयन्त्रलाई सामूहिक रूपमा जनाउँदा “सैनिक कारवाही” भन्ने पदावली प्रयोग गरिएको छ।

७७४ उदाहरणका लागि, सैनिक विद्रोह, भगौडासँग सम्बन्धित अपराध, आधिकारिक कागजपत्रको जालसाजी, कानूनसम्मत आदेशहरू नमान्ने र पक्राउसँग सम्बन्धित अपराधहरू अनुशासनात्मक कारवाहीको दायरामा पर्दछन्। सैनिक ऐन, २०१६, दफा २७-५९; सैनिक ऐन, २०६३, दफा ३८-६१, ६३।

७७५ उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपालको नेपाली सेनाको मानवअधिकार निर्देशनालयसँगको बैठकमा पुष्टि भएको, २०६३ चैत २२।

७७६ सैनिक ऐन, २०६३, दफा ६२(२)।

७७७ नेपाली सेना, “नेपाली सेनामा मानवअधिकार,” Available at http://www.nepalarmy.mil.np/human_right.php

७७८ सैनिक ऐन, २०६३, दफा १०५(१)। सैनिक ऐन, २०१६ का समान दफाहरू ७१, ७२, ७३ र ७४ हुन्।

७७९ शान्तिका समयमा, हत्या र बलात्कार अपवाद थिए। तिनका विरुद्ध नागरिक अदालतमा मुद्दा चलाइन्थ्यो। तर, सैनिक कर्मचारी “सैनिक कारवाहीमा” संलग्न भएका अवधिमा हत्या वा बलात्कार गरिएको अवस्थामा सैनिक अदालतले आफ्नो क्षेत्राधिकार कायम राख्यो। सैनिक ऐन, १९५९, दफा ६१।

७८० सैनिक ऐन, २०६३, दफा ६६।

७८१ तर, कानूनले यी अपराधको परिभाषा गरेन वा कुनै पनि दण्डसजाय तोकेन। न त यातना न बेपत्ता पार्ने कार्यलाई नै अन्य कुनै राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत अपराधीकरण गरिएको छ, जसबाट तिनका तत्वहरूबारे मार्गदर्शन गर्न सकिन्थ्यो। न त अन्यत्र दण्डसजाय नै दिइएको छ।

७८२ कोर्ट मार्शल विभिन्न प्रकारका छन्। वि.सं. २०१६ को सैनिक ऐनमा चारवटा कोर्ट मार्शल थिए भने २०६३ को ऐनमा अझ एउटा थपिएको छ – “विशिष्टीकृत” कोर्ट मार्शल। सैनिक ऐन, २०६३, दफाहरू ६७, ६८, ७३, ८०, ११९(३), ८२, ८१(१); सैनिक ऐन, २०१६, दफा ९७।

७८३ सैनिक ऐन, २०१६, दफा १२२(१); सैनिक ऐन, २०६३, दफा ८६(१)।

प्रमाणहरू पेश गर्न उचित मौका दिइनेछ^{५५४} । अभियुक्तले नेपाली सेनाका प्राड विभागको कुनै सदस्यलाई आफ्नो प्रतिरक्षामा सहयोग गर्न अनुरोध गर्न सक्नेछ र यस्तो अनुरोध आएमा, २०६३ को सैनिक ऐनले त्यस्तो सहायता उपलब्ध गराइनुपर्छ भनेको छ^{५५५} । सुरुमा इजलास बन्द हुन्थ्यो तर २०६३ ऐनअनुसार “राष्ट्रिय सुरक्षा, सार्वजनिक सुव्यवस्था र पीडितको अधिकार”को संरक्षण गर्नुपर्ने कारणबाहेक सामान्यतः सैनिक अदालतको इजलास खुला रहनेछ^{५५६} ।

नागरिक अदालतमा जस्तै, सैनिक ऐनअन्तर्गत गरिएका अपराधमा दिइने दण्डसजाय पनि अपराधको प्रकृति हेरेर फरकफरक हुन्छ । वि.सं. २०१६ को ऐनमा मृत्युदण्डको सजायको व्यवस्था गरिएको थियो तर यसलाई २०४७ को संविधानले हटायो । अन्य सजायहरूमा नसिहत दिनेदेखि अभियुक्तको सम्पूर्ण सम्पत्ति जफतसहित जेल सजायसम्म छन्^{५५७} ।

सैनिक ऐन, २०६३ लागू भएपछि, भ्रष्टाचार, चोरी, यातना तथा बेपत्ता पार्ने कार्यका सम्बन्धमा विशेष कोर्टमार्शलका निर्णयहरूविरुद्ध सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन गर्न सकिने भयो^{५५८} ।

इ) अनुशासनात्मक कारवाही

अनुशासनात्मक कारवाहीले सैनिक कर्मचारीद्वारा गरिएका कम गम्भीर खराब आचरणबारे हेर्दछ र यसबाट छोटो समयका लागि थुना, गार्डको थप ड्युटी सुम्पिने, ड्युटीबाट हटाउने, तलब भत्ता रोक्ने वा कट्टा गर्ने, नसिहत दिने, जरिवाना गर्ने वा दुई वर्षसम्म बढुवा रोक्का गर्ने जस्ता सजाय हुनसक्छन्^{५५९} । अनुशासनात्मक कारवाहीमा कमैमात्र कार्यविधिगत सुरक्षाकवच छन् र अभियुक्तले चाहेमा त्यस्तो कसुरको पुर्पक्ष सैनिक अदालतबाट गराउनका लागि निवेदन दिने अधिकारबाट निजलाई वञ्चित गरिने छैन ।^{५६०}

ई) नेपाली सेना मानवअधिकार निर्देशनालय

सेनाभित्रको अर्को संयन्त्र मानवअधिकार निर्देशनालय हो । सेनामा मानवअधिकार सेलको स्थापना सन् २००२ मा गरिएको थियो^{५६१} र यसलाई २००५ जनवरीमा महाशाखामा परिणत गरियो । त्यस्तै, २००७ मार्चमा यसलाई निर्देशनालयमा विकास गरियो । यसको नेतृत्व रथीद्वारा गरिएको हुन्छ^{५६२} । सेनाको आधिकारिक वेबसाइटअनुसार, मानवअधिकार निर्देशनालय आरोपहरूको अध्ययन गर्ने र त्यसपछि यसलाई “सम्बन्धित निकायमा पठाइनेछ” भनिएको छ^{५६३} ।

ख) नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी बल

नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी बल दुवैका सेनाका जस्तै संयन्त्रहरू छन्, यद्यपि सेनामा जस्तो नभएर, तिनमा संयन्त्रहरू सम्पूर्ण रूपमा फौजदारी कार्यविधिबाट अलग्गै छन् (तल चर्चा गरिए जस्तो विशेष अदालतअनुसार बाहेक) । आचारसंहिताले नै आआफ्ना प्रहरी फौजका लागि अनुशासनात्मक अपराधहरूको सामग्री उपलब्ध गराउने हुनाले यस प्रतिवेदनका विषय बन्ने अपराध जस्ता गम्भीर अन्तर्राष्ट्रिय अपराधहरू सामान्यतया अनुशासनात्मक संयन्त्रको क्षेत्राधिकारभित्र पर्दैनन् । त्यसैले, यस्ता कारवाहीलाई यहाँ सङ्क्षिप्त रूपमा मात्र चर्चा गरिएको छ ।

५५४ सैनिक ऐन, २०१६, दफा ८४(४) । वि.सं. २०१६ को सैनिक ऐनले कारवाही कानूनको उचित प्रक्रियाअनुसार हुनुपर्ने भन्ने उल्लेख गर्दै प्रतिरक्षा गर्न पाउने अभियुक्तका अधिकारहरूलाई स्पष्ट रूपमा प्रत्याभूति गरेको थिएन । सैनिक ऐन, २०१६, दफा १५०(२) ।

५५५ सैनिक ऐन, २०६३ दफा ८१(२) । २०१६ को सैनिक ऐनमा अभियुक्तले कानुनी प्रतिनिधि राख्न पाउने अधिकारको कुनै पनि उल्लेख गरिएको छैन ।

५५६ सैनिक ऐन, २०६३, दफा ७९(२) ।

५५७ सैनिक ऐन, २०१६, दफा ६२(१); सैनिक ऐन, २०६३, दफा १०१(१) ।

५५८ सैनिक ऐन, २०६३, दफा ११९(४) ।

५५९ सैनिक ऐन, २०१६, दफा ६९-७४; सैनिक ऐन, २०६३, दफा १०५(१) ।

५६० सैनिक ऐन, २०६३, दफा १०५(२) ।

५६१ नेपाली सेनाको कार्यरथी उपरथी शाखाले सन् २००२ भन्दा अगाडि मानवअधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका मुद्दाहरूलाई हेर्दथ्यो ।

५६२ नेपाली सेना मानवअधिकार वर्ष पुस्तक, २००८, पृ. १-२ ।

५६३ नेपाली सेना, “नेपाली सेनामा मानवअधिकार”, Available at http://www.nepalarmy.mil.np/human_right.php

अ) अनुशासनात्मक कारवाही (विभागीय कारवाही)

आआफ्ना आचारसंहिताको उल्लङ्घन गर्ने अथवा अन्य प्रकारले आफ्ना कर्तव्य पालना नगर्ने नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी बलका कर्मचारीहरू अनुशासनात्मक कारवाहीको भागिदार हुन्छन् जसलाई “विभागीय कारवाही”^{७९४} पनि भनिन्छ। कुनै पनि व्यक्तिद्वारा गरिएको उजुरीपछि वा कुनै प्रहरी अधिकारीको अवलोकनपछि नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी बलका कर्मचारीविरुद्ध कारवाही सुरु गर्न सकिनेछ^{७९५}। वरिष्ठ अधिकारीहरूले घटनाको अनुसन्धान गर्दछन्^{७९६} र सम्बन्धित अधिकारीलाई प्रतिरक्षा दलिल पेश गर्न सामान्यतः पर्याप्त अवसर दिइएको हुन्छ^{७९७}। तर, कुनै प्रहरी अधिकारीलाई फौजदारी कसुर गरेकोमा पक्राउ गरी थुनिएको अवस्थामा निजलाई पक्राउ गरेको मितिदेखि स्वतः निलम्बन गरिनेछ^{७९८}।

अनुसन्धानपछि वरिष्ठ अधिकारीले प्रमाण एवं प्रतिरक्षाको मूल्याङ्कन गरी दण्डसजाय तोक्नेछन्^{७९९}। अनुशासनात्मक कारवाहीमा चेतावनी, शारीरिक श्रममा लगाउने, अस्थायी थुना, तलब वा बहुवा रोक्का, घटुवा, निलम्बन, जरिवाना, बर्खास्तगी वा अन्य कुनै पनि सरकारी सेवाबाट बहिष्कार पर्न सक्छन्^{८००}। सजाय पाउने व्यक्तिहरूलाई पुनरावेदन गर्ने मौका हुनेछ^{८०१}। महत्वपूर्ण कुरा के छ भने विभागीय कारवाहीले अरू कुनै पनि अभियोजनात्मक प्रयासहरू गर्न बाधा पुऱ्याउने छैन^{८०२}।

आ) विशेष अदालत कारवाही

“विशेष अदालतहरू”ले प्रहरीका विशिष्ट दायित्व र कर्तव्यबाट उब्जेका फौजदारी अपराध गरेको आशङ्कामा प्रहरी कर्मचारीविरुद्धका मुद्दा सुन्दछन्। यस्ता मुद्दामा, उदाहरणका लागि, सरकारी हातहतियार तथा गोली बारुद बेच्ने वा बुझाउने, यस्ता हातहतियार प्रहरीविरुद्ध प्रयोग गर्ने, वा सरकारी सम्पत्ति वा उपकरणको क्षति वा बिनाशसँग सम्बन्धित अपराधहरू पर्दछन्^{८०३}। माथि उल्लेख गरिएभैं, अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून वा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका गम्भीर उल्लङ्घनका आरोपलाई हेर्दै, जसलाई प्रहरीको खोजपछि, नागरिक फौजदारी कारवाहीअन्तर्गत ल्याइन्छ।

इ) मानवअधिकार एकाइ/सेल, कानुनी एकाइ तथा अन्य अवयवहरू

नेपाल प्रहरीको महानिरीक्षकको कार्यालयमा एक महानिरीक्षकालय रहेको छ जसले प्रहरी अधिकारीहरूको सामान्य आचरणलाई हेर्दछ। महानिरीक्षकालयमा तीनवटा एकाइ रहेका छन्। ती हुन्: गुनासाहरू सुन्ने एकाइ, उजुरी अनुसन्धान एकाइ र मानवअधिकार एकाइ। गुनासा सुन्ने एकाइले परिचालन, बहुवा र कार्यअवस्था जस्ता कुरासँग सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीद्वारा आएका आन्तरिक गुनासाको अध्ययन गर्दछ भने उजुरी अनुसन्धान एकाइले बाहिरबाट आएका उजुरीहरू, खासगरी अनुसन्धानमा प्रगति नहुनेलगायतका प्रहरीका आचरणका बारेमा, अध्ययन गर्दछ। त्यस्तै, मानवअधिकार एकाइले नेपाल प्रहरीका कर्मचारी संलग्न भएका मानवअधिकार उल्लङ्घनका उजुरीहरू प्राप्त गरी त्यसको अध्ययन गर्दछ^{८०४}। अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र मानवअधिकार कानूनको गम्भीर उल्लङ्घन भएको विश्वसनीय आरोपलाई मानवअधिकार एकाइसमक्ष ल्याइएमा त्यसको

७९४ नेपाल प्रहरीको आचारसंहिता प्रहरी नियमावलीको अध्याय ८ (नियम ६८-८३)मा उल्लेख गरिएको छ। सशस्त्र प्रहरी बलको आचारसंहिता सशस्त्र प्रहरी नियमावलीको अध्याय ८ मा उल्लेख गरिएको छ।

७९५ उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल र नेपाल प्रहरी/सशस्त्र प्रहरी बलको बीचमा भएका बैठकहरू। उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाललाई नेपाल प्रहरीका लागि “कुनै पनि प्रहरी अधिकारी”द्वारा गरिने अवलोकनमा आधारित छ भने सशस्त्र प्रहरी बलका लागि “वरिष्ठ प्रहरी अधिकृत”द्वारा गरिने अवलोकनमा आधारित छ भन्ने जानकारी दिइयो।

७९६ प्रहरी नियमावली, नियम ९३; सशस्त्र प्रहरी बल नियमावली, अनुसूची ६।

७९७ यस नियमका अपवादहरू छन्। हेर्नुहोस् प्रहरी ऐन, दफा १०(१); प्रहरी नियमावली, नियम ८९(२); सशस्त्र प्रहरी बल ऐन, दफा २१; सशस्त्र प्रहरी बल नियमावली, नियम ९१; सशस्त्र प्रहरी बल नियमावली, नियम ९४; सशस्त्र प्रहरी बल नियमावली, नियम ९६(१)।

७९८ प्रहरी नियमावली, नियम ८९(६); सशस्त्र प्रहरी बल नियमावली, नियम २०(३)।

७९९ प्रहरी नियमावली, नियम ९०; सशस्त्र प्रहरी बल नियमावली, नियम ९६(१)।

८०० प्रहरी ऐन, दफा ९(३) र (४); प्रहरी नियमावली, नियम ८४-८८; सशस्त्र प्रहरी बल नियमावली, नियम ८४(क) र (ख), ८५-८६।

८०१ प्रहरी नियमावली, नियम ९२-९४; सशस्त्र प्रहरी बल नियमावली, नियम ९८(१), ९८(२)(घ); नियम ९९; अनुसूची ६।

८०२ प्रहरी ऐन, दफा १०क; सशस्त्र प्रहरी बल ऐन, दफा २२।

८०३ प्रहरी ऐन, दफा ३३क र ख; सशस्त्र प्रहरी बल ऐन, दफा २७।

८०४ प्रहरी दर्पण, नेपाल प्रहरी प्रकाशन, available from http://www.nepalpolice.gov.np/images/dpcuments/police_mirror_2009.pdf, last accessed 28 October 2010.

अनुसन्धान गरिनेछ र त्यसमा गुणवत्ता भएको पाइएमा त्यसलाई अभियोजनका लागि अन्ततः सरकारी वकिलसमक्ष पुऱ्याइनेछ भन्ने बुझिन्छ ।

सशस्त्र प्रहरी बलको पनि अफ्नो मानवअधिकार सेल छ । यो कारवाही विभागमा अवस्थित छ । यसको काम मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूको अनुगमन गर्नु तथा आवश्यक परेमा कारवाहीका लागि तिनलाई सिफारिस गर्नु हो । मानवअधिकारसम्बन्धी विषयमा महानिरीक्षकलाई सल्लाह दिनु पनि यसको भूमिका हो^{८०५} ।

१०.३.७ नेकपा (माओवादी)

सामान्यतः माओवादीहरू जवाफदेहिताका आन्तरिक संयन्त्र तथा कार्यविधिबारे त्यति चर्चा नगर्ने हुनाले “जनन्याय प्रणाली”बारे जस्तै यसबारे पनि अत्यन्त कम मात्र थाहा छ । औपचारिक अनुशासनात्मक संयन्त्र वा कार्यविधिबारे उनीहरूबाट कुनै पनि जानकारी सार्वजनिक भएको छैन । उच्चायुक्तको कार्यालयसँग सन् २००६ मा भएको बैठकमा नेकपा (माओवादी)का कानुनी सल्लाहकारहरूले पार्टीमा अनुशासनसम्बन्धी कुनै पनि संहिता नभएको कुरालाई स्वीकार गरे^{८०६} ।

तैपनि, नेकपा (माओवादी)सँग आफ्नो पार्टी पङ्क्तिमा अनुशासनको पालना गराउने साधन भएको कुरा स्पष्ट छ । आधिकारिक कार्य विभाजन तथा टाइलहरू जेसुकै भए पनि, प्रचण्डको समग्र प्राधिकार र प्रभाव माओवादी आन्दोलनभरि रहिरह्यो र केन्द्रीय नेतृत्वले सबै विषयवस्तुमा आफ्नो बलियो नियन्त्रण कायम राखिरह्यो^{८०७} । सैनिक कमान्डर र राजनीतिक कमिसारको दोहोरो नेतृत्व पार्टीभित्र अनुशासन कायम गर्नकै लागि बनाइएको थियो पनि भनिन्छ । जनमुक्ति सेनाका कमान्डरहरूले सैनिक कारवाहीबारे निर्णय गर्दथे तर कमिसारको पार्टीको दर्जा कमान्डरको भन्दा माथि हुन्थ्यो र प्रत्येक तहमा गरिने महत्वपूर्ण निर्णयहरू संयुक्त रूपमा गरिनुपर्थ्यो^{८०८} ।

पार्टीले लापरवाही तथा गलत कार्यका लागि कार्यकर्ताविरुद्ध कारवाही गरेको देखिन्छ तर यस्ता अनुशासनात्मक उपायहरू जब गरिन्थ्यो सामान्यतया बाहिरबाट दबाव आएपछि मात्र तिनलाई सार्वजनिक गर्ने गरिन्थ्यो^{८०९} । उदाहरणका लागि, उच्चायुक्तको कार्यालयको मानवअधिकार दुर्व्यवहारसम्बन्धी निष्कर्षहरूको प्रतिउत्तरमा, नेकपा (माओवादी)ले “पार्टी नीतिविरुद्ध कुटपिट, अपहरण वा हत्याहरूका लागि जिम्मेवार कार्यकर्ताविरुद्ध तत्काल सार्वजनिक कारवाही गर्न”का लागि पनि आफूले जिल्लास्तरमा कार्यालयहरू खोलेको कुरा बतायो^{८१०} । नेकपा (माओवादी)ले केही हाई प्रोफाइलका घटनामा जिम्मेवार पार्टी कार्यकर्ताविरुद्ध कारवाही गरिएको कुरा सार्वजनिक रूपमै पनि उल्लेख गरेको थियो^{८११} ।

नेकपा (माओवादी)को केन्द्रीय तहमा एउटा मानवअधिकार विभाग पनि थियो भनिन्छ तर पर्यवेक्षकहरूले मूलतः राज्यका त्यस्तै खाले संरचनाहरूलाई छायाँमा पार्न यो प्रयास गरिएको र यस्तो कुनै पनि गतिविधिको प्रमाण नभएको दावी गरे^{८१२} । द्वन्द्वका क्रममा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुन तथा मानवअधिकार कानुनका गम्भीर उल्लङ्घनहरूमा न्याय निरूपण गर्न “जनन्याय प्रणाली” नै त्यस्तो ठाउँ थियो भनेर अनुमान गर्न सकिन्छ । तर, यो प्रतिवेदन तयार पार्दाको समयसम्म सङ्कलन गरिएका तथ्याङ्कहरूले यस्ता कुनै पनि घटनाहरूलाई देखाएनन् ।

८०५ नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालय, सशस्त्र प्रहरी एकाइ, “मानवअधिकार”, Available at <http://www.apf.gov.np/humanrights/humanrights.php>.

८०६ कानुनी सल्लाहकारहरूसँग उच्चायुक्तको कार्यालयका बैठकहरू, जून २००६ ।

८०७ International Crisis Group, *Nepal's Maoists*, p. 13 (see footnote 28) International Crisis Group, *Nepal's Maoists*, p. 13 (see footnote 28)

८०८ ऐ. पृ. १४ ।

८०९ Ibid, p. 13; Dekendra Raj Thapa, Ref. No. 2004-08-11 - incident - Dailekh_5179.

८१० उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल, नेकपा (माओवादी)द्वारा गरिएका दुर्व्यवहार, सरोकारहरूको सारसङ्क्षेप, २००६ सेप्टेम्बर, पृ. १ ।

८११ हेनुहोस, जस्तै, माडीको बम विस्फोटनको घटना, Ref. No 2005-06-06 - incident - Chitwan_0106, प्रतीकात्मक घटना ५.१५ ।

८१२ International Crisis Group, *Nepal's Maoist* (see footnote 19).

१०.४ व्यक्तिहरूलाई जवाफदेही बनाउनमा विफलता

विभिन्न तहमा जवाफदेहितासम्बन्धी संयन्त्रहरू भए तापनि वास्तवमा कसैलाई पनि जवाफदेही बनाइएको छैन र अपराधसँग समानुपातिक हुनेगरी सजाय दिइएको छैन । युद्धको औपचारिक अन्त्य भएको केही वर्षपछि पनि कसैलाई पनि अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार तथा मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनका लागि नागरिक अदातलमा फौजदारी अभियोजन गरिएको छैन^{८३} ।

यस खण्डले सम्बद्ध संयन्त्रहरू जवाफदेहिता निश्चित गर्न कहाँनेर विफल भए भन्ने केही उदाहरणहरू प्रदान गरेको छ । के कुरालाई ध्यान दिनु आवश्यक छ भने यस खण्डले यस्ता समस्याहरूको पूर्ण सूची उपलब्ध गराउने प्रयत्न गरेको छैन बरु युद्धका बेला र युद्धपछि दुवै अवस्थामा न्यायिक उपचार दिने प्रणाली कसरी विफल भयो भन्ने उदाहरणहरू दिएको छ ।

१०.४.१ कानून

राज्यअधिकारीहरू, खासगरी सुरक्षाफौजका सदस्यहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार र/वा मानवीय कानूनभन्दा बाहिर गएर कार्य गर्न छुट दिने कानून अझै पनि छन् र त्यसबाट नेपालका अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार दायित्वको उल्लङ्घन भएको छ । अन्य क्षेत्रमा, कानूनको अभाव अथवा त्यसमा रहेका त्रुटिहरूले समस्या उत्पन्न गराएको छ^{८४} ।

१०.४.२ बलको प्रयोग

द्वन्द्वका समयमा नेपालको राष्ट्रिय कानूनले कुनकुन परिस्थितिमा घातक बललगायतका बलको प्रयोग स्वीकार्य हुन्थ्यो भन्ने कुरा बताएको थियो । तर, यी प्रावधानले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूले दिएभन्दा बाहिर गएर अभ्यास गर्न छुट दियो ।

स्थानीय प्रशासन ऐनअनुसार, प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई बल प्रयोग गर्ने तथा “दङ्गा प्रभावित क्षेत्र”मा कर्फ्यु घोषणा गर्ने अधिकार दिएको थियो । त्यसबाहेक, प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई कर्फ्यु तोड्ने^{८५} वा दङ्गाग्रस्त क्षेत्रमा लुटपाट गर्ने, घर वा पसलमा आगो लगाउने, सार्वजनिक सम्पत्ति तोडफोड गर्ने जस्ता हिंसात्मक वा विध्वंशात्मक कार्य गर्ने व्यक्तिलाई “देख्नेबित्तिकै गोली हान्ने” अधिकार दिइएको थियो^{८६} । यी प्रावधानहरूले जीवनको संरक्षण गर्न न्यूनतम आवश्यक बल प्रयोग गर्नुपर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनले गरेको व्यवस्थालाई बेवास्ता गरे । गोली चलाउनका लागि लिखित रूपमा आदेश जारी गर्नु प्रमुख जिल्ला अधिकारीको दायित्व थियो^{८७} ।

प्रहरी अधिकारीहरूले उच्चायुक्तको कार्यालय–नेपालसँग जरुरी परेको अवस्थामा प्रमुख जिल्ला अधिकारीले निर्णय गर्नुपर्ने कुराको अव्यावहारिकताबारे पटकपटक कुरा उठाएका थिए । यसले गर्दा प्रहरी अधिकृतले खटिएका प्रहरी अधिकारीहरूलाई आफ्नो स्वविवेक प्रयोग गर्नु भनी मौखिक रूपमा दिइने आदेशले जवाफदेहिताको मुद्दालाई भ्रन जटिल बनायो^{८८} ।

सन् २००२ पछि, टाडा/टाडोअनुसार, सुरक्षाफौजलाई व्यापक परिस्थितिमा बल तथा बन्दुकको प्रयोग गर्न अनुमति दिइएको थियो । उदाहरणका लागि, कुनै सशस्त्र वा निशस्त्र व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको समूहले सुरक्षाफौजले आफ्ना कर्तव्यको पालना गरिरहेका बेला बाधा अवरोध पुऱ्याएको खण्डमा सुरक्षाफौजलाई त्यस्तो शक्ति प्रयोग गर्न पाउने अधिकार थियो^{८९} ।

^{८३} अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून वा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनका उल्लङ्घनका लागि आफ्ना सदस्यहरूविरुद्ध सैनिक कारवाही गरेको दाबी गरेको भए तापनि नेपाली सेनाले उच्चायुक्तको कार्यालयद्वारा पटकपटक गरिएका अनुरोधका बाबजुद यी दाबीहरूको पुष्टि गर्ने काम कहिल्यै गरेको छैन ।

^{८४} उदाहरणका लागि, यातनाविरुद्धको समितिले यातनालाई प्रतिबन्ध लगाउने कानून नभएकोमा चिन्ता व्यक्त गरेको छ र नेपालको सरकारलाई जवाफदेहिता निश्चित गर्न सिफारिस गरेको छ । *Conclusions and Recommendations of the Committee Against Torture: Nepal, CAT/C/NPL/CO/2, para 24.*

^{८५} स्थानीय प्रशासन ऐन, दफा ६क(४) ।

^{८६} स्थानीय प्रशासन ऐन, दफा ६ख(१)(ख) ।

^{८७} अत्यन्त जरुरी परेको अवस्थामा, मौखिक रूपमा आदेश दिन सकिनेछ तर यस्तो आदेशको २४ घण्टाभित्र लिखित रूपमा पुष्टि भएको हुनुपर्छ । स्थानीय प्रशासन ऐन, दफा ६(१)(घ) ।

^{८८} उच्चायुक्तको कार्यालयका पूर्वअधिकारीसँगको अन्तर्वार्ता, काठमाडौं, २०६७ मङ्सिर २४ ।

^{८९} आतङ्ककारी तथा विध्वंशात्मक गतिविधि (नियन्त्रण र सजाय) अध्यादेश, २००२, दफा ५ (ज) ।

१०.४.३ जानकारीको सार्वजनिकीकरण

वि.सं. २०२० देखि देवानी र फौजदारी संहिताको रूपमा रहेको नेपालको मुलुकी ऐनले मिथ्या शपथलाई अभियोजन गर्न सकिने अपराध^{२०} मानेको छ भने प्रमाण ऐन, २०३१ ले सरकारी कर्मचारीहरूलाई आफू पदीय हैसियतमा रहँदा प्राप्त गरेको कुनै पनि जानकारीको सार्वजनिकीकरण गर्नु “सार्वजनिक हितविरुद्ध” हुनेछ भन्ने कुरामा विश्वास लागेमा उनीहरूलाई त्यसो गर्न बाध्य पारिने छैन भन्ने उल्लेख गरेको छ^{२१} । अदालतले यी कानूनको अर्थ सार्वजनिक अधिकारीलाई “सार्वजनिक हितका” विषयमा बोलेको भुटो कुरालाई लिएर अभियोजन गर्न सकिदैन भनी व्याख्या गरेका छन्^{२२} ।

१०.४.४ उपयुक्त कानूनको अभाव

नेपालमा दुई सर्वाधिक महत्वपूर्ण कानुनी कमजोरी बेपत्ता पार्ने कार्य तथा यातनालाई अपराधीकरण नगरिएको अवस्थाबाट भएका छन् । माथि चर्चा गरिएभैं, बेपत्ता पार्ने कार्य र यातनालाई सैनिक ऐन, २०६३ द्वारा निषेध गरिएका छन् र ती औपचारिक रूपमा नागरिक अदालतहरूको क्षेत्राधिकारभित्र पर्दछन् । तर, ऐनले यी अपराधको परिभाषा गर्दैन, न त त्यसका लागि लागु हुने दण्डसजायको व्यवस्था नै गरेको छ । यातना क्षतिपूर्ति ऐन यातना पीडितको नागरिक उपचार प्राप्त गर्ने अधिकारसँग मात्र सम्बन्धित छ र यो ३५ दिने हदम्यादको छोटो अवधिबाट पीडित बनेको छ ।

१०.४.५ उन्मुक्ति

प्रहरी ऐन, सशस्त्र प्रहरी ऐन र सैनिक ऐन सबैले प्रहरी तथा सेनालाई व्यापक अधिकार दिएका छन् । सैनिक ऐन, २०१६ ले कर्तव्य पालनको सिलसिलामा गरेको कुनै पनि कार्यबाट कसैको मृत्यु हुन गएमा वा कसैलाई क्षति हुन गएमा त्यस्तो व्यक्तिउपर मुद्दा चलाउन सकिने छैन भनी उल्लेख गरेको थियो^{२३} । वि.सं. २०६३ को सैनिक ऐनले यस प्रावधानलाई संशोधन गर्‍यो । कसैको मृत्यु हुने वा कसैलाई क्षति हुनेगरी भएको कार्यमा उन्मुक्ति कायम राख्दा, ती कार्य “असल नियत”ले गरिएको हुनुपर्नेछ । त्यस्तै, नयाँ कानूनमा पनि भ्रष्टाचार, चोरी, यातना, बेपत्ता पार्ने कार्य, कर्तव्य ज्यान, बलात्कार तथा अन्य यस्ता अपराधमा उन्मुक्ति दिइएको छैन^{२४} । प्रहरी ऐन तथा सशस्त्र प्रहरी ऐनले पनि ती दुई संस्थाका कर्मचारीलाई कर्तव्य पालनको सिलसिलामा “असल नियत”ले गरेको काममा उन्मुक्ति दिएको छ^{२५} ।

द्वन्द्वको क्रममा टाडा/टाडोअनुसार असल नियतले गरेको कुनै पनि कार्यले सजायबाट उन्मुक्ति दिलाउँथ्यो^{२६} । सार्वजनिक सुरक्षा ऐनमा निवारक नजरबन्द वा सो ऐनअनुसार जारी अन्य आदेशहरूका सम्बन्धमा “कुनै पनि अदालतमा प्रश्न उठाउन नपाइने” व्यवस्था गरिएको थियो^{२७} । तर, दुराशययुक्त आदेशका सम्बन्धमा भने जिल्ला अदालतमा क्षतिपूर्तिको माग गर्न सकिन्थ्यो^{२८} र यस्तो आदेश दिने अधिकारीविरुद्ध विभागीय कारवाही गरिनुपर्थ्यो^{२९} ।

८२० मुलुकी ऐन, दफा १६ ।

८२१ प्रमाण ऐन, २०३१, दफा १४४ ।

८२२ UN Working Group on Enforced and Involuntary Disappearances Report, 2005, E/CN. 4/2005/65/Add. 1, para42; Human Rights Watch, *Waiting for Justice*, p. 63 (see footnote 481)

८२३ सैनिक ऐन, २०१६, दफा २४क ।

८२४ सैनिक ऐन, २०६३, दफा २२, ६२ र ६६ ।

८२५ प्रहरी ऐन, दफा ३७; सशस्त्र प्रहरी बल ऐन, दफा २६; सशस्त्र प्रहरी बल नियमावली, नियम ८३(१) ।

८२६ आतङ्ककारी तथा विध्वंशात्मक गतिविधि (नियन्त्रण र सजाय) ऐन/अध्यादेश, दफा २० ।

८२७ सार्वजनिक सुरक्षा ऐन, दफा ११ ।

८२८ ऐ. दफा १२क ।

८२९ ऐ. दफा १३ ।

१०.४.६ प्रहरी अनुसन्धान

प्रहरी अनुसन्धानमा केही त्रुटिहरू रहेका थिए जसलाई तल उल्लेख गरिएको छ, यद्यपि युद्धका समयमा प्रहरी चौकीहरूलाई प्रायः निसाना बनाइएको कुरालाई स्वीकार गरिएको छ। सामान्य परिस्थितिमा जस्तो प्रहरीले काम गरोस् भनेर अपेक्षा गर्नु त्यति मनासिब नभए पनि तल पहिचान गरिएका मुद्दाहरू अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून तथा मानवअधिकार कानूनसँग सम्बद्ध छन्।

क) प्रथम जाहेरी दर्खास्त^{८३०}

अपराध भएको छ भनी विश्वास गर्ने अधिकांश व्यक्ति तथा तिनका परिवारहरूले प्रथम जाहेरी दर्खास्त गर्ने प्रयत्न नै गरेनन्। यसले प्रहरीमाथि जनविश्वास नरहेको कुरालाई प्रतिबिम्बित गर्न सक्छ किनकि धेरै घटनामा, प्रहरीले यस्तो दर्खास्त दर्ता गर्न मानेन। अभिलेख भण्डार तयार गर्दा लिइएका विभिन्न बयानले प्रहरी यस सम्बन्धमा असहयोगी भएको देखाउँदछ^{८३१}।

जाहेरी दर्खास्त दर्ता गर्न वा अनुसन्धान गर्न भनेर अदालतहरूले दिएका आदेशहरूको बेवास्ता गरियो^{८३२}। जाहेरी दर्खास्त दर्ता गर्न नमान्नुपछाडिका कारणहरूमा “प्रमाणहरू अपर्याप्त भएको,”^{८३३} “अधिकार नभएको”^{८३४}, सत्य निरूपण आयोगले सुल्झाउनेछ भन्ने विश्वास^{८३५} र मुछिएका सैनिक कर्मचारी अझै जिल्लामा नै भएको तथ्य थिए^{८३६}।

पीडित वा तिनका परिवारहरूलाई सुरक्षाफौज वा नेकपा (माओवादी)ले जाहेरी दर्खास्त दर्ता नगर्न वा दर्ता गरिसकेको भए फिर्ता लिन जोरजुलुम वा हैरान गरिएको थियो^{८३७}। बेलाबेलामा यो क्षतिपूर्ति दिउंला भनेर पनि गरेको देखिन्थ्यो^{८३८}।

प्रहरीले जाहेरी दर्खास्त लिन वा अनुसन्धान गर्न मध्यस्थताको विधि पनि अपनाएका थिए^{८३९}। द्वन्द्वको समयमा मध्यस्थता गर्न भनेर मुद्दाहरू प्रमुख जिल्ला अधिकारीसमक्ष ल्याइन्थ्यो^{८४०}। समयमै र सहमतिपूर्ण तरिकाले न्याय हासिल गर्न मध्यस्थता एउटा प्रभावकारी माध्यम भए तापनि गम्भीर उल्लङ्घन र दुर्व्यवहारका सम्बन्धमा यो विधिलाई लादनु वा प्रयोग गरिनु हुँदैन। मध्यस्थताले पीडितहरू, खासगरी महिलालाई स्थानीय शक्ति संरचनाको सापेक्षतामा बडो असजिलो अवस्थामा पुऱ्याउँदछ। गम्भीर अपराधमा जवाफदेहिताको सट्टा यसको प्रयोग उपयुक्त हुँदैन।

केही घटनामा, प्रहरी कार्यालयमा जाहेरी दर्खास्त दर्ता गर्दा “१० नं. डायरी”मा नगरी अर्कै अर्कै खातामा गरिएको हुन्थ्यो र प्रहरीद्वारा कुनै पनि कारवाही गरिएको थिएन^{८४१}। सुरक्षाफौजद्वारा भएका शङ्कास्पद मृत्यु “आकस्मिक” रूपमा भएको भनी जाहेरी दर्खास्तमा उल्लेख गरिएको छ^{८४२}।

८३० द्वन्द्वसँग सम्बन्धित गम्भीर अपराध भएको हुन सक्ने घटनाका सम्बन्धमा सयभन्दा कम जाहेरी दर्खास्त नेपाल प्रहरीमा दर्ता गरिएका छन्।

८३१ See, e. g., the case of Arjun Bahadur Lama, Ref. No. 2005-04-19 - incident - Kavre_0111. Human Rights Watch, *Still Waiting for Justice* (see footnote 481), सन् २००९ मा प्रकाशन गर्दाको समयसम्म, चर्चा गरिएका ६२ घटनामध्ये १० वटामा, प्रहरीले अझै पनि जाहेरी दर्खास्त दर्ता गर्न अस्वीकार गरेको छ भनी ट्युमन राइट्स वाचले बताएको छ।

८३२ उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref No. 5352.

८३३ उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref No. 0109.

८३४ Ref. Nos. 2004-09-27 - incident - Morang_1628 and 2003-09-28 - incident - Morang_1722.

८३५ उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref No. 0111.

८३६ Ref. No. 2003-12-27 - incident - Kavre_0158.

८३७ Ref. No. 2004-06-06 - incident - Chitwan_0137.

८३८ Human Rights Watch, *Waiting for Justice*, p. 34 (see footnote 481); Ref. No. 2003-10-13 - incident - Dhanusha_0171.

८३९ युएनडीपी, नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा न्यायमा पहुँच, युएनडीपीद्वारा गराइएको अप्रकाशित अध्ययन, (२००५ जुन), पृ. ३०।

८४० ऐ. पृ. ४३।

८४१ Ref. No. 2002-01-08 - incident - Myagdi_5991. See supra section 10. 3. 1 (a) Initiation of Investigations p. 181 for the role of “Diary 10” in initiating criminal investigations.

८४२ उच्चायुक्तको कार्यालयको गोप्य स्रोत Ref No. 5780.

ख) अनुसन्धान

नेकपा (माओवादी)बाट भएको असहयोगले प्रहरीद्वारा गरिने अनुसन्धानमा निकै ठूला बाधा अवरोधहरू खडा गर्‍यो । सेनाले जस्तै, नेकपा (माओवादी)ले पनि खराब आचरणमा संलग्न कार्यकर्ताहरूलाई कारबाही गरेको दाबी गरेको छ तर यसले कार्यकर्तालाई नेपाल प्रहरीलाई बुझाएको वा फौजदारी अनुसन्धानमा अन्य प्रकारले सहयोग गरेको छैन^{४३} । ह्युमन राइट्स वाचद्वारा प्रतिवेदित र अभिलेख भण्डारमा समावेश गरिएको अर्जुनबहादुर लामाको हत्याको घटनाले^{४४} यसलाई प्रस्ट पार्छ ।

“माओवादीहरूले एउटा माध्यमिक विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष अर्जुनबहादुर लामालाई २०६१ चैत २७ गते काभ्रे जिल्लाको छत्रेबाँफ गाउँ विकास समिति (गाविस)स्थित उनको स्कुलबाट अपहरण गरे । प्रत्यक्षदर्शीका अनुसार, ती मानिसले अर्जुनबहादुर लामालाई मार्नुअघि कतिपय गाउँहरू हिँडाएर लगे भनियो । निजकी श्रीमतीद्वारा यसको विरोध भएपछि नेकपा (माओवादी)ले लामा शाही नेपाली सेनाको हवाई आक्रमणमा मारिए भनी दाबी गर्‍यो । राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगद्वारा गरिएको अनुसन्धानले लामालाई थुनिएको र जानाजान मारिएको निष्कर्ष निकाल्यो । काभ्रे जिल्लाको प्रहरीले माओवादीले बदला लेला भन्ने डरले सुरुमा अनुसन्धान गर्न मानेको थिएन तर अन्ततः सर्वोच्च अदालतको आदेशलाई स्वीकार गर्दै २०६५ साउन २७ गते एउटा जाहेरी दर्खास्त दर्ता गर्‍यो । दर्खास्तमा पीडकको रूपमा उल्लेख गरिएका ६ जना माओवादीमध्ये एक हुन् सुरुमा सिन्धुपाल्चोक निवासी केन्द्रीय सदस्य अग्नि सापकोटा जसको आदेशमा लामालाई मारिएको भनियो । काभ्रे प्रहरीले २०६५ माघ २२ गते एड्भोकेसी फोरमलाई आफूले सिन्धुपाल्चोक जिल्ला प्रहरी कार्यालयसँग २०६५ असार ५ गते जिल्लाबाट प्रतिवादीहरूको खोजी गर्न तथा तिनलाई पक्राउ गर्न पत्राचार गरेको कुरा बतायो । प्रहरीले सिन्धुपाल्चोक जिल्ला प्रहरी कार्यालयबाट अग्नि सापकोटा जिल्लामा नपाइएको भन्ने उल्लेख गरिएको पत्र आफूले साउन ७ गते पत्र गरेको कुरा बतायो^{४५} ।”

जाहेरी दर्खास्तमा किटानी गरिएका पीडकहरूमध्ये दुईजना संविधानसभाका सदस्य छन् र उनीहरूलाई मन्त्रीमा नियुक्ति गरिएको छ । अग्नि सापकोटा २०११ मई-जुलाईसम्म सूचना तथा सञ्चार मन्त्री भएभने सूर्यमान दोडलाई २०११ नोभेम्बरमा ऊर्जा मन्त्री नियुक्ति गरिएको थियो ।

सुरक्षाफौजबाट भएको असहयोगले पनि अनुसन्धानमा निकै ठूला बाधा अवरोधहरू खडा गरेको छ । मैना सुनारको यातना तथा मृत्युको घटनाले यस स्थितिलाई प्रस्ट्याउँछ^{४६} । वि.सं. २०६४ मङ्सिर १८ गते, नेपाल प्रहरीले नेपाली सेनालाई अनुसन्धानका निमित्त अपराधमा मुछिएका सेनाका चार अधिकारीलाई प्रस्तुत गर्न अनुरोध गर्‍यो । यसबेला नेपाली सेनाका कार्यरथी उपरथीले उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाललाई ती अधिकारीविरुद्ध आफूले कारबाही गरिसकेको र थप कारबाही गर्नुपर्ने आवश्यकता नरहेको कुरा उल्लेख गर्‍यो । यो भनाइ एउटै मुद्दालाई दुईपल्ट अभियोजन गर्न नपाइने संवैधानिक प्रतिबन्धका आधारमा भए जस्तो देखियो । नेपाली सेनाले अभियुक्तविरुद्ध गरिएको कोर्टमार्सल त्यससम्बन्धी विषयलाई निप्ट्याउन पर्याप्त थियो भन्ने विचार राख्यो^{४७} । यसका बाबजुद, उक्त हत्यालाई लिएर अभियुक्तका सम्बन्धमा तथा कोर्टमार्सलमा नउठाइएका अभियोगलाई लिएर अहिले जिल्ला अदालतद्वारा अनुसन्धान भइरहेको छ ।

सन् २००८ जनवरीमा हत्या अभियोगका सम्बन्धमा समाह्वान जारी गरिएको भए तापनि नेपाली सेना पटकपटक आफ्ना अधिकारीहरूका सम्बन्धमा आदेशको पालना गर्न विफल भएको छ । काभ्रे जिल्ला अदालतले २०६६ भदौ २८ गते नेपाली सेनाको प्रधान कार्यालयलाई अपराधमा मुछिएका सेवारत सेनानी (मेजर)हरूमध्ये एकजनालाई तत्काल निलम्बन गरी अगाडि बढ्न तथा मिलिटरी कोर्ट अफ इन्क्वायरीद्वारा अन्तर्वार्ता लिइएका मानिसका बयान भएका सम्पूर्ण फाइलहरू अदालतमा पेश गर्न आदेश

४३ उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल, नेकपा (माओवादी)द्वारा गरिएका मानवअधिकार दुर्व्यवहार, पृ. ८ ।

४४ Ref. No. 2005-04-19 - incident - Kavre_0111

४५ Human Rights Watch, *Still Waiting for Justice*, p. 30-31 (see footnote 481)

४६ Ref. No. 2004-02-17 - incident - Kavre_0259. यस घटनाबारे अध्याय ७ – यातनामा थप विस्तृत रूपमा चर्चा गरिएको छ ।

४७ अन्यत्र छलफल गरिएभैं, “गलत प्रविधि अपनाई सोधपुछ गरेको” र प्रचलित कानून बमोजिमको प्रक्रिया पूरा नगराई ती तीनजनालाई दोषी पाइएको थियो ।

दियो । केही कागजपत्र २०१० डिसेम्बरमा पेश गरिए तापनि अरू धेरै कागजपत्र अदालतलाई उपलब्ध गराइएन । त्यसबाहेक, नेपाली सेनाले पीडकहरूमध्येका एकजनालाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घको शान्तिस्थापना कार्यमा पनि पठायो । उनलाई सन् २०१० मा फिर्ता बोलाइयो । तर फर्केर आएपछि उनले फेरि नेपाली सेनामा प्रवेश गरे र यो प्रतिवेदन तयार पार्दासम्म उनलाई नेपाल प्रहरीमा बुझाइएको छैन ।

आफ्नै कर्मचारीविरुद्ध अनुसन्धान गर्न प्रहरी अधिकृतहरूलाई गाह्रो पऱ्यो र यो स्थिति खासगरी त्यस अवस्थामा देखापऱ्यो जब उही चेन अफ कमान्डमा रहेका सहकर्मीलगायत आफूभन्दा वरिष्ठ सहकर्मीविरुद्ध लगाइएका गम्भीर आरोपहरूका बारे अनुसन्धान गर्नुपर्ने जिम्मा कनिष्ठ अधिकृतलाई दिइयो^{४८} । अर्को कुरा, थुनासम्बन्धी अभिलेखहरू राम्रोसँग राख्ने नगरिएको र/वा कार्यविधिगत प्रावधानको पालना नगरिएको हुनाले अधिकारीले भनेभन्दा बाहिर गएर थुनुवा भनिने कुनै पनि व्यक्तिको उपस्थितिलाई पुष्टि गर्ने कुनै पनि माध्यम थिएन^{४९} ।

मृत्युका केही घटनामा, उचित पोस्टमोर्टम नगरिकन लासहरूको व्यवस्थापन गरियो । लास परिवारलाई जिम्मा लगाइएको भए पनि, सुरक्षाफौजले परिवारजनहरूलाई पोस्टमोर्टम नगर्न वा उनीहरूको सुपरीवेक्षण मात्र गर्न दबाव दियो^{५०} । पोस्टमोर्टम गरिएको कुरा प्रहरीले उल्लेख गर्‱यो तर पीडितका परिवारले त्यसको प्रति लिन वा हेर्न पाएनन्^{५१} ।

१०.४.७ न्यायपालिका

सर्वोच्च अदालतले मानवअधिकार र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनसँग सम्बन्धित मुद्दामा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्यो । यो कुरा विशेषगरी बन्दीप्रत्यक्षीकरणका निवेदनहरूमा देखियो जसअनुसार अदालतले सम्बद्ध सुरक्षाफौजलाई द्वन्द्वको अवधिमा बन्दीहरूलाई अदालतसमक्ष प्रस्तुत गर्न नियमित रूपमा आदेश गर्‱यो^{५२} । माथि उल्लेख गरिएभैं, २००७ जूनमा, सर्वोच्चले ८३ वटा बन्दीप्रत्यक्षीकरणका रिटलाई लिएर अभुतपूर्व फैसला सुनाउँदै मानवअधिकारका मापदण्डअनुसार बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी आरोपको अनुसन्धान गर्न जाँचबुझ आयोग गठन गर्न सरकारलाई आदेश दियो (जसलाई यो प्रतिवेदन तयार पार्दासम्म स्थापना गरिएको छैन) । सन् २००८ को मईमा पनि सर्वोच्च अदालतले अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दायित्वको पालना गर्न सरकारले गरेको बलको अत्यधिक प्रयोगबाट भएका मानवअधिकार उल्लङ्घनहरूलाई सम्बोधन गर्न विस्तृत कानुनको तर्जुमा गर्नु आवश्यक रहेको भनी महत्वपूर्ण फैसला गर्‱यो^{५३} । बाइस पीडितका परिवारले पुनरावेदन अदालत तथा सर्वोच्च अदालतबाट परमादे शमार्फत् प्रहरीलाई अनुसन्धानमा अगाडि बढ्न लगाउन सहयोग मागे,^{५४} तैपनि अदालतको प्रभावकारिता र स्वतन्त्रताका सम्बन्धमा केही गम्भीर बाधा अवरोधहरू छन्:

- अदालतले दिएका आदेश प्रहरी, सेना तथा नेकपा (माओवादी)ले नमान्नाले न्यायपालिकाको चरम अवमूल्यन भएको छ र यो क्रम जारी छ^{५५} ।
- द्वन्द्वका क्रममा समानान्तर न्याय प्रणाली सञ्चालनमा रहे जसमा प्रत्येक द्वन्द्वरत पक्षले अर्काको अदालतको वैधानिकतालाई अस्वीकार गर्‱यो । माओवादी अदालतहरू सञ्चालनमा रहेको ठाउँमा मान्छेहरू राज्यको न्यायपालिकामा भन्दा “जनअदालत”मा आफ्ना विवादको छिनोफानो गर्न रुचाउँथे वा उनीहरूलाई त्यसो गर्न बाध्य पारिन्थ्यो^{५६} ।

^{४८} Ref. No. 2003-10-13 - incident - Dhanusha _0171 (the Dhanusha Five).

^{४९} हेनुहोस्, जस्तै, उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल, बर्दिया जिल्लामा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित बेपत्ता पार्ने कार्य, २००८ डिसेम्बर, पृ. ४१ र महाराजगन्ज ब्यारेकमा स्वेच्छाचारी थुना, यातना र बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपालको प्रतिवेदन(२००६ मई), पृ. ४६ । See also Ref. No. 2003-09-13 - incident - Kathmandu _1213b.

^{५०} ८५०. Ref. No. 2005-07-03 - incident - Jhapa _1552, 2004-07-11 - incident - Baglung _5835 and 2002-03-01 - incident - Baglung _5968.

^{५१} Ref. No. 2005-10-15 - incident - Morang _1527.

^{५२} Human Rights Watch, *Waiting for Justice*, p. 45 (see footnote 481)

^{५३} Kantipuronline, “SC to govt: Enact law against excessive force,” May 12, 2008, Available at <http://www.kantipuronline.com/kolnews.php?&nid=146782>.

^{५४} Human Rights Watch, *Waiting for Justice*, p. 45 (see footnote 481)

^{५५} *Report of the Special Rapporteur on extrajudicial, summary or arbitrary executions, Ms. Asma Jahangir*, E/CN. 4/2001/9/Add. 2, 9 August 2000; par 39-45; UNDP Access report, p. 47 (see footnote 763).

^{५६} UNDP Access Report, p. 49 (see footnote 763).

- द्वन्द्वका क्रममा जुम्ला, जाजरकोट, अछाम, अर्घाखाँची, म्याग्दी र बारालगायतका जिल्लाहरूमा कतिपय अदालतहरूलाई क्षतिग्रस्त पारियो। अदालतका केही वा सबै अभिलेख पनि नष्ट गरियो^{८५७}।
- बन्दीप्रत्यक्षीकरणका निवेदनहरू पुनरावेदन वा सर्वोच्च अदालतमा दर्ता गर्नुपर्थ्यो, यद्यपि २०६७ फागुन २७ गते बाट, न्याय प्रशासन ऐनमा भएको संशोधनपश्चात् जिल्ला अदालतमा पनि बन्दीप्रत्यक्षीकरणको निवेदन हाल्न सकिने भयो। यस व्यवस्थाले ग्रामीण जनसमुदायद्वारा हालिने यस्ता निवेदनको पहुँचलाई सीमित पायो।
- सन् २००४ देखि, बहुदो मुद्दाको थुप्रोको आलोकमा, अदालतहरूले मुद्दालाई मध्यस्थताका लागि पठाउन थाले^{८५८}। केही मुद्दामा अदालत आफैँले पीडितका परिवारका दावीहरूलाई अस्वीकार गर्‍यो र सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्रद्वारा यसको अनुसन्धान हुनुपर्छ भन्ने प्रहरीको भनाइसँग यसले सहमति जनायो^{८५९}।
- हालैका वर्षहरूमा विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३ को हवाला दिँदै र त्यसपछि गरिएका अन्य राजनीतिक सम्झौताका आधारमा सरकारद्वारा मुद्दा फिर्ता गर्ने प्रवृत्ति बहुदो छ^{८६०}। तत्कालीन मन्त्रिमण्डलले राजनीतिक दलका कार्यकर्ताविरुद्ध दायर गरिएका “राजनीतिक प्रकृति”का ३४९ मुद्दा फिर्ता गर्ने आदेश दिएर यसको पहिलो प्रयोग २००८ अक्टोबरमा गरिएको थियो। त्यसयता, अधिकांश मुद्दा सफलतापूर्वक फिर्ता गरिएका छन्। यसै कारणले गर्दा सरकारी निकायहरूले पटकपटक मुद्दा फिर्ता गर्ने निर्णय गरेका छन्। सन् २००९ अक्टोबरमा, नेकपा (एमाले)को नेतृत्वको सरकारले २४ मुद्दा फिर्ता लियो; सोही वर्षको नोभेम्बरमा नेकपा (एमाले)को सरकारले थप २८२ मुद्दा फिर्ता लियो; र २०१२ मार्चमा एनेकपा (माओवादी) नेतृत्वको सरकारले कम्तीमा ३०० जनाविरुद्ध लगाइएका ३४ वटा मुद्दा फिर्ताका लागि अनुरोध गर्‍यो। यस पटक गरिएका मुद्दा फिर्ता एनेकपा (माओवादी) र संयुक्त लोकतान्त्रिक मधेसी मोर्चाबीच २०११ सेप्टेम्बर मा भएको अर्को राजनीतिक सम्झौताको हिस्सा थियो। मुद्दा फिर्ताका यी सबै उदाहरणमा “राजनीतिक प्रकृति”को स्पष्ट र सही परिभाषा उपलब्ध गराइएको थिएन र अभियुक्तमध्ये धेरैजसोको सरकारका सदस्यहरूसँग राजनीतिक सम्बन्ध भएको देखिन्छ। फिर्ताका लागि सिफारिस गरिएका ठूलो सङ्ख्याका मुद्दाहरू गम्भीर अपराधिक प्रकृतिका छन् र धेरैजसो द्वन्द्वको अवधिभन्दा बाहिर भएका छन्। गम्भीर अन्तर्राष्ट्रिय अपराधहरू भएको भनिएका मुद्दा फिर्ता गर्ने काम अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून तथा मानवअधिकार कानून दुवैको विरुद्धमा हुन्छ।

१०.४.८ प्रमुख जिल्ला अधिकारी

जाहेरी दर्खास्त दर्ता गर्न खोज्दा पीडितका परिवारहरूलाई प्रमुख जिल्ला अधिकारीले दिएका जवाफहरू विभिन्न खालका हुन्थे, केहीले जाहेरी दर्खास्त गर्न मान्दैनथे^{८६१}।

१०.४.९ सरकार तथा मन्त्रालय

अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून/अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनका उल्लङ्घनका आरोपका सम्बन्धमा सरकारले दिएका जवाफहरू सामान्यतः हचुवा खालका छन्। उदाहरणका लागि, बाट्य दबाबलाई भेल्न नसकेर विशेषतः गम्भीर घटनामा स्थापना गरिने जाँचबुझ आयोगलाई लिन सकिन्छ। अनुसन्धानको प्रभावकारी संयन्त्रका रूपमा यस्ता आयोगहरूको प्रयोग गर्नुमा केही त्रुटि रहेका छन्। जाँचबुझ आयोग ऐनअनुसार, आयोगलाई अभियोजनात्मक अधिकार छैन र ऐन त्यस्ता आयोगका सदस्यहरूको दक्षता, स्वतन्त्रता तथा निष्पक्षताबारे मौन छ। त्यसमा साक्षी वा पीडित संरक्षणबारे पनि कुनै प्रावधान

^{८५७} ऐ.।

^{८५८} ऐ.।

^{८५९} Human Rights Watch, *Waiting for Justice*, cases 37, 41-44 and 46-47, in relation to Biratnagar Appellate Court (see footnote 481).

^{८६०} विस्तृत शान्ति सम्झौताको दफा ५.२.७ मा भनिएको छ: “दुवै पक्ष विभिन्न व्यक्तिहरूलाई राजनैतिक कारणले लगाइएका आरोप, दावी, उजुरी र विचाराधीन मुद्दामामिला फिर्ता लिन र थुनामा राखिएका बन्दीहरूको स्थिति तत्कालै सार्वजनिक गरी तुरुन्त रिहा गरिने ग्यारेन्टी गर्दछन्।” फिर्ता लिन भनिएका घटनाहरू स्पष्टतः २०५२ फागुन १ गते र २०६३ मङ्सिर ५ गतेको बीचमा भएको हुनुपर्छ।

^{८६१} Ref. Nos. 2003-12-27 - incident - Kavre_0158, 2005-02-12 - incident - Dadelhdhura_1965, 2004-09-29 - incident - Banke_5164 and 2002-05-30 - incident - Bardiya_5383.

छैनन्^{६२} । ऐनअनुसार जाँचबुझ आयोगका प्रतिवेदनहरू सार्वजनिक गर्नुपर्ने सामान्य प्रावधान भए पनि अधिकांश प्रतिवेदन सार्वजनिक गरिएनन्^{६३} । उदाहरणका लागि, सन् २००७ मा गौरमा भएको २७ माओवादी कार्यकर्ताको हत्याको अनुसन्धान गर्न बनेको जाँचबुझ आयोगको प्रतिवेदन कहिल्यै सार्वजनिक गरिएन । फलस्वरूप त्यससम्बन्धी विषयवस्तु र अनुपरीक्षण सर्वसाधारणका आँखाबाट ओभेलमा पारिएको छ ।

जाँचबुझ आयोगको प्रतिवेदन सार्वजनिक नै हुँदा पनि सिफारिसहरूको कार्यान्वयन भएको पाइँदैन । उदाहरणका लागि, मल्लिक आयोगले पहिलो जनआन्दोलनका सम्बन्धमा देखिएको खराब आचरणको गम्भीरतालाई लिएर १ सय भन्दा बढी अधिकारी र राजनीतिज्ञलाई मुछ्यो तर यो सिफारिसका सम्बन्धमा कुनै पनि कारवाही गरिएन । त्यसैगरी, अर्को उच्चस्तरीय जाँचबुझ आयोग, जसलाई रायमाभी आयोगले चिनिन्छ, त्यसले २०६२/६३ को आन्दोलनका क्रममा भएको भनिएका उल्लङ्घनहरूको अध्ययन गर्‍यो । यसले २ सय २ जना अधिकारी, सुरक्षाफौजका ३१ कर्मचारीलाई गर्ने अभियोजनलगायत, विरुद्ध कारवाहीको सिफारिस गरे तापनि कुनै पनि फौजदारी अभियोजन भएको छैन । तर, सुरक्षाफौजका केही कर्मचारीले अनुशासनात्मक कारवाहीको सामना गर्नुपर्‍यो भनिन्छ^{६४} ।

सन् २००६ को जूनमा गृह मन्त्रालयले एक सदस्यीय “बेपत्ता समिति” गठन गर्‍यो जसका निष्कर्षहरू तत्कालीन प्रतिनिधिसभामा २००६ जुलाईमा प्रस्तुत गरिएको थियो । सुरक्षाफौजद्वारा उपलब्ध गराइएका पुष्टि नभएका जानकारीका आधारमा उक्त समितिका सदस्यले १ सय भन्दा बढी बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूलाई या त “रिहा गरिएको” या “दोहोरो भिडन्तमा मारिएको” भनी निश्चय गरेको कुरा उल्लेख गरे । अहिलेसम्म लेखाजोखा नभएका ६ सय १ जनाका सम्बन्धमा समितिका ती सदस्यले ती सबैको अनुसन्धान गर्नसक्ने आफूसँग क्षमता नभएको निष्कर्ष दिए^{६५} ।

गृह मन्त्रालयको मानवअधिकार सेल एक दुईजना व्यक्तिहरू राखेर बनाइएको एउटा सानो एकाइ हो जसका अरू प्रशासनिक जिम्मेवारीहरू पनि हुन्छन् । ती अधिकारीहरूले अपर्याप्त दर्जा र प्रत्यायोजित अधिकारको अभावका कारण मानवअधिकारका मुद्दाहरूलाई अगाडि बढाउनमा कठिनाइको सामना गर्नुपरेको छ^{६६} ।

परराष्ट्र सम्बन्ध तथा मानवअधिकारसम्बन्धी संसदीय समितिले अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून/अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनसँग सम्बन्धित मुद्दाहरूको बारेमा चर्चा गरेको छ । उदाहरणका लागि, महाराजगन्ज ब्यारेकमा स्वेच्छाचारी थुना, यातना/अभद्र व्यवहार तथा बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपालको प्रतिवेदन सार्वजनिक भएपछि, यस्तो चर्चा भएको थियो । तर, समितिलाई व्यक्तिहरूलाई आफूसमक्ष उपस्थित गराउने र यसका सिफारिसहरूलाई कार्यान्वयन गराउने कानुनी अधिकार छैन । संसदीय राज्य व्यवस्थासमिति (जसले रक्षा तथा गृह मन्त्रालयहरूलाई हेर्दछ) मा पनि यही कुरा लागू हुन्छ^{६७} ।

१०.४.१० द्वन्द्वकालमा माओवादी “न्याय प्रणाली”

इन्टरनेसनल कमिसन अफ जुरिस्टले २००८ फेब्रुअरीको प्रतिवेदन नेपाल: सङ्क्रमणमा न्यायमा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूको प्रावधानलाई दृष्टिगत गर्दै नेपालका १४ जिल्लामा माओवादी न्याय प्रणालीको मूल्याङ्कन गर्‍यो । यद्यपि यसले “जन अदालतहरू” पहुँचयोग्य, छिटो छरितो र कम खर्चालु हुनु जस्ता केही सकारात्मक पक्षहरूको उल्लेख गरे पनि यसले नेकपा (माओवादी)को

६२ वि.सं. २०६४ जेठ १८ को बेपत्ताका घटनासम्बन्धी सर्वोच्च अदालतको फैसलाले जाँचबुझ आयोग ऐनमा कमजोरीहरू भएको कुरालाई आत्मसात गर्‍यो र “विश्वसनीय, सक्षम, निष्पक्ष र पूर्ण रूपमा स्वतन्त्र आयोग”को स्थापनालाई निश्चित गर्न नयाँ कानून बनाउन सरकारलाई आदेश दियो । Human Rights Watch, *Waiting for Justice*, p. 56 (see footnote 481)

६३ OHCHR-Nepal, *One year after CPA Report*, p. 27.

६४ ऐ. ।

६५ OHCHR-Nepal, *Report to the Human Rights Council 2007*, para 48

६६ उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल, नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी बलद्वारा संयुक्त रूपमा आयोजित कार्यशालामा गरिएका टिप्पणी: सार्वजनिक विरोध कार्यक्रमहरूमा कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूको भूमिका तथा जिम्मेवारीसम्बन्धी कार्यशाला, गोदावरी रिसोर्ट, २०६५ चैत ४-७ ।

६७ संसदीय नियमहरू (२००८), प्रकरण ११५ ।

न्याय प्रणाली पुर्पक्षपूर्व, सुनुवाइका बेला, पुर्पक्षमा र पुर्पक्षपछिका चरणहरूमा स्वच्छ पुर्पक्षका आधारभूत मापदण्डहरू पूरा गर्न विफल भएको पायो^{६६}। अझ विशिष्ट रूपमा भन्ने हो भने इन्टरनेसनल कमिसन अफ जुरिस्टले देहायका कुरा पायो:

- सन् २००३ मा लागु गरिएको माओवादी “सार्वजनिक कानुनी संहिता”मा अनुसन्धान, पुर्पक्ष र सुनुवाइका कार्यविधिहरूको उल्लेख नहुनु;
- “न्यायाधीशहरू”को योग्यता वा छनोटका लागि कुनै पनि औपचारिक मापदण्ड नहुनु;
- अधिकांश कारवाहीमा प्रतिवादी वकिलको उपस्थिति नहुनु;
- न्याय प्रणाली लागु गर्ने क्रममा एकरूपताको अभाव;
- निम्नस्तरको घटना व्यवस्थापन र अदालतद्वारा राखिने औपचारिक अभिलेखको अभाव;
- कुनकुन अवस्थामा पुनरावेदन गर्न पाउने भन्नेबारे लिखित कार्यविधिहरू नहुनु;
- उजुरी गर्नेको पक्षमा आम रूपमा देखिएको पक्षपात, खासगरी उनीहरूको नेकपा (माओवादी)सँग आबद्धता भएमा वा “जनअदालत”मा पहिलोपटक उसैले त्यो मुद्दा ल्याएको हुनाले;
- साक्षी र अभियुक्तको चरित्रका बारेमा प्रमाण दिन पाउने चलन;
- प्रमाण दिनुअघि साक्षीले कुनै पनि प्रकारको शपथ लिनु नपर्ने;
- न्यायाधीशले अभियुक्तलाई थप्पड हान्ने वा डरत्रास देखाउने कामलाई स्वीकार्ने; र^{६७}
- कहिलेकाहीँ यातनासरह हुने थुनाको निम्नस्तरको अवस्था^{६८}।

त्यसबाहेक, “सार्वजनिक कानुनी संहिता”ले सजायको रूपमा मृत्युदण्ड वा कुटपिटको व्यवस्था नगरे तापनि यस्ता सजाय दिएका घटनाहरू पनि आएका थिए^{६९}। सन् २००६ को मई र जूनमा उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपालले मध्यमाञ्चल क्षेत्रमा “जनअदालत”को कारवाहीपछि आठजनाको हत्या गरेको अभिलेख राख्यो। यी हत्या प्रत्यक्ष रूपमा माओवादीद्वारा गरिएका थिए वा तिनका कार्यकर्ताहरूले गाउँलेहरूलाई उकासेको हुनाले अप्रत्यक्ष रूपमा उनीहरूलाई यो आरोप लगाइएको थियो^{७०}।

१०.४.११ आन्तरिक कारवाहीका समस्या

क) सुरक्षाफौज

सैनिक ऐन, २०६३ अन्तर्गत स्पेसल कोर्ट मार्शलद्वारा व्यवस्था गरिएको अवस्थामा बाहेक कोर्ट मार्शलमा नागरिक संलग्नताको प्रावधान छैन।

कार्यरथी उपरथीले विभिन्न भूमिकामा रहेर काम गर्दछन्, जसले सम्भाव्य स्वार्थको द्वन्द्वका सम्बन्धमा चिन्ताहरू उठाउँछन्। उदाहरणका लागि, कार्यरथी उपरथीले सैनिक एकाइबाट प्रधानसेनापतिकहाँ मुद्दाहरू पठाउँछन् र कमिसन अफ इन्क्वायरीले कुनै अनुसन्धान गर्नुपर्ने भए त्यसबारे सल्लाह दिन्छन्। कार्यरथी उपरथीले कोर्ट मार्शलका अध्यक्षलाई ती मुद्दाबारे अभियोजन गर्ने वा नगर्ने तथा “कानुन तथा न्याय”का विषयवस्तुका सम्बन्धमा सल्लाह प्रदान गर्दछन्। उनले अदालतका लागि प्रशासकको भूमिका खेल्छन्, अनुरोध भई आएमा अभियुक्तको प्रतिरक्षा गर्छन् र सजाय/निर्णयको कार्यान्वयन गराउँछन्।

^{६६} इन्टरनेसनल कमिसन अफ जुरिस्ट, नेपाल: सङ्क्रमणमा न्याय, पृ. १।

^{६७} ऐ. पृ. ९-१२।

^{६८} ऐ. थुने औपचारिक ठाउँहरू थिएनन् र अपहरित व्यक्तिहरूलाई निजी घरहरूमा राखिन्थ्यो। उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपाल, नेकपा (माओवादी)द्वारा भएका मानवअधिकार दुर्व्यवहार: सरोकारहरूको सारसङ्क्षेप, सेप्टेम्बर २००६, पृ. ४। Available from: <http://nepal.ohchr.org/en/index.html>; UNDP Access Report, p. 30 (see footnote 763).

^{६९} For example, Ref. No. 2001-07-00 - incident - Kalikot_5484 (“‘मृत्युदण्ड दिइएका’ र ‘हत्या गरिएका’ थाहा पाइएका व्यक्तिहरूमध्ये कालिकोट जिल्ला सिउना गाविस-२ की भद्रा सञ्ज्याल थिइन्। उनलाई प्रहरीलाई सुराकी गरेकोमा ‘जनअदालत’द्वारा दोषी पाइएपछि २००१ को मध्य जुलाईपछि उनलाई मारिएको थियो। उक्त निर्णयको घोषणा गर्दै गाउँमा सूचना टाँस गरिएको थियो।”) (Original Source: Amnesty International). See also UNDP Access Report, p. 30 (see footnote 763).

^{७०} नेपालमा प्राविधिक सहयोगलगायत मानवअधिकारको स्थिति र आफ्नो कार्यालयका गतिविधिसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयको प्रतिवेदन, A/60/359 (16 September 2005), paras 32-33.

प्रक्रिया पारदर्शी छ । सन् २००६ सम्म, कोर्ट मार्शलका कारवाहीहरू कानूनद्वारा नै बन्द कोठामा गरिन्थे । सैनिक ऐन, २०६३ कार्यान्वयनमा आएपछि पनि सुनुवाइहरू अझै पनि गोप्य रूपमा गरिन्छन् । स्पेशल कोर्ट मार्शलका कारवाही भएमात्र तिनलाई खुला गरिन्छ । द्वन्द्वको अन्त्य भएपछि देखिएको एउटा सुधार के हो भने कोर्ट मार्शलका फैसलाहरू सैनिक आदेशका रूपमा प्रकाशित हुन्छन् तथा केही सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाहरू भए ती नेपाली सेनाका प्रकाशनहरूमा प्रकाशित गरिन्छन्^{६३} ।

कोर्ट मार्शल जस्तो नभएर, प्रहरी स्पेशल कोर्ट तथा सशस्त्र प्रहरी स्पेशल कोर्टमा न्याय सेवाका एक सदस्य रहन्छन् । अदालतमा एक वरिष्ठ अधिकारी पनि हुन्छन्^{६४} । तर, ती व्यक्तिहरू विचाराधीन विषयवस्तुदेखि स्वतन्त्र हुनुपर्छ भन्ने व्यवस्था छैन, ^{६५} न त कुनै स्वतन्त्र अभियोक्ता हुनुपर्ने नै जरुरी छ । यी कारवाही अनुमति लिएर सर्वसाधारणका लागि खुला छन् ।

ख) नेकपा (माओवादी)

नेकपा (माओवादी)का आन्तरिक कारवाहीहरू सार्वजनिक नगरिएको हुनाले यसले आफ्ना कार्यकर्ता, कमान्डर र राजनीतिक नेताहरूलाई तिनका गम्भीर खराब आचरणका लागि कतिसम्म अनुसन्धान गरी सजाय गर्‍यो भन्ने कुरा सामान्यतः अस्पष्ट छ । नेकपा (माओवादी)का सदस्यहरूलाई अनुशासनको कारवाही गरिएको ठाउँमा पनि उच्चायुक्तको कार्यालयले त्यस्तो निर्णय निम्त्याउने अनुसन्धान वा कारवाहीका विवरणहरू प्राप्त गर्न सकेको छैन^{६६} ।

पीडकहरूविरुद्ध कारवाही गरिएको जानकारी सार्वजनिक गरिएको अवस्थामा, दिइएको सजाय अपराधको गम्भीरतासँग समानुपातिक थिएन । उदाहरणका लागि, नेकपा (माओवादी)का कार्यकर्ताहरूले ३६ जना सर्वसाधारण तथा तीन सिपाहीको ज्यान लिने गरी र ७२ जना घाइते हुनेगरी गराएको माडी बस विस्फोटनमा संलग्न व्यक्तिहरूले केवल दुईदेखि तीन महिनाको “सुधारात्मक सजाय” पाए^{६७} ।

६३ मानवअधिकार वर्षपुस्तक, मानवअधिकार निर्देशनालय, नेपाली सेना, २००८, पृ. १७ ।

६४ सशस्त्र प्रहरी बलका डीआईजी र माथि उल्लिखित कर्मचारीका वरिष्ठ अधिकारी विशेष प्रहरी अदालतमा ।

६५ Armed Police Force Act, Chapter 8, para28 (3); Special Court Act, 2002, Chapter 2.

६६ नेकपा (माओवादी)द्वारा भएका मानवअधिकार दुर्व्यवहार, सरोकारहरूको सारसङ्क्षेप, सेप्टेम्बर २००६, पृ. ८ । Available from: <http://nepal.ohchr.org/en/index.html>
६७ ऐ. ।

अध्याय ११ – सिफारिस

११.१ सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगहरू (स्थापना भएपछि)लाई

११.१.१ सामान्य

- आयोगहरूको काम तथा कार्यादेशका सम्बन्धमा क्षेत्राधिकार र सहकार्यका विषयमा प्रमुख मुद्दाहरूबारे छलफल र निर्णय गर्न विभिन्न संस्था तथा सङ्गठनका प्रमुखहरूको गोलमेच सम्मेलन गर्ने । यस्तो सम्मेलनमा प्रहरी, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग र राष्ट्रिय महिला आयोग सहभागी हुनुपर्छ ।
- दुईवटा सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगबीच हुने सहयोगबारे स्पष्ट मापदण्ड तयार गर्ने । त्यस्तै, प्रत्येक आयोगको महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, नेपाल प्रहरी, राष्ट्रिय मानवअधिकारवादी संस्थाहरू र अदालतसँगको सम्बन्धका बारे पनि त्यस्ता सहयोगसम्बन्धी मापदण्डहरू तयार गर्ने ।
- यो प्रतिवेदन र सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डारलाई आफ्नो कामबारे योजना तयार गर्न तथा अध्ययनविधिमा सघाउन प्रयोग गर्ने । संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय यस प्रयोजनका लागि आफ्नो विज्ञता तथा अनुभव बाँड्न तयार छ ।
- साक्षी संरक्षणका मुद्दाहरूले अन्यथा माग नगरेसम्म सार्वजनिक सुनुवाइ गर्ने ।
- प्रभावकारी साक्षी संरक्षण गर्ने ।
- अभिलेख भण्डारमा भएका कथित उल्लङ्घनहरूको अनुसन्धान गर्ने ।
- महिला, बालबालिका, गैरकानुनी हत्या, बेपत्ता पार्ने कार्य, यातना तथा यौन हिंसा जस्ता विशिष्ट विषयमा परामर्श, अनुसन्धान तथा सार्वजनिक सुनुवाइ गर्ने ।
- नेपालका दुर्गम तथा ग्रामीण क्षेत्रलगायत सबै भागमा बैठक तथा सुनुवाइहरू गर्ने जसले गर्दा सबैलाई संलग्न गर्न सकियोस् ।
- मूलतः प्रशासनिक कार्यभार भएको तर सबै जिल्लामा बैठक तथा सुनुवाइ गर्न पाउने कार्यादेशसहितका सम्पर्क कार्यालयहरू स्थापना गर्ने ।
- आयोगहरूको स्थापनाका लागि सकेसम्म चाँडो जानकारीको प्रचारप्रसार तथा सङ्कलनका लागि सञ्जालको थालनी गर्ने ।
- आयोगलाई सल्लाह दिन युद्ध अपराध तथा मानवताविरोधी अपराधहरूको अनुसन्धानमा अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव भएको अनुसन्धानकर्तालाई नियुक्ति गर्ने ।
- भौगोलिक, संस्थागत वा विषयगत लक्ष्यलगायत थप अनुसन्धानका लागि अतिरिक्त प्रवृत्ति तथा विशिष्ट क्षेत्रहरूको पहिचान गर्न अभिलेख भण्डारमा भएका जानकारीको प्रयोग गर्ने । विशिष्ट रूपमा भन्ने हो भने गैरकानुनी हत्या, बेपत्ता पार्ने कार्य, यौन हिंसा र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको अन्य कुनै पनि गम्भीर उल्लङ्घन वास्तवमै व्यापक र योजनाबद्ध थियो कि थिएन र थियो भने मानवताविरुद्धका अपराधहरूलाई प्रमाणित गर्न सकिन्छ कि सकिदैन भन्ने कुराको अध्ययन गर्ने ।
- सरकारलाई जाँचबुझ आयोगका सबै प्रकाशित तथा अप्रकाशित प्रतिवेदन एवं दृष्टिकोणका क्रममा भएका अन्य अनुसन्धानका परिणामहरू निकाल्न लगाउने ।

- सुरक्षाफौज र नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)का सबै तहका कर्मचारीलाई बोलाउने तथा बयान दिन लगाउने कुरा निश्चित गर्ने ।
- घटनाहरूको अध्ययन गर्दा द्वन्द्वका बेला कमान्ड जिम्मेवारीमा रहेका व्यक्तिहरूसम्बन्धी पर्याप्त जानकारी सङ्कलन गर्ने कुरा निश्चित गर्ने ।
- भुटा बयानका अनेकौं आरोपहरू तथा दबावमा आएर दिइएका बयानहरूलाई दृष्टिगत गर्दै आरोपित पीडकद्वारा प्रस्तुत हस्ताक्षर गरिएका साविती तथा साक्षीका बयानहरूको मसिनोगरी अध्ययन गर्ने ।
- छुट्टाछुट्टै घटनाको अध्ययन गर्दा, मानवताविरुद्धको अपराध तथा युद्ध अपराधहरू प्रमाणित भएको अवस्थाले पार्ने बृहत्तर कानुनी प्रभावहरूलाई ध्यानमा राख्ने ।
- सार्वजनिक भण्डारणको व्यवस्था गर्ने र द्वन्द्वसँग सम्बद्ध थप जानकारी सङ्कलन गर्ने माध्यमलाई कायम राख्न ।
- अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको मागबमोजिम, निम्नलिखित कार्य गरेर “प्रभावकारी न्यायिक उपचार” उपलब्ध गराउने:
 - यस प्रतिवेदनमा दिइएका विश्वसनीय आरोपहरूको अनुसन्धान गरेर,
 - पीडकहरू उल्लङ्घनमा स्वयं प्रत्यक्ष रूपमा सहभागी बनेका छन् वा उल्लङ्घनका समयमा उनीहरू कमान्ड जिम्मेवारीमा रहेका कारण जिम्मेवार भएको आशङ्का छ भने त्यस्ता शङ्कास्पद पीडकहरूलाई अभियोजन गरेर,
 - पीडितहरूलाई परिपूरण उपलब्ध गराएर ।

११.१.२ विषयगत

सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगहरू (वा अन्य सक्षम न्यायिक निकायहरू)लाई देहायका कार्य गर्न सिफारिस गरिन्छ:

क) गैरकानुनी हत्या

- द्वन्द्वका क्रममा भएका गैरकानुनी हत्याका सबै आरोपको पूर्ण अनुसन्धान निश्चित गर्ने ।
- सन् १९९६ र १९९९ का बीच रुकुम, रोल्पा र जाजरकोट जिल्लामा पहिले भएका हत्याहरूलाई विशेष ध्यान दिने ।
- राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगका सिफारिसहरू र द्वन्द्वका बेला भएका गैरकानुनी हत्यासम्बन्धी आरोप लागेका मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले गरेका फैसलाहरूको पूर्ण कार्यान्वयन निश्चित गर्ने ।
- हत्या र अन्य उल्लङ्घनहरूबीचको सम्बन्धको थप विश्लेषण गर्ने ।
- गैरकानुनी हत्याको आदेश दिने, त्यसलाई साथ दिने, सहयोग गर्ने, त्यसको पक्षमा काम गर्ने र त्यसमा सहमति जनाउने नीति, वा त्यसका लागि प्रयोग गरिएका माध्यम तथा विधिहरूको समीक्षा गर्ने ।
- सम्बद्ध कानून र गैरकानुनी हत्याका बीचको सम्बन्धको विश्लेषण गर्ने, विशेषगरी आतङ्ककारी तथा विध्वंशात्मक गतिविधि (नियन्त्रण र सजाय) अध्यादेश (टाडो), आतङ्ककारी तथा विध्वंशात्मक गतिविधि (नियन्त्रण र सजाय) ऐन (टाडा) र सार्वजनिक सुरक्षा ऐनको बीचको सम्बन्धबारे ।

ख) बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य

- द्वन्द्वको सुरुतिर, जुनबेला सबुद प्रमाण कम थिए, भएका घटनाहरूलाई सम्बोधन गर्न रणनीति तयार पार्ने ।
- बेपत्ता व्यक्तिहरूसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय आयोग वा बेपत्ता व्यक्तिहरूको अनुसन्धान तथा शवहरूको पहिचानसम्बन्धी विज्ञता भएको त्यस्तै कुनै निकायको विज्ञताबाट सल्लाह लिने ।
- स्थलगत अनुसन्धान थाल्नुअघि विद्यमान तथ्याङ्क, सबुद प्रमाण तथा बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूको सूचीका बारे होसियारीपूर्वक मूल्याङ्कन गरी त्यसको उपयोग गर्ने ।

ग) यातना

- अन्यत्रका न्यायाधिकरणले पाएका उस्तैखाले निष्कर्षअनुसार सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी संयन्त्रहरूले आफैँमा यातना भएको ठानिएका व्यवहारका सूची सङ्कलन गर्ने । यातना तथा अन्य अभद्र व्यवहारका वस्तुगत र आत्मगत तत्वहरू पूरा भएका छन् कि छैनन् भन्ने थाहा पाउन पीडितहरूलाई सोधिने स्तरीय प्रश्नहरूको सूची पनि तयार पार्ने (पीडितलाई उनीहरूसँग गरिएको व्यवहार यातना हो भनेजस्तो गरेर चित्रण गर्न लगाउनबाट बच्ने, बरु उनीहरूले वास्तवमा कस्तो व्यवहारको अनुभव गरेका थिए भन्ने कुराको विवरण लिने) ।
- कुनै पनि पीडित वा आरोपहरूसँग सम्बन्धित साक्षीको संरक्षण र मानवोचित तथा पीडितमुखी व्यवहारमाथि होसियारीपूर्वक विचार गर्ने । अगाडि आएर बोल्ल हिम्मत गर्ने व्यक्तिहरूलाई पुनः मानसिक आघात दिने र/वा पीडित बनाउने कार्यबाट बच्नैपर्छ ।
- यातना तथा अन्य अभद्र व्यवहारका शारीरिक तथा मनोवैज्ञानिक पक्षका सम्बन्धमा उचित रूपमा पेशागत विज्ञता भएका योग्य व्यक्तिहरूको उपस्थिति निश्चित गर्ने । यातनाविरुद्ध समिति र यातनासम्बन्धी विशेष प्रतिवेदक, खासगरी सन् २००६ को उनको नेपाल भ्रमणको आलोकमा, जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय विज्ञहरूको सल्लाहबाट लाभ लिने ।
- उल्लङ्घनबाट पुरुष र महिला, वयस्क तथा बालबालिकामाथि पर्ने भिन्नाभिन्नै प्रभावलाई ध्यानमा राख्ने ।

घ) स्वेच्छाचारी थुना

- द्वन्द्वका बेला भएका स्वेच्छाचारी थुनाका आरोपहरूको पूर्ण अनुसन्धान निश्चित गर्ने र पीडित तथा तिनका परिवारलाई पर्याप्त क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउनुने ।
- सार्वजनिक सुरक्षा ऐनलाई नेपालका मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूअनुसार समीक्षा र संशोधन गर्ने ।
- राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगका सिफारिस तथा द्वन्द्वका क्रममा भएका स्वेच्छाचारी थुनाका घटनासँग सम्बन्धित सर्वोच्च अदालतका फैसलाहरूको पूर्ण कार्यान्वयन निश्चित गर्ने ।

ङ) यौन हिंसा

- सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगहरूले द्वन्द्वका क्रममा गरिएका यौन अपराधसम्बन्धी सत्यतथ्यको खोजी गरी त्यसलाई लिपिवद्ध गर्ने प्रक्रिया स्थापना गर्नुपर्छ । यसका लागि यौन हिंसाका पीडितहरूसँग काम गरेको अनुभव भएका कुशल महिला कर्मचारीलाई उपयुक्त हिसाबले भर्ना गर्नुपर्छ र पीडित तथा साक्षीलाई संरक्षण गर्ने उपयुक्त उपायहरूलाई समावेश गर्ने तथ्याङ्कको व्यवस्थित समाधान निश्चित गर्नुपर्छ ।
- जानकारी सङ्कलन गर्नुअघि यौन तथा लैङ्गिक हिंसाका पीडित तथा त्यस्तो हिंसा भोगेकाहरूका लागि एकीकृत सहायता संयन्त्रहरूको विकास गरिनुपर्छ । त्यसमा स्वास्थ्य सेवा, मनोसामाजिक टेवा, कानुनी सल्लाह तथा सहायता, सुरक्षित गृह, आकस्मिक कोष र सशक्त सामुदायिक संरक्षण संयन्त्र जस्ता राज्यले दिने सामाजिक सेवा हुनुपर्छ ।
- संयुक्त राष्ट्रसङ्घ सुरक्षा प्रस्ताव १३२५ र १८२० सम्बन्धी कार्ययोजनालाई सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगहरूले ध्यानमा लिनुपर्छ ।
- यौन हिंसा गरेको आरोप लागेका सैनिक कर्मचारीको नामसहितको रजिस्टर तयार पारेर राख्नुपर्छ जसले गर्दा उनीहरूलाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घका महासचिवको यौन दुर्व्यवहारविरुद्ध शून्य सहनशीलताको नीतिअनुसार शान्ति स्थापना गर्ने कर्तव्यबाट अलग्याउन सकियोस् ।

च) कानुनी

- अनुसन्धानकर्ता तथा आन्तरिक सशस्त्र द्वन्द्वमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनको प्रयोगमा अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव सँगालेका कानुनी सल्लाहकारहरूलाई आयोगको कर्मचारीको रूपमा समावेश गरिनुपर्छ ।
- आयोगका सदस्य तथा तिनका कर्मचारीहरूले विशिष्ट मुद्दामा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनको प्रयोगका सम्बन्धमा जानकारी तथा तालिम लिने अवसरको उपयोग गर्नुपर्छ ।
- आयोगका सदस्यहरूले पुस्तक, सामग्री तथा विधिशास्त्रलगायत अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनी सिद्धान्तहरू, खासगरी गैरअन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वसम्बन्धी उपलब्ध स्रोतहरू र अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालत (आईसीसी)को कोर्ट म्याट्रिक्सको उपयोग गर्नुपर्छ ।
- साभ्का धारा ३ का प्रतिबन्धहरू लागु हुनेगरी माओवादी विद्रोहले गैरअन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वको हैसियत प्राप्त गर्‍यो कि गरेन र गर्‍यो भने कुन बिन्दुमा गर्‍यो भन्ने कुरा आयोगले पत्ता लगाउनुपर्छ ।

११.२ प्रधानमन्त्रीको कार्यालय र गृह मन्त्रालयलाई

- अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको पालना हुनेगरी अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र मानवअधिकार कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनका पीडकहरू, खासगरी यी उल्लङ्घनमा सबभन्दा ठूलो जिम्मेवारी वहन गर्नेहरूले आममाफी वा क्षमादानबाट फाइदा उठाउन नपाऊन् भन्ने कुरा निश्चित गर्ने ।
- द्वन्द्वको क्रममा भएको भनिएका गम्भीर अपराधहरूको अनुसन्धान गर्न गठित सरकारी आयोगका विगतका प्रतिवेदनहरूको पहिचान गरी सर्वसाधारण तथा सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगहरूलाई उपलब्ध गराउने ।
- सुरक्षाफौजका सबै कर्मचारीलाई संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शान्ति स्थापना कार्यमा मनोनीत वा बढुवा गर्नुअघि उनीहरूको कठोर मूल्याङ्कन निश्चित गर्न उपायहरू अवलम्बन गर्ने ।
- नेपाल प्रहरीले द्वन्द्वसँग सम्बन्धित सबै जाहेरी दर्खास्त कानूनबमोजिम दर्ता गर्नुपर्छ भनी उनीहरूलाई स्पष्ट निर्देशन दिने ।
- गम्भीर अपराधको आरोप लागेका द्वन्द्वसँग सम्बन्धित मुद्दाहरू फिर्ता गर्ने सबै निर्णय रद्द गर्ने ।
- दोहोरो क्षेत्राधिकार तथा त्यस्तैखाले मुद्दाहरूलाई हेर्न सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगहरूसँग सम्पर्क कार्यालय खडा गर्ने ।

११.३ सरकार र शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयलाई

- राजनीतिक दबावबाट मुक्त तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारसम्बन्धी मापदण्डको पालना हुनेगरी स्वतन्त्र सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगहरूको स्थापना गर्ने ।
- जनसमुदाय, विशेषतः पीडितहरूसँगको परामर्शपश्चात् आयुक्त तथा कर्मचारीको स्वच्छ र पारदर्शी छनोटलगायत सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगहरूको स्थापना गर्न सबै आवश्यक कदम चाल्ने ।
- अदालतबाट गरिने मुद्दा फिर्ताले सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगहरूको त्यस्ता मुद्दा अध्ययन गर्ने तिनको अधिकारलाई असर गर्ने छैन भन्ने कुरा निश्चित गर्ने ।
- सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी प्रत्येक आयोगका लागि प्रभावकारी साक्षी तथा पीडित संरक्षण संयन्त्रहरूको स्थापना गरिने कुरा निश्चित गर्ने ।

- सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगको स्थापना गर्ने सबै कदमले विभिन्न लैङ्गिक दृष्टिकोणलाई सम्मान तथा समावेश गर्ने कुरा निश्चित गर्ने ।
- शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको द्वन्द्वपीडित सहायता कार्यक्रममा यौन हिंसाका पीडितहरूलाई गरिने सहायता पनि संलग्न गर्नुपर्छ ।
- अन्तर्राष्ट्रिय मानअधिकार कानूनको घोर उल्लङ्घन र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनका पीडितहरूका निमित्त न्यायिक उपचार तथा परिपूरणको अधिकारसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त र मार्गनिर्देशनबमोजिम परिपूरणका योजनाहरू तयार पार्ने^{८७} ।

११.४ रक्षा मन्त्रालयलाई

- प्रहरीद्वारा गरिएका कुनै पनि अनुसन्धान तथा भावी सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी संयन्त्रलगायत न्यायिक अधिकारीद्वारा गरिएका कारवाहीमा पूर्ण रूपमा सहयोग गर्ने ।
- सेनाका बारेमा आएका उजुरीसँग सम्बन्धित प्राप्त सबै जानकारी – यस्ता उजुरीका फलस्वरूप गरिएको कुनै पनि कारवाहीको प्रकृति, सङ्ख्या र त्यसको परिणामलगायत – सार्वजनिक गर्ने ।

११.५ संविधानसभाका सदस्यहरूलाई

- सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगहरूको निर्माणका लागि आवश्यक कानूनको तर्जुमा गर्ने र अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूको पूर्ण रूपमा पालना हुनेगरी कार्यादेश उपलब्ध गराउने । यो सबै कुरा नागरिक समाज तथा सम्पूर्ण जनता नै संलग्न भएको परामर्शको प्रक्रियामार्फत हुनुपर्दछ ।
- अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका गम्भीर उल्लङ्घनमाथि नेपालका अदालतहरूको क्षेत्राधिकारलाई स्वीकार गर्ने (वा अन्य तरिकाले दिने) कानून पारित गर्ने ।
- यातनाविरुद्धको महासन्धि (क्याट)अनुसार नेपाली फौजदारी कानूनमा यातनालाई परिभाषा गर्ने । अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको यो आदेशात्मक मान्यताको उल्लङ्घनका सम्बन्धमा, एउटै मुद्दामा कसैलाई पनि दुईपटक मुद्दा चलाईदैन भन्ने सिद्धान्तको असमझदारीबाट कारवाही रोकिन नहुने कुरा निश्चित गर्ने ।
- स्पष्टतालाई निश्चित गर्ने प्रयोजनका लागि संविधानको संशोधन गरिनुपर्छ जसले गर्दा भूतलक्षी नहुने सिद्धान्तहरूले युद्ध अपराध, मानवताविरुद्धका अपराध, जातिहत्या र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून तथा मानवअधिकार कानूनका अन्य गम्भीर उल्लङ्घनहरूका लागि गरिने अभियोजनको विरोधमा काम गर्न नसक्न् ।
- बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबाट सबै व्यक्तिको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिअनुसार नेपाली फौजदारी संहितामा बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अपराधको रूपमा परिभाषा गर्ने ।

११.६ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई

- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगहरूका बीचमा काम गर्नेगरी एउटा सम्पर्क कार्यालयको स्थापना गर्ने ।
- विशेष अभियोक्ताको नेतृत्वमा एउटा विशेष अनुसन्धान तथा अभियोजन एकाइको स्थापना गर्ने । यी विशेष अभियोक्तालाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा रही काम गर्ने स्वायत्तता हुनुपर्छ र यस एकाइमा द्वन्द्वसँग सम्बन्धित कथित गम्भीर अपराधहरूको शीघ्र तथा पूर्ण अनुसन्धान गर्नसक्ने दक्ष, निष्पक्ष र तालिमप्राप्त कर्मचारी हुनुपर्छ ।

^{८७} संयुक्त राष्ट्रसङ्घ प्रस्ताव ६०/१४७ मा के व्यवस्था गरिएको छ भने राष्ट्रिय कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअनुसार प्रत्येक छुट्टाछुट्टै घटनाका परिस्थितिलाई ध्यानमा राखेर र उल्लङ्घनको गम्भीरतासँग समानुपातिक हुनेगरी पीडितहरूलाई पूर्ण तथा प्रभावकारी परिपूरण उपलब्ध गराइनुपर्छ जसमा प्रत्यवस्थापन, क्षतिपूर्ति, पुनर्स्थापना, सन्तुष्टि तथा नदोहोरिने कुराको प्रत्याभूति पर्दछन् ।

- मानवताविरुद्धको अपराध वा युद्ध अपराधका तत्वहरूको आलोकमा स्वतन्त्र रूपले वा सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगमार्फत प्राप्त जानकारीको विश्लेषण गर्ने ।

११.७ न्यायपालिकालाई

- परमादेशका रिट जारी गर्नेलगायतका कार्यमार्फत प्रहरीले जाहेरी दर्खास्त दर्ता गरी अनुसन्धान गर्नुपर्ने आफ्ना जिम्मेवारीको पालना गर्नेगरी निगरानीलाई जारी राख्ने ।
- गैरकानुनी हत्याका प्रवृत्ति र सम्भाव्य मानवताविरुद्धका अपराध तथा युद्ध अपराधको रूपमा तिनका बृहत्तर कानुनी प्रभावहरूको अध्ययन गर्ने ।
- अदालत र सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगहरूका बीचमा सहयोगका स्पष्ट विधि र माध्यमहरूको विकास गर्ने ।

११.८ नेपाल प्रहरी कमान्डलाई

- द्वन्द्वका क्रममा भएका गम्भीर अपराधका आरोपहरूका सम्बन्धमा शीघ्र, पूर्ण र निष्पक्ष अनुसन्धान गर्ने ।
- प्रहरी अधिकारी संलग्न भएका आरोपहरूका सम्बन्धमा:
 - कथित पीडकहरूको चेन अफ कमान्डभन्दा बाहिर रहेका अधिकृतहरूद्वारा अनुसन्धान गरिनुपर्छ ।
 - स्वतन्त्र तथा निष्पक्ष अनुसन्धान पूरा नभएसम्म कसैको मृत्यु हुनेगरी गैरकानुनी शक्तिको प्रयोगमा मुछिएका व्यक्तिहरूविरुद्ध सेवाबाट निलम्बन जस्ता तत्काल विभागीय कारवाही गर्ने ।
- आन्तरिक विभागीय अनुशासनात्मक कार्यविधिहरू पारदर्शी भएको कुरा निश्चित गर्ने ।
- कागजपत्रको जालसाजी तथा साक्षीलाई डरत्रास देखाउने जस्ता चालु अनुसन्धानमा गरिएका हस्तक्षेपलगायत गैरन्यायिक हत्यासँग सम्बन्धित प्रहरी कार्यविधिहरूको उल्लङ्घन गर्ने विरुद्ध गरिएको आन्तरिक अनुशासनात्मक कारवाहीलाई सार्वजनिक गर्ने कुरा निश्चित गर्ने ।

११.९ नेपाली सेना तथा सशस्त्र प्रहरी बल कमान्डलाई

- सबै दर्जाका कर्मचारीको सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी संयन्त्रहरूलाई पूर्ण सहयोग गर्ने र सबै सम्बद्ध दस्तावेज उनीहरूलाई उपलब्ध गराउने कुरा निश्चित गर्ने ।
- अनुसन्धानका क्रममा नेपाल प्रहरीलाई कर्मचारी उपलब्ध समेत गराएर आरोपित गैरकानुनी हत्यासम्बन्धी प्रहरीको अनुसन्धानमा सहयोग गर्ने ।
- सम्भाव्य चिहान तथा लास भएका ठाउँहरूको पहिचान गर्नमा सहायता गर्ने ।
- द्वन्द्वसँग सम्बन्धित गैरकानुनी हत्यामा संलग्न भएको आरोप लागेका विरुद्ध गरिएका कोर्ट मार्शल तथा अन्य अनुशासनात्मक कारवाहीका परिणामहरू सार्वजनिक गर्ने ।
- संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शान्ति स्थापना कारवाहीमा जाने सैनिक कर्मचारीको छनोट विधि तथा भाग लिनबाट रोकिएकाहरूको नाम सार्वजनिक गर्न ।
- द्वन्द्वसँग सम्बन्धित गम्भीर अपराधमा मुछिएका हुनसक्ने सदस्यहरूलाई स्वतन्त्र तथा निष्पक्ष अनुसन्धानले उनीहरूलाई आरोपहरूबाट सफाइ नदिएसम्म तत्काल निलम्बन गर्ने ।

११.१० माओवादी नेतृत्वलाई

- यस प्रक्रियामा सहयोग गर्न दस्तावेज तथा सबै दर्जाका कर्मचारी उपलब्धसमेत गराएर सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगहरू तथा न्यायिक निकायहरूलाई पूर्णरूपमा सहयोग गर्ने ।
- द्वन्द्वसँग सम्बन्धित आरोपित गम्भीर अपराधहरूका सम्बन्धमा प्रहरीको अनुसन्धानमा सहयोग गर्ने ।
- सम्भाव्य चिहान तथा लास भएका ठाउँहरूको पहिचान गर्नमा सहायता गर्न ।
- द्वन्द्वसँग सम्बन्धित गम्भीर अपराधका आरोपित पीडकहरूविरुद्ध गरिएका आन्तरिक कारबाहीलाई सार्वजनिक गर्ने ।
- “जनन्याय प्रणाली”द्वारा निर्णय गरिएका घटनाहरूको सबै उपलब्ध अभिलेख सार्वजनिक गर्ने ।

११.११ राजनीतिक दलका नेतृत्वलाई

- प्रहरी, अभियोक्ता तथा न्यायालयले गरेका कारबाहीमा हस्तक्षेप नगर्ने सार्वजनिक प्रतिबद्धता जारी गर्ने र प्रहरी अनुसन्धानलाई प्रभावित पार्न खोज्ने वा सहयोग नगर्ने सदस्यविरुद्ध उपयुक्त कारबाही गरी त्यसको सार्वजनिक निन्दा गर्ने ।
- सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी दुईवटा आयोगका निर्माणका लागि आवश्यक कानून तयार पार्ने र तिनलाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डबमोजिमको कार्यादेश उपलब्ध गराउने जुन नागरिक समाज तथा समग्र जनता संलग्न भएको परामर्शी प्रक्रियाको परिणाम होस् ।

११.१२ राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगलाई

- सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी संयन्त्रहरूको जिम्मेवारी पाएका संस्थाहरूको अनुगमन प्रक्रियामा संलग्न हुने ।
- आयोगले गरेका गैरन्यायिक हत्याका विगतका अनुसन्धानहरूका निष्कर्ष तथा सिफारिसहरू सार्वजनिक गर्ने र फौजदारी अभियोजन थाल्नेलायत सरकारद्वारा सिफारिसहरूको पूर्ण कार्यान्वयन गराउन पैरवी गर्न सबै साधनको प्रयोग गर्ने ।
- सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगहरूसँग सञ्चार तथा सहयोगको स्पष्ट सम्बन्ध स्थापना गर्ने र उनीहरूलाई अनुसन्धानका आफ्ना प्रतिवेदन तथा सामग्री उपलब्ध गराउने ।

११.१३ नागरिक समाजलाई

- सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगहरूको स्थापना तथा तिनलाई आफ्नो काम सुरु गर्न चाहिने कानूनलाई पारित गर्न पैरवी गर्ने ।
- तिनका कामको नागरिक समाजले अनुगमन गर्न समन्वय संयन्त्रहरूको स्थापना गर्ने ।
- गम्भीर अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार तथा मानवीय कानूनको उल्लङ्घनका लागि जवाफदेहिताको प्रवर्धनका लागि मानिसमा जनचेतना जगाई जनमतको निर्माण गर्ने ।

११.१४ सञ्चारमाध्यमलाई

- सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी संयन्त्रका कार्यको दैनिक रूपमा समाचार छापन कर्मचारी खटाउने, उदहरणका लागि, पत्रिकामा दैनिक स्तम्भ तथा रेडियोका लागि अद्यावधिक विवरण उपलब्ध गराएर ।

- सामान्यतया सङ्क्रमणकालीन न्याय तथा आयोगहरूका कामका बारेको विश्लेषणसम्बन्धी जानकारी उपलब्ध गराउने टेलिभिजन तथा रेडियो कार्यक्रमहरू उत्पादन गर्ने ।
- साक्षीहरूको संरक्षण गरेर पीडित, पीडाबाट बाँचेकाहरू तथा प्रभावित समुदायहरूको सहभागिताका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कारवाहीलाई सहज बनाउने ।

११.१५ अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई

- सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डबमोजिम स्थापना गरिएको अवस्थामा ती आयोग तथा सम्बद्ध कार्यक्रमहरूलाई दीर्घकालीन र लचिलो सहयोग उपलब्ध गराउने ।
- गैरकानुनी हत्यामा संलग्न भएको भन्ने विश्वसनीय आरोप लागेका सुरक्षाफौजका कर्मचारीलाई ती मुद्दाहरू पर्याप्त मात्रामा समाधान नभएसम्म तालिम कार्यक्रम र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शान्ति स्थापना मिसनबाट निरन्तर अलग राख्ने ।
- सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कारवाहीहरूको निरन्तर अनुगमन गर्ने ।

११.१६ पीडितहरूलाई

- आधिकारिक अनुसन्धानमा सहयोग गर्ने र साक्षीहरूको संरक्षणलाई ध्यानमा राखी सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगहरूको कारवाहीमा सहभागी हुने ।
- सर्वाधिक खराब अपराधहरूका लागि जिम्मेवार व्यक्तिहरू संलग्न भएका प्रतीकात्मक मुद्दाहरूको अभियोजनमा सघाउ पुऱ्याउने ।

परिशिष्ट १ – नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वको समयरेखा

नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वको समयरेखाले सशस्त्र द्वन्द्वको कालक्रमिक प्रवाहलाई प्रस्तुत गरेको छ । यसले राष्ट्रिय स्तरमा भएका राजनीतिक विकासक्रम तथा सशस्त्र द्वन्द्वमा प्रभाव पार्ने हिंसाका महत्वपूर्ण घटनाहरूलाई^{८७९} सूचीकरण गरेको छ । द्वन्द्वको केही ऐतिहासिक सन्दर्भ उपलब्ध गराउन यस समयरेखाले २०५२ सालअघि नेपालको इतिहासमा महत्वपूर्ण संवैधानिक तथा राजनीतिक घटनाको सर्भेक्षण गरेको छ ।

१९४९

सेप्टेम्बर १९४९

नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (नेकपा)को गठन

१९५०

जुलाई

नेपाल र भारतका बीचमा शान्ति तथा मित्रताको सन्धि, १९४९ मा हस्ताक्षर

१९५१

१९५१ फेब्रुअरी ७

दिल्ली सम्झौतामा हस्ताक्षर, जसले राणा-नेपाली काङ्ग्रेस (नेका)को संयुक्त सरकारका लागि बाटो खालिदियो

१९५१ फेब्रुअरी १५-१८

राजा त्रिभुवन दिल्लीबाट फिर्ती । राणा शासनको औपचारिक रूपमा अन्त्य र संयुक्त सरकारको स्थापना

१९५१ अप्रिल ११

नेपालको अन्तरिम शासन विधान, २००७ जारी

१९५२

१९५२ जनवरी २२-२३

रक्षादलको विद्रोह र कम्युनिस्ट पार्टीमाथि प्रतिबन्ध ।

१९५६

१९५६ अप्रिल १६

कम्युनिस्ट पार्टीमाथिको प्रतिबन्ध फुक्का ।

१९५९

१९५९ फेब्रुअरी १२

राजा महेन्द्रद्वारा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ जारी ।

१९५९ फेब्रुअरी १८ – अप्रिल ३

नेपालमा पहिलो आमनिर्वाचन सम्पन्न । नेपाली काङ्ग्रेस दुई तिहाइभन्दा बढी स्थानमा विजयी

१९५९ मई २७

नेपाली काङ्ग्रेसद्वारा बीपी कोइरालाको नेतृत्वमा पहिलो निर्वाचित सरकारको गठन ।

१९६०

१९६० डिसेम्बर १५

राजा महेन्द्रद्वारा नेपाली काङ्ग्रेसको सरकार बर्खास्त तथा प्रत्यक्ष शासन सुरु ।

^{८७९} पाँच वा सोभन्दा बढीको मृत्यु भएकोमा त्यस्ता हिंसात्मक घटनालाई समावेश गरिएको छ । अन्य तत्वहरूले घटनालाई द्वन्द्वसँग सम्बन्धित बनाएकोमा, जस्तो कि पीडितको पहिचान (जस्तै, महानिरीक्षक कृष्णमोहन श्रेष्ठ) अथवा घटनाको प्रभाव (जस्तै, धराप राखी गरिएको शृङ्खलाबद्ध आक्रमणमा पहिलो धराप) त्योभन्दा थोरै मृत्यु भएका घटनाहरू पनि समावेश गरिएका छन् ।

१९६१

१९६१ जनवरी ५

राजा महेन्द्रद्वारा राजनीतिक दलहरूमाथि प्रतिबन्ध लगाई निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थाको सुरुआत, जुन सन् १९९० (२०४६) सम्म कायम रह्यो ।

१९६२

१९६२ सेप्टेम्बर

नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको केशरजङ्ग रायमाझी समूहद्वारा आमूल परिवर्तनकारी नेताहरू पुष्पलाल श्रेष्ठ, तुलसीलाल अमात्य र हिक्मत सिंहलाई पार्टीबाट निष्कासन, जसले पार्टी विभाजनलाई औपचारिकता दियो । सोही वर्षको मई महिनाको मध्यतिर, पुष्पलालको समूहद्वारा केन्द्रीय समितिका दश नरम सदस्यको निष्कासन ।

१९६२ नोभेम्बर ८

नेपाली काङ्ग्रेसका नेता सुवर्ण शमसेरद्वारा पार्टीले गर्न खोजेको सशस्त्र आन्दोलन स्थगन ।

१९६२ डिसेम्बर

कम्युनिस्ट पार्टीको आमूल परिवर्तनकारी समूहका नेता तुलसीलाल अमात्य पार्टीको महासचिवमा नियुक्त ।

१९६२ डिसेम्बर १५

नेपालको संविधान, २०१९ जारी ।

१९६३

१९६३ अप्रिल

तुलसीलाल अमात्य र पुष्पलाल अमात्यको समूहमा पार्टी विभाजन ।

१९६८

१९६८ मई

भारतको गोरखपुरमा पार्टीको महाधिवेशन गरी पुष्पलालद्वारा नयाँ कम्युनिस्ट पार्टीको स्थापना ।

१९७१

१९७१ मई ६

सरकारद्वारा सशस्त्र कम्युनिस्ट विद्रोहको रूपमा सुरु गरिएको भ्रमा विद्रोहको तत्काल दमन ।

१९७१ डिसेम्बर

मनमोहन अधिकारी, मोहनविक्रम सिंह तथा निर्मल लामाद्वारा सेन्ट्रल न्युक्लियसको गठन ।

१९७३

१९७३ मार्च ४

भ्रमा समूहका विद्रोहीहरूलाई जेल सार्दा हत्या गरिएको ।

१९७३ जुन १०

नेकाका सदस्यहरूद्वारा हवाईजहाज अपहरण गरी भारत बिहारको फारविसगन्ज लगेको ।

१९७४

१९७४ मार्च १६

भीमनारायण श्रेष्ठ, यज्ञबहादुर थापा र गिरिजाप्रसाद कोइरालालाई विराटनगरमा बम प्रहार गरी हत्या गर्ने अभियोग लगाइएको ।

१९७४ डिसेम्बर १२

यज्ञबहादुर थापाद्वारा नेतृत्व गरिएको नेका सशस्त्र समूहका सदस्यहरू ओखलढुङ्गामा पक्राउ ।

१९७५

१९७५ अप्रिल

अखिल नेपाल क्रान्तिकारी कोअर्डिनेसन कमिटी (माक्सवादी-लेनिनवादी), (जुन पछि गएर नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (एकीकृत माक्सवादी-लेनिनवादी) बन्यो) को स्थापना ।

१९७५ जुन

अखिल नेपाल कम्युनिस्ट कोअर्डिनेसन कमिटीको गठन गरिएको सम्मेलनको समापन । अन्य स्थानीय कम्युनिस्ट आन्दोलनहरूलाई जम्मा गरी पछि नेकपा (माक्सवादी-लेनिनवादी)को गठन ।

१९७८

१९७८ डिसेम्बर २६

नेकपा (माक्सवादी-लेनिनवादी)को गठन ।

१९८०

१९८० मई २

आमजनताको विरोधपछि, सरकारद्वारा बहुदलीय प्रणालीका लागि जनमत सङ्ग्रहको घोषणा, तर यो प्रस्ताव चुनावमा पराजित ।

१९८३

१९८३ नोभेम्बर

मोहनविक्रम सिंहद्वारा चौथो महाधिवेशनबाट अलग भएर नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (मसाल) को गठन ।

१९८५

१९८५ नोभेम्बर

मोहनविक्रम सिंहको नेकपा (मसाल)बाट फुटेर नेकपा (मशाल)को गठन ।

१९८९

१९८९ अगस्ट

नेकपा (माले)को सम्मेलनबाट अन्तरिम लक्ष्यका रूपमा संसदीय प्रजातन्त्रका लागि काम गर्नेमा सहमति ।

१९९०

१९९० फेब्रुअरी १

नेपाली काङ्ग्रेस र संयुक्त वाममोर्चाबीच एक संयुक्त समन्वय समितिको गठन भएको घोषणा ।

१९९० फेब्रुअरी १४

कट्टर कम्युनिस्ट समूहहरूद्वारा संयुक्त राष्ट्रिय जनआन्दोलनको गठन भएको घोषणा ।

१९९० फेब्रुअरी १८

नेपाली काङ्ग्रेस र संयुक्त वाम मोर्चाद्वारा जनआन्दोलनको सुरुआत ।

१९९० अप्रिल ८

जनआन्दोलनपछि राजनीतिक दलहरूमा लगाइएको प्रतिबन्ध फुक्का ।

१९९० अप्रिल १६

राष्ट्रिय पञ्चायतको विघटन ।

१९९० अप्रिल १९

अन्तरिम सरकारद्वारा पदभार ग्रहण ।

१९९० नोभेम्बर ९

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ जारी ।

१९९० नोभेम्बर २३

नेकपा (एकता केन्द्र)को स्थापना । यसमा मशाल, चौथो महाधिवेशन र नेकपा (किसान सङ्गठन) संलग्न ।

१९९१

१९९१ जनवरी ८

नेकपा (माले) र नेकपा (माक्सवादी) मिलेर नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (एकीकृत माक्सवादी – लेनिनवादी)को निर्माण ।

१९९१ मई १२

आमनिर्वाचनमा नेकाद्वारा ११०, एमालेद्वारा ६९ र संयुक्त जनमोर्चा नेपालद्वारा नौ स्थानमा विजय हासिल ।

१९९२

१९९२ फेब्रुअरी

एकता केन्द्र/संयुक्त जनमोर्चा नेपाल, नेकपा (मसाल), नेकपा (मालेमा) र नेपाल कम्युनिस्ट लिग मिलेर संयुक्त जनआन्दोलन समितिको गठन ।

१९९२ अप्रिल ६

काठमाडौंमा संयुक्त जनआन्दोलन समितिद्वारा आयोजित विरोध कार्यक्रममा प्रहरीको गोली लागेर केही व्यक्तिको मृत्यु ।

- १९९२ मई २८, ३१ स्थानीय निकायको निर्वाचनमा नेकाद्वारा आधाभन्दा बढी स्थानमा (५०.१४ प्रतिशत) विजय हासिल ।
- १९९३**
१९९३ फेब्रुअरी एमालेको सम्मेलनबाट आफ्नो विचारधाराको रूपमा जनताको बहुदलीय जनवाद पारित ।
- १९९४**
१९९४ मई २२ संयुक्त जनमोर्चा बाबुराम भट्टराई र निरञ्जन गोविन्द वैद्य गुटमा विभाजन ।
१९९४ अगस्ट १० संयुक्त जनमोर्चाको बाबुराम भट्टराई समूहद्वारा मध्यावधि निर्वाचन बहिष्कार
१९९४ नोभेम्बर १५ नेपाली काङ्ग्रेसले आन्तरिक विद्रोहको व्यवस्थापन गर्न नसकेपछि भएको मध्यावधि निर्वाचनमा नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (एकीकृत मार्क्सवादी-लेनिनवादी)ले सबैभन्दा बढी ८८ स्थान जित्यो तर बहुमत भने ल्याउन सकेन ।
१९९४ नोभेम्बर २९ मनमोहन अधिकारी प्रधानमन्त्री र माधवकुमार नेपाल उपप्रधानमन्त्री भएको नेकपा (एमाले) को नेतृत्वमा सरकार गठन ।
- १९९५**
१९९५ मार्च पूर्व नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (एकता केन्द्र)का घटकहरू र संयुक्त जनमोर्चा नेपाल मिलेर नेकपा (माओवादी)को गठन । पार्टीद्वारा “नेपालमा सशस्त्र सङ्घर्षको रणनीति तथा कार्यनीति”को अवलम्बन ।
१९९५ सेप्टेम्बर नेकपा (माओवादी)द्वारा “जनयुद्धको ऐतिहासिक सुरुवातको योजना” अवलम्बन ।
१९९५ अक्टोबर आफ्नो विचारधाराको प्रवर्धन गर्न माओवादीद्वारा सिजा (रुकुम र रोल्पा जिल्लाका प्रसिद्ध पहाडहरू क्रमशः सिस्ने र जलजला पहाडको नामबाट राखिएका) अभियानको सुरुवात ।
१९९५ सेप्टेम्बर ११ नेपाली काङ्ग्रेस, राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी र नेपाल सदभावना पार्टीको गठबन्धन सरकारको नेतृत्व गर्दै शेरबहादुर देउवा प्रधानमन्त्री ।
१९९५ नोभेम्बर ४ रोल्पा, रुकुम र दाङ जिल्लामा माओवादी समर्थकविरुद्ध प्रहरीद्वारा अपरेसन रोमियो कारवाही सञ्चालन ।

द्वन्द्वकालीन समय

- १९९६**
१९९६ फेब्रुअरी ४ बाबुराम भट्टराईद्वारा नेतृत्व गरिएको संयुक्त जनमोर्चा नेपालद्वारा सरकारसमक्ष ४० बुँदे माग प्रस्तुत । फेब्रुअरी १७ सम्ममा सरकारबाट सकारात्मक जवाफ नआए सशस्त्र सङ्घर्ष थाल्ने चेतावनी ।
१९९६ फेब्रुअरी १२ नेपाल र भारतका प्रधानमन्त्रीहरूद्वारा नयाँ दिल्लीमा महाकाली सन्धिमा हस्ताक्षर ।
१९९६ फेब्रुअरी १३ नेकपा (माओवादी)द्वारा नेपालमा सशस्त्र विद्रोहको सुरुवात र रोल्पाको होलेरी, रुकुमको आठविस्कोट र सिन्धुलीको सिन्धुलीगढीका प्रहरी चौकीहरूमाथि आक्रमण । गोर्खा जिल्लाको च्याङ्लीस्थित कृषि विकास बैङ्क नियन्त्रणमा लिइएको र काठमाडौँस्थित पेप्सीकोला बोट्लिङ फ्याक्ट्री तथा गोर्खास्थित मनकामना डिस्टिलरीमाथि आक्रमण । काभ्रेस्थित दौलतविक्रम दोड सूदखोर भएको भन्दै उनको घर कब्जा । पाँच दिनपछि नेकपा (माओवादी) का महासचिव प्रचण्डद्वारा यी कारवाहीका लागि जिम्मेवारी लिँदै प्रेस वक्तव्य जारी ।
१९९६ फेब्रुअरी २७ रुकुमको पिपलमा प्रहरीद्वारा ६ माओवादी मारिए । दुईजनालाई नलसिंह र जाजरकोटमा पछि पक्राउ गरियो र मारियो ।

१९९६ अप्रिल २२-२९	स्वेच्छाचारी थुनासम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय कार्यसमूहका अध्यक्षद्वारा नेपालको भ्रमण ।
१९९६ मई ६	माओवादीद्वारा प्रहरीलाई लक्षित गरी रुकुमको टकसेरामा पहिलो धराप राखिएको । दुई प्रहरीको मृत्यु भएपछि माओवादीद्वारा दुई राइफल कब्जा ।
१९९६ जुन-जुलाई	नेकपा (माओवादी)को केन्द्रीय समितिको बैठकपछि जनयुद्धको दोस्रो योजना पारित । "यो जनाबद्ध रूपमा गुरिल्ला युद्धको विकास गरौं" भन्ने नारा कायम ।
१९९६ डिसेम्बर १८	संसद्द्वारा यातना क्षतिपूर्ति ऐन पारित ।
१९९७	
१९९७ जनवरी ३	माओवादीद्वारा रामेछापको बेथानस्थित प्रहरी चौकी आफ्नो नियन्त्रणमा ।
१९९७ जनवरी ८	मानवअधिकार आयोग ऐन, २०५३ नेपालको संसद्द्वारा पारित ।
१९९७ मार्च १२	राप्रपा, नेकपा (एमाले) र नेपाल सद्भावना पार्टीहरू मिलेर बनेको नयाँ गठबन्धन सरकारको प्रधानमन्त्रीमा राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टीका लोकेन्द्रबहादुर चन्द नियुक्त ।
१९९७ अप्रिल	सशस्त्र विद्रोहसम्बन्धी अध्ययन गरी सिफारिस गर्न नेकपा (एमाले)को तर्फबाट संसद्का सदस्य प्रेमसिंह धामीको अध्यक्षतामा एक कार्यदल गठन ।
१९९७ मई १७, २६	स्थानीय तहको निर्वाचन सम्पन्न । नेकपा (एमाले)द्वारा ५१, नेकाद्वारा ३० र राप्रपाद्वारा १२.६ प्रतिशत स्थानमा विजय हासिल ।
१९९७ मई २६	नेकपा (माओवादी)को केन्द्रीय समितिको बैठकद्वारा "गुरिल्ला युद्धलाई विकासको अर्को नयाँ उचाइमा उठाऔं" भन्ने नारासहित पार्टीको तेस्रो योजना पारित ।
१९९७ अक्टोबर ६	राप्रपा, नेका र सद्भावना पार्टीको नयाँ गठबन्धन सरकारको प्रधानमन्त्रीको रूपमा सूर्यबहादुर थापाको नियुक्ति ।
१९९८	
१९९८ फेब्रुअरी १३	विद्रोह सुरु भएको दोस्रो वार्षिकोत्सवमा प्रचण्डद्वारा नेतृत्वमा नेकपा (माओवादी)को केन्द्रीय सैन्य आयोग गठन भएको औपचारिक घोषणा ।
१९९८ मार्च ५	महाकालीमा हस्ताक्षर गरिएको विषयलाई लिएर नेकपा (एमाले)मा विभाजन ।
१९९८ मार्च २६	गिरिजाप्रसाद कोइराला नयाँ प्रधानमन्त्रीको रूपमा नियुक्त । माले र पछि एमालेलाई समावेश गरी मन्त्रिमण्डलको विस्तार ।
१९९८ मई २६	विद्रोहबाट सर्वाधिक प्रभावित जिल्लाहरूमा "तीव्र सुरक्षा कारवाही" (किलो सेरा टु) नामक कारवाही सुरु ।
१९९८ जुन ३	पाँचखुवा देउराली गाउँ विकास समिति (गाविस)मा प्रहरीद्वारा पाँच माओवादी कार्यकर्तालाई पक्राउ गरी हत्या ।
१९९८ जुन ५	जाजरकोटको लाहा गाविसस्थित एउटा स्कुलमा भइरहेको कार्यक्रममा प्रहरीद्वारा हस्तक्षेप । एक स्वास्थ्यकर्मी, शिक्षक र विद्यार्थीहरूसहित आठजना मारिए ।
१९९८ जुन १९	प्रहरीद्वारा जाजरकोटको दह गाविसबाट आठजनालाई पक्राउ गरी हिमाने जङ्गलमा लगी मारिएको ।
१९९८ अगस्ट ५	रुकुमको भलाक्चामा आएको प्रहरीको गस्ती टोली माओवादी धरापमा, जसमा दुई प्रहरी मारिए । सोही दिन त्यसै गाविसमा प्रहरीद्वारा चार माओवादीको हत्या ।
१९९८ अगस्ट	नेकपा (माओवादी) केन्द्रीय समितिको चौथो विस्तारित बैठक (प्लेनम)द्वारा "आधारक्षेत्र निर्माणको दिशामा अगाडि बढौं" भन्ने मूल नाराको निर्माण र चौथो योजनाबारे निर्णय ।
१९९८ अक्टोबर १९	रुकुमको सिम्टीमा प्रहरीद्वारा पाँचजना मारिए ।
१९९८ अक्टोबर २६	नेकपा (माओवादी)द्वारा आधार इलाकाहरूको निर्माण गर्दै युद्धको रणनीतिक प्रतिरक्षा चरणको चौथो चरण (चौथो योजना) सुरु भएको घोषणा ।

१९९८ नोभेम्बर ३	सिन्धुलीको भाँगाभोलीमा प्रहरीद्वारा पाँचजना मारिए ।
१९९८ नोभेम्बर ९	दाङको हापुरेमा माओवादी जिल्ला नेता माधव घिमिरेलगायत प्रहरीद्वारा गोली हानी सात माओवादीको हत्या ।
१९९८ नोभेम्बर २९	जाजरकोटको दहा गाविसस्थित लुर्का निपानेमा प्रहरीद्वारा १२ जनाको हत्या ।
१९९८ डिसेम्बर १२	गोर्खाको ठुमी गाविसस्थित एउटा घरलाई घेराउ गरी प्रहरीद्वारा आठ माओवादी कार्यकर्ताको हत्या ।
१९९८ डिसेम्बर १९	रुकुमको रन्मा माइकोट गाविसमा प्रहरीद्वारा पाँचजनाको हत्या ।
१९९८ डिसेम्बर २८	गोर्खाको केरावारी गाविसमा प्रहरीद्वारा नौजनाको हत्या ।
१९९९	
१९९९ जनवरी १	जाजरकोटको खलङ्गा तिमिलेमा प्रहरीद्वारा पाँचजनाको हत्या ।
१९९९ मार्च ३	दाङको चिराघाटस्थित प्रहरी चौकीमा माओवादी आक्रमण । सात प्रहरी कर्मचारी तथा कम्तीमा चार माओवादी मारिए ।
१९९९ मार्च ५	संसदीय चुनावी अभियानको क्रममा नेकपा (एमाले)का प्रतिनिधिसभाका उम्मेदवार यदु गौतमको रुकुमको गरैला गाविसमा हत्या । हत्या हुनुअघि तीनपटकसम्म उनलाई माओवादीद्वारा बन्दी बनाइएको थियो र राजनीतिमा नलाग्न चेतावनी दिइएको थियो भनिन्छ ।
१९९९ मार्च १९	अखिल नेपाल जनसाँस्कृतिक सङ्घका सात माओवादी कलाकारको काभ्रेको अनकोटमा प्रहरीद्वारा हत्या ।
१९९९ मई ३, १७	दुई चरणमा आमनिर्वाचन सम्पन्न । नेपाली काङ्ग्रेसले ११० स्थान जिती बहुमत हासिल गर्‍यो भने एमालेले ७१ स्थान जित्यो ।
१९९९ मई २२	गोर्खा जिल्लाको ताकुकोट गाउँमा माओवादीद्वारा प्रहरी चौकीमा आक्रमण । पाँच प्रहरी अधिकारी तथा एक माओवादी मारिए ।
१९९९ मई २७	कृष्णप्रसाद भट्टराईको नेतृत्वमा नेपाली काङ्ग्रेसको सरकार गठन ।
१९९९ जुन १४	जाजरकोट लाहानस्थित प्रहरी बेसक्याम्पमाथि माओवादीको आक्रमण । पाँच प्रहरी कर्मचारीसहित कम्तीमा नौजना मारिए ।
१९९९ जुन २२	रोल्पाको भवाङमा नेकपा (माओवादी)को साँस्कृतिक समूहका ११ सदस्यको प्रहरीद्वारा हत्या ।
१९९९ जुन २९	जाजरकोट जिल्लाको जगातिपुरमा माओवादी भएको आरोपमा छजना मारिए ।
१९९९ जुलाई २०	जाजरकोटको जगातिपुरमा प्रहरीद्वारा माओवादी जिल्ला सदस्य इन्द्र आचार्यसहित ६ जनाको हत्या ।
१९९९ अगस्ट	नेकपा (माओवादी)को दुर्व्यवहारबाट पीडितहरूको राहतका लागि तथा आत्मसमर्पण गर्न चाहने माओवादी कार्यकर्ताहरूको पुनर्स्थापना गर्ने उद्देश्यले सुरु गरिएको गणेशमान सिंह शान्ति अभियानको कार्यान्वयनका लागि रु ३० करोड बजेट छुट्याइएको सरकारद्वारा घोषणा ।
१९९९ सेप्टेम्बर ८	माओवादी वैकल्पिक पोलिटब्यूरो सदस्य सुरेश वाग्ले (वासु) तथा प्लाटुन कमान्डर भीमसेन पोखरेलको प्रहरीद्वारा गोर्खाको गाङ्खुमा हत्या ।
१९९९ सेप्टेम्बर २२	रुकुमको महत गाउँस्थित प्रहरी चेकप्वाइन्टमाथि भएको माओवादी आक्रमणको क्रममा प्रहरी नायब उपरीक्षक (डीएसपी) ठूले राईलाई माओवादीद्वारा कैदी बनाइयो । माओवादीले उनको रिहाइको सट्टामा केही माओवादी बन्दीहरूको रिहाइको माग राखे ।
१९९९ सेप्टेम्बर २६	काभ्रेको भीमखोरी प्रहरी चौकीमाथि माओवादीको आक्रमण । तीन प्रहरी कर्मचारी र दुई माओवादी मारिए ।

१९९९ अगस्ट	नेकपा (माओवादी)को विद्रोहको रणनीतिक प्रतिरक्षा चरणको पाँचौं योजनाको सुरुवात ।
१९९९ डिसेम्बर १	सशस्त्र विद्रोहलाई सम्बोधन गर्ने प्रयत्नस्वरूप सरकारद्वारा शेरबहादुर देउवाको नेतृत्वमा उच्चस्तरीय सहमति निर्माण समिति गठन ।
१९९९ डिसेम्बर ४	माओवादी नेता दिनेश शर्मा प्रहरीद्वारा काठमाडौंको बनस्थलीबाट पक्राउ ।
१९९९ डिसेम्बर १४	रोल्पा जिल्लाको इर्भाङ गाविसमा प्रहरीद्वारा माओवादी तालिम केन्द्रमा आक्रमण, ११ माओवादीको हत्या ।
१९९९ डिसेम्बर २०	डीएसपी ठूले राई रिहा । त्यसको लगत्तै वरिष्ठ माओवादी नेता देव गुरुङ रिहा ।
२०००	
२००० जनवरी ३	जुम्ला जिल्लाको राहलिही गाविसस्थित प्रहरी चौकीमाथि माओवादी आक्रमण । नौजना प्रहरी मारिए ।
२००० जनवरी १४	अछाम जिल्ला ढड्कु गाविसको दुङ्गालस्थित एउटा स्कूलमा भएको साँस्कृतिक कार्यक्रममा प्रहरीद्वारा गोली प्रहार, जसमा नौजना मारिए । उनीहरूका लास जलाइयो । मारिनेमध्ये सातजना निर्दोष मानिस भएको कुरा प्रहरीले पछि स्वीकार गर्‍यो ।
२००० जनवरी २२	जाजरकोटको पिपेमा माओवादीको धरापमा परी ६ प्रहरी मारिए ।
२००० फेब्रुअरी ११	एक निजी कम्पनीको स्वामित्वमा रहेको तथा दोलखाको जिरीस्थित नेपाल प्रहरीले प्रयोग गर्ने गरेको हेलिकप्टरमा माओवादीद्वारा आगजनी ।
२००० फेब्रुअरी १५	सुर्खेतको मैटाडामा प्रहरीद्वारा पाँच माओवादी कार्यकर्ताको हत्या ।
२००० फेब्रुअरी १९	रोल्पाको घर्तिगाउँस्थित इलाका प्रहरी कार्यालयमाथि माओवादीको आक्रमण । पन्ध्र माओवादी कार्यकर्ता तथा एक माओवादी मारिए ।
२००० फेब्रुअरी २२	रुकुमको खारा गाविसमा प्रहरीद्वारा १८ जनाको हत्या तथा गाउँमा आगजनी, करिब ३०० घर जलेर ध्वस्त । तीन दिनअघि रोल्पाको घर्तिगाउँस्थित प्रहरी चौकीमा भएको माओवादी आक्रमणमा परी मारिएका १५ प्रहरी कर्मचारीको हत्याको बदलामा यो गरिएको जस्तो देखिन्छ ।
२००० फेब्रुअरी ५-१४	गैरन्यायिक, गैरकानुनी तथा स्वेच्छाचारी हत्यासम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घका विशेष प्रतिवेदकको नेपाल भ्रमण ।
२००० अप्रिल ५	रुकुमको टकसारास्थित इलाका प्रहरी कार्यालयमा माओवादी आक्रमण, आठ प्रहरी कर्मचारीको मृत्यु ।
२००० अप्रिल १२	सुर्खेतको सङ्ग्राही खोलामा माओवादीले थापेको धरापमा परी प्रहरी गस्ती टोलीका ६ जनाको मृत्यु ।
२००० अप्रिल	प्रधानमन्त्री जीपी कोइरालाद्वारा राष्ट्रिय सुरक्षा परिषदलाई सक्रिय बनाइयो । सेना परिचालनसम्बन्धी निर्णय गर्नु यसको संवैधानिक जिम्मेवारी हो ।
२००० मई २६	कैलालीको उर्मा ७ स्थित एउटा घरमा सुरक्षाफौजले आगो लगाउँदा पाँच माओवादी मारिए । छैटौंलाई आत्मसमर्पण गरिसकेपछि मारियो ।
२००० जुन ५	संसद्मा कानुन पारित भएको लगभग चार वर्षपछि राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको स्थापना ।
२००० जुन ७	जाजरकोटको पाँचकटिया इलाका प्रहरी कार्यालयमाथि माओवादी आक्रमण । एघार प्रहरी कर्मचारी, दुई माओवादी र सात सर्वसाधारण मारिए ।
२००० जुन	नेकपा (माओवादी)को रणनीतिक प्रतिरक्षा चरणको छैटौं योजना सुरुआत ।
२००० जुलाई १७	सरकारद्वारा बँधुवा श्रम गैरकानुनी तथा कमैयाहरू मुक्त भएको घोषणा ।
२००० सेप्टेम्बर २४	डोल्पाको दुनैमा माओवादीले आक्रमण गरी जिल्ला प्रहरी कार्यालय, कारागार, मालपोत

- कार्यालय तथा अन्य सरकारी प्रतिष्ठानहरू एवं एउटा बैङ्क कब्जामा लिए । चौध प्रहरी कर्मचारी मारिए र १२ अपहरित भए, जसलाई पछि छोडियो । माओवादीले हतियार तथा नगद कब्जा गरे ।
- २००० सेप्टेम्बर २७ लमजुङको भोर्लेटार प्रहरी चौकीमाथि माओवादीको आक्रमण । आठ प्रहरी कर्मचारी तथा तीन माओवादी मारिए । सात प्रहरीलाई घाइते भएर लडिरहेको बेला गोली हानी मारिएको थियो भनी एम्नेस्टी इन्टरनेसनलको प्रतिवेदनमा भनिएको छ ।
- २००० अक्टोबर डोल्पा जिल्लाको दुनैमा भएको माओवादी आक्रमणपछि १६ जिल्ला सदरमुकाममा सेना राख्ने सरकारको निर्णय ।
- २००० अक्टोबर २७ उपप्रधानमन्त्री रामचन्द्र पौड्याल र नेकपा (माओवादी) केन्द्रीय समितिका सदस्य रवीन्द्र श्रेष्ठबीच अनौपचारिक संवाद । वार्ताको पूर्वसर्तका रूपमा सरकारद्वारा थुनिएका सबै थुनुवाको रिहाइ हुनुपर्ने माओवादीको माग ।
- २००० नोभेम्बर ३ माओवादी नेताहरू दिनेश शर्मा र दिनानाथ गौतमलाई पत्रकारहरूसमक्ष राखेर रिहाइ, जहाँ उनीहरूले हिंसा त्याग गरे ।
- २००० नोभेम्बर ४ सरकारलाई वार्ताको वातावरण बिगारेको आरोप लगाउँदै संवादको सम्भावना समाप्त भएको प्रचण्डको घोषणा ।
- २००० नोभेम्बर २९ कालिकोट कोटवाडास्थित प्रहरी चौकीमा माओवादी आक्रमण, ११ प्रहरी कर्मचारीको मृत्यु ।
- २००१**
- २००१ जनवरी २२ सशस्त्र प्रहरी बल खडा गरी यसको सञ्चालनको प्रबन्ध गर्ने मनसायले सरकारद्वारा सशस्त्र प्रहरी अध्यादेश, २०५७ जारी ।
- २००१ फेब्रुअरी ३ प्रधानमन्त्रीलाई सुरक्षा दिँदै गइरहेको प्रहरीको गाडी सुर्खेतको छैसट्टीमा माओवादी धरापमा । पाँचजना प्रहरी मारिए । न्यायपालिकामाथि आक्रमण गर्ने आफ्नो नीति नरहेको माओवादीको भनाइ ।
- २००१ फेब्रुअरी नेकपा (माओवादी)को भारतको पञ्जाबमा दोस्रो राष्ट्रिय महाधिवेशन सम्पन्न । पचण्डपथ विचारधाराको अवलम्बन र पार्टी अध्यक्षको रूपमा प्रचण्ड निर्वाचित । दक्षिण एसियाली महासङ्घको अवधारणा पारित ।
- २००१ अप्रिल १ रुकुमको रुकुमकोट प्रहरी चौकीमा माओवादी आक्रमण, ३५ प्रहरी तथा आठ माओवादीको मृत्यु ।
- २००१ अप्रिल २ दोलखाको मैनापोखरी इलाका प्रहरी कार्यालयमा माओवादी आक्रमण, पाँच प्रहरी कर्मचारी र तीन माओवादी मारिए ।
- २००१ अप्रिल ५ दैलेख जिल्लाको नौमुले/टोलीमा प्रहरी क्याम्पमा माओवादी आक्रमण, जसमा ३१ प्रहरी तथा ६ प्रहरी मारिए । अरू २८ प्रहरीले आत्मसमर्पण गरे भनियो । कैदीमध्येका आठजनालाई कानुनी विधि नपुऱ्याई माओवादीद्वारा हत्या ।
- २००१ अप्रिल रु ४० करोडको बजेट छुट्याएर सरकारद्वारा एकीकृत आन्तरिक सुरक्षा तथा विकास योजना । यस योजनाअनुसार विकास गतिविधिहरूमा सहयोग गर्न सेनाको परिचालन पर्दछ ।
- २००१ जून १ राजा वीरेन्द्र र राजपरिवारका अन्य दश सदस्यको राजदरवारमा हत्या ।
- २००१ जून ४ दीपेन्द्र शाहको मृत्युपछि राजा वीरेन्द्रका भाइ ज्ञानेन्द्र शाह नयाँ राजाको रूपमा घोषणा । मृत्यु हुनुअघि दीपेन्द्रलाई राजा घोषणा गरिएको थियो ।
- २००१ जुलाई १ दक्षिण एसियाली माओवादी पार्टी र सङ्गठनहरूको समन्वय समिति (कम्पोसा) गठन गरिएको घोषणा । दक्षिण एसियाली माओवादी पार्टी र सङ्गठनहरूको साभ्ना फोरमको रूपमा यसको सुरुमा २००१ जुनमा गठन गरिएको थियो ।

२००१ जुलाई ६	नयाँ राजा ज्ञानेन्द्रको जन्मदिनमा तीनवटा छुट्टाछुट्टै ठाउँका प्रहरी चौकीमाथि माओवादी आक्रमण, लम्जुङको बिचौरमा २१, गुल्मीको वामी टक्सारमा १० र नुवाकोटको तारुकामा १० प्रहरीको मृत्यु ।
२००१ जुलाई १२	रोल्पाको होलेरीस्थित प्रहरी चौकीमा माओवादी आक्रमण, एकजनाको मृत्यु र ६९ प्रहरी माओवादीद्वारा बन्दी । त्यसबेला हिरासतमा भएका सम्पूर्ण माओवादी बन्दीहरूमध्ये आधालाई रिहा गर्नुपर्ने उनीहरूको माग ।
२००१ जुलाई १३	पहिलोपटक माओवादीविरुद्ध सेना परिचालन गर्न आदेश । अधिल्लो दिन रोल्पाको होलेरीमा बन्दी बनाइएका प्रहरी कर्मचारीलाई रिहा गर्न होलेरी तथा नुवागाउँ गाविसमा सिपाही पठाइएको । केही दिनपछि लडाइँमा भाग नलिई सेना फिर्ता ।
२००१ जुलाई १९	प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाको पदबाट राजीनामा ।
२००१ जुलाई २३	शेरबहादुर देउवा नयाँ प्रधानमन्त्री । बाजुरा जिल्लामा तीनवटा प्रहरी चौकीमा माओवादी आक्रमण, १५ प्रहरीको मृत्यु ।
२००१ जुलाई २५	सरकारद्वारा युद्धविरामको घोषणा, जसलाई पछि नेकपा (माओवादी)ले स्वीकार गर्‍यो ।
२००१ अगस्त १५	भारतको सिलीगुढीमा विभिन्न कम्युनिस्ट पार्टी र माओवादीबीच संवाद ।
२००१ अगस्त ३०	सरकार र नेकपा (माओवादी)को पहिलो चरणको वार्ता ललितपुरको गोदावरीमा । युद्धविराम आचारसंहिताबारे सम्झौता सम्पन्न ।
२००१ सेप्टेम्बर १३, १४	बर्दियाको ठाकुरद्वारामा सरकार र नेकपा (माओवादी) वार्ता टोलीबीच दोस्रो चरणको वार्ता ।
२००१ अक्टोबर २४	२००१ अगस्त २२ मा सशस्त्र प्रहरी बल ऐन, २०५८ जारी भएपछि सुरुमा माओवादी विद्रोहको मुकाबिला गर्ने उद्देश्यले सशस्त्र प्रहरी बलको गठन ।
२००१ नोभेम्बर १३	तेस्रो चरणको वार्ता ललितपुरको गोदावरीमा सम्पन्न ।
२००१ नोभेम्बर २१	सरकारको कारबाहीका कारण संवाद विफल हुन लागेको भनी नेकपा (माओवादी)द्वारा वक्तव्य जारी ।
२००१ नोभेम्बर २३	माओवादीद्वारा प्रहरी, सेना तथा अन्य सरकारी संस्थामाथि शृङ्खलाबद्ध छड्के आक्रमण । दाङमा, उनीहरूले सैनिक ब्यारेक (गोरखबहादुर गण र भगवतीप्रसाद गुल्म) माथि धावा बोल्नुका साथै दुई प्रहरी चौकीमाथि आक्रमण । दुवै पक्ष गरी लगभग दुईदजन मारिए । माओवादीद्वारा हातहतियार तथा नगद पनि कब्जा । स्याङ्जामा, पुतलीबजारस्थित जिल्ला प्रहरी कार्यालय र गल्याङको प्रहरी कार्यालयमा माओवादी आक्रमण, १४ प्रहरीका मृत्यु । मोरङको मजारे प्रहरी चौकीमाथि पनि आक्रमण । ३७ सदस्यीय संयुक्त क्रान्तिकारी जनपरिषद् (यूआरपीसी) नेपाल गठन भएको घोषणा । यसको नेतृत्वमा बाबुराम भट्टराई र केन्द्रीय जनसरकार आयोजक समिति ।
२००१ नोभेम्बर २४	जनमुक्ति सेना नेपालको औपचारिक घोषणा, अध्यक्ष प्रचण्ड यसको सर्वोच्च कमान्डर ।
२००१ नोभेम्बर २५	सोलुखुम्बुको सल्लेरीमा सेना, प्रहरी र सरकारी कार्यालय तथा फाप्नु एयरपोर्टमाथि जनमुक्ति सेनाको आक्रमण, प्रजिअ तथा ११ सैनिकसहित ३४ जनाको मृत्यु ।
२००१ नोभेम्बर २६	सरकारद्वारा सडककालको घोषणा । सेना परिचालन भई माओवादीविरुद्धको कारबाहीमा सुरक्षाफौजको कमान्ड सम्हालेको । आतङ्ककारी तथा विध्वंशात्मक गतिविधि (नियन्त्रण र सजाय) अध्यादेश (टाडो), २०५८ (२००१) जारी । दार्चुलाको गोकुलेश्वरमा माओवादी धरापमा परी ६ सुरक्षाकर्मीको ज्यान गयो । काठमाडौँमा प्रहरीद्वारा जनदिशा दैनिक र जनादेश साप्ताहिकको कार्यालयमा प्रहरीद्वारा धावा । माओवादीप्रति सहानुभूति राख्ने एक दर्जन पत्रकार पक्राउ ।

- २००१ नोभेम्बर २८ दाङ जिल्ला घोराहीको बर्गादीको खेतमा काम गरिरहेका ११ निशस्त्र किसानहरूको सुरक्षाफौजका कर्मचारीद्वारा हत्या ।
- २००१ नोभेम्बर ३० रोल्पा जिल्लाको खुमेल गाविस-४ मा बराह पूजा मनाइरहेका बेला सेनाको हेलिकप्टरबाट गोली हानी पाँच सर्वसाधारणको मृत्यु ।
- २००१ डिसेम्बर ७ रोल्पा रङ्क गाविसको रातमाटेमा दूरसञ्चार टावरको सुरक्षार्थ रहेका शाही नेपाली सेनाको क्याम्पमाथि माओवादी लडाकुहरूको असफल आक्रमण । १७ वा त्योभन्दा बढी माओवादी मारिए ।
- २००१ डिसेम्बर ८ सल्यान जिल्लाको कपुरकोटस्थित दूरसञ्चार टावरको सुरक्षार्थ रहेका शाही नेपाली सेनाको क्याम्पमाथि माओवादी लडाकुहरूको असफल आक्रमण । २३ वा त्योभन्दा बढी जनमुक्ति सेनाका लडाकु मारिए ।
- २००२**
- २००२ जनवरी २३ पाँचथरको गोपेटार प्रहरी चौकीमा माओवादीवादी लडाकुहरूद्वारा असफल आक्रमण । पाँच प्रहरी कर्मचारी तथा ६ माओवादी कर्मचारी मारिए । भागेका करिब १७ माओवादीको खोजी गरी प्रहरीद्वारा हत्या ।
- २००२ फेब्रुअरी ५ काभ्रे भकुन्डेबेंसीको इलाका प्रहरी कार्यालयमाथि माओवादी आक्रमण । १६ प्रहरी कर्मचारी र एक माओवादी लडाकु मारिए ।
- २००२ फेब्रुअरी १६ अछाम जिल्लाको सदरमुकाम मङ्गलसेनमा शाही नेपाली सेनाको ब्यारेक तथा जिल्ला प्रहरी कार्यालयलगायत सबै सरकारी कार्यालय र साँफेबगर एयरपोर्टमा माओवादी आक्रमण । सेनाका ५५ जना कर्मचारी, प्रहरीका ७७ जना, प्रमुख जिल्ला अधिकारी तथा राष्ट्रिय अनुसन्धान विभागका अधिकृतसहित चार सरकारी कर्मचारी र दुई सर्वसाधारण आक्रमणमा मारिए । बीस माओवादीका शव घटनास्थलमा पहिचान गरिएको र थप हताहत भएको आशङ्का । माओवादीद्वारा हतियार र बैङ्कबाट रु ६ करोड लुटिएको । जिल्ला प्रशासन कार्यालय, जिल्ला अदालत, जिल्ला प्रहरी कार्यालय र अन्य सरकारी भवनहरूमा माओवादीद्वारा आगजनी ।
- २००२ फेब्रुअरी २१ संसद्द्वारा सङ्कटकालको तीन महिना म्याद थप । सल्यानको शीतलपाटी प्रहरी चौकीमा माओवादी आक्रमण, ३० भन्दा बढी प्रहरीको मृत्यु ।
- २००२ फेब्रुअरी २४ कालिकोटको सुन्धरली एयरपोर्टमा सेनाको हेलिकप्टर अवतरण हुन खोज्दा गोली प्रहार भएको चार दिनपछि, शाही नेपाली सेनाले ३५ निर्माण मजदुरहरूलाई तिनका छाप्राबाट घिसारेर निकाली हत्या गर्‍यो भनिन्छ ।
- २००२ मार्च १७ रोल्पाको गुम्चालमा माओवादी तालिम कार्यक्रममा सरकारी सुरक्षाफौजको आक्रमण, ४४ जनाको मृत्यु जसमध्ये ३९ जनाको पहिचान । रेडियो नेपालबाट ६५ माओवादी दोहोरो भिडन्तमा मारिएको समाचार प्रसारण । माओवादी स्रोतका अनुसार, ३० माओवादी तथा १६ सर्वसाधारण मारिएका ।
- २००२ मार्च १९ सेनाका कर्मचारीद्वारा रुकुमको स्यालपाखामा १४ सर्वसाधारण तथा माओवादी पक्राउ र गोली हानी हत्या ।
कैलाली लम्कीस्थित इलाका प्रहरी कार्यालयमा माओवादी आक्रमण । आठ प्रहरी कर्मचारी तथा तीन माओवादी लडाकु मारिए ।
- २००२ मार्च २५ फगाम गाविसमा माओवादीद्वारा घरेलु विस्फोटक पदार्थ (आईडी)को विस्फोटनपछि, सुरक्षाफौजद्वारा खेतमा काम गरिरहेका आठ महिला तथा एक पुरुषको हत्या ।
- २००२ अप्रिल १० आतङ्ककारी तथा विध्वंशात्मक गतिविधि (नियन्त्रण र सजाय) ऐन, २०५८ (टाडा)द्वारा टाडो विस्थापित ।

२००२ अप्रिल ११	दाङको सतबरियास्थित सशस्त्र प्रहरी बलको बेसक्याम्प र लमहीस्थित प्रहरी चौकीमा माओवादी आक्रमण । करिब ३६ प्रहरी कर्मचारी, अधिकांश सशस्त्र प्रहरी बलका, र करिब १० माओवादी लडाकु मारिए । तीन सर्वसाधारण पनि मारिए । त्यसपछि फर्किरहेका माओवादीहरूमाथि दाङ लोहरपानी गाविसको मुर्काटीमा सेनाले गरेको आक्रमणमा थप माओवादीको मृत्यु ।
२००२ अप्रिल २३	सरकारद्वारा माओवादी नेताहरूको टाउकाको मूल्यको घोषणा र हतियार बुझाउनेहरूका लागि रकमको व्यवस्था ।
२००२ मई २	डोटीको बर्छेनमा माओवादी तालिम कार्यक्रममा सेनाको आक्रमण । करिब १५ माओवादी तथा केही सर्वसाधारण मारिए । रोल्पाको लिस्नेमा जम्मा भएका माओवादी लडाकुहरूतर्फ जाँदा सेनासँग झडप । सो झडपमा सेनाका पाँच कर्मचारी र ६ माओवादी लडाकु मारिए ।
२००२ मई ७	रोल्पाको गामस्थित सैनिक क्याम्पमा माओवादी आक्रमण । सुरक्षाफौजका ७० भन्दा बढी कर्मचारी र ६ निजामती कर्मचारी मारिए । घटनास्थलमा जनमुक्ति सेनाका ३५ लडाकुका लासको पहिचान । सङ्खुवासभाचैनपुरस्थित सशस्त्र प्रहरी बेसक्याम्पमा माओवादीको असफल आक्रमण । बीसभन्दा बढी माओवादी तथा चार प्रहरीको मृत्यु ।
२००२ मई २२	प्रधानमन्त्री देउवाद्वारा प्रतिनिधिसभाको विघटन र २००२ नोभेम्बर १३ का लागि मध्यावधि निर्वाचनको सिफारिस ।
२००२ मई २६	संसद् विघटन गर्ने प्रधानमन्त्री देउवाको निर्णयविरुद्ध, उनलाई नेपाली काङ्ग्रेसद्वारा पार्टी सदस्यताबाट तीन वर्षका लागि निलम्बन । देउवा गुटद्वारा पछि सभा गरी छुट्टै पार्टी नेपाली काङ्ग्रेस (प्रजातान्त्रिक)को गठन ।
२००२ मई २७	रुकुमको खारास्थित सैनिक क्याम्पमाथि गरिएको माओवादी आक्रमण विफल र माओवादीतर्फ ठूलो क्षति । एक सर्वसाधारण तथा सेनाका पाँच कर्मचारी मारिए । सुरक्षाफौजका अनुसार, जनमुक्ति सेनाका २५० लडाकु मारिए । माओवादीका अनुसार, ३५ लडाकु मारिएका थिए । थप तीन महिनाका लागि सङ्कटकाल थप, दुई दिनपछि यसको म्याद सकियो ।
२००२ जुन १२	सल्यानको दामाचौरमा सरकारी सुरक्षाफौजको गस्तीमाथि माओवादीको आक्रमण र ५३ माओवादी लडाकु र दुई सर्वसाधारणको मृत्यु । चार सैनिक कर्मचारी मारिनुका साथै थुप्रै घाइते भए ।
२००२ जुन १९-२०	बेलायती सरकारद्वारा नेपालको सशस्त्र आन्दोलनलाई लिएर लन्डनमा अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनको आयोजना । सन् २००२ अक्टोबर ११ मा त्यसको अनुवर्ती बैठक काठमाडौँमा बेलायती संसदीय उपमन्त्री माइक ओ ब्रायनको अध्यक्षतामा सम्पन्न ।
२००२ जुन २६	माओवादी केन्द्रीय समितिका सदस्य तथा माओवादी पत्रिका जनदिशाका सम्पादक कृष्ण सेन हिरासतमा हुँदै प्रहरीद्वारा मारिए भन्ने समाचार सम्प्रेषण ।
२००२ जुलाई ८	शाही नेपाली सेनाद्वारा पहिलो मानवअधिकार सेलको स्थापना र त्यसपछि यस्ता सेलहरू पृतना तथा वाहिनी मुख्यालयहरूमा स्थापना ।
२००२ जुलाई ३१	दोलखाको काटाकुटी गाविसमा माओवादीमाथि सरकारी सुरक्षाफौजको आक्रमण । माओवादीको दाबीअनुसार, जनमुक्ति सेनाका १५ लडाकुको मृत्यु ।
२००२ अगस्ट २८	सङ्कटकाल सकियो ।
२००२ सेप्टेम्बर ८	सिन्धुलीको भिमान प्रहरी चौकीमा माओवादीको आक्रमण, ४९ प्रहरी र २२ माओवादी लडाकुको मृत्यु ।

- २००२ सेप्टेम्बर ९ अर्घाखाँची जिल्लाको सदरमुकाम सन्धिखर्कमा माओवादीको आक्रमण, सुरक्षाफौजका ५८ जनाको मृत्यु ।
- २००२ अक्टोबर ३ प्रम देउवाद्वारा सुरक्षा अवस्थाको कारण देखाई मध्यावधि निर्वाचन १४ महिना पछि सार्न सिफारिस ।
- २००२ अक्टोबर ४ राजाद्वारा देउवालाई प्रधानमन्त्रीबाट बर्खास्त र सत्ता आफूले लिएको घोषणा ।
- २००२ अक्टोबर १२ राजाद्वारा लोकेन्द्रबहादुर चन्दलाई प्रधानमन्त्रीको रूपमा मनोनयन ।
- २००२ अक्टोबर २७ ओखलढुङ्गाको रुम्जाटार विमानस्थलमा शाही नेपाली सेना तैनाथ गरी माओवादी आक्रमण विफल पारिएको । करिब ५० माओवादी लडाकु र सेनाका कमान्डिड क्याप्टेनसहित दुईजनाको मृत्यु ।
- २००२ नोभेम्बर १४ जुम्ला जिल्लाको सदरमुकाम खलङ्गामा शाही नेपाली सेनाको ब्यारेक, जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सरकारी कार्यालयहरू तथा कारागारमाथि माओवादीको आक्रमण । प्रमुख जिल्ला अधिकारी, ३४ प्रहरी कर्मचारी, सेनाका चार कर्मचारी, दुई कैदी, दुई पियन र चार सर्वसाधारण मारिए । सुरक्षाफौजका अनुसार, जनमुक्ति सेनाका १०८ लडाकु मारिएका थिए, यद्यपि ५७ वटा लासमात्र पाइएको थियो । माओवादीका अनुसार, १५ लडाकु घटनास्थलमा मारिएका थिए भने १२ जनाको बाटामा ज्यान गएको थियो । गोर्खाको ताकुकोट इलाका प्रहरी कार्यालयमाथि माओवादीले आक्रमण गरी केही समयसम्म नियन्त्रणमा लिएको ।
- २००२ डिसेम्बर ३ नेकपा (माओवादी) पोलिटब्युरोको बैठक र “पुरानो सत्ताका सञ्चालकहरू”सँग वार्ता गर्नुपर्ने निर्णय ।
- २००२ डिसेम्बर ५ सिरहाको लहानमा इलाका प्रहरी कार्यालय र बैङ्कमाथि माओवादी आक्रमण । करिब ६ प्रहरी कर्मचारी तथा तीन माओवादी लडाकु मारिए ।
- २००२ डिसेम्बर १८ दाङको कोइलाबास इलाका प्रहरी कार्यालयमाथि माओवादीको आक्रमण, ६ प्रहरी कर्मचारीको मृत्यु ।
- २००२ डिसेम्बर २४ सशस्त्र प्रहरी बलमा मानवअधिकार सेलको स्थापना ।
- २००३**
- २००३ जनवरी १६ प्रहरी प्रधान कार्यालयमा नेपाल प्रहरी मानवअधिकार सेलको स्थापना ।
- २००३ जनवरी २६ सशस्त्र प्रहरी बलका महानिरीक्षक कृष्णमोहन श्रेष्ठको आफ्नी श्रीमती र अङ्गरक्षकसहित माओवादीद्वारा हत्या ।
- २००३ जनवरी २९ सरकार र नेकपा (माओवादी)द्वारा युद्धविरामको घोषणा ।
- २००३ मार्च १३ सरकार र नेकपा (माओवादी)द्वारा २२ बुँदे आचारसंहितामा हस्ताक्षर ।
- २००३ अप्रिल २७ सरकार र नेकपा (माओवादी)बीच पहिलो चरणको औपचारिक वार्ता काठमाडौँमा सम्पन्न । युद्धविराम आचारसंहितामा सहमति ।
- २००३ मई ९ दोस्रो चरणको वार्ता काठमाडौँमा सम्पन्न ।
- २००३ मई ३० लोकेन्द्रबहादुर चन्दद्वारा प्रधानमन्त्रीको पदबाट राजिनामा ।
- २००३ जुन ४ लोकेन्द्रबहादुर चन्दको राजिनामापछि, सूर्यबहादुर थापा प्रधानमन्त्रीको रूपमा मनोनीत ।
- २००३ अगस्ट ५ पाँचथरको नागी गाविसमा सुरक्षाफौजका ३५ कर्मचारी बोकेर गइरहेको गैरसैनिक टुकमुनी माओवादीले घरेलु विस्फोटक पदार्थ विस्फोटन गर्दा चार सिपाही, एक प्रहरी र एक सर्वसाधारण मारिए भने अन्य २३ जना घाइते ।
- २००३ अगस्ट १७-१९ सरकार र नेकपा (माओवादी)बीच तेस्रो चरणको वार्ता बाँकेको नेपालगन्ज र दाङ, पुरनधारा गाविसको हापुरेमा सम्पन्न ।

२००३ अगस्त १७	रामेछापको दोरम्बामा दुई सर्वसाधारण र १७ माओवादीको शाही नेपाली सेनाद्वारा हत्या । उन्नाइसजनालाई पक्राउ गरेपछि पछाडि हात बाँधेर लाइनै लगाई गोली हानी हत्या गरिएको थियो । राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगद्वारा गरिएको एउटा अनुसन्धानले पीडितहरूलाई गैरन्यायिक ढङ्गले मारिएको निष्कर्ष निकालेको थियो, जसलाई नेपाली सेनाले सुरुमा विरोध गरेको थियो । पछि, नेपाली सेनाले “केही गैरकानुनी हत्या”लाई स्वीकार गरेको छ ।
२००३ अगस्त २०	माओवादी पोलिटब्युरो सदस्य सीपी गजुरेल दिल्लीको चेन्नईमा पक्राउ ।
२००३ अगस्त २७	माओवादीले एकपक्षीय रूपमा युद्धविराम अन्त्य भएको घोषणा ।
२००३ अगस्त २८	काठमाडौँमा शाही नेपाली सेनाका कर्णेल किरण बस्नेतमाथि आफ्नै घरबाहिर गोली हानी हत्या र कर्नेल रमीन्द्र केसी घाइते ।
२००३ अगस्त २९	पूर्व गृहमन्त्री देवेन्द्रराज कँडेलमाथि गोली प्रहार गरी घाइते बनाइएको ।
२००३ सेप्टेम्बर १	संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासचिव कोफी अन्नानलाई प्रचण्डद्वारा चिट्ठी लेखी द्वन्द्वको शान्तिपूर्ण समाधानप्रति आफ्नो प्रतिबद्धता रहेको र संयुक्त राष्ट्रसङ्घ र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको संलग्नताका लागि अनुरोध ।
२००३ सेप्टेम्बर ९	नेकपा (माओवादी)द्वारा नेपालमा एफएम रेडियोको सुरुआत ।
२००३ सेप्टेम्बर १७	रोल्पाको भवाङमा रहेका तालिम इलाकाहरूमा माओवादीमाथि सुरक्षाफौजको आक्रमण । सुरक्षा अधिकारीका दावीअनुसार, सयभन्दा बढी माओवादीहरू मारिए भने माओवादीहरूद्वारा आफ्ना सातजना लडाकुमात्र मारिएको दावी । चार सिपाही र एकजना प्रहरी मारिए ।
२००३ सेप्टेम्बर १८-२०	नेकपा (माओवादी)द्वारा देशव्यापी हडतालको आयोजना ।
२००३ अक्टोबर १०	बाँकेको कुसुमस्थित सशस्त्र प्रहरी बेसक्याम्पमाथि माओवादीको असफल आक्रमण र उनीहरूतर्फ ठूलो क्षति ।
२००३ अक्टोबर १३	दाङको भालुवाङस्थित सशस्त्र प्रहरीको क्याम्पमाथि माओवादीको असफल आक्रमण । सरकारी सुरक्षाफौजद्वारा डोटीको मुडभरास्थित माध्यमिक विद्यालय – जहाँ शिक्षक तथा विद्यार्थीहरू अनिवार्य रूपमा माओवादी साँस्कृतिक कार्यक्रममा उपस्थित भएका थिए – मा गोली प्रहार । चार विद्यार्थी र ६ माओवादी मारिए ।
२००३ अक्टोबर १४	खोटाङको वाक्सिला गाविसमा सुरक्षाफौजद्वारा पाँच माओवादीको मृत्यु ।
२००३ अक्टोबर १४	अछामको सोदासा गाविसमा सुरक्षाफौजद्वारा कम्तीमा पच्चीस माओवादी मारिए ।
२००३ अक्टोबर १५	डोटी घन्टेश्वर गाविसको गैरा गाउँमा शाही नेपाली सेनाका कर्मचारी माओवादीले थापेको धरापमा । बीसभन्दा बढी सैनिक मारिएको माओवादीको दावी ।
२००३ अक्टोबर २७	गोर्खाको च्याङ्दीमा सुरक्षाफौज माओवादीले थापेको धरापमा । एसपी सूर्यकुमार श्रेष्ठसहित चारजनाको हत्या ।
२००३ अक्टोबर ३१	अमेरिकी फेडरल रजिस्टरमा प्रकाशित एक सूचनामा, अमेरिकी सरकारले नेकपा (माओवादी)लाई उसको राष्ट्रिय सुरक्षाका लागि खतरा भएको कुरा उल्लेख । त्यसमा नाकाबन्दी लगाउने तथा सम्पत्ति रोक्का गर्नसक्ने कुरासमेतको उल्लेख ।
२००३ नोभेम्बर २	कैलालीको खैराला गाविसमा सुरक्षाफौजद्वारा पाँच सर्वसाधारणलाई पक्राउपछि हत्या ।
२००३ नोभेम्बर २	वीरगन्जको भीमकाली पृतनाका सैनिक कर्मचारी पर्साको बेलावा गाविस-८ को बाहुरी खो लामा माओवादीले थापेको धरापमा परी १३ को मृत्यु र पाँचजना घाइते ।
२००३ नोभेम्बर ५	युवराज पारसको आवासगृह निर्मल निवासबाहिर माओवादीले राखेको भनिएका दुईवटा घरेलु विस्फोटक पदार्थको विस्फोटन ।
२००३ नोभेम्बर १२	वैदेशिक रोजगारका लागि माओवादी पीडितलाई धितो नराखी ऋण उपलब्ध गराउने तथा “माओवादी प्रभावित” तथा विपन्न समुदायका लागि कोटा उपलब्ध गराउने सरकारी निर्णयको घोषणा ।

- २००३ नोभेम्बर १५ अन्य तीनजना सहित सहायक रथी सागरबहादुर पाण्डेको मकवानपुरमा माओवादले राखेको धरापमा परी मृत्यु । द्वन्द्वका क्रममा आफ्नो ज्यान गुमाउनेहरूमा उनी शाही नेपाली सेनाका सबैभन्दा उच्च अधिकारी हुन् ।
- २००३ नोभेम्बर २० एमाले महासचिव माधवकुमार नेपाल र माओवादी नेताहरूको लखनउमा भेट ।
- २००३ नोभेम्बर ४ नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल र राष्ट्रिय अनुसन्धान विभागलाई शाही नेपाली सेनाको युनिफाइड कमान्डअन्तर्गत औपचारिक रूपमा राखिएको ।
- २००३ डिसेम्बर १७ दाङको गोबरडिहा गाविस-१ को धानखोलामा सरकारी सुरक्षाफौजका कर्मचारी र एउटा बख्तरबन्द गाडी माओवादीले थापेको धरापमा परी पाँच सैनिक र पाँच प्रहरीको मृत्यु ।
- २००४**
- २००४ जनवरी ९-फेब्रुअरी २ नेकपा (माओवादी)द्वारा आठवटा जनसरकार –मगरात, तामाङ, भेरी-कर्णाली राज्य, मधेस, सेती-महाकाली राज्य, थारुवान, तमुवान र किराँत – को घोषणा ।
- २००४ फेब्रुअरी ५ पर्सा जिल्लाका माओवादी नेतालगायत १४ माओवादी कार्यकर्ताको सुरक्षाफौजद्वारा मकवानपुरको भिमादमा हत्या ।
- २००४ फेब्रुअरी ८ भारतीय सुरक्षाफौजद्वारा माओवादी नेताहरू मातृका यादव र सुरेश आले मगर पक्राउ गरी त्यसको भोलिपल्ट नेपाललाई प्रत्यार्पण ।
- २००४ फेब्रुअरी १५ माओवादी पीडित सङ्घका नेता गणेश चिलुवालको माओवादी भनी विश्वास गरिएका दुई सशस्त्र व्यक्तिद्वारा काठमाडौँमा हत्या ।
- २००४ फेब्रुअरी १७ १६ वर्षीया मैना सुनारलाई पक्राउ गरी काभ्रेको पाँचखालस्थित वीरेन्द्र शान्ति कार्य तालिम केन्द्रमा लगिएको र नेपाली सेनाका अधिकारीद्वारा यातना दिइएको । उनको हिरासतमै मृत्यु भयो ।
- २००४ फेब्रुअरी १९ बाँकेको पेदारी गाउँमा माओवादी रहेको एउटा घरमा सुरक्षाफौजद्वारा आक्रमण । पाँच माओवादीको मृत्यु ।
- २००४ फेब्रुअरी २० ओखलढुङ्गा र सोलुखुम्बु जिल्लाको नजिक पर्ने रणनीतिक ठाउँ खोटाङको ऐंसेलुखर्कमा सरकारी सुरक्षाफौज र माओवादीबीच झडप । माओवादीका बटालियन कमान्डर तथा डेपुटी कमान्डरसहित कम्तीमा सात लडाकुको मृत्यु । सुरक्षाफौजका तीनजनाको मृत्यु ।
- २००४ मार्च २ भोजपुर जिल्लाको सदरमुकाममा दूरसञ्चारटावरको सुरक्षार्थ खटिएका सरकारी सुरक्षाफौजमाथि माओवादीको आक्रमण । टावर, जिल्ला प्रशासन कार्यालय, जिल्ला प्रहरी कार्यालय, राष्ट्रिय वाणिज्य बैङ्क कार्यालय र बाल मन्दिर सबै ध्वस्त । सुरक्षाफौजका कर्मचारी ३० भन्दा बढी र माओवादीका २० भन्दा बढी मारिए ।
- २००४ मार्च १२ सन् २००३ अगस्ट १७ मा भएको दोरम्बा घटनाबारे आफ्नो अनुसन्धानका निष्कर्षहरूको सङ्क्षेपिकरण गर्दै शाही नेपाली सेनाद्वारा वक्तव्य जारी । वक्तव्यमा दोरम्बामा मारिएका मध्ये केही गैरकानुनी रूपमा मारिएको भए पनि त्यसमध्ये ठूलो सङ्ख्यालाई कानुनसम्मत लडाइँको स्थितिमा मारिएको घोषणा ।
- २००४ मार्च २० म्याग्दीको बेनीमा माओवादी विद्रोहीद्वारा सुरक्षाफौजमाथि ठूलो आक्रमण । प्रमुख जिल्ला अधिकारी र प्रहरीका डीएसपीलगायत ३७ जनालाई माओवादीद्वारा बन्धक । उनीहरूलाई २००४ अप्रिल ६ मा छाडियो । सयभन्दा बढी मारिएको दुवै पक्षको दाबी ।
- २००४ मार्च २६ “मानवअधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको कार्यान्वयनका सम्बन्धमा श्री ५ को सरकारको प्रतिबद्धता” सरकारद्वारा प्रकाशित ।

२००४ मार्च २९	मोहन वैद्य 'किरण', नेकपा (माओवादी)का दोस्रो तहका नेता तथा पूर्वी कमान्डका नेता, लाई भारतको सिलिगुठीमा प्रहरीद्वारा पक्राउ ।
२००४ अप्रिल १२	अछामको विनायकमा भइरहेको माओवादी साँस्कृतिक कार्यक्रममा सरकारी सुरक्षाफौजद्वारा हेलिकप्टरबाट आक्रमण, सातजनाको मृत्यु ।
२००४ मई ९	दोलखको मैनापोखरीमा सुरक्षाफौजको गस्ती माओवादीको धरापमा । सेनाका ६ जना, एक प्रहरी र ६ सर्वसाधारणको मृत्यु ।
२००४ मई १०	स्थानीय माओवादीका धम्की र मागहरूले गर्दा नेपालको मध्यपश्चिमाञ्जलका ६ जिल्लामा आफ्नो काम स्थगन गरेको घोषणा गर्दै १० अन्तर्राष्ट्रिय दाताद्वारा संयुक्त वक्तव्य जारी ।
२००४ मई १९	डोटी र डडेल्धुराबीचमा पर्ने राजमार्गका क्षेत्रहरू हगुल्टे र घन्टेश्वरमा माओवादीसँगको भडपमा ६ सुरक्षा कर्मचारीको मृत्यु । सुरक्षाफौजको दावीअनुसार, २० भन्दा बढी माओवादीको मृत्यु, यद्यपि उनीहरूका लास बरामद गर्न सकिएन ।
२००४ जून २	नेका (प्रजातान्त्रिक)का अध्यक्ष शेरबहादुर देउवा प्रधानमन्त्रीको रूपमा मनोनीत । पछि, एमाले, राप्रपा र नेपाल सद्भावना पार्टी सरकारमा प्रवेश । पोलिटब्युरो सदस्य लोकेन्द्रबहादुर बिष्ट र कुलबहादुर क्षेत्रीलगायत ६ माओवादी नेताहरू भारत बिहारको पटनामा प्रहरीद्वारा पक्राउ ।
२००४ जून १४	बाँकेको खैरीखोलास्थित राजमार्गमा माओवादीले थापेको धरापमा सुरक्षाकर्मी र सुरक्षाफौजका २२ सदस्यको मृत्यु ।
२००४ जून १७	कपिलवस्तुको पिप्रामा माओवादी र प्रतिकार समितिबीच भडप । प्रतिकार समितिका पाँच कार्यकर्ता मारिए ।
२००४ जून १९	दाङको गोवरडिहा गाविसमा गस्ती गरिरहेका सशस्त्र प्रहरी बलका कर्मचारी माओवादीले थापेको धरापमा परी १४ जना कर्मचारी र चार सर्वसाधारणको मृत्यु ।
२००४ जुलाई ५	पर्सा जिल्ला बहुरबमाथा गाविसमा माओवादीले थापेको धरापमा परी १२ प्रहरी कर्मचारी र एक सर्वसाधारणको मृत्यु ।
२००४ जुलाई ६	सल्यानको कालिमाटी काल्छेको गँगटे क्षेत्रमा सरकारी फौज र माओवादीबीच भडप । दुवै तर्फ दशदश जनाको मृत्यु । दैलेखको टोली गाविस १ मा सुरक्षाफौजद्वारा ६ माओवादी मारिए ।
२००४ जुलाई १५	विभिन्न प्रकारका मानवअधिकारको प्रवर्धनका लागि दीर्घकालीन रणनीतिको रूपमा सरकारद्वारा राष्ट्रिय मानवअधिकार कार्ययोजना प्रारम्भ ।
२००४ अगस्ट ३१	नेकपा (माओवादी) केन्द्रीय समितिको प्रेस विज्ञप्तिद्वारा विद्रोहको रणनीतिक प्रत्याक्रमणको चरण सुरु भएको घोषणा ।
२००४ अगस्ट २४	सिन्धुपाल्चोकको चेहेरेमा माओवादी र सुरक्षाफौजबीच भडप । पाँचभन्दा बढी सुरक्षाफौजका कर्मचारीको मृत्यु ।
२००४ अक्टोबर १३	सरकारद्वारा फेरि टाडो जारी । दुई वर्षका लागि ल्याइएको टाडोको म्याद सन् २००० मा सकियो ।
२००४ नोभेम्बर ३	नवलपरासीको हुमसेकोट गाविसमा सुरक्षाफौजद्वारा ६ माओवादीको हत्या ।
२००४ नोभेम्बर १६	माओवादीको बन्दको क्रममा माओवादीद्वारा धादिङमा सुरक्षाफौजको टुकलाई धरापमा पारी आक्रमण । कम्तीमा शाही नेपाली सेनाका चार र जनमुक्ति सेनाका एक लडाकुको मृत्यु । कैलालीको पहलमानपुरको अमखैया जङ्गल क्षेत्रमा माओवादी र सरकारी फौजबीच भडप । सुरक्षाफौजका कम्तीमा ६ कर्मचारी मारिए भने माओवादीका दुईवटा लास पाइएको थियो । लडाइँमा ३५ जति माओवादीको मृत्यु भएको सेनाको दावी ।

- २००४ नोभेम्बर २० सेनाको महावीर (रेन्जर) बटालियनद्वारा कैलालीको पान्द्रोनमा माओवादी आधार क्षेत्रमा आक्रमण । दश सिपाही र १६ माओवादी मारिए । माओवादीहरू सयौंको सङ्ख्यामा मारिएको सेनाको दाबी ।
- २००४ नोभेम्बर ३० बाबुराम भट्टराईद्वारा फरक मतको १३ बुँदे दस्तावेज पार्टीमा प्रस्तुत । फरक मतमा लोकतान्त्रिक गणतन्त्र, राजतन्त्रको विरोध, साम्यवादी विचारधाराको व्याख्या र नेकपा (माओवादी) भित्र अभ्याससम्बन्धी कुरा पर्दछन् ।
- २००४ डिसेम्बर ४ कपिलवस्तु र दाङ जिल्लाको सिमाना सुराइनामा पर्ने राजमार्गमा माओवादीद्वारा थापिएको धरापमा सुरक्षाफौजका ६ सुरक्षाकर्मीको मृत्यु ।
- २००४ डिसेम्बर ६-१४ बलपूर्वक वा अनैच्छिक रूपमा बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय कार्यसमूहको नेपाल भ्रमण ।
- २००४ डिसेम्बर १५ अर्घाखाँचीको सिद्धधारामा माओवादी र सुरक्षाफौजबीच झडप । कम्तीमा २१ सुरक्षाकर्मी र ६ माओवादी मारिए । दुवै पक्षद्वारा एकअर्कामा आफ्नोभन्दा अर्कोपट्टि बढी सङ्ख्यामा हताहत भएको दाबी ।
- २००४ डिसेम्बर १६ दैलेख जिल्लाको नौमुले गाविसको मौवाघारीमा सुरक्षाफौजको गस्ती टोलीमाथि माओवादीको आक्रमण । सत्र माओवादीको मृत्यु ।
लमजुङ बाहुनडाँडाको भिरपुस्तुनमा टेलिफोन रिपिटर टाउर स्टेसनका लागि बसेको नेपाली सेनाको क्याम्पमाथि माओवादीको आक्रमण तर आक्रमण विफल । कम्तीमा दश माओवादी मारिए ।
- २००४ डिसेम्बर १९ दोलखाको लाँकुरीडाँडा गाविस-३ को लामोसाँघु-जिरी सडक खण्डमा गस्ती गरिरहेका बेला सुरक्षाफौजमाथि माओवादीको आक्रमण । सुरक्षाफौजका कम्तीमा दश कर्मचारी र तीन माओवादी लडाकु मारिए ।
- २००४ डिसेम्बर २२ कैलाली र बर्दियाको सिमानामा पर्ने बलिया गाविसको चिसापानीमा नेपाली सेनाका कर्मचारीमाथि माओवादीको आक्रमण । सुरक्षाफौजका कम्तीमा पाँच कर्मचारी, एक माओवादी र पाँच सर्वसाधारण मारिए ।
- २००४ डिसेम्बर २३ माओवादीले सुरक्षा गस्तीलाई धरापमा पारेपछि सेनाद्वारा प्युठानको सिमानामा पर्ने अर्घाखाँचीको सिद्धार्थ गाविसमा गरेको हवाई आक्रमणमा कम्तीमा २२ माओवादी र दुई सिपाहीको मृत्यु ।
- २००५**
- २००५ जनवरी १७ धनकुटाको भेडेटार गाविस ३, फलामेटारमा सुरक्षाफौजले माओवादीले राखेको अवरोध हटाउन खोज्दा नौ सिपाही र पाँच प्रहरीको मृत्यु । एकजना माओवादी मारिए ।
- २००५ जनवरी १९ इलामको पुवाखोलामा माओवादी र सरकारी सुरक्षाफौजबीच झडप । कम्तीमा ६ माओवादी र सुरक्षाफौजका २३ कर्मचारी मारिए ।
- २००५ जनवरी २० नेपाल र भारतका गृहसचिवद्वारा अद्यावधिक नेपाल-भारत सुपुर्दगी तथा आपसी कानून सहायता सन्धिमा हस्ताक्षर । यो सन् १९५३ को सन्धिमा गरिएको संशोधन थियो ।
- २००५ जनवरी २३-२६ बढिरहेको मानवअधिकार उल्लङ्घनका चिन्ताहरूबीच संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्त लुइस आर्बरको नेपाल भ्रमण र नेपालमा उक्त कार्यालयको फिल्ड मिसन स्थापनाका आवश्यक कार्यादेशमा सहमति गर्न सफल ।
- २००५ जनवरी २६ पर्वत जिल्लाको बाजुङ गाविसमा सुरक्षाफौजको गाडीलाई माओवादीले धरापमा पारेपछि उनीहरूसँग झडप । सुरक्षाफौजका कम्तीमा पाँच कर्मचारी र एक सर्वसाधारण मारिए ।
- २००५ जनवरी २८ अनैच्छिक वा बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी कार्यसमूहको प्रतिवेदनमा नेपालमा सन्

- २००३ र २००४ मा संसारमै सबैभन्दा बढी बेपत्ताका नयाँ घटनाहरूको अभिलेखन भएको उल्लेख ।
- २००५ फेब्रुअरी १ राजा ज्ञानेन्द्रद्वारा तीन महिनाका लागि सडककालको घोषणा, शेरबहादुर देउवाको सरकार बर्खास्त र मन्त्रपरिषद्को अध्यक्षको हैसियतमा प्रत्यक्ष रूपमा तीन वर्ष शासन गर्ने घोषणा । राजनीतिक दलका नेताहरू थुनिए वा घरमा नजरबन्दमा राखियो ।
- २००५ फेब्रुअरी २ मन्त्रपरिषद्को गठन गर्न दशजनालाई मन्त्रपरिषद्मा ल्याइयो । राजाद्वारा अध्यक्षता गरिएको मन्त्रपरिषद्को पहिलो बैठकमा नयाँ सरकारको २१ बुँदे कार्यक्रम पारित ।
- २००५ फेब्रुअरी ५ कपिलवस्तु गणेशपुर गाविसका दुईजनालाई माओवादीद्वारा अपहरणपछि हत्या, जसले हिंसा भड्कायो ।
- २००५ फेब्रुअरी ९ कैलालीको धनगढीस्थित कारागारमा आक्रमण गरी माओवादीद्वारा करिब १५० कैदी रिहा । शाही नेपाली सेनाको दावीअनुसार पाँच प्रहरी मारिए भने माओवादीको दावीअनुसार त्योभन्दा ठूलो सङ्ख्यामा प्रहरीहरू मारिएका थिए ।
- २००५ फेब्रुअरी १४ पञ्चायती व्यवस्थाका दुईजना पूर्व प्रम कीर्तिनिधि विष्ट र डा. तुलसी गिरीलाई मन्त्रपरिषद्को उपाध्यक्षका रूपमा नियुक्त ।
- २००५ फेब्रुअरी १७ कपिलवस्तुको गणेशपुर गाविसमा विरोध कार्यक्रम हिंसात्मक भएपछि नौजनालाई मारियो भने तीन शङ्कास्पद माओवादीलाई सैनिक ब्यारेकमा लगियो । ती तीन शङ्कास्पद माओवादीलाई भीडमा लगेर छाडियो र सिपाहीका सामुन्ने तिनको हत्या गरियो । त्यसको भोलिपल्ट अरू ६ शङ्कास्पद माओवादीलाई मारियो । कपिलवस्तुमा हत्या तथा माओवादीसँग सम्बन्ध भएको आशङ्का गरिएका व्यक्तिहरूको घरमा व्यापक आगजनी गर्ने कार्य जारी । फेब्रुअरी १७ र २३ को बीचमा ३१ जनालाई मारियो र ७०८ घरमा आगजनी गरियो ।
- २००५ फेब्रुअरी २२ भारत र बेलायतद्वारा सैनिक सहयोग रोक्का ।
- २००५ फेब्रुअरी २८ बर्दिया मोहम्मदपुर गाविसको गणेशपुर गाउँमा सरकारी सुरक्षाफौज र माओवादीबीच झडप । तीसभन्दा बढी माओवादी र दुई प्रहरी मारिए ।
- २००५ मार्च १५ पोलिटब्युरो सदस्य दिनानाथ शर्मासँगै बाबुराम भट्टराई र निजकी श्रीमती हिसिला यमी नेकपा (माओवादी)बाट निष्कासित भएको समाचार । पछि, जुलाई १८ मा, कारवाही फिर्ता गरिएको र नेताहरूलाई पुनर्स्थापना गरिएको प्रचण्डद्वारा खुलासा ।
- २००५ मार्च १८ नेपाल प्रहरी, कारागार सेवा र प्रधानमन्त्रीको कार्यालयसँग सम्बन्धित आयोजनाका लागि बेलायत सरकारले दिँदै आएको सहयोग बन्द ।
- २००५ मार्च ३१ चिनियाँ विदेश मन्त्री ली जाओसिङद्वारा काठमाडौँको दुईदिने भ्रमण । ओखलढुङ्गाको खिजीफलाटे गाविसको मेलेमा माओवादीसँगको झडपमा चार सुरक्षाकर्मीको मृत्यु । घटनास्थलबाट दुई माओवादीको लास बरामद । थप लासहरू माओवादीबाटै हटाइएको विश्वास गरिएको ।
- २००५ अप्रिल ७ रुकुमको खारास्थित शाही नेपाली सेनाको क्याम्पमा माओवादीको आक्रमण र दोस्रोपटक पनि ठूलो क्षति । सेना तथा अन्य अवलोकनकर्ताका आधारमा, सयभन्दा बढी माओवादी मारिएको विश्वास गरिएको । यो सङ्ख्या ५० मात्र भएको माओवादीको दाबी । सुरक्षाफौजका कम्तीमा तीन कर्मचारी मारिए ।
- २००५ अप्रिल १० नेपाल सरकार र मानवअधिकार उच्चायुक्त नेपालमा मानवअधिकार र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको पालना भएको छ, छैन भन्ने सम्बन्धमा अनुगमन, अनुसन्धान र प्रतिवेदन गर्नका लागि यस कार्यालयको फिल्ड मिसन स्थापना गर्ने कार्यादेशबारेको सम्झौता सम्पन्न । सम्झौताले उच्चायुक्तको कार्यालयलाई गैरराज्य पात्रहरूसँग संलग्न हुन, पूर्व

- सूचनाबिना सबै थुनास्थल तथा सोधपुछ गरिने ठाउँको पहुँचको र बिनासुपरीवेक्षण थुनुवाहरूसँग अन्तर्वार्ता लिन अधिकार प्रदान गर्‍यो ।
- २००५ अप्रिल २९ संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्त लुइस आर्बरद्वारा उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपालको प्रमुखको रूपमा इयान मार्टिन नियुक्त ।
म्याद सकिनु दुई दिनअघि राजाद्वारा तीन महिने सङ्कटकालीन अवस्था फुक्का ।
- २००५ मई ६ उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपालद्वारा नेपालमा आफ्नो कार्यालयको स्थापना र आफ्नो कार्यादेशको कार्यान्वयनसम्बन्धी कामको थालनी ।
- २००५ मई ९ दक्षिण एसियाली मामिलाका निम्ति अमेरिकी सहायक विदेश मन्त्री क्रिस्टिना रोक्काको नेपाल भ्रमण ।
- २००५ मई १६ उदयपुरको लेखगाउँको टप्लीमा माओवादी र सुरक्षाफौजबीच भिडन्त । कम्तीमा सुरक्षाफौजका नौ कर्मचारी मारिए ।
- २००५ मई २८ लोकतान्त्रिक आन्दोलनका लागि सहायक वातावरणको निर्माण गर्नेतर्फ भारतीय सरकार र राजनीतिक दलहरूसँग बैठक गर्न बाबुराम भट्टराई तथा कृष्णबहादुर महारालाई विशेष कार्यभार सुम्पिएको उल्लेख गर्दै प्रचण्डद्वारा वक्तव्य जारी ।
- २००५ जुन ६ माओवादीद्वारा चितवनको माडीमा एउटा यात्रु बसमा गरिएको विस्फोटनमा ३६ सर्वसाधारण र शाही नेपाली सेनाका तीन कर्मचारी गरी ३९ जनाको मृत्यु । त्यसबाहेक, ७२ जना घाइते भएका थिए जसमध्ये अधिकांश सर्वसाधारण थिए ।
- २००५ जुन १० एउटा सार्वजनिक बसमा माओवादीले गरेको आक्रमणपछि काभ्रेको मङ्गलटार गाविसको नर्केबजारमा पर्ने बनेपा-बर्दिबास सडक खण्डमा भएको भडपमा दुई सर्वसाधारण, सुरक्षाफौजका सात कर्मचारी र एक माओवादीको मृत्यु ।
- २००५ जुन १९ खोटाङ जिल्लाको सदरमुकाम दिक्तेलमा माओवादीद्वारा सरकारी कार्यालयहरूमा आक्रमण गरी ध्वस्त । पाँच प्रहरी र तीन माओवादी मारिए । सो आक्रमणमा १४ वटा कार्यालय ध्वस्त हुनुका साथै ६० भन्दा बढी कैदीलाई मुक्त गरिएको थियो ।
- २००५ जुन २५ बर्दिया राजमार्गको रम्बापुर चेकपवाइन्टमा भएको भडपमा कम्तीमा ६ माओवादी र सुरक्षाफौजका एक सदस्यको मृत्यु । स्थानीय मानिसहरू माओवादीले ५० भन्दा कम लास नलगेको आफूले देखेको दाबी गर्दछन् । माओवादीद्वारा गुलेरिया, नेपालगन्ज तथा राजमार्ग हुँदै घटनास्थल पुग्ने विभिन्न ठाउँमा एकैसाथ बम विस्फोटन ।
- २००५ जुन २६ अर्घाखाँचीको खाँडामा माओवादी र सुरक्षाफौजबीच भडप । सुरक्षाफौजका कम्तीमा १२ कर्मचारी र दुई माओवादी मारिए ।
- २००५ जुलाई १० संयुक्त राष्ट्रसङ्घ महासचिवका विशेष सल्लाहकार लख्दर ब्राहिमीद्वारा नेपालको द्वन्द्व समाधानमा मद्दत गर्न प्रयासहरूलाई तीव्रता दिन छुट्टिने भ्रमण सुरु ।
- २००५ जुलाई १८ नेकपा (माओवादी)का नेताहरू बाबुराम भट्टराई, दिनानाथ शर्मा र हिसिला यमीविरुद्धको कारबाही फुक्का गरी पुनर्स्थापना गरिएको अध्यक्ष प्रचण्डद्वारा घोषणा ।
- २००५ जुलाई २२ दाङ गोल्टाकुरी गाविस-६ को कमला खोलामा सुरक्षाफौजमाथि माओवादीको आक्रमण, सातको मृत्यु ।
- २००५ अगस्ट ७ कालिकोट जिल्ला दाहा गाविसको पिलीस्थित शाही नेपाली सेनाको क्याम्पमा माओवादी आक्रमण । सेनाका अनुसार, ५५ सिपाही मारिए भने ६० जनालाई अपहरण गरियो । माओवादीका ४१ लास बरामद गरिएको केही स्थानीय बासिन्दाको दाबी । अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)को वर्ष पुस्तकका अनुसार, सुरक्षाफौजका ६८ जना र माओवादीका २२ जना सो आक्रमणमा मारिएका । माओवादीद्वारा नेपाली सेनाका ६० जना कैदीलाई अन्तर्राष्ट्रिय रेडक्रस समिति (आईसीआरसी)समक्ष २००५ सेप्टेम्बर १४ मा रिहा गरियो ।

२००५ अगस्त २५	नेकपा (एमाले)को नवौं केन्द्रीय समिति बैठकद्वारा संविधानसभाको निर्वाचनमार्फत लोकतान्त्रिक गणतन्त्रमा जाने निर्णय ।
२००५ अगस्त २६	कपिलवस्तुको खैरेन्द्रपुरस्थित राजमार्गमा सुरक्षाफौज माओवादीको धरापमा । पाँच सिपाही मारिए । थुप्रै माओवादी पनि मारिएको सेनाको दाबी ।
२००५ अगस्त २९	पार्टी विधानबाट संवैधानिक राजतन्त्र हटाउने नेपाली काङ्ग्रेसको निर्णय । यसलाई पार्टी महाधिवेशनबाट अगस्त ३१ मा समर्थन ।
२००५ सेप्टेम्बर ३	नेकपा (माओवादी)द्वारा तीनमहिने युद्धविरामको घोषणा, सरकारद्वारा अस्वीकार । यसलाई पछि एक महिना बढाइयो ।
२००५ अक्टोबर	रोल्पाको चुनवाङमा बसेको नेकपा (माओवादी)को केन्द्रीय समितिको बैठक (चुनवाङ बैठक) द्वारा लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको अवलम्बन ।
२००५ नोभेम्बर २२	सात दल गठबन्धन (एसपीए) र नेकपा (माओवादी)द्वारा १२ बुँदे समझदारी भएको घोषणा ।
२००५ नोभेम्बर २८	प्रत्याक्रमणको दोस्रो योजनाका सम्बन्धमा केन्द्रीय समितिद्वारा गरिएको निर्णय माओवादीद्वारा सार्वजनिक ।
२००५ डिसेम्बर २	नेकपा (माओवादी)द्वारा एकपक्षीय युद्धविराम एक महिना बढाइएको ।
२००५ डिसेम्बर ३१	नेकपा (माओवादी)को एकपक्षीय युद्धविराम सकिन लाग्दा संयुक्त राष्ट्रसङ्घका महासचिवद्वारा सरकारलाई स्वीकार गर्न तथा माओवादीलाई युद्धविराम बढाउन आह्वान । युरोपेली सङ्घद्वारा पनि त्यस्तै खालको वक्तव्य जारी र संयुक्त राष्ट्रसङ्घ वा अर्को कुनै बाहिरी संस्थालाई युद्धविराम गराई त्यसको अनुगमन गर्न तथा शान्ति प्रक्रियालाई सहज बनाउनमा मद्दत पुऱ्याउन आह्वान ।
२००६	
२००६ जनवरी २	नेकपा (माओवादी)द्वारा आफ्नो चारमहिने युद्धविरामको अन्त्य । संयुक्त राष्ट्रसङ्घ, युरोपेली सङ्घ र अन्य निकायहरूलाई सम्बोधन गरिएको वक्तव्यले शान्तिप्रति माओवादीको प्रतिबद्धताबारे आश्वस्त गराउन खोजेको ।
२००६ जनवरी ५	नेपालगन्जको राँभा विमानस्थलमा सुरक्षा बेसक्याम्पमाथि माओवादीको धावा र सशस्त्र प्रहरी बलका तीन कर्मचारीको मृत्यु ।
२००६ जनवरी ११	कैलालीको धनगढीमा माओवादीले प्रहरी कार्यालय, युनिफाइड कमान्डको सैनिक ब्यारेक र सरकारी भवनमाथि एकसाथ आक्रमण गरेपछि सुरक्षाफौजसँग झडप ।
२००६ जनवरी १२, १३	तनहुँको चित्रे र आमबोटे क्षेत्र तथा स्याङ्जाको चित्रे भञ्ज्याङ क्षेत्रमा सुरक्षाफौजद्वारा आक्रमण । रक्षामन्त्रालयद्वारा जारी वक्तव्यका अनुसार, कम्तीमा दश माओवादी मारिए ।
२००६ जनवरी १४	काठमाडौँको प्रवेशबिन्दु थानकोटको सुरक्षा चेकपोस्ट तथा प्रहरी थाना र भक्तपुरको दधिकोटमाथि माओवादीद्वारा एकैसाथ आक्रमण । थानकोटमा एघार प्रहरी तथा दधिकोटमा एक प्रहरी मारिए । ललितपुर उपमहानगरपालिकाको च्यासलस्थित वडा कार्यालय तथा काठमाडौँको बौद्धमा घरेलु विस्फोटक पदार्थ विस्फोटन ।
२००६ जनवरी २०	बाँके नेपालगन्जको शहरी क्षेत्रमा प्रहरी चौकी, सुरक्षा चेकपोस्ट र भन्सार कार्यालयमा माओवादी आक्रमण । कम्तीमा ६ प्रहरी मारिए ।
२००६ जनवरी २१	विराटनगर उपमहानगरपालिकाको कार्यालयमा माओवादीद्वारा घरेलु विस्फोटक पदार्थको विस्फोटन र गाडीलाई क्षति । मकवानपुरको फापरवारी गाविसमा माओवादी आक्रमणपछि सुरक्षाफौज र माओवादीबीच रातभरि झडप । पाँच सिपाही, एक प्रहरी, तीन सर्वसाधारण र २६ माओवादी गरी ३५ को मृत्यु ।

- २००६ जनवरी २२ नेपाल सद्भावना पार्टीका स्थानीय नेता तथा जनकपुर नगरपालिका मेयरका उम्मेदवारका हत्या ।
- २००६ जनवरी २४ नेपालगन्जका सुरक्षा चौकीहरूमा माओवादी आक्रमण, दुई सुरक्षाकर्मीको मृत्यु ।
- २००६ जनवरी २७ भोजपुरको रानीवास गाविसको हतुवागढीस्थित शाही नेपाली सेनाको बेसमाथि माओवादीको असफल आक्रमणपछि माओवादी र सुरक्षाफौजबीच झडप । कम्तीमा ११ माओवादी र सुरक्षाफौजका दुई कर्मचारीको मृत्यु ।
- २००६ जनवरी ३१ राजाले आफ्नो हातमा सत्ता लिएको वर्ष दिन पुग्ने अघिल्लो रात पाल्पाको तानसेनस्थित सरकारी कार्यालय र सुरक्षाफौजमाथि माओवादी आक्रमण ।
- २००६ फेब्रुअरी १ राजाले आफ्नो हातमा सत्ता लिएको वर्ष दिनलाई “कालो दिन”का रूपमा स्मरण गर्न सात दलीय गठबन्धनद्वारा देशव्यापी विरोध कार्यक्रम । राजाबाट टेलिभिजनमार्फत् सम्बोधन ।
- २००६ फेब्रुअरी ५-११ माओवादीद्वारा राष्ट्रव्यापी बन्दको घोषणा, ठूला राजनीतिक दलहरूद्वारा समर्थन । फेब्रुअरी ८ मा मतदानपछि बन्द समाप्त ।
- २००६ फेब्रुअरी ६ उदयपुरको गाईघाटस्थित सुरक्षाबेस र काभ्रेको पनौती नगरपालिका कार्यालयमा माओवादीको आक्रमण । गाईघाटमा सुरक्षाफौजका पाँच कर्मचारी मारिए भने पनौतीमा कम्तीमा दुई माओवादी, दुई सुरक्षाकर्मी र एक सर्वसाधारण मारिए । त्यसैदिन अघि, ललितपुरको ग्वाकोमा ट्याक्सी चालक मारिए ।
- २००६ फेब्रुअरी ७ नगरपालिका निर्वाचन हुनु एक दिनअघि धनकुटा जिल्ला सदरमुकाममा जिल्ला तथा क्षेत्रीय प्रशासन कार्यालय, नेपाली सेनाको वाहिनी र सबै सुरक्षा निकायलगायतका कार्यालयहरूमा माओवादी आक्रमण । कम्तीमा दुई माओवादी र एक सिपाही मारिए ।
- २००६ फेब्रुअरी ८ ठूला राजनीतिक दलहरू तथा माओवादीद्वारा बहिष्कार गरिएको नगरपालिकाको निर्वाचन सरकारद्वारा सम्पन्न । नेकपा (एमाले)का एक प्रदर्शनकारीलाई दाङमा नेपाली सेनाद्वारा हत्या ।
- २००६ फेब्रुअरी ९ रूपन्देही, सुनवल गाविस-४ रामवानपुर क्षेत्रमा माओवादीले राखेको सडक अवरोध हटाउन गएको सुरक्षाफौजमाथि माओवादी आक्रमण । घटनास्थलमा सुरक्षाफौजका १७, सर्वसाधारणको एक र माओवादीका तीन गरी २१ लास पाइयो । आफ्ना चार लडाकु मरेको माओवादीको दाबी छ । सुरक्षाफौजका १२ कर्मचारीलाई माओवादीले अपहरण गरी छाडेको । सुरक्षाफौजका चारवटा गाडी ध्वस्त ।
- २००६ फेब्रुअरी २८ पाल्पाको टिङ्गीरे र अर्घाखाँचीको पण्डेना गाविसको सिमानामा माओवादी र सुरक्षाफौजबीच झडप । सुरक्षाफौजका कम्तीमा १२ कर्मचारी र १८ माओवादीको मृत्यु ।
- २००६ मार्च ५ इलाम जिल्ला सदरमुकाम बजारमा माओवादी आक्रमण, सरकारी कार्यालयहरू ध्वस्त र बन्दीहरू मुक्त । इलाम जिल्लामा सुरक्षा गस्ती टोलीमाथि भएको आक्रमणमा सुरक्षाकर्मीका तीन, जनमुक्ति सेनाका चार लडाकु र दुई सर्वसाधारण मारिए ।
- २००६ मार्च ११ माओवादी र सात दलीय गठबन्धनका नेताहरूको दिल्लीमा बैठक र आफ्ना गतिविधिहरूको समन्वय गर्न सहमत । गठबन्धनले राष्ट्रव्यापी हडताल तथा सरकारलाई असहयोग गर्ने घोषणा । गठबन्धनले गरेको सार्वजनिक आह्वानको जवाफमा, नेकपा (माओवादी)ले गठबन्धनका कार्यक्रमहरूलाई सहयोग गर्ने तथा नाकाबन्दीलगायतका आफ्ना सबै कार्यक्र फिर्ता लिने कुरामा सहमत ।
- २००६ मार्च १३ आत्मसमर्पण गर्ने माओवादीहरूलाई नगद पुरस्कार दिने उद्देश्यले सरकारद्वारा आत्मसमर्पण र पुनर्स्थापना नीतिको घोषणा ।
- २००६ मार्च १४ माओवादीद्वारा काठमाडौँ उपत्यका र जिल्ला सदरमुकामहरूको तीनहप्ते नाकाबन्दीको घोषणा ।

- नेकपा (माओवादी) केन्द्रीय समितिका सदस्यहरू रवीन्द्र श्रेष्ठ र मणि थापा पार्टीबाट निष्कासित ।
- २००६ मार्च २० काभ्रे, छत्रेबाँझ गाविसको दारेगाँडा क्षेत्रमा माओवादी र सुरक्षाफौजका बीच झडप । सुरक्षाफौजका १३ कर्मचारी र जनमुक्ति सेनाका एक लडाकु मारिए ।
- २००६ मार्च २१ धादिङ, दारेचोक गाविस-४ को चौतारामा माओवादीविरुद्ध सुरक्षाफौजको आक्रमण । बाइस माओवादीका लास बरामद, यद्यपि स्थानीयवासीहरूले त्योभन्दा बढी लास देखेको बताए । सो घटनापछि शाही नेपाली सेनाद्वारा गरिएको कारबाहीले चौताराबाट गाउँलेहरू विस्थापित । भापाको विर्तामोडस्थित इलाका प्रहरी कार्यालयमा माओवादी आक्रमण, नौ प्रहरी र तीन माओवादीको मृत्यु ।
- २००६ मार्च २७ सिन्धुपाल्चोकको ठोकर्पा गाविसका माओवादीहरू जम्मा भएका विभिन्न भागमा सुरक्षाफौजले गरेको हवाई आक्रमणमा एक सर्वसाधारण र दुई माओवादी कार्यकर्ताको मृत्यु ।
- २००६ अप्रिल ३ अप्रिल ५ देखि लागु हुनेगरी रिङरोडभित्र गरिने सबै प्रकारका सार्वजनिक भेला तथा विरोध कार्यक्रममाथि प्रतिबन्ध । राजनीतिक नेता तथा कार्यकर्ता र मानवअधिकारकर्मीहरूको व्यापक धरपकड ।
- विरोध कार्यक्रमहरूलाई सहज बनाउन नेकपा (माओवादी)द्वारा काठमाडौँ उपत्यकामा अप्रिल ३ देखि सैनिक युद्ध एकपक्षीय रूपमा अनिश्चितकालका लागि बन्द ।
- २००६ अप्रिल ५, ६ सर्लाहीको मलङ्गवामा सरकारी कार्यालय तथा सुरक्षाफौज र मलङ्गवालाई राजमार्गसँग जोड्ने नगर नवलपुरमा रहेको सेनाको ब्यारेकमा माओवादी आक्रमण । कम्तीमा पाँच प्रहरी र पाँच माओवादी मारिए । मलङ्गवामा पठाइएको नेपाली सेनाको हेलिकप्टर एमआई-१७ लाई पनि माओवादीले आक्रमण गरी फारे, ११ सिपाहीको मृत्यु । प्रमुख जिल्ला अधिकारी, जेल सुपरीवेक्षक र १९ प्रहरीको माओवादीद्वारा अपहरण र माओवादीलगायतका बन्दीहरू मुक्त ।
- २००६ अप्रिल ६, ९ दोस्रो जनआन्दोलन सुरु गर्न सात दलीय गठबन्धनद्वारा आम हडतालको आह्वान ।
- २००६ अप्रिल ७ बुटवलका विभिन्न सुरक्षा प्रतिष्ठान र कपिलवस्तुको तौलिहवास्थित जिल्ला प्रहरी कार्यालय र वन कार्यालयमा माओवादीको आक्रमण । कपिलवस्तु जिल्ला कारागारबाट १०६ कैदी भगाइए । बुटवलमा सात माओवादी र एक सर्वसाधारण मारिए भने तौलिहवामा एक सिपाही, दुई प्रहरी र एक सर्वसाधारण मारिए ।
- २००६ अप्रिल २३ सिन्धुपाल्चोकमा सुरक्षा तथा सरकारी कार्यालय र जिल्ला अस्पतालमाथि माओवादी आक्रमण । जनमुक्ति सेनाका कम्तीमा चार लडाकु, एक सर्वसाधारण र शाही नेपाली सेनाका एक सदस्य मारिए ।
- २००६ अप्रिल २४ राजाद्वारा सक्रिय भूमिकाबाट राजिनामा र प्रतिनिधिसभाको पुनर्स्थापनाको घोषणा । सात दलीय गठबन्धनद्वारा राजाको निर्णयको स्वागत ।
- २००६ अप्रिल २६ सुरुमा शान्तिपूर्ण विरोध कार्यक्रम र काठमाडौँ नाकाबन्दीको आह्वान गरेपछि, नेकपा (माओवादी)द्वारा एकपक्षीय तीनमहिने युद्धविरामको घोषणा ।
- २००६ अप्रिल २७ गिरिजाप्रसाद कोइराला प्रधानमन्त्री ।
- २००६ अप्रिल २८ पुनर्स्थापित प्रतिनिधिसभाको पहिलो बैठक र संविधानसभाको निर्वाचनका लागि प्रस्ताव । नेकपा (माओवादी)द्वारा काठमाडौँको खुलामञ्चमा आमसभाको आयोजना ।
- २००६ मई ३ मन्त्रिमण्डलद्वारा अनिश्चितकालीन युद्धविरामको घोषणा, नेकपा (माओवादी)का नेताहरूमाथि जारी गरिएको इन्टरपोलको रेडकर्नर नोटिस हटाउने प्रक्रियाको सुरुआत र फेब्रुअरी ८ को नगरपालिका निर्वाचनका परिणाम अमान्य घोषित । जिल्ला विकास

- समितिमा मनोनयन गरिएकाहरूको बर्खास्ती, दोस्रो जनआन्दोलनमा मारिएकाहरूका प्रत्येक परिवारलाई रु १० लाख दिने र दोस्रो जनआन्दोलनमा गरिएका ज्यादतिहरूको अनुसन्धान गर्न आयोगको गठन गर्ने निर्णय ।
- २००६ मई ११ मातृका यादव र सुरेश आले मगरविरुद्ध लगाइएका सबै आतङ्ककारी अभियोगहरू सरकारद्वारा फिर्ता र उनीहरूलाई नक्खु जेलबाट रिहा ।
- २००६ मई १८ आफूलाई राज्यको सर्वोच्च निकाय घोषणा गर्दै तथा राजाका अधिकारहरूको कटौती गर्दै प्रतिनिधिसभाद्वारा नौबुँदे घोषणा सर्वसम्मत रूपमा पारित । अबदेखि सरकारलाई नेपाल सरकार भनिने र सरकारी निकायका नामबाट 'श्री ५ वा शाही' भन्ने शब्दलाई हटाइने । प्रधानमन्त्रीद्वारा नेतृत्व गरिएको परिषद्ले सेनाको नियन्त्रण र परिचालन गर्ने । मुलुकले संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न गर्ने । नेपाल धर्मनिरपेक्ष राज्य घोषित र हिन्दुवादी सङ्गठनहरूद्वारा यसको विरोध, खासगरी तराई क्षेत्रमा ।
- २००६ मई २६ सरकार र माओवादीबीचको पहिलो चरणको वार्ता गोकर्ण रिसोर्टमा सम्पन्न । उनीहरू २५ बुँदे युद्धविराम आचारसंहितामा सहमत ।
- २००६ मई ३० मकवानपुर, हाँडीखोला गाविसको चकरीमा भएको आमसभामा प्रचण्ड र बाबुराम भट्टलाई सार्वजनिक ।
- २००६ जून ११ गृहमन्त्री कृष्णप्रसाद सिटौलाको कास्कीको सिकलेसमा प्रचण्ड र बाबुराम भट्टलाईसँग भेट ।
- २००६ जून १२ सरकारद्वारा आतङ्ककारी तथा विध्वंशात्मक गतिविधि अध्यादेश फिर्ता । नेकपा (माओवादी) द्वारा ललितपुरको कुपन्डोलमा सम्पर्क कार्यालयको स्थापना ।
- २००६ जून १५ सरकार र माओवादीबीच दोस्रो चरणको वार्ता सम्पन्न । सो अवसरमा, शिखर वार्ता गर्ने, ३१ सदस्यीय युद्धविराम अनुगमन समिति गठन गर्ने, मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयलाई मानवअधिकार अनुगमनमा सहायता गर्न अनुरोध गर्ने र नागरिक समाजका पाँच नेताहरूबाट वार्ताको अवलोकन गराउने निर्णय ।
- २००६ जून १६ सात दलीय गठबन्धन र नेकपा (माओवादी) आठबुँदे सम्झौताको निष्कर्षमा । सम्झौताको घोषणा गर्न अन्य राजनीतिक दलका नेताहरूसँगै प्रचण्ड सार्वजनिक । लक्ष्मणप्रसाद अर्यालको नेतृत्वमा अन्तरिम संविधान मस्यौदा समितिको गठन ।
- २००६ जुलाई २ माओवादीसँग सम्पर्क नगरी जनमुक्ति सेनाको अनुगमनका लागि अनुरोध गर्दै सरकारद्वारा संयुक्त राष्ट्रसङ्घका महासचिवलाई पत्र पठाइएको ।
- २००६ जुलाई ३ मन्त्रिमण्डलद्वारा युनिफाइड कमान्डको अन्त्य ।
- २००६ जुलाई २४ सरकारले संयुक्त राष्ट्रसङ्घका महासचिवलाई मई २ मा माओवादी हतियार र सेनाको मात्र अनुगमन तथा हातहतियारबाट अलग गर्न संयुक्त राष्ट्रसङ्घलाई अनुरोध गर्न सरकारद्वारा पठाइएको पत्रको विरोध गर्दै प्रचण्डद्वारा महासचिवलाई लेखिएको पत्र ।
- २००६ जुलाई २७-अगस्त ३ सुफाना दे मिस्तुराको नेतृत्वमा आएको संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मूल्याङ्कन मिसनद्वारा राष्ट्रसङ्घको सम्भावित सहयोगको प्रकृतिबारे छलफल गर्न नेपालको भ्रमण ।
- २००६ जुलाई २८ नेकपा (माओवादी)द्वारा तीन महिनाका लागि युद्धविराम बढाइएको ।
- २००६ अगस्त ९ सरकार र नेकपा (माओवादी)द्वारा राष्ट्रसङ्घको भूमिकालाई लिएर भएको असहमतिको अन्त्य र एउटै बेहोराका पाँचबुँदे अनुरोधसहित छुट्टाछुट्टै पत्रहरू राष्ट्रसङ्घलाई पठाइएका ।
- २००६ अगस्त २५ संयुक्त राष्ट्रसङ्घका महासचिवद्वारा इयान मार्टिनलाई आफ्नो निजी प्रतिनिधिका रूपमा नियुक्त ।
- २००६ सेप्टेम्बर आधिकारिक रूपमा सेना र राजतन्त्रको सम्बन्ध तोड्दै संसद्द्वारा सैनिक विधेयक, २०६३ पारित । राजालाई सेनाको सर्वोच्च कमान्डरबाट हटाइयो, प्रधानसेनापतिलगायत सबै वरिष्ठ अधिकृतका लागि निश्चित समयावधि तोकियो र सैनिक अधिकारीहरूको छनोट प्रक्रियालाई लोकसेवा आयोगको नियन्त्रणमा ल्याइयो ।

२००६ अक्टोबर ८-१२	सरकार र माओवादी वार्ता टोलीबीच वार्ता सम्पन्न ।
२००६ अक्टोबर १३-१५	नेकपा (माओवादी)का नेताहरू प्रचण्ड र बाबुराम भट्टराईको गिरिजाप्रसाद कोइरालासँग बैठक । दोस्रो बैठकमा शेरबहादुर देउवा र माधवकुमार नेपाललाई पनि समावेश गरियो ।
२००६ अक्टोबर २९	नेकपा (माओवादी)द्वारा युद्धविरामको म्याद थप तीन महिना बढाइयो ।
२००६ नोभेम्बर ८	सात पार्टीका नेताहरू र नेकपा (माओवादी)द्वारा छबुँदे शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर ।
२००६ नोभेम्बर २१	नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी)का बीच विस्तृत शान्ति सम्झौता सम्पन्न ।

परिशिष्ट २ – अध्ययनविधि

१.१ समीक्षा

सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेख भण्डार (अभिलेख भण्डार) र नेपालको द्वन्द्व प्रतिवेदनको तयारी उच्चायुक्तको कार्यालय–नेपाल र जेनेभास्थित संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयका कर्मचारी तथा परामर्शदाताहरूबाट आयोजनाको रूपमा सम्पन्न गरिएको थियो। यो कार्य बृहत्तर सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियामा प्रारम्भिक अभ्यासको रूपमा गरिएको थियो। भन्नुको अर्थ यस अभ्यासले अदालतमा ग्राह्य हुने प्रमाणको खोजी गरेन, बरु यसले गम्भीर घटनासम्बन्धी सामग्री तथा विवरणहरूको सङ्कलन तथा संरक्षण गर्ने र सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रिया र/वा सम्भाव्य भावी अनुसन्धानका लागि प्रारम्भिक बिन्दु उपलब्ध गराउने काम गरेको छ। यस प्रयासले प्रस्तावित सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी संयन्त्र वा सम्भावित न्यायिक निकायद्वारा यी सम्भाव्य हिंसाहरूका सम्बन्धमा विचारविमर्श गर्न आधारभूमि उपलब्ध गराएर प्रारम्भिक कदमको रूपमा काम गरेको छ।

यस परिशिष्टमा वर्णन गरिएको अध्ययनविधि अभिलेख भण्डार र नेपालको द्वन्द्व प्रतिवेदन दुवैलाई सङ्कलन गर्न प्रयोग गरिएको थियो। मूलतः यो अध्ययनविधि सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी मुद्दालाई सम्बोधन गर्न द्वन्द्वोत्तर मुलुकका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घ र विशेषगरी उच्चायुक्तको कार्यालयद्वारा विकास गरी थुप्रै मुलुकमा कार्यान्वयन गरिएका साधनहरूमा आधारित थियो^{१००}। गम्भीर उल्लङ्घनका छनोटका लागि न्यूनतम मापदण्ड, प्रमाणको आवश्यक मापदण्ड, पीडक तथा समूहहरूको पहिचानमा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू, सरोकारहरूको गोपनीयता र साक्षी संरक्षणका लागि विशिष्ट मापदण्डहरूको विकास गरिएका थिए। यो अध्ययनविधि तयार गर्दा यसले मुलुकको सम्पूर्ण भूभाग र २०५२ देखि २०६३ सालसम्म द्वन्द्वको सम्पूर्ण अवधि समेट्ने, अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून तथा मानवीय कानूनका विश्वसनीय तथा गम्भीर उल्लङ्घनहरूको मात्र अभिलेखन तथा विश्लेषण, जानकारी उपलब्ध गराउने कुनै पनि व्यक्तिको सुरक्षामा सम्झौता नगर्ने र सङ्कलित कुनै पनि गोप्य जानकारीको उपयुक्त ढङ्गले संरक्षण गर्नेगरी गरिएको थियो।

यस आयोजनालाई उपलब्ध स्रोतअन्तर्गत रहेर प्राथमिक अनुसन्धान गर्नु सम्भव थिएन अर्थात् घटनाहरूको व्यवस्थित तथ्यान्वेषण वा छानबिन गर्नु सम्भव थिएन। तर, उच्चायुक्तको कार्यालय–नेपालको व्यापक फिल्ड अनुगमनबाट सङ्कलित आफ्ना फायल र अभिलेखहरू यो प्रतिवेदन तथा अभिलेख भण्डारमा प्रयुक्त जानकारीका लागि महत्वपूर्ण स्रोत बने। त्यसबाहेक, विश्वसनीय द्वितीय स्रोतहरूका आधारमा केही गम्भीर उल्लङ्घनहरूको अभिलेखन गरियो। अर्को कुरा, परिशिष्ट १ मा दिइएको द्वन्द्व समयरेखाले गम्भीर उल्लङ्घनसँग सम्बन्धित प्रवृत्तिको पहिचान र विश्लेषणमा सघाउ पुऱ्याउने सैनिक कारबाही, भडप तथा रानीतिक विकासक्रम जस्ता प्रमुख घटनाहरूको उल्लेख गरेको छ।

१.२ समावेशका लागि मापदण्ड

१.२.१ गम्भीरताको न्यूनतम मापदण्ड

यस आयोजनाको एउटा मापदण्ड “सर्वाधिक गम्भीर” अपराधहरूको मात्र सूचीकरण गर्नु थियो। यस प्रयोजनका लागि, थप अध्ययन गर्न सकिने पर्याप्त रूपमा गम्भीर प्रकृतिका घटनाहरूको पहिचान गर्न “न्यूनतम मापदण्ड” प्रयोग गरियो। न्यूनतम मापदण्ड कुनै पनि अर्थमा एउटा सटीक साधन भने होइन बरु मापदण्डहरूको एउटा यस्तो समूह हो जसका आधारमा कुनै खास आरोपित उल्लङ्घनलाई जोखिन्छ। न्यूनतम मापदण्डहरू एकअर्कामा अन्तर निर्भर छन् र कुनै एउटा मात्र मापदण्ड निर्णायक भएको छैन, यद्यपि कुनै एउटा मापदण्डले मात्र पनि कुनै घटना समावेश गर्ने निर्णयलाई साथ दिन सक्छ। यहाँ प्रयोग गरिएका मापदण्डहरूलाई तीन प्रवर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ।

^{१००} OHCHR, *Rule-of-Law tools for post-conflict states: Prosecution initiatives* (United Nations, New York and Geneva, 2008.)

(क) अपराधको प्रकृति: यस मापदण्डले कुनै व्यक्ति वा प्रशासनिक निर्णयविरुद्ध गरिएको हिंसा अथवा सम्पत्ति जफत जस्ता स्वयंमा कस्तो खालको अपराध हो भन्ने कुरामाथि विचार गर्दछ। यसले व्यक्तिविरुद्धको हिंसा (जीवन, यातना) नितान्त रूपले सम्पत्ति वा अन्य भौतिक सामग्रीभन्दा बढी गम्भीर हुन्छ भन्ने कुरामा जोड दिन्छ। यस प्रवर्गले समेटेका कुराहरूलाई प्राथमिकताका क्रममा यसरी दिइएको छ:

- स्वेच्छाचारी रूपमा जीवनको हरण हुन नपाउने अधिकारको उल्लङ्घन: जस्तै, हत्या, गैरकानुनी हत्या, छलघात, कत्लेआम र त्यस्तै खालका घटनाहरू।
- व्यक्तिगत अखण्डता (शारीरिक तथा मानसिक)को अधिकारको उल्लङ्घन: जस्तै, यातना, बलात्कार, यौन हिंसा, गम्भीर शारीरिक वा मानसिक हानि, अङ्गभङ्ग, अमानवीय वा त्यस्तै खालका कार्यहरू।
- स्वतन्त्रता तथा सुरक्षा र दासतामा बस्न नपर्ने अधिकारको उल्लङ्घन: जस्तै, बेपत्ता पार्ने कार्य/अपहरण, स्वेच्छाचारी थुना, जबर्जस्ती विस्थापन र त्यस्तै खाले घटना।
- सम्पत्ति राख्न पाउने तथा स्वेच्छाचारी रूपमा यसबाट वञ्चित हुनुनपर्ने अधिकार: जस्तै, सैनिक आवश्यकता नभई सम्पत्तिको विनाश, सम्पत्ति जफत गर्ने तथा जबर्जस्ती चन्दा असुली।

(ख) अपराधको तह : लिपिबद्ध गरिएका प्रत्येक आरोप एक वा सोभन्दा बढी पीडितहरूसँग सम्बन्धित छन्। अपराधको सङ्ख्या र पीडितको सङ्ख्या दुवैमाथि घटनाको गाम्भीर्य स्थापना गर्न विचार गरिएको छ। प्राथमिकताको क्रममा:

- अनेकौं गम्भीर अपराधहरू भएको भनिएका घटनाहरूलाई गम्भीरताको तहमा सबैभन्दा माथि राखिएको छ।
- त्यसपछिको तहमा मृत्यु, घाइते हुनेगरी भएका घटना, यातना दिइएका वा यौन रूपमा आक्रमण गरिएका घटना वा व्यक्ति बेपत्ता वा विस्थापित भएका घटना वा सम्पत्ति विनाश भएका घटना पर्दछन्। जति बढी पीडित वा हताहतको सङ्ख्या भयो गम्भीरताको तहमा त्यति नै माथि राखिएको छ।
- त्यसको उल्टो जति थोरै सम्पत्ति लुटपिट वा विनाश गरियो गम्भीरताको तहमा त्यति नै तल राखिएको छ।

(ग) अपराधको तरिका: निश्चित प्रवृत्ति भएका योजनाबद्ध रूपमा गरिएका अपराधहरू, व्यापक प्रकृतिका अपराधहरू, व्यक्तिहरूको विशिष्ट समूहलाई निसाना बनाई गरिएका अपराधहरू (जोखिममा परेका समूह, जातीय समूह, आदि), जथाभावी र/वा असमानुपातिक रूपमा गरिएका आक्रमणहरू यस्ता तत्वहरू हुन् जसले गम्भीरताको तहमा घटनाहरूलाई माथि राख्दछ।

यी मापदण्डहरूमध्ये अपराधको प्रकृतिलाई पहिलो महत्व दिने र जीवनको क्षति भएका घटना, शारीरिक तथा मानसिक हानि, एक वर्षभन्दा बढी समयसम्म स्वतन्त्रताको हरण र बेपत्ता पार्ने कार्यलाई प्राथमिकता दिने निर्णय गरियो। त्यसबाहेक, सम्पत्ति जफत गरिएका तथा दशजना भन्दा बढी व्यक्तिलाई जबर्जस्ती विस्थापन गरिएका भन्ने आरोपहरूमा विशेष जोड दिइएको थियो, जहाँ आरोपहरू जीवनको क्षति भएका, शारीरिक तथा मानसिक हानि, एक वर्षभन्दा बढी समयसम्म स्वतन्त्रताको हरण र बेपत्ता पार्ने कार्यका आरोपहरू सँगसँगै देखा परे।

१.२.२ जानकारीको पर्याप्तता तथा विश्वसनीयता

समावेश गर्न कुन घटना पर्याप्त मात्रामा गम्भीर थिए भन्ने कुराको निर्धारण गर्नेबाहेक, कथित घटनाबारेको जानकारी पर्याप्त मात्रामा पूरा तथा विश्वसनीय थियो कि थिएन भन्ने कुरा निर्धारण गर्न देहायका मापदण्डहरू प्रयोग गरिएका थिए:

एक (वा बढी) स्रोतहरूले देहायको जानकारीको अभिलेख राखेका घटनाहरू, जसले:

- (क) द्वन्द्वसँग सम्बन्धित कारवाहीलाई स्पष्टसँग आरोप लगाएको वा जनाएको छ, जुन प्रमाणित भएमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून वा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनको गम्भीर उल्लङ्घन सरह हुनेछ, र;

(ख) देहायका चारमध्ये कम्तीमा दुईलाई समावेश गरेको हुन्छ :

- (१) पीडित(हरू)का नाम
- (२) आरोपित पीडक आवद्ध भएको समूह
- (३) स्थान, र/वा
- (४) मिति

१.२.३ स्रोतहरूको विश्वसनीयता

घटनासँग सम्बन्धित जानकारी पर्याप्त मात्रामा पूर्ण तथा विश्वसनीय भएको पाइएको अवस्थामा, स्रोतको विश्वसनीयता र भरपर्दोपनाको परीक्षणका लागि छानविन अगाडि बढ्थ्यो । विश्वसनीयताको छानविनमा दुईवटा कुरा हुन्थे: पहिलो कुरा, स्रोतकै परीक्षण, र दोस्रो कुरा, समग्रमा विचार गर्दा प्रमाणको न्यूनतम मापदण्डलाई पूरा गऱ्यो कि गरेन भन्ने ।

सामान्य प्रस्तावनाको रूपमा, अध्ययनविधि जति बढी स्पष्ट र व्यवस्थित भयो र स्थानीय स्तरमा जति बढी साक्षीका बयान तथा सबुद प्रमाण सङ्कलन गरियो त्यति नै बढी उद्भूत जानकारीलाई विश्वसनीयता प्रदान गरिएको थियो । सङ्गठन स्रोतको रूपमा भएको अवस्थामा, अध्ययनविधि तथा नेपालमा र अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा त्यसको अवस्थालाई यस्ता घटनालाई अभिलेख गर्न लागु अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूको पालना भएको छ कि छैन भन्ने कुरा थाहा पाउन अध्ययन गरिएको थियो । व्यक्ति वा सञ्चार जस्ता अन्य स्रोतलाई त्यो स्रोत, तिनको इतिहास, तिनको अभिप्रेरणा तथा त्यस्तै खालका तत्वहरूका सम्बन्धमा उपलब्ध जानकारीको आलोकमा छुट्टाछुट्टै घटनाका आधारमा मूल्याङ्कन गरिएको थियो ।

१.२.४ प्रमाणको मापदण्ड

हालका अन्तर्राष्ट्रिय विधिशास्त्र तथा यस आयोजनाका मापदण्डहरूलाई विचार गर्दा, अवलम्बन गरिएको प्रमाणको मापदण्ड “शङ्का गर्ने मनासिब आधार” रहेको थियो^{८८९} । त्यसैअनुसार, कुनै खास घटनासम्बन्धी अनुसन्धान गरेपछि र स्रोत(हरू)को विश्वसनीयता र जानकारीको पर्याप्ततामाथि विचार गरेपछि, बताइएअनुसार त्यो घटना भएको थियो भन्ने शङ्का गर्ने “मनासिब आधार” भएको ठानिएको अवस्थामा त्यो घटनालाई अभिलेख भण्डारमा सूचीकरण गरिएको थियो ।

यो मापदण्ड फौजदारी अदालतमा ल्याइएको मुद्दामा अपेक्षा गरिएको भन्दा कम छ भन्ने कुरालाई स्वीकार गरिएको छ । तर, अभिलेख भण्डारको र यस प्रतिवेदनको प्रयोजन सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियालाई सहायता उपलब्ध गराउनु अझ खासगरी सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगहरूको कार्य र योजना वा राष्ट्रिय अदालतसमक्ष मुद्दाहरू ल्याउनमा सहायता पुऱ्याउनु हो । प्रमाणको यो मापदण्ड यस प्रयोजनलाई पूरा गर्न सबैभन्दा उपयुक्त ठानिएको थियो ।

१.३ पीडकहरूको पहिचान

यस आयोजनाका लागि प्रयोग गरिएको प्रमाणको निम्न स्तरलाई हेर्दा, भएका अपराधहरूका लागि व्यक्तिगत फौजदारी जिम्मेवारी सुभाउन यसलाई उपयुक्त ठानिएको थिएन, न त स्वच्छ नै ठानिएको थियो । तर, सम्भव भएसम्म, कुनै घटनामा संलग्न आरोपित पीडकहरूको समूह आवद्धताको पहिचान गरिएको छ । यो पहिचान प्रमाणित नभएसम्म निर्दोष रहन पाउने व्यक्तिको अधिकारमाथि कुनै पनि हस्तक्षेप नगरी गरिएको छ । यसै सिद्धान्तका आधारमा, पीडक, पीडित तथा साक्षीहरूको पहिचान गर्ने कुनै पनि गोप्य जानकारी उच्चायुक्तको कार्यालयको वेबसाइटमा उपलब्ध र सार्वजनिक पहुँचमा रहेको अभिलेख भण्डारबाट हटाइएको छ । यो जानकारी संयुक्त राष्ट्रसङ्घको नीति र अभ्यासअनुसार, सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्र र न्यायिक निकायहरूलाई उपलब्ध गराइने ।

^{८८९} ICC Pre-Trial Chamber II Decision No. : ICC-)01/09, 31 March 2010 "Situation in The Republic of Kenya" p. 16, कुनै अपराध गरिसकिएको वा हुँदैछ भन्ने “विश्वासको विवेकपूर्ण वा मनासिब माफिकको औचित्यलाई” अनुसन्धान सुरु गर्न आवश्यक “अनुसन्धानमा अगाडि बढ्न मनासिब माफिकको आधार”को अभियोजनात्मक न्यूनतम मापदण्ड भनी परिभाषा गरिएको ।

१.४ आयोजना कार्यान्वयन तथा परामर्श

उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपालले यस योजनाका लागि पारदर्शिता तथा बृहत् सहयोग निश्चित गर्‍यो र अद्यावधिक जानकारी उपलब्ध गराउन, सल्लाह लिन तथा यसको प्रयोगका लागि रणनीतिहरू तयार पार्न शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग र नागरिक समाजका प्रमुख सदस्यहरूसँग निरन्तर सम्पर्कमा रह्यो ।

सन् २०१० फेब्रुअरीमा यो आयोजना सुरु भएलगत्तै, उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपालका प्रतिनिधि तथा आयोजना प्रमुखले आयोजना र यसका उद्देश्यहरू प्रस्तुत गर्न शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्री रकम चेम्जोङसँग औपचारिक भेट गरे । त्यसपछिका महिनाहरूमा, काम अगाडि बढ्दै जाँदा आयोजना टोली मन्त्रालयको सहसचिव तहमा समय समयमा सम्पर्कमा रह्यो । उदाहरणका लागि, अभिलेख भण्डारको सुरुको प्रारूप उपलब्ध भएपछि त्यसबारे व्याख्या र प्रदर्शन गरिएको थियो ।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, नेपालस्थित कुटनीतिक निकायका प्रतिनिधिहरू, एम्नेस्टी इन्टरनेसनल, सङ्क्रमणकालीन न्यायका लागि अन्तर्राष्ट्रिय केन्द्र (आईसीटीजे), इन्टरनेसनल कमिसन अफ जुरिस्ट तथा नेपालमा मानवअधिकार तथा न्यायको क्षेत्रमा कार्यरत इन्सेक, एड्भोकेसी फोरम र यातना पीडित सरोकार केन्द्र (सिभिकट) जस्ता केही गैरसरकारी संस्थाहरूसँग पनि बैठकहरू गर्नुका साथै जानकारीको आदानप्रदान गरिएका थियो ।

आयोजनाको क्रममा, मानवअधिकार समुदायका प्रमुख व्यक्तित्वहरूसँग अन्तर्वार्ता तथा परामर्शहरू गरिएका थिए । यी परामर्शका तीनवटा उद्देश्य थिए । सुरुआती परामर्शहरूमा आयोजनाबारे जानकारी गराउनुका साथै सहयोगका सम्भावना, छानबिन गर्ने बाटाहरू तथा जानकारीका खासखास कुराहरू सुरक्षित राख्ने सम्बन्धमा विचार व्यक्त गर्ने काम भयो । त्यसपछिका परामर्शहरू थप जानकारी सङ्कलन गर्न भएका थिए । आयोजनाको अन्त्यतिर, प्रतिवेदन र अभिलेख भण्डारको सम्भाव्य प्रयोग एवं सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी एजेन्डालाई अभि अगाडि बढाउनेबारे यी समूहसँग परामर्श भए ।

आयोजनाका सम्बन्धमा जानकारी दिँदै, सुरक्षाफौज (नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल र राष्ट्रिय अनुसन्धान विभाग) र एकीकृत कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)लाई पत्र पठाई जानकारी उपलब्ध गराएर यस अभ्यासमा सहयोग पुऱ्याउन आमन्त्रण गरिएको थियो । यस प्रतिवेदनको अन्तिम तयारी गर्दाको समयसम्म, सशस्त्र प्रहरी बलले मात्र पत्रमार्फत जवाफ पठाएको थियो । वि.सं. २०६७ असोज २४ गते पठाएको सो पत्रमा, सशस्त्र प्रहरी बलका महानिरीक्षकले मानवअधिकारको संरक्षण, प्रवर्धन तथा सम्मानका लागि आफ्नो प्रतिबद्धता व्यक्त गर्नुका साथै यस आयोजनामा काम गर्ने टोलीसँग छलफल गर्न सङ्गठन उपलब्ध रहेको कुरा उल्लेख गरेका थिए ।

नेपालको द्वन्द्व प्रतिवेदन
प्रश्नोत्तर
अक्टोबर २०१२

यी प्रश्न र उत्तरहरू नेपाल द्वन्द्व प्रतिवेदन २०१२ को प्रकाशनसँगै यसमा समेटिएका तथ्य-तथ्यांक तथा नेपालको तत्कालीन परिवेश सम्बन्धी आधारभूत जानकारी प्रदान गर्ने ध्येयले जारी गरिएका थिए ।

उच्चायुक्तको कार्यालयको “नेपालको द्वन्द्व प्रतिवेदन”

सार्वजनिक भएको मिति : २०६९ असोज २२, सोमवार
विद्युतीय रूपमा सार्वजनिक : www.ohchr.org मा उपलब्ध

नेपालको द्वन्द्व प्रतिवेदन भनेको के हो ?

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयको “नेपालको द्वन्द्व प्रतिवेदन”ले वि.सं. २०५२ फागुनदेखि २०६३ मङ्सिर ५ गतेसम्म भएका अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका द्वन्द्वसँग सम्बन्धित उल्लङ्घनका प्रमुख प्रवर्गहरूलाई लिपिबद्ध गरी तिनको विश्लेषण गरेको छ । यो २३३ पृष्ठ लामो प्रतिवेदन नेपालको सङ्क्रमणकालीन शान्ति प्रक्रियामा योगदान पुगोस् भनी उच्चायुक्तको कार्यालयद्वारा तयार पारिएको हो ।

सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेखालय भनेको के हो ?

नेपालको द्वन्द्व प्रतिवेदनमा भएका घटना तथा तथ्याङ्क सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेखालयबाट साभार गरिएका हुन्, जुन भन्दा ३० हजार दस्तावेज र घटनाको तथ्याङ्क भण्डार हो । यो तथ्याङ्क भण्डारमा नेपाली तथा अङ्ग्रेजी दुवै भाषामा भएका दस्तावेजहरू राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्था एवं उच्चायुक्तको कार्यालय-नेपालले विगत ६ वर्षमा गरेको आफ्नै प्रतिवेदनलगायतका विश्वसनीय व्यापक स्रोतहरूबाट सङ्कलन गरिएका थिए । अधिकांश दस्तावेज सार्वजनिक क्षेत्रमा उपलब्ध भइसकेका प्रतिवेदन तथा अन्य सामग्री रहेका छन् । यो तथ्याङ्क भण्डार यसमा समाविष्ट घटनाबारे विस्तृत अनुसन्धान गर्न मद्दत पुग्नेगरी सूचना व्यवस्थापन औजारको रूपमा तयार गरिएको थियो । यो अभिलेखालय प्रतिवेदनको अपरिहार्य साभेदार हो र उच्चायुक्तको कार्यालयको वेबसाइटमा निःशुल्क उपलब्ध छ ।

प्रतिवेदनको प्रयोजन के हो ?

द्वन्द्वको समयमा नेपालमा गरिएका मानवअधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका गम्भीर उल्लङ्घनहरूलाई सङ्कलन तथा लिपिबद्ध गर्नमा योगदान पुऱ्याएर, यस प्रतिवेदनले नेपाल सरकार, भावी सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आयोगहरू, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग र नागरिक समाजलाई सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई अगाडि बढाउन, दण्डहीनताविरुद्ध लड्न र धेरै द्वन्द्वपीडितलाई न्याय प्राप्त गर्न सक्षम तुल्याउनमा सहायता गर्ने उद्देश्य राखेको छ । उच्चायुक्तको कार्यालय यो प्रतिवेदन तथा अभिलेखालय जानकारीको संरक्षण गर्ने र द्वन्द्वकालमा गरिएका गम्भीर उल्लङ्घनबारे सत्यतथ्य स्थापना गर्ने महत्वपूर्ण कार्यमा योगदान पुगोस् भनी नेपाल सरकारलाई प्रदान गर्न चाहन्छ ।

यस प्रतिवेदनका मूल सन्देशहरू के के हुन् ?

१. अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअनुसार, द्वन्द्वको क्रममा गरिएका अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका गम्भीर उल्लङ्घनहरूको अनुसन्धान तथा अभियोजन गर्ने मूल दायित्व नेपाल सरकारको हो ।
२. अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घन भएको छ भन्ने शङ्का गर्ने मनासिब आधार छ भने यस्ता घटनाहरू पूर्ण न्यायिक प्रक्रियामार्फत शीघ्र तथा स्वतन्त्र अनुसन्धानका लागि योग्य हुन्छन् ।
३. सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्रहरू यस प्रक्रियाका महत्वपूर्ण पाटा हुन् तर तिनले फौजदारी न्याय प्रक्रियाको विकल्पको रूपमा नभई पूरकको रूपमा काम गर्नुपर्छ ।

प्रतिवेदनमा कस्ता अपराधहरूको अध्ययन गरिएको छ ?

प्रतिवेदनले द्वन्द्वकालमा भएका सर्वाधिक गम्भीर उल्लङ्घनका प्रवर्गहरूमाथि जोड दिएको छ । ती हुन् : गैरकानुनी हत्या, बेपत्ता पार्ने कार्य, स्वेच्छाचारी पक्राउ, यातना र यौन हिंसा । यसले प्रभावकारी न्यायिक उपचार प्राप्त गर्नमा पीडितहरूले सामना गर्नुपरेका अङ्कनहरूको पनि अध्ययन गरेको छ ।

प्रतिवेदनमा पीडक र पीडितहरूको नाम उल्लेख गरिएको छ ?

यस प्रतिवेदनमा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको प्रयोगलाई स्पष्ट पार्न कथित उल्लङ्घनका घटनाहरूबारे छलफल गरिएको छ । सार्वजनिक रूपमा उपलब्ध दस्तावेजहरूमा पीडक तथा पीडितका नामहरू नखुलाइएको अवस्थामा यस प्रतिवेदन तथा अभिलेखालय दुवैमा तिनको नाम उल्लेख गरिएको छैन । व्यक्तिगत घटनाहरूबारे फैसला गर्ने वा कसैलाई दोषी घोषणा गर्ने यस प्रतिवेदनको मनसाय रहेको छैन । अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घन भएको छ भन्ने मनासिब आधार रहेका विश्वसनीय आरोप भएमा पूर्ण न्यायिक प्रक्रियामार्फत शीघ्र, निष्पक्ष, स्वतन्त्र र प्रभावकारी अनुसन्धान गर्न आवश्यक हुन्छ भन्ने कुरा देखाउनु यस प्रतिवेदनको उद्देश्य रहेको छ ।

द्वन्द्वरत कुन पक्षले सबैभन्दा बढी उल्लङ्घनहरू गर्‍यो ?

यस प्रतिवेदनले द्वन्द्वरत कुन पक्षले कति उल्लङ्घन गरे भनेर लेखाजोखा गरेको छैन । यो प्रतिवेदनको उद्देश्य पनि होइन । बरु, यसले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको खाकाभित्र रहेर अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घन भएको छ भन्ने विश्वास गर्न पर्याप्त आधार छ कि छैन भन्ने निर्धारण गर्न द्वन्द्वका दुवैतर्फ भएका कथित उल्लङ्घनहरूको विश्लेषण गरेको छ । गैरकानुनी हत्या, जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्य, स्वेच्छाचारी पक्राउ, यातना र यौन हिंसासँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको प्रयोगलाई स्पष्ट पार्न द्वन्द्वरत दुवै पक्षका कर्मचारी संलग्न प्रतीकात्मक घटनाहरूलाई प्रयोग गरिएको छ ।

उच्चायुक्तको कार्यालयले कुनै न्यायिक प्रक्रियाबिना कसरी यी आरोप लगाउन सक्छ ?

उच्चायुक्तको कार्यालय आफूले यो काम अदालतको रूपमा नगरेको कुरामा जोड दिन्छ । अभिलेखालयमा भएका प्रत्येक घटना वा यस प्रतिवेदनमा उद्धृत गरिएका घटनाका सम्बन्धमा उच्चायुक्तको कार्यालयले अपराध फलानाले गर्‍यो भनी कसैलाई आरोप लगाएको छैन । तर, उच्चायुक्तको कार्यालय के मात्र भनिरहेको छ भने प्रत्येक घटनाका सम्बन्धमा शङ्का गर्ने मनासिब आधार छ भन्ने विश्वसनीय आरोप छन् र ती आरोपको पूर्ण न्यायिक प्रक्रियामार्फत शीघ्र, निष्पक्ष, स्वतन्त्र र प्रभावकारी अनुसन्धान गर्न आवश्यक हुन्छ ।

यो कसको प्रतिवेदन हो ? यी खुलाइएका कुराहरू सार्वजनिक रूपमा उपलब्ध भइसकेका छैनन् र ?

नेपालको द्वन्द्व प्रतिवेदन तथा अभिलेखालयका दस्तावेज तथा घटनाको सङ्कलन संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको स्वीकृतिमा उहाँको नेपालस्थित कार्यालयद्वारा सम्पन्न गरिएको एउटा आयोजना थियो । मानवअधिकार उच्चायुक्तलाई सबै का मानवअधिकारको प्रभावकारी उपभोगको प्रवर्धन तथा संरक्षण गर्न तथा संसारभरि निरन्तर भइरहेको मानवअधिकार उल्लङ्घनलाई रोक्न संयुक्त राष्ट्रसङ्घ महासभाद्वारा दिइएको विश्वव्यापी कार्यादेश छ । दस्तावेज तथा जुन घटनामा यो प्रतिवेदन आधारित छ ती घटना नेपालमा सार्वजनिक रूपमा उपलब्ध भइसकेका छन् भन्ने कुरा साँचो हो । यी दस्तावेज तथा घटना सरकार, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, नागरिक समाजका सङ्गठनहरू र द्वन्द्वरत पक्षका आधिकारिक प्रकाशनलगायतका विभिन्न स्रोतहरूबाट लिइएका हुन् । तर, यस प्रतिवेदनमा प्रस्तुत लागु अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी खाका र अन्तर्राष्ट्रिय खाकाभित्र रहेर गरिएका घटना, राष्ट्रिय कानून तथा प्रक्रियाहरूको विश्लेषण चाहिँ पूर्ण रूपले उच्चायुक्तको कार्यालयका काम हुन् । यस कार्यालयले द्वन्द्वबाट तङ्ग्रि रहेका अन्य मुलुकहरूमा पनि यस्ता प्रतिवेदन तयार गरेको छ ।

यस प्रतिवेदनले नेपालको द्वन्द्वलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको खाकाभित्र रहेर विश्लेषण गरेको छ । यसको अर्थ नेपालका अदालतहरूलाई द्वन्द्वसँग सम्बन्धित मुद्दा हेर्ने क्षेत्राधिकार छैन भन्ने हो ?

त्यसो होइन । नेपालका अदालतहरू नै द्वन्द्वसँग सम्बन्धित घटनाका सम्बन्धमा मुद्दा चलाउन ठीक ठाउँ हुन् । अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअनुसार, द्वन्द्वका क्रममा भएका गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घनहरूको अनुसन्धान गर्ने र पूर्ण रूपमा दक्ष अदालतमा तिनलाई अभियोजन गर्ने नेपाल सरकारको दायित्व हो । त्यसबाहेक, मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रले न्यायिक उपचार को हकलाई यसरी स्थापित गरेको छ : “प्रत्येक व्यक्तिलाई संविधान वा कानूनद्वारा प्रदत्त मौलिक अधिकारको उल्लङ्घन गर्ने कार्यविरुद्ध दक्ष राष्ट्रिय न्यायाधिकरणहरूबाट प्रभावकारी उपचार पाउने हक हुनेछ ।”

यो प्रतिवेदन तयार गर्ने क्रममा अध्ययन गरिएका दस्तावेजहरूका अनुसार, दशक लामो द्वन्द्वका क्रममा मानवअधिकार कानून वा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका ९ हजारसम्म गम्भीर उल्लङ्घन भएका हुन सक्छन् भनेर शङ्का गर्नु मनासिब देखिन्छ । तर, यो प्रतिवेदन तयार पार्दासम्म, द्वन्द्वसँग सम्बन्धित गम्भीर अपराधका लागि नेपालमा कसैलाई पनि नागरिक अदालतमा अभियोजन गरिएको छैन ।

अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतले यस प्रतिवेदनमाथि विचार गर्नेछ ?

नेपाल अहिलेसम्म अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम विधानको पक्ष भएको छैन, न त सुरक्षा परिषद्द्वारा नै नेपाललाई सो अदालतमा पठाइएको छ । तसर्थ, नेपालमा द्वन्द्वकालमा भएका अपराधमाथि अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको क्षेत्राधिकार छैन ।

यस प्रतिवेदनमा भएका तथ्यहरूलाई उच्चायुक्तको कार्यालयले समर्थन गर्दछ ?

मानवअधिकारका लागि जिम्मेवार संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय निकायको रूपमा आफ्नो विज्ञतालाई प्रयोग गर्दै, उच्चायुक्तको कार्यालयले द्वन्द्वकालमा भएका अपराधहरूसँग सम्बद्ध अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको विस्तृत तथा आधिकारिक खाका प्रस्तुत गरेको छ । तर, घटनामा समेटिएका तथ्यहरू अधिकांश आरोपहरू हुन् । तिनको सत्यता स्थापित गर्न शीघ्र, निष्पक्ष, स्वतन्त्र र प्रभावकारी अनुसन्धान आवश्यक छ । अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअनुसार, कुनै अदालतले अन्यथा फैसला नगरेसम्म कुनै पनि अभियुक्तलाई निर्दोष सम्झनुपर्छ भन्ने कुरालाई उच्चायुक्तको कार्यालयले ध्यानमा राखेको छ । अभियुक्तको कानुनी प्रतिनिधि हुनुपर्ने तथा अनुचित ढिलाइविना कानूनद्वारा स्थापित स्वतन्त्र, निष्पक्ष तथा दक्ष अदालतद्वारा स्वच्छ तथा सार्वजनिक सुनुवाइ हुनुपर्ने लगायतका उचित प्रक्रियासम्बन्धी निजका अधिकारहरूको पनि प्रत्याभूति हुनुपर्छ ।

द्वन्द्वकालमा गरिएका अपराधहरूका लागि आममाफी दिने सम्बन्धमा हाल उठेको विवादलाई प्रतिवेदनले सम्बोधन गरेको छ ?

हो, उच्चायुक्तको कार्यालयले आफ्नो प्रतिवेदनमा केही अपराधहरू, खासगरी जातिहत्या, मानवताविरुद्धको अपराध र युद्ध अपराधमा दिइने आममाफी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गतका सिद्धान्तको विरुद्धमा हुन जान्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेको छ । यस कारणले गर्दा, संयुक्त राष्ट्रसङ्घले आममाफीका सम्बन्धमा आफूले लिएको अडानका विरुद्ध जाने राष्ट्रिय प्रक्रियालाई समर्थन नगर्ने नीति लिएको छ । आममाफीले दण्डहीनतालाई बढावा दिएर अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका सिद्धान्तहरूको विरुद्धमा मात्र जाने होइन कि तिनले साँचो र दिगो शान्तिको जगलाई समेत कमजोर बनाउँछन् ।

अब यसपछि के ? उच्चायुक्तको कार्यालयले यस प्रतिवेदनको अनुपरीक्षण (follow-up) कसरी गर्ने उद्देश्य राखेको छ ?

उच्चायुक्तको कार्यालय यो प्रतिवेदन र सङ्क्रमणकालीन न्याय सन्दर्भसामग्री अभिलेखालय द्वन्द्वकालमा भएका गम्भीर उल्लङ्घनबारे सत्यतथ्य स्थापना गर्ने महत्वपूर्ण कार्य प्रारम्भ गर्न औजारको रूपमा नेपाल सरकार र जनतालाई प्रदान गर्न चाहन्छ । यो प्रतिवेदन कुनै पनि सरकार, न्यायिक वा गैरसरकारी संस्थालाई तिनका आफ्ना काममा प्रयोग गर्न निःशुल्क उपलब्ध छ । सैद्धान्तिक रूपमा भन्ने हो भने यसले सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्रहरू स्थापना भएपछि तिनको कार्ययोजनाको आधार निर्माण गर्नेछ । यसलाई नेपालका अदालतहरूमा मुद्दा चलाउनमा पनि उपयोग गर्न सकिनेछ । उच्चायुक्तको कार्यालय यस प्रतिवेदनको कुनै पनि पक्षबारे जानकारी उपलब्ध गराउन र त्यसलाई स्पष्ट पार्न तयार छ ।